Володимир РЯБЧЕНКО

ВИЩА ШКОЛА УКРАЇНИ

в загальноцивілізаційному контексті

Національна академія педагогічних наук України
Інститут вищої освіти

Володимир Рябченко

ВИЩА ШКОЛА УКРАЇНИ
В ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ КОНТЕКСТІ

(соціально-філософський аналіз з позицій світоглядно-компетентнісного підходу)

Київ – 2015

УДК 378.4:008.2+140.8
ББК 74.58+87.6+60.56
Р98

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту вищої освіти
Національної академії педагогічних наук України
(*протокол № 2 від 2 березня 2015 р.*)

Р е ц е н з е н т и:
Вашкевич В.М., *доктор філософських наук, професор*;
Зінченко В.В., *доктор філософських наук, старший науковий співробітник;*
Муляр В.І., *доктор філософських наук, професор*.

Рябченко В.І.
Вища школа України в загальноцивілізаційному контексті: соціально-філософський аналіз з позицій світоглядно-компетентнісного підходу. [Монографія]. – К. : Фітосоціоцентр, 2015. – 674 с. Бібліограф. – с. 645–673 (429 назв) ; іл.
ISBN 978-966-437-452-8

У монографії уточнено сучасну місію вищої школи України. Визначено перелік найбільш небезпечних соціальних хвороб, якими системно уражені суспільство й вища школа. Обґрунтовано необхідність розв'язання проблеми компетентності з позицій багатовимірності. Актуалізовано світоглядну компетентність як визначальний чинник загальної компетентності. Сформульовано концептуальні зауваження щодо модернізації вітчизняної вищої освіти в контексті Болонського процесу. Розкрито сутність «грамотного» й «розумного» в життєвих виявах людини та проаналізовано проблему компетентності через тріаду: авторитаризм – цинізм – конформізм. Обґрунтовано актуалізацію особистості студента як дієвого чинника розвитку вищої школи й розроблено концептуальну модель соціалізації особистості студента. Визначено шляхи оздоровлення українського суспільства та його вищої школи.

Для українських політиків, науковців, управлінців вищої освіти, викладачів вищої школи, студентів, аспірантів і докторантів, а також усіх, хто переймається проблемами вітчизняної вищої освіти.

УДК 378.4:008.2+140.8
ББК 74.58+87.6+60.56

ISBN 978-966-437-452-8 © Рябченко В.І., 2015

Зміст

ВСТУП 6

РОЗДІЛ 1. ВІТЧИЗНЯНА ВИЩА ШКОЛА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 19

1.1. Вища школа України та її місце й роль у сучасному українському суспільстві 19

1.1.1. Осмислення місії вищої школи України в контексті світової трансформації університетської освіти й цивілізаційного розвитку сучасного українського суспільства 19

1.1.2. Уточнення місця й ролі вищої школи в сучасному українському суспільстві з огляду на новий Закон України «Про вищу освіту» 53

1.2. Соціально-філософський діагноз сучасного стану українського суспільства в контексті світової цивілізації 89

1.3. У соціально хворому суспільстві не варто сподіватись на здорову вищу школу 147

Висновки до першого розділу 162

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА КОМПЕТЕНТНОСТІ В ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ Й СУСПІЛЬНОМУ КОНТЕКСТАХ 167

2.1. Цинізм як фактор і джерело некомпетентності 167

2.1.1. Доцивілізаційне й цивілізаційне в еволюції людства 167

2.1.2. Грамотне й розумне: проблема в нетотожності 175

2.1.3. Авторитаризм як основне джерело цинізму 193

2.2. Ретроспективний аналіз радянського режиму влади як джерела цинізму крізь призму пострадянської соціальної дійсності 197

2.3. Проблема істини, правди, моралі й права в запровадженні й підтриманні суспільної справедливості та подоланні цинізму й некомпетентності в умовах сучасної цивілізації 237

2.3.1. Інтерпретація сутності істини, правди, справедливості 237

2.3.2. Цинізм як породження деформованого світогляду й основне джерело зла в суспільстві: аналітичний погляд крізь призму моралі й права 255

2.4. Проблема компетенції церкви й компетентності церковних служителів у підтриманні моралі й злагоди в суспільстві.....275

2.5. Адекватність людини буттю як інтегральний критерій її компетентності в умовах ноосфери.....317

2.5.1. Обґрунтування актуальності проблеми компетентності з позицій її вимірності 317

2.5.2. Протиріччя між соціальним і технічним у цивілізаційному розвитку як фундаментальна проблема людства 336

2.6. З'ясування сутності компетентності з позицій системного та синергетичного підходів.....358

2.7. Конформізм громадян як чинник цинізму владних суб'єктів у сучасному українському суспільстві 382

Висновки до другого розділу.....413

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ВИЗНАЧЕННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ..... 421

3.1. Суспільство знань як гасло й метаморфоза технократичного сцієнтизму.....421

3.2. Вища освіта як засіб цивілізаційного визначення студентської молоді та формування цінностей громадянського суспільства 435

3.3. Модернізація вищої освіти України й Болонський процес: концептуальні зауваження 448

3.4. Проблема якості вітчизняної вищої освіти в контексті освітніх реформ: ретроспектива й сучасність 457

Висновки до третього розділу.....480

РОЗДІЛ 4. ВІТЧИЗНЯНА ВИЩА ШКОЛА: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ КРІЗЬ ПРИЗМУ АКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА..... 485

4.1. Критичний аналіз педагогічної парадигми навчально-виховного процесу вітчизняної вищої школи 485

4.2. Фундаментальність підготовки фахівців як інституційна засада суспільної місії і ролі вищої школи 501

4.3. Системне оновлення змісту підготовки фахівців у вищій школі: управлінський аспект.....514

4.4. Викладач як основний суб'єкт взаємодії зі студентом у вищій школі.....525

4.5. Актуалізація особистості студента як фактор розвитку вищої школи.....535

4.6. Концептуальна модель процесу соціалізації особистості студента 568

Висновки до четвертого розділу.....583

РОЗДІЛ 5. ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ПОДОЛАННЯ НЕКОМПЕТЕНТНОСТІ Й ШЛЯХ ОЗДОРОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ВИЩОЇ ШКОЛИ.....588

5.1. Суспільна солідарність як чинник успішного державотворення України 588

5.2. Визначення шляхів подолання ціннісного розколу та успішної розбудови державності України 596

5.3. Оздоровлення українського суспільства: концептуальні положення та пропозиції 613

5.4. В Україні на часі світоглядна революція 624

Висновки до п'ятого розділу.....632

ВИСНОВКИ.....635

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 645

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Протягом попередніх десятиліть в Україні відбулося гіпертрофоване розширення ринку послуг у сфері вищої освіти на тлі зниження якості освіти. Цим актуалізується необхідність дослідження причин такої невтішної результативності вітчизняної вищої школи, яка є надзвичайно важливим і безальтернативним в умовах ноосфери соціальним інститутом. Актуальність зазначеної проблеми посилюється ще й тим, що тенденція зниження якості вищої освіти в Україні зберігається й після інституційних реформувань її системи вищої освіти, які здійснюються відповідно до вимог Болонського процесу, а також після запозичення у діяльність вітчизняної вищої школи зразків кращого досвіду так званих топових університетів світу. Такий стан вищої школи України спонукав автора до концептуалізації формату дослідження, який би дав змогу системно визначити та проаналізувати комплекс основних чинників, що породжують актуалізовану проблему.

У концептуалізації свого дисертаційного дослідження автор виходив з того, що вища школа як соціальний інститут, з одного боку, є самодостатньою соціальною системою, а з іншого, – вона є підсистемою суспільства, в якому функціонує й від якого залежна. Своєю чергою, суспільство та його вища школа взаємодіють із загальноцивілізаційним контекстом, тобто тим зовнішнім середовищем, вплив чинників якого стає дедалі значущим, що зумовлюється глобалізацією сучасного людства. Оскільки вища школа є підсистемою суспільства, то внутрішні системні чинники впливають на її стан та функціонування безпосередньо, отже, – визначально. Натомість зовнішні щодо суспільства чинники впливають на неї опосередковано і можуть суспільним організмом посилюватись або, навпаки, нівелюватись чи взагалі блокуватись і відторгатися. З цього випливає, що вища школа як соціальний інститут залежить, передусім, від свого суспільства, й меншою мірою – від загальноцивілізаційного контексту.

Логіка цивілізаційного процесу, особливо протягом попереднього століття, з переконливою очевидністю підтверджує, що благополучними, успішними й розвиненішими стають відкриті суспільства. Закритість, будь-яка ізоляція суспільства від цивілізованого світу прирікає його на стагнацію й аутсайдерство у світовій спільноті. Саме тому є всі підстави вважати інтегрованість суспільства в загальний цивілізаційний контекст об’єктивним цивілізаційним викликом. Наскільки успішною може бути відповідь на цей виклик, залежить від

здатності самого суспільства й держави як політичного інституту, що очолює його країну. Інтегральним критерієм такої здатності логічно вважати рівень цивілізаційного розвитку, визначальною ознакою якого є розвиненість реальної демократично-правової держави. Нелогічно очікувати чи сподіватися на успішну інтеграцію в зовнішній цивілізаційний простір будь-якого із соціальних інститутів суспільства, яке за рівнем свого цивілізаційного розвитку не відповідає визначальним вимогам з боку тієї спільноти, з якою той чи інший соціальний інститут прагне інтегруватись.

У 2005 році Україна офіційно приєдналась до Болонського процесу, що передбачає інтеграцію в Європейський простір вищої освіти. Розгорнулася діяльність з євроінтеграції системи вищої освіти як соціального інституту в суспільстві, держава якого, по-перше, до 2013 року реально тяжіла до інтеграції в діаметрально протилежний від Західноєвропейської цивілізації бік. По-друге, держава як політичний інститут взяла курс на згортання демократії в українському суспільстві й утвердження в ньому авторитаризму, замінюючи силу закону силою влади. Тож, незважаючи на пророблений значний обсяг роботи з інституційної адаптації вітчизняної системи вищої освіти щодо її відповідності формальним критеріям Європейського простору вищої освіти, реальний зміст й особливо якість нашої вищої освіти за останнє десятиліття не поліпшилися. Принаймні суттєво, як того вимагає Європа.

Такий невтішний результат підтверджує логіку висунутих припущень і тверджень, які слугували постулатом у розгортанні й побудові концепції авторського дослідження за актуалізованою темою. Дисертаційна робота своїм форматом аналітичного дослідження концептуально охоплює не лише вітчизняну вищу школу як важливий соціальний інститут, а й українське суспільство та загальноцивілізаційний контекст.

У дисертаційній роботі акцент робився на висвітленні тих чинників суспільного й загальноцивілізаційного контекстів, які значуще впливають на стан і функціонування вищої школи України.

Стан наукової розробки проблеми. Огляд дисертаційних та інших наукових досліджень, зокрема в галузі філософії, здійснених в Україні впродовж двох попередніх десятиліть засвідчує, що стан вітчизняної вищої школи з огляду на суспільний і загальноцивілізаційний контексти у запропонованій автором концепції соціально-філософського аналізу з позицій світоглядно-компетентнісного підходу не вивчався. Однак, це не означає, що автор зайшов на неоране поле предметних досліджень як у царині освітньої сфери й суспільного

розвитку України, з яким ця сфера тісно пов'язана, так і тим паче в проблематиці загальноцивілізаційного контексту, під впливом якого функціонує українське суспільство. Саме тому автор брав до уваги напрацювання інших дослідників, передусім, тих їхніх публікацій, в яких висвітлюються дослідження проблем світової цивілізації й цивілізаційного розвитку українського суспільства й, безумовно, проблематики вищої освіти та стану вітчизняної вищої школи. Зокрема, у своєму дослідженні автор апелював до публікацій таких науковців та аналітиків, як:

– у цивілізаційній проблематиці – З. Бжезинський [24; 25], І. Валлерстайн [43; 44; 45], Ю. Габермас [60; 61], Е. Гідденс [68; 69], Ж. Дельоз [98], М. Кастельс [141], Н. Луман [196; 197], Ю. Павленко [239; 240], К. Поппер [260; 261], П. Сорокін [345], Ф. Фукуяма [393; 394; 395], С. Хантінгтон [398; 399], О. Шпенглер [410], К. Ясперс [417; 418; 419, 420], та ін.;

– з аналізу проблем цивілізаційного розвитку українського суспільства, його сучасного стану й цивілізаційних та історичних перспектив – Т. Андрущенко [12], В. Бех [35; 36; 37], М. Бойченко [26; 27; 28] , Е. Герасимова [66], М. Головатий [72; 73], В. Горбулін [78; 79], В. Зінченко [130; 131], М. Михальченко [211; 212; 213; 214; 215], Г. Нестеренко [228], М. Недюха [225; 226], Я. Пасько [248], М. Попович [262; 263], С. Пролеєв [270; 271], В. Танчер [360], В. Ткаченко [367; 368], М. Туленков [372; 373], Л. Червона [404], Ю. Шайгородський [407] та ін.;

– досліджень проблем вищої освіти – В. Андрущенко [7; 8; 9; 10; 11; 388; 389], В. Бакіров [19; 20], Г. Берегова [22], О. Бульвінська [31], Л. Горбунова [80; 81; 82], М. Гриценко [85], А. Гуржій [55], Д. Дзвінчук [104], Л. Дротянко [114], М. Євтух [122], М. Згуровський [127; 128], С. Калашнікова [136; 137], К. Корсак [154], Н. Кочубей [160], М. Култаєва [169; 170], В. Кремень [161; 162; 163; 383], В. Кушерець [173; 174], В. Луговий [180; 181; 182; 183–190], М. Левшин [177], В. Лутай [198; 199], С. Ніколаєнко [229; 230], В. Огнев'юк [233; 234; 235], О. Слюсаренко [332], І. Степаненко [352; 353; 354], О. Уваркіна [375], Л. Панченко [243; 244], І. Предборська [266; 387], А. Ярошенко [414; 415], В. Ярошовець [416] та ін.;

– зарубіжних досліджень проблем університетської освіти та філософії освіти – Б. Гершунський [67], Дж. Де-Вос [96], М. Гусаковський [91], Г. Драйден [113], Б. Кларк [144], Б. Косова [155], Д. Ньюмен [231], Б. Ріддінгс [280], Т. Шамова [408] та ін.;

– проблем світогляду, ціннісних орієнтацій – В. Баранівський [21], В. Вашкевич [47], О. Гомілко [74], Л. Губерський [87; 88],

Л. Кривега [165], В. Лук'янець [191; 192], Г. Михайлишин [210], В. Молодиченко [216], А. Похресник [264], Г. Сковорода [337], З. Самчук [330; 331], А. Токвіль [369], С. Франк [390], П. Фрейре [391], А. Шопенгауер [409] та ін.;

– проблем розвитку особистості студента: В. Астахова [267], І. Бех [38], Л. Бєлова [23], В. Корженко [152], В. Ларцев [175], М. Лукашевич [193; 194], В. Муляр [217], Ю. Парунова [247], С. Подмазін [256], Н. Скотна [338], Холл Келвін [402] та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний з темами дослідження відділу соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді Інституту вищої освіти НАПН України: 2006–2008 рр. «Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді» (державний реєстраційний номер 0106U002013); 2009–2011 рр. «Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді» (державний реєстраційний номер 0109U000290); 2012–2014 рр. «Вища освіта як фактор подолання ціннісного розколу в Україні» (державний реєстраційний номер 0112U02215).

Мета й завдання дослідження. Метою дослідження є концептуалізація з позицій світоглядно-компетентнісного підходу соціально-філософського аналізу стану вищої школи в залежності від суспільства, в якому вона функціонує, й загальноцивілізаційного контексту та з'ясування й демонстрація його пізнавальних можливостей.

Відповідно до мети в процесі дисертаційного дослідження за актуалізованою темою постали **завдання**, які підлягають виконанню, зокрема:

– уточнити місію вищої школи України та її місце й роль у цивілізаційному розвитку сучасного українського суспільства з огляду на загальноцивілізаційний контекст;

– проаналізувати зміст Стратегії реформування вищої освіти в Україні до 2020 року, що розгортається на основі нового Закону України «Про вищу освіту», та оцінити її відповідність цивілізаційним викликам, на які має гідно відповідати Україна у своєму державотворенні й суспільному розвитку, щоб стати успішною й процвітаючою країною світу;

– здійснити соціально-філософський аналіз сучасного українського суспільства, на підставі якого встановити адекватний діагноз його стану й у цьому зв'язку схарактеризувати загальний стан вищої школи України;

– проаналізувати проблему компетентності через тріаду: авторитаризм – цинізм – конформізм;

– проінтерпретувати сутність істини, правди, моралі й права як базових засад недеформованого світогляду та основних чинників подолання некомпетентності;

– розкрити сутність світоглядної компетентності та її роль у загальній компетентності людини й сучасної цивілізації;

– обґрунтувати актуальність проблеми компетентності з позицій її вимірності та інтерпретувати протиріччя між соціальним і технічним у цивілізаційному розвитку людства як його фундаментальної проблеми;

– здійснити критичний аналіз «суспільства знань» як гасла у сучасному цивілізаційному розвитку;

– з'ясувати можливості вітчизняної вищої школи як засобу цивілізаційного визначення студентської молоді та формування цінностей громадянського суспільства;

– сформулювати концептуальні зауваження щодо модернізації вищої освіти України під прапором Болонського процесу;

– зробити ретроспективний огляд реформ у системі вищої освіти України на предмет поліпшення якості вітчизняної вищої освіти;

– здійснити концептуальний аналіз сучасного стану вітчизняної вищої школи;

– обґрунтувати актуалізацію особистості студента як фактора розвитку вищої школи та розробити концептуальну модель процесу соціалізації особистості студента;

– розглянути демократизацію як засіб подолання некомпетентності й шлях оздоровлення сучасного українського суспільства та його вищої школи;

Об'єкт дослідження – вища школа України та українське суспільство в загальноцивілізаційному контексті.

Предмет дослідження – сучасний стан вищої школи України та її залежність від українського суспільства під впливом сучасного загальноцивілізаційного контексту.

Методологія дослідження. З метою забезпечення системності, об'єктивності, обґрунтованості й достовірності наукових результатів у дисертації використана сукупність необхідних для цього загальнонаукових, філософських та спеціальних методів дослідження.

Зокрема, в роботі використані такі пізнавальні методи: діалектичний – для дослідження цивілізаційного, суспільного й освітнього

процесів у їхньому розвитку та взаємозв'язку; системного – з метою аналізу загальноцивілізаційного контексту, сучасного українського суспільства й вітчизняної вищої школи з огляду на їхню цілісність, структуру і взаємозв'язки; каузального аналізу – для встановлення й пояснення причинно-наслідкових зв'язків між феноменами цивілізаційного, суспільного й освітнього процесів; індукції – для узагальнення на підставі очевидних фактів й ознак, які не потребують емпіричних доказів, тенденцій, що відбуваються в соціальній дійсності й достовірно репрезентують цивілізаційний, суспільний та освітній процес; дедукції – для переходу в дослідженні від загального до одиничного, виведення одиничного із загального; та інші методи.

Під час аналізу проблеми компетентності в загальноцивілізаційному контексті спирались на такі концепти, як «глобальна свідомість» (Римський клуб), «колективний Інтелект» або «колективний Розум» (М. Моїсєєв), «ноосфера» та «ноосферна свідомість» (В. Вернадський, П. Тейяр де Шарден), «наднидивідуальна свідомість» (Е. Дюркгейм), «категоричний імператив» (І. Кант), «Золоте правило» (найдревніша моральна заповідь).

Наскрізно у дослідженні використовується фундаментальна соціально-філософська й соціологічна категорія «соціальне», що «відображає особливу об'єктивну й суб'єктивну реальність, яка створюється людьми безпосередньо через буття в спільнотах. Ця реальність поєднує в собі риси, дії, вчинки людей, взаємини між ними, речі, норми, цінності, знаки, символи, смисли та їх значення»[1].

Важливим методологічним рішенням в окресленні формату дисертаційної роботи було визначення авторської позиції в дослідженні вищої школи, українського суспільства й загального цивілізаційного контексту, багатогранність яких неосяжна для аналізу й висвітлення в одному дослідженні будь-якого найширшого формату. Адже різноманітні аспекти як вітчизняної вищої школи, так й українського суспільства й тим паче зовнішнього у відношенні до них цивілізаційного контексту можна досліджувати з різних позицій під різними кутами зору в межах предметних полів різних наук.

Проблеми вищої школи досліджують такі науки, як філософія освіти, філософія науки, соціологія, педагогіка, психологія, управління та ін. Кожна з цих наук обмежена своїм предметним полем та

[1] Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад.: В.І. Волович, В. І. Тарасенко, М.В. Захаренко та ін. ; під заг. ред. В.І. Воловича]. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – С. 492.

пізнавальними можливостями, щоб претендувати на формат дослідження, яке давало б змогу їм системно осягнути не лише вищу школу в цілому, а й суспільство та їхню взаємозалежність і механізми взаємодії. Це цілком закономірно для відокремлених наук, що з усією очевидністю спостерігається ось уже понад два тисячоліття – відтоді, як вони почали вилітати з гнізда філософії і народжувати ще більш спеціалізовані наукові дисципліни.

Щоб звузити й конкретизувати формат дисертаційного дослідження було обрано світоглядно-компетентнісний підхід, з позицій якого й здійснювався соціально-філософський аналіз стану вищої школи України в суспільному й загальноцивілізаційному контекстах. Такий формат зобов'язав автора зайняти оригінальну позицію в дослідженні, що дало змогу побачити, проаналізувати й висвітлити дещо по-іншому проблеми вищої школи України та причини, що їх породжують.

По-перше, це зумовлено тим, що необхідно було вийти за межі предметних полів педагогіки вищої школи й філософії освіти, на яких найбільше здійснено дисертаційних досліджень різних рівнів і форматів з проблематики вищої освіти України, та увійти в предметне поле соціальної філософії, яка більшою мірою переймається дослідженнями суспільної та загальноцивілізаційної проблематики. Предметне поле соціальної філософії та її методологічно-пізнавальний інструментарій дають змогу системно охопити дослідженням не лише вищу школу як соціальний інститут, а й суспільство, в якому вона функціонує й від якого вона безпосередньо залежна, а також загальноцивілізаційний контекст, який в умовах глобалізації з кожним роком усе більше впливає як на окремо взяті суспільства, так і на їхні вищі школи.

По-друге, компетентнісний підхід навіть у педагогіці вищої школи, яка чи не найбільше ним користується в своїх дослідженнях, лише набуває свого парадигмального становлення. Ще до 2009 року його епізодично використовували в своїх дослідженнях тільки окремі науковці. Системного характеру його застосування набуло після методологічного семінару «Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України», який було проведено АПН України в 2009 році. Але, незважаючи на те, що педагогічна наука актуалізувала компетентнісний підхід і включила до свого пізнавального інструментарію, його застосування нею обмежується дослідженнями проблем індивідуальної компетентності. Утім, проблематика компетентності, окрім індивідуального, має й інші над-

звичайно актуальні в умовах техногенної цивілізації виміри. Зокрема важливою є колективна компетентність, починаючи з локальних рівнів (соціальної групи, організації, сільського та міського соціумів) й завершуючи суспільними й загальноцивілізаційним рівнями.

Наприклад, у новітній історичний період український народ складає вкотре історичний іспит на свою здатність захистити й успішно розбудувати та утвердити власну державність. А глобальна земна цивілізація має гідно продемонструвати свою здатність вберегти себе від самознищення. Здатність щось належним чином робити й є нічим іншим як компетентністю. Що ж стосується світоглядної компетентності, від якої визначально залежить успішне складання історичного іспиту українським народом і збереження людства від самознищення, то цей різновид компетентності навіть термінологічно ще не утвердився в наукових публікаціях.

Наукова новизна в цілому репрезентується авторською концепцією соціально-філософського аналізу, здійсненого за обраною темою відповідно до мети дисертаційного дослідження. У результаті проведеного дослідження:

уперше:

– проаналізовано зміст Стратегії реформування вищої освіти України до 2020 року, що розгортається на основі нового Закону України «Про вищу освіту», на підставі чого зроблено висновок, що ця Стратегія потребує гуманізації та наповнення національно-патріотичним змістом, оскільки вона має прагматично технократичний і космополітичний характер, що не відображає специфіки перебігу розвитку сучасного українського суспільства й тих цивілізаційних викликів, на які належить Україні гідно відповідати, щоб посісти чільне місце серед цивілізованих країн світу;

– здійснено соціально-філософський аналіз стану сучасного українського суспільства, на підставі якого встановлено, що воно соціально хворе й потребує системного оздоровлення, оскільки соціальні хвороби, якими суспільство уражене, мають системний характер. Визначено перелік основних соціальних хвороб та розкрито сутність найбільш небезпечних з них – відчуження влади, соціальний паразитизм, корупція, лобізм, протекціонізм, які блокують цивілізований розвиток України та якість вищої освіти. У тісному взаємозв’язку із суспільним контекстом схарактеризовано загальний стан вищої школи України та визначено, що вона найбільше потерпає від подвійних моральних стандартів, корупції та протекціонізму некомпетентності;

– розкрито сутність світоглядної компетентності, що полягає у відповідності світогляду, яким керується особа чи певна спільнота людей у своїй діяльності, тим статусам і ролям, у межах яких ця діяльність ними здійснюється. Обґрунтовано, що неадекватність світогляду може звести нанівець будь-яку професійну компетентність. Навіть найвища професійна компетентність не здатна компенсувати брак світогляду, що з беззаперечною переконливістю підтверджує сучасна українська соціальна дійсність;

– обґрунтовано необхідність розв'язання проблеми компетентності з позицій її вимірності, зокрема, на: локальному рівні – індивідуально та в межах окремої організації; суспільному рівні – у масштабах сім'ї, місцевого соціуму, регіону та держави в цілому; глобальному рівні – між державами, у масштабах регіональної та глобальної цивілізації. Пояснено, що у часі цю проблему теж не можна розв'язати раз і назавжди – чи в один якийсь момент, чи то протягом якогось певного періоду, оскільки ця проблема для сучасної цивілізації носить перманентний характер. Тож у часі вона має оперативний, поточний, перспективний, стратегічний, життєвий і космічний виміри;

– запропоновано концептуальну схему інтерпретації протиріччя між соціальним і технічним у цивілізаційному розвитку людства, що унаочнює зазначене протиріччя як фундаментальну проблему техногенної цивілізації, оскільки науково-технічний прогрес має неперервний лінійно-поступальний характер, а розвитку соціального притаманна дискретність. Загальний соціальний прогрес супроводжується злетами й падіннями, тобто соціальною еволюцією та зворотним їй процесом. Злети й падіння мають місце як у межах життя конкретної людини, так і в масштабах існування не лише країн, а й цивілізацій. У проявах соціальної дееволюції з усією очевидністю постає проблема неадекватності людини в користуванні набутками науково-технічного прогресу;

уточнено:

– сучасну місію вітчизняної вищої школи, яка з огляду на особливості перебігу цивілізаційного розвитку України має бути значно масштабнішою порівняно з місією західноєвропейських університетів, оскільки останні виконують стабілізувальну роль у суспільному розвиткові своїх країн, натомість вітчизняні вищі навчальні заклади покликані виконувати пропедевтичну місію в цивілізаційному розвитку українського суспільства;

– що можливості вітчизняної вищої школи як засобу цивілізаційного визначення студентської молоді надзвичайно ускладнені тим, що

в сучасному українському суспільстві нехтується мораль, сповідується цинічний прагматизм і культивуються світоглядні цінності, які докорінно відрізняються від світоглядних цінностей успішних цивілізованих країн світу й зокрема Європи, в яку має інтегруватись Україна разом зі своєю системою вищої освіти;

– концептуальні зауваження щодо модернізації вітчизняної системи вищої освіти під прапором Болонського процесу, одне з яких полягає в застереженні від механізму селекції, що може працювати в односторонньому напрямку за принципом «краще Європі, а гірше Україні». Для того щоб упередити й за можливості локалізувати небезпечні наслідки дії такого механізму, потрібна адекватна державна політика, яка уберегла б нашу країну від витікання інтелекту як у Європейський простір вищої освіти й науки, так і на зарубіжні ринки праці;

– застереження щодо культивування гасла «суспільства знань» як метаморфози сцієнтизму технократичного штибу, під яким знання розглядаються й пропагуються як потенційне благо-самоцінність, а поза увагою при цьому залишається те, що вони мають потенційну силу руйнації, коли спрямовуються на творення зла, а не добра, що стає очевидним у процесуальності та реальному втіленні знань. З'ясовано, що не знаннями визначається якість суспільства, а навпаки, суспільство визначально впливає на якість знань, а головне – їхню затребуваність та спрямованість у вимірах добра чи зла в об'єктивації соціального буття як реальності;

– сутність «грамотного» й «розумного» в життєвих виявах людини, що дало змогу не лише глибше усвідомити нетотожність цих понять, а й аргументовано стверджувати, що грамотність, відірвана від розуму, в умовах техногенної цивілізації несе реальну загрозу існуванню людського роду;

набуло подальшого розвитку:

– інтерпретація сутності цивілізаційного цинізму як «усвідомлено хибної свідомості» (за П. Слотердайком), що постає в суспільному житті джерелом зла, оскільки він маскується під мораль і добро, вульгарно маніпулюючи поняттями та їх смислами, коли хиба видається за істину, а істина тлумачиться як хиба. Встановлено, що визначальна роль як у породженні, так і нівелюванні цинізму в суспільстві в цілому чи в окремому соціальному середовищі належить владним суб'єктам, які мають панівний статус і визначально впливають на об'єктивацію соціальної дійсності в тому соціальному просторі, який їм підпорядкований чи підконтрольний. На підставі

ретроспективного огляду радянського режиму влади, зробленого крізь призму пострадянської соціальної дійсності, стверджується, що авторитаризм є найпотужнішим джерелом цинізму в суспільстві. При цьому визначено, що гуманітарні знання використовуються авторитарними режимами влади як основний засіб цинічного маніпулювання свідомістю й деформування світогляду та об'єктивації хибної соціальної дійсності. З цього твердження випливає – чим менше в суспільстві чи окремому соціальному середовищі авторитаризму, тим менше буде в ньому й цинізму. Саме тому спершу треба стримувати авторитаризм, а вже потім долати його цинічні наслідки;

– пояснення системного протиріччя між нелінійним перебігом освітнього процесу та лінійним (адміністративно-бюрократичним і так званим «ручним») управлінням ним, що блокує створення необхідних умов, які сприяли б переведенню творчих процесів, зокрема виховання, навчання та науково-пошукової діяльності в оптимальний режим саморегулювання з векторами їхнього розвитку в напрямку досягнення цілей, що відповідають місії вищої школи;

– обґрунтування актуалізації особистості студента як важливого фактору розвитку вищої школи, який не задіяний в сучасному українському суспільстві, оскільки воно не мотивує широкий загал студентів до здобуття високоякісної вищої освіти. Результатом не актуалізованої, отже, невмотивованої особистості студента до здобуття реальної компетентності є ескалація номінальної вищої освіти у вигляді легалізованої її фальсифікації на вітчизняних теренах. Першопричиною такої деактуалізації особистості студента є відсутність цивілізованого конкурентного середовища в Україні та протекціонізму некомпетентності, яким наскрізь пронизане сучасне українське суспільство. Визначені індикатори, за якими можна діагностувати наявність фальсифікації вищої освіти в освітньому середовищі групи, курсу, факультету, закладу вищої освіти та в цілому суспільства;

– концепція соціалізації особистості студента. Запропонована концептуальна модель процесу соціалізації особистості студента орієнтує на опосередковане управління її розвитком через створення необхідного освітнього середовища, яке протягом студентського життя своїми умовами у вищому закладі освіти як мінімум не призводило б до деградації особистості студента, а як максимум – сприяло б її саморозвитку й самореалізації;

– обґрунтування демократизації як безальтернативного шляху системного оздоровлення сучасного українського суспільства та його

вищої школи й засобу подолання некомпетентності, оскільки лише в умовах демократії можливо розбудувати правову державу й створити цивілізоване конкурентне середовище, завдяки чому сформуються й запрацюють суспільні механізми здорової соціальної селекції.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає в тому, що запропонована концепція соціально-філософського аналізу суттєво розширює пізнавальні можливості в наукових дослідженнях проблем вищої школи, оскільки дає змогу не лише з'ясувати її внутрішні інституційні причини, а й осягнути суспільні механізми та загальноцивілізаційні чинники, що породжують ці проблеми. Адекватне визначення та з'ясування сутності причин, що зумовлюють ті чи інші проблеми, є висхідною умовою й запорукою успішного практичного розв'язання їх.

Отримані наукові результати дають змогу зміцнити методологічну основу досліджень проблем техногенної цивілізації, суспільного розвитку, освітніх процесів та розширити світогляд тих, хто в тій чи іншій мірі переймається цією проблематикою. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в розробці, формуванні та здійсненні освітньої політики й практики. Вони актуальні для перспектив цивілізаційного розвитку сучасного українського суспільства.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною дослідницькою роботою, що здійснювалась автором протягом 2000–2014 рр. Результати дисертаційного дослідження, що репрезентуються положеннями наукової новизни та висновками, одержані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Отримані результати та положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні відділу якості вищої освіти Інституту вищої освіти НАПН України, були оприлюднені на науково-практичних, науково-теоретичних конференціях та засіданнях круглих столів.

Основні ідеї, положення й практичні рекомендації були викладені в тезах і доповідях автора на більш ніж 50 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях і семінарах, серед яких: Методологічний семінар «Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи» (м. Київ, 2000 р.); Международная научно-практическая конференция «Воспитание в контексте социальной адаптации студенчества» (м. Харків, 2003 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Реформування системи аграрної вищої освіти в Україні: досвід і перспективи» (м. Київ, 2005 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Молодь в умовах нової соціальної перспек-

тиви» в Житомирській філії університету «Україна» (м. Житомир, 2005 р.); ІІІ Всеукраїнська науково-методична конференція «Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи» (м. Івано-Франківськ, 2006 р.); Міжнародна науково-практична конференція: «Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору» (м. Київ, 2006 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (м. Умань, 2008 р.; м. Ялта, 2013 р.); Методологічний семінар АПН України «Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України» (м. Київ, 2009 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософські проблеми сучасності» (м. Херсон, 20 листопада 2014 р.); щорічні звітні наукові конференції Інституту вищої освіти НАПН України (м. Київ, 2007–2015 рр.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в 77 публікаціях, з яких: 3 – індивідуальні монографії та 36 одноосібних статей у наукових фахових філософських виданнях (з них 4 – у закордонних наукових виданнях та виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз даних), 38 – в інших наукових виданнях, матеріалах конференцій.

Структура монографії відповідає меті та завданням дисертаційного дослідження, складається зі вступу, п’яти розділів і двадцяти чотирьох підрозділів, висновків та списку використаних джерел, що включає 429 найменувань. Загальний обсяг становить 674 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ВІТЧИЗНЯНА ВИЩА ШКОЛА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Вища школа України та її місце й роль у сучасному українському суспільстві

1.1.1. Осмислення місії вищої школи України в контексті світової трансформації університетської освіти й цивілізаційного розвитку сучасного українського суспільства

Сучасна цивілізація має долати багато криз, що зумовлені її нестримним розвитком, в основному експансіоністського штибу, в тому числі й кризу вищої школи в образі класичних університетів[2]. Усвідомлення й адекватне розуміння цієї кризи важливе в контексті новітньої реформи вітчизняної вищої освіти та її інтеграції в Європейський простір вищої освіти й науки в умовах глобалізації світової спільноти.

В. Бакіров вважає, що цьому має сприяти розгляд трансформації університетської освіти крізь призму глибинної взаємозалежності конкретно-історичної форми організації університетського життя й відповідної стадії цивілізаційного розвитку суспільства. З цього огляду на це він зазначає: «Перебіг історії неодноразово змінював природу й сутність університету, його роль в суспільстві, принципи організації, модифікував соціальні функції. Тож кожний масштабний крок у цивілізаційному розвитку суспільства змушує знову вдивлятися в таке явище, як університет, у його роль у розвитку суспільства і людини, по-новому осмислювати його місію. Особливо це актуально для пострадянських суспільств з їх примітивною і безглуздою «університезацією».

---

[2] Бакіров В.С. Ідентичність і соціокультурне призначення університетів у «суспільстві знань» / В. С. Бакіров // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наукових праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Пед. думка, 2012. – С. 106–121; Горобець Ю.І. Проблеми формування університетів «світового класу» / Ю. І. Горобець, С. М. Порев // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Пед. думка, 2012. – С. 93–106; Риддингс Б. Университет в руинах / Билл Риддингс. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высш. шк. экономики, 2011. – 304 с.; Кларк Б.Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации / Бертон Р. Кларк. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высш. шк. экономики, 2011. – 240 с.

XXI століття відкриває новий розділ університетської історії. Відбувається глибока трансформація університетів як соціальних інститутів. Вони стрімко виходять за межі Європи і Нового світу, виникають на нових географічних і культурних територіях. З інститутів елітарної освіти вони перетворюються на інститути освіти масової».[3]

Досвідчений і авторитетний ректор одного з провідних вітчизняних класичних університетів має моральне право давати таку лаконічно жорстку, але влучну й адекватну та глибоку за змістом оцінку того, що називається нині вищою школою в Україні. Саме «примітивна й безглузда «університезація» – хіба не так виглядає те, коли на території колишніх дитячих садочків, професійних училищ розгорнули діяльність багато сумнівних освітніх закладів, які доволі швидко отримали статус вищих, а деякі з них стали іменуватись університетами. У радянський період в Києві був один класичний університет. Як для столиці України – країни з тодішнім п'ятдесяти-мільйонним населенням – напевно, одного університету було й замало. А в пострадянський період у Києві діє понад тридцять університетів. Можливо цей феномен хтось виправдовуватиме диверсифікацією освітніх послуг з метою розширення доступу до вищої освіти широких верств громадян України. Але за такого виправдання не можна забувати про результативність цієї диверсифікації, яка призвела до системної і систематичної фальсифікації вищої освіти на вітчизняних теренах та девальвації статусу університету.

В. Бакіров, аналізуючи трансформацію університетської освіти, виокремлює три хвилі історії університетів. Перша хвиля припадає на період XIII–XVI ст., яка пов'язана з виникненням університетів як професійних корпорацій, що продукують, зберігають і передають знання та здійснюють підготовку наукових кадрів, а також їхнім становленням, основною соціокультурною місією яких було перетворення розумової праці на світську професію. У цей період університети не лише утвердилися як важливі суспільні інституції, без яких унеможливлювався б майбутній науково-технічній прогрес, а й перетворилися на осередки знання й просвітництва, вільної думки та гуманістичних цінностей. Університети «розкріпачують мислення, орієнтуючи людську думку не тільки на зберігання, трансляцію і

[3] Бакіров В.С. Ідентичність і соціокультурне призначення університетів у «суспільстві знань» / В. С. Бакіров // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Пед. думка, 2012. – С. 106–107.

додавання готового знання, а й на дослідження світу й людини, на активний пошук знання, раніше невідомого. Місія університетів у цей період підноситься до пошуку істини, незалежно від сфери пошуку – чи то філософсько-теологічне знання, чи знання гуманітарне, чи знання природниче, яке завойовувало в університетському середовищі все міцніші позиції»[4].

Новий час посприяв другій хвилі розвитку університетів. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. виникають нові університети, і не тільки в Західній і Центральній Європі, але й у Східній. Так, у 1755 р. створюється Московський університет, у 1804-1805 рр. – Харківський і Казанський, у 1817 р. – Варшавський, а у 1834 р. – Київський. Символом університетів другої хвилі стає Гумбольдтівський університет, який було відкрито в Берліні в 1810 р. за концепцією Вільгельма фон Гумбольдта, що передбачала дотримання трьох визначальних принципів університетської освіти, зокрема свободи викладання, нерозривної єдності навчання і досліджень та університетської автономії. Названі принципи зберігають свою актуальність і дотепер. Характеризуючи цю університетську хвилю, В. Бакіров зазначає: «Поширення університетів на початку XIX ст. стимулювалося глибокими трансформаціями соціального устрою. Традиційне суспільство відходило в історію, а його структури змінювалися структурами суспільства індустріального, яке базувалося на потужному машинному виробництві і вимагало фахівців, здатних це виробництво забезпечити. … Індустріальна епоха вимагала не тільки конкретних знань і відповідно підготовлених працівників. Вона потребувала нової інтелектуальної атмосфери, культу знань і технічного прогресу, престижу інтелектуальної праці. І цьому могли слугувати тільки університети. Крім того, цей період збігся з формуванням національних держав, розвиток яких вимагав армії освічених бюрократів, здатних керувати багатократно ускладненою державною машиною. Однак, найголовніше, – держави-нації потребували ідеологічного обґрунтування свого існування, формування й зміцнення національно-культурної ідентичності. Власне, університети, іноді й самі того не підозрюючи, виступали як ефективне знаряддя створення такої ідентичності»[5].

---

[4] Бакіров В.С. Ідентичність і соціокультурне призначення університетів у «суспільстві знань» / В. С. Бакіров // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Пед. думка, 2012. – С. 107–108.

[5] Там само. – С. 109–110.

З огляду на викладене вище стає очевидним, що ретроспективний аналіз трансформації університетської освіти має не лише пізнавальне, а й актуально повчальне значення для сучасної України. І не лише в контексті новітньої реформи її вищої освіти. Адже Україна за останню чверть століття проходить саме той історичний етап формування національної держави, який значна частина європейських країн долала два століття тому, що вже тоді вимагало компетентних державних чиновників і політиків. Нині ж, коли державні механізми сучасних країн ще більше ускладнились і земний простір неймовірно ущільнився, для того щоб новостворена держава утвердилась у своїй незалежності та була спроможна відстояти й захистити своє місце під сонцем, їй потрібні найвищого рівня компетентності державні діячі, політики та управлінці. На тлі такої очевидної вимоги до компетентності, яку західноєвропейські держави усвідомили вже на початку XIX ст., українська соціальна дійсність через два століття поспіль у цьому сенсі вражає своєю парадоксальністю.

Вочевидь, що на теренах України за роки її новітньої державної незалежності в цьому сенсі спостерігається цілком негативна тенденція. Позитивною назвати її ніяк не можна, оскільки до зайняття відповідальних посад в суспільній ієрархії залучаються суб'єкти не на реальній конкурсній основі за критеріями найліпшої відповідності їхньої компетентності цим посадам, а завдяки протекціонізму за ознаками клановості, партійної корпоративності, родинних зв'язків, кумівства чи то шляхом прямого викупу державної посади з метою її використання для приватного збагачення. Такий парадокс, з одного боку, зумовлений монополізацією політичної сфери суспільства, а з іншого – конформізмом громадян, які миряться з використанням влади в приватних цілях. Конформізм громадян як чинник цинізму та некомпетентності владних суб'єктів у сучасному українському соціумі аналізується в підрозділі 2.7. А подолання монополізації політичної та економічної сфер в українському суспільстві шляхом його деолігархізації та демократизації розглядається в п'ятому розділі цієї монографії.

Здійснюючи самовбивчу для суспільства негативну кадрову політику, держава як політичний інститут демонструє цинічне нехтування реальною компетентністю. Це нехтування закономірно віддзеркалюється та повторюється в усіх суспільних осередках і структурах. Безумовно, у вищій школі теж, чим, власне, й підтверджується взаємозалежність університетського й суспільного життя та актуальність висвітленого в цій монографії дослідження. Таку закономірність псування та загнивання суспільного організму в народі

здавна порівнюють з тим, як риба починає гнити з голови. Новітня ж наука синергетика цьому явищу дає делікатніше визначення. Вона таке множення та відтворення самоподібних процесів і структур у певному середовищі називає фракталями[6].

Після авторської ремарки завершимо розгляд важливих для розуміння сучасних проблем вищої школи концептуальних положень ретроспективного аналізу трансформації університетської освіти, здійсненого В. Бакіровим. Зокрема, він зазначає: «Університети другої хвилі були монополістами в інтелектуальному дискурсі індустріальної епохи, її найвищими духовними авторитетами, хранителями критеріїв та еталонів істинності й прогресивності. Виконуючи необхідні суспільству функції, університети користувалися великими привілеями, головним з яких була можливість вести вільний науковий пошук незалежно від конкретних практичних завдань, досліджувати те, що цікаво самим вченим, а не тільки те, що замовляє держава, суспільство, виробництво або будь-хто ще. Це привілейоване становище було результатом тривалого розвитку, багатовікової боротьби університетів з державою за свої права і свободи, наслідком величезного і незаперечного авторитету університетів, як вищих інстанцій Розуму і Моралі». За оцінкою В. Бакірова, «із середини XIX ст. і до кінця XX ст. тривав «золотий вік» класичних університетів, які протягом цього часу вивели людство на небачені рубежі творчого розвитку, створили потужний технічний базис індустріальної цивілізації, вибудували систему гуманістичних цінностей. Здавалося, ніщо не може затьмарити гармонію відносин суспільства й університетів. Тим неочікуваніше пролунали заяви про наближення смерті останніх»[7]. На такій песимістичній ноті й завершився розгляд другої хвилі розвитку університетської освіти.

Третю хвилю трансформації університетів В. Бакіров пов’язує в часі з початком XXI століття, а у просторі – із сучасною цивілізацією, яка породжує й розвиває глобальні економічні й культурні ринки та призводить до занепаду національних держав. «Ідея національної ідентичності помітно втрачає політичний сенс, витісняється ідеями

---

[6] Фрактальні об’єкти (фракталі) – об’єкти, які володіють властивостями самоподібності або масштабної інваріантності, тобто такі, деякі фрагменти структури яких строго повторюються через певні просторові проміжки. Князева Е.Н., Курдюмов С.П., Основания синергетики. Режимы обострения, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб. : Алетейя, 2002. – С. 367.

[7] Бакіров В.С. Ідентичність і соціокультурне призначення університетів у «суспільстві знань» / В. С. Бакіров // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Пед. думка, 2012. – С. 110–111.

космополітизму, мультикультуралізму, глобалізму і т. ін. Для класичного університету ці тенденції означають, що держава втрачає до нього інтерес, помітно скорочує фінансування, «відпускає» його у «самостійне інституціональне плавання»[8]. Такі невтішні тенденції трансформації класичних університетів у теперішній час спостерігаються в країнах так званого «золотого мільярда» населення нашої планети[9]. Тут варто зауважити, що йдеться про проблеми серед тих університетів, на які ми з благоволінням рівняємось та із заздрістю дивимось на їхні бюджети й ті місця у світових університетських рейтингах, які вони займають.

«Однак це фінансове благополуччя сьогодні лише частково й все менше забезпечується урядами, які регулярно скорочують видатки на утримання університетів, перекладаючи їх «на плечі» самих навчальних закладів. Інституціональні наслідки не завагалися датися взнаки: почалося те, чому, власне кажучи, й присвячена книга Б. Ріддінгса, – руйнація класичного університету Культури, трансформація фундаментальних принципів організації університетського життя, його соціальних ролей, корпоративних культурних цінностей»[10]. Тому в третій хвилі трансформації університетів постали питання відносно їхньої подальшої долі: «Бути чи не бути університетам? Якщо ж бути, то якими їм бути?» Університети заради свого виживання та збереження все більше змушені вдаватися до підприємницької діяльності та переймати принципи управління, які притаманні бізнесовим структурам. «Такий підхід іноді називають пошуком досконалості, іноді – академічним капіталізмом, іноді – моделлю підприємницького (інноваційного) університету. З'явилось чимало університетів, що активно сповідують таку модель і домоглися вражаючих результатів».[11] Одним з переконаних ідеологів підприємницької парадигми університетів вважають Бертона Р. Кларка[12].

---

[8] Бакіров В.С. Ідентичність і соціокультурне призначення університетів у «суспільстві знань» / В. С. Бакіров // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Пед. думка, 2012. – С. 112.

[9] Риддингс Б. Университет в руинах / Билл Риддингс. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высш. шк. экономики, 2011. – 304 с.

[10] Бакіров В.С. Ідентичність і соціокультурне призначення університетів у «суспільстві знань» / В. С. Бакіров // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Пед. думка, 2012. – С. 113.

[11] Там само. – С. 113.

[12] Кларк Б.Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации / Бертон Р. Кларк. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высш. шк. экономики, 2011. – 240 с.

Розмірковуючи над подальшою долею університетів, В. Бакіров цілком слушно застерігає: «Підприємницькі університети спромоглися досягти суттєвого приросту фінансової і матеріальної бази, комерціалізації природничих і точних наук, а також гуманітарних і соціальних наук, розгорнувши їх у бік прикладних розробок, навчилися «витягувати гроші» з усього, що тільки можливо. Однак якою є плата за ці успіхи? Чи не є нею втрата автентичної університетської ідентичності? Наблизивши впритул свою організацію та корпоративну культуру до організації і культури комерційної фірми, чи не втрачають університети саме те, що робить їх університетами? Чи залишається університетом вищий навчальний заклад, у якому центральна влада зосереджена на сильному вищому керівництві, яке не сприймає заперечень? Чи залишається університетом, якщо головною турботою професорів і критерієм оцінки роботи є не пошук істини, а пошук грошей? Чи залишається університетом, якщо сакральні стосунки «вчитель – учень» замінюються прагматичними «консультант – клієнт»?

Таких питань чимало, і відповіді на них не є очевидними. Головне ж питання зводиться до такого: чи необхідний класичний університет сучасному суспільству, чи воно цілком може без нього обійтися, зберігши духовний вимір свого буття. Ставити це питання перед політичними й економічними елітами безглуздо. Для них університет – тільки знаряддя отримання політичних дивідендів та економічних благ. І тільки через це вони його змушені терпіти. Проте реальні потреби суспільства не збігаються з потребами еліт і потребами мас. У суспільства своя логіка розвитку, виходу за межі й набуття нових якісних станів.

І в цій логіці винятково важливе місце, як показує вся попередня соціокультурна динаміка, належить все-таки університетам. Намагаючись відповісти на питання – чи потрібен університет суспільству XXI ст., – потрібно відштовхнутися від фундаментальних інтелектуальних потреб того етапу цивілізаційного розвитку, на який виходять у наші дні країни і народи»[13].

Стверджує В. Бакіров і те, що, попри всі комерційні та бізнесові трансформації діяльності сучасної вищої школи, класичний університет не повинен відмовлятися і втрачати свою традиційну ідентичність. Це твердження він аргументує двома фундаментальними соціокультур-

[13] Бакіров В.С. Ідентичність і соціокультурне призначення університетів у «суспільстві знань» / В. С. Бакіров // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Пед. думка, 2012. – С. 114–115.

ними потребами суспільного розвитку. Перша така потреба полягає в креативності як провідній якості професіоналів постіндустріальних суспільств. На його думку, «жодні інші соціальні інститути не здатні стати центрами концентрації, виховання, розвитку і поширення креативності, крім класичних університетів, які перебудовують відповідно форми і зміст своєї традиційної діяльності».[14] Основний смисл такої перебудови полягає в тому, щоб креативність із засобу та умови наукової роботи стала метою і керівним принципом тих, хто долучається до науково-дослідної діяльності. «Друга фундаментальна соціокультурна потреба сучасного суспільства – формування нової ідентичності. Це ідентичність громадян не замкнутих та ізольованих національних держав, а широка транскордонна полікультурна ідентичність людей Європи, людей світу, людей людства, яке глобалізується. Хочемо ми цього чи ні, але найближчим часом потрібно також вчитися жити і в інших культурних просторах, переходити з одних просторів в інші, не відчуваючи культурного шоку, не впадаючи в шовінізм, ксенофобію, національну обмеженість»[15].

Не менш переконливим аргументом на підтримку збереження ідентичності класичних університетів є таке твердження В. Бакірова: «Отже, яка доля чекає на університети у XXI столітті? Частина з них піде підприємницькою дорогою. Але вони будуть університетами лише за назвою. Їхні стіни залишить університетська аура, що впливає на студентів не менше, ніж організований навчальний процес. Ті, хто бував у автентичних університетах, відчували її дію. Саме вона огортає університетських вихованців і тим самим виховує інтелігентність суспільства. Храм, перетворений на комерційне підприємство, перестає бути храмом віри. Університет, що перетворився на підприємницьку структуру, перестає бути храмом науки, освіти і просвітництва. Суспільство, що позбулося справжніх університетів, перестає бути інтелігентним суспільством. З нього вивітрюються висока духовність, високий інтелект, висока етична відповідальність. У ньому будуть якісь товари і послуги, багато порожніх і примітивних розваг, дуже велика кількість людей, для яких честь і гідність, піднесення прагнення до істини і краси не більше ніж предмет широкого нерозуміння»[16].

Розглянуті В. Бакіровим ключові проблеми трансформації університетської освіти у зв’язку з глобалізацією і формуванням «суспіль-

[14]Там само. – С. 116–117.

[15] Там само. – С. 117.

[16] Там само. – С. 117.

ства знань» створюють концептуальне підґрунтя для системного підходу в розгортанні дослідження сучасного стану вітчизняної вищої школи. Ознайомлення із системним аналізом світової трансформації університетської освіти, здійсненим В. Бакіровим, спонукає до розмірковувань над подальшою долею університетів і пошуком аргументів, які б виправдовували їхнє подальше існування та доцільність збереження ідентичності класичних університетів як осередків Розуму і Моралі. У наступних розділах цьому буде приділена значна увага. Зараз, доповнюючи та конкретизуючи аргументацію В. Бакірова щодо необхідності збереження ідентичності класичних університетів, доречно сформулювати декілька концептуальних тез, які б уплелися в загальну канву дискурсу.

Слідуючи логіці В. Бакірова, продовжимо конкретизувати аргументи, які підтверджують відсутність альтернатив вищій школі як соціальному інституту в разі втрати нею ідентичності класичних університетів та розчинення в комерціалізовано-підприємницькому освітньому просторі. З огляду на філософію цинічного прагматизму та нестримного технократичного експансіонізму, яка домінує в бізнесі й підприємництві, можна з великою вірогідністю прогнозувати, що з втратою вищої школою своєї ідентичності зникнуть конструктивні основи, на які спирається високий професіоналізм і стає можливою відповідного рівня креативність. Це, передусім, фундаментальність і системність підготовки фахівців з вищою освітою[17].

[17] «Першою і головною характеристикою європейської університетської освіти є її функціонування на засадах глибокої науки, що розвивається в університетах. Університет і наука – нероздільні. Без науки про університетську освіту не може бути й мови. Провідні університети мають у своїй структурі науково-дослідні інститути, центри, лабораторії, інші наукові підрозділи, де працюють від декількох сотень до декількох тисяч наукових співробітників не нижче доктора наук, професора чи кандидата наук, доцента. При цьому тематика, над розробленням якої працюють університетські вчені, як правило, є фундаментальною і вже потім – прикладною. Варто звернути увагу на те, що саме у ХХ ст. найбільшу кількість наукових відкриттів зроблено в університетських наукових центрах. В університетах працює найбільша кількість вчених – лауреатів Нобелівської премії. За науковими досягненнями університети не тільки успішно конкурують з національними науковими агентствами, академіями наук, науково-дослідними центрами, а й значною мірою перевершують їх.» Андрущенко В.П. Основні характеристики європейської університетської освіти та можливості їх реалізації в системі освіти України / В. П. Андрущенко // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / [авт. кол. : В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай та ін.]. – К. : Пед. думка, 2011. – С. 6.

Немає сумнівів, що знайдуться опоненти, які стверджуватимуть, що креативність присутня там, де здійснюється інноваційна діяльність, зокрема у високотехнологічних виробництвах та в підприємництві. А у вищій школі, мовляв, студенти переймаються опануванням вже існуючих знань і на їхній широкий загал реально не залучаються до інноваційної діяльності. З такою аргументацією можна погодитись лише частково. Ця частковість найбільшою мірою стосується тих вищих навчальних закладів, у яких студенти не залучаються до реальної науково-пошукової та інноваційної роботи і в навчальному процесі не здобувають, а отримують знання від викладача й долають різні форми контролю знань переважно шляхом плагіату та компіляції або з допомогою шпаргалок. На жаль, такою фальсифікацією вищої освіти системно вражена сучасна вітчизняна вища школа. Детальніше ця системна соціальна хвороба українського суспільства та його вищої школи аналізується в третьому й четвертому розділах. Але попри все, зроблене зауваження найменше стосується провідних класичних університетів та інших університетів, які сформувались за моделлю дослідницького університету. У таких університетах студенти, незважаючи на всі наші негаразди, мають найкращі можливості для розвитку креативності. Той же Харківський університет, як зазначає В. Бакіров, ще за шість років до появи Берлінського університету, створювався на основі єдності університетської освіти і наукового пошуку, ідею якої обґрунтував його фундатор Василь Каразін у 1802 р.

А тепер з'ясуємо, чому фундаментальність і системність підготовки фахівців є невід'ємною ознакою ідентичності вищої школи, завдяки яким створюється підґрунтя та опора професіоналізму й креативності, які на широкий загал фахівців не можуть бути належним чином сформовані за межами вищої школи шляхом залучення особи до інноваційної діяльності. У відповіді на поставлене запитання спираємося на смисл дефініції поняття «інновація». За визначенням В. Кременя, «У методологічному плані інновація – це ідея (ідеї), пропозиції, наукові розробки, які можуть і стають основою створення нових стратегій розвитку, нових видів продукції, значно поліпшують споживчі характеристики (економічні, культурні, освітні, технічні тощо) існуючих явищ і процесів, товарів, створення нових об'єктів матеріального та ідеального буття. Все, *що може удосконалити якість життя і процес розвитку людства, є інновацією*»[18].

[18] Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура: монографія / [за ред. В. Г. Кременя]. – К. : Пед. думка. – 2008. – С. 20.

Квінтесенцією цього визначення в контексті нашого дискурсу є те, що інновація – це певне нове впровадження, що спрямоване на поліпшення якості життя й удосконалення процесу розвитку людства. Принципово важливо усвідомлювати, що інновації та інноваційна діяльність мають місце в царині як технічного, тобто того, що пов'язано з науково-технічним прогресом та його результатами, так і суто соціального, що визначається суспільними відносинами. Це надзвичайно важливий акцент, оскільки між розвитком технічного й соціального існує протиріччя, яке в умовах техногенної цивілізації трансформувалось у фундаментальну проблему людства. Концептуальна сутність цього протиріччя полягає в тому, що науково-технічний прогрес має неперервний лінійно-поступальний характер, а розвитку соціального притаманна дискретність. Розлога інтерпретація зазначеного протиріччя дається в підрозділі 2.5.2.

Наразі зробимо лише коротке пояснення, щоб було зрозуміло, чому автор це протиріччя розглядає як фундаментальну проблему людства. Справа в тому, що здобутки науково-технічного прогресу постійно вдосконалюються, накопичуються й нікуди не зникають, а їхнє поширення не знає кордонів як у фізичному, так і в соціальному просторі та часі. У розвитку ж соціального такої тотальної закономірності, на жаль, не спостерігається. Загальний соціальний прогрес, який, абстрагуючись від несправедливого розподілу земних ресурсів, можна пов'язати з країнами так званого «золотого мільярду» населення людства, постійно супроводжується злетами й падіннями, тобто соціальною еволюцією та зворотнім їй процесом. Злети й падіння мають місце як в межах життя конкретної людини, так і в масштабах існування країн чи навіть цивілізацій, історія яких рясніє такими прикладами. Не зазиратимемо в історію, звернімося до сьогодення, яке унаочнює онтологічну фундаментальність протиріччя в розвитку технічного й соціального.

Нині Росія, під юрисдикцією якої знаходиться найбільша серед усіх країн світу територія, проявом своїх середньовічного штибу неоколоніальних амбіцій віроломно зруйнувала мирний світовий порядок, який копіткими зусиллями всієї земної спільноти розбудовувався протягом останніх сімдесяти років. У технічному відношенні Росія володіє найсучаснішими надбаннями науково-технічного прогресу, в тому числі зброєю масового знищення, а в соціальному вимірі вона зараз поводить себе як варварська загарбницька держава темного середньовіччя. Така неадекватність соціального стану суспільства рівню його технічного оснащення в Росії створила реальну загрозу не лише Україні,

а й усьому світові. Тому, щоб убезпечити людство від неадекватності в поводженні з надбаннями науково-технічного прогресу, які можуть призвести до його самознищення, необхідно надавати пріоритет відповідним інноваціям у розвитку соціального. З огляду на розвиток сучасної цивілізації крізь призму зазначеного протиріччя стає очевидним, що легше забезпечити розвиток й удосконалення технічного, ніж соціального. Це підтверджує те, що технічне, яким би воно не було складним, все ж простіше за соціальне. Розлоге пояснення з позицій системного підходу цієї різниці, а також того, чому соціальними системами складніше управляти, ніж технічними, зроблено в підрозділі 2.6. А зараз повернемось до розгляду інновацій – спочатку в царині простішого, тобто технічного, а потім перейдемо до складнішого, або соціального.

Виходячи зі смислу поняття «інновація», ми маємо підстави стверджувати, що інноваційна діяльність може мати місце в роботі як слюсаря, так і тим паче головного конструктора, наприклад, у літакобудуванні. Цілком очевидною є й різниця між тим, на які фундаментальні й системні знання має спиратись професіоналізм і креативність слюсаря та конструктора, щоб кожен з них міг бути здатним до інноваційної діяльності. Часи «кулібіних» як самоучок канули в лету. Нині ще можна зустріти слюсаря-сантехника, який не проходив спеціальної професійної підготовки, а з підсобників виріс у майстра «золоті руки», який здатний до інновацій. Але важко розраховувати на такий феномен серед слюсарів, які задіяні в літакобудуванні чи в інших сучасних виробництвах. Про можливість підготовки конструктора в галузях новітніх технологій без належних відповідній професії фундаментальних і системних знань годі й думати, а не те, що говорити. Формувати відповідні фундаментальні й системні знання фахівцеві з вищою освітою як опертя для його майбутнього успішного професійного розвитку та здатності до інновацій – це виключна прерогатива вищої школи.

Коли хтось стверджує, що в цьому сенсі можна обійтись без вищої школи, тоді постає питання щодо альтернативи. Адже без фундаментальних і системних знань у межах освітньої програми відповідної професії фахівець, який би відповідав рівню досягнутого науково-технічного прогресу, не може відбутись за визначанням. Якщо не вища школа, тоді хто це має робити? Робимо припущення, що з цією місією мають упоратися підприємницькі університети або навчально-інноваційні центри безпосередньо на виробництвах чи в бізнесових корпораціях та інших підприємницьких структурах, оскільки саме

вони, в силу кращих можливостей мобілізації фінансів, розглядаються як альтернатива класичним університетам. Якщо вони впораються з цією місією, це означатиме, що відбулася зміна вивіски і в цій частині своєї класичної діяльності вища школа не зникла, а продовжила своє існування в інших установах та структурах. Та чи впораються з такою місією названі та інші установи й структури, які претендують стати альтернативою класичним університетам? Для позитивної відповіді автор не бачить підстав. Принаймні, достатньо переконливих та оптимістичних. А для песимізму щодо можливості такої альтернативи підстави є, й вони очевидні, що не потребує доказів.

Наріжною підставою в цьому застереженні є те, що в таких альтернативних інституціях університетський дух не зможе встояти проти цинічно-прагматичного комерційно-підприємницького духу, яким просякнутий дикий (не приборканий цивілізованими нормами та мораллю) капіталізм або від якого цивілізований капіталізм дичавіє, тобто в соціальному вимірі повертається до витоків свого еволюційного розвитку. Адже не можна спростувати те, що дикий капіталізм олігархічно-кланового штибу, до того ж з великим рівнем криміналізації, править бал як в Україні, так і в більшості країн пострадянського простору. Диким капіталізмом різних походжень і проявів охоплено більшість країн третього світу. У країнах, де захоплені держави, влада використовується як власність того, хто нею володіє. Сутність феномену влади-власності розглянемо в підрозділі 1.2. Зараз лише зазначимо, що після жахів, які пережила сучасна цивілізація в XX столітті від дикого свавілля комуністичних та нацистсько-фашистських тоталітарних режимів, нині використання влади-власності в захоплених державах здійснюється під прикриттям демократій самих різноманітних модифікацій, які відіграють роль своєрідних цивілізаційних нецивілізованих камуфляжів. А в країнах зі сталими демократіями й правовими державами, що очолюють глобалізацію, яка супроводжується загостренням конкуренції в оволодінні земними ресурсами та в гонитві за прибутками й посиленням ролі в цьому процесі транснаціональних корпорацій, спостерігається здичавіння цивілізованого капіталізму. У цілому ж із зазначеного актуалізується проблема примату розвитку соціального над розвитком технічного. Адже дика й здичавіла конкуренція в бізнесі, підприємництві, гонитві за прибутками, боротьбі за ресурси й узагалі за місце під сонцем одержима експансіонізмом, який брутально нехтує будь-якими цивілізованими нормами права й моралі. А в умовах ноосфери для людства надзвичайно ризиковано допускати, щоб надбання науково-технічного прогресу потрапляли в

підпорядкування та управління суб'єктів зі свідомістю ненажерливої печерної істоти.

Є значні ризики втрати фундаментальності не лише в освіті, а й у науці в разі повної комерціалізації науково-дослідницької роботи з метою її самоокупності. Це пояснюється тим, що фундаментальні дослідження розтягнуті в часі й потребують потужних інтелектуальних зусиль та значних фінансових і матеріальних ресурсів, окупність яких, як правило, відбувається не безпосередньо, а опосередковано й не одразу, а у віддаленій перспективі. Бувають такі наукові відкриття та фундаментальні розробки, практичне втілення яких здійснюється за межами життя їхніх авторів. Звідси випливає, що фундаментальні дослідження потребують «довгих» грошей, а от комерційні структури, підприємництво зорієнтовані на використання «коротких» грошей у своїх бізнес-проектах.

Фундаментальними дослідженнями в науці прокладається дорога в майбутнє, ними забезпечується науково-технічний прогрес, на них тримаються і з них виникають практичні наукові розробки, впровадження яких дає змогу не лише забезпечити самоокупність інноваційної діяльності, а й отримувати прибутки. Нехтування ж дослідженнями фундаментальних проблем унеможливлює розвиток науки, гальмує науково-технічний прогрес, а інноваційну діяльність прирікає на вдосконалення «винайдених велосипедів». Зазначені наслідки такого нехтування простежуються не лише в масштабах цивілізацій чи країн, а й у межах окремих наукових установ і структур, а також на індивідуальному рівні науковців. Адже гонитва за «короткими» грошима в науці за відсутності чи недостатності належного фінансування фундаментальних проблем спонукає й мотивує до поверховості в наукових дослідженнях.

Країни, які не опікуються фундаментальними дослідженнями, відстають у науці й освіті. Той, хто відстає в науці й освіті, пасе задніх в економіці й бізнесі. Нинішній етап розвитку цивілізації ознаменований її переходом в епоху постіндустріальних суспільств, які називають «інформаційними» і пов'язують з ними майбутнє. Дехто вважає, що майбутнє за «суспільством знань». Є й інші варіанти назв суспільства майбутнього. Яка з цих назв буде найбільш відповідною, покаже й підтвердить майбутнє[19]. Важливо не фетишизувати інформацію й

[19] «Як справжній науковець Д. Белл дуже обережний у виборі терміна для позначення суспільства майбутнього, застосувавши такий нейтральний варіант, як «постіндустріальне» Він свідомо відмовився від будь-яких додаткових уточнень і використання прикметників (на кшталт «ідеальне», «справедливе»,

знання, забуваючи при цьому про людський фактор. Адже знаннями можна творити як добро, так і зло. На творення чого вони спрямовуються залежить не від знань, а від того, хто їх використовує, отже від людини. Детальніше ця проблема досліджується в підрозділі 3.1. Нині очевидним є те, що епоха індустріальних суспільств, яка після промислової революції прийшла на зміну довготривалого періоду існування традиційних аграрних суспільств, для найбільш розвинених, відповідно й успішних країн світу залишилась у минулому.

Ті країни, в яких домінують ознаки індустріального суспільства, ще залишаються (у вимірах соціального часу й соціального простору) в минулому й будуть у ньому доти, доки не вийдуть на рівень науково-технічного й суспільно-економічного розвитку лідерів світової спільноти. Для таких відстаючих країн, до яких відноситься й Україна, актуальним є цивілізаційний виклик, що полягає в здатності якнайшвидшого переходу в нову цивілізовану якість. На шляху цивілізаційного розвитку, який у XX столітті набув завдяки науково-технічному прогресові значного прискорення, можна відстати назавжди, можна упосліджено весь час наздоганяти, але, як підтвердили Японія, Південна Корея та Сінгапур, можна рухатись і на випередження. Завдяки такому рухові на випередження ці країни за надзвичайно короткий відрізок історичного часу досягли феноменальних результатів у своєму розвиткові, які в світі стали іменувати дивом. Як підтверджує досвід країн, що сотворили таке диво, локомотивом у їхньому русі на випередження послугували масштабні інвестиції в освіту та науку, що супроводжувались доцільними радикальними інноваціями в їхньому суспільно-економічному розвиткові. Держави цих країн потурбувались не лише про необхідне збільшення бюджетних інвестицій, а й про залучення приватного капіталу в розвиток вітчизняної освіти й науки. Останнього, як відомо, можливо досягти за умов стабільних, гарантовано прогнозованих у віддаленому майбутньому правил, які встановлює держава для інвесторів.

У країнах же, де державна влада використовується як власність у приватних цілях, постійно змінюються правила гри в бізнесі та

«досконале», «найцивілізаційніше», «альтруїстичне» тощо) чи іменників (суспільство наук, знань, телебачення, ракет, верстатів-автоматів, супутників, мереж і т. ін.) Це вже без його активної участі пізніше розпочався процес пошуку «уточнених» назв.» Теоретичні засади моніторингу якості вищої природничої та інженерної освіти : монографія / [кол. авт.: К. В. Корсак, Ю. К. Корсак., З. Є. Тарутіна та ін.] / Серія «Модернізація вищої освіти: світоглядно-педагогічні проблеми». – К. : Пед. думка, 2012. – С. 8.

підприємництві, оскільки вони лаштуються під інтереси тих, хто володіє цією владою. Таке володіння може бути як безпосереднім, так і опосередкованим – через вплив на суб'єктів влади. На жаль, як це не прикро усвідомлювати, Україна за всіма ознаками того, що коїться на її теренах останні два десятиліття, відноситься до країн з непередбачуваними «правилами гри» й не прогнозованим майбутнім[20]. Тому українська держава не має підстав сподіватись на значні інвестиції у вітчизняну науку, зокрема на фінансування її фундаментальних досліджень з боку приватного капіталу, тим паче зарубіжного. Принаймні доти, доки нею не буде забезпечена необхідна для цього стабільність і прогнозованість. А про масштаби фінансування науки приватним капіталом у топових університетах, особливо тих, які переросли модель класичного дослідницького університету й розглядаються як підприємницькі, нам залишається тільки мріяти. Кинути ж державі напризволяще академічну та університетську науку, яка змушена комерціалізуватись заради свого виживання, означає приректи Україну на довічного аутсайдера у світовій цивілізації. Негативні наслідки стагнації вітчизняної науки від такої неуваги з боку держави, а також примітивізації вищої освіти в результаті її відриву від науки та вульгарної комерціалізації освітніх послуг вищої школи вона вже має.

З огляду на те, де на шляху цивілізаційного розвитку перебуває Україна, й звертаючи увагу на ті виклики, які перед нею актуалізувались, постає низка питань, які можна інтегрувати в одне, а саме: «Бути чи не бути?», яке за смислом конкретизується й актуалізується в декількох варіантах. Зокрема, «Бути чи не бути Україні незалежною,

---

[20] «У такому слабоорганізованому суспільстві держава покликана відігравати роль інтегруючої, цементуючої сили. Але українська держава, в свою чергу, перебуває чи в стадії напівхаосу, чи то в політичній прострації. Вона малоефективно виконує свої функції: не забезпечує повноцінну дію законів (в тому числі Конституції), збір податків і соціальний захист населення, не виступає повноцінним арбітром у відносинах особистості і суспільства, в міжособистісних і між групових відносинах і т. д. Та організація, яку ми звемо «держава», значною мірою стала полем битви кланів, мафій, груп еліт, що намагаються встановити свій політичний режим. Мета цих режимів – убезпечити себе від суспільства, підкорити його своїм цілям. Занепокоєння національною долею, майбутнім країни – не пріоритетні завдання режимів, а лише демагогічні димові заслони, оскільки у політичних режимів досі немає стратегічних відповідей на виклики XXI століття і на бажання вирватись із злигоднів.» Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз : монографія / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 238– 239.

самодостатньою державою?» Це питання особливо загострилось і набуло онтологічної ваги під тиском військової агресії з боку Росії.

«Бути чи не бути Україні серед заможних країн світу за ознаками благополуччя її народу, а не за обсягами експортованого збіжжя, вирощеного й зібраного на українських землях нищівними для них технологіями?» – теж надзвичайно життєво важливе питання для України та її народу. Комусь може видатись постановка такого питання на порядку денному нашого суспільного життя передчасною й занадто амбітною. Мовляв, далеко куцому до зайця. Насправді ж, цим питанням актуалізується проблема не стільки амбітності української держави, що має гідно відповісти на такий виклик, як її престижу перед світовою спільнотою, а також порядності влади перед своїм народом. Адже весь цивілізований і не зовсім цивілізований світ не розуміє, як можна довести до зубожіння народ у країні, яка має таку забезпеченість територією, родючими землями, сприятливими природними умовами та багата іншими ресурсами.

І ще одне актуальне запитання – «Бути чи не бути в Україні реальній демократії та правовій державі?»[21]. У цьому питанні актуалізується фундаментальний виклик Україні. Якби вона гідно на нього відповіла за роки своєї державної незалежності, як то встигли зробити за коротший період прибалтійські країни, тоді б не були такими загострено актуальними перші два питання, та й решта інших, які можуть розглядатись у цьому смисловому ряду. Але ж ми знаємо, що історія в умовний спосіб не робиться. Мусимо виходити з того, що в новітній історії України реально відбулося та визначило її нинішній

[21] «Різні види аналізу: соціально-філософський, соціологічний і політологічний – показують, що в суспільній свідомості і в публіцистиці утверджується ілюзійний феномен «непізнаного існуючого об'єкта» – «української демократії», яку ніхто не бачив, але про яку багато говорять, особливо апологети кланових, мафіозних угруповань, які прорвалися до влади, особливо на регіональному рівні. Контент-аналіз преси незаперечно свідчить про це. Визначити поняття «українська демократія» як різновид, форму існування демократії, особливо коли йдеться про пишномовні філіппіки щодо краху тоталітаризму і перемоги демократії в Україні з боку ангажованих журналістів і навіть вищих посадових осіб держави, – дуже складно, а може, й неможливо. Спроби описання різних рис демократії – свобода слова, демократичні вибори, права громадян і подібне – приводять до висновку, що ці риси начебто є і разом з тим їх наче й немає. Тобто здійснити перехід від диференційної емпірії до уніфікованої демократії на прикладі України видається неможливим». Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз : монографія. / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 109.

стан, і враховувати цивілізаційний контекст, в якому вона зараз перебуває. Загальні тенденції розвитку сучасної цивілізації і ті глобальні виклики, які постали перед світовою спільнотою на початку третього тисячоліття, переконливо засвідчують, що демократіям і правовим державам у суспільному розвитку альтернативи немає. У противному разі людство перебуватиме під загрозою самознищення, яка в будь-який час може стати реальністю. Тож Україні не уникнути демократичного шляху розвитку й розбудови на своїх теренах правової держави. Тільки ж коли це врешті-решт станеться? Поки що продемонстрована нездатність це зробити.

Нездатність щось зробити можна кваліфікувати як некомпетентність. Традиційно проблему компетентності розглядають на індивідуальному рівні. Але ж у соціальних системах, тобто там, де об'єднують свої зусилля двоє й більше людей заради досягнення якихось певних спільних цілей, підсумковий результат таких зусиль забезпечується колективною компетентністю. Виходячи з розуміння визначальних ознак системи, нескладно дійти висновку, який полягає в тому, що результативність колективної компетентності забезпечується синергією індивідуальних компетентностей людей, емерджентний вияв якої зумовлюється конструкцією соціальної системи, в якій задіяні ці люди. Ведучим елементом в конструкції соціальної системи є структура управління. Визначальна роль в управлінні системою належить керівникові. Наприклад, менш талановиті музиканти, зібрані в одному оркестрі під керівництвом талановитого диригента, можуть краще виконати складний музичний твір, ніж такий же за складом музичних інструментів оркестр, у якому грають талановитіші музиканти під орудою менш компетентного диригента. Але виконання симфонії до снаги симфонічному оркестру, а не ансамблю балалаєчників, якими б вони віртуозами не були. У соціальних системах, за аналогом оркестру, є своя «партитура» того, що потрібно робити, виконавці відповідних «партій», тобто функцій спільної діяльності, й обов'язково свій «диригент», або керівник.

Емерджентний вияв соціальної системи, який зумовлюється її структурою, нездатні здолати ні керівники всіх її ієрархічних рівнів, ні тим паче підлеглі, які залучені в цю систему. Вони є заручниками системи, оскільки та абсорбує у своїх структурах потрібних їй керівників і перероблює на свій копил підлеглих. Колись, ще в 60-х роках минулого століття, радянське керівництво було одержиме ідеєю фікс – догнати й перегнати США. До певної міри, зокрема в космічній галузі та військово-промисловому комплексі, цього вдалося досягти, але ненадовго. Основна причина того, що Радянський Союз не витри-

мав цивілізаційного змагання й зійшов з історичної арени, полягала в тоталітарній конструкції системи влади, яка запрограмувала такий результат. Ретроспективний аналіз радянського режиму влади як джерела цинізму крізь призму пострадянської соціальної дійсності висвітлюється в підрозділі 2.2. А сутність компетентності з позицій її вимірності, в тому числі колективної, інтерпретується в підрозділі 2.5.1.

Зараз же важливо зробити акцент на тому, що доки функціонує система, яка запрограмована на отримання певних результатів, годі від неї очікувати того, що забезпечують кардинально інші системи. Трактор (не як вантаж, а самостійно) ніколи не полетить у космос, скільки б його не модернізували. А космічна ракета не буде по полю тягати за собою плуга чи борони. Зроблене порівняння, сподіваюсь, не викликає заперечень за своєю очевидністю. Суспільства й цивілізації значно складніші за технічні системи. Україна не зможе рухатись не те що навздогін за лідерами цивілізованої спільноти світу, а й навіть у напрямку їхнього суспільного розвитку доти, доки в ній буде непорушно зберігатись олігархічно-кланова система суспільних відносин. Конструкція цієї системи спотворено успадкувала авторитарну модель комуністичного режиму влади, яка докорінно відрізняється від системи влаштування суспільного життя в тих же США, на які ми начебто орієнтуємось у своїх суспільних перетвореннях. З позицій системного підходу цілком очевидним є не лише щойно згаданий, а клубок парадоксів у трансформації нашого суспільства, яку з огляду на її перебіг не можна назвати модернізацією, яка передбачає цілеспрямоване, адекватне викликам сучасності оновлення країни.

Так, наприклад, ми хочемо бути цивілізованою демократичною країною, до того ж із правовою державою, а зберігаємо при цьому систему суспільних відносин, яка породила олігархію та відчужила владу від народу й заблокувала розвиток демократії та унеможливила верховенство права в Україні. Засудили комуністичну ідеологію й усю її атрибутику, символіку та радянський режим, але залишаємо непорушною під вивіскою демократії скопійовану в цього режиму авторитарну вертикаль влади. Цілком закономірно, що така парадоксальна ситуація у свою чергу породила інші парадокси владного цинізму. Зокрема, альянс комуністичної та олігархічної партій, коли «непримиренні борці» за інтереси трудящих під загрозливим гаслом «…день твій останній приходить, буржуй!» злигалися в одному політичному тандемі з цими ж буржуями.

У того, хто ознайомився з попереднім текстом цього підрозділу, може виникнути питання – чи не занадто широко й глибоко автор

розгортає своє аналітичне дослідження й актуалізує проблеми, які не мають безпосереднього відношення до вітчизняної вищої школи? Щоб зняти можливий сумнів у доцільності розгортання розширеного та поглибленого дослідження, зробимо коротке пояснення, запобігаючи до алегорії. Наприклад, порівняємо дослідження з двома способами риболовлі – неводом і сачком. Доки невід розплутають, розкладуть належним чином та затягнуть по глибині водоймища, за цей час на мілинах у теплу сонячну погоду сачком можна встигнути наловити багато малька, який за чисельністю пійманих рибок переважатиме кількість риб, що потраплять у невід. Але ж кількісна перевага не гарантує перевагу вагову, тим паче якісну. Одна риба з невода може бути важчою за все, що піймано сачком. Так і в дослідженні – чим більш масштабно й системно воно розгорнуте, тим крупніші й складніші проблеми ним можна охопити. І навпаки, безсистемність, фрагментарність, відірваність предмета досліджень від контексту його об'єкта виводять дослідження на мілини. Досліджувати вищу школу й розв'язувати проблеми вищої освіти без урахування взаємозв'язку із суспільством, в якому вона функціонує, – це означає уподібнюватись рибаку, що прагне сачком вловити на глибині рибу, яка крупніша за знаряддя її лову.

Щоб переконатись у необхідності врахування впливу суспільства на вищу школу, розглянемо ще один парадокс. Відомо, що Україна в 2005 році офіційно приєдналась до Болонського процесу, який передбачає інтеграцію Європейського простору вищої освіти. Відтоді на українських теренах здійснюється бурхлива діяльність з реформування вітчизняної системи вищої освіти у такий спосіб, щоб вона відповідала вимогам цієї Євроінтеграції. Системним проривом у реформуванні вважається прийняття нового Закону України «Про вищу освіту», положеннями якого передбачена імплементація європейських норм і вимог у галузі вищої освіти, дотримання яких має сприяти успішній інтеграції в Європейський простір освіти і науки. А парадокс полягає в тому, що вітчизняній системі вищої освіти належить інтегруватись у простір сучасних цивілізованих країн із країни, суспільство якої за перебігом свого цивілізаційного розвитку переживає проблеми, що європейські держави розв'язували сто, дві, а то й триста років тому. Не враховувати такий стан суспільства при дослідженні й розв'язанні проблем вищої освіти щонайменше не компетентно. Тож мусимо звертати на це увагу.

Уже зазначалося, що становлення національних держав у Європі відбувалось на початку XIX ст. Україна цей етап проходить нині. На жаль, не зовсім успішно. Якби вона за роки своєї державної незалежності

з цією історичною задачею справилась успішно, то не було б анексії Криму та війни в Донбасі. Враховуючи імперські амбіції та шовінізм і україножобство Росії, не можна виключати її військової агресії за будь-яких обставин у становленні України як незалежної Держави. Але якби держава як політичний інститут українського суспільства з моменту отримання своєї незалежності від метрополії, яку їй дав народ своїм волевиявленням на референдумі 1 грудня 1991 року, системно й наполегливо працювала над консолідацією і формуванням української політичної нації, а не детонувала й чинила розкол суспільства, сценарій протистояння імперському експансіонізму Росії був би кардинально інший. Одна справа, коли народ консолідується в протистоянні агресорові під проводом влади, якій він довіряє, вірить їй, і сумною та прикрою виглядає ситуація, коли народ змушений консолідуватись і протистояти військовій загрозі під управлінням влади, якій він не вірить, підозрює її у непорядності, зраді, корупції, шахруванні та інших гріхах.

Висунуте твердження, з урахуванням безталанно згаяного надзвичайно важливого для становлення молодої Держави історичного часу лише частково можна вважати розмірковуванням в умовний спосіб. Адже ми зараз аналізуємо не безповоротно втрачені можливості забезпечення державної незалежності України Гетьманщиною ще в XVII ст. чи Українською народною республікою (УНР), Гетьманською державою й Соборною УНР у 1917-1920 рр. Слава Богу, попри всі прикрощі нашого цивілізаційного розвитку, історія української державної незалежності не перервалась, а триває. Тож зі згаяного й змарнованого ще можна, та й потрібно вилучати повчальні уроки, щоб потім укотре не розмірковувати в умовний спосіб над втраченими історичними можливостями в утвердженні та становленні України як незалежної, національної, унітарної Держави. Ці уроки повчальні не лише для української держави як провідного й керівного суспільного інституту, а й для вищої школи – ключового в умовах ноосфери соціального інституту та надзвичайно важливої інституції в забезпеченні консолідації українського суспільства й становлення України як національної держави. Шляхи подолання ціннісного розколу та успішної розбудови державності України обґрунтовано визначені в підрозділі 5.2. Зараз лише зробимо акценти на деяких концептуальних положеннях, які важливі в цьому контексті дискурсу.

Почнемо з держави як політичного інституту, який має консолідувати суспільство, а не розколювати його. З'ясуємо, коли ж і в чому був згаяний час державою в становленні України як національної держави. Тут варто згадати такі феномени чи ефекти індивідуальної й суспільної

свідомості, як соціальні очікування, сподівання, налаштованість на кардинальні зміни в суспільному та індивідуальному житті. Про ці феномени добре знають досвідчені та успішні політики й керівники, ефективно їх використовуючи для здійснення реформаторської діяльності. У колективі налаштованість на кардинальні зміни, як правило, виникає тоді, коли відбувається зміна керівника, в суспільстві – коли міняється влада. Саме в такий період виявляється найвищий рівень соціальних очікувань на те, що мають відбутися кардинальні зміни. Може бути відсутнім у свідомості чітке уявлення про самі зміни, але присутня психологічна й соціальна налаштованість на те, що вони неминучі. Тому в такий період найбільш безболісна громадянська й суспільна реакція на зміни, навіть на ті, які можуть бути непопулярними з позицій буденної свідомості та сьогодення, але є конче необхідними в стратегічному вимірі успішного суспільного розвитку. Такий карт-бланш не є тривалим для влади, політиків, керівників. Якщо вони його не використовують, тоді пізніше впровадження кардинальних змін у соціальне й суспільне життя може наражатись на несприйнятливість, обструкцію, протидії й відкриті протести та невизначено розтягуватись у часі.

Хіба не так, наприклад, відбулося з упровадженням й утвердженням української мови в статусі державної мови та із ліквідацією символіки радянського режиму та іншою декомунізацією. У категорично беззаперечній формі все це потрібно було робити на початку 90-х років. До 1994 року на сприйняття української мови як державної були налаштовані не лише всі національно свідомі громадяни України, а й україномфоби та навіть російські шовіністи. І той, хто не знав української мови чи забув її, залюбки чи й не зовсім так, але вчив би й шанував чи терпів її, якби держава України проявила в цьому сенсі належну вимогливість. Для цього не потрібно було вдаватися до шовіністичної й ксенофобської нетерпимості, яку протягом понад трьох століть демонструє Росія у ставленні до української мови й українства в цілому. Нинішні акти вандалізму до українства, які вона демонструє на окупованій нею території Криму й Донбасу, є тому наочним підтвердженням. Шовінізм – це те, що виходить з берегів націоналізму[22].

[22] «Український націоналізм слабкий і маловпливовий. Авторитет і сила його перебільшувалися ідеологами царської Росії і СРСР. Саме ці ідеологи створили «страшний образ українського націоналізму», хоча у своїй основі він цілком цивілізований і лояльний щодо інших націй і народностей. Бажання мати свою українську мову, розвивати українську культуру важко витлумачити як «контрреволюцію», «антиросійськість». Але ж витлумачували і витлумачують не тільки юродствуючі політики, але й досить респектабельні «вчені», що

А Україні чужого не треба. Їй би своє вберегти. Вона через відсутність паритету в мовному питанні між Росією й Україною не змогла вберегти від втрати національної ідентичності багато мільйонів етнічних українців на території Росії, які в різні історичні періоді через насильницьку мовну росіїзацію вважають себе «рускімі». Це начебто мати втратила дітей, що від неї відцуралися. Тепер ненька Україна має відстоювати зі зброєю право на материнство мільйонів своїх російськомовних громадян, серед яких переважна більшість етнічних українців, оскільки на них претендує Росія, яка безапеляційно вважає, що її територія простирається доти, доки поширена російська мова. І Росії байдуже, що більшість російськомовних громадян України не бажають такого насильницького «усиновлення». Цим демонструється брутальний прояв її неоколоніальних амбіцій.

Для Росії російська мова завжди була й залишається основним засобом асиміляції колонізованих корінних народів і народностей на заграбастаних нею територіях під виглядом «збирання земель»[23]. У Росії російська мова сприймається в статусі державної як аксіома. А в

претендують на об’єктивну інтерпретацію історії слов'ян. Становлення і розвиток української нації в етнічному, політичному, економічному і культурному аспектах неминуче призведе до очищення терміна «український націоналізм» від непритаманного йому значення, особливо ззовні, країнами, що не бажають державності України. Українська ідентичність логічно впишеться в європейську та світову систему народів». Журавський В. С. Корупція в Україні – не політика : монографія / В. С. Журавський, М. І. Михальченко, О. М. Михальченко. – К. : Фенікс, 2007. – С. 20.

[23] «Так, на 16 жовтня 1925 року, коли Таганрозький округ був виведений зі складу України й переданий Росії, там мешкало 200 тис. українців, які складали більше 70% усього населення; у Воронезькій губернії нараховувалось 1 млн 80 тис. українців; у Курській губернії українцями визнавали себе 550 тис. осіб. Дев’ять з десяти українців володіли українською мовою – власне, тому вони й ідентифікували себе українцями. Однак уже в 1932 році на вказаних теренах не залишилось жодної української школи, а ще через п’ятдесят літ чисельність тих, хто визнавав себе українцем, скоротилась вдесятеро. Коли московське втручання в розгортання подій довкола Криму стало очевидним, тодішній міністр закордонних справ України Зленко оприлюднив інформацію, згідно з якою в 1925 році Росії була передана територія майже еквівалентна за площею Криму, а за якістю ґрунтів значно ліпша кримського піску й каміння. Крім того, в складі Росії залишились землі Брянщини, Курщини, Вороніжчини, заселені переважно українцями. У деяких повітах українці домінували цілковито, складаючи від 80 до 90% загальної кількості населення». Михальченко Микола. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / Микола Михальченко, Зореслав Самчук. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1998. – С. 244.

Україні такий статус української мови чомусь розглядається як складна теорема, доведення якої постійно ставиться під сумнів. Нація з рідною мовою зростає, а без неї зникає[24]. Російська політична нація зростає за рахунок механічного нарощування шляхом мовної експансії та асиміляції інших народів і найбільше українського[25]. А український етнос, незважаючи на свій природній приріст, скорочується не лише фізично – голодоморами та війнами[26], а й механічно – внаслідок втрати материнської мови[27]. Історичний досвід українського народу як у

[24] «Ті ж етнічні групи, які легковажили мовною ідентичністю, в кінцевому результаті втрачали не лише мову, а й державність, культуру, традиції, релігію. Вони переставали бути суб'єктом драми розгортання матерії і духу, скочувались до номінації об'єкта історичного процесу, перетворювались у будівельний матеріал, котрий використовували повноцінні (в мовному сенсі зокрема) етноси для реалізації своїх архітектурно-історичних забаганок. Росія не зустрічала на своєму історичному шляху особливих проблем у сенсі захисту чи відтворення мовної ідентичності. Натомість приклад північно-східного сусіда показовий з огляду на асиміляційну потужність московського експансіонізму. Під цим кутом зору Росія не має собі рівних. Починаючи з XV століття, Москва де підступністю, а де силою підмінала сусідів». Там само. – С. 241.

[25] «Кілька років тому посольство України в Російській Федерації оприлюднило такі статистично-демографічні дані: українців в Росії нараховувалось 4.362.872 особи. За межами прісного звіту залишився той факт, що ще близько 25 млн громадян Росії мають українські прізвища, однак вважаються росіянами. Не будемо відслідковувати етапи, послідовність і механізми переходу українців в інші етнічні реєстри (в російські, звісна річ, першочергово) – це надто поважна тема, щоб кількома реченнями легковажити нею. Зауважимо лишень на одному прикметному штриху – на запитання «Чому ви вважаєте себе українцем?» майже 90 відсотків «росіян» Коваленків, Левчуків і Кавунів відповіли приблизно так: «Та я ж двох слів по-українські зв'язати не можу…» Он вона – зарита собака: коли від нації залишаються тільки прізвища, нація припиняє своє існування як суб'єкт розгортання людської цивілізації в часі й просторі. Прикро, що ця ємка істина продовжує залишатись для поводирів від української влади недосяжним елементом вищого пілотажу. Хоча, можливо, а осягненні таких сенсожиттєвих формул і не потрібні виняткові здібності – скоріше, достатньо щирої волі, бажання здійснити необхідні соціальні перетворення, покликані забезпечити відтворення українського фактора. Врешті, в цьому й полягає завдання будь-якої влади – забезпечити належні суспільні перетворення.» Там само. – С. 243.

[26] «Не лише Чорнобиль, а й організовані голодомори 1920-1921, 1932-33, 1946-48 років, масову загибель українців у Другій світовій війні та інші жахіття гено- і етноциду щодо українців треба трактувати як покарання за – назвемо це точніше – гріх бездержавності». Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 1997. – С. 262.

[27] «Нині багато українців через мовну асиміляцію змінили український етностереотип на російський». Патей-Братасюк М.Г. Етно-національне відчуження:

період тривалої бездержавності, так і в новітній державній незалежності переконливо підтверджує, що деукраїнізація через русифікацію веде в українське нікуди, з якого постає російське куди неоімперського штибу. Не збережемо українську мову, то й не збережемо Україну, а отже й себе у не своїй державі. Ще у 2013 році ці тези могли сприйматися гіпотетично, але з 2014 року вони підтверджуються переконливо загрозливою реальністю.

Україна після отримання своєї Державної Незалежності потребувала кардинальних системних змін, що називається, в усіх сферах суспільного життя. Суспільство очікувало таких змін, було психологічно, морально й соціально налаштоване на них. Рішучих і надзвичайно швидких змін потребувала інституціалізація Української Державності. Серед фундаментальних засад, на яких мала відбуватись ця інституціалізація, безумовно, була українська мова, якою б мав заповнюватись соціальний простір України як незалежної національної Держави. Українська мова мала відродити українство в українцях і консолідувати всіх громадян України в політичну націю. Як ми скористались соціальними очікуваннями кардинальних і рішучих змін та нововведень у суспільне життя, засвідчує сучасна соціальна дійсність.

Було втрачено карт-бланш на швидке впровадження української мови в життя українського суспільства. Більше того, як це парадоксально не виглядає, в умовах державної незалежності України відбулась лібералізація державної політики щодо вимог Закону «Про мови в Українській РСР» про впровадження української мови. Ті послаблення, на кшталт дозволу студентам вибирати мову викладання тієї чи іншої дисципліни, які де-юре передбачались у перші роки впровадження в життя цього Закону, де-факто закріпились на невизначений термін у суспільному житті незалежної України. Якщо в першій половині 90-х років викладачі, які не бажали чи не поспішали переходити у викладанні своїх навчальних дисциплін на українську мову, ще запитували студентів, якою мовою (російською чи українською) читати їм лекції, то пізніше на цей Закон просто махнули рукою. І не лише в Криму, південних регіонах материкової України та Донбасі, а й у самій українській столиці[28].

філософсько-соціологічний аналіз. Кн. 2. Відчуження «невідчужуваного» / М. Г. Патей-Братасюк. – Тернопіль : ООМС-К. – 1998. – С. 251.

[28] «Особливий наголос хочу зробити на необхідності вивчення української мови як державної і як мови міжнаціонального спілкування. Тут також багато проблем і суперечностей. Прикро, але факт: за роки незалежності навчити людей розмовляти українською як у побуті, так і на виробництві ми не спромоглися. Це і

Якби ми вчились так, як треба[29], то була б у нас нині вже міцна національна Українська Держава, яку ніякий лихий не зміг би розколювати розбратом, сепаратизмом і нахабно заставляти «танцювати» під вражу дудку. Пророче повчальними й надзвичайно своєчасними були на Українському Радіо розмови про наболіле, світлої пам'яті, палкого патріота, Людини й Громадянина України Анатолія Погрібного. Але ж не навчились. Тому що не вчились. На жаль, Україна виявилась тією вітчизною, в якій своїх пророків не слухають.

І коли нині вона застряла у чварах та переживає лихоліття, яких можна було б уникнути, доречно нагадати те, чому вчив свого часу, майже два десятиліття тому, Анатолій Погрібний: «Та водночас украй важливо, друзі, щоб всі ми усвідомлювали: попри наявність у нашій державі десятків партій та рухів, попри відмінність різних політичних, економічних і соціальних орієнтацій, насправді сьогодні маємо в Україні протистояння, непримиренність лише двох сил – українства й антиукраїнства. Всі інші види і типи протистоянь – менш посутні, менш істотні. І коли, скажімо, депутат Моїсєєнко, той, котрий одного разу так піднесено й з надривом прокричав у парламенті про «свершение великой октябрської социалистической революции», що можна було подумати, нібито вона «свершилась» не в далекому 1917-му році, а ну прямісінько в момент того крику, так от, коли цей депутат волає, що «бандеровщина не пройдет», то належить розуміти, що насправді тут мова не про якусь конкретну політико-партійну орієнтацію. Насправді, «бандеровщина» тут – синонім України, то усі ми з вами, українці. Отже – «Украина не пройдет», ми, свідомі

не зрозуміло, і не правильно. Створення цікавих і водночас глибоких за змістом україномовних підручників, упровадження нових методик перебувають лише в початковій стадії. Потребує більшої активності праця з громадськістю. Актуальним і невідкладним є завдання створення ефективно діючих товариств та осередків вивчення української мови. Однак головний недолік полягає в тому, що ми надто заполітизували цю проблему. І, як результат, більша частина населення (навіть з університетською освітою!) державною мовою не володіє. Хотів би я зустріти хоч одного випускника Сорбонни, який не володіє французькою!» Андрущенко В.П. Основні характеристики європейської університетської освіти та можливості їх реалізації в системі освіти України / В. П. Андрущенко // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів. – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 11.

[29]«Якби ми вчились так, як треба» – назва авторської радіопрограми, яку, починаючи з літа 1997 року, вів на хвилях Українського Радіо Анатолій Погрібний, відомий український громадсько-політичний діяч, письменник, науковець.

українці, що живемо на власній своїй землі, не пройдемо – лише так належить це розуміти.

А що означає «не пройде» Україна? Це означає – «не пройде» її державна воля, її самостійна міжнародна і внутрішня політика, її власна гідність, її власна честь, її культура, її мова.

О, далеко то невипадково, що українофоби ні в парламенті, ні на багатьох державних посадах українською мовою – державною – не послуговуються. І оце, між іншим, є промовистий показник: немов той лакмусовий папірець, він виявляє глибинну зневагу цих діячів до України, до українського народу, до кожного з нас, браття-українці, а ми є, дякувати Богові, приблизно, ще раз нагадаю, в такому співвідношенні до неукраїнців в Україні, як французи до громадян інших національностей у Франції. Уявили депутата француза, котрий до переважаючої частини своїх співвітчизників звертався б з найвищої державної трибуни якоюсь іншою мовою? Ні, то неможливо. Бо означало б, крім усього іншого, наплювательство, зневагу. Я пригадую наразі, десь вичитав, що коли одну з депутаток англійського парламенту запитали, як би вона зреагувала, якщо б хтось із депутатів звернувся з парламентської трибуни не англійською мовою, то вона відповіла враз і найлаконічніше: «Убила б»[30].

На зміну невиправданим соціальним очікуванням після здобуття Україною незалежності цілком логічно прийшли розчарування та незадоволення народу невизначеністю здійснюваних реформ та їхнім антинародним спрямуванням. На такі суспільні невдоволення була заготовлена в державній політичній риториці стереотипна відповідь: «Дякуйте, що в Україні не було війни»[31]. Це мало сприйматись суспільною свідомістю як індульгенція за недолугу й ненародну політику влади. Війни дійсно не було, але наслідки для українського

[30]Погрібний Анатолій. Розмови про наболіле, або Якби ми вчились так, як треба… / Анатолій Погрібний. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2000. – С. 51–52.

[31] «Як правило, низку казуїстичних сентенцій антиукраїнського спрямування вінчає лушпиння слів такого ґатунку: «Ґлавнає, штоб нє била вайни». Все було б добре, якби цей «вбивчий» аргумент на утримував у собі, з одного боку, фальш і трутизну брежнєвських часів, а з іншого, – якби ж то такі хоч і мертві кліше, але були кодексом усього життя їхніх авторів. Однак варто ситуації ледь колихнутися в бік утвердження українського фактора, як згадані «пацифісти» першими здіймуть лемент недорізаних поросят і заходяться викопувати томагавк війни». Михальченко Микола. Україна доби межичасся. Блиск та убоздво куртизанів / Микола Михальченко, Зореслав Самчук. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1998. – С. 235.

народу виявились не кращими від повоєнних. Спочатку без війни, через штучне розкручування гіперінфляції були забрані грошові заощадження громадян. Потім без війни, шляхом віртуальної ваучеризації було забране народне майно. Слідом за цим відбулось відчуження селян від землі. А після такого тотального пограбування народу, суспільний договір з яким державна влада неодноразово брутально порушила, в Україну прийшла і війна.

Досвід державної політики прибалтійських країн, колишніх радянських республік, показав, що в утвердженні власної Державності державі як політичному інституту влади потрібно бути більш рішучою й послідовною. Першочерговим завданням такої політики є запровадження рідної мови титульної нації як державної мови суспільства, яке утверджує й розбудовує власну державність. І для росіян та інших російськомовних громадян цих республік, які вирішили залишитись у них на постійне проживання, не стало проблемою опанування державних мов новостворених держав, незважаючи на те, що ці мови менш споріднені з російською мовою, аніж українська мова. Для кого це було проблемою чи неприйнятним із принципових міркувань, ті повернулись на постійне проживання в Росію або в інші країни. Три країни, які за своїми територіями і чисельністю населення рівновеликі нашим трьом не найбільшим областям, без війни і кровопролиття, цілком мирною, але жорсткою і послідовною державною політикою, змогли утвердити свої національні державні мови і не дозволили на своїх теренах розперезатись «п'ятій колоні»[32]. А для нас це хіба не під силу?

---

[32] «Але «п'ята колона» в Україні, яку утворюють деякі політичні партії проросійської орієнтації, численні організації, які напряму фінансує Росія, проросійські ЗМІ, не тільки поки що досить успішно грає на старих, частково ще радянських антизахідних стереотипах громадської думки українського багатоетнічного населення (української політичної нації), а й проводить активну антиукраїнську політику всередині країни і за кордоном. Тільки внутрішня слабкість української держави та нестача політичної волі її керівництва не дають змоги застосувати всю могутність закону проти антиконституційної діяльності «п'ятої колони». При цьому демократія в Україні дозволяє тим людям, яким подобаються євразійські цінності і спосіб життя в Росії, спокійно емігрувати в Росію, де вони можуть насолоджуватися цінностями «суверенної», «керованої» демократії, брати участь у новій кавказькій війні та захисті східних кордонів Росії. Безмежні простори Сибіру, Далекого Сходу, Якутії і Чукотки давно чекають їх. Це стосується не тільки росіян, а й усіх, хто не сприймає незалежність України». Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді : монографія / [авт. кол.: М. Михальченко (керівник), Т. Андрущенко, О. Бульвінська, М. Лукашевич, та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2010. – С.16.

За рік військового протистояння з Росією український народ продемонстрував не лише свою здатність гідно захищати незалежність України, а й бажання та готовність розбудовувати її в сучасну цивілізовану країну. Референдум 1 грудня 1991 року, помаранчева революція, революція гідності, а тепер уже й кривавий історичний іспит, через який проходить Україна, переконливо підтвердили, що проблема понад двадцятилітнього безтолкового блукання України навколо цивілізованого простору міститься не в її народові, а у владі, яка цей народ очолює. Може постати запитання – а влада хіба не частина свого народу? Схвально на такого смислу питання можна відповідати за умови, коли влада не відчужується від народу, оскільки він за Конституцією є сувереном в Україні, коли вона не зраджує свій народ. Феномен зради оголюється й з усією очевидністю постає в умовах війни. Саме тому за останній рік дуже багато говориться й пишеться про зраду. В українському суспільстві актуалізувалась проблема патріотичного виховання. Вже й концепція національно-патріотичного виховання розроблена. Великі сподівання в успішному розв'язанні цієї проблеми пов'язуються в суспільстві зі школою й вищою школою. З цього приводу слід зауважити, що в будь-якому вихованні, а особливо в національно-патріотичному, визначальну роль відіграє приклад вихователя, а не концепція та методика, на яку той спирається або яку використовує. Ось з цим у нас проблема.

Про патріотизм можна багато й красиво говорити. Можна нарочито демонструвати патріотизм, пишномовно про нього говорити чи писати, а в цей же час бути байдужим до України і її народу чи взагалі з презирством і ненавистю відноситись до них. Можна з пієтетом ставитись до артефактів української культури, колекціонувати вишиванки й глечики та свистки, облаштовувати українським колоритом ресторани, в яких офіціанти до відвідувачів звертаються російською мовою, захоплюватись українськими піснями й танцями, а в цей же час здавати інтереси українського народу, буквально зраджувати його. Можна гратись в українське ерзац-козацтво, посвячувати в козаки тих, хто не шанує український народ, його мову й історію чи взагалі робить йому шкоду, лише тому, що вони заможні та займають владні статуси в суспільстві й здатні своїми внесками втримувати таке «козацтво» ряжених. Можна вдаватися до націоналістичного екстремізму й при цьому не лише відлякувати громадян інших національностей своєю нетерпимістю, а й переслідувати суто меркантильні цілі та задовольняти власні амбіції вождізму, не переймаючись цивілізованим майбутнім своєї нації.

Навіть можна, спекулюючи іменем Бога, закривати очі на вдавану набожність аморальних суб'єктів й очевидних безбожників та нагороджувати явних кривдників народу церковними нагородами лише за те, що вони тримають у своїх руках владу й підтримують церкви матеріально та адміністративно.

Можна, можна, можна… Заради власної вигоди, як свідчить сучасна українська соціальна дійсність, виявляється, усе можна. Чим більше буде таких «можна», які мовчки чи з гучним цинічним викликом входять у суспільне життя народу як його норми, тим у найдальші глухі закутки душі заганяється те, що мало б з упередженням говорити – «Ні, так не можна!» Та своєчасно «бити» по руках, які роблять те, що ні в якому разі не можна робити. Безумовно, це совість. Совість – це універсальний детектор і запобіжник брехні. Лише безсовісна людина здатна щиро мовити брехню як правду. Не кожна людина, яка живе за совістю, має релігійну свідомість, але без совісті – це безбожник як за визначенням, так і за своєю сутністю. Приспана совість і знехтувана мораль до добра ніколи не приведуть. І до Бога теж не доведуть. А на шляху вдаваної набожності без сповідування совісті й моралі можна хіба що злигатись з дияволом. Можна всі українські вулиці й дороги обвішати гаслом «Любіть Україну!». Але одними лише гаслами та закликами Україну не полюбиш, не розбудуєш і не збережеш. У вдавані ура-патріотичні способи можна лишень дуже швидко прошароварити, проспівати, протанцювати, просвистіти й проґавити Україну. Тому реально, що називається на дотик, відчути, побачити й по-справжньому зрозуміти патріотизм можна не в словах, а у вчинках, діях окремої людини, колективу людей і цілого народу. Реальне почуття патріотизму здатне подолати почуття страху. Особливо це виявляється в екстремальних і надзвичайних ситуаціях, зокрема в умовах війни. Нинішнє протистояння військовій агресії Росії це вкотре показало.

Проаналізуймо, звідки виникає патріотизм і куди він зникає. Уявімо собі ситуацію на фронті, коли командиру потрібно підняти своїх бійців в атаку. Якому командиру це швидше вдасться зробити? Тому, який перший покинув укриття й очолив атаку? Чи тому, який укриття не покидає, а посилає бійців в атаку? Чи, можливо, тому, який, погрожуючи розстрілом, виштовхав силоміць своїх бійців під ворожі кулі, а сам заздалегідь виритими відхідними траншеями дременув подалі з лінії вогню? А тепер давайте ці гіпотетичні моделі поведінки командира, як своєрідну теоретичну матрицю, накладемо на сучасну українську соціальну дійсність та подивимось на те, як поводять себе

вітчизняні можновладці зі своїми підвладними громадянами не на словах, а у своїх діях, учинках, справах і в цілому життєдіяльності. Скільки серед них знайдеться таких, які прикладом своєї життєдіяльності відповідають першому варіанту, скільки – другому, а скільки – третьому варіанту поведінки командира? Отож-бо й воно.

Хіба може за собою повести бійців той командир, який зраджує цих бійців? І на яке ставлення до себе з боку зраджених бійців може розраховувати такий «командир»? Невже такого «командира» в мить смертельної для нього небезпеки хтось кинеться закривати своїм тілом від ворожих куль? І чи може почувати себе безпечно й упевнено такий «командир» на полі бою, повертаючись спиною до тих бійців, яких він зрадив чи принизив їхню гідність? Питання, питання, питання… Життя й смерть, історичне буття й небуття. Ретроспективний погляд на новітню державну незалежність України крізь призму відносин владних суб'єктів і підвладних їм громадян наштовхує на сумний висновок. Здається, за ці двадцять з лишком років ми так захопилися владою, що й забули про суспільне призначення влади, а також про відповідальність влади перед суспільством за її використання за своїм призначенням[33].

Саме тому нагальним для історичного українського буття є суспільне усвідомлення феномена зради, що неухильно веде українську державність до історичного небуття. Але щоб запобігти цьому лихові, через яке вкотре може спіткнутись українська державність, окрім глибокого усвідомлення й розуміння нищівної природи зради, потрібно здійснювати конкретні дії й кроки для її подолання. Проблема ускладнена тим, що зраду треба долати й викорінювати не в комусь, а в собі, починаючи з подолання «ховрашиного» світогляду й «окопно-пакувальної» свідомості, які домінують у сучасному українському суспільстві. Продовжимо рефлексію цього феномена, апелюючи до нашої соціальної дійсності.

Хіба не є зрадою, коли вітчизняного виробника кидають на поталу іноземних конкурентам, які завалюють український ринок продукцією сумнівної якості й за рахунок демпінгу кладуть того «на лопатки» або взагалі знищують? У результаті такої зради Україна надзвичайно

[33] «Людей розбещує не сама влада й не звичка коритися, а вживання тієї влади, яку вони мають за незаконну, і покірливість тим можновладцям, що їх вони сприймають як узурпаторів та гнобителів». Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці / Алексіс де Токвіль. – у 2-х т. / [пер. з фр. Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка; передмова Андре Жардена]. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 1999. – С. 27.

швидко утворила армію безробітних зі своїх громадян, увійшла в число світових країн-лідерів, з яких найбільше не від доброго життя мігрує, а по суті тікає населення. Стала філією китайської крамниці товарів одноразового, а то й наполовину одноразового, з огляду на їхню якість, користування, та звалищем секонд-хенду й сировинним придатком світу. А українська земля перетворилась на полігон виснажливих і забруднюючих та екологічно небезпечних інтенсивних технологій вирощування продукції рослинництва. І чи не є зрадою мільйонів українських селян, які після відлучення їх від землі длубаються у своїх домашніх господарствах, вирощуючи якщо й не екологічну чисту, по сучасним міркам, то принаймні безпечну продукцію, коли вони позбавлені можливості вигідно її реалізувати? Чи може вважатись справедливою державна економічна, й зокрема аграрна, політика, коли той, хто після року виснажливої праці отримує за вирощену продукцію вдвічі-втричі менше від того, хто перекупив цю продукцію й продав її, витративши на це декілька днів чи, можливо, годин? А в підсумку такої зради українському народові, який проживає на території, що наділена найбагатшими землями, з кожним роком стає все більш проблематичніше споживати екологічно безпечні продукти харчування.

А хіба корупція не є зрадою владних суб'єктів суспільних інтересів і народу? Адже непідвладні громадяни чинять та очолюють її як системне явище, що пронизало, мов метастази, зверху донизу всі клітини суспільного організму України. І чи можуть слугувати індикаторами патріотизму та відданості державним і суспільним інтересам виведення мільярдних сум з економіки України за кордон, до яких постійно запобігають вітчизняні можновладці? Про це не вщухають розмови в суспільстві, починаючи з політичних трибун, засобів масової інформації тощо[34]. На що вказують такі дії тих, хто верховодить у суспільстві? Передусім на те, що вони не впевнені у

[34] «Був рік, коли Українська держава отримала неабиякі аванси від МВФ, і при цьому вітчизняний великий бізнес вивів із нашої країни фінансові ресурси, вдвічі більші за обсягом. Як це розуміти? Чи треба в такому разі знову й знову брати кредити на Заході? Українські багатії розміщують значну частину нагромаджених капіталів за кордоном. Вони виводять з власної напівзруйнованої країни зароблені в ній гроші і вкладають їх у чужі економіки, стаючи інвесторами за кордоном. Тому в нас набагато більше зовнішніх інвестицій, аніж внутрішніх. Чи не тому у великих політиків чи відомих олігархів про всяк випадок завжди напоготові літаки – аби втекти, якщо обстановка погіршиться…». Алєксєнцева Алла. Психологія влади / Алла Алєксєнцева // Народний депутат. – № 11(71). – 2010. – С. 34.

своєму благополучному майбутньому в такому суспільстві. Ця невпевненість може породжуватись низкою причин, зокрема страхом перед відповідальністю за неправедно й незаконно добуте багатство, за зловживання владою, можливою втратою влади чи прихильності влади, а також незахищеністю в правовому відношенні, нестабільністю політичної ситуації тощо.

Хіба можуть бути впевненими у своїй державі та у своєму завтрашньому дні пересічні громадяни, коли ті, хто репрезентують владу чи мають реальний вплив на неї, не впевнені в цьому й готові у будь-який загрозливий для них момент дременути за межі України? Громадянам залишається слідувати прикладу можновладців, користуватись моментом і хапати все, що можна схопити в межах зайнятої суспільної ніші, й потрапляти під роздачу в боротьбі з корупцією. Адже у верхніх ешелонах влади вона відсутня за визначенням. Консолідація суспільства неможлива без дотримання справедливості в ньому. Здається, усе зрозуміло. Але, мов пелена, затуляє цю ясність і затьмарює свідомість та деформує світогляд влада, яка тим, хто нею володіє чи має її прихильність, надає в забезпеченні особистого зиску, безпечного й благополучного життя суттєві преференції порівняно з тими громадянами суспільства, які не мають такого доступу до влади.

Боротьба за владу заради «ховрашиної» вигоди набула в нашому суспільстві патологічних ознак. Однією з найогидніших є зрада, яка стала основним засобом у здобутті й володінні владою. Зрада ради влади. Зрада, передусім, загальнолюдських цінностей, що публічно демонструється повсякчасно. Зрада українського народу, який своїм волевиявленням створив у 1991 році власну державу й у такий спосіб надав можливість вітчизняним можновладцям бути незалежними від метрополії[35]. У правовому вимірі це означає зрада суспільного договору, прийняття якого засвідчено Референдумом 1 грудня 1991 року. Цинізм увійшов у суспільне життя як норма. Зрада заради влади

[35] «Наділивши 1 грудня 1991 року владу мандатом на утвердження повноцінної Української держави, народ легковажно залишив поза своєю увагою необхідність дійових контрольних функцій і важелів впливу на перебіг подій. Відчувши розпусту непідконтрольності, влада щодня поглиблює своє розмежування з народом, перетворюючи спільну «гру» в «гру на власну кишеню». Це порушує букву і дух здійснення українства в сенсі державному, культурному, мовному, відкриваючи для українця в Україні екзистенцій ні перспективи хіба що аборигенів Австралії, але аж ніяк не якоїсь «титульної» чи просто повноправно-повноцінної нації.» Михальченко Микола. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / Микола Михальченко, Зореслав Самчук. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1998. – С. 231.

розпочинається на рівні світогляду, зі зради своїх принципів, які постійно змінюються, корелюючи з політичною кон'юнктурою й можливостями бути при владі. Що можна очікувати від людини, для якої керівним життєвим дороговказом є лише один принцип – відсутність будь-яких принципів? Відповідь очевидна: що завгодно. Із цього «що завгодно» постає цинічна визначеність поведінки й дій людини, яка нехтує принципами – постійна готовність до зради заради власної вигоди. Чи можна довіряти людині, яка стилем свого життя демонструє постійну готовність до зради? І чи можна на таку людину зіпертись, знаючи, що вона заради вигоди відвернеться навіть від Бога й служитиме дияволу, удаючи при цьому із себе віруючу та набожну?

Здійснена інтерпретація сутності патріотизму й зради, яка в мирних умовах державної незалежності України стала звичним явищем у нашому суспільно-політичному житті, оскільки виявилась надзвичайно ефективним засобом особистого збагачення через потрапляння у владу та затримання в ній на якомога довший термін, унаочнила цінності, якими керуються ті, хто йдуть з народу у владу й не повертаються до нього. Це не стосується тих представників народу у владі, які не зраджують його. Але таких, на жаль, у всіх ротаційних коловоротах влади за роки незалежності України виявилось менше. Якби була більшість, тоді б українське суспільство під проводом реальних патріотів уже б здолало проблеми, які пов'язані не лише зі становленням та зміцненням національної Держави, а й з приборканням дикого капіталізму та з проявами середньовічного феодалізму на своїх теренах. І безумовно, вдалося б запобігти формуванню в Україні олігархії, яка захопила державу[36] й розпоряджається нею на свій розсуд, як то зазвичай робиться в так званих «банановых республіках».

Як бачимо, інтегральною проблемою українського народу, яка не дозволяє йому вийти на стовповий шлях цивілізованого розвитку, є конструкція системи суспільної влади, що була змонтована в середині

[36] «Найбільш проблематичним видається майбутнє захоплених держав. Почати з того, що політичні рекомендації представникам влади, що перебуває в полоні фінансових вигод, які «дарують» їм олігархи, можуть бути приблизно тим самим, що й показувати лисиці якісь нові виходи з курятника. У крайніх проявах захоплення держави уряди та їхні олігархічні господарі є невіддільними. Можна уявити, що хтось із цих осіб почне прагнути «узаконення» свого становища й історичної слави і буде схильним приймати поради щодо того, як подолати владу олігархів». Гаврилишин Олег. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / Олег Гаврилишин ; [переклад з англ. Андрія Іщенка]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 332.

90-х років. Ця система надзвичайно вигідна для влади й тих, хто користується нею, але зовсім невигідна народові. Цим і породжена парадоксальна ситуація, з якої ніяк не може виборсатись Україна. Усі критикують ганебну систему влади, й ніхто не спромігся до сих пір її зламати. Посланці від народу, потрапляючи в таку систему, швидко спокушаються її можливостями для особистого збагачення й забувають про народ. А коли їх виштовхують із системи, вони з кращим знанням її можливостей ще з більшою несамовитістю критикують її та прагнуть у будь-які способи потрапити в її структури знову.

За всіма ознаками – це проблема світогляду, громадянської і політичної волі. В основі світогляду лежать керівні цінності. Коли над цінностями починають домінувати меркантильні інтереси, тоді цінності як такі втрачають свій сенс. Але одна справа знецінювати суспільні інтереси на свої меркантильні вигоди в мирних умовах. І зовсім інша ситуація, коли в країну зайшов агресор. Ціна втрат несумірна порівняно з дріб'язковою персональною вигодою. Хай ця вигода буде обраховуватись мільярдними сумами, але порівняно з втратою Державності, завдяки якій вигода отримана, це мізерний дріб'язок.

Для того щоб Україна встояла й відстояла свою Державну незалежність та вийшла на цивілізований шлях свого суспільного розвитку, необхідно задіяти багато чинників, серед яких є визначальні, отже й першочергові. Найпершим з них є консолідація української політичної нації. Шлях її розпочинається з подолання ціннісного розколу між населенням України різних регіонів і повернення довір'я громадян до вітчизняної влади, яке було втрачено внаслідок її відчуження від народу. Таке відчуження сталось в результаті захоплення держави кланово-олігархічними угрупуваннями для використання в приватних цілях заради власного збагачення. Цьому посприяла надмірно централізована система влади, конструкція якої до сих пір залишається непорушною.

1.1.2. Уточнення місця й ролі вищої школи в сучасному українському суспільстві з огляду на новий Закон України «Про вищу освіту»

Тепер з адекватним розумінням та усвідомленням кардинальних розбіжностей з європейськими цінностями цінностей, сповідування яких не словами, а своїми ділами демонструють як приклад для наслідування ті, хто визначально впливав і продовжує впливати на перебіг суспільного розвитку України, повернемось до Болонського процесу та нового Закону України «Про вищу освіту» і пов'язаних з

ними сподівань на успішне реформування вітчизняної системи вищої освіти та її не менш успішну інтеграцію в Європейський простір вищої освіти. Нинішня реформа вищої освіти в Україні не перша й не остання. Для того щоб не було надмірних розчарувань від очікувань чергової нової реформи, необхідно вилучати уроки з попередніх реформ. Цьому присвячений підрозділ 3.4., в якому аналізується проблема якості вітчизняної вищої освіти в контексті освітянських реформ, що здійснювались у період 1981-2014 рр.

Узагальнений висновок з цього аналізу полягає в тому, що результативність реформ вищої освіти залежить від суспільного контексту. Одними лише інституційними реформами в системі вищої освіти без відповідних змін у суспільстві якість вищої освіти неможливо підвищити. Принаймні кардинально, як того б хотілося з огляду на нинішню якість вітчизняної вищої освіти. Новий Закон України «Про вищу освіту» своїми основними положеннями, які необхідно запроваджувати, передбачає реформування системи вищої освіти, а не системи суспільних відносин в Україні, що програмують і формують несприятливий для цього суспільний контекст. Якщо розглядати суспільство як соціальний організм, а його соціальні інститути як його функціональні органи, то за аналогією з людським організмом не можна сподіватись на успішну приживлюваність у суспільному організмові того, що ним не сприймається й тим паче антагоністично відторгається. Цією, власне, обставиною й зумовлюються невдалі результати імплементації в Україні підходів, норм, зразків, моделей, методів тощо з країн, університети яких лідирують у світових рейтингах. Для того щоб здолати неприйняття та відторгнення доцільних для поліпшення діяльності окремого функціонального органу інновацій, необхідно змінити суспільний організм на зразок тих суспільств, звідки запозичені нововведення.

Щоб переконатись у наявності такої залежності, не потрібно занурюватись у ретроспективний аналіз успіхів і невдач реформування вищої освіти в період, що передував прийняттю Верховною Радою нового Закону України «Про вищу освіту». Для цього достатньо поглянути на наше сьогодення та його готовність до сприйняття змін у вітчизняній вищій освіті, які б відповідали європейським вимогам. При цьому важливо зазначити, що закон приймався в надзвичайно складних і напружених умовах буремного для України 2014 року, в пік перебігу суспільно-політичних подій, кожна з яких, починаючи з виборів нового Голови Верховної Ради й тимчасово виконуючого обов’язки Президента України під час Революції гідності, проходила

під знаком питання «Бути чи не бути Україні?». Ті доленосні для України події, які відбулися в 2014 році на тлі розгортання військової агресії з боку Росії, адекватно будуть осмислені та оцінені лише згодом, коли із сьогодення перейдуть в історію.

Те, що в контексті таких історичних подій, був прийнятий новий Закон України «Про вищу освіту», є ознакою його суспільної значущості. Більше того, серед численних законів, які були прийняті протягом 2014 року попереднім і нинішнім скликаннями Верховної Ради України, цей Закон багатьма народними депутатами виділявся як одне з найкращих досягнень у вітчизняній законотворчості за рік. Одним з основних критеріїв високої оцінки закону, який унормовує діяльність певної галузі, є системність. Порівняно з попереднім Законом про вищу освіту і з урахуванням вимог євроінтеграції до структурних змін вітчизняної системи вищої освіти та своїм інноваційним змістом, новий Закон відповідає такому критерію. Це суб'єктивна експертна оцінка автора цієї публікації, яка базується на зазначеному нами порівнянні. Оцінка ж змісту Закону потребує окремого аналітичного дослідження, на підставі якого можуть бути сформульовані конкретні критичні зауваження.

Після набрання чинності Закону, як відомо, має розпочатись його реалізація, або виконання. У другій половині 2014 року Міністерством освіти і науки та профільним Комітетом Верховної Ради із залученням провідних учених Національної академії педагогічних наук, вищих навчальних закладів України була розгорнута широка кампанія по роз'ясненню основних положень нового Закону про вищу освіти та необхідних дій для їх впровадження у життя. Треба віддати належне цій кампанії, оскільки Закон жваво обговорювався не лише в колах освітянської спільноти, а й у суспільстві в цілому. Провідну роль у цій промоції виконували основні розробники проекту нового Закону. Викликали захоплення впевненість, емоційна, інколи романтична, піднесеність, віра в кардинальні зміни на краще в результаті запровадження Закону, які спостерігались у їхніх виступах. На хвилі такої піднесеної віри залишалось мало місця для скепсису не лише в тих, хто публічно просував у життя положення Закону, а й у публіки, яка ці виступи слухала. Індивідуальні сумніви в публічних настроях та устремліннях, як відомо, до уваги не беруться. Здавалося б, на такому колективному піднесенні треба рухатись тільки вперед і в нашій вищій школі неодмінно все зміниться на краще, причому в найближчий час.

Однак при втіленні в життя Закону, навіть коли той несе в собі найважливіші інновації, не можна не зважати на досвід запровадження

й долю інших законів у нашому суспільстві. Якби за роки державної незалежності України в наше суспільне життя були втілені світлі помисли, що були закладені в положеннях раніше прийнятих законів їхніми розробниками, то це життя було б нині значно світлішим. Тому має бути позбавлена романтики та ілюзій цілком тверезa оцінка суспільства щодо його готовності до імплементації норм і положень, які суперечать його нинішньому стану. Яким є цей стан, дослідимо в наступному підрозділі.

А зараз на підставі викладеного та з огляду на основні інновації, що передбачені новим Законом України «Про вищу освіту», необхідно розставити акценти у визначенні місця й ролі вітчизняної вищої школи в сучасному українському суспільстві. Те, що належить, керуючись новим Законом, змінити в системі вітчизняної вищої освіти в найближчі п’ять років, структурно розписано в проекті «Стратегії реформування вищої освіти в Україні до 2020 року» (далі Стратегії), який розробила Робоча група під керівництвом Міністерства освіти і науки України. Цей документ складається з трьох розділів і містить додатки з аналітичними матеріалами, що характеризують стан і деякі сучасні проблеми вищої освіти України. Нижче в конспективній формі розглянемо детальніше зміст цього документу та звернемо увагу на найактуальніші проблеми, які постають на шляху реалізації цієї Стратегії.

У першому розділі Стратегії дається загальна оцінка стану вітчизняної вищої освіти в розрізі таких підрозділів: 1. Оцінки якості вищої освіти та її суспільного статусу; 2. Можливості конкурсного відбору студентів; 3. Фінансування вищої освіти; 4. Вища освіта і наука.

Коротко зазначимо основні оцінки стану української вищої освіти. Зокрема, за кількісними показниками, а саме охоплення вищою освітою, Україна перебуває в числі перших 10-15 країн світу, а от за якістю системи освіти в цілому вона в 2014-2015 рр. посіла 72 місце. З посиланням на соціологічні дослідження, проведені Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва в 2013 році, називаються найбільш актуальні проблеми вищої освіти в Україні, зокрема: 1) невизнання дипломів більшості вітчизняних ВНЗ у світі; 2) корумпованість викладацького складу ВНЗ; 3) невідповідність викладання вимогам ринку праці; 4) невідповідність структури освіти потребам ринку праці; 5) слабка матеріально-технічна база ВНЗ; 6) низький культурний рівень студентів, їх слабка зацікавленість у якісній вищій освіті; 7) низький рівень якості освіти в українських ВНЗ, у порівнянні із світовим рівнем; 8) слабкий зв’язок між якістю

викладання, авторитетом викладачів серед студентів і розміром зарплат.

На підставі даних Держстату України зроблено порівняльний аналіз заробітної плати осіб з різними рівнями освіти, починаючи з нижче базової середньої й до повної вищої включно. Виявилось, що середня зарплата спеціаліста та магістра лише на 31% перевищує середню зарплату по Україні. Це є показником того, що вища освіта не має високого суспільного визнання.

Аналіз конкурсу в період вступних кампаній, здійснюваних ВНЗ України протягом 2009-2014 рр., виявив зовсім невтішну ситуацію щодо можливостей забезпечення якісного відбору студентів. Так, у середньому на одне місце державного замовлення було дещо більше двох реальних претендентів, а на чотири місця ліцензійного обсягу претендувала одна особа. Розробники Стратегії зазначають, що для якісного відбору необхідно не менше десяти претендентів на одне місце. З цього ними робиться висновок, що ліцензований прийом у вищі навчальні заклади України завищений приблизно в сорок разів.

Дещо суперечливо сприймаються оцінки фінансування вищої освіти. Зокрема, відмічається як позитив те, що частка витрат у відсотках ВВП на освіту в Україні відповідає рівню розвинутих країн Європейського союзу. Але ж при порівнянні відносних показників не можна забувати про незрівнянність абсолютних величин, особливо у валютному еквіваленті. Смисл значимості такої розбіжності унаочнюється порівнянням заробітної плати викладачів української вищої школи із зарплатою викладачів вищих навчальних закладів розвинених європейських країн. Наприклад, зарплата українського професора в гривнях кількісно може дорівнювати зарплаті західноєвропейського професора, яка виражена в євро. Але ж у валютному еквіваленті станом на початок 2015 року вона була щонайменше у 25 разів нижчою. Така ж розбіжність і в мінімальній зарплаті, розмір якої в Україні прив’язаний до так званого «споживчого кошика». На це можна було б не звертати увагу, якби ціни в Україні на продовольство й товари широкого та повсякденного вжитку були б у стільки ж разів нижчими від цін на аналогічні продукти й товари, скажімо, в Німеччині.

Парадокс нашого олігархічного монополізовано-економічного розвитку полягає в тому, що ціни на деякі життєво важливі товари в Україні можуть бути навіть вищими, ніж у Західній Європі. У гонитві за збагаченням можновладцям в Україні надзвичайно вигідно маніпулювати у свідомості громадян такою абстракцією, як

«споживчий кошик». Це маніпулювання у вигляді чорної магії за останні 15 років набуло форми соціально-економічного абсурду. Сутність цього абсурду полягає в нерозумінні та цинічному ігноруванні того, що подальше нарощування багатства можливе лише завдяки підвищенню загальної продуктивності суспільства. Продуктивність суспільства у свою чергу залежить від максимально ефективного використання його продуктивних сил, провідна роль в яких належить людським ресурсам або людському капіталу.

Про яку ефективність використання людського капіталу можна вести мову в суспільстві тотального безробіття. Право на працю відноситься до фундаментальних або невідчужуваних прав людини. По-справжньому в гуманістичному вимірі це право реалізується, коли людина не тільки має роботу, а й отримує за цю роботу заробітну плату або дохід, що дає змогу їй відновлювати себе як продуктивну силу. З цього випливає, що зарплата не лише економічна категорія та калькуляційна стаття витрат у собівартості вироблення товарів чи надання послуг, за рахунок мінімізації якої можна збільшувати прибутки, а, передусім, категорія соціальна. На який успіх у розвитку соціального можна розраховувати при мінімальній зарплаті, за яку людина не в змозі задовольнити навіть свої фізіологічні потреби.

Повертаємось до аналітичного фактажу Стратегії. Її розробники зазначають, що вартість навчання одного студента за кошти Державного бюджету суттєво вища, ніж за кошти фізичних та юридичних осіб. Таке недофінансування в завуальований спосіб компенсується державними ресурсами. Збільшується навантаження на матеріально-технічну базу вищих навчальних закладів, яка продовжує стрімко старіти. Ступінь зносу основних засобів за видом економічної діяльності «Освіта» у 2000 році був на рівні 40,5%, а в 2010 році він уже сягнув 62,5%. З врахуванням стану економіки України, який суттєво погіршився в результаті військової агресії з боку Росії, очікувати збільшення видатків на вищу освіту не доводиться. Тому Стратегією передбачається, що одним із пріоритетних напрямів реформування національної системи вищої освіти України має бути оптимізація використання тих коштів, які надходять, та створення прозорих фінансово-економічних механізмів цільового накопичення й адресного використання коштів, необхідних для реалізації в повному обсязі конституційних прав громадян на вищу освіту.

У підрозділі «Вища освіта і наука» Стратегії зазначено, що Україна має значні проблеми із проведенням ефективної наукової, науково-технічної та інноваційної політики. Скорочено обсяг

замовлень на наукову та науково-технічну продукцію, скоротилася кадрова та матеріальна база проведення досліджень і розробок, різко зменшилася результативність самої науки. Це значною мірою пов'язується зі зниженням фінансової підтримки науки. На шляху підвищення якості вищої освіти в Україні інтеграція освіти з наукою є надзвичайно актуальною. І не лише тому, як наголошують розробники Стратегії, що світові рейтинги університетів значною мірою визначаються обсягами і результатами наукових досліджень. Науково-пошукова діяльність у вищих навчальних закладах через залучення до неї студентів має сприяти актуалізації їхніх особистостей і формувати в них креативність, яку В. Бакіров вважає провідною якістю професіоналів постіндустріальних суспільств. В авторському дослідженні актуалізація особистості обґрунтовується як фактор розвитку вищої школи. Цьому присвячений підрозділ 4.5.

У другому розділі Стратегії визначена мета реформування вищої освіти України, названі основні завдання, принципи та механізми реформ. Метою реформування є створення привабливої та конкурентоспроможної національної системи вищої освіти України, інтегрованої у Європейський простір вищої освіти та Європейський дослідницький простір. Реалізація стратегії розрахована на 2015-2020 роки.

Основні завдання реформ: 1) Забезпечення конституційних прав громадян на якісну вищу освіту та рівного доступу до якісної вищої освіти. 2) Реорганізація системи управління вищої освіти з метою забезпечення захисту національних, регіональних та місцевих інтересів, а також інтересів всіх суб'єктів національної системи вищої освіти України. 3) Трансформація університетів у центри незалежної думки, які здатні дати персонал та ідеї для прискореної модернізації країни. 4) Забезпечення справедливої конкуренції між закладами вищої освіти як запоруки високої якості вищої освіти. 5) Створення належного зв'язку між ринком праці та системою вищої освіти. 6) Інтеграція вищої освіти України у світовий і європейський освітньо-науковий простір.

Основні принципи реформ: 1) Людиноцентричність. 2) Наукова обґрунтованість. 3) Готовність до системних змін. 4) Реалістичність. 5) Послідовність.

Основні механізми реформ: 1) Залучення до процесу здійснення реформ провідних вчених – викладачів закладів вищої освіти (ЗВО), які мають досвід наукової, педагогічної та організаційної співпраці з провідними університетами світу. 2) Поєднання колегіальних та менеджеріальних підходів в управлінні закладами вищої освіти. Залучення стейкхолдерів до ключових процесів функціонування

закладів вищої освіти. 3) Підвищення соціального статусу науково-педагогічних і наукових працівників. 4) Забезпечення здорової і справедливої конкуренції на ринку освітніх послуг на основі об'єктивного оцінювання якості вищої освіти. 5) Перехід від системи державного замовлення до сучасних методів державного фінансування вищої освіти і науки. Трансформація системи бюджетного фінансування вищої освіти на основі конкурсного підходу та об'єктивізованої системи оцінювання якості діяльності ЗВО. 6) Концентрація фінансових ресурсів держави в провідних університетських центрах при збереженні фінансування провідних регіональних та галузевих ЗВО. 7) Запровадження регулярних діагностик ринку праці з метою раціонального використання бюджетних коштів на вищу освіту. 8) Стимулювання інтеграції університетів і наукових установ. 9) Забезпечення, разом з академічною, фінансової автономії ЗВО. Переведення ЗВО зі статусу бюджетних установ до статусу бюджетоотримувачів із збереженням усіх пільг бюджетних установ. Поступове передавання державним ЗВО майна у власність. 10) Заохочення приватного інвестування у сферу вищої освіти і наукових досліджень.

Викладений без купюр зміст другого розділу дає уявлення про структуру реформування системи вищої освіти в Україні. У ході розгортання авторського дослідження, яке висвітлюється в цій монографії, доведеться неодноразово апелювати до названих завдань і механізмів реформ. Тож не коментуватимемо чи інтерпретуватимемо їх по суті. Наразі обмежимося загальним коментарем, який важливий у цьому контексті. Як бачимо, структура Стратегії підтверджує раніше висловлену тезу стосовно того, що сучасне реформування вищої освіти в Україні обмежується інституційним форматом і не охоплює суспільний контекст, у якому функціонує вітчизняна вища школа. До певної міри із суспільним контекстом проглядається безпосередня дотичність лише в п'ятому завданні та сьомому механізмі реформ, де передбачається зв'язок вищої школи з ринками праці. Показово, що з визначених десяти механізмів реформ ключовим вважається залучення до реформування вищої освіти провідних науковців і викладачів вищої школи, які мають досвід наукової, педагогічної та організаційної співпраці з провідними університетами світу.

Це важливо, що ми орієнтуємось на топові університети. Але ж не менш важливо зважати на суспільні умови, в яких функціонують такі університети, й паралельно з перенесенням їхнього досвіду на вітчизняні терени формулювати пропозиції щодо створення аналогічних умов в українському суспільстві та робити наголос на тому, що

без наявності таких умов задумане реформування вітчизняної вищої освіти гальмуватиметься або взагалі унеможливлюватиметься та провалюватиметься. Адже без таких акцентів буде підживлюватись ілюзорність завищених суспільних очікувань на кращі зміни завдяки прямому запозиченню позитивного зарубіжного досвіду.

Підтримання ілюзорності в суспільній свідомості вигідне владі, від якої визначально залежать зміни суспільних умов на краще, що мають сприяти успішному реформуванню системи вищої освіти. Владі вигідно, не переймаючись власним вдосконаленням, перекласти відповідальність у вихованні підростаючих поколінь на сім'ю, школу, вищу школу, науку, церкву та інші інституції. І коли науковці у своїх дослідженнях проблем виховання та навчання особистості обмежуються інституційними рамками сім'ї, школи чи вищої школи у відриві від першопричин, що породжуються суспільним контекстом, за стан якого несе пряму відповідальність держава, цим владі видається індульгенція за всі допущені нею суспільні гріхи.

У зв'язку з цим доречно нагадати про моральний обов'язок та суспільну роль інтелігенції, в лавах якої науковці за своїм призначенням мають посідати лідируючу позицію. Адже саме вони формують теоретичний рівень суспільної свідомості[37]. Таке нагадування особливо актуальне в сучасному українському суспільстві, яке наскрізь просякнуте цинізмом. Феномен цинізму як фактору й джерела некомпетентності системно висвітлюється в підрозділі 2.1. А зараз не стільки з позиції зробленого щойно зауваження, як з огляду на сучасний стан українського суспільства, соціально-філософський діагноз якого визначається в наступному підрозділі, доречно звернути увагу на третє завдання Стратегії, яке передбачає трансформацію університетів у центри незалежної думки, які здатні дати персонал та ідеї для прискореної модернізації країни. Цим завданням конкретизується суспільна роль вітчизняної вищої школи в сучасному українському суспільстві, яке потребує нагальної модернізації та виведення його на цивілізований шлях розвитку.

---

[37] «Теоретична свідомість – вищий, ніж повсякденна свідомість, рівень суспільної свідомості. Вона відображає існуючі зв'язки і закономірності дійсності, розкриває сутність явищ, їхні властивості, закономірні зв'язки і відносини, реалізується у формі систем, ідей, категорій і законів, прагне проникнути вглиб причинно-наслідкових зв'язків буття, тому вдається до послуг науки.» Самчук З.Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : [моногр.] : у 2 т. / З. Самчук. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. І. – С. 34.

Для успішного виконання цього завдання необхідно, по-перше, щоб у вищих навчальних закладах панував університетський дух, якому характерні духовність та академічні свободи класичних університетів, що в підсумку створює умови для самореалізації, отже й саморозвитку особистості[38]. А по-друге, щоб науковці ВНЗ керувались істиною як універсальною цінністю наукового світогляду й не ставали кон'юнктурною прислугою тих, кому вигідно спотворювати істину й чорне видавати за біле. Проблема істини, правди, моралі й права в запровадженні суспільної справедливості та подоланні цинізму й некомпетентності в умовах сучасної цивілізації досліджується в підрозділі 2.3.

Зараз лише зазначимо, що будь-яка наука вважається такою доти, доки вона сповідує істину, а не хибу. Коли ж істина починає ігноруватися, наука закінчується й розпочинається спекуляція, яка не лише блокує розвиток науки як такої, а й веде її до занепаду й цілковитого виродження в те, що в кращому разі називають псевдонаукою. У цьому, власне, й полягає актуальність проблеми для наукового співтовариства кожної зокрема науки – як не скотитись у болото спекулятивності, де хиба видається за істину, і не втонути в багні цинізму. Легше довести й підтвердити істинність знань природничих, технічних наук, оскільки вони віддзеркалюють об'єктивну дійсність. І значно тяжче зробити те ж саме стосовно знань соціально-гуманітарних, й зокрема юридичних, наук, тому що вони відображають соціальну дійсність, яка об'єктивується життєвими виявами людей, тобто суб'єктивно. Відповідно, можливості маніпулювання хибними знаннями природничих і технічних наук суттєво обмежені порівняно з діапазоном спекулятивності у сфері соціально-гуманітарних знань. Хоча «лисенківщина» в радянській соціальній дійсності довела, що в умовах тоталітарного режиму можна успішно маніпулювати й знаннями природничих наук. Треба визнати,

[38] «В історії в цілому, від епохи Платона, Еразма Роттердамського або Гумбольдта, сутність університету сприймалась відповідно характеру мислення, яке в ньому розвивається. Університет уособлює місце, де наука, яка сприймається в своїй безкінечності, розвивається самими різними способами й де шукають правду, яка розуміється у своїй досяжності тільки як минуща частина цілісного універсуму. Місце, де шлях є важливішим, ніж його кінець, тому що розвиток вільного й автономного мислення вважається важливішим – розвиток людського духу, відкритість світові й усьому новому, постійний рух до сумнівів про те, що являється апріорним.» Косова Беата. Кризис образования и задача университетов и общественных наук / Беата Косова // Вища освіта. – 2012. – № 3. – С. 22–23.

що схильність до маніпулювання соціально-гуманітарними знаннями, яка нині має прояви на вітчизняних теренах, укорінена в радянське минуле, коли комуністичне належне гуманітаріями залюбки видавалось за соціальне дійсне.

Основним у Стратегії є третій розділ «Реалізація реформ», який структурований у наступні підрозділи: 3.1. Реалізація права на доступ до вищої освіти. 3.2. Створення системи забезпечення якості вищої освіти. 3.3.Інтеграція вищої освіти і науки. 3.4. Забезпечення автономії ЗВО. 3.5. Фінансування вищої освіти. 3.6. Удосконалення структури системи вищої освіти. 3.7. Модернізація та професіоналізація управління вищої освітою. 3.8. Інтеграція у світовий освітній і науковий простір. 3.9. Професійний розвиток персоналу вищої школи. 3.10. Вища освіта як фактор підвищення конкурентоздатності вітчизняної економіки.

У свою чергу названі підрозділи мають свою структуру й поділяються на такі смислові блоки: Суть реформ. Проблема, яку має вирішити реформа. Необхідні кроки. Ризики. Проблеми, які не будуть вирішені. Наступні кроки реформування. Індикатори або потенційні (вимірювані) вимірні індикатори. Намічені Стратегією реформи в розрізі зазначених смислових блоків конкретніше будуть проаналізовані в підрозділі 3.4. Зараз лише звернемо увагу на ключові положення третього розділу Стратегії.

Структура й зміст цього розділу в цілому віддзеркалюють структуру нового Закону «Про вищу освіту» та передбачають упровадження в життя його основних положень. Оскільки в цьому розділі репрезентується державна політика, яка у вигляді конкретних реформ має втілюватись у сфері української вищої освіти в найближчій та стратегічній перспективі, мусимо розглянути концептуальні положення цієї політики. Загальне уявлення про пріоритети державної політики, яка має здійснюватись у період 2015-2020 рр., дають назви підрозділів третього розділу Стратегії реформування вищої освіти України.

На тлі тих проблем і негараздів, від яких потерпає Україна й, передусім, тому, що вона не сформувалась як національна Держава, кидається в око космополітизм і технократизм назв пріоритетних напрямів реформ у галузі вітчизняної вищої освіти. Адже така структура реформ без урахування національної специфіки та особливостей перебігу цивілізаційного розвитку конкретного суспільства однаково годиться як для Китаю, США, Японії, так і для будь-якої іншої країни світу.

Це зауваження не зумовлено тим, що в назвах реформ відсутній іменник «Україна» та похідні від нього прикметники. Враження від космополітизму Стратегії не зникне навіть тоді, коли в кожну назву напрямів реформ будуть вставлені слова «Україна» чи «український». Адже жодний з визначених розробниками Стратегії напрямів реформ не ставить перед українською, а не американською, вищою школою цілі, досягнення яких має сприяти розбудові, утвердженню та зміцненню України як національної, унітарної Держави. Десяту реформу, з огляду на її назву та розташування у визначеному переліку стратегічних реформ української вищої освіти, є підстави вважати своєрідним спільним знаменником, під який зводяться попередні дев'ять реформ. Адже лише назва десятої реформи семантично орієнтує на результат, а всі попередні реформи за смислом їхніх назв сприймаються як засоби досягнення цього результату. З цього випливає, що вся Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 року підпорядкована підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної економіки.

Мимоволі постає запитання – оце й усе, на що Україна може сподіватись від своєї вищої школи? Від осіб, які сповідують технократичний прагматизм, керуючись відповідним світоглядом, можна очікувати супротивне питання – а хіба мало того, щоб вища школа посприяла підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної економіки? В обмеженому світоглядно технократичному дискурсі з таким запереченням можна було б і погодитись, якби не логіка, яка виштовхує мислення за ці межі й ставить під сумнів, з позицій того ж прагматизму, таке обмеження суспільної місії української вищої школи. Якщо ми маємо розглядати підвищення конкурентоспроможності економіки як самоціль безвідносно стану сформованості й розвиненості України як національної Держави та ролі в забезпеченні цього стану вищої школи, тоді логічно виникають уточнювальні питання.

Зокрема таке: конкурентоздатність вітчизняної економіки має підвищитись відносно чого? Відносно того рівня, який вона мала в попередні роки, наприклад, у 1990 або в 2000 р., чи в 2013 або 2015 р.? Чи, можливо, відносно рівня конкурентоспроможності якоїсь певної групи країн – світових лідерів, лідерів певного континенту чи регіону, дещо відстаючих від лідерів чи зовсім відстаючих в економічному розвитку країн? Отже, виникає цілком логічне питання щодо точки відліку або критерію, якими має бути зорієнтоване підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки. Ще більш важливе й гостре питання стосовно того, що ховається під вивіскою «вітчизняна

економіка»? Зовсім донедавна економіка України перебувала під ковпаком російської економіки, й багато сегментів та секторів економіки на українських теренах лише номінально можна віднести до вітчизняної економіки. Наслідки такої конкурентоспроможності цієї номінальної частини вітчизняної економіки сумно відомі. І це все тому, що Україна не набрала потуги національної Держави, інтегральною ознакою чого є пріоритетність інтересів свого народу в здійснюваній нею політиці.

А тепер зійдемо з позицій технократичного на світоглядно-компетентнісний підхід і з'ясуємо важливість гуманістичного виміру в підвищенні конкурентоспроможності економіки, зокрема тієї, що розгорнута на теренах України. Сподіватимемося, що не знайдуться опоненти, які публічно заперечуватимуть важливість такого виміру в будь-яких здобутках, а не лише в підвищенні конкурентоспроможності економіки.

Адже очевидно, що цинічний прагматизм вирізняється тим, що він у досягненні цілей, вигод, результатів не гребує ніякими методами, керуючись принципом «цілі виправдовують будь-які засоби їх досягнення». Для гуманізму найвищою цінністю є людина. Тому в гуманістичному вимірі людина розглядається як мета, а не засіб чи жертва в досягненні бодай найважливіших цілей. Це, до речі, відповідає ключовому принципу реформ, передбачених Стратегією, а саме – людиноцентризму. Тепер, щоб переконатись у сутності й важливості гуманістичного виміру економічної діяльності, апелюємо до антигуманних наслідків монопольного аграрного бізнесу, що сформувався й утвердився в Україні та з кожним роком стає все більш конкурентоспроможним на світових ринках, зокрема зернових.

За роки державної незалежності в Україні склалася парадоксальна ситуація, коли розвиток аграрного бізнесу відбувається на тлі зубожіння й деградації української сільської місцевості та населення, яке там проживає. Є очевидним, що такий парадокс породжений монополізацією аграрного виробництва. Оскільки ця ситуація з кожним роком погіршується та все більше набуває ознак гуманітарної катастрофи, то актуалізується гуманістичний вимір такого бізнесу. Є очевидним, що розгортання монопольного аграрного бізнесу, який відлучив українських селян від землі й роботи та заблокував їх в українських селах, мов у резерваціях, є результатом недолугої державної аграрної політики, що запроваджувалась і здійснювалась в умовах нашої незалежності. У цьому проявилась проблема як професійної компетентності, так і світогляду суб'єктів такої політики.

Оскільки технократичне мислення не сприймає доказовість умоглядної логіки, яка апелює до очевидного, що не потребує доказів, а вірить тому, що вимірюється, звернемось до статистики та проілюструємо результати конкурентоспроможної економіки внаслідок її дегуманізації на прикладі аграрного бізнесу, який успішно розвивається в сільській місцевості України. Його конкурентоспроможність у світовій економіці могла би бути значно вищою, якби не українські села з їхньою убогою інфраструктурою, що заважають розгорнути на всю потужність сучасні інформатизовані індустріальні технології вирощування продукції рослинництва. Саме тому монополізований агробізнес згортає українські села спочатку в соціальне, а потім й у фізичне небуття. Якщо запобігти до алегорії, яка адекватно відображає те, що відбувається в нашій сільській місцевості за останні два десятиліття, такий агробізнес можна порівняти з монстром, який буквально пожирає українські села. Й чи коректно такий бізнес лише за формальною ознакою того, що він використовує українські землі, називати вітчизняним, тобто нашим, українським.

Адекватне усвідомлення антигуманних наслідків антиукраїнського аграрного бізнесу надзвичайно актуалізується в контексті територіальної реформи, що нині розгортається на теренах України та передбачає укрупнення місцевих громад і делегування їм більших повноважень разом з відповідальністю. Задум, на перший погляд, благий, оскільки передбачається в такий спосіб вдихнути життя в наші сільські громади, а точніше в українські села, які на очах вимирають. Але з огляду на технократичний характер дискусії, яка точиться в українському суспільстві з приводу цієї реформи, необхідно застерегти, що без демонополізації в аграрному секторі економіки та без повернення землі сільським мешканцям українські села не оживуть, не піднімуться й не розквітнуть. Щоб не бути голослівним, запрошую до короткого аналітичного огляду офіційної статистики, яка подається в державних статистичних щорічниках[39].

[39] Україна у цифрах у 2004 році / Державний комітет статистики України: за редакц. О.Г. Осауленка, відп. за вип. В.А. Головко. – К., 2005. – 593 с.; Статистичний щорічник «Сільське господарство України за 2001 рік» / Державний комітет статистики України: Під загальним керівництвом Ю.М. Остапчука. – К., 2002. – 285 с.; Україна у цифрах у 2000 році / Державний комітет статистики України: за ред. О.Г. Осауленка, відп. за вип. В.А. Головко. – К., 2001. – 261 с.; Україна у цифрах у 1995 році. Короткий статистичний довідник / Міністерство статистики України: відповід. за випуск В.В. Савченко. – К. : Техніка, 1996. – 143 с.; Статистичний щорічник «Сільське господарство України за 1998 рік» / Державний комітет статистики України: Під загальним

З порівняння статистичних даних за 1991 і 2013 роки постає сумна динаміка, що вказує на примарне майбутнє сільських соціумів у місцевості, яка соціально деградує через суспільну незатребуваність її мешканців. Незважаючи на те, що сільське населення України за вказаний період скоротилось із 16,8 до 14,1 млн мешканців, чисельність працездатного населення залишилась незмінною – 8,4 млн осіб. При цьому скорочення чисельності населення відбувається з прискоренням. Так, з 1991 до 2003 року воно скоротилось на 0,9 млн., а з 2002 до 2014 року – на 1,8 млн мешканців. А рівень суспільної затребуваності працездатного населення зменшується катастрофічно випереджуючими темпами у відношенні до темпів скорочення сільського населення. У 1990 році не було ще безробіття й з 8 млн працездатного населення 5 млн було задіяне в сільському господарстві, а 3 млн – на підприємствах місцевої промисловості, яка на той час була доволі розвиненою, та в місцевих бюджетних установах державних структур, освіти, охорони здоров'я тощо, а певна частина мешканців з приміських зон сільської місцевості їздила на роботу в міста. У 2013 році середньорічна кількість найманих працівників у сільському господарстві України склала 0,571 млн проти 4,943 млн станом на 1 січня 1991 року.

Місцева промисловість за вказаний період реально знищена. Приблизно те ж відбулося з промисловими підприємствами в містах, куди їздили на роботу мешканці з приміських зон сільської місцевості. Адекватної диверсифікації як альтернативи тотальному вивільненню робочих рук із сільського господарства та зі знищених промислових підприємств за цей період по суті не відбулося. А мала б відбутись, якби за роки державної незалежності здійснювалась компетентна державна регуляторна політика, яка б захистила своїх громадян від розгулу дикого капіталізму. Наприклад, у Китаї створюються ж робочі місця не для декількох, а для сотень мільйонів китайців, які залучаються до виробництва широкого асортименту товарів, однією з крамниць яких стала Україна. Власне торгівля, в переважній більшості імпортними товарами, є тією економічною сферою, яка суттєво розширила свою діяльність і надала додаткові робочі місця. Таке пожвавлення й розвиток торгової сфери в Україні сприяє зарубіжним товаровиробникам, які за рахунок цього мають можливості давати роботу своїм співвітчиз-

---

керівництвом Ю.М. Остапчука. – К., 1999. – 235 с.; Статистичний щорічник України за 2013 рік / Державна служба статистики України: за ред. О.Г. Осауленка, відп. за вип. О.А. Вишневська – К., 2014. – 534 с.

никам та збільшувати свій внутрішній валовий продукт, частка якого використовується на фінансування їхньої, а не української вищої освіти.

Вітчизняна статистика вуалює реальне безробіття, запобігаючи до казуїстики. Так, у сільській місцевості не зараховуються до безробітних працездатні громадяни, які длубаються архаїчними (часів Трипільської культури) способами у своїх присадибних ділянках, оскільки вони відлучені від своїх земельних паїв. За визначенням статистики, в таких домогосподарствах зайнято 2,3 млн осіб. До того ж офіційна статистика не вважає безробітними осіб працездатного віку, які належать до категорії так званого економічно неактивного населення. Окрім студентів денної форми навчання, до цієї категорії належать особи працездатного віку, які зневірились знайти роботу або вважають, що для них немає підходящої роботи, чи не знають де й як її знайти, а також інші особи, які не мають необхідності в працевлаштуванні. У цілому до цієї категорії статистика відносить 2,2 млн мешканців сільської місцевості.

Люди і земля – це нерозривне ціле села й сільської місцевості. Вище йшла мова про людей сільської місцевості. Нижче наводиться деяка статистика, яка засвідчує реальне відчуження від землі мешканців сільської місцевості, що в умовах тотального безробіття в цій місцевості робить їх непотрібними не лише землі, на якій вони живуть, а й суспільству, до якого вони належать, через відірваність та ізольованість більшості українських сіл від економічно активних центрів та осередків країни. Це в західноєвропейських країнах з їхньою розвиненою інфраструктурою та рівнем добробуту їхніх громадян мешканець сільської місцевості може їздити на роботу за 100 чи навіть 200 км від свого помешкання. А як далеко може добратися до альтернативного місця роботи безробітний український селянин по своєму місцевому «автобану» гужовим транспортом чи на велосипеді, а скоріше пішки? Мабуть, що не далі кумової хати або місцевого шинку, коли буде з чим або за що?

Наша статистика зараховує таких селян в категорію економічно неактивного населення, оскільки їм для того щоб стати економічно активними, необхідно регулярно їздити в райцентр і постійно оббивати пороги служби зайнятості, яка має зафіксувати, що в них не згасло бажання знайти для себе роботу. А доки державні служби в такий віртуальній спосіб поліпшують показники зайнятості сільського населення, це населення дискваліфікується, десоціалізується, люмпенізує й деградує. Адже через відлучення селян від землі підрубано під самий корінь віковічний соціальний ритм сільських

громад. У віддалених українських селах їхні мешканці опинились, мов ті індіанці в резерваціях, у які їх заганяли колонізатори й плантатори, опановуючи їхні землі. Але ж Україну ніхто з чужоземців не загарбав і не колонізував. Це все справа рук своїх співвітчизників як результат некомпетентної державної аграрної політики, здійснюваної в умовах державної незалежності України.

А зараз деяка офіційна статистика про перерозподіл української землі між суб'єктами господарювання та користування нею, яка засвідчує зроблене вище твердження. Станом на 1 січня 2014 року сільськогосподарські угіддя України були розподілені між 47475 сільськогосподарськими підприємствами, починаючи з площі до 5 га й завершуючи площами одного підприємства більше 10000 га. З цієї загальної чисельності 68% підприємств здійснювали своє господарювання на менше, ніж 5% площі сільськогосподарських угідь, а 1,2% підприємств розгорнули свою господарську діяльність на 31% загальної площі сільгоспугідь України. У ці 1,2% входять 0,3% загальної чисельності сільгосппідприємств, які господарювали на 15,9% угідь всієї країни, маючи розподілену за кожним зокрема підприємством площу угідь понад 10000 га. В абсолютних величинах ця статистика виглядає так: 26865 сільськогосподарських підприємств господарювали на 0,624 млн га сільгоспугідь із середньою площею одного підприємства близько 23 га, а 178 аграрних компаній вирощували свої врожаї на 3,466 млн га сільгоспугідь із середньою площею одного суб'єкта господарювання 19473 га. Останніх суб'єктів за величиною їхніх землеволодінь є всі підстави називати латифундіями. Це не юридична назва конкретної організації, а знеособлений економічний і загальновживаний термін щодо визначення та ідентифікації крупних землевласників. Як бачимо, на вітчизняних теренах середня площа розподілених між ними земельних володінь в 847 разів більша від середньої площі переважної більшості діючих в Україні сільгосппідприємств.

А присадибні ділянки домогосподарств, в яких зайнято 2,3 млн мешканців сільської місцевості, годі й порівнювати із землеволодіннями акул аграрного бізнесу. Домогосподарники не лише відлучені від своїх земельних паїв, а й позбавлені можливостей збувати вироблену ними продукцію по ринкових цінах. За монопольно заниженими закупівельними цінами у них ця продукція відбирається за безцінь. Наприклад, у тому ж горезвісному українському «споживчому кошику», до якого наглухо українські можновладці прив'язали мінімальну заробітну плату громадян України, має бути молоко, оскільки генетично українці є «молочними» людьми. А от, у домогосподарників цільне

молоко скуповують за монопольно заниженими цінами по дві гривні за літр, тоді як проста вода сумнівного походження у вітчизняній роздрібній торгівлі продається в чотири-п'ять разів дорожче. А молочні продукти без сметани й вершкового масла, які забираються в процесі переробки цільного молока, у наших супермаркетах продаються в сім-вісім разів дорожче від закупівельної ціни того молока, з якого вони виготовлені.

Про які рівні можливості й цивілізовану конкуренцію між суб'єктами господарювання в аграрному секторі економіки можна вести мову, коли його монополізували. Й чи можна за таких умов розраховувати на розбудову й процвітання сільських громад, як би їх не змінювали за формою. Є цілком очевидним, що українські селяни стали жертвами недалекоглядної державної аграрної політики, суб'єкти якої одержимі приватною окопно-пакувальною свідомістю й керувались при цьому ховрашиним світоглядом. А коли на суспільній ниві орудують популяції гризунів, тоді громаді годі очікувати на врожай, оскільки його заздалегідь трощать на корені й розтаскують у персональні нори.

Суб'єктом вироблення та реалізації аграрної політики є профільне міністерство. В Україні воно називалось колись Міністерством агропромислового комплексу, а ще давніше – Міністерством сільського господарства. Багато років поспіль воно іменується Міністерством не лише аграрної політики, а ще й продовольства. Здавалось би, сама назва зобов'язує профільне міністерство здійснювати таку державницьку політику в сільській місцевості, яка б сприяла її розвиткові, а не призводила до деградації й руйнування, що вочевидь спостерігається. Й безумовно сприяти своєю політикою тому, щоб вітчизняний ринок насичувався екологічно безпечними продуктами харчування. Адже це запорука здоров'я громадян України. А чим здоровіша нація, тим міцніша Вітчизна та її економіка.

За роки незалежності України цим міністерством за так званими партійними квотами встигли покерувати представники різних політичних сил, починаючи від крайніх лівих і завершуючи крайніми правими. Політичні сили за декларуванням своїх передвиборчих партійних програм різні, а результат реально здійснюваної ними державної аграрної політики однаковий – антинародний, отже й антиукраїнський, відтак, і не вітчизняний. Кланово-олігархічна система влади підібгала й зрівняла в зрадництві народних та вітчизняних інтересів як комуністів, так і їхніх непримиренних політичних супротивників. Те, що комуністи проявили себе не по-

українські, маючи партійний контроль над Міністерством аграрної політики й продовольства, зрозуміло. Їхнім лідерам партійна каса і власні кишені важливіші за інтереси робітників і селян, інакше б вони не злигувались з олігархами й не торгували б своїми квотними міністерськими та іншими відомчими портфелями. Але зовсім парадоксальною виглядає в цьому сенсі поведінка тих політичних сил, які позиціонують себе радикальними патріотами України.

Цинізм, зрадництво представників політичних сил, які гуртуються під проукраїнськими гаслами, несе неймовірно більшу загрозу для сучасної України та її історичного майбутнього як національної Держави, аніж цинізм і зрада ватажків комуністичних рухів. І ось чому. Цинізм і зрада України та інтересів її простого люду керівниками комуністичних рухів пришвидшує просвітлення затьмареної комуністичною пропагандою свідомості та сприяє пробудженню національної самосвідомості громадян України. А от цинізм партійного популізму та зрада інтересів українського народу представниками влади й політикуму з боку тих, хто позиціонує себе націонал-патріотами України, дискредитує український народ як титульну націю й підриває віру в його здатність створити справедливу національну Державу, в якій би комфортно, благополучно й захищено жилося всім громадянам незалежно від їхньої раси, національності, віросповідання.

Отже, чим радикальніше декларується національно-патріотична позиція політичної сили, тим більш зразковими й відповідальнішими мають бути представники цієї сили в політиці, державній владі та в інших суспільних справах. Під прикриттям ура-патріотичних гасел можна один раз прорватись до якоїсь державної посади й очолити налаштовані попередниками корупційні схеми для поповнення казни партійного бізнес-проекту та власної кишені. Можна розраховувати, що так вдасться зробити вдруге й навіть втретє. Але важко сподіватись, що цей номер пройде вчетверте. А вп’яте потрібно буде вже рядитись під «патріота», але не України. І не десь за межами української землі, а саме на ній.

Тоді й наступить момент історичної істини, в якій постане вся ганебність зради Вітчизни, українського народу й української землі. А доки є Україна, тим, хто не рядиться в ура-патріотичні політичні одежі на кшталт енкавеесників, які одягали форму воїнів УПА й чинили безчинства в українських селах, щоб дискредитувати український повстанський опір перед радянським режимом, тим, хто хоче жити у своїй національній Державі, варто замислитись над цим моментом істини, щоб не було запізно. Тим, хто під націонал-патріотичними

гаслами й закликами потрапляє в українську владу, не можна розраховувати на те, що налаштовану попередниками олігархічну корумповану систему мають зламати наступники. Досвід ротаційного обігу політичних сил у державній владі України неухильно демонструє закономірність, яка полягає в тому, що на зміну проукраїнським силам, які зраджують народ, користуючись можливостями корумпованої системи влади, приходять антиукраїнські сили. Й чимдалі, то все більш нахабнішого й брутальнішого україноφобського штибу. Вони звинувачують в усіх лихах і негараздах, від яких потерпає народ, державну незалежність України та українських націоналістів, які до цієї незалежності збурили український народ, а тепер нездатні нею розпорядитися.

Останнє пришестя антиукраїнських сил у державну владу України уже супроводжувалось не лише звинуваченнями в недолугості попередників, й ляканнями смертельних загроз, які несе в собі український націоналізм для російськомовних громадян. Такими заляканнями їм вдалося збурити у свідомості мешканців російськомовних регіонів України фізичний страх перед українським націоналізмом і зневагу, навіть ненависть до всього українського, атрибутом якого є українська мова. В україноφобській свідомості надзвичайно швидко відбулася підміна понять і материнська мова українців стала іменуватись «бєндєровской». Така свідомість налаштована ідентифікувати будь-кого, хто розмовляє українською мовою, як «бєндєровца». У радянській комуністичній ідеологічній риториці «бандерівець» і «бандерівщина» означали ворога й вороже радянському народу. Але за півстоліття з часу започаткування українського повстанського руху під проводом Степана Бандери проти радянського режиму влади ідеологи та пропагандисти цього режиму, коли державною була російська мова, не наважились називати українську мову бандерівською, що означало б ворожою Радянському Союзу. А через півтора десятиліття з моменту отримання Україною держаної незалежності антиукраїнські сили змогли піднятись у повний зріст і виборювати цю (незалежну від метрополії) державність у своє приватне користування, цинічно культивуючи у свідомості громадян України брутальну зневагу й ворожість до української мови як «бєндєровской».

Після бездарного розпорядження державною владою політичними силами та їхніми провідниками, яку вони отримали з рук народу в 2005 році, антиукраїнські сили надзвичайно швидко перехопили не лише політичну ініціативу в суспільстві, а й повернули владу в свої руки. Ті жахіття, які нині переживає Україна, є наслідком втрати державної

влади проукраїнськими політичними силами. Причиною того, що антиукраїнським силам вдалося так швидко й легко вернути державну владу в своє підпорядкування, є віроломна зрада сподівань і очікувань, з якими народ виборював владу для тих, хто прагнув її отримати під проукраїнськими гаслами й закликами.

Цей урок надзвичайно повчальний для нинішніх політичних сил, які отримали в українському суспільстві державну владу революційним шляхом. Це вже втретє український народ забирає державу в антиукраїнських сил і віддає її тим політичним силам, які обіцяють розбудовувати Україну як національну Державу. Вперше це відбулося в 1991 році під час Всеукраїнського референдуму, вдруге – в 2005 році в результаті помаранчевої революції і втретє – в 2014 році після Революції гідності.

Уже минув рік, як усі ключові посади в українській владі обійняли представники тих політичних сил, яких до влади привела ця революція, оскільки вони себе найбільше позиціонували виразниками інтересів знедолених і скривджених народних мас і борцями із системною корупцією, яку вибудувала попередня злочинна влада. Зрозуміло, що системну корупцію за такий термін неможливо викорінити. Але актуальність проблеми полягає в тому, що ті, хто прийшов у владу на хвилі чергової народної революції, не продемонстрували реальних системних дій у подоланні цього суспільного зла. Одними лише балачками й грізними намірами цю смертельну для суспільного організму системну соціальну хворобу не здолати. А це дуже небезпечний симптом, за яким проглядається не тільки втрата довіри до нової української влади з боку народу[40]. В умовах війни це може мати згубні наслідки для всього суспільства, а не лише для тих, хто у владі. Тому ті, хто ініціюють люстрацію, мають усвідомлювати, що розпочинати змінювати світ на краще потрібно не з когось, а з себе. Ініціатива люстрації – це не показник безгрішності її ініціатора й тим паче не індульгенція за допущені ним гріхи.

[40]«Важливо також бачити, що корупція стала перепоною на шляху прогресивного розвитку українського суспільства, його входження в глобальні світові процеси. Корупція негативно впливає на політичну стабільність у країні, економічну безпеку. Одночасно сприяє олігархізації країни, криміналізації усього суспільного життя. Тому ми вважаємо, що без реальної боротьби з системною корупцією перспективи розбудови незалежної України стають примарними, а віра народу в державу, інститути влади, лідерів країни буде повністю знецінена.» Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз : монографія. / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 6.

Справедливою вимогою є те, щоб комуністична партія понесла адекватну історичну, моральну й правову відповідальність за злодіяння й зловживання владою, що були вчинені тими режимами, в яких вона була партією влади. Й це стосується не лише радянського режиму влади, який був силоміць нав'язаний Україні та очолювався комуністичною партією протягом семи десятиліть. Комуністична партія продемонструвала себе як найбільш екстремістська й терористична політична сила не тільки на території радянської імперії, а й в інших країнах колишнього соціалістичного табору. Які неймовірні звірства можуть творитися під червоними прапорами, підтвердив диктаторський режим Пол Пота, знищивши за не повних п'ять років свого правління в Камбоджі третину населення[41]. Цей режим переконливо довів, що червоний морок може бути ще страшнішим за коричневий. І це стало можливим в умовах сучасної цивілізації через три десятиліття після Бухенвальдського жаху, який, здавалося б, мав на тисячоліття прищепити людству в цілому й суспільствам зокрема імунітет проти тоталітаризму. Не так сталося, як гадалося.

Але лицемірно через два з лишком десятиліття державної незалежності України відповідальність за всі наші суспільні негаразди,

[41] «17 квітня 1975 року мрія диктатора про владу стала реальністю: його війська, маршируючи під червоними прапорами, ввійшли в столицю Камбоджі Пномпень. Через декілька годин після перевороту Пол Пот скликав надзвичайну нараду свого нового кабінету міністрів і оголосив, що країна віднині буде називатися Кампучією. Диктатор виклав зухвалий план побудови нового суспільства і заявив, що його реалізація займе декілька днів. Пол Пот оголосив про евакуацію всіх міст під керівництвом новоспечених регіональних і зональних вождів, наказав закрити всі ринки, знищити церкви й розігнати всі релігійні общини. Отримавши освіту за кордоном, він відчував ненависть до освічених людей і наказав стратити всіх вчителів, професорів і навіть вихователів дитячих садків… На світанку людей строєм відправляли в малярійні болота, де вони по дванадцять годин в день розчищали джунглі в марних спробах відвоювати у них нові посівні угіддя. Надвечір, знову ж строєм, який підганяли штиками охоронці, люди повертались в табір до своєї чашки рису, рідкої баланди й кусочка в'яленої риби. Потім, не дивлячись на страшну втому, їм ще належало пережити політзаняття з марксистської ідеології, на яких виявлялись і підлягали покаранню невиправні «буржуазні елементи», а інші, як папуги, всі повторяли фрази про радості життя в новій державі. Через кожні десять робочих днів передбачався довгоочікуваний вихідний, на який планувалось дванадцять годин ідеологічних занять. Дружини жили окремо від чоловіків. Їхні діти починали працювати з семилітнього віку або віддавались в розпорядження бездітних партійних функціонерів, які виховували з них фанатичних «бійців революції». Сайт – Злочини віку. Пол Пот: Машина Смерти. – Режим доступу: http://mirsesa.org.ua/content/view/53/29

головне за некомпетентне користування українською державною владою антикомуністичними політичними силами перекладати на комуністичні рухи в сучасному українському суспільстві. Адже за період незалежності України вже встигло не лише народитись, а й увійти в своє доросле життя нове покоління українських громадян. А в структурах державної і місцевої влади так звані молоді команди, учасники яких в радянський період не встигли заплямувати свої біографії навіть членством у піонерії, вже встигли багаторазово продемонструвати цинічний прагматизм і такі зловживання суспільною владою, які колишні комуністичні партократи не могли навіть помислити, а не те, що заподіяти.

Світовий досвід цивілізаційного розвитку підтверджує, що комуністична ідея оволодіває в найбільшій мірі свідомістю знедолених верств населення, які потерпають від суспільної несправедливості передусім через відсутність рівних можливостей у продуктивній реалізації власної особистості. Загальновідома закономірність: чим більше злиденного й люмпенізованого населення, якому вже більше нічого втрачати, тим масштабніше соціальне підґрунтя для культивування комуністичної ідеології. Відомо й те, що найбільше знедолення несуть народам олігархічні й тоталітарні режими влади в суспільстві. У благополучних країнах з ринковою економікою, де утверджено верховенство права завдяки сталим демократіям і правовим державам, комуністичні рухи, як правило, не набувають суспільно значущого розвитку. І червоні прапори в масовій свідомості громадян таких країн не асоціюються з утвердженням суспільної справедливості, а радше символізують для них тоталітаризм, від якого в XX столітті здригався весь світ.

Оскільки Україні не вдалося, на відміну від сусідньої Польщі та інших постсоціалістичних країн, які успішно й благополучно для їхніх народів розвиваються, уникнути фази дикого капіталізму, через яку США та країни Західної Європи проходили щонайменше півтора століття тому, українські пролетарі й зокрема шахтарі, які звикли до патерналізму з боку держави й донині зберігають у своїй свідомості сподівання й соціальні очікування на підтримку чинної держави[42], пов'язують своє знедолене, злиденне й невлаштоване життя з новоутвореною державою, з її відокремленням від Росії, що призвело

[42] Михайлич Олександр. Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні // Український центр політичного менеджменту [Електронний ресурс] / Олександр Михайлич. – Режим доступу: http: // www.politik.org.ua/pfv.php

до розвалу Радянського Союзу. Хіба може держава розраховувати на прихильність і підтримку тих громадян, які вбачають в ній свого основного кривдника? Питання скоріше риторичне, аніж дискусійне. Особливо за тих умов, коли свідомістю таких громадян цілеспрямовано маніпулюють, підбурюючи їхню образу й незадоволення державою та звинувачуючи її в усіх негараздах сьогодення.

Антиукраїнські сили сповна скористались образою й незадоволенням мільйонів знедолених громадян і через вдале маніпулювання їхньою свідомістю створили підґрунтя для агресії Росії, анексії Криму й розв'язання війни в Донбасі. Те, що в Криму Росії вдалося збурити україножобську істерію, ще якось можна зрозуміти, оскільки там ще з радянських часів була вкорінена тотальна росіїзація не лише мовна, а й ментальна. А з отриманням незалежності українська держава полишила Крим у мовно-культурному питанні на відкуп Росії. Але з того, що мешканців Донбасу, серед яких більшість хоча й російськомовних, але етнічних українців, вдалося спровокувати російськими триколорами та георгіївськими стрічками проти України, необхідно вилучати уроки. Й чим швидше, тим краще. Це актуально не лише для української держави як інституту суспільної влади, що має вивести Україну з державної кризи на успішний шлях цивілізованого розвитку. Вилучення з цього адекватно усвідомленого уроку не менш важливо й для вітчизняної вищої школи, яка має готувати національні кадри з високим рівнем духовності й патріотизму, а не меркантильних конкурентоспроможних професіоналів-космополітів, яким байдужа історична доля України.

Тому проаналізуймо, з чого починалось антиукраїнське маніпулювання свідомістю знедолених громадян України, що потім привело багатьох з них до відкритої ворожнечі у протистоянні чинній українській державний владі, яку вони охрестили «хунтою». Розглянемо стереотипний варіант маніпулювання свідомістю російськомовного населення Донбасу. Ні для кого не було секретом, ні на початку української незалежності, ні десять років тому, коли розгорталась широкомасштабна діяльність по демонтажу української Державності, що телевізійний ефір Донбасу покривається російськими каналами й українськими російськомовними проросійськими програмами. Для цих каналів і програм будь-яка новина, що могла викликати в мешканців Донбасу антиукраїнські настрої, була надзвичайно значущою. Наприклад, сюжет мирного покладання квітів під червоними стягами біля пам'ятника загиблим воїнам у роки Великої Вітчизняної війни, який міститься у Львові чи іншому місті Західної України, не цікавив такі телевізійні канали й програми. Більше того, такого роду сюжети

їм були невигідні, оскільки їхня телевізійна демонстрація могла викликати почуття солідарності в українців Сходу з українцями Заходу України.

Зовсім іншого змісту й забарвлення набували сюжети, коли такі акції ставали об'єктами екстремістського нападу чи блокування з боку українських націоналістів. Тут було де розгулятись шовіністичній антиукраїнській фантазії й комуністичній пропаганді та риториці. У таких сюжетах навішувалось скільки всіляких антинародних і зокрема антипролетарських собак, що у свідомості того, хто їх дивився, усе переверталося з ніг на голову.

Сюди припліталась і колишня бандерівщина вперемішку із сучасним «нашизмом» та українською мовою, якою змусять шахтарів розмовляти ті, хто вириває з рук комуністів червоні прапори, і нацизм із фашизмом, який може скоро утвердитись в Україні, коли українські націоналісти захоплять владу в суспільстві, та всілякі інші страшилки із націоналістично-екстремістським відтінком, від яких волосся на голові могло ставати дибом.

Під впливом перегляду телевізійних сюжетів подібного штибу та їхнього неодноразового обговорення в колі сім'ї, сусідів, друзів увага шахтарів переключалася на їхні світоглядні цінності, з якими вони прожили минуле, з якими живуть нині, з якими вони пов'язують краще життя. Напевно, що в свідомості більшості з них зберігся або відновився радянський комуністично-шовіністичний стереотип уявлення про український націоналізм як надзвичайно вороже й негативне явище, особливо про той націоналізм, який чинився під проводом Степана Бандери. Саме тому антинаціоналістичні сюжети телевізійних і радіо передач, газетних публікацій, Інтернету збурювали в такій свідомості антиукраїнські настрої, підштовхували цю свідомість до солідаризації з тими, хто захищає цінності, якими вона дорожить.

Звідси зароджувалась на рівні свідомості суспільна солідарність знедолених із тими, хто їх знедолив, де роль з'єднуючої ланки в такій солідаризації грали нинішні комуністи, політичні лідери яких віроломно зрадили робітників і селян всієї України, а не лише Донбасу, злигавшись з олігархами в політичному союзі й тим самим прискоривши утвердження влади олігархії в Україні. Цей союз прискорив множення злиденних верств населення в українському суспільстві, що розширило електоральну базу для ватажків комуністичного руху, які цинічно спекулюють у свідомості знедолених і скривджених з їхньою участю українських громадян комуністичною ідеєю як ідеєю справедливості, зайнявши нахабно в політичній сфері України нішу лівої політичної

сили, яка б мала реально боротись за відстоювання інтересів трудящих і соціально незахищених верств населення.

Дешифруємо цей суспільний парадокс, спираючись на очевидне. Не повинно бути сумнівів у тому, що шахтарі та інші знедолені громадяни нинішньої України дорожать цінностями радянського комуністичного минулого, передусім, тому, що тоді їм жилося краще. Постає питання: хто й що знедолило та занапастило життя сучасних шахтарів у Донбасі?

Невже українські націоналісти, зокрема бандерівці, чи, можливо, народні рухівці? Може, це сталося через надання українській мові статусу державної мови? Чи навпаки, тому, що російську мову було позбавлено статусу державної мови в Україні? Але ж українським шахтарям ніхто не забороняв розмовляти російською мовою. Й українські націоналісти не позбавляли їх роботи й не нараховували зарплату тим, хто роботу мав. Та й за модернізацію шахт і підвищення техніки безпеки в них за роки української незалежності українські націоналісти ніколи не відповідали.

Не піддається спростуванню вина українського націоналізму лише в тому, що український народ прагнув отримати Державну Незалежність України. Але цю вину не можна перекладати цілком на тих, хто в другій половині 1980-х років збурив національну самосвідомість українського народу та ініціював Референдум 1 грудня 1991 року, на якому народ України своїм волевиявленням вивів Україну зі складу СРСР у Незалежну Державність. То був історичний момент істини українського народу, до якого він ішов століттями, зберігаючи в собі українське єство.

У тому, що українське залишилось у тих українцях, які дійшли до цього історичного моменту й скористались ним, винні покоління українців, які жили до цього в умовах гноблення, меншовартості й підпорядкованості українського народу іншим народам, коли з нього системно й систематично, століттями поспіль вигризали українську душу. Винуватити в збереженні українського єства серед цих поколінь доведеться багатьох, починаючи з українських селян, козаків, їхніх старшин і гетьманів і завершуючи духовною елітою українського народу, яка від покоління до покоління резонувала дух українства й виносила його на поверхню суспільної свідомості.

Поіменний перелік тих, хто привів український народ до його Державної Незалежності, можна прочитати в історії України, яка не написана чи переписана під антиукраїнське замовлення. Наприклад, винуваті в тому, що український народ прийняв рішення своїм

Референдумом про Державну Незалежність України, такі українські націоналісти, як Тарас Шевченко, Леся Українка та Іван Франко. Це істинні націоналісти, непідробні.

Але вони не винні в тому, як ми скористалися українською державністю в умовах цієї незалежності. Не винні в цьому й представники інтелігенції українського відродження 1920-30-х рр., розстріляного радянською владою. А в чому можна звинуватити за використання української державності не в інтересах українського народу дисидентів-шістдесятників, які зробили спробу другого українського відродження в тенетах радянського режиму й цим збурили думки в суспільній свідомості про самобутність українського народу та його право мати вільну Україну?

Хіба винуваті в цьому Іван Дзюба й Ліна Костенко як одні з лідерів того відродження, і хіба вони за таку «вільність» української держави боролись, яка стала підпорядкована інтересам кланів й угрупувань під вивіскою партійних прапорів різного штибу та була використання як інструмент обкрадання, поневолення й гноблення простих людей, у тому числі шахтарів? А Василь Стус, представник цієї ж героїчної плеяди духовної еліти українського народу, хіба поклав свою голову в радянських таборах для політв'язнів заради знедолення своїх земляків-шахтарів?

Отже, духовна еліта українського народу, яку стовідсотково можна звинуватити в непідробному й неспекулятивному українському націоналізмові, що привів Україну до її Державної Незалежності, не винна в тому, що в цього народу не вистачило духу встати з колін і вибороти свою незалежність у доморощеної влади, яка захопила українську державу й використала її в суто власних меркантильних цілях, не подумавши при цьому про зростання благополуччя простих людей. Цього духу могло б вистачити, якби український народ мав достатньо чисельну й потужну духовну еліту, критерієм чого є наявність у такої еліти світоглядних духовних цінностей, які здатні підняти її над споживацькими інстинктами й матеріальним багатством заради запровадження й утвердження суспільної справедливості в українському соціумі. Друга умова, щоб така еліта була причетною до розбудови української державності й могла зіпертись у цьому на український народ. А такі умови, особливо перша, не з'являються миттєво.

Зрощення духовної еліти це досить тривалий, розтягнутий в історичному часі процес. Згубити, знищити духовну еліту, як підтвердив досвід зачистки української духовної еліти радянським режимом, можна досить швидко – за одну ніч зібрати її представників з їхніх

осель і вивезти воронками[43] у визначене місце. Потім за день, без суду й слідства сфабрикувати вироки трибуналу. Й наступної ночі розстріляти. До речі, як підтверджує історія діяльності радянського режиму влади, розстрілювали неугодних цьому режимові людей і без вироків.

Позбавлений у такий спосіб духовних пастирів, український народ потрапив у лабети бездуховних ділків, які цинічно користуються українською державністю не в інтересах простих людей, захопивши владу у свої руки, все чинять на свій лад. І знедолення шахтарів – справа цих же рук. Власники цих рук, замість того щоб дякувати й шанувати українських націоналістів усіх поколінь за те, що дарували в їхні руки українську державність, завдяки якій вони стали заможними й багатими, разом із комуністами збурили у свідомості шахтарів та інших пролетарів і навіть селян Донбасу антагоністичне ставлення до українського націоналізму, що породило антиукраїнські настрої серед населення цього краю[44].

Здійснений аналітичний огляд перебігу цивілізаційного розвитку сучасного українського суспільства дає підстави розглядати підвищення

---

[43] Воронками у радянські часи називали чорні спецмашини, які були обладнані для перевезень арештованих.

[44]«Одначе джерелом компрометації новітньої Української держави стала, як відомо, не «українізація», а ґрандіозні махінації та зловживання, розкрадання й прихватизація в сфері нафти, газу, металів, рідкоземельних металів, зброї, продуктів харчування, гуманітарної допомоги, медикаментів тощо. Впевнені, що не помилимось, коли скажемо: 99,99% тих, хто був причетний до зазначених злочинів, не мали нічого спільного не тільки з «українізацією», а й взагалі зі спроможністю зв'язати пару слів українською мовою. Саме ці злочинці, цинічно нехтуючи українським законодавством, висміюючи щоденно практикою свого злочинного буття неспроможність Української держави вдатись до конче необхідних запобіжних заходів, забезпечили на рівні масової свідомості домінацію невтішного вердикту: Україна як державне утворення не здатна ефективно функціонувати. Звідси й успіх трубадурів «інтеграції під час останніх президентських виборів. Як бачимо, справа не в надмірній «українізації», а в трагічній відсутності можливості вчасно назвати речі своїми іменами – кваліфікувати злочин саме злочином, а не випадковим непорозумінням; посадити злочинця за ґрати, а не дозволяти йому щоденно кепкувати над народом і здоровим глуздом; відновити справедливість і цим посилити довіру до української влади, а не продовжувати фатально розтринькувати останні надії. Таки чином, теперішній драматичний стан української державності має своєю причиною не надлишкову, а, скоріше, недостатню українізацію (принаймні, в сенсі елементарного дотримання українського законодавства). Михальченко Микола. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / Микола Михальченко, Зореслав Самчук. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998. – С. 248.

конкурентоспроможності вітчизняної економіки як наслідок розбудови національної Держави, а не як її передумову й тим паче не як самоціль космополітично-технократичного штибу. Для того щоб переконатись, до якого руйнування економіки й суспільства призводить підвищення конкуренції в економіці безвідносно розбудови й зміцнення національної держави, нам не треба апелювати до зарубіжного досвіду, а достатньо поглянути на сучасну українську соціальну дійсність. Оскільки ми вчимося на власних помилках, то мусимо на підставі прикрого вітчизняного новітнього історичного досвіду робити відповідні висновки. Причому категорично повчальні. Які б мали стати керівництвом до дії, а не черговими гаслами на кшталт «За єдину Україну!» та «Наша Україна!», які використовували протиборчі політичні сили під девізом пролетарсько-охлократичного штибу «Наших б'ють!» та розколювали Україну, поділяючи її на однопартійні вотчини. Буде потужною Україна як національна Держава то буде в ній і конкурентоспроможна вітчизняна економіка. Не буде такої України, тоді годі сподіватись і на високу конкурентоспроможність її економіки.

Світовий досвід розбудови, становлення, утвердження національних держав показує, що запорукою успіху в цьому є консолідована нація. Базовою засадою консолідації в демократичних країнах є невідчужуваність влади від народу та захищеність невідчужуваних прав людини. Друга складова базової засади залежить від першої. Створення зазначеного базису для згуртування нації залежить від держави як політичного інституту влади в суспільстві. Здатність або колективна компетентність цього інституту програмується емерджентним виявом системи владних відносин у суспільстві. Поза всяким сумнівом є те, що чинна олігархічна система владних відносин у сучасному українському суспільстві програмує антинародний емерджентний вияв, що нагально актуалізує необхідність її зламу й створення такої системи, яка б заблокувала можливості відчуження влади в Україні нині та в її історичному майбутньому. Щоб цього досягти, український народ уже тричі заводив у державну владу суб'єктів зі сподіваннями й суспільними очікуваннями на те, що вони успішно впораються з цією історичною місією, оскільки щоразу палко обіцяли це зробити.

Те, що посланці у владу не виправдовують народних сподівань, є ознакою браку в них не скільки грамотності, як передусім моральності, духовності, національно-патріотичного державницького світогляду та політичної волі, які б мали їх вивести з полону меркантильності та клептоманії й спонукати зламати антинародну систему суспільних

відносин. Цим браком актуалізується суспільна роль вітчизняної вищої школи в генеруванні патріотичної української національної еліти, яка була б здатною забезпечити успішну розбудову України як національної держави. Адже вища освіта є і відтепер буде тим єдино можливим соціальним ліфтом, яким можна піднятися на будь-які рівні суспільно-політичної ієрархії як в окремо взятій країні, так і в структурах світового співтовариства. Минули ті часи й епохи, коли на чолі держав могли ставати зовсім неосвічені їхні правителі за правом успадкування чи захоплення влади. Останні століття характеризуються тим, що на більш чи менш значущу суспільну кар'єру могли претендувати освічені особи. При цьому наявність вищої освіти не була обов'язковою.

Наприклад, ще в середині минулого століття США очолював Гаррі Трумен, який не мав диплома про вищу освіту, але проявив себе надзвичайно компетентним президентом завдяки патріотичному державницькому світогляду й сильній політичній волі та почуттю відповідальності, якими він сповна володів. Г. Трумен вісім років поспіль очолював США в найтяжчий переломний для всієї світової цивілізації час і зміг вибудувати адекватне силове протистояння радянській імперії та її сателітам, що вберегло людство від третьої світової війни в XX столітті. За це радянська пропаганда охрестила його автором доктрини холодної війни та найзаклятішим ворогом Радянського Союзу[45].

Раніше визначальним критерієм у кар'єрному зростанні та запорукою життєвих досягнень була реальна компетентність, а не формальний документ, що її підтверджує. Нині ж допуск у суспільно значущі та престижні сфери діяльності особам, які не мають диплома про вищу освіту, закритий[46]. Тож подальший кар'єрний ріст без офіційно документально оформленої вищої освіти неможливий. Отже,

---

[45] Підлуцький Олекса. Гаррі Трумен: головнокомандувач холодної війни / Олекса Підлуцький // Дзеркало тижня. – 2014. – 15 лютого. – №5 (151).

[46] «В етатизованому суспільстві освіта (перш за все диплом) слугує основою для включення в ієрархізовані професії. У нівельованому суспільстві, яким було, наприклад, соціалістичне, диплом стає єдиним критерієм, не дивлячись на справжню якість освіти й справжні здібності студента. Значущість освіти знижується, значущість його символічної репрезентації – диплому – підвищується. Освіта постійно розглядається як суспільна цінність, оскільки вона дає людям можливість отримати більш високий статус, ніж був у їхніх батьків.» Косова Беата. Кризис образования и задача университетов и общественных наук. / Беата Косова // Вища освіта. – 2012. – №3. – С. 20-21.

в сучасних умовах вища освіта легітимізується, щонайперше, наявністю диплома, а не реальною компетентністю власника цього диплома. Інтегральним критерієм реальної компетентності логічно вважати відповідність знань, умінь, навичок, досвіду та інших необхідних якостей особи, яка володіє дипломом про вищу освіту з певної кваліфікації, вимогам сучасного ринку праці до цієї кваліфікації. Ключовими з необхідних якостей особи в її реальній компетентності є світоглядні цінності й принципи, якими вона керується у своїй професійній діяльності. Невідповідність світогляду професійній діяльності може цілком нівелювати суто професійну складову компетентності. Наприклад, чого варті для хворих високі професійні знання, уміння, навички й досвід лікаря, який брутально порушує клятву Гіппократа. Або особа, яка володіє педагогічною теорією, але діє зовсім не педагогічно, невже є справжнім педагогом? І хіба можна вважати компетентним суддю, який досконало знає юриспруденцію, але нехтує кодексом суддівської честі, запобігаючи грамотно до казуїстики, чинить безчинства.

З цього випливає, що чим менш технічна та більш гуманітарна професійна діяльність, тим більшого значення в ній набуває світоглядна компетентність, яка полягає у відповідності світогляду особи тому статусу, який вона займає в цій діяльності. Потреба в такій відповідності особливо актуалізується в структурах влади. Й не лише суспільної. Чим вище в ієрархії владна особа, тим більш масштабні негативні наслідки від невідповідності її світогляду займаній посаді. Не лише історія, а й сучасна соціальна дійсність, у тому числі українська, засвідчують, що внаслідок браку світоглядної компетентності в керівників держав, урядів, галузей економіки в суспільстві можуть виникати гуманітарні катастрофи. Тож орієнтація на одну лише професійну грамотність не лише маніфестує технократичний світогляд, а й створює реальні небезпеки соціальному буттю.

Грамотність, відірвана від розуму, в умовах техногенної цивілізації постає фундаментальною проблемою на шляху існування людського роду. Інтерпретація грамотного й розумного як нетотожних понять, а також пояснення загроз земному буттю від нерозумних грамотних життєвих виявів людини зроблені в підрозділі 2.1.2. Зараз лише зазначимо, що феномен нерозумної грамотності, яка видається за професійну компетентність, має системне поширення серед державних чиновників, коли ними все робиться начебто правильно, але якось не по-людськи. Трапляється таке, коли їхні дії з точки зору дотримання документально зафіксованих норм, вимог, інструкцій вважаються

грамотними, але із суто людських позицій їх не можна вважати розумними. Вияви такої нерозумної грамотності державними чиновниками, як правило, супроводжуються прикрими наслідками в людському вимірі. У мирному повсякденні це може призводити до щонайменше морально-психологічних травм постраждалих від такої нелюдської професійної грамотності. В екстремальних умовах вияв нерозумної бюрократії може призводити до людських жертв. Зовсім новітній прикрий досвід у військовому протистоянні Росії, на жаль, це підтвердив. Наприклад, це проявилось у бюрократичних зволіканнях конче необхідного матеріально-технічного забезпечення бійців і військових частин на фронті, які пояснювались дотриманням процедур у державних закупівлях. І водночас ці процедурні вимоги, яких суворо дотримувалися чиновники, не стали перепоною для зловживань, які вони чинили, супроводжуючи грамотно державні закупівлі.

Використання формальних вимог надзвичайно вигідне в корумпованих системах влади. Однією з таких формальних вимог для входження в структури влади нині є наявність диплому про вищу освіту. Як може нехтуватись реальна компетентність під прикриттям наявності формальної вищої освіти, що засвідчується дипломом, унаочнює сучасна українська соціальна дійсність. Аналізу причин, що породжують цей феномен, а також негативних наслідків підміни реальної вищої освіти номінальною буде приділена значна увага в наступних підрозділах монографії. Наскільки є значущим в сучасному українському суспільстві диплом про вищу освіту, засвідчують гучні скандали, які час від часу виникають навколо сумнівних дипломів політиків і високих посадовців. Але безпосередня чи опосередкована фальсифікація дипломів про вищу освіту має епізодичний, а не системний характер, оскільки вона підлягає кримінальній відповідальності.

Справжню загрозу для українського суспільства несе легалізована фальсифікація вищої освіти, яка полягає в тому, що масово видаються формально узаконені дипломи про вищу освіту особам, які закінчують вітчизняні вищі навчальні заклади, не оволодівши реальною компетентністю. Індикаторами такої фальсифікації в сучасній вітчизняній вищій школі є те, що на замовлення виставляються необхідні оцінки студентам, пишуться їм курсові, бакалаврські й магістерські роботи. Плагіат, компіляція при написанні рефератів та інших самостійних студентських робіт, користування шпаргалками під час контролю знань студентів – це поширене системне явище в нашій вищій школі, що є по суті фальшуванням знань, якими ті, хто вдається

до цього, реально не володіє й у такий шахрайський спосіб просувається до отримання заповітного диплома. У цілому ж це засвідчує, що в сучасному українському суспільстві сповідується культ диплома про наявність вищої освіти, а не реальна компетентність, за допомогою якої в цивілізованому світі здійснюється професійна й у цілому життєва кар'єра.

Це надзвичайно принципова ціннісна розбіжність у світоглядах, якими керуються у своїх життєвих виявах громадяни України й громадяни тих країн, в освітній простір яких має інтегруватись вітчизняна вища освіта. Таку розбіжність неможливо здолати одним лише інституційним реформуванням вищої освіти України, бодай найкардикальнішим чи найреволюційнішим. Цілком очевидно, що має відбутись революція у свідомості тих, хто орієнтується не на здобуття реальної компетентності, а на отримання диплома про вищу освіту й розглядає його як засіб здійснення життєвої кар'єри.

Для України це життєво важливо, оскільки категорія громадян з такою ціннісною установкою приречена залишатись на її теренах і налаштована здійснювати свою життєву кар'єру в українському суспільстві не завдяки своїй компетентності, а під прикриттям диплому про вищу освіту. Успішно інтегруватись у Європейський простір вищої освіти і науки зможуть лише ті громадяни України, для яких світоглядною цінністю є реальна конкурентоспроможна компетентність, а не диплом про вищу освіту. Оскільки в західноєвропейських країнах, США, Канаді та інших передових країнах світу належним чином поціновується конкурентоспроможна компетентність, то нескладно спрогнозувати посилення тенденції відтоку з України інтелектуальної еліти, яка спостерігається протягом останніх двадцяти п'яти років[47]. В Україні ж в усіх нішах і структурах її суспільства з кожним роком все більше накопичуватиметься дипломованих неуків і недоучок, що аж ніяк не сприятиме підвищенню її конкурентоспроможності.

[47]«Ситуація обтяжується посиленням конкуренції за добре підготовленого абітурієнта на європейському ринку освітніх послуг в умовах демографічної кризи, підвищенням мобільності студентів і запровадженням європейськими країнами спеціальних програм залучення іноземних студентів до своїх університетів. В умовах глобалізації запрацював «диявольський насос» відкачування з відсталих країн усього найкращого: капіталів, ресурсів, талантів. Відходять не тільки гроші, а й «мізки» емігрують до країн «золотого мільярда». Тому відсталі країни можуть назавжди залишитись такими.» Степко М.Ф. Сучасні тенденції розвитку вищої освіти: можливості та доцільність їх реалізації в Україні /М. Ф. Степко // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 43–44.

І так триватиме доти, доки не буде сформовано в українському суспільстві цивілізоване конкурентне середовище, яке давало б змогу в Україні здійснювати життєву кар'єру за критеріями реальної компетентності, а не за формальними ознаками наявності вищої освіти. Другою важливою передумовою, яка має сприяти зменшенню відтоку конкурентоспроможного людського капіталу з України, має бути належне поціновування конкурентоспроможної компетентності. Для того щоб з'явились названі передумови, необхідно демонополізувати політичну й економічну сфери українського суспільства. А це стане можливим лише тоді, коли буде зламана олігархічна корумпована система влади в Україні. Зроблене щойно твердження з різними конотативними відтінками проходить своєрідним рефреном через весь текст монографії тому. Цим робиться наголос на першопричинах не лише системних проблем вітчизняної вищої школи та низької якості вищої освіти, а й усіх суспільних бід і негараздів, від яких нині потерпає український народ.

Отже, на підставі критичного аналізу перебігу цивілізаційного розвитку сучасного українського суспільства можна зробити певні висновки, які є концептуально важливими в уточненні місця й ролі в ньому вітчизняної вищої школи, зокрема:

- в Україні ще залишається непорушною олігархічна корумпована система влади, яка, монополізувавши політичну й економічну сфери суспільства, блокує в ньому розвиток реальної демократії та утвердження правової держави. Наслідком цього є відсутність цивілізованого конкурентного середовища в українському суспільстві як в економічних сферах, так і на ринках праці, що в підсумку девальвує реальну компетентність як засіб забезпечення успішного життя;
- в Україні відчувається брак національної еліти (не за ознакою матеріального й статусного положення, а за критеріями духовного багатства й державницького світогляду), яка була б здатною порушити олігархічну систему й успішно розбудовувати національну Державу, в якій би добре, успішно й затишно жилося її громадянам незалежно від їхньої національності, віросповідання тощо;
- невизначеність у цивілізаційному розвитку та понад двадцятилітнє блукання навколо цивілізованого демократичного простору затримали українське суспільство в стані аномії, перебіг якої надзвичайно ускладнився соціальним і матеріальним знедоленням мільйонів громадян на тлі різкої поляризації на багатих і бідних в Україні, а також ціннісним розколом населення, яке чинили протиборчі політичні сили заради проникнення в суспільну владу;

• в цілому ж українське суспільство не сприяє такій соціалізації особистостей дівчат і юнаків, що вступають на навчання до вищих навчальних закладів, яку проходять їхні ровесники до вступу у виші в цивілізованих країнах світу з реальними демократично-правовими державами.

Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 року орієнтує на низку важливих інституційних змін адміністративно-бюрократичного, організаційного, структурного характеру, метою яких є створення привабливої та конкурентоспроможної національної системи вищої освіти, інтегрованої у Європейський простір вищої освіти та Європейський дослідницький простір. Незважаючи на висловлені критичні зауваження, не знаходиться вагомих підстав, щоб ставити під сумнів їхню доцільність. Але цю Стратегію необхідно гуманізувати та наповнити національно-патріотичним змістом. У цьому зв'язку, зважаючи на особливості перебігу цивілізаційного розвитку України, виникає нагальна потреба в актуалізації концептуальних доповнень щодо уточнення місця й ролі вітчизняної вищої школи в сучасному українському суспільстві. Зокрема пропонується розглядати вищу школу України як:

• чинник формування й зрощення національної духовної еліти, яка була б здатною розбудувати Україну як національну Державу з реальною демократією та верховенством права, в якій би сформувалось цивілізоване конкурентне середовище, що актуалізувало б затребуваність реальної компетентності на вітчизняному ринку праці;

• засіб цивілізаційного визначення студентської молоді та формування цінностей громадянського суспільства з орієнтацією на цивілізований розвиток України, який має забезпечити їй чільне місце серед найуспішніших країн світу;

• чинник подолання ціннісного розколу в сучасному українському суспільстві шляхом сприяння українському національному відродженню та формування української ідентичності в особистостях студентів;

• інститут соціалізації студентів, соціокультурне середовище якого сприяє актуалізації, самореалізації та саморозвитку особистості студента.

У цілому ж нам належить відповідально усвідомити сучасну місію української вищої школи, яка в загальноцивілізаційному контексті є значно масштабнішою порівняно з місією західноєвропейських університетів. Адже останні виконують стабілізувальну роль у суспільному

розвитку своїх країн, а от вітчизняні вищі навчальні заклади покликані до виконання пропедевтичної місії в розвитку українського суспільства.

Західноєвропейські університети можуть дозволити собі абстрагуватись від багатьох функцій, які успішно виконують інші соціальні інститути їхніх країн, аби зосередитись лише на навчанні студентів і наукових дослідженнях, оскільки вони діють у правових суспільствах зі сталими демократіями. З історії ми знаємо, що до такої, можна вважати, полегшеної суспільної ролі університети Західної Європи еволюціонували разом зі своїми народами не одне століття.

Були часи, коли їм доводилося виконувати місію не лише центрів просвітництва і науки, а й бути осередками формування та поширення серед європейської і світової спільноти демократичних ідей, інших цивілізаційних цінностей. Нині соціокультурне середовище західноєвропейських країн сприяє соціалізації особистості, починаючи від народження людини, яка здатна до відповідальності й конструктивної самореалізації в умовах демократії. Університети в Західній Європі є органічною частиною цього середовища. Вони переймаються лише тим, чого особистість людини не може набути без їхньої допомоги.

Вітчизняні ж вищі навчальні заклади не можуть претендувати на таку спрощену суспільну місію, оскільки вони у своєму еволюціонуванні до неї відстають від західноєвропейських університетів рівно настільки, наскільки Україна відстає від західноєвропейських країн у своєму визріванні до сталої демократії та правової держави. Нашому суспільству від задекларованого в Конституції України демократичного устрою держави до реальної демократії належить пройти історичний шлях суспільного розвитку. Ще далі воно перебуває у своєму становленні від правової держави. За всіма ознаками цей шлях передбачається тривалим і тернистим.

Відтак, перед істинними освітянами, а не заробітчанами від вищої освіти, постала надзвичайної ваги історична місія: як не розчинитись у тому свавіллі сили влади, грошей та просто фізичної сили, аморальності, цинізму, якими вщент переповнене сучасне українське суспільство, в контексті якого функціонують вітчизняні вищі навчальні заклади і від якого не можливо відгородитись «китайською» стіною. Зберегти острівки людськості й моралі в суспільстві, системно вираженому соціальним паразитизмом, – задача перед вітчизняними вищими навчальними закладами значно складніша й набагато вагоміша для майбутнього українського народу, аніж інституційні зміни у вітчизняній системі вищої освіти, які за формальними критеріями гармонізують її з Європейським простором вищої освіти.

Адже в умовах ноосфери не середня, а саме вища школа генерує нові покоління громадян, які через отримані від неї дипломи не лише легітимізують у суспільстві свою професійну діяльність за відповідним фахом. Вони з дипломами про вищу освіту допускаються до зайняття високих соціальних статусів та виконання суспільних ролей, від яких значуще залежить об'єктивація соціальної дійсності.

В умовах ноосфери демократію слід розглядати не лише як засіб наближення й утвердження соціальної справедливості, а й як безальтернативний шлях порятунку людства від самознищення. Адже очевидними є надзвичайні ризики, коли в соціальному бутті, що створене і відтворюється інтелектом, орудують неінтелектуали або зовсім некомпетентні індивіди, які, одержимі виключно задоволенням власних інтересів, нехтують елементарними нормами людської моралі, випадають з лона людськості. Сучасний цивілізований світ потужний силою знань, але в цьому його й слабкість, оскільки знання, спрямовані на творення зла, мають таку ж силу.

У першому підрозділі монографії концептуалізовані актуальні проблеми, які гальмують чи взагалі блокують успішний цивілізований розвиток українського суспільства й негативно впливають на стан вітчизняної вищої школи та якість вищої освіти. У наступних підрозділах цього та інших розділів висвітлюється аналітичне дослідження причин, які породили ці та інші проблеми, а також визначаються шляхи їх подолання.

1.2. Соціально-філософський діагноз сучасного стану українського суспільства в контексті світової цивілізації

Зроблені в попередньому підрозділі обґрунтування дають підстави більш переконливо стверджувати, що некоректно досліджувати вищу школу як соціальний інститут у відриві від суспільного контексту. На жаль, у дослідженнях та аналітиках соціальних феноменів домінує функціональний і фрагментарний підхід, коли із загального контексту соціального буття виокремлюється об'єкт, а потім у такому, до певної міри стерилізованому, стані починає препаруватись, піддаватись аналізу та синтезу. Після цього шляхом теоретизування цей препарований об'єкт у вигляді ідеалізованої моделі повертається як бажане в дійсне соціального буття. Заключним акордом таких препарувань, як правило, є неминуче відторгнення

штучного трансплантата. Але тих, хто вдається до таких спрощених підходів у дослідженні та розв'язанні соціальних проблем, це не цікавить.

«Культуризм» інтелекту своїми нагромадженнями та грою абстракцій, формулювань, думок, речень і слів та смислових акцентів і наголосів без смислу може ще більше вражати ніж культуризм тіла – горою та грою м'язів. Щоб не впадати в ілюзії від подібного штибу вражень, не треба забувати про універсальні критерії істини. Зокрема, у першому випадку – про практику, а у другому – про земне тяжіння. Інтелектуальні викрутаси, які до того ж відірвані від життя, не менш складно використати в практиці життя, аніж притулити щось горбате до рівної стіни[48].

Теоретизування з належним, особливо, якщо воно спирається на думки й положення, сформульовані беззаперечними авторитетами чи навіть класиками науки, не лише полегшує утвердження в науковому співтоваристві, а й робить безпечним шлях до такого утвердження. Але відірваність від дійсного в теоретизуванні з належним омертвляє науку, робить її непрактичною. Автор дотримується тієї позиції, що наука має бути соціальною й рефлексувати та апелювати до належного через критичний аналіз соціальної дійсності, який адекватно окреслює й визначає проблемність буття в просторовому й часовому вимірах. Лише через правдиве критичне осмислення й усвідомлення дійсності можна реально визначитись з місцезнаходженням належного в системі координат буття й адекватно оцінити відстань до нього та шляхи її подолання. У противному разі наука робить «ведмежу послугу» й не виконує своєї суспільної ролі, оскільки створює ілюзії неадекватних чи то віртуальних шляхів досягнення належного. Конформізм вчених і спекулятивність у науці, коли істина перестає бути пріоритетом, оскільки правда є невигідною, породжується суспільними механізмами, основною рушійною силою яких є влада.

---

[48] «Хто сказав вам, що існують закони, яким повинна підпорядковуватись наша поведінка? Хто сказав вам, що повинно відбуватись те, чого ніколи не відбувається? Що дає вам право заранння приймати це і відповідно до цього зразу ж нав'язувати нам як єдино можливу етику в законодавчо-наказовій формі? Я говорю, всупереч Канту, що етик, як і взагалі філософ, повинен задовольнятися поясненням і тлумаченням даного, тобто дійсно існуючого або того, що здійснюється, щоб прийти до його зрозуміння, і що тут йому належить ще вдосталь справи, значно більше, чим зроблено до сих пір, протягом тисячоліть.» Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауэр ; [общ. ред., сост., вступ. ст. А. А. Гусейнова и А. П. Скрипника]. – М. : Республика, 1992 – С. 136–137.– (Б-ка этической мысли).

У зв’язку з цим нагадаємо недалеке минуле з нашої історії, коли комуністична ідея на радянських теренах вже давно себе вичерпала й була дискредитована безуспішним соціальним експериментуванням, що розтягнулось на 70 років. Тоді був потужний загін ідеологів, науковців, які з пальця висмоктували теорії, щоб підперти цю мертвонароджену ідею визначеннями соціалізму різних стадій розвитку, який слід сприймати як перехідний етап до справжнього комунізму й треба терпіти суспільні негаразди на шляху до світлого майбутнього. Критика очевидної соціальної реальності того часу з порогу заперечувалась та переслідувалась як ворожий наклеп на суспільство й державу, які за визначенням мають бути незаплямованими.

Щоб бути лояльним тепер уже цій системі та режиму влади, виявляється теж треба переходити на мову симулякрів і займатись словесною еквілібристикою, коли гіпотеза їде на гіпотезі та гіпотезою поганяє. У суспільстві, де системно твориться й насаджується несправедливість, бідує широкий загал громадян не від гноблення чергової метрополії, а від здійснюваної політики власної держави, вченим і політикам серед свого народу й на рідній землі займатись науковим і політичним словоблуддям, яке не розсіює туман у громадянській і політичній свідомості, а її затьмарює, на думку автора, є неморальним діянням, отже, цинізмом.

Встановлювати істину про соціальну дійсність покликані, даруйте тавтологію, істинні вчені, а не політики, які за природою влади не схильні до об’єктивної самооцінки й, зокрема, критичного аналізу власних життєвих виявів, від яких значимо залежить об’єктивація соціальної реальності[49]. Сучасне українське суспільство соціально хворе. Адекватний соціально-філософський аналіз не вердикт, а запорука оздоровлення суспільства.

---

[49] «Численні ознаки кризи в освіті викликають питання, чи існує в суспільстві сила, яка могла б визначити й осудити кризові риси сучасного суспільства, запропонувати рішення та ініціювати протистояння описаним явищам. Природно, ми не можемо покладатися ні на політиків, ні на фінансистів, ні на медіа. Проблеми суспільних цінностей можуть зрозуміти лише ті, хто має універсальний, трансдисциплінарний світогляд, хто розуміє причини й наслідки суспільних процесів, їхній вплив на людину й суспільство як таке, й ті, для кого турбота про людину й майбутнє світу являється переконанням і смислом життя. Так можна характеризувати, перш за все, представників університетських суспільно-гуманітарних наук, які одночасно виховують інших, тих, які, в свою чергу, будуть виховувати наступні покоління.» Косова Беата. Кризис образования и задача университетов общественных наук. / Беата Косова // Вища освіта. – 2012. – № 4. – С. 26.

У нашому дослідженні апелюватимемо до очевидного в соціальній дійсності, що не потребує доказів та не підлягає спростуванню. Це дає можливість у дослідженні не вдаватися до номотетичного методу, а скористатись ідіографічним методом.

Номотетичний, або кількісний метод потребує емпіричних даних і несуперечливих теоретичних побудов у доведенні й встановленні тих чи інших закономірностей, тенденцій, які характеризують суспільний розвиток та його вади. Для того щоб дослідити проблеми в масштабах відкритого суспільства, яке функціонує в контексті сучасного глобалізованого світу, кількісні, теоретичні методи вимагають значних масивів емпіричних даних і громіздких теоретичних моделей, що не гарантує відповідності отриманих результатів досліджень (у такий спосіб) стану соціальної реальності. Але при цьому створюються передумови, щоб сліпа віра в наукові методи пізнання, яка називається сцієнтизмом, вводила в оману й давала підстави для всіляких навколо наукових спекуляцій та маніпуляцій суспільною свідомістю, коли вигідно бажане видавати за дійсне, спираючись на авторитет науки, яка забезпечила такі результати.

Ідіографічний, або описовий чи оповідальний метод, якщо він спирається на очевидні та неспростовні факти, ознаки, тенденції, якими характеризується суспільство та його розвиток, що сприймається без заперечень (не лише пересічними громадянами, а й політиками і вченими, які зацікавлені упереджено захищати спотворену істину), дозволяє логічно аргументувати, коректно здійснити науковий аналіз та вийти на несуперечливі висновки, узагальнення, пропозиції щодо оцінки соціальної реальності та її поліпшення.

Отже, у загальному вигляді обґрунтуємо критерії, спираючись на які можна діагностувати сучасний стан українського суспільства з огляду на очевидні тенденції в його розвитку. З цією метою введемо оцінну шкалу, за якою можна було б експертним методом у першому наближенні здійснити діагностику соціального стану суспільства, зокрема: абсолютно здорове суспільство; здорове суспільство; хворе суспільство; тяжко хворе суспільство; безнадійно хворе суспільство. Опишемо визначення кожного із зазначених станів суспільства.

Абсолютно здоровим суспільством логічно вважати, якщо в ньому відсутні будь-які соціальні хвороби. Таких суспільств не існує в природі, принаймні у світі людей. Тому й Україна апріорі не може претендувати на таку оцінку.

Здоровим логічно вважати таке суспільство, де мають місце соціальні хвороби, але в ньому діють захисні механізми, які не дають

їм поширюватися до масштабів соціальних епідемій, локалізують та нейтралізують їх у стадіях, коли вони ще не створюють реальної загрози для благополуччя громадян та суспільного розвитку в сучасних цивілізованих вимірах.

Хворим суспільством логічно визнавати за таких умов, коли в ньому соціальні хвороби мають системний характер і не локалізуються за відсутністю відповідних механізмів локалізації, нейтралізації чи блокування та стають хронічними з тенденцією до розростання в масштабах його соціального простору.

Тяжко хворим суспільством логічно вважати, якщо воно системно вражено хронічними соціальними хворобами, які розростаються й поглиблюються в його соціальному просторі до масштабів епідемій без тенденцій до їхньої локалізації та системного блокування.

Безнадійно хворим суспільство виглядає, якщо воно тотально деморалізується, розтлівається соціальним паразитизмом та іншими соціальними хворобами й має стійку тенденцію спотворення, деградації його основних інститутів, зокрема держави, права, моралі, сім'ї, школи, науки, освіти, коли в ньому тотально культивується конформізм громадян та відсутні ознаки системних модернізацій суспільних відносин, які б дали змогу вийти з такого стану, що може оцінюватись як його системна криза.

Тепер з позицій очевидності та неспростовності визначимось з критеріями факту, ознаки, тенденції, системності соціальної дійсності, за якими має діагностуватись наявність у суспільстві того чи іншого соціального феномена, в тому числі й соціальних хвороб.

Під очевидним фактом соціальної дійсності ми розуміємо будь-який феномен соціальної реальності як результат життєвого вияву людини, наявність якого в суспільстві неможливо заперечити чи спростувати.

Очевидна ознака охоплює собою сукупність схожих, однорідних чи споріднених фактів соціальної дійсності й сприймається як беззаперечна й неспростовна характеристика стану суспільства.

Тенденція сприймається як очевидна, коли є беззаперечними й неспростовними зміни в наявних фактах й ознаках соціальної дійсності суспільства в бік їх збільшення або зменшення, погіршення або поліпшення.

Соціальні хвороби можна вважати системними, якщо їхнє походження, породження, поширення зумовлено недоліками, вадами, деформаціями, спотвореннями механізмів системи реальних суспільних відносин, що визначально залежить від держави як суспільного інституту влади.

Залишається визначити перелік соціальних хвороб, наявність і поширення яких у сучасному українському суспільстві неможливо аргументовано заперечити чи спростувати. Це суб'єктивна точка зору, але автору не вдалося знайти необхідних і достатніх беззаперечних аргументів, щоб спростувати й не визнати очевидними такі соціальні хвороби в сучасному українському суспільстві, які мають системний характер:

- корупція;
- соціальний паразитизм;
- соціальний канібалізм;
- фальсифікація вищої освіти;
- олігархізація й криміналізація суспільства;
- технократизм;
- системне спотворення демократії;
- невиконання суспільного договору державою як інститутом влади перед власним народом, волевиявленням якого в 1991 році така незалежна від метрополії влада була започаткована;
- державний рекет у приватних інтересах;
- рейдерство;
- поляризація на багату локальність і бідну тотальність громадян як наслідок зловживання владою в суспільстві;
- безробіття;
- пияцтво й алкоголізм;
- наркоманія;
- люмпенізація й деградація широкого загалу громадян;
- соціальне сирітство;
- жебрацтво;
- безпритульність;
- тотальне культивування конформізму широкого загалу громадян, що унеможливлює розбудову громадянського суспільства як запоруки реальної демократії у суспільстві;
- відчуження громадянських прав у народу як через спотворення виборчої системи й самих виборів, так і через тотальне ігнорування цих прав владними суб'єктами в поточному суспільному житті;
- абсорбція та акумулювання в структурах виконавчої, представницької, законодавчої влади некомпетентних суб'єктів, криміналітету й суспільної шпани;
- аномія, деморалізація, падіння культури, духовне зубожіння, розтління й деградація суспільства.

Автор усвідомлює, що в зазначеному переліку певні соціальні хвороби можна було б окремо не виділяти, об'єднавши їх у споріднені групи. Деякі з них можна проінтерпретувати як причини соціальних хвороб. За аналогією з людським, соціальний організм теж може бути уражений хворобами, які самі по собі проходять, але дають ускладнення, що викликають інші хвороби чи породжують патології. Тому те, що сприймається як причина, у своїй сутності є теж соціальною хворобою. А розгорнутий перелік соціальних хвороб знімає вуаль з начебто здорового сучасного українського суспільства, яким напевно дехто його вважає. Хтось може заперечувати такий діагноз, апелюючи до того, що названі вище хвороби як соціальні феномени мають місце в будь-якому сучасному суспільстві.

Таку апеляцію неможливо спростувати, оскільки, як було зазначено вище, абсолютно здорових суспільств не буває. Але проблема суспільства й народу, який в ньому проживає, не в наявності тих чи інших соціальних хвороб, а в їх системному породженні й масштабах та відсутності дієвих противаг, здатних локалізувати та блокувати їхнє поширення й не допускати тим самим переростання жодної з хвороб в епідемії.

Кожна з названих вище соціальних хвороб є болючою суспільною проблемою, яка потребує всебічного системного аналізу та висвітлення. Дослідженню кожної із соціальних хвороб може бути присвячена окрема, до того ж не одна, монографія. Формат і мета нашого дослідження не дають змоги зануритись у зазначену проблематику. Тому для кращого розуміння й поглибленого усвідомлення небезпек і загроз суспільному організму від системних соціальних хвороб обмежимось нижче лише інтерпретацією сутності найбільш небезпечних з них. З огляду на перелік соціальних хвороб та на їхній перебіг у сучасному українському суспільстві є достатньо вагомі підстави вважати корупцію найзагрозливішою соціальною хворобою, яка знекровлює й позбавляє Україну цивілізованого, а в підсумку й історичного майбутнього.

Корупція як надзвичайно небезпечне й загрозливе явище пронизало всі структури й клітини суспільного організму України. «Розв'язання проблеми посилення боротьби з корупцією, хоча б у плані обмеження її масштабів, залишається одним з найбільш гострих і складних завдань на шляху становлення України як демократичної, правової і соціальної держави. Масштабні політичні і соціально-економічні зміни, які відбулися в Україні після проголошення незалежності, стали не тільки фундаментом прогресивних суспільних

процесів, а й багатьох негативних явищ, серед яких найнебезпечнішим стала корупція. Сьогодні корупція вразила більшість сфер суспільного життя, посилює соціальну напругу, породжує у населення невпевненість у здатності влади здійснити організаційні та практичні заходи щодо подолання системної кризи. Вона реально протистоїть конституційному і суспільному ладу, є причиною небувалого зростання в Україні «тіньової» економіки та економічної злочинності. Корупція проникла у владні інституції, залучила у свої сіті чимало політичних і громадських діячів та значну частину державних службовців. На міжнародному рівні Україна набула репутації надзвичайно корумпованої держави, про що свідчить її незмінно високий рейтинг за рівнем корумпованості»[50].

У радянський період владний режим та його ідеологи вважали, що корупція як соціальний феномен притаманний буржуазним системам. Радянська «влада не визнавала слово «корупція», дозволивши ввести його у вжиток лише наприкінці 80-х років. Замість нього використовувалися терміни «хабарництво», «зловживання службовим становищем», «потурання» та ін. Заперечуючи термін, заперечували поняття, а отже, – явище. У такий спосіб заздалегідь прирікали на невдачу й аналіз цього явища, і будь-яку боротьбу з його кримінально-карними наслідками»[51].

Симптоматика загроз корупції пострадянської модифікації в Україні проявилась з усією очевидністю ще в середині 90-х років минулого століття. Відтоді корупція як небезпечне суспільне явище стала предметом дослідження багатьох аналітиків та науковців. Зокрема, проблему корупції в Україні аналізували й системно досліджували Б. Кузьменко[52], О. Литвак[53], І. Лікарчук[54], О. Макєєва[55], Є. Марчук[56], М. Мельник[57], Є. Невмержицький[58] та інші.

---

[50] Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 5.

[51] Там само. – С. 15.

[52] Кузьменко Б. Корупція та економічна злочинність у сучасній Україні: вплив на національну безпеку держави / Б. Кузьменко // Право України. 1997. – № 7. – С. 24–47.

[53] Литвак О.М. Держава і злочинність : монографія / О. М. Литвак. – К. : Атіка, 2004. – 304 с.

[54] Лікарчук І. Чи можна здолати корупцію в освіті / І. Лікарчук // Голос України. 2006. – 22 березня.

Одним з наймасштабніших новітніх системних досліджень в політичному, філософському, історичному, правовому та інших аспектах феномену корупції в Україні є вже цитована монографія М. Михальченка, О. Михальченка та Є. Невмержицького[59]. Автори цієї монографії дослідили природу корупції та її соціально-історичні витоки від античних часів і до сьогодення, визначили особливості корупції в сучасному українському суспільстві, проаналізували основні детермінанти корупції та окреслили перспективи формування антикорупційної політики в Україні. Проаналізувавши дефініції поняття «корупція», які даються в чисельних публікаціях та нормативних документів, вони дійшли висновку, що корупція як кожне складне соціальне явище не має єдиного канонічного визначення.

І як належить у таких ситуаціях неоднозначності трактувань того чи іншого терміна, автори дають власне розуміння сутності корупції: «У нашому дослідженні ми будемо говорити про корупцію, в якій завжди однією зі сторін є особа, яка перебуває на державній службі, або виконує інші публічні функції, або надає публічні послуги. Саме така корупція найбільш поширена, оскільки чиновник може розпоряджатися ресурсами, які йому не належать, шляхом ухвалення чи неухвалення тих чи інших рішень. До таких ресурсів можуть належати бюджетні кошти, державна чи муніципальна власність, державні замовлення, пільги тощо»[60]. А далі вони визначають корупцію як «складне політичне, економічне, культурне і правове явище, змістом якого є протиправна поведінка посадових осіб, інститутів влади і управління, державних і недержавних підприємств,

---

[55] Макєєва О. Д. Корупція в Україні: національні та міжнародні засоби протидії / О. Д. Макєєва // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – К., 2005. – № 12. – С. 47–51.

[56] Марчук Є. В. В Україні два суспільства: тіньове, процвітаюче – для вибраних, жорстке і злиденне – для решти народу / Є. В. Марчук // Інформаційний бюлетень. – 1999. – 15 жовтня. – С. 7–10.

[57] Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія / Мельник М.І. – К. : Парламентське видавництво, 2000. – 256 с.

[58] Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія / Є. В. Невмержицький– К. : КНТ, 2008. – 448 с.

[59] Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз : монографія / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.

[60] Там само. – С. 19-20.

установ і організацій, політичних партій і громадських організацій, що проявляється в діяннях, спрямованих на задоволення особистих чи корпоративних інтересів шляхом використання своїх посадових повноважень всупереч інтересам суспільства і держави»[61]. Нижче наведемо ще деякі твердження й положення з цієї монографії, які є концептуально важливими в діагностуванні сучасного стану українського суспільства.

Так, М. Михальченко, О. Михальченко та Є. Невмержицький у своєму дослідженні стверджують, що корупція стала однією з головних причин поразки економічних реформ в Україні й вона ж продовжує далі роз'їдати бюрократичний апарат України та різко знижує не лише інвестиційну привабливість, але й призводить до падіння престижу держави. У 2006 р. Україна посідала 99 місце в списку найменш корумпованих держав світу. У 2008 р. Україна у цьому списку опинилася на 134 місці. Найвищі показники корумпованості є індикатором найменш конкурентоспроможних економік[62]. Вони зазначають, що «сучасна корупція в Україні – це не елементарний кримінально-правовий феномен, який можна було б кваліфікувати одною або декількома нормами Кримінального кодексу України як окремий склад злочину. Корупцію слід розглядати як кримінологічне явище зі складовим соціально-економічним, політичним і моральним багатоструктурним та багаторівневим змістом, у логічний обсяг якого входить комплекс однорідних видів суспільно-небезпечних діянь, злочинів, адміністративних та дисциплінарних проступків. Тобто, з позицій системного аналізу вона має інтегральний характер. … В Україні найбільш небезпечна корумпованість органів державної влади, зокрема правлячої еліти. Недарма народне прислів'я «Риба гниє з голови» в Україні дуже популярне. Крім того, корупція у вищих органах влади і системі управління потужно працює на зростання рівня злочинності в країні, на ерозію етично-правових підвалин суспільства»[63].

Автори монографії в своєму широкоформатному дослідженні не лише розлого висвітлили небезпеки й загрози для суспільства, які несе в собі корупція, а й системно проаналізували детермінанти корупції та окреслили перспективи формування антикорупційної політики в Україні. Нижче наведемо перелік основних причин корупції в Україні,

[61] Там само. – С. 70-71.

[62] Там само. – С. 19.

[63] Там само. – С. 38–39.

які визначили та проаналізували у своєму дослідженні М. Михальченко, О. Михальченко та Є. Невмержицький, зокрема:

- несформованість реальної демократично-правової держави в Україні, наслідком чого є низький рівень самоорганізації суспільства, самоконтролю й самовідповідальності громадян у протидії корупції;
- економічні фактори, які полягають, передусім, у неврегульованості відносин власності, «тіньовій» економічній діяльності, яка є наслідком репресивно-обтяжливої системи оподаткування;
- монополізм виконавчої влади, який породив диктат класу чиновників над усіма іншими групами і верствами нашого суспільства, що призвело до надмірного адміністративного втручання держави в сферу економіки, яке створює штучні перешкоди у відносинах між виробниками й споживачами;
- стратегічні прорахунки влади в реформуванні суспільства, перманентна політична криза, постійне протистояння гілок влади, невизначеність їхніх повноважень, значні помилки в оформленні нових економічних відносин, некомпетентність політичної й економічної еліт та відсутність досвіду державного будівництва;
- відсутність дієвих противаг і стримувань поширенню корупції з боку громадянського суспільства, оскільки держава та її структури й органи є головними носіями цього феномена;
- неврегульованість політичної сфери суспільства, гальмування з проведенням адміністративної реформи, в процесі якої мають бути конституційно й законодавчо визначені місце, роль та повноваження окремих елементів механізму держави відповідно до принципів розподілу влади. Не розв'язана проблема співвідношення взаємозв'язку та ієрархії гілок влади як складових єдиного механізму держави;
- недосконаліть законодавства як антикорупційного спрямування, так і покликаного регулювати управлінсько-розпорядчу діяльність. Нині воно не вписується в правове поле, визначене Конституцією України. У чинній нормативній базі переважають підзаконні акти, що суперечать визначальним ідеям правової держави;
- недоліки в правовому забезпеченні функціонування банківської сфери, слабкий контроль за діяльністю комерційних банків з боку держави, неефективність та криміналізація банківської системи України, що в підсумку сприяє «тінізації» економіки й фінансів, незаконній конвертації коштів, відмиванню «брудних» грошей, «втечі» капіталу за кордон, зловживанням з іноземними кредитами, які даються під гарантії уряду та ін.;

• «гнучка» законність, коли за порушення законів карають вибірково, як правило тих, хто не може відкупитись. Оскільки ліпші можливості для відкупу в тих, хто більше може вкрасти з державного бюджету або здійснити крупніші незаконні бізнесові чи фінансові операції, на цьому тримається не лише корупція, а й вибіркова законність;

• подвійний моральний стандарт, який культивується й сповідується в суспільній свідомості та індивідуальній свідомості громадян України в ставленні до корупції. З одного боку, корупція публічно засуджується, їй постійно оголошується безкомпромісна й нещадна війна, що з особливим пафосом звучить у передвиборчій риториці. А з іншого боку – корупція, особливо низова, стала невід'ємною частиною буття пересічного українця, який з не меншим заповзяттям, ніж політикани, критикує чиновників і державу, звинувачуючи їх у корупції, не помічає своєї «маленької» корупції. Українська громадськість на широкий свій загал сприймає корупцію як злочин без жертв і погоджується з її існуванням як неминучим явищем;

• правовий нігілізм і цинізм як ефективні засоби досягнення цілей, недосяжних правовим способом, що системно й систематично культивуються в українському суспільстві. Чим вищий рівень правового нігілізму – тим вища ступінь корумпованості суспільства.

Детермінанти корупції в Україні не вичерпується зазначеним вище переліком. Але й наведених причин достатньо для того, щоб переконатися в тому, що корупція в сучасному українському суспільстві породжується й поширюється, передусім, вадами системи суспільних відносин, ключова роль в яких належить державі як інституту суспільної влади. Саме відсутністю реальної демократично-правової держави на теренах України зумовлюються системні причини ескалації корупції в українському суспільстві й поширення цієї небезпечної соціальної хвороби до масштабів епідемії. Кожну з названих причин корупції в Україні можна розлого проінтерпретувати, апелюючи до очевидних фактів, ознак і тенденцій нашої соціальної дійсності, що лише підтвердить аналітику й висновки дослідників щодо феномена, але відхилить автора від сюжетної лінії власного дослідження. Тому нижче звернемо увагу лише на ті причини і явища корупції, які найбільше пов'язані з вітчизняною вищою школою.

Зокрема, актуальною перешкодою на шляху оздоровлення української вищої школи є подвійний моральний стандарт, який культивується й сповідується у вітчизняній системі вищої освіти, починаючи з політиків і державних чиновників та закінчуючи викладачами й студентами вищих навчальних закладів. Незаперечними

проявами такої подвійної моралі, що породжує або терпить «велику» й «малу» корупцію у вітчизняній системі вищої освіти з одного та з іншого боку є, наприклад:

- публічна негативна суспільна оцінка гіпертрофованого розростання ринку освітніх послуг у сфері вищої освіти й безперешкодна зелена хвиля на шляху ліцензування та акредитації цих послуг, що забезпечували ті особи (починаючи із суб'єктів цих послуг та їхніх експертів і закінчуючи членами Державної акредитаційної комісії), які нині засуджують профанацію вітчизняної вищої освіти;
- суспільне обурення девальвацією статусу «Національний вищий навчальний заклад» і безпосередня співучасть у цій девальвації осіб (починаючи з ректорів і регіональних керівників та закінчуючи народними депутатами й урядовцями), які чи не найбільше обурюються з цього приводу;
- публічне засудження корупції в системі вищої освіти суб'єктами, які очолюють цю корупцію або є її співучасниками, починаючи з можновладців, політиків та високих посадовців, які чинять протекціонізм у вищій школі, зловживаючи своїм суспільним статусом, ректорів, деканів і викладачів та закінчуючи батьками недолугих студентів і самими студентами, які нездатні чи лінуються здобути вищу освіту, але за будь-яку ціну прагнуть отримати диплом, що формально засвідчує її наявність;
- моралізаторські настанови студентам дають суб'єкти (починаючи з державних діячів, керівників, адміністраторів вищих навчальних закладів і закінчуючи викладачами та комендантами студентських гуртожитків), які на це не мають морального права, оскільки самі не дотримуються моральних норм і брутально порушують етику відносин зі студентами, яких наставляють, виховують та навчають;
- вимагають від викладачів забезпечення високої якості знань у студентів ті, хто змушують цих викладачів виставляти незаслужені студентами оцінки й погрожують принциповим викладачам скороченням, коли нерадивих і недолугих студентів необхідно відраховувати за неуспішність;
- звинувачують студентів у плагіаті, карають їх за це ті, хто сам вдається до плагіату й компіляції у своїх наукових і науково-методичних публікаціях;
- декларування й пропагування автономії особистостей студента й викладача, заклики до їхньої актуалізації, самореалізації й самовдосконалення з боку ректорів та представників їхнього

оточення, які культивують й утверджують авторитаризм феодального штибу в соціальному середовищі керованих ними вищих навчальних закладах.

Автор усвідомлює, що наведені приклади подвійної моралі, яка пронизує не лише вищу школу, а й сучасне українське суспільство, можуть збурити негативну реакцію, й скоріше всього, в тих, хто побачив себе в цих прикладах. Адже ті, хто не сповідує подвійний моральний стандарт, не сприйматимуть критичний аналіз нашої соціальної дійсності як критику на власну адресу. Недаремно ж у народі здавна підмічено, що в кого совість чиста, той спить спокійно. Справедливості ради необхідно зазначити, що в Україні є політики, урядовці, державні службовці, ректори, проректори, декани, завідувачі кафедр, викладачі, співробітники вищої школи, студенти та їхні батьки, в яких сумління недеформоване подвійною мораллю, незважаючи на той цинізм, яким просякнуте сучасне українське суспільство. На жаль, не вони нині визначально впливають на моральний стан нашого суспільства, оскільки цинізм править бал в Україні. Феномен цинізму та його загрози цивілізаційному розвитку розлого аналізується та інтерпретується в другому розділі цього видання.

Відтак, проявом тієї самої подвійної моралі, а отже, цинізму буде невизнання наявності названих негативних явищ, які мають не епізодичний, а системний характер у вітчизняній вищій школі та українському суспільстві. Саме такими та подібними явищами українська система вищої освіти не лише різко контрастує, а й антагоністично суперечить Європейському простору вищої освіти. Цими явищами рельєфно позначається демаркація між українським та соціальним простором західноєвропейських країн. Це розмежування неможливо здолати адміністративно-організаційними інституційними змінами вітчизняної вищої освіти, оскільки воно проходить у свідомості на світоглядному рівні. До того ж, потрібно зважати на те, що розбіжності в моральних цінностях є чи не найбільш складним у подоланні світоглядним протиріччям.

Ми можемо тішити себе тим, що в Україні знайдеться значно більше ніж двадцять відсотків, необхідних для мобільності в Європейському просторі вищої освіти, студентів, які не мають таких радикальних світоглядних розбіжностей у морально-ціннісному вимірі із західноєвропейськими громадянами й гідно репрезентуватимуть нашу країну за кордоном. А як бути з тими, хто нездатний ні інтелектуально, ні морально до такої мобільності й змушений

залишатись у вітчизняному соціальному просторі? Звідси реально актуалізується проблема деінтелектуалізації та деморалізації українського суспільства, до породження якої причетна не лише доморощена влада, а й вітчизняна вища школа.

Що ж робити? Невже сподіватись на успіх у подоланні моральної роздвоєності лише тоді, коли зміниться система владних відносин в українському суспільстві, оскільки основним джерелом цинізму є безвідповідальність і свавілля владних суб'єктів, свобода яких не збалансована адекватною відповідальністю? Якщо розглядати можливості розв'язання актуалізованої проблеми в межах інституційного формату, тобто системи вищої освіти в цілому, то знайдеться чимало підстав, щоб дати ствердну відповідь на останнє питання. Адже чим крупніша підсистемна структура суспільства, тим більше вона залежна від нього як системної цілісності. І навпаки, дрібнішим елементам системи легше зберегти свою незалежність.

Логіка цих розмірковувань зводиться до того, що кожному зокрема вищому навчальному закладу легше змінити на краще морально-психологічний клімат і заблокувати сповідування подвійної моралі у своєму соціокультурному середовищі, аніж цього досягти в масштабах всієї системи вищої освіти України. З цієї логіки зримою й вагомою постає суб'єктивна роль ректора та його команди в запровадженні й сповідуванні тієї чи іншої філософії в соціокультурному середовищі керованого ними вищого навчального закладу. Така роль може як сприяти, всупереч суспільним негараздам, поліпшенню морально-психологічного клімату й у цілому соціокультурного середовища вищого навчального закладу й витісненню з нього корупції, так і призводити до його деморалізації, навіть за умов морального оздоровлення суспільства.

Корупція, незважаючи на її масштаби поширення в сучасному українському суспільстві та загрози національній безпеці України, є проявом ще масштабнішої і загрозливішої хвороби, яка називається соціальним паразитизмом[64]. З огляду на природу, рушійні сили та

[64] «Паразитизм соціальний – суспільно неприйнятний спосіб існування певних соціальних груп та індивідів, за якого присвоєння суспільних благ і цінностей супроводжується порушенням основних норм і законів суспільства. П.с. – складне явище, яке має свої причини, кількісні (стан, динаміка) і якісні (характер, структура) показники. Йому властиві різноманітність джерел існування і способів присвоєння життєвих цінностей. Найбільш прості з них – дрібні крадіжки, жебрацтво, вимагання, бурлацтво. Цей різновид П.с. є, як правило, наслідком різних причин: наростання елементів соціальної нерівності, обмеження

перебіг корупції її логічно вважати владно-статусною соціальною хворобою. Незважаючи на те, що в корупції задіяні як «верхи», так і «низи» суспільної ієрархії, до якої причетні широкі верстви населення, включаючи маси пересічних громадян, провідна роль як у започаткуванні, так і нейтралізації корупції все ж таки належить «верхам». Корупція здійснюється за допомогою сили влади з використанням статусного положення в суспільній ієрархії. Влада надає найбільші можливості для зловживань, отже й наймасштабнішого соціального паразитування в соціумі.

Тож коротко зупинимось на інтерпретації дефініції поняття «влада» та осмисленні сутності цього надзвичайно важливого соціального феномена, від якого визначально залежить упорядкування й благополуччя суспільного життя. Актуальність такого тлумачення й з'ясування поза сумнівом з огляду на легковажність та безвідповідальність у делегуванні, отриманні чи захопленні та користуванні владою в

політичних або економічних прав певних категорій населення, безробіття, злиднів, недосконалості законодавства, відсутності державних гарантій і соціальних програм допомоги бідним та малозабезпеченим громадянам, психічних розладів, інших захворювань, неузгодженості життєвої мети і засобів її досягнення, алкоголізму, наркоманії, життєвих невдач, інших соціально-психологічних чинників. Поширення жебрацтва, бурлацтва тощо в минулому спостерігалося в умовах загального суспільного занепаду, війн і революцій, руйнівних стихійних явищ, неврожаїв, пожеж, епідемій.

П.с. не вичерпується названими явищами. Багатьом з них властиве існування в завуальованому вигляді, що не піддається безпосередньому їх виявленню і пізнанню. До складу різновидів П.с. варто віднести не тільки відверті форми крадіжок, грабунків, розбою, вимог (рекету), а й завуальовані, приховані його форми – корупція, лобізм, хабарництво, вимагання (бюрократичний рекет), присвоєння матеріальних цінностей шляхом приписок, порушенням законів економічної діяльності. За своїми формами і метою названі види П.с. відрізняються від простих його різновидів. Особи, причетні до них, як правило, вплетені до структури суспільства, виконують певні посадові функції, організуються у відповідні групи, спільноти, в т. ч. і в мафіозні, обстоюють і реалізують інтереси різних кланів, груп організованої злочинності. Незаконне присвоєння життєвих благ здійснюється ними з метою збагачення.

Різновидом П.с. можна вважати також наявність у суспільстві певних «зайвих» господарських ланок або елементів державного управління (організацій, відділів тощо), функції яких не пов'язані з відповідними нагальними суспільними потребами. Проявом П.с. є також економічно невиправдана фінансова підтримка збиткових підприємств. П.с. разом з іншими соціальними аномаліями свідчить про деструктивні тенденції в суспільному розвитку, соціальній структурі і системі цінностей.» Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захаренко та ін.; під заг. ред. В. І. Воловича]. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – С. 382–383.

суспільстві. Усвідомлене чи неусвідомлене, але хибне, некомпетентне та безвідповідальне користування владою і є основним джерелом та механізмом, що живить та розбалансовує свободу й відповідальність у сучасному українському суспільстві. Звідси беруть свої витоки системні соціальні хвороби, звідси ж вони й набувають патологічних ознак.

Під владою розуміють здатність, право й можливість суб'єкта здійснювати свою волю, розпоряджаючись будь-ким чи будь-чим, робити вирішальний вплив на долі, поведінку й діяльність інших людей за допомогою авторитету, традицій, законів, примусу, маніпуляцій свідомістю, сили, насилля (фізичного, психологічного, інформаційного) тощо. Влада є невід'ємною якістю людського буття[65].

Суб'єктом влади може бути як офіційна особа, так і та, що не займає офіційного чи формального статусу. Феномен влади постає тоді, коли комусь вдається підпорядкувати своїй волі іншого. Влада може здійснюватись як у тимчасових ситуаціях, так і в тривалих періодах часу. Вона може поширюватися як на окрему людину, так і на групи людей (трудовий колектив, громаду, соціальне середовище) та на певні людські спільноти (локальні соціуми, суспільства, цивілізації, людство в цілому). Часові й просторові масштаби поширення влади та її сила корелюють, передусім, з рівнем ієрархічного статусу суб'єкта, який той займає в системі організації, що має свій владний вплив на той чи інший соціальний простір.

Якщо суб'єкт влади не займає офіційного статусу, то сила й масштаби його влади зумовлюються в основному особистісним потенціалом та наявними ресурсами впливу (волею, авторитетом, інтелектом, харизмою, фізичною силою, силою грошей тощо) цього суб'єкта. Суб'єктами влади також можуть бути групи чи спільноти людей, наприклад апарати управління організацій, політичні партії, церковні інституції, держави як політичні інститути у відношенні до свого суспільства, держави в міжнародній спільноті, транснаціональні корпорації та організації, наддержавні установи й утворення та ін.

---

[65] «Влада є однією з фундаментальних очевидностей, з яких людина виходить і якими керується у своєму бутті. Дана очевидність присутня в людському мисленні і діях, переживанні і самовідчутті незалежно від світоглядних переваг, віри, особливостей тілесної конституції чи душевного стану; так само вона існує без чіткої залежності від концептуалізації влади тією чи тією свідомістю, тим чи тим світоглядом. Владарювання належить до невід'ємних якостей людського буття; без нього людина не може ані здійснюватися як така, ані бути помисленою». Пролеєв С. В. Метафізика влади : монографія. / С. В. Пролеєв. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 13.

Влада за своєю природою цинічна. Її цинізм примножується необмеженою свободою, тобто її свавіллям. Чим менш підзвітна й більш безвідповідальна влада, тим більш цинічною вона стає. Влада реалізується не лише через зайняття якогось формального суспільного чи соціального статусу. Влада як соціальний феномен реально постає тоді, коли одна людина може розпоряджатись свободою іншої людини. Ця свобода в тих чи інших межах може бути добровільно відданою підвладною людиною або насильно забраною в неї, тобто узурпованою суб'єктом влади. У межах відтятої свободи за принципами справедливості мусить бути адекватною підзвітність та відповідальність владного суб'єкта перед тим чи тими, у кого ця свобода забрана. Коли така адекватна підконтрольність, підзвітність і відповідальність дотримується, влада збалансована, й соціальне середовище, на яке поширюється її вплив, застраховане від свавілля влади. За таких умов цинізм влади зводиться до можливого мінімуму, ціною якого є суспільний порядок замість бедламу й хаосу, що може бути значно тяжчою жертвою.

У суспільствах, де панує автократія, влада узурпується, а отже, і свобода громадян насильно забирається. Про підзвітність і відповідальність влади перед народом у такому суспільстві наївно думати й небезпечно говорити. Особливо в крайній формі авторитаризму, яким є тоталітаризм диктатури або диктатора. Тоді цинізм влади набуває найбільшого розквіту, за гіркі плоди якого неминуче розраховується народ своїми жертвами. А згодом, раніше чи пізніше, перед судом народу, реальним чи історичним, постають і головні узурпатори суспільної влади. Але жертвам свавілля влади від цього не легше.

Там, де проголошена конституційна демократія, передбачається, що влада добровільно делегується державі як політичному інститутові, який за умовами суспільного договору[66] мусить бути підзвітним і відповідальним перед своїм сувереном, тобто перед власним народом. Демократичний устрій зобов'язує державу обслуговувати народ, а не навпаки. Коли демократія є реальною, а не номінальною, тобто декларативною чи бутафорною, тоді невідчужувані права громадян зберігаються. Громадяни вільні в межах своєї відповідальності й підлеглі там, де відповідальна за них держава. Це дуже хиткий баланс між свободою й відповідальністю в суспільстві, який ніколи не тотожний ідеалу. Якщо спостерігається тенденція наближення до

[66] Руссо Жан-Жак. Суспільна угода, демократія і представництво / Жан-Жак Руссо // Демократія: Антологія ; [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 237–247.

нього, це є свідченням того, що суспільство крокує шляхом демократії, а коли спостерігаються явні перекоси в співвідношенні свободи й відповідальності й відхід від такого ідеалу – це є очевидним симптомом порушення демократії чи навіть її підміни.

Як нетотожні між собою автократія й демократія за формою конструкції державного устрою, так і не можуть бути однакові механізми запровадження суспільного порядку, що є запорукою захисту суспільства від ерозії руйнівних системних соціальних хвороб. Зрозуміло, що тіло суспільного організму тримається на своїй конструкції, тобто державному устрої, який, передусім, має захищатись від корозії, щоб витримувати не лише робочі, а й критичні навантаження, яких трапляється вдосталь на шляху суспільного розвитку.

Як відомо, авторитаризм концептуально спирається на хірургічні методи, які використовуються за наслідками виникнення й прояву соціальних хвороб, що не дає їм поширюватись у суспільстві завдяки культивуванню страху в його громадян бути покараними владними інституціями, а не через усвідомлення ними власної відповідальності за належний порядок у суспільстві як запоруки благополучного й успішного особистого життя. Саморегулювання не є засадою авторитаризму, оскільки він може бути ефективним лише за умов жорсткої централізованої ієрархічності та субординації у виконанні команд, а не у виявленні особистістю власної ініціативи й несенні нею відповідальності за втілення своїх задумів у життя[67]. Тим більше неможлива любов народу до влади з-під палиці чи панського батога.

Саме тому й є цілком закономірний синдром посттоталітарних суспільств, які до цього видавались соціально здоровими. Коли зникає загроза страху покарання за антисоціальні вчинки, виникає розгул розгнузданості, вакханалій, розбійництва й усього того нелюдського, що було під впливом консервантів форм і методів авторитаризму, який пригнічував самодостатній розвиток особистості, позбавляв її того обсягу свободи, що необхідний для взяття нею індивідуальної

[67] «Центральна влада, хоч би якою вона освіченою та досвідченою була, не спроможна сама охопити деталі життя великого народу. Вона не може цього зробити тому, що таке завдання перевищує всі людські можливості. Коли така влада прагне тільки своїми силами створити й запустити в рух силу-силенну різних суспільних механізмів, вона мусить чи то вдовольнитися досить неповними наслідками, чи то її зусилля будуть просто марними». Токвіль, Алексіс де. Про демократію в Америці : у 2-х т. / Алексіс де Токвіль ; [переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка ; передмова Андре Жардена]. – К. : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – С. 86.

відповідальності як за влаштування власного життя, так і за порядок у своєму соціальному середовищі, а також розвиток власної держави[68]. Щоб переконатись в цьому, достатньо порівняти, як відповідально ведуть себе без нагляду влади в побуті, на вулиці, за кермом автомобіля, в місцях загального користування, на природі громадяни із країн зі сталими демократіями й як безвідповідально без адміністративного контролю та санкцій поводять себе громадяни, виховані авторитарними режимами чи методами.

Демократія базується на терапевтичних, профілактичних засобах і методах, які мають упереджувати перебіг соціальних хвороб, зводити до можливого мінімуму їхнє виникнення й перехід у такі стадії, коли неминуча хірургія. Тому демократичний шлях до оздоровлення суспільного організму значно триваліший і обов'язково має пройти через усвідомлене сприйняття громадянами власної відповідальності за соціальний порядок у соціумі, де вони проживають. Але одного такого усвідомлення недостатньо. Відповідальність кожного громадянина, зокрема за порядок у своїй державі може бути реалізована лише в тих межах і мірі, наскільки дає змогу йому обсяг повноважень, тобто індивідуальної свободи впливати на перебіг тих чи інших суспільних процесів, що відбуваються в ній. Цим актуалізується необхідність збереження невідчужуваних прав громадян і гарантування свободи для їхнього громадянського волевиявлення. Адже без цього демократія

[68] «Теперішній економічний хаос в Україні і криміналізація людської поведінки, насамперед і головно в управлінському та підприємницькому середовищах, – це закономірний наслідок теорії і практики марксистсько-ленінського творення історії. Інтелект, вихований на догмах фетишизованого утопічного ідеалу, не встигав за розвитком подій – такий стрімкий був крах більшовицького комунізму, і це найпереконливіше свідчило про його нежиттєздатність, – не встиг наш розум звільнитися сам – від стереотипів минулого, отже і вказати реалістичний шлях визволення суспільства, переходу до нового ладу життя – на засадах економічної та політичної свободи, індивідуальної самосвідомості. Комуністичній догмі тотальності ідеалу (загального) він протиставив те саме зі знаком мінус – абсолютизацію індивідуального (ідея деідеологізації людського життя та недооцінка суспільної ролі держави), фетишеві колективного – фетиш приватного егоїстичного інтересу, заполітизованій культурі – культ бездуховного естрадного шаманства і сексуальних подразнень, повній залежності установ культури та науки від держави (політичної влади) – бездумну руйнівну комерціалізацію духовного виробництва… Усе це – інерція старої системи мислення (намагання винайти палицю з одним кінцем), стихія абстрактних уявлень на ґрунті заперечення минулого, а не адекватна конструктивна реакція на проблеми актуальні.» Бадзьо Юрій. Право жити Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму / Юрій Бадзьо. – К. : Таксон, 1996. – С. 6–7.

унеможливлюється. А без демократії свавілля, зловживання, отже й відчуження влади не зупинити. Звідси виникає потреба у з'ясуванні можливостей демократизації соціального середовища через збалансування свободи й відповідальності в ньому.

Філософія дає змогу умоглядно опанувати глибинний смисл цього феномена й зрозуміти, що лише за умов сумірності свободи й відповідальності можливий недеформований вияв особистості людини[69]. Саме через з'ясування співвідношення свободи й відповідальності, якими особистість людини наділена, перебуваючи в тому чи іншому соціальному статусі, при виконанні тієї чи іншої суспільної ролі, можна зробити висновки про можливості й характер її вияву в соціумі.

$$\textbf{Особистість} = \frac{\textbf{Свобода}}{\textbf{Відповідальність}}$$

Оптимально, коли пропорція дорівнює одиниці.

Але в цій пропорції, де людська особистість визначається через співвідношення свободи, якою вона наділена, до відповідальності за свої життєві вияви, може спостерігатись й протилежна тенденція, коли чисельник зводиться до нуля, а знаменник спрямований на збільшення й посилення. За таких умов у соціумі значимість суспільного вияву особистості стрімко наближається до нульової відмітки, тобто скасовується відсутністю свободи в людини, яка перетворюється реально в раба, щось на зразок робочої худоби. Звідси актуалізується проблема свободи рядових громадян суспільства як засадної умови демократії, коли є справжні наміри її вибудовувати.

Збільшення свободи, яке не супроводжується адекватним зростанням відповідальності, закладає тенденцію для свавільного вияву особистості, межею чого є абсурд, коли свобода прагне до свого максимуму, що не знає меж, а відповідальність наближається до своєї межі, тобто нуля. Якщо людина неадекватна у своїй свободі, не усвідомлює власної відповідальності за те, що вона вчинює, то її має

---

[69] «Ми вже на власному досвіді бачимо, приміром, що взаєморозуміння і толерантність не можуть здійснюватись без дії принципу соціальної справедливості. Принцип свободи залишатиметься лише на папері, якщо посилаючись на нього та ігноруючи вимоги відповідальності, ми будемо закривати очі, припустимо, на свавілля мафіозно-корумпованих груп і кланів.» Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2004. – С. 102.

збалансовувати обмеженнями, притягненнями до відповідальності соціум, до якого вона належить. Коли ж соціальне середовище не здатне на таке збалансоване (через відповідальність) обмеження свободи однієї чи декількох осіб, тоді воно приречене зносити всі можливі вияви свавільності з їхнього боку.

На жаль, так улаштовується суспільне життя людей, що ніхто не застрахований потерпати від подібних виявів свободи людини, яка базується на тваринних інстинктах, що посилюються надбаннями інтелекту, зокрема знаннями. Це може відбуватись як у локальних суспільних осередках, наприклад у сім'ї або в студентському гуртожитку чи серед мешканців окремої кімнати, так і в масштабах суспільства чи регіональної або глобальної цивілізації.

У неперевершено шалених масштабах абсурдні вияви свободи продемонстрували в минулому столітті вожді червоних та коричневих тоталітарних режимів, коли сотні мільйонів людей, зціпивши зуби від свого безсилля якимось чином урівноважити їхню свободу, протягом десятиліть змушені були потерпати від їхнього свавілля. Звідси для людства актуалізується проблема збалансованості обсягів повноважень і відповідальності владних суб'єктів усіх ієрархічних рівнів будь-якої, а не лише державної влади в будь-якому соціумі й соціальному середовищі.

Концептуальними засадами врівноваження свободи й відповідальності людини в суспільстві є економічна незалежність громадян від владних суб'єктів, наявність, захист, збереження невідчужуваних громадянських прав народу, здійснення політики, яка базується на істині про соціальну дійсність, суспільній правді й справедливості й зорієнтована на дотримання людської моралі та пробудження совісті в людського індивіда, що в кінцевому підсумку й робить його людиною. Адже із втратою моралі й совісті людина не дуже відрізняється від тварини, незалежно від того, який у неї інтелект. Більше того, з розвиненим інтелектом цинічна людина може бути джерелом і чинником реальної цивілізаційної загрози.

Система влади, в якій свобода її суб'єктів не збалансована їхньою відповідальністю через соціальний контроль і невідворотні суспільні санкції – це такий механізм, який алегорично можна порівняти для минулих епох із молотаркою, а для сучасної цивілізації в умовах ноосфери – з монстром, що можуть перемолотити чи перетрощити за дуже короткий історичний період весь народ. Замість його консолідації, що можливо в продуктивному суспільстві через солідарність і згуртування нації, весь час зростатимуть напруження,

множитись чвари й розбрат між співгромадянами, оскільки їхнє благополуччя за таких умов перебуває в повній залежності не від особистої продуктивної праці, а від непідконтрольної й відчуженої влади, у яку їм весь час треба товпитись та пропихатись, мов до суспільного корита, де нічого не виробляється, а лишень споживається вже готове, шляхом розподілу чи перерозподілу[70]. Тому, хто не потрапляє до владних структур, залишається шукати різними, з кожним разом усе більш неправедними, шляхами прихильності з боку її суб'єктів, щоб зберегти свою суспільну продуктивність не завдяки владі, а шляхом стоїчного долання тих бар'єрів, які вона штучно створює, утверджуючи в такий химерно спотворений спосіб свою суспільну значущість. А це є контрпродуктивним для суспільства.

Справедливість не може запанувати в тому суспільстві, де владі легше, ніж народу. Цей древній принцип справедливого влаштування людського соціуму як максиму можна розлого проінтерпретувати, але в цьому контексті ми обмежимось лише наголосом на проблемі сумірності свободи й відповідальності громадян у суспільстві. Якби відповідальність владних суб'єктів у нашому суспільстві була вищою за ті можливості, які дають змогу їм улаштовувати своє благополуччя за допомогою влади, порівняно з відповідальністю та аналогічними можливостями громадян, котрі, не маючи ніякого відношення до влади й незалежно від неї, могли б забезпечувати не нижчий рівень свого

[70] «Національна солідарність – це розуміння, яке ширше за раціональні практики. Лише там, де є розуміння, існує солідарність. Контекстом розуміння і солідарності є національна культура, яка підтримує етику свободи. Культура національної солідарності має бути відкритою, публічною і прозорою, такою, що відповідає моральним національним інтересам, якими є громадські інтереси. Бути громадським – це бути національно-спільним або суспільним, відкритим для всіх, діяти не ховаючись. Мова й практика солідарності інтенціонує суспільство рівних у своїх правах людей. У значенні соціальної організації – це таке суспільство, у якому вигода одного індивіда не перетворюється на поразку іншого. Навпаки, відносини за принципом «перемога – поразка» відсуваються з соціального простору солідарності. Реформування суспільства обов'язково потребує опори не лише на конкретизацію програм, моделей, систем практично-технологічних дій, але й на національну солідарність. Практика розвитку громадянського суспільства потребує розуміння і взаємодоповнення здібностей людей із рівними національними правами. Соціальний простір із достатньо розвинутою моральністю і свободою породжує потребу громадянських прав і громадянського стану як добре організованої справедливої суспільної співпраці, яка враховує насамперед національні інтереси та смисл національної ідеї». Кремень В.Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – [Вид. переробл.]. – К. : Грамота, 2010. – С. 180.

життя власною продуктивною суспільною працею у відповідності зі своєю компетентністю, то в нинішніх умовах ми б не спостерігали такого стовпотворіння вихідців із народу в структури влади, серед яких значна кількість представників не має достатнього рівня компетентності для зайняття чинних місць, на які вони не лише претендують, а й обіймають їх, як та кухарка на зорі радянської влади. Але ж це явно непродуктивний шлях підвищення добробуту.

По-перше, сама влада нічого не виробляє, а лише покликана оптимізувати продуктивний процес свого соціуму, чим і має виправдовувати своє існування та за це ж отримувати адекватну оцінку й винагороду від суспільства. Чим менш компетентна й більш загребуща влада, тим менш продуктивне суспільство й тим бідніший у ньому народ.

По-друге, на всіх громадян не вистачить владних місць, якщо навіть улаштувати всенародну чергу тотальних ротацій у її структурах із необхідною щодо загальної чисельності народу мінімізацією міжротаційного періоду.

По-третє, від некомпетентних владних суб'єктів страждає весь соціальний простір, який потрапляє під їхній ієрархічний вплив. Безвідповідальність дає змогу некомпетентним суб'єктам займати чільні місця в управлінських і функціональних структурах соціальних систем, які, до речі, є найскладнішими в управлінні, а відповідальність, навпаки, має виштовхувати їх звідти. Чим менш відповідальна влада, тим вона свавільніша й некомпетентніша.

По-четверте, в цілому такий шлях множить соціальний паразитизм у соціумі, оскільки кількість «робочих бджілок» у ньому скорочується. Але на відміну від бджолиної сім'ї, де такі скорочення компенсуються більш напруженою роботою бджіл, що залишаються, у людському соціумі подібні тенденції деморалізують громадян, які здатні займатись продуктивною й суспільно корисною діяльністю.

У міру цивілізаційного розвитку людства й опосередкування та знеособлення соціальних зв'язків, тотального відчуження владних інституцій від конкретних людей, влада стає все менш персоніфікованою. Тобто суб'єкт влади стає теж знеособленим і безликим, коли конкретним і пересічним людям стає все тяжче зрозуміти, хто над ними володарює, хто їх експлуатує, грабує й від кого конкретно вони залежні.

Двадцяте століття в цьому сенсі, напевно, можна вважати перехідним між минулими епохами, коли влада була в основному персоніфікованою, і третім тисячоліттям, коли людство входить у ту

фазу свого існування, де володарем стає «Великий Ніхто»[71]. З образом цього безликого володаря землі все більше асоціюється інформаційний простір, через який здійснюється маніпулювання й управління масовою свідомістю та поведінкою людей як на локальних рівнях, так і в глобальних масштабах. У цьому ж образі постає відчужена й непідконтрольна влада, коли під колективною відповідальністю вуалюється й ховається персональна безвідповідальність конкретних суб'єктів влади. І, безумовно, різновидом такої знеособленої й знелюдненої та безвідповідальної влади постає технократизм у найрізноманітніших і химерних та гіпертрофованих формах свого вияву.

Минуле століття ввійшло в історію людства своєю парадоксальністю. З одного боку, у цьому столітті була виявлена в шалених масштабах влада персоналій, особливо в особах вождів тоталітарних режимів різного ґатунку, які задля утвердження й утримання влади у своїх руках привели до двох світових війн та незчисленних людських жертв, які людство не понесло у війнах і каральних акціях, що пов'язані з фізичним нищенням людей, за всі попередні тисячоліття своєї історії. Таке масштабне й незнане раніше самознищення людства стало можливим через авторитаризм влади у своїй крайній формі відчуженості й безконтрольності, якою є тоталітаризм, та завдяки здобуткам науково-технічного прогресу, втілених у різновидах зброї та засобах масового нищення людей. З іншого боку, в столітті, що минуло, набули значного поширення демократичні устрої держав. Різко зросла чисельність суспільств із конституційними демократіями. Це має сприйматись як засіб недопущення ескалації тоталітаризму в суспільствах і соціальних осередках земної людської спільноти та як її запобіжник від самознищення.

Від де-юре до де-факто, як і навпаки, від реального до належного може пролягати прірва. На жаль, у дуже багатьох суспільствах, де їхньою конституцією проголошено демократичний устрій держави, реальна демократія поки що й «не ночувала». Якщо влада в суспільстві з демократичним устроєм держави не підконтрольна й непідзвітна та безвідповідальна у своїй поточній діяльності перед народом, який де-юре є офіційним сувереном у своєму суспільстві, то це може бути чим завгодно, але не різновидом демократії, вивіскою якої прикриваються авторитарні режими. Але зазвичай у літературі це трактують як

[71] Современный философский словарь / [под общей ред. д. ф. н. профессора В. Е. Кемерова]. – [3-е изд. испр. и доп.]. – М. : Академический Проект, 2004. – С. 110.

різновиди розвинених, нерозвинених і зародкових демократій, щось на кшталт «розвиненого» в різних стадіях соціалізму, яким комуністична ідеологічна доктрина прикривала фіаско свого утопічного соціального проекту. Тому реально й справедливо було б називати речі своїми іменами. У даному разі треба говорити про різновиди авторитарних режимів, які камуфлюють себе під демократію, а не навпаки – про різні модифікації демократій, що тяжіють до авторитаризму чи обтяжені ним. До речі, деякі теоретики західного світу розрізняють у своїх класифікаціях до півсотні різновидів таких «демократій». Хіба може суспільство вважатись демократичним, коли в ньому переважна більшість громадян не має соціальної й економічної свободи, перебуває в тотальній залежності від влади, яка, за конституцією, має обслуговувати народ. І коли можновладці в такому суспільстві нехтують гідністю своїх співгромадян й експлуатують власний народ значно брутальніше, аніж це могли чи можуть робити чужоземці або завойовники.

Саме з проблемою тенденції все більшого відчуження й непід-контрольності, а отже, і безвідповідальності влади, людство ввійшло в третє тисячоліття[72]. І це проблема не лише підвладних, а й такої влади. Адже у своїй безконтрольності й безвідповідальності вона стає заручницею власного свавілля. Така влада стає рецидивом й основним джерелом різноманітних соціальних хвороб і болячок у тому соціальному просторі, на яке поширюється її вплив. Інтегральною хворобою, яка паралізує продуктивний розвиток соціуму за умов відчуження влади, стає соціальний паразитизм. А основним і нелюдським засобом опанування соціального простору задля соціального паразитування слугує соціальний канібалізм, що асоціюється не з конкуренцією в межах норм права й моралі, а з буквальним соціальним з'їданням і тотальним нищенням своїх конкурентів. Суспільство з відчуженою, непідконтрольною владою, коли її свобода не збалансована адекватною відповідальністю, втрачає здатність протистояти поширенню та розростанню соціальних хвороб у своєму середовищі, тобто набуває синдрому імунодефіциту зі всіма сумними наслідками для свого організму. Це припущення можна

[72] «Щоб сформулювати будь-яку сучасну етику людських відносин, слід визнати необхідні обмеження влади людей над зовнішнім по відношенню до людини середовищем і бажані обмеження влади людини над людиною». Рассел Бертран. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней : В трех книгах. / Бертран Рассел. – [издание 3-е, стереотипное]. – М. : Академический Проект, 2000. – С. 667.

екстраполювати й на людство в цілому, яке в процесі глобалізації потребуватиме все більш збалансованих і відповідальних дій для блага всієї земної спільноти, а не диктату з якогось світового центру влади, який дбає про експансію земного простору заради володіння й перерозподілу планетарних ресурсів у чиїхось вузькодержавних, приватних чи корпоративних інтересах[73].

Отже, як історія, так і сучасність з усією очевидністю засвідчують закономірність – чим більше свободи й менше відповідальності мають владні суб'єкти, тим свавільніше вони себе поводять у будь-якому підвладному чи підконтрольному їм соціальному середовищі, починаючи з малих неформальних і формальних груп, організацій та установ і завершуючи суспільствами. Такій розгнузданості владних суб'єктів, коли їхня свобода незбалансована адекватною відповідальністю, сприяють не лише авторитарні режими влади, а й різного штибу псевдодемократії.

Важливо усвідомити, що саме з відчуження влади розпочинається корупція. Боротьба з корупцією буде настільки успішною, наскільки буде здоланим відчуження влади в тому чи іншому соціальному середовищі. Оскільки повністю здолати відчуження влади неможливо навіть у малих соціальних групах, де застосовується пряма демократія, то й побороти цілком корупцію неможливо. Тим паче, це недосяжно у складних соціальних утвореннях, якими є сучасні суспільства, де діє представницька демократія. А в суспільствах з авторитарними режимами влади годі й сподіватись на успіх у цій справі.

Корупція є атрибутом цивілізаційного розвитку людства, який ускладнює та опосередковує суспільні відносини, що сприяє відчужен-

---

[73] «Ще одним наслідком неоліберальної глобалізації є те, що під тиском світового ринку уряди часто жертвують добробутом народу на користь комерційних інтересів приватних осіб. Власне кажучи, економічна і фінансова влада транснаціональних корпорацій перетворилася на політичну владу, адже корпорації можуть висувати вимоги скорочення робочих місць і урізати фінансування на соціальні й економічні програми. Національні уряди при цьому виявляють усе більшу нездатність керувати національною економікою, забезпечувати основні соціальні гарантії громадянам і виконувати свої зобов'язання по збереженню ресурсів навколишнього середовища для потреб майбутніх поколінь. З іншого боку, транснаціональні компанії не несуть ніякої відповідальності за соціальні й економічні наслідки своєї діяльності. Тільки в останні роки міжнародна громадськість підняла питання про звітність і відповідальність транснаціональних корпорацій». Етос і мораль у сучасному світі / [авт. кол.: Аболіна Т. Г., Єрмоленко А. М., Кисельова О. О. та ін.] – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 181–182.

ню влади від тих, над ким ця влада здійснюється. Цим зумовлюється необхідність постійної та адекватної боротьби з корупцією. Адекватність такої боротьби полягає не стільки у своєчасному розкритті проявів корупції та невідворотному покаранні її суб'єктів, як в усуненні умов і причин, що породжують ті чи інші різновиди корупції[74].

Соціальна дійсність засвідчує, що владі легше й вигідніше публічно продемонструвати боротьбу з проявами корупції, ніж усунути умови й причини, які її породжують. Це пояснюється не лише тим, що перше здійснити легше, ніж друге. Хоча й перше було б нелегкою справою, якби переслідували, розкривали в корупції та нещадно карали за неї своїх. Як правило, чинна влада для цього знаходить так званих цапів відбувайлів із середовища тих, хто з якихось причин не підходить системі, тобто не є для неї своїм або стає чужим.

Що ж стосується усунення умов і причин, які породжують корупцію, то для влади це означає, що вона власноруч має позбавити себе можливостей соціального паразитування. Уявімо собі на хвильку ситуацію, коли б політики й державні високопосадовці в Україні мали б, так як і пересічні громадяни, жити лише на офіційну зарплату, не зловживати своїм суспільним статусом у приватних цілях, дотримуватись вимог чинних законів і т. д. Чи бачили б ми тоді стовпотворіння й нещадну боротьбу за потрапляння в структури державної влади й отримання депутатських мандатів?

Вище в конспективній формі був наведений перелік основних причин корупції в Україні, які визначили та проаналізували в своєму дослідженні М. Михальченко, О. Михальченко та Є. Невмержицький. Ці та інші неназвані причини, власне, й є реальним полем можливостей для соціального паразитування в сучасному українському суспільстві всім тим, хто потрапляє на це поле й не гребує

[74] «Візьмемо хоча б все ту ж глобальну економічну кризу. Зазвичай серед причин виникнення цієї кризи називають моральне обличчя банкірів або чиновників і звичайно говорять про їхню корумпованість. Я не проти боротьби з корупціонерами, можете хоч розстрілювати їх, мені все одно (я один з тих, хто виступає за смертну кару). Але потрібно перестати моралізувати й перейти до серйозного аналізу, до системної критики. Тільки так ми зможемо зрозуміти, чому в цій системі корупція можлива в принципі». Философ Славой Жижек: «Абсолютный цинизм — это изначально нежизнеспособная позиция». Интервью Ф. Ратникова 21 августа 2012 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http: // theoryandpractice.ru/posts|5280-filosof-slavoy-zhizhek-absoly... – Назва з екрану.

скористатися такими можливостями. Доки залишається широкий асортимент можливостей для соціального паразитування, отже й спокус для полегшеного здобуття матеріальних благ, доти й будуть охочі ними скористатися. Хто від нужди, а хто від ненажерливості.

Соціальний паразитизм – значно древніша соціальна хвороба, аніж корупція, яка є атрибутом цивілізації, оскільки пов'язана з відчуженням влади в людських соціумах, що в свою чергу зумовлено відтворюваними та виробляючими формами господарства, які дозволили отримувати регулярний додатковий продукт. Незважаючи на те, що соціальний паразитизм – більш древніша й масштабніша соціальна хвороба, він залишається менш актуалізованою й дослідженою суспільною проблемою, ніж корупція.

Це, з одного боку, можна пояснити тим, що інші різновиди соціального паразитизму не такі масштабні й системно загрозливі для суспільства порівняно з корупцією. А з іншого боку, це може бути зумовлено і внутрішнім, скоріше підсвідомим небажанням занурюватись у цю проблематику, що пояснюється схильністю людської психіки до витіснення із свідомості неприємних для себе самоусвідомлень.

Одна справа – відсторонено здійснювати критичний аналіз «великої» корупції, яку чинять суб'єкти влади й до якої ти непричетний. І зовсім інша справа – заглиблюватись у з'ясування сутності соціального паразитизму, коли не уникнути інтроспекції, яка змусить критично подивитись і на себе та свою причетність чи непричетність до участі в «малій» корупції, а також в інших різновидах соціального паразитування. Той, хто гіпотетично вважає себе несхильним до соціального паразитування в будь-яких проявах, не має забувати про реальні життєві ситуації, в яких таку несхильність потрібно демонструвати. І не лише на керівних посадах, не зловживаючи своїм службовим становищем, а й у інших службових і неслужбових статусах. Наприклад, у статусі вчителя, викладача, лікаря, службовця, міліціонера, чоловіка, дружини, батька, матері, сина, доньки та ін.

Щоб сформульовані твердження, своєю чергою, не сприйнялися як гіпотетичні розмірковування автора, нижче з'ясуємо генезис суспільної влади, яка є атрибутом цивілізаційного розвитку людства й основним джерелом корупції, та зробимо інтерпретацію сутності соціального паразитизму як прояву природної схильності людського організму до полегшеного способу життя. У з'ясуванні генезису інституту суспільної влади скористаємось фундаментальним дослідженням

історії світової цивілізації сучасного українського філософа Ю. Павленка[75].

У період доцивілізаційного розвитку людства, який тривав багато тисяч років, над соціальними групами або общинами первісних людей не було надобщинних інститутів влади, які виникли в значно пізніші періоди соціальної еволюції, коли родові общини почали об'єднуватись в племена та інші більш крупніші спільноти. Залежно від різноманітних кліматичних і ландшафтних умов нашої планети в дольодовиковий, льодовиковий і післяльодовиковий періоди існувало безліч різновидів родово-общинних спільнот первісних людей. Вчені ці різновиди ранньопервісних спільнот узагальнено об'єднують у три таких основних типи: 1) тропічних збирачів; 2) колективних мисливців відкритих просторів (з їх розділенням на саванно-тропічні й тундрово-степові групи) і 3) мисливців і збирачів переважно закритих ландшафтів субтропічної та помірної зон[76].

Найменш соціально організованими, структурованими, керованими й прогресуючими виявились первісні спільноти тропічних збирачів. Воно й недивно. Адже їм випала доля жити порівняно з іншими кліматичними зонами й ландшафтами в своєрідній природній ідилії. Не треба було дбати ні про постійне житло як укриття, ні про взуття, ні про одяг, а їжі матінка-природа давала вдосталь, лишень не лінуйся й збирай донесхочу. Із основних засобів здобуття їжі в таких умовах достатньо було дерев'яної або бамбукової палиці. Камінь використовувався лише для загострення палиць і роздроблення панцирів їстівних молюсків, ракоподібних і черепах[77]. Племена збирачів на узбережжях Африки, які завдяки сприятливим кліматичним умовам й океанічним дарам, що регулярно подаються до

---

[75] Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю.В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – 760 с.

[76] Там само. – С. 164.

[77] «Щоб добути цю їжу, не було потреби не тільки в більш складних, аніж названі, знаряддях праці, але й навіть у скільки-небудь стійких структурованих соціальних об'єднаннях. Кожна доросла людина могла назбирати достатню кількість їстівного, для того щоб прогодувати себе. Це відноситься не тільки до дорослих чоловіків і жінок (в тому числі й вагітним або з грудними дітьми), але, в значній мірі, й до дітей, починаючи з 5-7-річного віку. Для знаходження необхідного для виживання об'єму їжі, згідно етнографічним даним, в день потребувалось не більше 3-4 годин. Весь інший час можна було спати, гратись, займатися любов'ю, прикрашати тіло татуюваннями, вишукувати у волоссі любимих комах-паразитів та ін.». Там само. – С. 166.

їхнього «столу» приливами, застигли в соціальному анабіозі й увійшли в ноосферу сучасної цивілізації в такому первісному вигляді, у якому людство перебувало десятки тисячоліть тому[78]. Навіть мисливці й рибалки, від яких вимагалась більша активність і кмітливість у здобутті продуктів для власного харчування й виживання, в місцях з достатніми для них ресурсами тварин для полювання й риби для ловлі не перейшли до землеробства й стали другою тупиковою гілкою соціальної еволюції людства[79].

Цим яскраво підтверджується, що людина за своєю природою не схильна до зайвих зусиль і вибору складніших шляхів для свого виживання й життя, коли в цьому сенсі є легші альтернативи. Але й у таких сприятливих і полегшених умовах, коли природа милостива й не треба напружуватись у науково-технічному прогресові й докладати зусиль, щоб відвойовувати ці милості в природи, обов'язково знайдуться суб'єкти, яким ліньки щоразу підніматись й нахилятись для того, щоб прохарчувати себе. Такі суб'єкти прагнутимуть, щоб хтось зібрав для них даровані природою харчі й приніс до їхнього столу. І якщо ці суб'єкти, у яких сповна сил, здоров'я й розуму, не виконують якихось важливих, значущих для соціуму ролей, що дає змогу їм на засадах справедливості еквівалентно обмінювати здобутки своєї праці на працю інших одноплеменців, тоді це може набувати ознак і сутності соціального паразитування.

У первісних соціумах – племенах, родових общинах – можливості для соціального паразитування зведені до мінімуму. По-перше, дії, учинки, поведінка, стиль життя кожного члена такого соціуму не опосередковано, а безпосередньо жорстко регламентовані й підпорядковані загальним нормам і вимогам співжиття одноплеменців. По-друге, первісні соціуми низькопродуктивні. Навіть у владної

---

[78] «Такі соціуми не лише на перетворювали оточуючий світ, але навіть не підтримували свідомо екологічного балансу, органічно вписуючись в ландшафтне середовище. Такий «ідилічний» стан блокував можливості розвитку будь-якої сфери життєдіяльності. А тип людської індивідуальності і в XX ст. залишався тут, судячи з усього, на тому ж (якщо не більш низькому) рівні, що й 20 тис. років тому або ще й раніше.» Там само. – С. 167.

[79] «Переорієнтація господарства на вирощування їстівних рослин відбувається лишень у тому випадку, коли зменшені харчові ресурси водойм вже не були здатні задовільнити потреби населення, яке зростало. Тільки криза традиційного привласнюєчого господарства примушує людей переходити до землеробства й тваринництва. Як показав Р. Карнейро на етнографічних матеріалах Амазонії, без крайньої необхідності мисливці й рибалки на землеробство не переорієнтовуються». Там само. – С. 194.

верхівки такого соціуму (вождю, жерцям, шаманам та ін.) немає можливості розкошувати й жити на широку ногу за рахунок праці інших. Тому в первісних соціумах соціальне паразитування не може розростись до гіпертрофованих форм і розмірів, які можуть загрожувати його існуванню так, як це може бути в суспільствах цивілізації. Показовою в цьому сенсі є історична доля Римської Імперії, зникнення якої із цивілізаційної карти світу було прискорено соціальним паразитуванням та розбещеністю її панівних класів[80]. Нині соціальне паразитування реально загрожує утвердженню, розбудові й збереженню української державності.

Предтечею сучасної цивілізації були первісні спільноти третього типу – мисливців і збирачів закритих прибережно-передгірсько-лісових ландшафтів субтропічно-помірної полоси, який охоплював все Середземномор'я з Передньою Азією й окремими вкрапленнями продовжувався далі на схід, розширюючись в міру наближення до Тихого океану й охоплюючи за ним Середню Америку[81]. Саме з цих спільнот у майбутньому утворились землеробські общини як прото-цивілізаційні соціуми. Але «зародження землеробства передбачало наявність хоча б ранніх форм осілості, яка мала б з'явитися дещо раніше, чим вирощування окультурених рослин. Згідно з добре обґрунтованим висновком В.Ф. Генінга, осілість виникає, передусім, внаслідок переорієнтації мисливсько-збиральницьких общин на спеціалізоване використання водних харчових ресурсів. Це було пов'язано (зокрема на Близькому Сході) з катастрофічним зменшенням промислових тварин»[82].

---

[80] «Неефективність виробничої системи була однією з причин падіння Риму. Її дієвість треба розглядати в комплексі інших причин, зокрема, в тісному взаємозв'язку з руйнаційним впливом, що спонукала сила, яка, здавалося б, мала першою підтримувати і зміцнювати цей устрій. Мова йде про «владну еліту» римського суспільства, яка не лише «не зберегла» імперію, але, здається, зробила все можливе для її самознищення.» Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – С. 26.

[81] «Таким чином, до момента катастрофічних кліматичних і ландшафтних зсувів, що проходили на рубежі плейстоцена й голоцена майже 10 тис. років тому, на Землі вже склався тип суспільства, потенційно здатний до опанування більш складних, у тому числі й виробляючих, форм життєдіяльності, ніж полювання й збирання.» Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – С. 189–190.

[82] Там само. – С. 192.

Реальне відчуження влади від пересічних членів соціуму, ознаки якого ми спостерігаємо в сучасній соціальній дійсності, стає можливим у стратифікованих експлуататорських суспільствах ранньодержавного типу, якими, власне, й започатковувався цивілізаційний розвиток людства. Ю. Павленко вирізняє передумови, що визначають початок й об'єктивну можливість процесу становлення цивілізації, та умови, які забезпечують його успішне завершення. Передумовами становлення цивілізації, за його визначенням, являються[83]:

1. Перехід до міцної осілості, що вперше здійснився з початком широкого опанування спеціалізованого (з використанням сіток і човнів) рибальства, а потім тривав у міру поширення землеробських форм господарства.

2. Пов'язане з цим якісне збільшення (в придатних для ведення високопродуктивних форм привласнюючої та виробляючої економіки нішах) приросту чисельності й щільності населення, що, в свою чергу, вело до тиску на виробничі сили, який стимулював як інтенсифікацію виробничої діяльності, так і розселення надлишкового населення.

3. Опанування й кінцева переорієнтація на виробляючі форми ведення господарства, головним чином на землеробство, зайняття яким у більшості випадків передбачає не лише широкі можливості виробництва додаткового продукту, але й визначає появу відповідних соціокультурних стимулів, що визначають суспільну потребу в рості ефективності економіки.

Далі Ю. Павленко зауважує, що «одна лише можливість отримання натурального додаткового продукту понад необхідного мінімуму ще не веде до розвитку суспільної нерівності й становлення основ цивілізації. Для самого регулярного виробництва додаткового продукту необхідний ще певний (певні) додатковий позаекономічний стимул. Цей стимул, передусім, пов'язаний з появленням в суспільстві прошарку людей, не задіяних безпосередньо у сфері харчового виробництва, але виконуючих суттєвіші функції з організації і регуляції суспільної життєдіяльності в рамках відповідних соціальних організмів (общин, племен, міжплемінних об'єднань).

Становлення й розвиток управлінського апарату в значній, а то й у вирішальній мірі визначає ефективність функціонування всього суспільного механізму в межах автономного й автаркічного, самодостатнього соціуму. Без нього були б неможливими широкомасштабні

[83] Там само. – С. 257.

меліорація й іригація заплав великих річок поясу сухих субтропіків (Нілу, Тигру та Євфрату, Інду), терасування гірських схилів (Анди, Південно-Східна Азія), перетворення в родючі поля болотистих джунглів (Юкатан) або створення складної системи координації діяльності общин, які спеціалізувалися на різних видах виробництва при подальшій редистрибуції створюваних ними матеріальних благ (Єгеїда бронзового віку, Перуансько-Болівійські Анди).

Прогресуючий суспільний розподіл праці з неминучістю вів до відособлення окремих соціально-професійних груп, які займали різне місце в системі суспільного виробництва й мали, відповідно, різне відношення до засобів виробництва. Це визначає й різну ступінь доступу до суспільних накопичень, які завдяки реалізації *принципу влади-власності (курсив мій – В.Р.)* через систему редистрибуції опиняються в розпорядженні можновладців.

Представники знаті в міру посилення боротьби за владу між главами конкуруючих аристократичних родів і між самими вождями суперницьких племен прагнуть до отримання додаткових засобів, які витрачаються на утримання допоміжного апарату (обслуговуючі знать ремісники, воїни, жерці й знахарі, наложниці, прислуга тощо) й на престижне споживацтво. Це веде до розвитку різноманітних форм експлуататорських відносин як серед членів одного соціального організму, так і між ним і більш слабкими сусідами – шляхом воєнного грабежу і данини»[84].

Отже, економічною передумовою для зародження цивілізаційних суспільств стала виробляюча економіка, що забезпечила стабільне отримання додаткового продукту, який підлягав перерозподілу (редистрибуції) між членами соціуму й використання для спільних потреб, у тому числі й для забезпечення правлячої верхівки всього соціуму. Виникнення й утвердження експлуататорських суспільств у світовій історії пов’язують із монополізацією ключових суспільних посад правлячою верхівкою, яка переймалася редистрибуцією додаткового продукту, виробленого членами цього соціуму (суспільства). Напевно, що на перших порах здобуття й закріплення влади в своїх руках як монопольної суспільної власності такий перерозподіл владною верхівкою здійснювався більш-менш справедливо, коли пріоритетом було забезпечення загальносуспільних потреб, а задоволення власних потреб владними суб’єктами здійснювалось на паритетних засадах зі своїми одноплеменцями.

[84] Там само. – С. 257–258.

Маючи уявлення про природу й сутність влади, погодьмось, що такий ідилічний стан суспільних відносин владних суб'єктів із рядовими громадянами не міг зберегтися в умовах монополізації влади, тобто за її повного відчуження від народу. Звідси постає феномен влади-власності, яка переймається влаштуванням престижного власного життя за рахунок загальносуспільних надбань[85].

За визначенням Ю. Павленка, «суспільство, в системі якого влада-власність на основні ресурси колективу зосереджена в руках спадкоємної соціальної знатті, яка організовує суспільну життєдіяльність і концентрує в своїх руках (завдяки праву редистрибуції) сукупний додатковий продукт (значна частина якого витрачається на задоволення особистих престижних потреб правлячої верхівки) є ранньокласовим… Воно характерне для ранніх цивілізацій і тому з таким же успіхом може бути названим раннім цивілізаційним, раннім державним або раннім політичним»[86].

На пізніших стадіях соціально-економічного розвитку, там, де почали з'являтися можливості для парцеляції[87] ведення сільського господарства й розвитку приватного підприємництва, в ранньокласових суспільствах виник прошарок осіб, які володіли засобами виробництва й могли наймати на роботу тих, хто таких засобів не мав. Нагадаймо, що основним засобом сільськогосподарського виробництва є земля, а вже потім знаряддя праці. Між владною верхівкою й рядовим населенням поступово почав вклинюватися клас власників, з яких одні багатішали, а інші біднішали й переходили до класу незаможних. Правляча бюрократія експлуатувала населення через податковий апарат, на який поступово трансформувалася редистрибуція, а землевласники – найманих робітників. «Таким чином, державно-бюрократичної експлуатації зазнають як об'єднані в общини дрібні виробники – безпосередньо, так і залучені вже в приватний сектор

---

[85] «Сьогодні можна вважати твердо встановленим, що не поява приватної власності на засоби виробництва тягла за собою народження експлуатації й соціальної нерівності, а навпаки, ускладнення суспільної організації, пов'язане з посиленою диференціацією сфер діяльності, вело до ділення людей на дві основні групи: керуючих і керованих. Перші, які монополізують владу-власність на суспільні ресурси, організовуючи виробництво і перерозподіл матеріальних благ, концентрують в своїх руках додатковий продукт і витрачають його, в значній мірі, для престижних цілей. Суспільний розподіл праці веде до соціального розшарування, експлуатації та майнової нерівності.» Там само. – С. 38.

[86] Там само. – С. 38.

[87] Парцеляція – поділ землі на дрібні ділянки (парцели).

особи, які не володіють власними засобами існування – опосередковано, через податковий пресинг на підприємців, що надають їм роботу. Подібне типове й для постсоціалістичних, як і постколоніальних, країн»[88].

А тепер фіксуємо увагу на надзвичайно важливому моменті в розвитку експлуататорських суспільств, який започаткувався розрізнено в основних світових регіонах (Середземноморсько-Передньоазійському, Індійсько-Південноазійському і Китайсько-Східноазійському) зародження цивілізацій за кілька тисячоліть до н. е. і триває нині в умовах глобальної земної цивілізації. Приватна власність спромоглася потіснити владу-власність у процесі цього розвитку лишень на рубежі Середньовіччя й початку Нового часу, приблизно 500 років тому. Що значать п'ять століть на тлі десяти тисячоліть цивілізаційної історії. Якщо розглядати це співставлення в технологічному вимірі, на фоні творінь і перетворень, які людство здійснило в новітньому історичному періоді, особливо в останні 100 років, то весь попередній історичний і доісторичний періоди в сенсі такої масштабної перетворювальної активності можуть сприйнятись як своєрідний летаргічний сон людства. А коли на це співставлення поглянути через людський вимір, зокрема через кількість поколінь людей, які прожили своє єдине й неповторне життя, що відбулося в кожній народженій людині, в тому довготривалому й у цьому історично короткому періоді, тоді стає зримою реальна масштабність експлуатації людини людиною. Меншість експлуатувала більшість зі століття в століття, з тисячоліття в тисячоліття. І все тому, що влада в суспільстві монополізувалась і привласнювалась та успадковувалась. Одні народжувались панами, а інші від народження були позбавлені фундаментальних людських прав, без наявності яких людський індивід не міг відбутись у своєму житті як особистість. Але з того історичного моменту, коли приватна власність почала відтісняти владу-власність, до всесвітнього публічного визнання Генеральною Асамблеєю ООН невідчужуваних прав людини мало пройти ще п'ять довгих (у людському вимірі) століть.

По-перше, приватна власність почала активний наступ на владу-власність не для того, щоб звільнити від експлуатації й безправності пересічних громадян. Це спочатку робилося з метою отримання більших свобод у розгортанні приватного бізнесу й нарощуванні

[88] Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – С. 39.

приватного капіталу, а потім для підпорядкування влади-власності й перетворення державного механізму на засіб свого класового панування в суспільстві. По-друге, такий наступ буржуазії на владу-власність у той історичний період був здійснений не в усіх цивілізаційних регіонах, а лише в Західній Європі в суспільствах так званого (за класифікацією К. Маркса) германського типу. Цьому надзвичайно посприяла Реформація, що передувала буржуазним революціям, які прокотилися в західноєвропейських суспільствах тієї пори[89].

Однак у більшості традиційних суспільств, особливо східного типу, зокрема в Китаї і Японії, які нині посідають чільні місця серед країн-лідерів, прошарок приватних власників так і залишався в підпорядкуванні стану-класу державної бюрократії до новітнього історичного часу, доки не почала здійснюватись експансія західного капіталізму. «Суспільство, в системі якого верховна державна влада-власність на основний засіб виробництва (землю) зберігається в руках адміністративно-бюрократичного апарату, який експлуатує іншу решту населення шляхом вилучення ренти-податку, однак при тому що в допустимих владою межах деякий розвиток отримує й приватне підприємництво, що передбачає експлуатацію праці людей, позбавлених засобів виробництва, а то й особистої свободи, являється станово-класовим»[90].

Спираючись на дослідження інших авторів, Ю. Павленко розмежовує в історичному часі періоди зародження та існування ранньокласових, станово-класових і капіталістичних суспільств. Так, ранньокласові суспільства, зародившись в епоху становлення основ цивілізації (X-VI тис. до н. е.), проіснували протягом тривалих тисячоліть в основних світових цивілізаційних регіонах аж до V-III століть до н. е., трансформувавшись у станово-класові суспільства, які без особливих змін в укладі владно-суспільних відносин азіатських типів суспільств увійшли в XX століття н. е., стрімко модернізувавшись у капіталістичні. У Західній регіональній цивілізації

---

[89] «Перехід західноєвропейського суспільства до капіталізму в перші віки Нового часу був передуванням і, очевидно, головною причиною тієї глобальної інтеграції людства, яка й визначила формування сучасної всесвітньої макроцивілізаційної системи. Саме перехід до капіталізму як раціонально організованої системи виробництва з метою отримання прибутку, який направляється на розширення того ж виробництва, створив передумови для здійснення промислового перевороту, починаючи з Англії другої половини XVIII ст., і, відповідно, виходу на так звану стадію індустріального суспільства.» Там само. – С. 565

[90] Там само. – С. 39.

становo-класові суспільства трансформувались у капіталістичні, як було зазначено, на декілька століть раніше[91].

У ранньокласових суспільствах людський індивід був позбавлений можливостей не те що реалізувати себе як особистість, а й відчути себе особистістю, що здатна на індивідуальне волевиявлення, через відсутність свободи вибору у визначенні свого життєвого шляху й вільної діяльності на ньому. Про якісь можливості самореалізації простолюдинів у такому типі суспільства годі й говорити. Але й представники панівних верств в цьому сенсі були обмежені рамками тих статусів і суспільних ніш, які вони займали. «У ранньокласовому суспільстві людина могла самореалізуватися лише через задані наперед соціокультурні форми, в міру залучення до влади й просування по її сходах. Це стосується не лише чиновників, жрецтва, військових або навіть ремісників архаїчних цивілізацій, але не менше й працівників «творчих сфер» – архітекторів, живописців і скульпторів, авторів художньо або інформаційно-значимих текстів… На стадії ранньокласових суспільств форми самореалізації індивіда були майже цілковито зумовлені його місцем в системі суспільного розподілу праці (який зазвичай передався спадково), пов’язаним з ним статусом і положенням в ієрархії влади, що в цілому й визначало його матеріальний статок. На станово-класовій стадії, завдяки деякому (в більшій або меншій мірі) звуженню економічних функцій держави при розвитку приватновласницьких відносин і подальшому ускладненні всіх сфер суспільного й культурного життя, індивідуальне, творчо-діяльне начало в людині отримує можливість розкритися суттєво глибше й повніше»[92].

Історичний досвід засвідчує, що найбільші можливості для реалізації особистості людина отримала в капіталістичних суспільствах, де капіталізм загнуздано механізмом демократично-правової держави. У суспільствах, де капіталізм не врегульований таким механізмом, стрімко відбувається монополізація не лише економічної сфери, а й політичної, наслідком чого стає привласнення держави як засобу експлуатації народу та збагачення за рахунок цього тих, хто цим засобом володіє. У таких неврегульованих реальним демократичним устроєм і правовою державою країнах дикого капіталізму відбуваються прояви ганебної експлуатації людини та приниження її людської гідності й позбавлення невідчужуваних прав, які мали місце

[91] Там само. – С. 39–41.

[92] Там само. – С. 41.

в ранньокласових суспільствах. Монополізація економічної і політичної сфери блокує здорове конкурентне середовище, оскільки скасовує рівні можливості для реалізації особистості людини, що в кінцевому підсумку позбавляє таке суспільство перспектив його успішного розвитку. У країнах, де відсутнє здорове конкурентне середовище, включаються механізми, які здійснюють соціальну селекцію навиворіт, тобто щоразу піднімають на суспільну поверхню та ієрархічні щаблі соціуму все менш компетентних владних суб'єктів, які неухильно ведуть суспільство до повного занепаду й краху, тобто до соціального провалля.

Такі неухильні закони розвитку. Гірше не може породити краще чи привести до ліпшого. Нікчемність плодить нікчемність. Прогрес неможливо здійснити шляхом деградації та регресу. Тим паче в соціальній еволюції. Моральні норми, керуючись якими людина виділилась із тваринного світу й улаштувала людське співжиття, в соціальній еволюції людства формувались і закріплювались з покоління в покоління протягом багатьох тисячоліть. У морально й соціально деградованому соціумі людських індивідів ці норми можуть бути втраченими в межах одного покоління. Уявляєте, як довго й тяжко треба вибиратись із такого соціального провалля.

Не занурюючись більше у цікаве, глибоке й широкомасштабне дослідження Ю. Павленка, щоб не потонути в ньому, звернемо увагу лише на те, що дає змогу краще усвідомити природу соціального паразитизму, зумовленого владою чи пов'язаного з нею. Зокрема, заслуговує на таку увагу концепт «влада-власність» або принцип влади-власності за Ю. Павленком. Не лише ретроспективний, а й сучасний погляд на владу як на власність того, хто нею володіє, дає змогу усвідомлено побачити й адекватно оцінити як звитяжні досягнення в історії світової цивілізації та її розвитку, які стали можливими завдяки суспільним інститутам влади, так і чисельні гуманітарні жертви, планетарні катастрофи, системні прояви суспільної несправедливості й неперевершені масштаби соціального паразитування, що творилися свавіллям необмеженої сили влади як в масштабах цивілізацій, суспільств, так і локальних соціумів та окремих соціальних груп.

Досягнення цивілізаційного розвитку вражають, негативні наслідки свавілля влади бентежать і гнітять. Поглядаючи в минуле, коли земний простір ще не був опанований людським родом, ще якось можна виправдати цивілізаційний експансіонізм, очолюваний владними інститутами та їхніми суб'єктами. Але в умовах ноосфери й ущільненого як фізичного, так і соціального простору Землі будь-які

свавілля й особливо експансіонізм можуть створювати й загострювати проблеми глобального масштабу. Цим актуалізується проблема противаг і стримувань владного свавілля, про які нині багато пишеться, а ще більше говориться. Ця проблема актуальна як для сучасної світової цивілізації, так і особливо для України.

Щоб не впадати в ілюзію й тверезо оцінювати можливості таких противаг і стримувань, необхідно дивитись на розв'язання цієї проблеми крізь призму можливостей самореалізації особистості (про що теж багато пишуть та говорять і на що націлює новий Закон України «Про вищу освіту») в тому чи іншому соціальному середовищі (соціальній групі, соціумі, суспільстві, регіональній чи глобальній цивілізації). Така пропозиція є слушною, виходячи з певних логічних припущень. Зокрема, виходимо з того, що інтегральною ознакою самореалізації особистості є її самодостатність, яка забезпечує людині з такою особистістю певну незалежність, у тому числі й від влади. Незалежна й самодостатня людина менше схильна до конформізму, оскільки має більшу свободу для зайняття принципової та неупередженої позиції в соціумі. Самодостатня особистість розуміє й цінує свободу як базову умову для своєї самореалізації, отже й усвідомлює, що свободу потрібно берегти, відстоювати й захищати від утисків і посягань будь-якого свавілля. Тому самодостатні й незалежні громадяни є тим соціальним базисом, без якого неможливо розбудувати й підтримувати реальну демократію в суспільстві. Якраз цього базису й бракує в сучасній Україні. На конформізмі несамодостатніх громадян демократії не побудуєш та й не створиш противаг і стримувань, які блокували б свавілля влади. Аналіз проблеми конформізму громадян та компетентності владних суб'єктів в Україні, як зазначалось раніше, висвітлюється в підрозділі 2.7.

Особистість може реалізувати себе в свободі, тобто коли в неї є можливості вибору для такої реалізації. Чим більше варіантів такого вибору, тим більше відкривається шляхів для реалізації особистості. Коли ж людина, позбавлена можливості будь-якого вибору, це означає, що вона приречена жити не за своєю, а за чужою волею й бути їй підпорядкованою чи все своє життя, чи якусь певну його частину. Зараз не ведемо мову про приреченість, пов'язану з вадами здоров'я від народження чи з прижиттєвим каліцтвом. Але оскільки вже про це згадали, то маємо визнати, що сильні особистості здатні долати таку приреченість і знаходити шляхи для самореалізації. Зараз розмірковуємо про соціальну приреченість цілком нормальних у фізичному й психічному стані людей. Наприклад, як міг реалізуватись у своєму житті раб в суспільстві де існувало рабовласництво?

Відповідь на поставлене питання проста – як раб. Не більше й не менше, якщо йому судилося хоч трохи після свого народження пожити. Чому так? Тому що він від свого народження був рабом. Таке його соціально приречене походження.

Але в такому суспільстві були й панівні класи чи касти фараонів, жерців, царів, імператорів, державних службовців, військових начальників, плантаторів, управляючих різного ієрархічного рівня, наглядачів на полях і плантаціях, де під їхнім пильним і всевидячим оком раби не могли розігнути навіть на хвильку свої спини. Народжені в цих панівних верствах від свого народження були панами, чим і визначався їхній панівний статус у відносинах з рабами, незалежно від їхніх вроджених і набутих у процесі соціалізації індивідуальних властивостей. І нехай раб за всіма своїми вродженими властивостями був надзвичайним індивідом, а його панівний візаві – суцільна в людському вимірі нікчемність, на нікчемне, знеособлене й безлике життя був приречений талановитий раб, а не панівна нікчемність. І так з покоління в покоління**,** протягом тисячоліть одні народжувались і проживали своє життя рабами, а інші – панами. А все через те, що колись на етапі започаткування первісних цивілізацій, які народжувались не за один день, а шляхом тривалого об'єднавчого процесу племен-общин, в яких, окрім їхніх вождів всі були між собою рівними, утворився інститут централізованої влади, який був узурпований і раз та назавжди відчужений від простолюдинів тими, хто ним у слушний для них час заволодів.

Дехто може зауважити, що то було давно й навіщо про це згадувати, адже зараз у сучасних людей є широкі можливості для вибору свого життєвого шляху й реалізації власної особистості на ньому. Хотілося б застерегти від такого легковажного заперечення. Хоча б тому, що від офіційної заборони рабства на нашій планеті ще не пройшло й двох століть. Реально ж прояви рабства, нехай і не в таких масштабах і формах, як то робилося раніше, нелегально мають місце й нині. А Загальна декларація прав людини, в якій наріжним принципом проголошена рівність всіх людей, незалежно від їхнього походження, прийнята відносно масштабів історичного часу людства зовсім недавно – в 1948 році[93]. У більшості країн світу влада в тій чи

[93] « … **Стаття 1.** Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відносинах один до одного в дусі братерства. **Стаття 2.** Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи

іншій мірі відчужена від своїх народів, навіть там, де проголошена конституційна демократія. Суб'єкти в структурах такої відчуженої влади не шанують невідчужувані права своїх громадян, які проголосила й захищає ця Декларація. Коли ж невідчужувані права громадян владою ігноруються, це автоматично робить їх відчуженими, тобто втраченими, а громадяни у відносинах з владними суб'єктами стають безправними.

Зараз, коли заходиш в Інтернет, межи очі лізе дуже багато всіляких нав'язливих пропозицій, у тому числі пропонується визначити якого ви роду – знатного чи холопського. Знаючи нашу природу, охочих пошукати своє родове коріння в знатних родах знайдеться чимало. А що ж тоді робити з холопським минулим. Адже в більшості з нас воно саме таке. Хіба винні були наші пра-пра-пра-…бабусі й дідусі, що одні суб'єкти панського роду на певних історичних етапах нестабільності української державності не змогли консолідуватись навколо цієї державності, а перегризли один одного в непримиренній боротьбі за владу й кинули український народ у бездержавність, а другі суб'єкти іншого державного панського роду закріпачили їх на тривалі століття, коли їхній соціальний статус у володінні невідчужуваними правами людини не відрізнявся від прав і

соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядною або як-небудь обмеженою у своєму суверенітеті. **Стаття 3.** Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканість. **Стаття 4.** Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах. **Стаття 5.** Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання. …

Стаття 29. 1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток особи. 2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. 3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй. **Стаття 30.** Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.» Із Загальної декларації прав людини, проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.

свобод раба в будь-якій колонії. Нам, як вдячним потомкам, залишається не картати своїх пращурів за те, що вони були простолюдинами, а низько їм вклонитись за те, що вони, незважаючи на всі лихоліття, кріпацтво, війни, жили й любили та зберегли ланцюги родоводів, з яких врешті решт з'явились і наші життя.

Залишимо в своїх уявних спогадах розшаровані на владарюючих панів та безправних рабів рабовласницькі суспільства й поглянемо на те, як розшарувались за соціально-майновим цензом протягом лишень двох десятиліть, а не тисячоліть, новітньої державної незалежності України ті, хто має однакове холопське походження. Всім достеменно зрозуміло, що така катастрофічна поляризація на багатих і бідних серед колишніх холопів відбулась не завдяки копіткій та виснажливій праці одних і лінькуватості інших[94]. Це зумовлено можливостями доступу до використання суспільної влади в приватних цілях. Ті, хто скористався в такий спосіб владою, інфікований соціальним паразитизмом і волів би жити так все своє життя, не переймаючись продуктивною діяльністю на загальних громадянських засадах, оскільки для цього потрібно бути компетентним і весь час напружуватись як в роботі, так і в підвищенні тієї ж компетентності. Серед тих, хто входить у владні структури, знайдеться чимало таких, які бажають залишатись у владі довічно й щоб потім їхні владні статуси успадковувались їхніми дітьми, онуками і т. д. Як колись це робилося в Древньому Єгипті чи в інших суспільствах з деспотичними й не зовсім деспотичними режимами. Наприклад, як в імперській Росії, коли наші пращури були під гнітом кріпацтва в тодішніх панів.

Ось так твориться реальна історія, свідками й співучасниками якої ми є. Адже історія є спільним результатом як реальних суб'єктів її творення, так і решти спільноти, з мовчазної згоди чи пасивної або зовсім байдужої позиції якої допускається таке творення. Вислів першого Президента України Л. Кравчука «маємо те, що маємо» досить влучно віддзеркалює спільний результат цього творення. Завдяки використанню суспільної влади одні холопи стали панами, а

[94]«К. Маркс іронізує над розповсюдженими в буржуазному середовищі уявленнями про те, що в незапам'ятні часи існувала, з одного боку, купка трудолюбивих, розумних і, перш за все, бережливих обранців і, з другого – маса ледарів, які спускали все, що в них було, в результаті чого перші накопичили багатство, а другі залишились ні з чим. На його думку, первісне нагромадження являло собою, перш за все, насильницьке відлучення виробників від засобів виробництва…» Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002 – С. 567.

інші такими й залишились. Що ж залишається робити простим громадянам України, тим, хто не потрапив до стану панів у такий спосіб зловживання владою. Й не за браком компетентності. А тому, що совість не дозволила стати на шлях цинічного прагматизму й відвернутись від народу, з якого пішов у владу, або не захотів у неї йти з моральних міркувань. І таких громадян в Україні переважна більшість. Невже і їм треба начхати на совість і мораль та всім товпитись і в будь-які способи пролазити у владні структури? Це безперспективний і контрпродуктивний шлях у влаштуванні благополучного суспільного життя. По-перше, на всіх громадян не вистачить владних місць. А по-друге, влада нічого матеріального не виробляє й за своїм призначенням має налагодити продуктивну діяльність суспільства й мати від нього за це адекватну винагороду.

Соціальний паразитизм – це такий соціальний феномен, коли той, хто живе за рахунок суспільства, не виконує належним чином своєї суспільної ролі й не відповідає за критеріями компетентності зайнятому соціальному статусу. У більш широкому сенсі сутність соціального паразитизму на теоретичному рівні логічно визначати та ідентифікувати через соціальний обмін, тобто співвідношення зробленого внеску як результату особистої продуктивної діяльності людського індивіда та спожитими ним благами, які напрацьовано іншими людьми. Якщо результати власної праці приблизно дорівнюють розмірам спожитого, такий індивід є продуктивним, коли перевищують – репродуктивним членом соціуму. А коли навпаки, це є ознакою соціального паразитування. Щоб зазначений критерій був коректним у відношенні до непрацездатного населення, зокрема дітей, пенсіонерів та інвалідів, необхідно зауважити, що еквівалентність такого соціального обміну між відданим і спожитим розглядається в межах життєвого циклу людини, коли дитинство має авансуватись працею старших поколінь, а життя в пенсійному віці має забезпечуватись молодшими поколіннями як повернення ними авансованого боргу. Забезпечення пристойного в сучасних цивілізованих вимірах життя інвалідів відповідно до їхніх потреб – це проблема моралі та гуманності суспільства, а тому вона не підлягає раціональному аналізу під визначеним кутом зору. Якщо пенсіонер отримує пенсію, яка протягом його пенсійного життя сумарно є значно меншою величиною, ніж зроблений ним внесок у пенсійний фонд за роки власної продуктивної праці з урахуванням фактору часу й усередненого банківського проценту на вклади та купівельної здатності авансованих коштів, це означає, що його працею скористались інші, порушивши еквівалентність зазначеного

соціального обміну, а отже, скривдили його. І навпаки, коли хтось отримує пенсію, яка значно перевищує зроблений ним внесок у пенсійний фонд, це є ознакою соціального паразитування такого індивіда, тобто життя за рахунок інших людей.

«Красиво, що означає багато, жити не забороніш» як своєрідне гасло, що цинічно культивується істеблішментом у нашому суспільстві, може цілком природно сприйматись за однієї умови: коли народ не бідуватиме, а державні, економічні, суспільно-політичні інститути та організації виконуватимуть свою суспільну місію. У противному разі це випадає з лона моралі та може сприйматись як гуляння чи жирування під час лиха, що витісняє людськість і насаджує цинізм у соціумі. Ще від Конфуція йде сентенція, сутність якої зводиться до того, що соромно правителям жити бідно в багатій країні, але подвійно ганебно розкошувати в бідній країні.

Піднята планка престижу красивого життя в колах вітчизняного істеблішменту спонукає пнутись до цього всіх, хто вважає для себе за честь бути приналежним до цієї когорти наших співгромадян. Але ж офіційно й легітимно державне й партійне жалування аж ніяк не дозволяють замахуватись на такий престиж, що доступний узаконено багатим громадянам соціуму. У наші регулярні передвиборчі марафони теж нічого не виробляється, але дуже багато споживається, а ще більше витрачається просто на вітер і шумові ефекти. Соціальний паразитизм на наших теренах має очевидну тенденцію до розростання, а не локалізації[95].

---

[95] «Носії кримінальної свідомості і дій поводяться «незалежно», хочуть жити коштом держави і суспільства, протиставляючи себе законові і суспільній моралі. Механізми соціального паразитизму в сучасних умовах також перебудовуються. У «соціалістичному минулому» не вважалося ганебним користатися всілякими благами за рахунок «загальнонародної держави», а значить, народу, особливо в сфері бюрократії. «Утриманство» за рахунок держави сьогодні набуло зовсім інших форм. По-перше, бюрократія перестала «соромитися» жити за рахунок експлуатації державного механізму (зарплата, хабарі, присвоєння власності, прибутку і т. д.), розглядаючи його як свою «дійну корову». По-друге, різко скоротилася соціальна добродійність держави, що живить побутовий паразитизм – фальшиву інвалідність, приховане безробіття тощо. По-третє, орієнтації на державний патерналізм – «держава повинна нести відповідальність за гарантоване забезпечення громадян» – скорочуються, хоча все ще й високі серед осіб літнього віку, що становлять групу «соціально підопічних». Окремо стоїть група люмпенів, тих, що свідомо паразитують на державі, жалощах громадян і займаються незаконним бізнесом (наприклад, наркотиками), тих, що не бажають працювати і живуть жебрацтвом, злодійством, грабуванням тощо. Ця яскраво виражена, хоч і не однорідна, група соціальних паразитів сьогодні бурхливо і

Гострота проблеми не так у відновленні суспільної справедливості, порушення якої деморалізує громадян соціуму, як у тому, що соціальний паразитизм розбещує, порушує продуктивний ритм суспільства, а в кінцевому підсумку позбавляє його майбутнього. Заробляти на комах, крапках, словах, реченнях, абзацах, що легітимізують у правовому просторі вигідні для когось суспільні та правові норми, чи на державних бланках, печатках, праві підпису посадової особи, як показав вітчизняний досвід, взагалі-то можна, і дуже непогано. Але за умов, якщо буде за рахунок кого й чого. Щоб віднімати й ділити, треба виробляти. Не можна розділити більше, аніж виробляється, а тим паче багато разів ділити те, що один раз зроблено. Нерухомість, землю можна поділити один раз, а потім лише переділяти, що в реальному суспільному житті людей означає – в одних забирати, а іншим віддавати. Навіть неймовірно висока ціна продажу землі, що дісталась від земельного наділу чи переділу або купівлі, урешті-решт, виявиться мізерно малою, щоб землю повернути у свою власність. У сучасному глобалізованому людстві український народ разом зі своїми можновладцями неплатоспроможний викупити власну землю, яка піде в продаж. Вотум довір'я суб'єктам влади від народу не може базуватись, а тим більше утримуватись довічно на популізмі та обмані. Це ті явні та очевидні обмеження, що позбавляють перспективи непродуктивний шлях діяльності суб'єктів, які мають наміри використовувати їх як концептуальні засади влаштування свого безбідного й благополучного життя на майбутнє.

Те, що в українському суспільстві за роки незалежності України зловживання владою, а по суті соціального паразитування з її допомогою, набули таких нищівно загрозливих масштабів, є беззаперечною ознакою відсутності в ньому демократично-правової держави, сувереном якої має бути український народ. Це означає, що де-юре Україна за своєю Конституцією є демократичною, а де-факто в ній утвердився й міцно засів авторитаризм.

Авторитаризм як засадний атрибут незбалансованої системи влади, що неухильно у своїй еволюції зорієнтована до диктатури, полегшує управління, створює ефект найшвидшої результативності від такого безцеремонного стилю досягнення слухняності в системі. Саме цим і розбещує тих, хто потрапляє в її структури. Згадаймо лишень, як

буйно розростається». Михальченко Микола Іванович. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – С. 168.

утверджувалась диктатура пролетаріату в Радянській Росії. Феномен ефективності тієї постреволюційної влади базувався не на освіченості, толерантності, інтелігентності, які доводилось тим, у кого такі якості були, ретельно їх приховувати. Він тримався на нахабності, брутальності, матюках, примусу, розтиранні в людині її суто особистісного та індивідуального в порошок та пилюку. Подібні тенденції спостерігаються в соціальній дійсності пострадянської України.

Тоді, на зорі утвердження радянської влади, суб'єкти, які не мали компетентності, щоб проявити себе, реалізувати в якійсь професійній діяльності й мати можливість у такий спосіб гідно жити, потрапляючи в таку систему влади, дуже швидко знаходили там усе, чого їм бракувало. Там у них з'являлось відчуття не лише компетентності, а й, найголовніше, власної значущості через самоствердження себе за допомогою авторитарної влади, яка апріорі непогрішима й за визначенням компетентна.

Особам, які заражаються такою легкою владою, надзвичайно складно обтяжувати себе на шляху до результатів своєї управлінської діяльності в демократичний спосіб. Не силою влади. А на основі взаємної довіри та поваги, впливом свого особистісного авторитету, що не з'являються автоматично на другий день після призначення на посаду. Силою свого інтелекту, розвиток якого потребує значно більших зусиль і часу, ніж набуття авторитету. Взірцем професіоналізму й мудрістю соціального досвіду, які треба набувати роками напруженої й самовідданої праці. До цього треба додати, що уважним, терпимим, терплячим, здатним до емпатії, співучасті й альтруїзму у відношеннях із підлеглими значно складніше бути, аніж байдужим, брутальним, нахабним, безцеремонним, бездушним і користолюбним, тобто цинічним.

Громадяни, які скуштували легкий хліб авторитарної, непідконтрольної влади, не лише інфіковані соціальним паразитизмом, що має здатність швидко поширюватись у суспільстві до загрозливих масштабів епідемій розтління людських душ через спокусу в будь-який спосіб опинитись й закріпитись в такій владі. Вони є основним чинником, що забезпечує стійкість, могутність тоталітарної системи.

Якщо той, хто посідає певну нішу в такій владі й реально оцінює ситуацію, свої індивідуальні можливості та приходить до висновку, що за межами системи в бідній країні він втратить безальтернативну можливість не лише жити на широку ногу, а йому буде скрутно виживати, він готовий на будь-які конформізм, підлабузництво, холуйство перед тими, хто може усунути його від «суспільного

корита». Водночас такий людський індивід, коли в ньому культивуються інстинкти самозбереження й самовиживання, схильний до крайньої агресії, яка, зрозуміло, спрямовується на своїх підлеглих, конкурентів, опонентів, супротивників. І коли такому суб'єкту є що втрачати, він може бути здатним переступити всі принципи доброчинності, людськості й удаватись до «соціального канібалізму» – нещадного знищення й «пожирання» своїх ворогів. Яким вигідно, зручно й неважко, коли перебуваєш у владі, приліпити слово «народу», підмінивши ним відповідник «своїх». Після соціального з'їдання своїх опонентів нескладно перепроваджувати їх і до фізичного утиску чи навіть знищення, коли репресивна машина легалізована через її суспільне визнання й запущена на конвеєрну переробку не лише людських душ, а й тіл.

Соціальний канібалізм можна інтерпретувати як нелюдський засіб опанування соціального простору, що постає в соціальній дійсності як феномен усунення конкурентів, суперників, зайвого чи баластного людського чинника, який здійснюється способами, прийомами, що перебувають за межами права та людської моралі.

Те, що підлягає під визначення соціального канібалізму не ототожнюється з конкуренцією політичною чи бізнесовою, яка в цивілізованому світі людей має правове регулювання й обмежується нормами моралі як своєрідними суспільними табу. У системі суспільних відносин, які дозволяють, з одного боку, мати шалені можливості для соціального паразитування як потужного чинника мотивації жити за рахунок інших, а з іншого – не нести за це ніякої відповідальності, породжується не конкуренція в кращому сенсі цього поняття, а реальне соціальне нищення своїх конкурентів у такі способи, як начебто це відбувається в соціумі, де ще не введено табу на канібалізм.

З історії еволюції людських соціумів відомо, що первісними людьми визнавались табу на ті дії та вчинки, за які слідувала невідворотна та нещадна кара. Пізніше, коли людські відносини почали регулюватись нормами суспільної моралі, такі категоричні заборони вводились на явища, які вважались ганебними в соціумі чи окремому соціальному середовищі. Доки у нашому суспільстві не відбудеться усвідомлення з позицій сучасного цивілізованого світу людей всієї ганебності соціального нищення своїх співгромадян та введення табу на опанування соціального простору в такий недопустимий спосіб, доти український соціум буде приречений на розбрат, чвари, непримиренний антагонізм, що, мов корозія, роз'їдатимуть і нищитимуть його суспільні конструкції, без яких

унеможливлюється консолідація й становлення українського народу як нації, що претендує на цивілізоване майбутнє.

Термін «соціальний канібалізм», що визначає дуже небезпечну системну суспільну хворобу, може сприйнятись рафінованими науковцями як неологізм епатажного штибу. Але чи є смисл шукати благопристойну назву зовсім непристойному та ганебному феномену в суспільних відносинах соціуму, який декларує себе демократичним, цивілізованим і таким, що розбудовує на своїх теренах правову державу, а не потурає збіговиськам соціальних канібалів, сформованих у так звані команди, які, керуючись власними, а не суспільними інтересами, буквально «з'їдають», знищуючи своїх конкурентів, суперників, опонентів, нелояльних до них громадян такими нещадними способами, як це не робилось у добу печерного життя первісної людини, оскільки в тої не було такого арсеналу нищення. Адже це явище є не менш страшним злочином, ніж позбавлення людини біологічного життя, втрату якого, на відміну від життя соціального, вона не усвідомлює й при цьому позбавляється всіх земних проблем і страждань та в кінцевому підсумку не знає, хто її з'їв. Коли ж людина втрачає соціальне життя, стає маргіналом без будь-якої альтернативи в реалізації особистісного потенціалу, у неї виникають нерозв'язувані проблеми й нескінчені страждання, які вона усвідомлює й емоційно переживає. Людина, яку соціально знищили, свідома того, хто її скривдив та занапастив.

Проблема полягає не лише в тому, щоб співгромадяни, які мають непереборну жагу до влади й бажання жити заможно за рахунок інших, боролись за це в межах норм позитивного права та повернулись у лоно моралі. Крім правового й етичного, ця проблема має суто прагматичний аспект[96]. Адже є очевидною тенденція самопоїдання нації через селекцію гірших і соціальне знищення та відторгнення від політичної та державницької суспільно-корисної діяльності кращих її представників. Механізми такого суспільного самознищення наяву. У цілому ж соціальний канібалізм – це не лише деструктивно нищівна

[96] «В України є все для крупних політичних і економічних перемог! Але для їх досягнення країна повинна розв'язати головну внутрішню проблему – досягнення консенсусу серед еліти, який, розповсюджуючись на все суспільство, стане прообразом крупної національної ідеї, цементуючої суспільство. Без цього каталізатора українцю важко вирішити проблему самоідентифікації. Боюсь, що в України на рубежі 2020-2025 років є тільки два шляхи: або стати сильною державою, або зіткнутися з реальною небезпекою поглинання…» Горбулин В.П. Без права на покаянне / В. П. Горбулин. – Харьков : Фолио, 2009. – С. 306.

для суспільства соціальна хвороба, а й найбільш агресивно-цинічний засіб соціального паразитування.

Завуальованим, але не менш деструктивним засобом соціального паразитування в сучасному українському суспільстві є лобізм. Його можна вважати джерелом корупції, а також маховиком розкручування її в суспільстві. Одні заробляють на тому, що проштовхують завдяки лобізму приватні інтереси, а інші – на тому, що виконують функції лобістів. Як, хто й скільки на цьому заробляє, достеменно знають вітчизняні народні депутати всіх рівнів й усіх скликань. А от чи є в них усвідомлення того, що своїм лобізмом вони блокують не лише запровадження демократії на теренах України, а взагалі паралізують позитивний суспільний розвиток? Це надзвичайно актуальна суспільна проблема, яка має розв'язуватись, передусім, на світоглядному рівні тих, кому народ делегував владу в суспільстві. Для полегшення усвідомлення необхідності розв'язання цієї проблеми розглянемо нижче сутність лобізму.

Лобізм – тіньовий, прихований від народу вплив на структури державної влади, передусім, на законодавчі органи й суб'єктів законодавчої ініціативи, а також на органи місцевого самоврядування для впровадження ними таких законів і рішень, які б відповідали інтересам суб'єктів лобіювання (лобі) і тим, хто за ними стоїть, реально зацікавленим особам чи групам осіб, які мають потужні ресурси для такого впливу, у тому числі й для наймання та утримання професійних лобі. Останні ж не можуть повністю перебувати в тіні, оскільки тоді вони вимушено чи невимушено заганяють себе в статус і роль посередників сумнівних і протизаконних операцій, які набувають очевидних ознак корупції.

Саме тому лобі, як правило, свій тіньовий вплив камуфлюють під світлий бік діяльності, що дає змогу їм не лише легалізувати свій тиск на владні структури й конкретних суб'єктів, потужність якого залежить від наявних ресурсів зацікавлених у цьому осіб, а й створити своєрідний імідж благочинства, безкомпромісних борців за інтереси народу та його найменш захищених верств населення. Наприклад, лобіювання виділення мільярдних сум в аграрний сектор економіки здійснюється під приводом того, що ці кошти конче потрібні для підтримки селян. Тобто тих селян, мільйони яких відлучені від роботи на землі, на якій запроваджено сучасні технології і які архаїчними методами копирсаються у своїх присадибних ділянках. А реально кошти передбачаються суб'єктам господарювання, тобто сільським панам, значна частина яких не проживає в цих селах і не буває в них

роками, навіть наїздами, а здійснює своє господарювання через сучасних прикажчиків.

Аналогічним чином лобіюються щорічні дотації для обездолених шахтарів, металургів, кошти яких потрапляють у розпорядження власників або керівників шахт та заводів. Донбаський олігархат утворився, зріс і перетворився в руйнівника України, завдячуючи значною мірою таким дотаціям. Цей приклад можна екстраполювати й на інші галузі економіки та сфери діяльності. Така підміна понять вигідна, адже дотації з державного бюджету зручніше й моральніше отримувати для селян і робітників, а не для латифундистів-поміщиків і фабрикантів. Подібні лобіювання, попри їхній цинізм, хоча й несправедливі, але не зовсім шкідливі для суспільства, оскільки якась частина коштів у такий спосіб усе-таки інвестується в економіку й щось із них якщо не безпосередньо, то опосередковано доходить до тих, кого можна по праву назвати селянами й робітниками.

Найбільша ж загроза для суспільства йде від впровадження законів, якими вибудовується негативний правовий простір, і створення підзаконних нормативних актів, які дозволяють певним суб'єктам здійснювати свою діяльність за власними правилами. Адже не є секретом, що в сучасному вітчизняному правовому просторі запроваджено багато законів, у яких закладено преференції під чиїсь конкретні приватні та корпоративні інтереси. Слід зазначити, що в умовах новітнього державотворення України лаштування зовнішнього середовища під власні приватні інтереси набуло гіпертрофованого характеру, що несе в собі реальну загрозу національній безпеці нашої Держави. Коли системно й систематично міняються правила гри під чиюсь особисту вигоду, це стає грою без правил. У такій грі в кінцевому підсумку не стає переможців і всі програють. Навіть ті, хто встигнув щось для себе хапнути, скориставшись можливостями влади й отриманих преференцій. Адже в грі без правил ніхто не має майбутнього. Той, хто виграє завдяки своїм правилам сьогодні, не має гарантій на виграш чи перемогу завтра, коли диктуватимуть свої правила інші гравці.

Суспільство, у якому не дотримуються правил гри, тобто законів, стає заручником свавілля, яке чинять на свій лад суб'єкти в межах тих суспільних ніш і соціальних статусів, які вони опанували. Коли кожен живе за своїми законами й правилами, це в соціальній дійсності постає беззаконням. Детальніше актуалізована проблема аналізується в параграфі 2.3.2.

У цьому контексті доречно ще раз звернути увагу на право як міру свободи, межею якої є свобода іншої людини. Це означає, що

поширення свободи однієї людини не має здійснюватися за рахунок обмеження, а тим більше цинічного попрання свободи інших людей. Не лише в нашому суспільстві, а й у межах сучасної цивілізації спостерігається негативна й дуже небезпечна тенденція, коли під прикриттям верховенства права в правовому просторі, який регулює й регламентує життя людських спільнот, запроваджуються негативні закони. Таке спекулювання стає можливим через вульгарну підміну понять. Адже верховенство права й верховенство закону – це не одне й те ж, вірніше, не завжди одне й те ж. Коли закон відповідає нормам права, тоді ці поняття можна розглядати як тотожні. Але в тих випадках, коли закон суперечить нормам права, такий закон не є позитивним. Він підлягає негайному скасуванню. Універсальним критерієм права є суспільна справедливість. Якщо закон порушує суспільну справедливість, впроваджує норми, через які порушуються рівні можливості громадян, створюються преференції для одних, а невигідні чи зовсім кабальні умови для інших, тоді апелювання до верховенства права з посиланням на такий закон є проявом цинізму.

Запроваджує закони в суспільне життя влада. У суспільствах із демократичним устроєм держави джерелом влади є народ, що передбачає підзвітність і політичну відповідальність влади перед ним. Але, на превеликий жаль, суспільне життя так улаштовується, що інколи де-юре не підтверджується де-факто. Тобто те, що задекларовано в конституції, не відразу й не завжди втілюється в реальному житті суспільства. Тому лобізм на шляху становлення демократії та формування правової держави в суспільстві слід розглядати як бар'єр, який здатний не лише вповільнити на декілька десятиліть рух на цьому шляху, а й заблокувати його. Ще з часів утвердження римського права відомий принцип, що очевидне не потребує доказів.

По-перше, очевидно, що під лобізмом легалізується й ховається корупція, нещадна війна якій перманентно проголошується з олімпу й підмостків влади, особливо в країнах, які нещодавно стали на шлях демократичного розвитку. По-друге, очевидно й те, що дозволити лобізм можновладців, які володіють безпрецедентними ресурсами тиску й впливу на органи й суб'єктів влади, з великими ризиками для збалансованого й успішного суспільного розвитку можливо лише за умови, коли його можна врівноважити чи збалансувати лобізмом громадянського суспільства, що репрезентує інтереси народу, який у державі з демократичним устроєм є сувереном. Цей принцип суверенітету де-юре передбачає, що влада має слугувати народові й

бути йому підконтрольною у своїй діяльності. Коли ж у суспільстві фактично є лише можновладці, а громадянське суспільство знаходиться в пуп'янку чи ембріональному стані, лобізм консервує статус-кво такого суспільства, тобто воно заклякає в стані демократії де-юре. А фактично це означає, що розвиток громадянського суспільства й демократії за таких умов приречені.

Ще одним засобом корупції є протекціонізм цинічно схибленого штибу. Саме цей засіб корупції чи не найбільше паралізує розвиток вітчизняної вищої школи та блокує підвищення якості вищої освіти. Адже ескалація номінальної освіти й нехтування реальною компетентністю чи не найбільше зумовлені протекціонізмом в українському виконанні, який наскрізь пронизав сучасний український соціум і паралізує його прогресивний суспільний розвиток. Можливість завдяки протекціонізму працевлаштовуватись за формальними ознаками освіти, а не за реальними знаннями та вміннями цивілізовано конкурувати на паритетних засадах з іншими претендентами, опановуючи ту чи іншу суспільну нішу, породила черги у вітчизняних вищих навчальних закладах за отриманням дипломів. Цим включено механізм корупції в навчальному процесі вищої школи, коли на вимогу студента виставляються необхідні оцінки незалежно від того, як він навчається й чи взагалі навчається. Потреба в дипломах про вищу освіту тих суб'єктів, які не здатні здобути її самотужки чи лінуються це робити, формує пропозицію підкупу на етапі вступу до вищих навчальних закладів тих осіб, від яких цей вступ залежить. І байдуже, де ці особи знаходяться – безпосередньо у ВНЗ чи за їхніми межами. Урахування середнього балу атестату та медалі при вступі у ВНЗ створює механізм протекціонізму й корупції в школі, коли суспільно значущими стають оцінки, а не знання учнів.

Для того щоб у цьому сенсі відбувся переворот і все стало з голови на ноги, потрібно запроваджувати суспільні механізми, які б блокували протекціонізм некомпетентності. У цивілізованих країнах із розвиненими демократіями й правовими державами в суспільній свідомості утвердився такий феномен як репутація, яка в суспільстві цінується більше, аніж будь-які гроші. Там бояться втратити особисту репутацію не менше, аніж втратити власне багатство, оскільки усвідомлюють, що з доброю репутацією можна відновити матеріальні й фінансові втрати, а із зіпсованою – можна приректи себе на збитки. Й втратити те, що маєш.

Тому, щоб діяла формула Макса Вебера «у ринковій економіці моральним бути вигідно», важливо подбати про суспільний контекст, у

якому ринкова економіка діє. Це багато в чому проблема світогляду й суспільної свідомості, тих цінностей, які сповідуються в суспільстві. У соціально здоровому суспільстві не проштовхуватимуть телепнів в університети й робити їм липові дипломи шляхом перетягування через екзаменаційні сесії, щоб потім пропхати на державні посади чи в політику. У соціально здоровому суспільстві існує, по-перше, усвідомлення того, що такий протекціонізм небезпечний для суспільного організму, по-друге, відповідальність за протеже, ціна якої є репутація того, хто здійснив чи здійснює протекцію. Отже, для того щоб убезпечити суспільство від регресу, необхідно відмовитись від протекціонізму тих, хто може призводити до регресу та соціальної дееволюції й деградації. Щоб глибше усвідомити справедливість зробленого твердження, з'ясуємо детальніше сутність протекціонізму.

Протекціонізм (від лат. protectionis – прикриття, захист) – 1) економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції шляхом уведення великих розмірів мита на певні товари, які ввозяться до країни, а також низки деяких інших заходів; 2) система протекцій сприяння, заступництво, підтримка, яку надає впливова особа при вирішенні чиїх-небудь справ[97]. У цивілізованому контексті протекціонізм постає й сприймається суспільною свідомістю як цілком нормальний соціальний феномен. Природно, що держава підтримує, піклується та захищає інтереси вітчизняних товаровиробників, а впливові особи, які дають протекції, несуть відповідальність власним авторитетом за своїх протеже.

На жаль, у нашому суспільстві протекціонізм нажив негативної слави, оскільки в першому варіанті свого виявлення його явно бракує на вітчизняних теренах, а в другому – він постав у гіпертрофовано цинічно-спотвореному вигляді, що й звело нанівець державний протекціонізм у нормальному сенсі цього поняття. Адже відстоювати загальнодержавні й суспільні інтереси невигідно, коли перебуваєш під пресом протекціонізму приватних інтересів, за негативні наслідки якого суб'єкти протекціонізму не несуть геть ніякої відповідальності, оскільки система суспільних відносин дозволяє це робити безкарно.

Протекціонізм у нашому вітчизняному застосуванні вигідний з позицій задоволення власних, приватних і корпоративних інтересів,

[97] Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних сполучень / [уклад. Л.О. Пустовіт та ін.]. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с. – (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).

але не суспільних і державних. Такий протекціонізм нівелює, зводить нанівець компетентність, робить її незатребуваною в суспільстві. Свідченням цього є всенародна гонитва не за знаннями, а за оцінками й дипломами та прибутковими суспільними статусами, де реальна компетентність у розрахунок не береться. Така негативна тенденція є згубною в державотворенні, оскільки підриває конкурентну здатність нашої молодої держави серед цивілізованих країн світу, яка має міцно стати на власні ноги й історично утвердитись у своїй державності та бути запорукою для успішного життя всього українського народу.

Привідним механізмом вітчизняного протекціонізму є нерозмежовані політичні та адміністративні функції, залежність бізнесу та будь-якої іншої господарської діяльності від політики й владних структур, використання держави в приватних інтересах. Така тотальна залежність суспільства від політики спонукає до критичного аналізу її негативних наслідків та до з'ясування механізмів, що їх породжують. Правду про нашу соціальну дійсність та причини наших суспільних негараздів необхідно нести в студентські аудиторії.

Адже студенти є повноправними громадянами свого суспільства, що гарантує Конституція України, і мають право для адекватного сприйняття, розуміння й усвідомлення соціальної дійсності, в якій вони живуть. А громадянська позиція викладача зобов'язує в силу своїх можливостей давати пояснення тому, що, як і чому відбувається насправді в цій дійсності, принаймні в тих її контекстах, які перебувають в ракурсі предметного поля навчальної дисципліни, яку він викладає. Адекватний критичний аналіз соціальної дійсності має слугувати запорукою її оздоровлення та покращення. На брехні та лицемірстві неможливо виховати справжню людську особистість, яка була б здатною успішно творити свою державу та не руйнувати її в історичному зародку.

Альтернативою закритій кадровій політиці, що вибудувана на протекціонізмі, є її відкритий тип. Відкритість кадрової політики передбачає прихід у структури систем політичної, державної влади, на посади в установах, організаціях, підприємствах працівників зі сторони та зайняття виборних посад на конкурсній основі, коли дотримуються умови відкритості, неупередженості, збереження встановлених правил і процедур конкурсу, об'єктивності оцінки тощо. І пріоритетом або визначальним критерієм при цьому є реальна компетентність претендента, а не впливовість осіб, які його підтримують чи проштовхують на посаду. Принципи реально, а не декларативно, відкритої кадрової політики не допускають корупційних

варіантів і схем у зайнятті посад так, як це може бути в закритих моделях кадрового забезпечення.

А хіба, на жаль, не за такими моделями в українському суспільстві вибудовуються стосунки власника чи керівника із працівниками, яких він поділяє на чужих та своїх? Причому не за ознаками компетентності, а за критеріями партійної ідентичності, родинних чи дружніх зв'язків, урешті, за ступенем конформізму й покірності та особистої відданості підданих, які добровільно чи під тиском обставин мають ставати кріпаками й шанувати свого хазяїна як феодала.

І це є новітньою, надзвичайно гострою соціальною проблемою сучасного українського суспільства, яка потребує нагального та невідкладного розв'язання. Адже вона породжує й сіє розбрат та ворожнечу як на локальних рівнях – в окремих трудових колективах, так і в суспільстві в цілому. Не можна миритись з тим, щоб громадяни однієї держави, зайнявши той чи інший панівний статус, соціально нищили, гнобили й принижували гідність своїх співгромадян. Тим більше недопустимо, коли це робиться значно брутальніше, аніж могли дозволяти собі у відношенні до українців чужоземці в умовах бездержавності українського народу. Соціальне й фізичне нищення українських сіл є цьому наочним прикладом. Це дезінтегрує, буквально розколює суспільство на своїх та чужих. У такому суспільстві не шанують людську гідність, праведність та принциповість, реальну, а не номінальну компетентність, справжній професіоналізм.

Неконсолідоване суспільство, в системних структурах якого панівне становище можуть посідати некомпетентні й цинічні суб'єкти, які нехтують людськими цінностями, не набуває чи втрачає здатність бути конкурентоспроможним у сучасному глобалізованому світі. У суспільних відносинах, які тяжіють до епохи феодалізму, важко, а то й неможливо в умовах ноосфери зробити прорив у цивілізоване майбутнє.

З наведеного переліку соціальних хвороб, якими вражене сучасне українське суспільство, схарактеризовано лише декілька з них. Мета, завдання й формат авторського дослідження не дають змоги зупинитись на висвітленні цієї проблематики. Та це й неможливо зробити в одному дослідженні. Адже кожна з названих і не названих соціальних хвороб є не лише актуальною, а й масштабною багатоаспектною проблемою українського суспільства, що потребує не якогось окремого, а комплексу різнопланових досліджень.

Висвітлений же у цьому підрозділі соціально-філософський аналіз сучасного стану українського суспільства дає достатньо підстав для

того, щоб вважати його соціально хворим. З огляду на перебіг в ньому системних соціальних хвороб та на відсутність дієвих механізмів, які б блокували поширення їх у суспільному організмі, воно не легко, а тяжко хворе.

Такий діагноз має загострювати необхідність невідкладних системних змін у наших суспільних відносинах, які б закладали механізми локалізації та нейтралізації соціальних хвороб, що мають тенденцію до розростання в соціальному просторі сучасного українського соціуму. Адже підтримування ілюзій під прикриттям перманентно перехідного суспільства щодо допустимості такого рівня соціального благополуччя українського народу, яке явно неблагополучне, не просто спотворює істинну соціальну реальність, що, безумовно, комусь вигідно з позицій сьогодення, а заводить у глухий кут накопичення нерозв'язаних соціальних проблем. А це шлях у нікуди, який позбавляє Україну майбутнього, принаймні цивілізованого.

Не виключено, що з теоретичної точки зору, враховуючи усталений науковий тезаурус та визнані парадигми, автор може бути звинуваченим чи покритикованим у ненауковому визначенні деяких соціальних хвороб. Але це, на жаль, не може скасувати чи ліквідувати на вітчизняних теренах тих небезпечних феноменів, які названі мною в довільній формі. Деякі назви зовсім неблагозвучні або сприймаються як неологізми в понятійному полі науки. Тому проблема в площині конвенціоналізму з цього приводу має дискутуватись окремо.

Тут доречне лише концептуальне узагальнення зробленого обґрунтування постановки надзвичайно актуалізованої проблеми сучасного українського суспільства, від позитивного розв'язання якої залежить майбутнє нашого народу. Якщо не відбудеться системного оздоровлення українського суспільства, таке майбутнє стає примарним і невизначеним. Оздоровлення, як відомо, розпочинається зі встановлення діагнозу, що має бути адекватним наявним хворобам. Коли йдеться про оздоровлення суспільства, яке вражене системними соціальними хворобами, встановлення адекватного діагнозу має здійснюватись з позицій системного підходу та з інтегральним застосуванням наукових методів дослідження стану суспільного організму. Будь яка з конкретних наук обмежена своїм предметом та методами дослідження, щоб виконати таку суспільну роль. І лише соціальна філософія спроможна осягнути все, що діється в суспільстві й серед людей, здійснити адекватний науковий аналіз та вийти на коректне діагностування соціальних хвороб і визначити шляхи їх лікування.

У цьому виданні висвітлюється соціально-філософський аналіз цивілізаційного контексту й проблеми компетентності людини в ньому та концептуальний аналіз сучасного стану вітчизняної вищої школи, яка генерує нові покоління суб'єктів творення соціального буття. Україна як незалежна Держава не може ізолюватись від світової цивілізованої спільноти, оскільки цим вона прирече себе на маргінальність і довічне аутсайдерство в руслі цивілізаційного розвитку.

Щоб уникнути такої прикрої історичної долі, Україна має визначатись у своєму подальшому суспільному розвитку в системі координат сучасної цивілізації, яка є багатовимірною. Але навіть без заглиблення в цю вимірність, на рівні експертної оцінки не лише суспільних аналітиків, а й пересічних громадян, є очевидним, що за інтегральними критеріями цивілізаційного розвитку наша країна знаходиться в зоні мінусів, а не плюсів. Безумовно, в нас є здобутки й досягнення, які дають змогу Україні посідати місце серед передових цивілізованих країн. Але не за рівнем добробуту народу та розвитку демократії й розбудови правової держави, які є безальтернативними суспільними механізмами чи то засобами забезпечення гідного людського життя в суспільстві.

Чи рухатиметься Україна в зону плюсів сучасної цивілізації, а не у зворотному напрямку, безумовно, залежить, передусім, від її цивілізаційного визначення як обрання азимуту суспільного розвитку. Але рух до цивілізованої спільноти сучасного людства, реальне цивілізаційне наповнення сучасного українського соціуму залежить від того, наскільки успішно розв'язуватимуться проблема компетентності в українському суспільстві. Не шляхом підвищення відсотку кандидатів і докторів наук серед представників вітчизняного істеблішменту, а адекватною до сучасних цивілізаційних реалій, викликів та вимог їхньою політикою, результативність якої підтверджується цивілізаційним прогресом. У людських, а не суто технічних чи технологічних вимірах. Не кількістю студенто-місць у наших вищих навчальних закладів та виданих ними дипломів про отримання вищої освіти, а знаннями й уміннями володарів цих дипломів, які роблять їх конкурентоспроможними на світовому ринку інтелектуальної праці. І коли суспільний розвиток України вмотивовуватиме таких конкурентоспроможних випускників ВНЗ працювати на вітчизняних теренах, а не блукати по світу в пошуках кращої долі.

1.3. У соціально хворому суспільстві не варто сподіватись на здорову вищу школу

У хворому суспільстві не доводиться сподіватись на здорову вищу школу. Цим актуалізується дослідження проблем вищої школи, як тих, що зумовлені суспільним контекстом, так і тих, що мають внутрішньо інституційне походження. Авторський концептуальний аналіз сучасного стану вітчизняної вищої школи здійснено в четвертому розділі. В цьому підрозділі схарактеризуємо цей стан у форматі дискурсу інших авторів і дослідників, які переймаються проблематикою вищої школи.

Роблячи аналіз публікацій, автор не може залишитись відсторонено індиферентним до суджень інших дослідників. По-перше, до дискусії з іншими авторами зобов'язує дискурс. А по-друге, визрівши до написання цієї монографії, автор має власну позицію й точку зору щодо бачення діяльності вітчизняної вищої школи та оцінки якості вищої освіти в Україні. Разом з цим автор усвідомлює, що власна позиція й точка зору в дискусії не мають нав'язуватись як стереотипи чи догми. Особливо таке недопустимо в науці й освіті. Авторські судження можуть співпадати із твердженнями інших авторів, можуть посилювати їх, а можуть і суперечити їм. Важливо, щоб дискурс будувався на логіці та аргументах, переконливість і очевидність яких не можна спростувати чи заперечити.

Різнобічне уявлення про загальний стан вітчизняної вищої школи на початковому етапі офіційного входження України в Болонський процес дає аналітична доповідь «Забезпечення якості вищої освіти – важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства» тодішнього Міністра освіти і науки України С. Ніколаєнка, з якою він виступив на початку березня 2007 року в Харкові. Про різнобічність аналітичного висвітлення стану вітчизняної вищої освіти в цій доповіді свідчить її структура, що складається з наступних підрозділів: 1) забезпечення якості освіти – невід'ємна умова її конкурентоспроможності; 2) рівний доступ до вищої освіти – важливий фактор довіри суспільства; 3) державне замовлення – запорука підвищення освітнього рівня нації; 4) формування оптимальної мережі вищих начальних закладів – важлива складова забезпечення кадрами економіки держави; 5) ліцензування, акредитація та нострифікація – ефективні механізми впливу на якість освіти; 6) адаптація до Європейського освітнього простору – стратегічний курс національної вищої освіти; 7) оновлення напрямів, спеціальностей, кваліфікацій –

важлива вимога часу; 8) сучасні форми організації навчального процесу. Інформатизація освіти; 9) вищі навчальні заклади I – II рівнів акредитації – як невід'ємна складова системи вищої освіти; 10) науково-методичне забезпечення навчального процесу та роль бібліотек у підвищенні якості освіти; 11) розвиток наукових досліджень в університетах – головне завдання сьогодення; 12) кадровому забезпеченню – сучасні вимоги; 13) працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, посилення зв'язків з роботодавцями; 14) приватна освіта – важлива складова забезпечення кваліфікованими кадрами економіки країни; 15) формування громадянської позиції майбутнього спеціаліста; 16) моральність і духовність в освіті; 17) демократизація і автономія вищої освіти, розвиток студентського самоврядування – шлях оновлення навчальних закладів; 18) міжнародна діяльність університетів; 19) освіта впродовж життя – важлива складова інноваційного розвитку.

З багатьох проблем у галузі вищої освіти, зазначених С. Ніколаєнком у доповіді, нижче назвемо найгостріші з них, що дасть уявлення про загальний стан вітчизняної вищої школи. При цьому зробимо акцент на розбіжностях між вітчизняним і західноєвропейським простором вищої освіти, оскільки це є принциповим для адекватного усвідомлення тих проблем, які Україна має долати на шляху євроінтеграції.

Зокрема, важливою методологічною розбіжністю є те, що в Україні акцент робиться на контролі за якістю, а не на забезпеченні якості вищої освіти. Вітчизняна система контролю за якістю освіти зосереджена на показниках якості освітнього середовища, освітнього процесу та результатів освітнього процесу. Європейський же простір вищої освіти у забезпеченні якості освіти зорієнтований на такі критерії, як: ступінь відповідності реальних результатів освіти ринковій кон'юнктурі; показник матеріально-технічної і ресурсної забезпеченості освітнього процесу; комплексний показник чинників престижності й економічної ефективності освіти; показник досконалості змісту, технологій і системи оцінки освітніх досягнень; показник інвестиційної привабливості освіти тощо.

Запорукою забезпечення якісної вищої освіти є якісний контингент студентів, що актуалізує проблему рівного доступу до вищої освіти як важливого чинника довіри суспільства до вітчизняної вищої школи в цілому й до кожного вищого навчального закладу зокрема. Тому в доповіді цілком логічно й слушно, враховуючи ситуацію в Україні, було зазначено, що альтернативи прозорій

об’єктивній вступній кампанії немає. Запроваджена на вітчизняних теренах система зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників середніх загальноосвітніх навчальних закладів підтвердила справедливість цієї тези. Але нерозв’язаною й до нині у нас залишається проблема прозорості й справедливості та об’єктивності оцінювання знань вступників до магістратури.

Неякісний контингент студентів, суспільний престиж диплому, а не реальної компетентності, формують передумови для хабарництва. В доповіді наголошувалось, що проблема корупції у вітчизняній вищій школі потребує термінового розв’язання, оскільки вона несе значну загрозу демократії, реалізації принципу верховенства права, соціальному прогресу, національній безпеці, формуванню громадянського суспільства тощо.

Нагальною в системі вітчизняної вищої освіти була й до нині залишається проблема оптимізації мережі вищих навчальних закладів. Актуальність цієї оптимізації підтверджується відповідною статистикою, зокрема великою кількістю вищих навчальних закладів в Україні та малою чисельністю студентів у більшості з них. Таке подрібнення створює системні передумови для низької якості освітніх послуг. Зокрема, у ВНЗ з малими контингентами студентів неможливо створити наукові школи, оскільки в них кафедри формуються з викладачів, які викладають по 4-5, а то й більше неспоріднених навчальних дисциплін. На таких кафедрах, як правило, відсутня єдина наукова тематика, що розпорошує людські, фінансові й матеріальні ресурси у дослідницькій діяльності, перетворюючи її в суто аматорську справу тих науково-педагогічних працівників, які до неї долучаються. Про системне залучення студентів до науково-пошукової діяльності за таких умов годі й думати.

Попит на дипломи, а не на якісну вищу освіту в нашому суспільстві спровокував відповідну й пропозицію на ринку таких псевдоосвітніх послуг, яка за певних умов і обставин перетворюється у профанацію вищої освіти. І якщо в базових вищих навчальних закладах прояви такої профанації вдається якимось чином приховувати, то в їхніх відокремлених підрозділах, що розгорнули свою діяльність на орендованих площах в інших містах і районних центрах, легалізована фальсифікація вищої освіти стає очевидною. На вітчизняних теренах розрослася мережа відокремлених підрозділів. Подейкують, що вивіски таких підрозділів бачили навіть на занедбаних у нашій сільській місцевості клубах. Офіційно ж у доповіді Міністра освіти і науки України зазначено, що стан роботи в більшості

відокремлених підрозділів вищих навчальних закладів украй незадовільний. Майже всі вони готують фахівців з економіки, управління або права, перенасичуючи регіональні ринки праці фахівцями зі спеціальностей вказаних напрямків підготовки.

Проблемою значно вищого порядку в нашому суспільстві виявилась профанація статусу національного вищого навчального закладу, яких у 2007 році налічувалось 87. Така «зрівнялівка» призвела не лише до нівелювання цього почесного статусу, а й створила додаткове навантаження на державний бюджет. З метою подолання цієї негативної тенденції у вітчизняному просторі вищої освіти було запропоновано: 1) розглянути питання щодо розробки й застосування критеріїв та системи оцінки діяльності вищих навчальних закладів для надання статусу національного; 2) надавати цей статус на певний термін; 3) ввести моніторинг оцінки якості освіти для підтвердження цього статусу; 4) зробити процедуру надання статусу національного відкритою й прозорою із залученням до прийняття відповідного рішення освітянської громадськості.

З часу проголошення зазначених пропозицій пройшло вісім років. За цей період змінилось декілька очільників Міністерства освіти і науки України. Кількість національних вищих навчальних закладів в Україні не скоротилась, а зросла майже в півтора рази. Отже, проблема залишається нерозв'язаною. Правда у своїй доповіді С. Ніколаєнко поряд із згаданими вже пропозиціями висловив міркування, що цю проблему можна розв'язати й іншим шляхом, а саме: відмовитись від будь-яких статусів і запровадити суспільне визнання навчального закладу за його рейтингом у загальнонаціональному моніторингу якості освіти. Напевно, що в цьому міркуванні полягає найбільш конструктивна пропозиція, реалізація якої б дала змогу не лише позбутись бутафорної статусності у вітчизняній вищій школі, а й стимулювати українські виші до підвищення якості освіти, яку вони надають.

Однак, щоб на ринку освітніх послуг у сфері вітчизняної вищої освіти змінився пріоритет з пропозиції дипломів на пропозицію кращої якості вищої освіти, необхідний суспільний попит на реальну компетентність. Доки такого попиту не буде, доти українські ВНЗ й будуть вмотивовані заробляти на видачі дипломів, а не наданні якісної вищої освіти. І ніякі посилення вимог в процесі ліцензування й акредитації освітніх послуг цю негативну тенденцію не заблокують. Про неспроможність адміністративними зусиллями здолати економічну вмотивованість легалізованої фальсифікації вищої освіти красномовно свідчить наведена в цитованій автором доповіді Міністра освіти і

науки України статистика. Зокрема в ній було зазначено, що за результатами роботи Управління ліцензування, акредитації та нострифікації, Державної інспекції навчальних закладів, у 2006 році розглянуто матеріали перевірок 215 навчальних закладів, з числа яких 104 заклади отримали суттєві зауваження щодо порушення Ліцензійних умов надання освітніх послуг, а у 111 закладах анулювано ліцензії та припинено освітню діяльність за порушення Ліцензійних умов надання освітніх послуг у сфері вищої освіти та грубе порушення чинного законодавства. Основними причинами анулювання ліцензій та припинення освітньої діяльності стала незадовільна якість та низька успішність студентів.

А тепер подумки перенесемося в Європейський простір вищої освіти і науки, куди ми інтегруємось, де неможливо навіть уявити подібні системні порушення освітньої діяльності та ще й у таких масштабах. Справа в тому, що система світоглядних цінностей громадянина Західної Європи чи тих же США не здатна сприйняти можливість отримання диплома про вищу освіту безвідносно необхідного рівня компетентності того, кому дається цей диплом лише на тій підставі, що той проплатив за контрактом своє навчання або за хабарі чи під прикриттям протекціонізму отримував від викладачів незаслужені оцінки. Таку світоглядну розбіжність можна пояснити різницею ментальності, культури, релігії, суспільного розвитку тощо. Але головною причиною все таки є те, що в західноєвропейських країнах і США, на відміну від України, сформовані цивілізовані конкурентні середовища і їхні ринки праці відторгають некомпетентність. Коли в суспільстві немає попиту на фальсифіковану вищу освіту, тоді втрачається сенс і робити відповідну пропозицію на ринку освітніх послуг.

Ми ж нині, не ліквідувавши суспільний попит на номінальну вищу освіту, яка репрезентується одним лише дипломом безвідносно реальної компетентності власника диплома, прагнемо розв’язати проблему якості вищої освіти запровадженням Національного агентства із забезпечення цієї якості. Те що на підставі нового Закону України «Про вищу освіту» ця інституція за зразком західноєвропейських країн виведена з прямого підпорядкування Міністерства освіти і науки, ще не гарантує її повну незалежність від нього. Але найголовніша залежність, якої не може позбутись будь-яка інституція, – це залежність від суспільства, в якому вона функціонує. Елементарна логіка причинно-наслідкових зв’язків і загальне уявлення про теорію систем підказують, коли навіть це агентство буде повністю

укомплектоване представниками тих країн, з якими прагне інтегруватись Україна, проблема якості вітчизняної вищої освіти не буде розв'язаною, якщо не відбудеться позитивних у цьому сенсі змін в українському суспільстві. В умовах системної корупції і протекціонізму некомпетентності, якими наскрізь пронизане наше суспільство, навіть інопланетяни, доведись їм потрапити до нас, змушені будуть або пристати на такі правила суспільного життя, або ж, щоб залишитись вірними своїм світоглядним цінностям і власній совісті, покинути таке суспільство.

У цьому контексті доречно процитувати зауваження, яке зробила Г. Михайлишин, досліджуючи світоглядні пріоритети освітньої сфери у контексті модернізації сучасного українського суспільства, а саме: «Сучасний стан справ з якістю української освіти блискучим відрекомендувати важко. Він – цілком об'єктивний і закономірний результат не стільки неефективності освітян зокрема й освітньої сфери загалом, скільки недостатньо високої репутації якісної освіти і кваліфікованості в цілому. Погодьтесь: якщо найвищі посади в державі раз-у-раз обіймають суб'єкти, з якими за критерієм освіченості можуть успішно конкурувати випускники початкової школи, то навіть найталановитіший педагог не зможе переконати учня чи студента в тому, що якість освіти – це альфа і омега як особистісних, так і загальносуспільних перспектив»[98].

Концептуально виразною є характеристика ситуації, що склалася в українському суспільстві та його вищій школі, яку свого часу дала Н. Шульга в газеті «Дзеркало тижня»: «Дебати навколо нової редакції закону України «Про вищу освіту», на мою думку, є марними й безплідними. Вважаю, що один закон не вирішить проблем і викликів у сфері вищої освіти. Історично так сталося, що з класичних університетів видалили якісні експериментальні дослідження та медицину. Історична макіавеллівська схема «розділяй і владарюй» працює і досі. У дослідному процесі відсутній критерій новизни, тому більшість неприродничих дисциплін продукують величезну кількість компіляту та відвертого плагіату. Відрізаність від світових баз даних зумовлює ізоляцію України і «виправдовує» неетичну поведінку працівників наукової сфери України. Відтак спостерігаємо ситуацію, коли люди при владі купують дипломи університетів та вчені ступені,

[98] Михайлишин Г.Й. Світоглядні пріоритети освітньої сфери в контексті потреб суспільної модернізації: Монографія. / Г. Й. Михайлишин. – Івано-Франківськ : НАІР, 2012. – С. 276.

а ВНЗ залюбки їх продають. Як наслідок – проста ідея про те, що знання здобувають, а не купують, не актуальна серед більшості студентів сучасних ВНЗ України. Пріоритетом у реформуванні вищої освіти повинно стати повернення дослідного процесу до вищих навчальних закладів і створення конкурентного середовища для випускників ВНЗ усередині країни. Для вирішення проблем вищої освіти в Україні необхідно розглядати не тільки Закон «Про вищу освіту», а пакет законів, які б забезпечили інноваційний розвиток наукової сфери — освіти і науки як єдиного процесу. На сьогодні освіта і наука розділені у просторі, часі та законодавчо»[99].

У своїй доповіді С. Ніколаєнко також загострив увагу на негативних тенденціях, які спостерігаються у молодіжному середовищі. Зокрема він зазначив, що частіше зустрічаються жорстокість, соціальна апатія, наркоманія, нетерпимість, бездуховність, жадібність, агресивність, асоціальна поведінка, що є ознаками соціально хворого суспільства. Це вимагає від вищих навчальних закладів створення таких умов у своєму освітньому середовищі, які б максимально орієнтували особистість студента на здоровий спосіб життя й виховували у неї здатність протистояти асоціальним явищам.

За вісім років після зробленої С. Ніколаєнком доповіді, до деяких положень якої автор апелював у цьому розділі, якість вищої освіти в Україні не поліпшилася. Такий висновок підтвердили учасники Круглого столу «Реформа вищої освіти: погляд студентів та експертів», що проводився на початку червня 2015 році з участю Л. Гриневич – голови Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти та І. Совсун – першого заступника Міністра освіти і науки України. На ньому обговорювалися надзвичайно актуальні питання: 1) «больові точки» вищої освіти в Україні: що робити, кому і як? 2) новації реформи вищої освіти: що про це думають студенти, що про це думають експерти? 3) корупція у ВНЗ: як з нею боротися?

Один з авторитетних вітчизняних експертів з якості освіти І. Лікарчук на цьому Круглому столі, діагностував «передінфарктний» стан вищої освіти України[100]. Підставою для такого сумного діагнозу

---

[99] Шульга Наталія. Яблука чи помаранчі, або Чому самим лише законом про вищу освіту не вирішити проблеми реформування наукової сфери? [Електронний ресурс] / Наталія Шульга // Дзеркало тижня. – 23 верес. 2011 р. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/yabluka_chi_pomaranchi,__abo_chomu_samim_lishe_zakonom_pro_vischu_osvitu_ne_virishiti_problemi_refor.html

[100] Круглий стіл: «Реформа вищої освіти: погляд студентів та експертів» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: / http://www.ukrinform.ua/ukr/news/2062253

послугували не лише результати загальнонаціонального опитування студентів, а й адекватне усвідомлення експертом того, що діється в системі вітчизняної вищої освіти. Ці опитування були проведені у першій половині березня 2015 року Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва»[101]. Нижче наведемо основні оцінки студентів, якими вони за переліком поставлених їм питань характеризують новітній стан української вищої освіти, а потім розглянемо зроблені з цього приводу інтерпретації та висновки експертів.

Переважна більшість (87%) опитаних студентів вважає важливою проблему вдосконалення вищої освіти в Україні. В цілому ж вони оцінили якість вітчизняної вищої освіти у 2,8 бала за 5-бальною шкалою, що істотно нижче порівняно з оцінкою – 3,5 бала в аналогічному опитуванні, здійсненого Фондом у 2011 році. Більшість студентів (69%) бажають навчатись за кордоном, а от у 2011 році таких бажаючих було 55% з числа опитаних. Студенти, як і населення України загалом, вважають, що кількість ВНЗ має визначатися потребами ринку праці (52% населення і 46% студентів), а також їхньою спроможністю давати справді якісну освіту (35% населення та 41% студентів).

Лише 13% студентів читали ухвалений у 2014 році Верховною Радою Закон України «Про вищу освіту», ще 26% цього Закону не читали, але в курсі його основних положень. Решта ж (61%) про цей Закон щось чули (35%) або навіть не відають про це (26%). Найважливішими проблемами, які потребують першочергового розв'язання, 51% студентів вважає невизнання у світі дипломів більшості вітчизняних ВНЗ, 41% – невідповідність викладання вимогам ринку праці, 39% – корумпованість викладацького складу, 32% – низький рівень якості освіти в українських ВНЗ порівняно зі світовим рівнем.

Першочерговими заходами, які слід здійснити для покращення якості освіти, студенти вважають: боротьбу з усіма проявами корупції і нечесності у ВНЗ (44%), налагодження співпраці з кращими світовими університетами (43%), підвищення оплати праці викладачів (43%), стимулювання наукової діяльності у ВНЗ (41%), зв'язок викладання з потребами майбутньої професії (36%), скорочення

[101] Вища освіта в Україні: громадська думка студентів. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: / http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/visha-osvita-v-ukraini-gromadska-dumka-studentiv-.htm

кількості ВНЗ (31%). Абсолютна більшість (76%) студентів підтримують нинішню систему вступу до ВНЗ за результатами ЗНО. Водночас переважна більшість студентів проти того, щоб поширити ЗНО ще й на вступ до магістратури («за» – 28%, «проти» – 49%) чи застосовувати ЗНО для оцінки знань випускників ВНЗ («за» – 30%, «проти» – 48%).

Значна кількість питань, які поставив перед студентами Фонд «Демократичні ініціативи», була пов'язана зі з'ясуванням їхнього ставлення до корупції у вітчизняних вищих навчальних закладах. Менше половини (40%) опитаних студентів не стикалися з корупцією у своєму ВНЗ, 34% стикалися, а ще 26% чули про це від інших. Найчастіше стикаються з корупцією студенти, які навчаються на природничих спеціальностях (49%), найменше – на мистецьких (26%) та суспільно-гуманітарних (28%). Впливовим антикорупційним чинником є успішність студентів. Чим вона вища, тим залученість до корупційних практик менша. Серед тих, чий середній бал успішності за останню сесію дорівнював оцінці «задовільно», з корупцією стикалися 43%, серед тих, хто мав середній бал «добре», таких, що стикалися з корупцією, виявилося 32%, а серед «відмінників» – 29%. В оцінці студентами корупції переважають дві точки зору: 41% вважають, що це швидке та відносно просте розв'язання проблем, 42% – це призводить до випуску некваліфікованих фахівців.

Про можливості «купити» оцінку студенти традиційно дізнаються від студентів старших курсів (42%, у 2011 році було 52%), ще 27% (36% у 2011 році) від своїх сокурсників, 21% (29% у 2011 році) – від викладача, 24% (28% у 2011 році) – від старости і 12% (14% у 2011 році) – від методистів і лаборантів. Головним чинником виникнення корупції у вишах студенти вважають (як і кілька років тому, у 2011 році) лінощі самих студентів, їхнє небажання вчитися (47%), 44% вказали на знецінення самої вищої освіти («студенту потрібний лише диплом»), 32% – на недостатню оплату праці викладачів. Відповідно, визначаючи, що спонукає студентів вдаватися до «купівлі оцінок», переважна більшість опитаних (58%) називають власне бажання, мотивоване тим, що «легше заплатити, ніж щось вивчити». Ще вагомими причинами були названі завантаженість курсу навчання непотрібними предметами (32%) та відсутність потрібного часу на навчання, необхідність заробляти гроші (28%). На зовнішній тиск викладача вказали 20%.

Те, що купівля або копіювання з Інтернету контрольних робіт, рефератів, курсових робіт, дипломів є явищем поширеним – так

вважають 40% студентів, ще 29% взагалі певні, що це загальна практика. Лише 6% відповіли, що цього майже не буває. Причому майже відсутня різниця у відповідях студентів різних профілів навчання, за винятком хіба що студентів мистецького профілю, де «копіювання» поширене дещо менше: майже 20% відповіли, що такого майже не буває і ще 20% нічого про це не знають. Основними причинами, чому студенти вдаються до списування або купівлі робіт, які мають робити самостійно, дві: по-перше, купити чи списати потрібну роботу дуже просто й доступно (так вважають 45%) та тому, що студенти не бачать зв'язку між цими завданнями та їхньою майбутньою професією (31%).

Основними трьома чинниками, які найбільш дієво сприятимуть тому, щоб студенти виконували самостійно, а не купували контрольні, реферати, курсові, дипломні роботи, мають бути, на думку студентів: розуміння, що ці завдання потрібні для здобуття професійних знань (53%), покращення якості викладання, щоб створити у студентів зацікавленість у процесі навчання (40%) та краща матеріальна забезпеченість студента, відсутність необхідності працювати, щоб сконцентруватися тільки на навчанні (33%). Показово, що дієвість «репресивних» заходів – відрахування з ВНЗ за списування та боротьба з «продавцями» таких послуг – студенти оцінили значно нижче – у 19% та 20%.

Абсолютна більшість студентів вважає, що з корупцією у вишах треба боротися, лише 4% відповіли, що це – нормальне явище. Більшість (56%) студентів вважають, що корупція руйнує освіту, проте 32% думають, що сподіватися на значні успіхи у боротьбі з корупцією не варто. І лише 8% студентів готові публічно заявити про випадки корупції в їхніх ВНЗ і ще 29% готові зробити це на умовах гарантування анонімності.

Основні інстанції, які мають насамперед протидіяти корупції, студенти, передусім, бачать у Міністерстві освіти і науки (45%), ректоратах і деканатах (38%) та правоохоронних органах (38%). Найбільш ефективними заходами в боротьбі з вузівською корупцією студенти вважають: створення «телефону довіри» для студентів (37,5%), невідворотність покарань за хабарі та інші корупційні дії (33%), гласність, широке оприлюднення випадків корупційних дій (27%), співпрацю з правоохоронними органами (26%). Водночас мало підтримки отримали в опитуванні такі системні заходи, як формування державного стандарту вимог до кожної спеціальності й проведення незалежного тестування випускників ВНЗ (14%), розробка докладних

правил перескладання іспитів (14%), створення системи запобігання багаторазовій здачі студентами тих самих письмових робіт за узгодженням з викладачами (14%), створення незалежної експертної комісії, яка б могла контролювати загальну якість знань поза іспитами (18%).

Тепер звернемось до висновків експертів, перед якими на Круглому столі було оприлюднено ці результати опитування студентів. Так Л. Гриневич зазначила, що новий Закон України «Про вищу освіту» не запрацював. Однією з причин цього вона назвала опір старої академічної системи, свідченням чого стали вибори до Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, в яке потрапили люстровані особи, що працювали на відповідальних посадах в системі вищої освіти за часів попередньої влади. «Ми не можемо допустити, щоб таку важливу інституцію, яка є серцевиною забезпечення якості вищої освіти, очолювали люди старої системи, люди, які не володіють європейськими підходами оцінки якості освіти. Тому до цього доведеться особливо прискіпливо поставитися», – зазначила Л. Гриневич.

Голова Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти назвала також інші проблеми, які гальмують дію нового Закону. Зокрема зробила наголос на запровадженні й використанні новітніх технологій для визначення плагіату. «Ми можемо зі студентами відверто й чесно говорити про боротьбу з плагіатом, якщо ми покажемо, що в академічному середовищі також борються з плагіатом. Сьогодні Закон про вищу освіту дав спеціалізованим вченим радам можливість присуджувати наукові ступені. Проте до цього часу вони не мають відповідного антиплагіатного програмного забезпечення. А це дуже важливо, щоб кожна спеціалізована вчена рада була зобов'язана ним скористатися й мала цей продукт», – зауважила Л. Гриневич.

Результати опитування студентів І. Лікарчук резюмував так: «Ті цифри, які ми отримали, свідчать, що система вищої освіти знаходиться у глибокому передінфарктному стані. Необхідна реанімація, необхідні кваліфіковані реаніматори, інакше буде біда. 2,8 бала за 5-бальною шкалою за якість вищої освіти ставлять ті, хто навчається. Або ще одна цифра – 68,8% кажуть про купівлю дипломів, контрольних робіт, оцінок. Це є передінфарктний стан нашої освіти». Другий його висновок полягав у тому, що зарубіжний студент іде в університет, щоб здобути знання, а український – щоб отримати диплом, який йому не завжди потрібний. І. Лікарчук запропонував жорстку систему вступу не лише на бакалаврати, а й у магістратуру, а також запровадити зовнішнє незалежне оцінювання знань випускників

вітчизняних вишів. Він дуже скептично оцінив високий рівень автономії, який нині делегований нашим університетам новим Законом про вищу освіту: «Це все одно, що дикунам дати ноутбук і примусити працювати з ноутбуком.»

Директор Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» І. Бекешкіна звернула увагу на те, що не знайшла підтримки у студентів пропозиція ввести систему зовнішнього тестування для випускників вишів, яка може кардинально змінити підхід до якості освіти. «При конкретному запитанні «за» чи «проти» більшість студентів висловились і проти запровадження ЗНО при вступі в магістратуру, і проти ЗНО на виході з університету», – сказала І. Бекешкіна, уточнивши при цьому, що відповідь залежить від успішності навчання – чим краще студент навчається, тим більш позитивно він ставиться до перспективи впровадження ЗНО. Водночас вона констатувала, що зросла кількість тих, хто хотів би навчатися за кордоном – нині це майже 70%, у 2011-му таких було 55%.

Щодо корупції, то, за її словами, порівняно з 2011 роком її стало дещо менше – на 5-10% по різних питаннях. Але стало й менше відомо про корупцію: якщо в опитуванні 2011 року третина відповіла «не знаю», то зараз таких 50%. «Це не радикальні зміни, тому що радикальні зміни полягають у тому, щоб зникли причини корупції. А головна причина корупції в тому, що студенти вважають, що так простіше вирішувати проблеми. А по-друге – найбільше в корупції задіяні ті, у кого останні оцінки були «трійки». Це означає, що частина студентів або не можуть навчатися, або не хочуть», – підкреслила І. Бекешкіна. Вона висловила переконання, що найбільш радикальний метод боротьби з корупцією – це зовнішній контроль за якістю, який зробить абсолютно непотрібними всілякі корупційні практики.

Автор у цілому солідаризується з експертами в зроблених ними оцінках сучасного стану вітчизняної вищої освіти, але в баченні ними шляхів розв’язання проблем, якими обтяжена наша вища школа, має деякі розбіжності. Наприклад, цілком логічною й справедливою є вимога, яку висловили експерти, не допускати у Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти осіб, які скомпрометували себе зловживаннями владою. Але ж при цьому не можна не зважати на те, що можливості зловживати владою – це, передусім, властивість самої системи влади. Коли система дозволяє зловживати владою, тоді першопричина зловживань криється не в особах, які потрапляють у її структури, а в самій системі. Після Революції гідності в Україні змінились суб’єкти влади, а не система

суспільних відносин, яка дозволяла без будь-яких обмежень зловживати владою особам, що потрапили під люстрацію, але так і залишилась непорушною. До того ж необхідно зауважити, що багато з нинішніх суб'єктів влади, які змінили своїх люстрованих попередників, у цій системі вже працювали. Де гарантія того, що нові чи оновлені в ротаційний спосіб кадри, які володіють європейськими підходами оцінки якості освіти, не спокусяться можливостями старої системи та не почнуть зловживати своїми владними повноваженнями ще в більших масштабах, ніж ті, кого вже люстрували? На відміну від європейського, вітчизняний досвід обігу владних суб'єктів за роки державної незалежної України в її кланово-олігархічній системі суспільних відносин жодних сподівань на таку гарантію не дає. Тому не зламавши цю ганебну у влаштуванні суспільного життя систему, доведеться очікувати нової люстрації оновлених і збагачених європейським досвідом та більш освічених кадрів.

Експерти одностайні в пропозиції щодо посилення контролю за якістю вищої освіти шляхом її зовнішнього незалежного оцінювання. Зокрема, І. Лікарчук виявився найбільш радикальним у цих пропозиціях, запропонувавши запровадження зовнішнього оцінювання знань випускників вишів з усіх спеціальностей. При цьому, правда, він зауважив, що на втілення в життя такого оцінювання знадобиться кілька десятків років. До такого тверезого усвідомлення експертом утопічності запропонованого ним впровадження логічно додати, що чим більше запроваджується в суспільстві контролерів, тим більше в ньому з'являється корупціонерів. Логіка зробленого зауваження підтверджується українською соціальною дійсністю, зокрема, введенням мораторію на будь-які перевірки суб'єктів господарської діяльності державними контролюючими інституціями.

Насичено інформативними є дослідження Лугового В.І., Слюсаренко О.М., Таланової Ж.В., які здійснили комплексний аналіз диспропорцій вітчизняної вищої школи, що виникли за перші два десятиліття державної незалежності України в результаті системних помилок і роблять її неефективною та неконкурентоспроможною. Цей аналіз засвідчує, що «До спотворень у вищій школі призвело грубе порушення збалансованості її розвитку (зокрема, між наявними ресурсами і потребами у вищій освіті, які об'єктивно зростають). У 1960-1990 рр. один вищий навчальний заклад, що надавав повну вищу освіту, в середньому відкривався кожні два роки після ретельних обґрунтувань, узгоджень і підготовчих заходів. Натомість у період 1991-2010 рр. без забезпечення належних умов створено 200 таких

закладів, тобто пересічно – по десять щороку. Ступінь виявленого при цьому суб'єктивізму рельєфно ілюструє такий факт. Протягом 1994 р. валовий внутрішній продукт (ВВП) країни зменшився на 23%, а кількість вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації, навпаки, збільшилася зі 159 до 232, або на 46%.

Загалом при зниженні за 20-річний період ВВП на третину (на 34% у 2010 р. порівняно з 1990 р.) кількість університетів, академій, інститутів зросла у 2,3 рази, а чисельність студентів у них – 2,7 рази. Водночас загальна кількість наявних у країні докторів і кандидатів наук не зростала відповідним темпами (збільшення в 1,8 та 1,7 рази), як і не збільшувалася чисельність професорів і доцентів, котрі становлять основу викладацького корпусу вищої школи. У зв'язку із занепадом вищих навчальних закладів знизилася й якість наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, оскільки понад 80% аспірантів і докторантів готує саме вища школа. Також упродовж зазначеного періоду в країні в 3,8 рази (з 3,1 до 0,82%) зменшилася частка ВВП, що спрямовується на наукову і науково-технічну діяльність, і такою самою мірою – у секторі вищої освіти. Без дослідницько-інноваційної компоненти вища освіта, насамперед університетська, перестає бути сутнісно вищою з огляду на сучасне її трактування»[102].

У контексті здійснюваного аналізу диспропорцій у вітчизняній вищій школі Луговий В.І., Слюсаренко О.М. і Таланова Ж.В. зробили низку концептуальних зауважень, що характеризують незадовільний стан вищої освіти в України, зокрема: значна частина вищих навчальних закладів формально набула статусу університетів, що девальвувало місію університетів і призвело до втрати їхнього родового професіоналізму та цільового покликання, а виграш у кількості ВНЗ спричинив втрати якості вищої освіти, навіть у раніше створених закладах; деформована та розпорошена вітчизняна вища школа не спроможна забезпечити якість своєї діяльності, яка б давала змогу її закладам посісти будь-які місця в провідних міжнародних рейтингах; особливо разючий вигляд мають деформації української вищої освіти порівняно з провідними зарубіжними вищими навчальними закладами екстракласу; інтелектуально-творча праця та науково-педагогічна кар'єра перестали бути престижними в українському

[102] Луговий В.І. Оптимізація вітчизняної вищої освіти: робота над системними помилками / В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко, Ж. В. Таланова // Педагогічна і психологічна науки в Україні : збірн. наукових праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 47.

суспільстві, отже, й привабливими для молоді; через масовість вищої освіти утрачена необхідна конкурсна конкуренція не лише при вступі, а й під час навчання у вищій школі, що блокує необхідну селекцію контингенту студентів і множить її випускників з недостатнім рівнем компетентності[103].

Прогнозуючи майбутнє університетів у XXI столітті, В. Андрущенко звертає увагу на суперечливе ставлення суспільств і їхніх держав до своїх вищих шкіл: «По суті, в основі нинішнього становища вищої освіти лежить виразний парадокс: вищу освіту вважають важливішою, ніж раніше, для конкурентоспроможності держав на міжнародній арені, однак, попри безпрецедентну і дедалі вагомішу роль «знання» в суспільстві, спроможність національних урядів фінансувати вищу освіту нині значно нижча, ніж у попередні десятиріччя. Наскільки це відчувається в Україні, годі й казати.»[104] Таку парадоксальну ситуацію він пояснює тим, що «Національним урядам бракує простору для маневру при розподілі державних бюджетів між різними галузями, вже не кажучи про чимраз гостріші проблеми ефективного збирання податків у новій глобальній економіці»[105].

Концептуалізація авторського дослідження резонує з методологічними підходами В. Беха та І. Малика в дослідженні проблематики вищої школи. Аналізуючи причини сучасної кризи вищої освіти в світовому масштабі, вони виділяють два протилежні погляди на пояснення таких причин. Перша точка зору пояснює виникнення сучасної кризи у вищій освіті недосконалістю людини, яка неспроможна встигати за прискореним розвитком цивілізації. Друга точка зору, навпаки, стверджує, що причиною кризи стало стрімке зростання потужності інтелектуальної енергії людини, яка випереджує техногенну цивілізацію у її поступі. Автори більше схиляються до другої точки зору[106]. Вони вважають, що стан вищої школи, передусім, зумовлюється соціальним організмом країни, а потім більш

---

[103] Там само. – С. 46–61.

[104] Андрущенко В.П. Майбутнє університетів у XXI столітті: спроба прогностичного аналізу / В. П. Андрущенко // Педагогічна і психологічна науки в Україні : збірн. наукових праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 16.

[105] Там само. – С. 17.

[106] Бех В.П. Технократизм у дискурсі проблем вищої освіти: Монографія / В. П. Бех, І. В. Малик ; за ред. В. П. Беха. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 14–15.

віддаленим довкіллям планетарного утворення, що створюється світовою спільнотою. На їхню думку соціальні проблеми вищої школи детермінують первинні та вторинні умови. До первинних умов відноситься все те, що пов'язане з соціальним організмом країни. Вторинні умови пов'язані зі станом планетарного соціального середовища. Механізм їхнього впливу на первинні умови діє у фоновому режимі. Вони стверджують, що «Саме ансамбль суспільних відносин країни є тим середовищем, з якого виникає й розвивається вся сукупність проблем національної вищої школи. Зі зміною цієї системи змінюється й сукупність проблем вищої школи»[107].

Отже, розглянута вище характеристика сучасного стану вітчизняної вищої школи та якості її освіти, дає підстави, по-перше, діагностувати її як соціальну хвору, а по-друге, вважати, що такий її стан зумовлений соціально хворим сучасним українським суспільством. Тому успішне лікування вищої школи можливе лише у комплексі із системним оздоровленням суспільства, в якому вона функціонує й від якого залежна.

Висновки до першого розділу

1. Природа і властивості соціальних систем, а також логіка й результати цивілізаційного процесу з переконливою очевидністю підтверджують, що благополучними, успішними й розвиненими стають відкриті суспільства. Тому є всі підстави вважати інтегрованість суспільства в загальний цивілізаційний контекст об'єктивним цивілізаційним викликом. Наскільки успішною може бути відповідь на цей виклик, залежить від здатності самого суспільства, тієї спільноти людей, яка в ньому проживає, й держави як політичного інституту, що очолює його країну. Інтегральним критерієм такої здатності логічно вважати рівень цивілізаційного розвитку, визначальною ознакою якого є розвиненість реальної демократично-правової держави.

Нелогічно очікувати чи сподіватись на успішну інтеграцію в зовнішній цивілізаційний простір будь-якого із соціальних інститутів суспільства, яке за рівнем свого цивілізаційного розвитку не відповідає визначальним вимогам з боку тієї спільноти, з якою той чи інший соціальний інститут прагне інтегруватись. Адже будь-який соціальний

[107] Там само. – С. 59.

інститут є органічною складовою або підсистемою свого суспільства, а не чужого. Вища школа, незважаючи на певну свою самодостатність й автономію, є одним з таких соціальних інститутів. Внутрішні суспільні чинники впливають на її стан та функціонування безпосередньо, отже визначально. Натомість, зовнішні відносно суспільства чинники мають на неї опосередковані впливи, які можуть суспільним організмом посилюватись або, навпаки, нівелюватись чи взагалі блокуватись і відторгатися. З цього випливає, що вища школа як соціальний інститут залежить, передусім, від свого суспільства і меншою мірою від загальноцивілізаційного контексту.

Якщо розглядати суспільство як соціальний організм, а його соціальні інститути як його функціональні органи, то за аналогією з людським організмом не можна сподіватись на успішну приживлюваність у суспільному організмові того, що ним не сприймається й тим паче антагоністично відторгається. Цією, власне, обставиною й зумовлюються невдалі результати імплементації підходів, норм, зразків, моделей, методів тощо у вітчизняний соціальний простір з країн, університети яких лідирують у світових рейтингах. Для того щоб здолати неприйняття та відторгнення доцільних для поліпшення діяльності окремого функціонального органу інновацій, необхідно змінити суспільний організм на зразок тих суспільств, звідки запозичені нововведення.

У 2005 році Україна офіційно приєдналась до Болонського процесу, що передбачає інтеграцію в Європейський простір вищої освіти. За цей період була розгорнута діяльність з євроінтеграції системи вищої освіти як соціального інституту в суспільстві, держава якого, по-перше, до 2013 року реально тяжіла до інтеграції у діаметрально протилежний від Західноєвропейської цивілізації бік. По-друге, держава як політичний інститут взяла курс на згортання демократії в українському суспільстві й утвердження в ньому авторитаризму, замінюючи силу закону силою влади. Тому, незважаючи на пророблений великий обсяг роботи по інституційній адаптації вітчизняної системи вищої освіти щодо її відповідності формальним критеріям Європейського простору вищої освіти, реальний зміст й особливо якість нашої вищої освіти за останнє десятиліття не поліпшились. Принаймні суттєво, як того вимагає Європа. Такий невтішний результат підтверджує логіку зроблених вище тверджень, які, власне, й слугували постулатом у розгортанні й побудові концепції авторського дослідження за актуалізованою темою.

2. Новий Закон України «Про вищу освіту», який був прийнятий, коли українська держава нарешті визначилась з інтеграцією у Європейський Союз, встановлює правові й організаційні засади для інституційного реформування вітчизняної вищої школи, що має сприяти її інтеграції в Європейський простір вищої освіти. Розроблена на основі нового Закону Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 року орієнтує на низку важливих інституційних змін адміністративно-бюрократичного, організаційного, структурного характеру, метою яких є створення привабливої та конкурентоспроможної національної системи вищої освіти, інтегрованої в Європейський простір вищої освіти та Європейський дослідницький простір. Але цю Стратегію необхідно гуманізувати та наповнити національно-патріотичним змістом, оскільки вона має дещо технократичний і космополітичний характер, тому що не враховує національної специфіки й особливостей перебігу цивілізаційного розвитку сучасного українського суспільства, що переживає проблеми, які європейські держави розв'язували сто, двісті, а то й триста років тому. Зокрема, Україна за останню чверть віку проходить той історичний етап формування національної держави, який значна частина європейських країн долала на початку XIX століття. Дикий капіталізм олігархічно-кримінального штибу, який захопив державу в українському суспільстві й використовує її в своїх приватних цілях, західноєвропейські країни й США теж давно приборкали своїми демократично-правовими державами. А прояви феодалізму середньовічного штибу, які мають місце на вітчизняних теренах, у цивілізованих країнах нині неможливо й уявити. До цього ще треба додати ментальні, морально-світоглядні розбіжності, які необхідно долати у свідомості.

3. Нам належить відповідально усвідомити сучасну місію української вищої школи, яка в загальноцивілізаційному контексті є значно масштабнішою порівняно з місією західноєвропейських університетів. Адже останні виконують стабілізувальну роль у суспільному розвитку своїх країн, натомість вітчизняні вищі навчальні заклади покликані до виконання пропедевтичної місії в розвитку українського суспільства. Західноєвропейські університети можуть дозволити собі абстрагуватись від багатьох функцій, які успішно виконують інші соціальні інститути їхніх країн, аби зосередитись лише на навчанні студентів і наукових дослідженнях, оскільки вони діють у правових суспільствах зі сталими демократіями.

Вітчизняні ж вищі навчальні заклади не можуть претендувати на таку спрощену суспільну місію, оскільки вони в своєму еволюціо-

нуванні до неї відстають від західноєвропейських університетів рівно настільки, наскільки Україна відстає від західноєвропейських країн у своєму визріванні до сталої демократії та правової держави. Українське суспільство не сприяє такій соціалізації особистостей дівчат і юнаків, що вступають на навчання у вищі навчальні заклади, яку проходять їхні ровесники до вступу у виші в цивілізованих країнах світу з реальними демократично-правовими державами. Нашому суспільству від задекларованого в Конституції України демократичного устрою держави до реальної демократії належить пройти історичний шлях суспільного розвитку. Ще далі воно перебуває у своєму становленні від правової держави. За всіма ознаками цей шлях передбачається тривалим і тернистим.

Тому вищу школу України пропонується розглядати не лише як фактор підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки, що передбачено Стратегією реформування вищої освіти, а й як:

1) фактор формування й зрощення національної духовної еліти, яка була б здатною розбудувати Україну як національну Державу з реальною демократією та верховенством права, в якій би сформувалось цивілізоване конкурентне середовище, що актуалізувало б затребуваність реальної компетентності на вітчизняному ринку праці й цим самим включило механізм здорової соціальної селекції;

2) засіб цивілізаційного визначення студентської молоді та формування цінностей громадянського суспільства з орієнтацією на цивілізований розвиток України, який має забезпечити їй чільне місце серед найуспішніших країн світу;

3) фактор подолання ціннісного розколу в сучасному українському суспільстві шляхом сприяння українському національному відродженню та формування української ідентичності в особистостях студентів;

4) інститут соціалізації студентів, соціокультурне середовище якого сприяє актуалізації, самореалізації та саморозвитку особистості студента.

4. Здійснений соціально-філософський аналіз сучасного стану українського суспільства дає достатньо переконливих підстав, щоб вважати його соціально хворим. Воно вражене низкою системних соціальних хвороб, які не лише блокують його успішний цивілізований розвиток, а й загрожують розбудові та зміцненню української державності, отже, й незалежності України. Найбільш небезпечними й загрозливими у цьому сенсі є корупція, соціальний паразитизм, олігархізація й криміналізація, системне спотворення

демократії, аномія, деморалізація та ін. Першопричиною системних соціальних хвороб є відчуження влади в українському суспільстві, яке відбулося внаслідок захоплення держави кланово-олігархічними угрупуваннями в середині 90-х років минулого століття, в результаті чого були монополізовані політична й економічна сфери України, що заблокувало в ній розвиток цивілізованого конкурентного середовища й девальвувало запит на реальну компетентність. Основними засобами відчуження влади й корупції, що системно руйнує сучасне українське суспільство, є соціальний канібалізм, лобізм і протекціонізм. Культивування й сповідування подвійного морального стандарту, чим маскується відчуження влади й відсутність реальної боротьби з корупцією та застосування зазначених засобів, деморалізує українське суспільство, наповнює його соціальний простір цинізмом, що в підсумку підриває віру в успішний цивілізований розвиток України й благополуччя її громадян. У цілому ж сучасний стан українського суспільства актуалізує необхідність невідкладних системних змін у суспільних відносинах, які б закладали механізми локалізації та нейтралізації соціальних хвороб, що набули масштабів епідемій в його соціальному просторі.

5. У соціально хворому суспільстві не доводиться сподіватись на здоровий стан його соціальних інститутів. Вітчизняна вища школа відноситься до найважливіших соціальних інститутів, без якого неможливо навіть уявити, а не те щоб забезпечити сучасний цивілізаційний розвиток. Тому цілком закономірно, що вища школа України системно вражена тими ж соціальними хворобами, від яких потерпає і її суспільство. Інтегральною ознакою її стану логічно вважати якість вітчизняної вищої освіти. Попри наявність окремих досягнень вітчизняної вищої школи й позитивних зрушень у її модернізації, зокрема в напрямку євроінтеграції, за останні два десятиріччя спостерігається тенденція зниження якості вищої освіти в Україні. Такий результат зумовлений не лише внутрішньо інституційними проблемами, а і впливом негативних чинників суспільного контексту. Найбільш деструктивно на стан і результати діяльності вищої школи впливають корупція, протекціонізм некомпетентності, подвійні моральні стандарти, культивування цинічного прагматизму.

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА КОМПЕТЕНТНОСТІ В ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ Й СУСПІЛЬНОМУ КОНТЕКСТАХ

2.1. Цинізм як фактор некомпетентності

2.1.1. Доцивілізаційне й цивілізаційне в еволюції людства

Щоб мати опертя для концептуальної побудови, потрібно спиратись на очевидні й неспростовні положення. Переконливим і незаперечним є те, що цивілізація як об'єднання людей на певних територіях і як суспільний та культурний розвиток соціумів з'явилась на зміну первісного родового життя людини, яке часто іменують варварством і дикістю, що передували тривалий час в еволюції людини й становленні людства. Якщо цивілізаційний період в історії людства обчислюється кількома тисячоліттями, то доцивілізаційний – десятками, а можливо й сотнями тисяч років [108].

Нагадаємо стислу хронологію еволюції людини як біологічної, соціальної істоти, що наділена від природи розумом, а не знаннями. За різними джерелами інформація стосовно часу появи на Землі людини як біологічного виду суперечлива. Але в нашому випадку це не має принципового значення. Без заперечень сприймається той факт, що людина як істота розумна, але неграмотна, у своїй еволюції рухалась не одну сотню й багато десятків тисяч років до того етапу, коли власне й започаткувався цивілізаційний розвиток людства, який триває лише декілька останніх тисячоліть. Систематизовані, структуровані знання, писемність, за допомогою якої почали акумулюватись і накопичуватись напрацьовані людством знання, є знаменням і характерною рисою саме цивілізаційного етапу в еволюції людства.

По-справжньому, тобто в сучасному розумінні грамотним людство почало ставати лише останні дві з половиною тисячі років, з того історичного періоду, який за визначенням К. Ясперса, визнається «осьовим часом» у цивілізаційному розвитку, що ознаменувався своєю системною соціокультурною трансформацією[109]. З історії ми знаємо, що людству з того «осьового часу» знадобилось понад два тисячоліття,

---

[108] Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002 – 760 с.

[109] Ясперс К. Смысл и назначение истории. / К. Ясперс ; [пер. с нем. М. Левина] – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

коли воно ввійшло в добу Нового часу, з якого розпочалась системна трансформація традиційних суспільств в індустріальні як предтечу глобалізації всієї земної людської спільноти.

«Знання – це сила» – вислів, який пов'язують з Ф. Беконом, на зорі Нового часу став на цілі століття не просто крилатим девізом для людства. Його смисл віддзеркалює сенсоутворююче начало здійсненного технічного перевороту в цивілізаційному розвитку людства, розгорнутого в епоху Просвітництва справжнього наступу людини на природу з метою її підкорення для задоволення власних потреб. Тепер уже менше трьох століть знадобилося цивілізованому людству, щоб завдяки науково-технічному прогресу подолати наступний етап у своєму розвитку і підійти до його чергового переломного моменту, яким, власне, і визначається наше сьогодення з його плюсами й мінусами сучасної глобальної цивілізації.

Початок XX століття ознаменувався створенням ноосфери як розумово знаннєвого витвору сучасної цивілізації, про що науково обґрунтовано сповістив наш славетний земляк академік В. І. Вернадський[110]. Уже з середини того ж століття людство передчасно, але невідворотно, у відповідності з тенденціями започаткованого ним науково-технічного прогресу, виштовхнуло себе з біосфери й перейшло у ноосферу як своє рукотворне дітище, яке набуло вже всіх ознак самодостатньої системи, що розвивається за своїми властивостями й законами. Які, як виявляється, людина не знає, а тому й неспроможна дієво впливати на перебіги свого подальшого цивілізаційного розвитку, оскільки останній віднині перебуває в безпосередній і визначальній залежності від ноосфери [111].

Саме через з'ясування атрибутів доцивілізаційного й цивілізаційного людства можна осмислено визначити, в чому полягає сутність власне цивілізаційного. У період, який передував цивілізації, людина розвинула інтелект, здатний до творення мови й адекватного мислення, що дало змогу їй виділитись у природі як істоті розумній, а також совість як атрибут людськості. Первісні людські соціуми започаткували мораль і природне (неписане) право як запоруку запровадження справедливості у влаштуванні суспільного життя. Тому інтелект людини, її совість як внутрішній регулятор, що допомогли їй

[110] Вернадский В. Философские мысли натуралиста / В. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 522 с.

[111] Кордюм В.А. Биоэтика – её прошлое, настоящее и будущее / В. А. Кордюм // Практична філософія. – 2001. – №3. – С. 4–20.

відділитись від тваринного світу, а також користь, тотем, табу, мораль, природне право, що сформувались як суспільні регулятори в первісних соціумах, немає підстав вважати атрибутами цивілізації.

Безумовно, з позицій епохи знань ми можемо доволі скептично сприймати інтелект, совість, мораль людини в первісних соціумах і розглядати їх як примітивні. Але це не спростовує факт існування цих феноменів у людини, яка не пізнала, що таке цивілізація. Навпаки, представники первісних соціумів можуть давати уроки добра, моралі й честі цинічним представникам цивілізації. Це з усією очевидністю було продемонстровано при зіткненні індіанських племен із завойовниками їхніх земель, які звалились у свій час на них із Західноєвропейської цивілізації. Індіанці були шоковані не скільки технічними досягненнями, зокрема зброєю, до чого вони швидко адаптувались, як цинізмом підступності, підлості, безчесності, безпринципності й нелюдськості їхніх завойовників. Цивілізаційний цинізм так і залишився для них нерозгаданим явищем, до якого вони не могли адаптуватись, оскільки це суперечило їхній соціальній природі. Вони виявились безсилими проти цинізму, який принесла на їхні землі цивілізація.

До цивілізаційних атрибутів можна відносити лише те, що з’явилось завдяки цивілізації, зокрема цінності як вищі від користі життєві орієнтації людини, структуровані й систематизовані в окремі науки знання, писемність, державу, закони (формально виписане право), демократію, техніку, технологізацію виробництва й життєвої діяльності, в цілому культуру та інші набутки, детальний перелік яких на концептуальному рівні не має принципового значення.

Але, попри значущість всіх цивілізаційних здобутків, у цілому цивілізація є лише модусом людства, оскільки останнє зародилось і розвивалось тривалий період поза нею. Тому логічно вважати, що втрата атрибутів цивілізації кожною людиною зокрема, окремим соціумом чи людством узагалі є поверненням, відступом у первісність у тій мірі, яка визначається тим чи іншим не набутим або втраченим атрибутом у масштабах особистості, окремого соціального середовища, суспільства чи всієї земної людської спільноти.

Визнаючи непересічне значення для сучасного людства будь-якого з цивілізаційних чинників, ми маємо визнати, що людина, навіть втративши всі чи не набувши жодного з атрибутів цивілізації, все одно залишиться людиною, якщо у неї будуть базові засади, якими вона вирізняється від тварин, тобто людський інтелект, совість, мораль. Підтвердженням цієї тези є людство у свій доцивілізаційний період,

яке тривало визрівало у своїй еволюції до цього етапу свого розвитку, а не вистрибнуло раптово з тваринного світу в цивілізацію.

Не викликають сумнівів щодо людськості й наші сучасники, що мають інтелект і совість та керуються в житті мораллю, але яких за відсутністю в них необхідних атрибутів не можна вважати цивілізованими людьми. На жаль, вони не здатні підтримувати, а тим більше забезпечувати подальший цивілізаційний розвиток людства.

Але чого варті ті наші сучасники, які оволоділи набутками цивілізації, виступають суб'єктами реального суспільного розвитку, завдяки своїм соціальним статусам значуще впливають на об'єктивацію соціальної дійсності, але не засвоїли, відмовились чи навмисно нехтують базовими засадами людськості, тобто совістю та мораллю й не переймаються розвитком власного інтелекту, сподіваючись на експлуатацію інтелекту інших людей, які їм підпорядковані.

Отже, навіть узагальнене порівняння доцивілізаційних і цивілізаційних набутків дає можливості дійти висновку, що цивілізаційне не заміщує, а розвиває доцивілізаційне надбання людиною у своєму еволюціонуванні з тваринного світу до сучасного періоду, коли людство витіснило себе з біосфери і вштовхнуло у ноосферу, де його буття зіткано й тепер уже постійно тчеться знаннями. Відтак, робитимемо акцент на тих критеріях, які, на наш погляд, мають визначати цивілізаційне в широкому розумінні, що має забезпечити не лише статус-кво людства в умовах ноосфери, а й подальший його успішний цивілізаційний розвиток, та застерегти від вузького суто утилітарного, примітивно технократичного цивілізаційного визначення.

Доки людина перебуває повністю в лоні природи й була в тотальній від неї залежності, виживання людського роду забезпечувалось і гарантувалось фізичною силою й спритністю людини, що вимагало відповідної ієрархії у влаштуванні соціумів. В умовах ноосфери запорукою виживання людства є не фізична сила, а адекватна до вимог цих умов сила інтелекту. Але інтелект сам по собі без внутрішньо особистісних та без зовнішніх суспільних регуляторів, які б у кожному життєвому вияві людини спрямовували її на добро, а не на творення й множення зла, не гарантує не лише успішного, а й безпечного подальшого розвитку людства.

У наукових дискусіях і публікаціях дуже багато ламається списів навколо самого визначення цивілізації та критеріїв, за якими можна було б коректно відділити в просторі та часі одну цивілізацію від іншої. При цьому майже не береться до уваги те, що демаркаційна

лінія між цивілізаційним і нецивілізаційним проходить не лише в поколіннях і між поколіннями людей, а в конкретній людині, яка відбувається єдиний раз у своєму житті. Соціальна еволюція й деволюція, як і цивілізаційний прогрес та регрес, можуть бути не лише в масштабах людських спільнот на певних відрізках історичного часу їхнього розвитку, а і в одній людині в межах її неповторного життя. Адже людина схильна в залежності від особистої вмотивованості або під впливом чи тиском соціального середовища, від якого вона залежна, як до людських, так і нелюдських життєвих виявів. Якщо людські вияви возвеличують людину, піднімають у соціальній еволюції, то нелюдські – опускають її до твариноподібної істоти, що є ознакою соціальної деволюції. При цьому слід зазначити, що вплив соціокультурного середовища має вирішальне значення на превалювання тих чи інших життєвих виявів людей у конкретному суспільстві. І якщо результуючу складають нелюдські життєві вияви, годі говорити про цивілізаційний прогрес такого суспільства.

Саме людський вимір має бути узагальнювальним критерієм цивілізаційного рівня й стану суспільства, а не кількість мобільних телефонів, комп'ютерів, автомобілів та інших атрибутів цивілізаційно-технологічного антуражу. Тим паче не може бути цивілізаційним критерієм рівень заможності представників істеблішменту суспільства. Особливо тоді, коли в ньому бідує народ, що є очевидною й неспростовною ознакою нелюдських життєвих виявів владних суб'єктів.

У цьому контексті доречна ремарка стосовно терміна «істеблішмент»[112], який автор уживає в цій та іншій публікаціях як альтернативу поняттю «еліта»[113], оскільки останнє некоректно ввели в лексикон при визначенні суб'єктів, які посідають чільні місця у владних інституціях. Особливо гротескним дисонансом сприймається визначення представників істеблішменту сучасного українського суспільства як «владної еліти». І справжньою наругою над українським народом є ситуація, коли можновладців, які відверто й

---

[112] Істеблішмент [англ. establishment < establish – засновувати, зміцнювати] – державні, економічні, суспільно-політичні інститути та організації, що мають владу і вплив у суспільстві. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – С. 485.

[113] Еліта [франц. elite – найкраще, добірне] – 1) найдоброякісніше сортове насіння, найкращі рослини або тварини, отримані в результаті селекції, які призначені для подальшого розмноження або розведення; 2) *перен.* найкращі представники якої-небудь частини суспільства, суспільної групи. / Там само. – С. 418.

цинічно не лише матеріально, а й духовно грабують цей народ, спонукають його до моральної й культурної та фізичної деградації, називають національною елітою.

Така підміна понять є проявом цинізму, що сприяє хибному утвердженню в суспільній свідомості понять «еліта» та «елітний», якими стали йменувати представників вітчизняного істеблішменту, незалежно від їхніх суспільних здобутків та заслуг. Уявімо собі, на що перетворилися б олімпійський рух та спортивні змагання, якби чемпіонські звання й призові місця в них куплялись за гроші, а не виборювалися в безкомпромісній боротьбі. Тоді б можна було побачити серед «переможців», скажімо зі стрибків із жердиною, того, хто нездатний самотужки відірвати своє тіло від землі навіть на декілька дециметрів, або із плавання того, хто геть не вміє плавати. Такі б «переможці» в залежності від власних фінансових можливостей і такс за призові місця спромоглися б заліпити стіни своїх кабінетів дипломами й медалями різного ґатунку та хизуватися ними. Питання лише в тому – перед ким хизуватись? Невже за гроші можна купити суспільне визнання рівня олімпійського чемпіона тому, хто із цього виду спорту нездатний виконати норматив початкового спортивного розряду? У спорті така деформація суспільної свідомості й такий цинізм поки що, слава Богу, недопустимі.

У спорті таке недопустимо, а в сфері інтелектуальної та суспільної діяльності, виявляється, це стає не лише можливим, а й утверджується як суспільна норма. Хіба не є спотворенням суспільної свідомості, коли ті, хто не писав дисертацій, монографій, підручників чи інших наукових робіт, позиціонують себе кандидатами чи докторами наук, авторами цих видань та публікацій. І це лицемірство сприймається суспільством як належне. Або коли того, хто своєю діяльністю наніс шкоду суспільству й народу, визнають людиною року чи нагороджують державними та церковними нагородами, виставляють на подіум суспільного визнання. У нашому суспільстві для того щоб іменуватись елітою, не потрібно напружуватись у досягненні відповідного рівня компетентності, щоб зайняти певний соціальний статус та в забезпеченні найкращих суспільних здобутків при виконанні своєї суспільної ролі. Для цього достатньо формально обійняти статус у місцевій, регіональній чи державній владі. Далі все діє за стереотипом пресловутої формули, яка ще з радянських часів укорінилась у суспільній свідомості – «Я начальник – ти дурень». Доки не буде зламано цей стереотип, доти й житимемо в країні кривих дзеркал і керуватись деформованим світоглядом.

У сучасних суспільних умовах у цьому сенсі спостерігається вульгарна підміна понять, коли нікчемне й деградуюче в соціальному вимірі видається за елітне, коли форма (соціальний статус, заможність тощо) прикриває недолугий зміст чи відсутність будь-якого особистісного змісту в суб'єкта, якого ідентифікують із суспільною елітою[114]. Це є результатом соціальної селекції навиворіт, коли в суспільстві відбираються й піднімаються на суспільну поверхню (вищі ієрархічні рівні й структури) не кращі із кращих, а навпаки – гірші, які за собою тягнуть ще гірших. Суспільство, в якому програмується чи закладається тенденція такого соціального відбору, приречене на деградацію й занепад. Для того щоб уникати некоректного й неадекватного застосування понять «еліти» й «елітного» в суспільному житті та не деформувати цим суспільну свідомість і мораль, доцільно вдаватися до таких визначників як «влада» і «можновладці», «істеблішмент» і представники «істеблішменту», що передбачають суто формальні критерії й ознаки. Зокрема, наявність суспільних статусів і приналежність до певних статусів безвідносно особистісного потенціалу й змісту, якості й відповідності суб'єктів цим статусам.

Смисл елітного постає й полягає якраз у тому, що це дійсно найкраще як результат справжнього, а не імітованого добору. Адже будь-який український селянин без зоотехнічної освіти, знань генетики й селекції та без апелювання до словника іншомовних слів підтвердить, що миршавий бичок, якщо його навіть поставити в стійло племінного бугая, не дасть того потомства, яке за визначенням має називатися елітою. У суспільному житті людей в умовах ноосфери критеріями такої миршавості, передусім, є некомпетентність як

[114] «Ми стали свідками жахливої підміни понять, бо влада давно вже стала метою. Можу перерахувати основні критерії цієї різношерстої команди. По-перше, досягнуте матеріальне благополуччя і, природно, основна ціль – додана вартість. Гроші, ще гроші, ще більше грошей! По-друге, можливість використовувати ці гроші для приходу в політику, щоб конвертувати цей прихід у владу. І по-третє, абсолютне нерозуміння ритмів життя суспільства, а звідси агресивне неприйняття того, що називається свободою, справедливістю, і найбільше страшне – національними інтересами. Тому українську еліту переважно складають люди, які на початку 90-х років змогли або легалізувати тіньові капітали, або конвертувати владу і зв'язки в такий капітал, або брати участь у відмиванні сірих чи чорних грошей. Принципову роль зіграла надзвичайна слабкість, майже відсутність у радянської України контреліт, знищених за 70 комуністичних років, а відповідно, непричетність до нового істеблішменту нерадянських сил. Особливість ґенези прошарку хазяїв сприяє непродуктивному характеру капіталу». / Горбулин В.П. Без права на покаянне / В. П. Горбулин. – Харьков : Фолио, 2009. – С. 339.

результат не лише слабкого чи нерозвинутого інтелекту для зайняття певного соціального статусу та виконання відповідної суспільної ролі, а й аморальності та браку совісті та світоглядної невідповідності зайнятому суспільному положенню.

Адекватне усвідомлення смислу й значення елітного соціального відбору є принципово вирішальним для подальшого розвитку й майбутнього людства. Нехтування й спекулювання поняттями «еліти» й «елітного» в соціальному житті й розбудові цивілізованих суспільних відносин неминуче приведуть людство не лише до занепаду й деградації, а й до самознищення. Адже владні суб'єкти через оволодіння соціальним простором отримують у своє підпорядкування найновітніші науково-технічні надбання та найскладніші технічні об'єкти й своєю неадекватністю в поводженні та розпорядженні ними можуть створювати надзвичайні цивілізаційні ризики техногенного характеру. Але для суспільства ще страшнішим і загрозливішим може бути соціальний і економічній занепад, до якого можуть призвести суб'єкти влади своєю неадекватністю або некомпетентністю.

Цивілізаційний прогрес, а не печерне життя первісних людських соціумів, забезпечується, передусім, інтелектом і духовністю як результатом соціальної еволюції, а не лише одним здоровим тілом, що було запорукою виживання людського роду в попередні епохи. І хіба може сільський голова зі своїм владним оточенням вважати себе приналежним до еліти своєї сільської громади, коли під його началом село не розвивається, а деградує й руйнується. Це припущення можна екстраполювати на районний, регіональний та загальнодержавний рівні. Влада, яка забезпечує в суспільстві репродукування елітних, тобто найкращих результатів у людському, отже й цивілізаційному вимірі, має моральне право претендувати на те, щоб народ називав її своєю елітою. Та ж влада, яка плодить у суспільстві нікчемні результати й детонує соціальну дееволюцію своїх громадян заслуговує й відповідного визначення. Нікчемність породжує нікчемність.

Це зауваження має принципове значення ще й тому, що в літературі й до сьогодні можна зустріти невизначеність у тлумаченні поняття «інтелект». У контекстах, які вимагають використання поняття «інтелект», вживається слово «розум». І навпаки, коли йдеться про мислення людини, використовують термін «інтелект».

А з «розумом» і «розсудком» як різними типами мислення, що розведені у філософії як нетотожні поняття, в українській мові взагалі проблема. Це виглядає як гірка іронія, але можливо й у цьому є

своєрідні причини того, що у нас не все гаразд із розумом і здоровим глуздом у новітньому державотворенні України. Адже безглуздість політики й суб'єктів її творення є прикрим надбанням новітньої історії України, яке неможливо спростувати й забілити. Цей історичний факт лише до пори та часу можна спростовувати та спотворювати, видаючи належне за дійсне. У зв'язку з цим цілком логічними й актуальними постають питання. Чому нерозумних і малограмотних суб'єктів з кожним роком не меншає, а все більшає в структурах сучасної української влади? Чому розумні й грамотні люди, стаючи представниками істеблішменту, все менше виявляють людськості, звалюються в соціальну деволюцію, чинять політику неадекватно, тобто нерозумно й неграмотно? Чому український соціум у своєму вільному державному плаванні з кожним роком не наближається, а віддаляється від реальних, а не номінальних цивілізаційних цінностей? Для того щоб обґрунтовано відповісти на ці та інші запитання, які логічно постають у такому смисловому ряду, потрібно спочатку визначитись з розумінням понять «інтелект», «розум» і «розсудок».

2.1.2. Грамотне й розумне: проблема в нетотожності

Суперечності чи протиріччя у тлумаченні та сприйняті слів «розсудок», «розум» та «інтелект» є не лише проблемою семантики, а й конвенціоналізму. Адже зазначені слова називають надзвичайно важливі поняття, які позначають мислення людини й стосуються її свідомості. Неадекватність чи неузгодженість у сприйнятті, розумінні, інтерпретації понять закладає смислові колізії не лише в комунікації, а й у наукові дослідження та знання, які спираються на такі суперечливі поняття. Тому неправомірність ототожнення «розсудку», «розуму» й «інтелекту» в українській мові є й філософською проблемою.

Смисли істини постають у поняттях і термінах, тобто в науковій мові. Якщо ця мова адекватно віддзеркалює дійсність, тоді це істина, а не хиба. Введення понять і термінів є вигідним і зручним для спілкування, оскільки одне слово може охоплювати собою великий зміст. Для того щоб запроваджувані поняття й терміни були взаємно зрозумілими й несуперечливими у своїх інтерпретаціях, їх сприйняття, визнання може досягатись шляхом конвенціоналізму, тобто на основі довільної угоди або конвенції між ученими в певній галузі знань. Але часто трапляється й таке, коли одне й те ж поняття може тлумачитись по-різному й нести в собі декілька смислів, тобто є неоднозначним у сприйняті та розумінні. У таких випадках той, хто вдається до

вживання неоднозначного поняття чи терміна, має сформулювати смисл, який він у нього вкладає[115].

Як мова повсякденного вжитку, так і наукова, розвиваючись, поповнюються та збагачуються новими словами й новими смислами. Нові слова чи мовні звороти, що з'явилися для позначення нового або вже усталеного поняття, називають неологізмами. Збагачення мови може здійснюватись й зворотним шляхом, коли в її обіг повертаються давно забуті слова та мовні звороти, що йменуються архаїзмами, або слова, які з певних причин були вилучені із цієї мови. Навмисне чи надмірне захоплення відновленням у мові архаїзмів, називається її архаїзацією, деякі симптоми якої спостерігаються в препаруваннях української мови на сучасному етапі її розвитку. Не вступаючи в полеміку щодо доцільності того чи іншого вилучення, нововведення чи повернення зі знавцями української мови й тими, хто ініціює та здійснює цей процес, зробимо лише застереження, щоб у цьому не було упередженості та надмірності. Не викликає заперечень, щоб українська мова після століть чужомовного та ідеологічного деформування піддалась кваліфікованій ревізії та реставрації. Але у вилученнях або чистці української мови не можна допускати ситуацій на кшталт тієї, коли з водою виплескується й дитинча. Керуючись лише патріотичними почуттями або категоричним несприйняттям певної мови, недоцільно вилучати зі своєї мови слова, з якими втрачаються концептуально важливі смисли, у наслідок чого виникає чи створюється семантичний вакуум або бар'єр. Щось подібне відбулося в українській мові зі словом «розсудок».

---

[115] «Розглядаючи елементарний комунікативний процес, можна визнати, що структура судження (синтаксис) формує зв'язок уявлень, а сенс та зміст розкриваються через чуттєво оформлені асоціативні переживання. Тому сенс одного висловлювання для різних людей буває різним. Тобто синтаксис дає послідовність, передається повторюваністю, а семантика – сенс, який людина розкриває для себе за допомогою власного досвіду. Саме відмінність сенсу одного переказу для різних людей філософи намагаються зняти за допомогою рефлексивного міркування, від якого вимагається зупинити безмежність можливих асоціацій. Такої зупинки семантичної плинності не досягнути впровадженням одних лише синтаксичних правил. Практично це здійснюється впровадженням аксіом, основоположень, які підвладні правилам синтаксису, але розкривають себе виключно за допомогою семантичної однозначності, що умоспоглядається, стає нібито «оче-видною» (видною очима). Якщо очевидність для різних суб'єктів дискурсу не наявна в однозначній формі, тоді ці суб'єкти ніколи не знайдуть спільної мови, ніколи не зрозуміють одне одного.» Чуйко В.Л. Рефлексія основоположень методологій філософської науки : Монографія / В. Л. Чуйко. – К. : Центр практичної філософії, 2000. – С. 26–27.

У чинному орфографічному словнику[116], який був покладений в основу комп'ютерного редактора української мови, слово «розсудок» відсутнє. Немає його й у сучасному орфографічному словнику іншої групи авторів[117]. У великому зведеному орфографічному словнику[118] це слово з'явилось. Але у великому тлумачному словнику[119] на 250 000 слів цієї ж групи авторів «розсудок» подається як слово, що рідко вживається й означає те ж саме, що й «розум». У цьому ж тлумачному словнику «інтелект» інтерпретується як розум, здатність людини до мислення, особливо до його вищих теоретичних рівнів, позначає рівень розумового розвитку. Не введено поняття «розсудок» і в психологічну енциклопедію[120] сучасного українського видання, яка містить 2185 статей.

В офіційній російській мові присутні слова «разум» і «рассудок», які різняться за своїм смислом. Але в сучасних українсько-російському[121] та російсько-українському[122] словниках в українській мові цим словам подається один відповідник «розум» і похідні від нього інші слова, які в смисловому сенсі «разум» і «рассудок» тлумачать як одне поняття. А це суперечить загально визнаному у філософії розведенню як нетотожних між собою понять «розуму» і «розсудку», що позначають різні типи чи рівні мислення людини[123,124,125]. На підтримку правомірності такого розведення нижче

---

[116] Орфографічний словник української мови: Близько 120 000 слів / Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : Вид-во «Довіра», 1994. – 864 с.

[117] Сучасний орфографічний словник української мови: 180 000 слів / Уклад.: В. В. Дубічінський, Н. Я. Косенко. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2007. – 1024 с.

[118] Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад.: гол. ред. В. Т. Бусел. – К.–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 896 с.

[119] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та СД) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

[120] Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудита)

[121] Українсько-російський словник / Уклад.: Г. П. Їжакевич та інші. – К. : Наукова думка, 2004. – 1008 с.

[122] Російсько-український словник / Уклад.: Н. Є. Лозова та ін. – К. : Наукова думка, 2004 – 1216 с. – (Словники України)

[123] Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 800 с.

[124] Философский энциклопедический словарь.– М. : ИНФРА–М, 2003.– 576 с.

[125] Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

здійснимо певну інтерпретацію взаємодії розуму й розсудку з позицій синергетичного підходу. Зараз же зробимо критичний логічний аналіз зазначеної плутанини, що є концептуальною проблемою не лише в площині конвенціоналізму, а й в адекватному тлумаченні інтелектуальної діяльності людини.

Зіпремось при цьому на положення, що не потребують особливих доказів. Є очевидним, що мислення й пам'ять не нетотожні між собою. Пам'ять не мислить, а лише зберігає інформацію, яка час від часу стає актуалізованою в цілеспрямованому чи спонтанно асоціативному мисленні людини, що постає у свідомості людини. Таким чином, є несуперечливим висновок, що без пам'яті адекватне мислення й у цілому інтелектуальна діяльність людини унеможливлюється. Якщо ми станемо на позицію ототожнення «інтелекту» й «розуму» як рівнозначних за смислом понять, а «розсудок» взагалі виключимо з лексикону або тлумачитимемо його як відповідник «розуму», що в цьому випадку дорівнює й поняттю «інтелект», тоді постає логічна суперечність у словосполученні «інтелектуальна діяльність людини», оскільки воно своїм обсягом не осягає «пам'ять». Щоб несуперечливо позначити діяльність людини, яка включає взаємодію її мислення й пам'яті, потрібно залучати якийсь третій термін, який би осягнув своїм смисловим наповненням «пам'ять» як окреме поняття та «інтелект» і «розум» як слова-синоніми. Коли ж цього не зробити, тоді для того, щоб бути коректним у понятійному апараті, цю діяльність треба позначати в описовій формі на кшталт «взаємодія розуму (інтелекту) і пам'яті людини».

А щоб розв'язати цю колізію в полі конвенціоналізму, не треба мудрувати. Достатньо розвести між собою «інтелект» і «розум» як не тотожні між собою поняття. Інтелект слід сприймати як узагальнююче поняття, що осягає не лише розсудок, розум, а й пам'ять. Крім цього інтелект органічно поєднаний у психіці людини з її емоційною та в цілому сферою відчуттів, що забезпечують світовідчуття, без чого неможливі адекватні взаємодії людини із зовнішнім середовищем, її емпатія, світосприйняття та світорозуміння. Але ми не заглиблюватимемося у цей бік проблеми. Здійснений аналіз дає змогу несуперечливо визначитись у розумінні смислового наповнення словосполучення «інтелектуальна діяльність людини».

Далі обґрунтуємо неправомірність чи некоректність ототожнення понять «розуму» й «розсудку». Наше дослідження не може оминути знання як продукт і предмет інтелектуальної діяльності людини. Адже вища освіта легітимізується в суспільстві, передусім, знаннями. І

соціальне буття сучасної цивілізації, у контексті якої функціонує вища школа, визначально об'єктивується знаннями. Звідси постає проблема людини компетентної, тобто розумної й грамотної, яка була б адекватною рівнем свого розуму й освіти буттю, що твориться інтелектом.

Поняття «розумний» і «грамотний» теж нетотожні між собою. У першому наближенні цю тезу можна підтвердити тим, що людина переважаючий час свого існування еволюціонувала й стверджувала себе в природі, як окремий вид, власним розумом, будучи при цьому неграмотною й не писемною істотою. Більше того, навіть зараз, в епоху знань, в умовах ноосфери мільйони землян є неграмотними людьми. На наш погляд, поняття грамотність людини, як володіння нею вже існуючими структурованими й систематизованими знаннями, за своїм змістом ближче до компетенції й сфери розсудка.

Як відомо, розсудок є первинним, а отже, і нижчим рівнем мислення людини. Завдяки розсудку людина через свої відчуття сприймає інформацію про реально існуючий світ, осмислює та інтеріоризує[126] її, оволодіває досвідом, знаннями, формалізує, структурує, схематизує, приводить їх у сприйнятливу для власного використання систему, вирішує з допомогою здобутих знань стандартні, стереотипні, формалізовані, структуровані, алгоритмізовані життєві та професійні задачі. Як бачимо, розсудок створює фундаментальні засади для інтелекту людини. Можна сказати, що він у взаємодії з пам'яттю виконує певною мірою роль бази вже даних людині знань. На думку автора, розсудок і пам'ять людини найбільше відповідають прототипу штучного інтелекту. Адже штучний інтелект позбавлений розуму та емоційної сфери людини. Вільний політ мислення та емоції людини, які вона виявляє в конкретних життєвих ситуаціях, неможливо алгоритмізувати й формалізувати заздалегідь. У цьому полягає концептуальна обмеженість штучного інтелекту порівняно з людським, тобто справжнім інтелектом, який здатний на інсайт та інтуїцію.

Розвинений розсудок, який здатний опановувати й оперувати великим масивом знань, є потужним надбанням конкретної людини у визначених, напрацьованих, чітко детермінованих ситуаціях, основна суть, зміст яких не виходять за межі набутої й апробованої її

[126] Інтеріоризація – процес формування внутрішніх структур психіки, зумовлений засвоєнням структур і символів зовнішньої соціальної діяльності. Тлумачиться як перетворення структури предметної діяльності в структуру внутрішнього плану свідомості. Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 800 с.

компетентності. Але розсудок безсилий у нестандартних ситуаціях, які потребують оригінальних, не тривіальних підходів і варіантів вирішення, коли треба не тільки здійснювати складну, а отже, творчу комбінацію вже наявних у людини знань, а й виходити за їхні межі, тобто у відповідності до вимог конкретної ситуації творити власні ідеї, знання.

Тільки з допомогою розуму людина проникає у світ, якого ще немає, який можна створити, вибудувати, змінити, комбінує, творчо, нетривіально й нестандартно використовує вже наявні знання й творить нові знання адекватно конкретній ситуації. Але діапазон діяльності розуму людини буде звуженим за умов браку знань або наявності вузьких знань у неї. Наш дискурс розгорнувся в таку площину, коли мимоволі починають виникати одне за другим цікаві питання, на які людина завжди шукатиме відповіді й які ніколи не будуть вичерпними. Адже вони торкаються найнезвіднішого у світі під будь-який спільний знаменник неповторних й унікальних розсудку й розуму, тобто внутрішнього світу кожної людини, яка будь-коли народжувалась чи народиться, вже відбулась у своєму неповторному житті чи відбудеться.

У нашому дослідженні можна претендувати лише на певні розмірковування з цього приводу, які б допомогли глибше розкрити суть визначеної, як на наш погляд, актуальної проблеми. Почнемо з ключових питань, за якими потягнуться інші: «Як мають співвідноситись розсудок як осереддя знань і розум у людини? Чого більше бракує сучасній людині, а відповідно й людству сьогодні, – знань, які опановані й оперуються розсудком, чи розуму?»

Природне почуття гармонії підсвідомо диктує відповідь, що має бути сумірність і відповідність між знаннями, опанованими розсудком, і розумом у людини. А логіка розмірковувань розсудку чи то ба розуму суперечать такому твердженню, якщо така рівновага передбачається перманентною в житті людини, оскільки це симптом того, що вона призупинилась у розвитку власного інтелекту. Це пряма ознака того, що людина набула певного обсягу знань у відповідності зі своїми розумовими здібностями, зайняла якусь нішу в професійному, соціальному житті, де здійснюється якась повсякденна діяльність, що не потребує постійного вдосконалення, творчого розвитку. Вона з цим змирилась і з нею змирились. У такій стабільно одноманітній діяльності в силу різних життєвих обставин приречені перебувати багато людей, серед яких хто в меншій, а хто в більшій мірі здатний на творчий підхід до виконання своїх службових обов’язків.

Напевно, що в меншій мірі потенційно здатна до творчості людина, коли вона засвоює знання в обсягах, що значно випереджають можливості її розуму продуктивно й творчо використовувати ці набуті нею знання. Якщо розум людини не здатний до самостійного розпорядження знаннями, які вона засвоює, то така людина в більшій чи меншій мірі, але потрапляє у підлеглість до цих знань. Будь-які наявні сьогодні в людини знання по відношенню до того, що має відбутись в її житті завтра, несуть у собі інформацію вчорашнього дня. Тому якщо людина не в змозі бути адекватною кожній новій життєвій ситуації комбінаторним застосуванням уже наявних у неї знань та творчим виявом власного розуму в продукуванні чи залученні нових знань, вона змушена керуватись чужими думками або своїми, але вчорашніми.

Стан творчості людина може по-справжньому глибоко переживати лише тоді, коли її розум працює над розв'язання проблем, задач, завдань, питань за умов дефіциту вже наявних систематизованих і структурованих знань, тобто тих знань, що вже актуалізовані й міститься хоча й у довготривалій пам'яті людини, але можна вважати, на поверхні її свідомості. У таких ситуаціях розум людини змушений відправлятись у творчі подорожі пошуку ідей, оригінальних варіантів рішень, які майже ніколи не розпочинаються з нуля або чистого аркуша. Як правило, знаходження опорних точок такого творчого пошуку, а водночас і розвитку розуму, розпочинається з тотальної ревізії та селекційного відбору за актуальними критеріями вже наявних і очевидних текстів знань та набутого раніше досвіду із заглибленням у їхні раніше неочевидні підтексти та контексти. І що характерно для початкової стадії творчого пошуку, спонтанно здійснюється залучення нових знань.

Кожен з нас, проаналізувавши свій стан свідомості, почуттів під час виконання творчої інтелектуальної задачі, зійдеться на висновку, що наш розум є відносно самостійним і дійсно вищим по відношенню до власного розсудку типом мислення хоча б тому, що він на нього опирається, відштовхуючись, коли хоче здійснити свій творчий політ, та «приземлюючись» час від часу, щоб звірити курс і не збитись на манівці у своїх творчих, відірваних від розсудку подорожуваннях.

Суперечливість взаємодій між розумом і розсудком особливо парадоксальна на першому етапі творчого процесу. Саме на цьому етапі ми маємо можливість спостерігати найтісніші контакт та співпрацю нашого розуму й розсудку, коли здійснюється аналіз ситуації, проблеми, задачі, яка підлягає творчому розв'язанню,

з’ясовуються й ревізуються під цим приводом наявні знання, визначаються опорні та відправні точки розуму для його творчого пошуку. Далі починають розгортатись уява, комбінування наявного й уявного, наявного з уявним і навпаки, пошук оригінальних ідей та варіантів рішень. Перший етап творчого процесу завершується апогеєм цих усіх переплетінь у нашій свідомості, які щораз можуть бути оригінальним сюжетом нової картини сюрреалізму[127], коли поєднується непоєднуване з точки зору логіки, і твори якого не підлягають осмисленню й тлумаченню безпосередньо з позицій розсудку, що й засвідчує значну віддаленість від нього розуму.

Перший етап творчого процесу цікавий у контексті нашого дослідження ще й тим, що в ньому простежується динаміка співвідношення розуму й знань, яка унаочнює й підтверджує наявність цього феномена і його основну сутність у життєдіяльності людини. На початку творчого акту, спрямованого на розв’язання якоїсь проблеми, знань бракує. У противному разі, коли б їх було достатньо, ця проблема розв’язувалась би проторованими шляхами, стандартно чи стереотипно, за якимось раніше відомими алгоритмом чи програмою, але не творчо. Потім розум у процесі розгортання своєї творчості, яка цілком природно протікає в спонтанному режимі, відповідним чином починає залучати додаткові знання та продукувати свої ідеї, гіпотези. Як правило, до тих пір, поки творчий процес не почне переходити у свій наступний етап, основною ознакою чого є народження якоїсь провідної ідеї чи сюжетної лінії напрямку руху до розв’язання поставленої проблеми, що може бути результатом інтуїції чи інсайту, таке хаотичне накопичення інформації, знань стихійно триватиме.

Отже, на заключній стадії першого етапу творчого акту накопичуються надлишкові знання, співвідносні потребам розуму для розв’язання актуалізованої проблеми. Причому такий надлишок інформації, знань може сягати критичної межі, коли розуму стає проблематичним добратись до потрібних знань та ідей. І – це саме та ситуація, коли чим далі більше знань, тим тяжче розуму виборсатись з

[127] Сюрреалізм [франц. surrealisme, *букв.* – надреалізм] – авангардистська течія, яка виникла спочатку в літературі, потім поширилась на малярство, скульптуру та інші мистецтва. С. проголосив джерелом мистецтва сферу несвідомого (інстинкти, сни, галюцинації), а методом обрав розрив логічних зв’язків, які замінювалися суб’єктивними асоціаціями. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с. (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).

під них на поверхню, щоб можна було вміло, а головне, вдало ними розпоряджатись. У такому контексті знайомий вислів «знання за плечима не носити» може сприйматись дещо в іншій інтерпретації.

Коли ж надибається чи вимальовується стрижнева ідея в хаотичному нагромадженні знань та ідей у ракурсі розв'язання актуалізованої проблеми, кружляння розуму переходить у висхідний рух по спіралі навколо цієї інтегруючої ідеї з невпинним наближенням до неї як до своєрідного епіцентру творчого процесу. На цьому етапі творчого акту розум усе частіше починає апелювати до свого розсудку, звіряти через критерії здорового глузду та істини своє творче конструювання, підпорядковуючись логіці, залучає до свого творчого витвору лише необхідні знання, відсікаючи зайві. З максимального віддалення на завершальній стадії першого етапу творчого акту розум взаємно зближується з власним розсудком у процесі його другого етапу.

Важливим критерієм продуктивної роботи розуму й творчого акту як такого є дійсно взаємне зближення з власним розсудком, а не повернення розуму до розсудку як на круги своя, тобто ні з чим. Якщо творчий акт відбувся, це означає, що розум справився зі своєю місією й розв'язав проблему оригінально, а не стандартно, збагативши своєю творчою діяльністю власний розсудок новими знаннями й досвідом, а не скориставшись його попередніми надбаннями. За такими результатами напруженої роботи розуму останній не тільки розвивається сам, а й розвиває свій розсудок, тобто спонукає його до зближення із собою.

І от саме на завершальному етапі творчого акту, локально в межах розв'язання окремої проблеми, ми можемо спостерігати бажану сумірність розуму й знань та розсудку як їхнього осереддя. Позитивний результат оригінального розв'язання проблеми чи якоїсь певної задачі є своєрідною точкою перетину на вершині реалізованої оригінальної ідеї у вигляді логічно вибудуваної конструкції необхідних знань, де не тільки зустрічаються, а досягають консенсусу розум і розсудок.

Це є моментом істини й миттю щастя для людини, яка здійснила творчий акт, та водночас і перемир'ям між її розумом і власним розсудком із приводу проблеми, що вже розв'язалась. Для людини, яка перебуває в стані постійної творчої діяльності, це лише короткочасне перемир'я її розуму з власним розсудком як осередком наявних у неї знань. Відчуття щастя перемоги, а у творчому акті передусім перемоги над собою, людина довго переживати не може. Тим більше, людина в стані активізованої творчості, для якої тривала задоволеність своїми

досягненнями рівноцінна відмові від подальшої творчої діяльності[128]. Напевно, найбільше можливостей перебувати в стані постійної інтелектуальної творчості є в діючих учених та тих, хто переймається інноваціями в будь-яких сферах діяльності.

Але реалії сучасного життя та його темпоритми, що мають тенденцію до прискорення, ставлять більшість людей у такі умови, де в них залишається мало можливостей для власного творчого вияву. І такий стан тривалого перебування людини в ролі працівника при «конвеєрі» повсякденної суєти рано чи пізно робить її діяльність стереотипною, яка вступає в суперечність зі швидкоплинністю та мінливістю сучасного й тим більше майбутнього світу, для якого нештатні, нестандартні, оригінальні ситуації є основними ознаками його мінливості.

Отже, розмірковування відносно розсудку й розуму людини дали змогу нам не лише зняти можливі сумніви чи зайвий раз переконатись у справедливості філософського й психологічного розведення їх як двох не тотожних типів чи рівнів мислення нашого інтелекту. Це дає необхідне підґрунтя для більш осмисленого й логічного занурення в зазначену проблему грамотного й розумного втручання у функціонування, розвиток та управління соціальних систем, тобто тих систем, де визначальною й невід'ємною складовою є сама людина.

Крім цього, ми переконались, що ототожнення слів «розум» і «розсудок» є концептуальною семантичною перешкодою в дослідженнях проблем, пов'язаних з інтелектуальною діяльністю людини, зокрема пізнавальною й творчою. Наочним прикладом такої перешкоди може слугувати щойно здійснена з позицій синергетичного підходу інтерпретація взаємодії розуму з розсудком у процесі творчого інтелектуального акту, яка в українській мові не може вважатись легітимною.

---

[128] «Розумові й моральні сили, подібно до мускульних, можуть розвиватися лише в процесі використання. Коли людина щось робить лише тому, що це роблять інші, її здатності використовуються не більшою мірою, ніж коли вона вірить у щось лише тому, що в це вірять інші. Якщо підвалини точки зору особи не є результатом власних міркувань, її розум не тільки не може зміцнюватися внаслідок прийняття цієї точки зору, але, ймовірно, послаблюватиметься. І якщо мотиви дії не випливають з власних почуттів та характеру (там, де це не стосується вподобань та прав інших), то ця дія призводить до розвитку інертних і бездіяльних почуттів та характеру, замість активних і енергійних.» Мілль, Джон Стюарт. Про індивідуальність як один з елементів добробуту / Стюарт Міль Джон // ЛІБЕРАЛІЗМ: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2002. – С.153. – («Політичні ідеології». Вип. 3).

Охоплюючи чи позначаючи мислення людини одним поняттям «розум», ми ставимо знак рівності між мисленням людини грамотної й неграмотної, коли вона виконує буденну, стереотипну, повсякденну звичну діяльність і, коли здійснює наукові відкриття, коли опановує вже готові знання й коли сама продукує нові.

Отже, треба утвердити в чинній українській мові слово «розсудок» як таке, що має самостійний смисл, який не дає підстав ототожнювати його зі словом «розум» чи розглядати його як синонім останнього. У свою чергу слово «розум» некоректно ототожнювати зі словом «інтелект», яке осягає більший смисл, зокрема мислення й пам'ять людини. У противному разі, закладається смислова колізія в поняття «інтелектуальна діяльність».

У зв'язку з цим є доречним дати короткі дефініції розглянутих понять.

Розсудок – нижчий рівень мислення людини, що оперує зі вже наявною інформацією, яка поступає ззовні, або тією інформацією, що зберігається в пам'яті у вигляді окремих даних, набутого досвіду, структурованих й систематизованих знань, які вже опановані людиною. Є складовою інтелекту й актуалізується у свідомості людини.

Розум – вищий рівень мислення людини, що тісно пов'язаний з її розсудком й спирається на нього, але виходить за межі наявної інформації, досвіду, знань, спрямований на їх творче використання та продукує оригінальні ідеї, гіпотези, знання, забезпечує адекватність людини в нестандартних, нестереотипних ситуаціях її життєдіяльності, в тому числі професійної. Є складовою інтелекту й актуалізується у свідомості людини.

Інтелект укорінений у тіло людини, зокрема в мозок, нервову систему, органи відчуття, є складовою психіки людини, органічно взаємопов'язаний з її емоційною сферою, включає пам'ять, розсудок як нижчий і розум як вищий рівень її мислення. Актуалізується у свідомості людини. Коли людський індивід не набуває або втрачає здатність адекватно мислити, то перетворюється у тваринoподібну істоту.

А тепер акцентуємо увагу на визначенні й тлумаченні сутності та ознак грамотного й розумного у відношеннях людини не тільки до соціальних систем, а й до всього навколишнього світу, тобто буття. Запорукою цьому має стати критерій, за яким визначається грамотне й розумне відношення людини до світу. Тому пошук відповіді з актуалізованого питання здійснюється через вибір і легалізацію такого критерію.

Проміжні критерії, через які оцінюється будь-яка усвідомлена людська діяльність, мають підлягати генералізації її кінцевою метою,

тобто головним або генеральним критерієм цієї діяльності. В іншому разі, коли обраний чи визначений критерій суперечить кінцевій меті діяльності, через який вона оцінюється, ним необхідно знехтувати як хибним. Або якщо він доцільний, то треба переглядати повністю чи частково зміст кінцевої мети цієї діяльності. Тільки таким чином може втримуватись логіка і взаємна узгодженість між процесом, що контролюється проміжними критеріями, і його бажаним результатом, тобто метою.

У людства завжди було, є й буде дуже багато глобальних і суттєво більше локальних проблем, розв'язання, кожної з яких можна визначити як окрему відповідного порядку мету його життєдіяльності. Але, напевно, всі глобальні й локальні цілі перекриває надглобальна в просторі та часі мета, що орієнтує людство на максимально можливу в космічних вимірах тривалість його життя. У безперервному ланцюгу якого кожне покоління людей не виживає, а живе повноцінним, по-справжньому людським життям, для досягнення чого кожна людина, врегульовуючи своє земне співжиття, керується древнім «золотим правилом», що передбачає не робити іншим того, чого не бажаєш, щоб учиняли тобі. Саме це правило, з одного боку, підкреслює суперечливість положення й стосунків людини з буттям, якому вона водночас протистоїть і до якого вона приналежна й від якого залежна. А з іншого боку, це є дороговказом того, як позитивно розв'язувати таку суперечність, щоб вона не стала згубною як для окремої людини, так і для всього людства[129].

Доки існуватиме людство, кожне покоління людей відшуковуватиме свою відповідь на вічне в межах життя роду людського питання, куди цей наш рід людей рухається, куди він іде й де опиниться у своєму майбутньому. Нікому з представників роду людського не дано дати вичерпної відповіді на це сакраментальне питання. Який би універсальний інтелект не брався давати таку відповідь, вона завжди

[129] «Золоте правило» ініціює дію, спрямовану на побудову відносин з іншими людьми на основі свідомої позиції, що випереджає дію. Лише на цьому фундаменті можна виокремлювати в царині загального етосу культури специфічний етос моральності. Таке розведення дає змогу пояснити, чому потяг до життєво-інтуїтивної орієнтації на єдність може викликати до життя антигуманну діяльність церкви, сваволю авторитарних, тоталітарних держав, духовно-культурне буття – співіснувати з легітимацією насильства і вбивства. Лише етос свідомої моральності є абсолютно несумірним з такими формами соціальної практики.» Етос і мораль у сучасному світі / Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 66.

буде обмежена його баченням можливостей людини влаштовувати свій світ як у контексті того історичного часу, в якому цей інтелект проживає, так і, тим більше, рівнем його прогностичності таких можливостей людства в майбутньому. На сучасному етапі цивілізаційного розвитку ми пов'язуємо розширення таких можливостей людини робити світ непередбаченим, обмеженість прогнозування їхньої динаміки коротким в історичних вимірах часом, власне, від прискореного здобуття людством нових знань. Це й є визначальним чинником ускладнення буття та примноження в ньому опосередкованостей, невизначеностей, хаосу.

А до цього ще треба додати непередбачуваність вчинків людини, її помилок у своїх життєвих виявах, що в сучасну епоху знань може мати фатальні наслідки не лише в локальних, а й у глобальних вимірах, та суттєво впливати на весь перебіг подальшого цивілізаційного розвитку людства й робити невдячним будь-який прогноз щодо подальшого шляху й руху по ньому роду людського. Врешті, як жити й заради чого жити, як розпорядитись своїм життям, має право й відповідальність вирішувати кожна людина, яка з'являється у цьому світі, і не бути заручником чиїхось раніше визначених прогнозів і тим більше планів. Відповідно, кожна людина не має права позбавляти таких прав ще не народжених людей.

Тому логічно розглядати пошук відповідей на питання, куди йде людський рід і заради чого живе людина, сенсоутворювальними началами життя кожної людини й людського покоління в конкретному соціумі, що кожен раз є унікальним і неповторним. Знайдені відповіді не можуть імперативно нав'язуватись майбутнім поколінням як цілі розвитку людства, оскільки вони позбавляють пошуку сенсу свого життя людей, які мають народитись[130]. Людству й кожній людині у своєму розвитку через власні самовизначення залишається керуватись тільки апріорними принципами. Очевидним є те, що людський рід

[130] «Однак з усіх людських ідеалів найнебезпечнішими є саме ті, що ними надихаються, аби зробити людей щасливими. Такі ідеали неминуче призводять до спроб нав'язати іншим нашу шкалу «вищих» цінностей, щоб вони усвідомили, що саме, на нашу думку, є найзначущим для їхнього щастя, щоб, так би мовити, порятувати їхні душі. Все це приводить до утопізму і романтизму. Ми всі відчуваємо, що кожен міг би бути щасливим у чудовому і досконалому світі наших мрій. Зрозуміло, що якби ми могли любити одне одного, то небо опустилося б на землю. Проте, спроби створити рай на землі приводили до створення пекла. Такі спроби викликають нетерпимість. Вони призводять до релігійних війн і до спасіння душ почерез інквізицію.» Попер Карл. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Попер. – Т. II / [перекл. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – С. 256–257.

йтиме й матиме можливість обирати свій неповторний шлях до тих пір, поки не припиниться його життя. А доки він рухатиметься, завжди буде можливість у кожного покоління людей здійснити своє життя в тому сенсі, як його представники знайдуть для себе відповідь на питання: «Навіщо жити й для чого жити?»

І коли людина у своєму житті керується принципами на кшталт «після мене нехай і трава не росте» або «після мене хоч потоп», це є грубим порушенням зазначеного наріжного й керівного принципу розвитку людства, щоб його рід ніколи не припинився.

Звідси у нас з'являються підстави визначати, коли людина застосовує у своїй діяльності знання й розум, то грамотними й розумними слід вважати такі її дії, які як мінімум не суперечать, а як максимум – найліпшим чином сприяють реалізації зазначеної вище головної мети людства. І навпаки, неграмотними й нерозумними слід вважати такі дії людини, які як мінімум не узгоджуються з глобальною метою життєдіяльності людства, а як максимум – є деструктивними чи згубними для його буття.

Якщо людина володіє достатніми обсягом знань і рівнем розуму для того, щоб бути адекватною ситуації, проблемі, яку вона може розв'язати у відповідності із «золотим правилом», а вона цього навмисно не робить із якихось своїх особистих чи інших інтересів, це питання слід розглядати, аналізувати в площині людської моралі, яка має верховенство над знаннями й розумом.

На наш погляд, у цьому контексті доречно зробити наголос на важливості своєрідної екстраполяції в просторі й часі «золотого правила» як морального імперативу (за І. Кантом), що вважається основним внутрішнім законом, можна сказати, особистою конституцією кожної людини, що має бути домінуючим чинником саморегуляції, гармонізації її відношень, взаємодії не тільки у її локальному, видимому просторі, а й у глобальних вимірах невидимого нею навколишнього світу, який є за її життя й який буде після її смерті й не лише з людьми, а й з усім сущим у бутті. Така потреба є актуальною вже сьогодні, а ще більше вона загостриться в майбутньому.

Основною причиною цієї потреби є все ті ж знання, завдяки яким дії людини в локальному просторі стають значимими за тридев'ять земель, тобто в глобальних масштабах, і впливають на буття інших людей, яких вона ніколи не бачила й не побачить протягом свого життя. У свою чергу конкретна людина зазнає впливу наслідків дій тих людей, із якими вона ніколи не перетиналася, безпосередньо не взаємодіяла.

Знаменням сучасних поколінь людей є все більш помітніше захоплення й використання ними життєвого простору своїх нащадків. Особливо загрозливим для майбутніх поколінь є те, що такі наші зазіхання з кожним роком посилюються. А це означає, що сучасна людина краде своє майбутнє в самої себе, закладаючи тенденцію до скорочення земного життя людства. У попередні епохи в умовах не освоєного повністю земного простору подібні проблеми мали локальний характер і розв'язують, як правило, шляхом кочування племен і народів. Тепер і в майбутньому, коли з допомогою знань здійснена тотальна експансія земного простору, людство може вийти з цього тупика лише шляхом сталого чи то збалансованого розвитку, оскільки кочувати через космос поки що нікуди й нічим.

А для цього потрібна грамотна й водночас розумна діяльність людей усіх країн і народів як нинішніх, так і всіх наступних поколінь у відповідності з головною метою людства жити якомога довше й краще в кожному своєму наступному поколінні. Ця глобальна проблема людства не може бути розв'язаною одноразово і якимось окремим суб'єктом.

Це перманентна сукупна задача всіх землян, які вже є й які будь-коли ще народяться, як результат їхньої гармонізованої взаємодії у межах свого покоління та між поколіннями завдяки особистісному самоусвідомленню й саморегулюванню «золотим правилом» співжиття людей. Це правило як ідеальна модель гармонії людського співжиття ніколи не була й не буде в абсолюті досяжною для жодного зі смертних, а тим більше для цілих поколінь і всього людства. Але саме завдяки подібним моральним орієнтирам і регуляторам людина поступово олюднилась. Вибралась з печер, позбавилась від такого явища, як канібалізм, шляхом накладання табу на ці та інші ганебні для неї дії, саме як людини, а не як ненажерливої істоти.

Культ знань, який з благословення великих просвітників сформувався за останні сторіччя в суспільній свідомості людства, все більше засліплюючи, інколи аж до затьмарення, розум і мораль сучасної людини в її життєдіяльності, актуалізував як ніколи раніше потребу введення в систему моральних цінностей людства табу на нерозумне, бездушне, а отже, нелюдське використання знань людиною як зараз, так і, тим більше, у майбутньому. Адже такі грамотні, але нерозумні та бездушні дії сучасної цивілізованої людини інколи безпосередньо, а частіше опосередковано призводять до людських жертв, які за своїми масштабами й перебігом значно жахливіші, ніж у безграмотного печерного людожера.

Для того щоб критично ставитись до знань у собі та їхнього вияву в інших, треба опиратись на відповідні критерії, з допомогою яких можна було б, як з древності кажуть, відділяти зерна від плевелів. Кожний з нас через свої світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світобачення, керуючись суспільною мораллю та власною совістю, здійснює це повсякденно у своєму житті, в тому числі відрізняє певним чином грамотне від неграмотного, розумне від нерозумного як у своїй життєдіяльності, так і в життєвих виявах інших. Власне, через призму цих критеріїв «грамотне – неграмотне» та «розумне – нерозумне» й логічно розглядати зазначену проблему.

У нас може розгорнутись більш-менш визначена палітра характеристик ставлення людини, отже, кожного з нас до буття, якщо поглянемо на це через можливі варіанти критеріїв, що утворюються комбінаціями з цих двох дихотомій: «грамотне й розумне»; «грамотне, але нерозумне»; «неграмотне, але розумне»; «неграмотне й нерозумне». Наше відношення до навколишнього світу може виявлятись в окремих діях і життєвих виявах, тривалій будь-якій діяльності й у цілому в життєдіяльності, тобто в стилі й способі життя.

Оптимальним для забезпечення гармонійного співжиття людей і продовження роду людського є грамотне й водночас розумне ставлення людини до буття у всіх виявах своєї життєдіяльності. Антиподом згаданій парі характеристик є неграмотне й нерозумне ставлення людини до світу, що має розцінюватись, як найбільш небезпечне.

Людина неграмотна, але розумна – це характеристика тієї людини, яка прожила без сучасних цивілізаційних катаклізмів усе своє доісторичне життя, що обчислюється десятками, а можливо, й сотнями, тисяч років. Така людина не здатна зробити подальший цивілізаційний прогрес, але вона не завдасть і тотальної шкоди, оскільки у неї достатньо розуму, щоб змовчати там, де вона щось не знає чи не розуміє, щоб не братись за справу чи діяльність, у якій вона некомпетентна. Критеріями наявності розуму людини здавна вважаються чемність, тактовність, толерантність, інтуїтивне відчуття й адекватність ситуаціям, в яких вона перебуває. Звідси, розумна людина більш обачлива в тому, щоб не зробити помилки, на відміну від людини грамотної, в якої бракує розуму, щоб вносити необхідні поправки у свої алгоритмізовані й запрограмовані дії залежно від умов та обставин, які щоразу змінюються.

На глибоке переконання автора, після грамотних і розумних (з точки зору формальної логіки) дій людини, які вона усвідомлено, а не

помилково, цинічно вчинює за межами моралі, брутально нехтуючи її нормами, на другому місці за ступенем загрози людству й продовженню роду людського, слід розглядати проблему грамотної, але нерозумної діяльності людини. Щоб таке переконання не виглядало як безапеляційне нав'язування суб'єктивної точки зору, наведемо декілька доказів та зробимо певні обґрунтування, які дадуть змогу підтвердити не лише реальність цього феномену, а й його цивілізаційну загрозу.

Грамотні й розумні життєві вияви за межами норм моралі й права трапляються в будь-яких сферах діяльності людини, коли утворюється потужна мотивація її власної вигоди й відсутня адекватна відповідальність, яка була б спроможною збалансувати таку мотивацію.

Грамотні, але нерозумні життєві вияви, напевно, найчастіше трапляються у державному управлінні, юриспруденції, соціальній, гуманітарній та інших сферах діяльності, які базуються на суб'єктивно створених і легітимізованих знаннях, законах та інших правових і нормативних актах, зокрема наказах, інструкціях, формальне дотримання яких у службовій діяльності дає підстави вважати грамотними дії її суб'єктів[131]. Нерозумна грамотність найпоширеніша в авторитарних системах влади, оскільки її культивування під прикриттям формальних вимог надає більшої ваги й значущості владним суб'єктам. Така грамотність у реальному житті людей може поставати в різних варіаціях. Але її можна звести до декількох найбільш типових варіантів. Це дасть змогу спростити наше обґрунтування й тлумачення сутності зазначеного соціального феномена.

Перший варіант, напевно, можна визнати найбільш людським і найменш цинічним, коли суб'єкт формально грамотних дій власним

---

[131] «Відбувається доволі примітивна підміна права як об'єктивного феномену суспільного життя взагалі і громадськості зокрема, в тому числі невідчужуваних прав і свобод громадянина довільно виданим державою законом. Це, в свою чергу, означає, що саме антинародна, антигуманна й антидемократична, накінець, антиправова дія державно-політичних структур, втілена державною владою навіть у форму антиконституційного закону, підзаконного акту або відомчої інструкції, стає виправданою, справедливою, необхідною суспільству й громадянину. Закони, таким чином, з результатів волевиявлення народу, опосередкованого державою, із втілення громадянських прав і свобод людини перетворюються в безпосередній продукт бюрократичного апарату державного управління й дуже швидко вироджуються в адміністративний диктат.» Розова Т.В. Специфика становления гражданского общества в Украине : Монография / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одесса : Юридическая литература, 2003. – С. 231.

розумом, душею й серцем усвідомлює їхню неадекватність конкретній ситуації, переживає емоційно це як розходження з власною совістю й людською мораллю, але нічого не може вдіяти, оскільки є заручником системи, в якій перебуває на службі та мусить виконувати її легітимні вимоги. Така людина, перебуваючи в будь-якій сфері службової діяльності, не схильна творити зло й зле людям за власною ініціативою. Навпаки, прагне використати всі легітимні, тобто дозволені, а також незаборонені можливості, щоб бути адекватною у власних життєвих виявах за критеріями розумності та моральності. Принаймні, така людина нездатна, навіть за відсутності позитивного результату в своїх діях, принижувати гідність інших людей, бути брутальною й нахабною. Вона схильна до емпатії.

Другий варіант можна співвіднести з формалізмом та байдужістю, коли суб'єкт формально грамотних дій не усвідомлює власним розумом своєї неадекватності конкретній ситуації, не переживає емоційно за страждання інших, а тому й не відчуває себе співпричетним до творення зла, яке породжує його діяльність, що складається з окремих життєвих виявів, які є сумнівними у суто людському вимірі. У таких байдужих виявах совість не пробуджується. Не можна тут розраховувати й на емпатію. Це можна вважати неусвідомленим цинізмом.

Третій варіант ідентифікується з відвертим цинізмом, коли суб'єкт усвідомлено прикривається грамотними діями, які не витримують критики ні з позицій розуму й здорового глузду, ані, тим більше, у вимірах людської моралі, правди, справедливості та інших доброчинностей. Сучасний німецький філософ П.Слотердайк визначив цинізм як «усвідомлену хибну свідомість»[132].

Таку свідомість за визначенням можна вважати деформованою. Це стає можливим тоді, коли людина втрачає совість і не сповідує праведність як святість. Тому про совість та емпатію суб'єктів цинічних життєвих виявів некоректно згадувати, оскільки вони відсутні.

Апелюючи до соціальної дійсності, можна розлого інтерпретувати кожен із зазначених варіантів грамотних, але нерозумних дій людини. Найбільш небезпечними є прояви цинізму. Нижче коротко зупинимося на інтерпретації цього цивілізаційного феномена, який деформує свідомість і соціальну дійсність.

---

[132] Слотердайк П. Критика цинічного розуму / П. Слотердайк; [пер. з нім. А. Богачова]. – Київ : Тандем, 2002. – С. 22.

2.1.3. Авторитаризм як основне джерело цинізму

Слово «цинізм» як слово загальновідоме й часто вживане. Але цинізм як поняття та його дефініція семантично й конотативно неоднозначне. Щоб переконатись у такій неоднозначності, достатньо подивитись зміст визначень поняття цинізму, що даються в словниках та Вікіпедії, і порівняти їх зі смислами тих контекстів, в яких вживається слово «цинізм», і сутністю того, що нині називають цинізмом. Наприклад, у словнику іншомовних слів робиться таке визначення: «Цинізм [франц. cynisme < cynicus – *цинік*] – 1) учення філософської школи *кініків*, які проповідували зневажливе ставлення до надбань людської культури; 2) нахабність, брутальна відвертість; нехтування нормами моралі» Нижче в цьому ж словнику дається дефініція похідного від цинізму поняття: «Цинік [лат. Cynicus, грец. kynikoi (*множ.*), від назви пагорба Кіносарг (Kynosarges) у Афінах, де відбувалися заняття *циніків*] – 1) те саме, що й кінік; 2) той, кому властивий *цинізм*»[133]. Аналогічне за смислом і приблизно таке ж за змістом визначення поняття «цинізм» знаходимо й у Вікіпедії. Там же дається певне тлумачення дефініції цього поняття й пояснення етимології слова «цинізм», зокрема: «Кініки – назва в грецькій вимові. Латиною це слово писалося через літеру «с», яка в середньовічній латині читалася як «ц», що й дало прочитання «циніки»[134].

З історії філософії відомо, що школа кініків була започаткована в Афінах Антисфеном, колишнім учнем Сократа. Виникнення цієї школи пояснюється як наслідок розчарування в набутках тодішньої цивілізації, що переживала занепад, і як своєрідне заперечення самої цивілізації і тих пороків, що вона породила. Кініки звинувачували цивілізацію в тому, що вона відчужила людей від природи й зробила їх нещирими й охочими до лицемірства заради речей і комфорту, суспільних статусів, цивілізаційного антуражу тощо. Вони проповідували свободу через повернення людини до первісної природи і вважали, що всі природні потреби людини законні й пристойні. Звільнення від цивілізаційних пут й утвердження натуральності людини кініки демонстрували в епатажній формі. Найяскравішим представником школи кініків вважається учень Антисфена Діоген із Сінопу[135].

---

[133] Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних сполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – С. 973.

[134] Цинізм. [Електронний ресурс] / Вікіпедія. – Режим доступу: http: uk.wikipedia.org/wiki/

[135] Рассел Бертран. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней / Бертран Рассел. – В трех книгах. Издание 3-е, стереотипное. – М. : Академический Проект, 2000. – 768 с.

Як бачимо, традиційне визначення поняття «цинізм» за своїм смислом не відповідає тим феноменам цивілізаційної соціальної дійсності, які цим поняттям позначають. А ті явища, які підпадають під таке визначення, нині сприймаються як соціальна девіація або брутальна поведінка чи епатаж. Переконливе розмежування між кінізмом і цивілізаційним цинізмом знаходимо в монографії німецького філософа П. Слотердайка: «Де Діоген висловлює «бажання», щоб йому не затуляли сонця, саме там адепти сучасного цинізму прагнуть «місця під сонцем». На думці у них нічого, окрім цинічної боротьби – відкритої та беззастережної – за приємні блага, на які Діогенові було начхати. І те, що для них тут придатний буквально кожен засіб, навіть вбивство цілого народу, грабунок земних надр, розорення суходолу й морів, знищення фауни – показує, що зі своїм інструментальним ставленням вони дійсно опинилися потойбіч добра і зла»[136].

У своїй «Критиці цинічного розуму» П. Слотердайк ґрунтовно досліджує такі різновиди цинізму, як: військовий, державний і керівний, сексуальний, медичний, релігійний, інформаційний та ін. З цього дослідження стає зрозумілим, що цинізм, від якого потерпає людство протягом свого цивілізаційного розвитку, є не лише породженням цивілізації, а і її невід'ємною властивістю, отже атрибутом. Оскільки людство не може повернутись до своєї первісної природної відкритості й змушене перебувати в цивілізації та рухатись у подальшому цивілізаційним шляхом продовження людського роду, то актуалізується проблема убезпечення цього роду від того, щоб він не захлинувся та не втопився в цивілізаційному цинізмові. Звідси проглядається нагальна потреба в з'ясуванні й дослідженні джерел, які без обмежень множать цинізм, а також у застосуванні суспільних механізмів і способів, які б блокували, нівелювали, зводили до можливого мінімуму як множення, так і згубну дію цинізму.

Тлумачення цинізму як кінізму означає ототожнення із відвертою брутальністю чи позірним нехтуванням і протиставленням якогось суб'єкта чи групи суб'єктів усталеним нормам моралі та культури всього суспільства чи окремого соціального середовища. Але такий цинізм можна сприймати як дитячі вибрики на тлі сучасного цивілізаційного цинізму, який вуалює себе респектабельністю, позірною моральністю й посідає панівні статуси й чільні місця в локальних суспільних і глобальних цивілізаційних відносинах.

---

[136] Слотердайк П. Критика цинічного розуму / П. Слотердайк [пер. з нім. А. Богачова]. – Київ : Тандем, 2002. – С. 200.

Більше того, як це парадоксально не сприйметься, але цинізм як кінізм, зокрема у життєвих виявах представників школи кініків і її, чи не найяскравішого представника Діогена Сінопського, постать якого за два з лишком тисячоліття стала міфологізованою, у відкритості своєї позиції, незважаючи на її епатажну форму, заслуговує на певну повагу, саме за свою незалежність, відвертість і визначеність у поведінці[137]. Такий цинізм відкрито протиставляється суспільству й суспільному, чим власноруч проводить демаркаційну лінію між нормативністю суспільства й власними нормами чи відсутністю останніх та виставляє себе за поріг суспільного співжиття. Тому він не несе такої загрози суспільному життю, як цинізм завуальований, від якого суспільство не може відгородитись чи відмежуватись, оскільки він стає нормою життя й суспільних відносин, підміняє й витісняє з них ті норми й цінності, які співвідносяться з недеформованою суспільною мораллю й справжніми людськими чеснотами.

Звідси постає надзвичайної значимості концептуальна вимога щодо адекватного тлумачення сутності понять і термінів, що вводяться в обіг і формують суспільну свідомість, яка має біле визнавати білим, а чорне – чорним, а не навпаки. І не кінізм, від якого походить термін цинізм, переплутав чорне з білим. Той аж занадто категорично, що й дратує до сього дня так званих «респектабельних» громадян, які ототожнюють себе із суспільною елітою, підкреслював і підкреслює чорноту чорного в суспільних відносинах та людській природі. Кініки стверджували, що справжню людину важко знайти – навіть днем з вогнем.

Саме цивілізаційний цинізм є основним джерелом зла, яке постає в суспільному житті, оскільки він маскується під мораль і джерело

---

[137] Актуальною в контексті системної кризи сучасної цивілізації, що пов’язана з вичерпаністю природних ресурсів та невгамованим експансіонізмом, залишається одна з притч Діогена Сінопського: «Один володар незчисленних багатств скликав на банкет гостей зі всіх земель, всіх народів і мов, всякого звання, статі й віку. Будучи щедрим, він виставив перед гостями пишні угощення й кожного наділив тим, що йому всього корисніше. Запрошені насолоджувались й дякували господаря. Але ось знайшовся серед них один, кому виявилось мало того, що призначалось йому, і він став захоплювати те, що попризначалось для його сусідів, навіть не подумавши, що віднімає в тому числі у слабих і хворих і навіть у малих дітей. І став він відняте хапати й пхати собі в пельку до тих пір, доки його нутро не виригнуло це назад!.. Так ось, щедрий володар багатств – це природа, гості на її банкеті – всі люди і народи світу, а зажерливі – це багатії, які віднімають у всіх, хто слабкіший них!» Таранов П.С. 120 философов: Жизнь. Судьба. Учение. Мысли: Универсальный аналитический справочник по истории философии: в 2 т. – Т. 1. – Симферополь : «Реноме», 2002. – С. 176.

добра, вульгарно маніпулюючи поняттями й смислами в цьому сенсі, коли хиба видається за істину, а істина тлумачиться як хиба. Тому цинізм є потужною соціальною зброєю зла, а не добра. Проблема протистояння добра й зла – це вічна проблема, яка не може бути розв'язаною одноразово, якогось одного прекрасного дня – на користь добра або в якусь трагічну мить – в угоду зла. Ця проблема має розв'язуватись повсякчасно у відносинах людей, які мають спиратись на суспільні норми, в основі яких закладені адекватні оціночні критерії, що вбезпечувало б соціум від фатальної підміни понять і смислів, наслідком чого є затуманення суспільної свідомості й світоглядна дезінтеграція та дезорієнтація, коли людина втрачає чи не набуває цінностей як смислових життєвих орієнтирів. Адже людина без цінностей у життєвому морі – це все рівно, а можливо, й значно гірше, що човен без руля й вітрил у розбурханому океані. Людські цінності виводять у люди, а нелюдські життєві орієнтири заводять до нелюдів – у таке соціальне середовище, що позбавлене людськості й людських відносин.

Визначальна роль як у породженні, так і нівелюванні цинізму в суспільстві в цілому чи в окремому соціальному середовищі належить владним суб'єктам, які в них займають панівні статуси й значуще впливають на об'єктивацію соціальної дійсності того соціального простору, який їм підпорядкований. Цинізм влади можна тлумачити як відверту брутальність, нахабність, нехтування мораллю, безвідповідальність, брехню, некомпетентність, що публічно демонструються, насаджуються й запроваджуються як суспільні норми життя в соціумі, тому чи іншому соціальному середовищі, на яке поширюється вплив владного суб'єкта.

Цинізм влади – це коли: той, хто грабує народ, потурає й принижує гідність громадян, позиціонує себе як благодійну особу та публічно звинувачує в грабежах і здирництві інших; очевидний корупціонер і хабарник проголошує себе безкомпромісним та нещадним борцем з корупцією; той, хто закликає до дотримання високої моралі, чесності й порядності, брутально нехтує будь-якими людськими чеснотами; засуджують й карають невинних, а очевидних для народу й суспільства злочинців вшановують як національну еліту, щедро роздаючи їм державні нагороди й почесті та призначаючи на відповідальні державні посади; компетентність не відіграє ніякої ролі в набутті владного статусу в суспільстві; відверта брехня видається за щиру правду; аморальність звинувачує в неморальності моральність. Цей смисловий ряд можна ще довго продовжувати, оскільки цинізм

влади може поставати в безлічі химерних спотворень і потворних форм. Цинізм спотворює як владу, так і суспільство, детонує його занепад, деградацію і навіть тотальну руйнацію. Історія людства, у тому числі сучасної цивілізації рясніє такими фактами. А наша соціальна дійсність просякнута ними.

Показовим прикладом у цьому сенсі слугує Римська імперія, яка в розквіті і всесвітній могутності була перетворена в історичне ніщо через цинізм і вседозволеність влади[138]. Достатньо згадати лишень гіпертрофований цинізм Нерона, ті дикі оргії, які стали нормою життя тогочасного істеблішменту, що не зміг бути адекватним досягнутому рівню цивілізаційного розвитку імперії. Позірна неадекватність або, якщо перефразувати П. Слотердайка, усвідомлено схиблена свідомість владних суб'єктів, отже їхній цинізм детонував розпад цієї імперії.

Історичні уроки Римської імперії та інших цивілізаційних утворень, які з певним прискоренням через цинізм їхньої влади зійшли з цивілізаційної арени, безумовно повчальні, але вони для нас віддалені як у просторі, так і тим паче в часі. Тому нижче проаналізуємо негативні наслідки проявів цинізму влади, які безпосередньо пов'язані з нашою українською соціальною дійсністю.

2.2. Ретроспективний аналіз радянського режиму влади як джерела цинізму крізь призму пострадянської соціальної дійсності

У контексті дослідження феномена цинізму як усвідомлено хибної свідомості доречно пригадати тоталітарну ідеологічну доктрину, що безальтернативно донедавна панувала в українському соціумі, який перебував у складі Радянського Союзу. Все, що робилось у форматі цієї доктрини, вважалось вірним, отже грамотним. Те, що не вміщалося в її прокрустове ложе, підлягало відсіканню й за визначенням було хибним. Тоді в будь-якій полеміці апологети панівної ідеологічної доктрини, коли не находили аргументів, які б спирались на правду, мораль, логіку, запобігали до цитат і в такий спосіб відстоювали свою грамотну позицію. Цитати не підлягали

[138] Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – С. 26.

критичному аналізу, а мали сприйматись без сумнівів як істина в останній інстанції.

Досліджуючи проблему олюднення знань й компетентності людини, автор не міг оминути своєю увагою утопічний, тобто хибний, глобальний соціальний проект усіх часів і народів, який розроблявся й утілювався у форматі комуністичної ідеологічної доктрини протягом майже всього XX століття на одній шостій земної суші в конгломераті народів, народностей і племен, які силоміць були об'єднані однією державою. А потім доволі швидко були консолідовані й змогли бути покірними й легко керованими системою влади, яка за визначенням і своєю кривавою суттю була тоталітарною. На одному лишень страхові впродовж тривалого часу неможливими були б консолідація різних за ментальністю, мовою, культурою народів, які у своєму сукупному вигляді за визначенням ідеологічної доктрини, стали йменуватись і репрезентуватись як єдина спільність – радянський народ. Тим паче, під одним лише страхом, не відбулося б єднання влади з народом, що дало змогу не лише виграти затяжну громадянську війну й утвердити більшовицьку диктатуру, а й створити на певному історичному відрізку часу реальну противагу світові капіталізму. Перемога в другій світовій війні й подолання фашизму є переконливим доказом цього.

Як відомо, консолідовані народні маси – запорука успіху будь-якої влади. Страх як невід'ємний атрибут авторитарної, яку в сучасних цивілізованих умовах маскують словом «міцної», влади лише посилює, підганяє в спину громадян до згуртування. Але саме наганяння страху на народ з боку влади стає «узаконеним» і суспільно сприйнятливим, коли воно виправдовується якоюсь всенародною ідеєю. Тому пошук і підняття як всенародного прапору ідеї, яка б змогла на певний історичний час згуртувати народ, для влади, в тому числі й демократичної, є визначальним моментом, оскільки це для неї завжди карт-бланш, що суттєво полегшує управління громадянами своєї держави.

У цьому відношенні становлення й зміцнення тоталітарної системи, яка згодом стала ототожнюватись з імперією, демонструє історичні уроки того, як можна маніпулювати народними масами, періодично підкидаючи в їхню буденну свідомість такі консолідуючі під прапором чинної влади ідеї. Навіть дотичний ретроспективний аналіз робить очевидною певну закономірність, що полягає в проголошеннях владою таких об'єднавчих ідей, як реакціях на назріваюче прозріння народу, тобто вичерпання вотуму довір'я й початку формування у свідомості громадян тотальної недовіри до неї.

З історії ми знаємо, що гасла «Земля селянам!», «Заводи й фабрики робітникам!» потужно працювали на об'єднання знедолених людей навколо більшовицької влади до тих пір, поки йшла війна проти сил, що стояли на шляху до реального втілення цих заповітних гасел у життя. Доки можна було культивувати ці заклики не як реалії, а як можливості, що згодом ощасливлять народ «манною небесною», тобто землею як скатертиною-самобранкою для селян та заводами, на яких без капіталістів праця буде легкою й радісною, народ йшов в огонь і воду, сприймаючи й виправдовуючи належним чином, заради мирного ситого майбутнього, насилля й жорстокість новоявленої влади.

А по суті, манною небесною була сама громадянська війна в її просторово-часовій масштабності. Зрозуміло, що не для народу, а для більшовицької влади, яка дозволила їй у своїх горнилах не лише сконструювати систему диктатури, а тотально її конституювати та інституціоналізувати шляхом насильного запровадження в кордонах колишньої монархії. Сьогодні не складно нам уявити, якою була б тодішня доля більшовизму, коли б не було розгорнуто такої масштабної й затяжної громадянської війни, після того як були захоплені тимчасовий уряд, банк, телеграф, залізничний вокзал та інші стратегічно важливі об'єкти в столиці імперії, що в масштабах її необмежених просторів не давало ніяких шансів узурпувати владу. А це стало багато в чому можливим завдяки тим двом гаслам, що резонували із суспільними інтересами народу та об'єднали його навколо тих, хто їх задекларував, підняв на революційний щит та спровокував таку криваву бійню, через яку й був насаджений тоталітарний режим.

Коли скінчилася громадянська війна, оголилась руйнація, а на її тлі всі проблеми злиденного мирного життя як наслідок того, що було скоєно під проводом більшовиків. Ті, не маючи можливостей директивним шляхом керувати народним господарством, щоб уникнути колапсу економіки, а отже, і знищення системи своєї влади, змушені були відпустити народ у вільне «плавання» на самовиживання. Так звана нова економічна політика, яка по суті була старою й випробуваною в дореволюційний період, слугувала для більшовиків виходом з їхньої безвиході. Вона не лише швидко нагодувала народ та загоїла воєнні рани, а й створила реальну загрозу легітимній формі влади як соціально-економічне підґрунтя відродження капіталізму, антагоністичного за своїм змістом диктатурі пролетаріату.

Відтак, цілком логічним сприймається наступний історичний крок тоталітарного режиму у своєму черговому врятуванні, що мало сприйматися широкими верствами населення як самопожертва влади в

ім'я й для блага народу й спонукати його до консолідованої підтримки єдино вірного курсу безальтернативної партії в напрямку до ліпшого життя, шлях до якого перегороджують непмани й куркулі. На щастя влади, злиденних громадян було значно більше від заможних. Тому й не складно було у такому соціальному субстраті не лише отримати надзвичайні повноваження на фізичне усунення з історичної арени ворожих елементів, а й заохотити експропрійованим у них добром згуртування неімущого народу навколо влади в цьому поході репресій. Таким чином, друге об'єднання народу навколо влади проходило під прапором боротьби з мілкими буржуями й куркулями, тобто, за сучасними мірками, представниками того середнього класу, якого не вистачає катастрофічно й сьогодні, щоб можна було підперти ним демократичний устрій нашої держави.

Після того, як знищили непманів і куркулів, провели колективізацію, життя людей не стало ситнішим і заможнішим. Більше того, прогримів 1933 рік, який штучно створеним голодомором підірвав довіру до радянської системи. Наступив сімнадцятий рік влади рад. Символічним є те, що саме сімнадцятий рік української влади в умовах державної незалежності, ознаменувався тим, що була відновлена історична справедливість. Цей неймовірно страшний злочин як вияв безмежного цинізму влади офіційно визнано геноцидом проти українського народу[139]. Це розмежовує й різнить між собою нинішню українську владу від тодішньої радянської.

---

[139] «Варто пам'ятати в цьому зв'язку, що за винятком дуже коротких періодів, вся історія царської і радянської імперій є історією постійної війни на знищення української мови. Під час Голодомору було припинено українізацію і започатковано наступ проти українського відродження і української мови. Такий наступ не припинився і після відновлення незалежності України, а лише набув нових масштабніших, небезпечніших і підступних форм. На це вказує потужна мовно-культурна експансія, яка нині здійснюється Російською Федерацією щодо України і яка, по суті, є якщо не прихованою формою, то прелюдією лінгвоциду. У разі відновлення російської неоімперії із включенням до неї України навряд чи відбудеться масове фізичне знищення українців, оскільки в умовах демографічної кризи в Росії, що посилюється, там відчувається і ще довгі роки відчуватиметься гостра потреба у людських ресурсах. Однак немає жодного сумніву, що сценарій застосування лінгвоциду до української мови з метою знищення української нації стане реальністю. Невід'ємним складником такого сценарію буде переслідування і винищення української еліти. Трагедія Голодомору є перепусткою, яка спонукає сказати рішуче «ні» кремлівським неоімперським планам. Тому відновлення і поширення історичної правди про український Голодомор викликає неприйняття і протидію офіційної Росії.» Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка / В. Василенко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – С. 42.

Історична драма українського народу полягає у тому, що ці дві зовсім різні за породженням і походженням та історичною місією влади об'єднує цинізм, тобто брутальне поводження зі своїми громадянами, зокрема селянами. Слава Богу, нинішні українські селяни не вмирають з голоду. Але наші села нині деградують соціально й фізично руйнуються та назавжди зникають з лиця української землі.

Звуження сільського ареалу, урбанізація сільського життя є цілком закономірним процесом у сучасній цивілізації й має цивілізовано, коли не перекреслюється людина, відбуватися. Не йдеться про те, щоб українське село було назавжди законсервоване в тому стані, в якому воно вийшло з радянської колгоспно-радгоспної системи. Проблема й трагедія полягає у відсутності будь-яких натяків розумної альтернативи в такому брутально-ліберальному «соціальному розконсервуванні» й в очевидній присутності цинічного безглуздя політики, яка зламала соціальний ритм нашого села як унікального соціуму, що не тотожний дєрєвнє, кишлаку чи аулу. Підрубавши українське село не скільки економічно, як соціально, українська влада підрубала коріння свого народу. А це означає – власне коріння, якщо влада не ототожнює себе із завойовниками та колонізаторами на українській землі.

У нашій сільській місцевості за роки державної незалежності розгорнулась реальна гуманітарна катастрофа, що є результатом дикої капіталізації, яка не лише не загнуздувалась відповідною державною політикою, а була нею цинічно насаджена. Доля українського села й селян у цій політиці брутально знехтувана. Селяни, відчужені від землі й праці, пересіли на коней та повернули голоблі до архаїчного сільського господарства й копирсаються у своїх присадибних ділянках, доживаючи у своїх селах, мов в резерваціях. Адже все ближчими стають межі до їхніх присадибних ділянок, за які їм переступити зась, оскільки то вже не їхня, а приватна власність, що, відповідно до наших чинних законів, суворо охороняється. Влада подбала про привласнення землі й сільськогосподарського доробку селян та охорону власних набутків. Лишень забула подбати про захист долі та інтересів селян й українського села як унікального соціуму, з якого ми всі родом. Хто у першому, а хто у третьому чи п'ятому поколінні.

Дослідження проблеми долі сучасного українського села автором висвітлено в окремому науковому виданні[140]. У цьому контексті лише

[140] Рябченко В.І. Технократизм і доля українського села: Занепад сучасного села як системна криза українського соціуму: соц.-філос. аналіз проблеми / В. І. Рябченко. – К. : Знання України, 2006. – 76 с.

зіпремось на результати концептуального аналізу цієї надзвичайно гострої і болючої проблеми нашого народу й назвемо ужинки та рушійні сили й суб'єктів антиселянської політики, що унаочнить цинізм влади.

Сучасні українські селяни стали заручниками і жертвами реалізації та задоволення не своїх інтересів, а відповідно, і антиселянської політики, рушійними силами якої вони не є і не могли бути. Не могли ж мільйони селян консолідуватись і заподіяти собі зло, яке на сьогодні має реальні виміри, а саме:

- мільйони мешканців сільської місцевості виштовхнуті на соціальне узбіччя суспільного розвитку України, стаючи маргіналами, не мають альтернативи в суспільно-значущій затребуваності і не в змозі за незалежних від них обставин самореалізувати свій особистісний потенціал у продуктивній професійній діяльності, відкинуті в архаїчне натуральне домашнє господарство, проти своєї волі приречені на деградацію і люмпенізацію;
- номінально ставши власниками земельних паїв, українські селяни зразу ж потрапили в лабети і лещата потужних механізмів відчуження їх від землі, на якій вони приречені бути вічними наймитами, а не стати її господарями;
- дрібнотоварні виробники, до яких відносяться мільйони селянських домогосподарств заблоковані від ринків і місць вигідного збуту власної сільськогосподарської продукції;
- включення механізмів відчуження землі, її мобільності в зміні власників і, особливо, суб'єктів господарювання спричинило тотальну безвідповідальність у землекористуванні, що концептуально за таких умов унеможливлює запровадження збалансованого сільськогосподарського виробництва в Україні;
- українське село як автентичний соціум опинилось під загрозою тотальної руйнації і ввійшло в стадію системної деградації;
- як безробітні, так і працюючі селяни позбавлені альтернативи працевлаштування, не маючи можливостей для щоденної мобільності або виїзду на проживання в інші місця, де можливо влаштуватись на роботу, перебуваючи у повній безвихідній залежності від місцевих суб'єктів господарювання та влади, створюють соціальний субстрат масового конформізму, на якому неможливо розбудувати громадянське суспільство, а відповідно, і запровадити демократію на теренах України, принаймні у її сільській місцевості, де проживає, а точніше прописана, третина всього населення країни;
- в цілому розбалансування земельних відносин та виробничої і соціальної сфер сільської місцевості включило механізм постійно

зростаючого затребування бюджетних коштів для врятування українського села і подолання запрограмованої перманентної кризової ситуації у сільському соціумі України, у тому числі підтримки безробітних;

- як реакція на таку кризову ситуацію, політика патерналізму у відношенні до працездатних безробітних громадян виявилася невдячною справою, оскільки, з одного боку, вона принижує самодостатню особистість, яка своїм потенціалом і продуктивною працею спроможна заробити значно більше і в незалежних від неї умовах своєї суспільної нереалізованості сприймає державну підтримку як подачку, а з іншого – плодить і множить соціальний паразитизм серед тих, хто через вимушене безробіття втратив соціальний темпоритм і лінується та не прагне до систематичної, тим більше напруженої роботи, задовольняється станом своєї суспільної незатребуваності, розраховуючи на вічну підтримку держави та запобігаючи час від часу до нелегальних джерел свого життєзабезпечення;
- у результаті такої пертурбації, що відбулась в нашій сільській місцевості впродовж попередніх двох з лишком десятиліть, яку дехто насмілюється називати народною аграрною політикою, деякі громадяни (і не лишень України) добряче скористались історичним моментом, задовольнивши свої приватні інтереси, стали не просто заможними, а й багатими ціною знедолення мільйонів українських селян. А долати, розв’язувати цю проблему належить державі, що означає за рахунок усього українського народу, тобто з бідного по нитці – багатому жупан.

Це перераховані узагальнені основні ужинки, тобто наслідки, політики, яка здійснювалась в умовах державної незалежності України по відношенню до землі, сільського господарства, сільської місцевості, з поля зору якої випали селянин як людина, а не робоча сила, і українське село як соціум, а не резервація безробітних маргінальних суб’єктів, що дає підстави вважати таку політику технократичною, тобто нелюдською.

Щоб подолати негативні наслідки, а відповідно, і докорінно змінити політику у відношенні до селян і українського села на краще, треба хоча б в загальних рисах з’ясувати причини цих наслідків та усвідомити можливості їх усунення. Здавна ведеться, що в людському світі правлять інтереси. З’ясувавши, хто стоїть за тими інтересами, задоволення яких призвело так швидко до цього жалюгідного стану наше село, стане зрозумілим, чи можливо вічний бій з вітряками, як до

сьогодні виглядають безуспішні спроби врятувати українське село, трансформувати в конструктивну політику змін на краще долі нашого сільського, а відповідно, і всього українського соціуму.

За критеріями тих очевидних і водночас визначальних інтересів, задоволення яких не приховаєш від широкої громадськості, можна без інтелектуальної натуги визначити певний перелік груп суб'єктів, які зацікавлені в тому, щоб статус-кво українського села, що ледве животіє, зберігався якомога довше, а можливості збагачення за рахунок землі, сільського господарства і селянина розширювались, але не звужувались і, тим більше, не обмежувались. Залишається зафіксувати нашу увагу на таких очевидних зацікавлених суб'єктах за групами інтересів, зокрема:

- збагачення через отримання у власність, купівлю-продаж землі без додаткових витрат на її рекультивацію, підвищення родючості тощо;
- збагачення через тимчасове господарювання на землі з мінімальними витратами на відновлення її поточної родючості та ухиленням від інвестицій у підтримання потенційної продуктивності землі на майбутнє;
- використання якомога дешевшої, при можливості дармової, робочої сили, чому сприяє тотальне безробіття в сільській місцевості;
- зниження собівартості промислового вироблення сільськогосподарської продукції як магістральний шлях підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання через запровадження новітніх технологій, результатом чого є зменшення затрат праці, що неухильно витісняє селянина в безробіття або в інші сфери діяльності, якщо такі є;
- уникнення в будь-який спосіб від невиробничих витрат, що пов'язані, передусім, з підтриманням животіння (не кажучи про розвиток) соціальної, культурної та інших важливих сфер життя українського села, які не дають поточної вигоди суб'єктам господарювання;
- культивування конформізму серед селян як запоруки полегшення управління ними через створення для них умов безвиході й тотальної залежності від місцевих суб'єктів господарювання та владних структур;
- закупівля сільськогосподарської продукції за якомога нижчими цінами в селян та суб'єктів господарювання, які позбавлені можливості самостійного виходу на внутрішні та зовнішні ринки її продажу без посередників;

- монопольне нав’язування селянам і суб’єктам господарювання техніки, паливно-мастильних матеріалів, енергоносіїв, добрив, хімічних засобів захисту рослин тощо за завищеними цінами;
- використання злиденного життя селян у маніпулюванні їхньою свідомістю для своєї підтримки як політичними аутсайдерами, що не прагнуть взяти владу та відповідальність на себе за чинну державну політику, так і тими опозиційними політичними силами, які незадоволення громадян умовами життя розглядають як самоціль і потенційний карт-бланш від народу під час чергових виборів, керуючись цинічним принципом: «Чим гірше громадянам власного народу, тим легше здобути перемогу у політичній боротьбі, а отже, – краще собі»;
- збагачення за рахунок причетності до розподілу, спрямування, супроводження, перерозподілу, використання, обслуговування фінансових потоків та коштів, які спрямовуються з державного бюджету в аграрний сектор економіки на підтримку виробничих, соціальних та інших програм у сільській місцевості й обсяги яких мають зростати, коли ситуація в українському селі погіршується, а не покращується;
- занепокоєння іноземних виробників сільськогосподарської продукції та їхніх держав з приводу включення на повну потужність потенціалів людського й земельного ресурсів України та виходу її на світовий аграрний ринок, що унеможливлюється в тих умовах регресу, які склалися в нашій сільській місцевості в новітній період суспільного розвитку;
- зацікавленість іноземного капіталу стати власником української землі;
- вмотивованість суб’єктів геополітики, глобалізації й бізнесу у звільненні української землі від баластного людського матеріалу, що можна розглядати як спільний знаменник цинізму міжнародної, зарубіжної та вітчизняної влади.

У цілому ж групи суб’єктів антиселянської політики, які сформувалися за приватними інтересами, утворили потужний механізм нищення українців руками самих українців, що слід розглядати як реальний чинник загрози національній безпеці України.

Напевно, цей перелік інтересів можна було б продовжити, але, на наш погляд, перерахованого достатньо, щоб зрозуміти й усвідомити, настільки глибоко вкорінені в українському суспільстві причини, що породили ті жахливі наслідки, від яких потерпає сучасне українське село, і наскільки глибоко треба копати, щоб їх викорчувати за умов, коли до цього є прагнення і воля докорінно змінити ситуацію на

краще. Немає підстав для сумнівів стосовно таких прагнень з боку селян, які стали жертвами та заручниками цієї політики й потрапили в безпросвітні злидні. Але їхні прагнення за такого суспільного ладу не є визначальними в поліпшенні ситуації, оскільки вони не лише не формують і не запроваджують політику, від якої залежить доля нашого села, а й не можуть впливати на зміну тих безпосередніх умов, де проходить їхнє життя. Вияв їхньої громадянської волі загнано у площину конформізму та негативізму, що в одній полярності має аморфні, неконструктивні наслідки сліпої слухняності та покірності, а в іншій – радикальні деструктивні дії та руйнівні результати протесту й непокори.

У будь-якій справі, коли ігнорується «золота середина», на крайнощах тяжко створити чи вибудувати щось путнє, а тим паче людське, якщо це стосується державної політики. Не можна сподіватись на розбудову громадянського суспільства, запровадження демократії, коли держава створює чи дозволяє в суспільстві дію механізмів, які тримають громадянина в стані раба, а може, навіть робочої худоби, що рано чи пізно доводить людину до протилежної граничної межі, за якою відбувається прояв тотальної руйнівної непокори. Без економічної і соціальної свободи не може бути свободи політичної, отже й вільних у своєму волевиявленні громадян. Без вільних у цьому сенсі селян не може бути самодостатніх сільських громад, що перетворює демократію у фікцію й фіговий листок, яким прикривають гріховні місця авторитаризму.

Ті, від чиїх прагнень залежить зміна політики на поліпшення долі українського села, перебувають по інший від селянина бік барикад, оскільки або особисто вмотивовані тими чи іншими інтересами антиселянської політики, що перелічені, або ж перебувають у безвихідній для себе залежності від інших впливових суб’єктів, котрі переймаються цими інтересами. Саме в цьому актуалізується проблема моралі і політичної волі тих наших співгромадян, які, хто раніше, а дехто і пізніше, вийшли з лав народу і стали перейматись державною політикою безпосередньо чи суттєво впливати на її перебіг, що у контексті задоволення певних інтересів називають лобіюванням.

І саме цим демонструється цинізм владних суб’єктів, які публічно закликають до врятування, відродження українського села, позиціонують себе захисниками українських селян, лобіюють виділення мільярдних сум коштів на розв’язання цієї проблеми, а потім спрямовують ці фінансові потоки на подальше збагачення тих, хто це село знедолив і продовжує знедолювати. Цинічною іронією є те,

що селянами називають сьогодні суб'єктів господарювання, під яких українською державою вибудовується сучасна аграрна політика, і які тримають в наймитах справжніх українських селян та експлуатують їх не менш брутально й принизливо, аніж це робилося в умовах радянського режиму чи за часів російської монархії. Якщо сільських панів, які до того ж не живуть у селах і навіть не навідуються до них, а здійснюють своє господарювання через своїх прикажчиків, треба називати селянами, тоді за цією ж логікою капіталістів у промисловості слід величати робітниками. Така підміна понять вигідна, адже дотації з державного бюджету зручніше отримувати для селян і робітників, а не для латифундистів-поміщиків і фабрикантів. Отже, спекулювання владних суб'єктів на знедоленості своїх співгромадян та збагачення їх під прикриттям подолання цієї знедоленості є цинізмом, що асоціюється з мародерством.

Іспит незалежною, що у нашому історичному моменті означає непідконтрольною метрополії, владою не витримали як державні генерали, так і сержанти з народу, на яких до недавно тримався статутний порядок майже всіх збройних сил колишнього Радянського Союзу. Хтось з вищого ешелону влади прагнув до останнього, можливо, й з гріхом навпіл, служити власному народові й тримався, настільки міг, в лоні моралі, а отже, людськості, доки планка спокус не піднялася до мільйона чи більше доларів. А когось з наших співгромадян достатньо призначити в рідному селі начальником паливно-мастильних матеріалів, щоб він за можливість хапнути каністру солярки чи піввідра мастил і зробити на цьому ґешефт втратив моральність і людськість та відвернувся від своїх односельчан, конкретного й зримого народу, став пихатим тим, що відносить себе вже до вищого соціально-майнового ієрархічного «стану».

Наші селянин та українське село не можуть сподіватись на добровільне зречення приватних інтересів, що рухають антиселянську політику, тими суб'єктами, які ними вмотивовані у своїх життєвих устремліннях і виявах. Мораль безсила проти того, хто спить і бачить, як зірвати для себе перший чи черговий куш, користуючись моментом, ситуацією, збігом обставин, розстановкою впливових друзів, прагматично калькулюючи та вважаючи, що мусять знайтись інші, в його розумінні дурніші, зараз чи пізніше, які відмовляться від задоволення своїх інтересів на користь селян, народу, держави.

Хтось з таких суб'єктів волів би крім свого бізнесу чи виробництва не бачити ні зайвих селян, які чомусь вештаються під ногами й весь час чогось просять, заважаючи його успіху, ні

українських сіл з їхніми одвічними проблемами, які не дають можливості розвернути справу з повним розмахом у масштабах накопичених капіталів. Можливо, хтось і бачить у своїй примарній уяві знелюднені українські землі, стерті з її лиця села і навіть могили селян, щоб нічого не лише не заважало, а й не нагадувало про обтяжливий для ефективного аграрного бізнесу зайвий, баластний людський чинник. Комусь, може, вже ввижається, як з бункерів комбайнів сиплеться не стигле зерно, а жовтий пісок заворожливого металу, і не треба дбати про немічних селян-пенсіонерів, турбуватись про дітлахів в українських селах, оскільки свої чада живуть у столиці чи за кордоном.

Тож, виходячи з наших суспільних реалій, можна без перебільшень констатувати, що українська влада в умовах новітньої державної незалежності затьмарена «золотою лихоманкою». Є очевидною й ціна такої затьмареності громадянської й політичної свідомості, що паралізує волю, яка була б здатною вивести з небезпечного піке сучасний український соціум, коли траєкторія його політично-правового, соціально-економічного, культурного й морального падіння наближається до вертикалі, яка іменується пілотами штопором.

Переважна більшість мешканців сільської місцевості не відноситься до суб'єктів влади, а ні тим більше до справжніх, не за формою звернення, панів. У тих життєвих умовах, які створені для наших селян, їм мало залишилося, що ще можна втратити. Мільйони наших мешканців сільської місцевості втратили роботу, значна частина селян розпрощалась зі своїми земельними паями. Люмпенізований мешканець, якому нічого втрачати, не може бути надійною, а тим більше міцною опорою для розвитку капіталізму в сільській місцевості. Такий громадянин не може бути підтримкою і для чинної влади, а, скоріше, є перманентним джерелом її хронічних проблем.

Зруйнувавши сільську громаду, Україна втратила стрижень демократії в сільській місцевості. Втративши економічні й соціальні свободи, не будучи господарями землі, селяни як кріпаки в російській імперії, не дбатимуть про угіддя латифундистів. Не будуть вони їх і захищати в скрутну годину, а, швидше, навпаки.

У тому трагічному для українського народу і, зокрема його багатостраждального селянства минулому московська влада, коли наші села вимирали з голоду, влаштовувала в Кремлі пишні прийоми, де столи ломились від страв. Ці прийоми в партійної верхівки могли

завершуватись розбещеним пияцтвом. Дехто міг піти й далі, влаштувавши оргії. Нинішні українські можновладці у своєму цинізмі ведуть себе значно розкутіше. Про такі зловживання владою у своїх приватних інтересах суб'єктам радянської партійно-державної номенклатури навіть не снилось. Жирування влади, коли терпить лихо її народ, сприймається, як бенкет під час чуми.

Радянське минуле уже минуло, а українська сучасність з нами. І в ній страждають пересічні громадяни, які не у 30-х, а у 70-х й 80-х роках минулого століття почували себе значно ліпше. І для широкого загалу, а не лише заможної частини, українського селянства ці два десятиліття, напевно, були найліпшими за останні два століття.

Не йдеться про те, щоб історичні сторінки перегортались, раз і назавжди закривались. Історична пам'ять народу має зберігати вічно як свої здобутки, так і втрати, як правильні, так і помилкові кроки у своєму суспільному розвитку. Аморально й цинічно було б стирати з національної пам'яті українського народу жертви колишньої тоталітарної системи, репресивний і винищувальний механізм якої забезпечувався конкретними людьми на всіх її ієрархічних щаблях.

Для того, щоб історичні уроки не проходили для народу даремно, доцільно, щоб національна пам'ять зберігала не лише імена героїв і жертв, а й катів. Демонстрація невідворотності об'єктивного суду історії потрібна не стільки для відновлення справедливості у відношенні до тих, хто жив і робив цю історію, як настанова тим, хто живе нині й житиме в майбутньому. Щоб вони прагнули не ставати жертвами, а відзначатись справами, які в пам'яті народу співвідноситимуться з героями, а не з катами.

Здійснюючи ретроспективний аналіз, ми свідомо чи підсвідомо проводимо певні паралелі, співставлення, порівняння того, що колись було, з тим, що є у нашому теперішньому житті. При цьому подумки ми можемо перемістити себе в координати тієї системи та її епохи й конкретного історичного періоду, приміряти свій особистісний потенціал до можливостей у тих умовах бути на місці героя, жертви чи ката.

Коли ми здійснюємо в нашу новітню добу експедиції до українських сіл, де голодомор найбільше викосив людських життів, то чи відвідує нас почуття сорому й провини перед тими, хто там нині живе й виживає. Хто, завдячуючи новітній соціальній системі, вже спіткнувся так, що ніколи не повернеться до нормального людського життя, а його маячливе тіло, що ще дибає, лише створює ілюзію алібі для влади незалежної України про її непричетність до цього

новітнього, щойно заподіяного, але уже історичного гріха. А ми ведемо реєстр жертв по мертвих тілах, а не по занапащених душах наших співвітчизників.

Через дев'ятий десяток років не так просто для національної пам'яті віднайти прізвища тих, хто помер тоді від голоду, й тих, хто вишукував, винюхував і забирав все, до останньої зернинки, щоб гарантовано не лише викосити український етнос, а й спровокувати серед його представників в жорстких умовах виживання ганебні факти канібалізму.

У новітніх умовах нібито демократичної влади не можна приховувати гріховні помилки в створенні нестерпних умов для своїх громадян, які ще живуть. Сьогодні кожне наше село, яке кинуте на самовиживання, знає поіменно тих, хто зірвався зі своєї рідної землі й подався світ за очі шукати кращої долі, хто безпросвітно запиячив чи сів на наркотики, а хто зробив і страшніше від своєї непотрібності суспільству й неможливості жити гідно, по-людськи. Відомі селянам і прізвища своїх антигероїв, тобто суб'єктів влади та господарювання, що сприяли або створили такі скрутні, а в деяких місцевостях і нестерпні умови для їхнього життя. Відлучили селян від землі, роботи як соціальний баласт, що заважає процвітанню їхньої справи.

Зараз на календарі початок третього тисячоліття, а не 30-х років двадцятого століття. Сотні тисяч українців за короткий новітній історичний період без війни й полону опинились на чужині. Не від доброго життя подалися наймитами по білому світу.

Шановні історики, у тому числі й ті, що покликані відновлювати справедливість у нашій національній пам'яті, допоможіть віднайти такий період в історії українського народу, що передував радянській добі, коли б за два десятиліття було вивезено в чужинські краї скільки українських дівчат, жінок, юнаків та чоловіків. Напевно, що не один і не два, а дуже багато набігів треба було протягом тривалого історичного часу здійснити кочовим племенам на наші землі, щоб забрати в полон таку кількість наших дівчат і хлопців. І жодній загарбницькій війні до XX століття це було не під силу.

Дуже багато треба було мати султанів у минулі століття, щоб вони змогли дати притулок і пристойне забезпечення всім нашим дівчатам, які зараз змушені не від хорошого життя у своїй Богом даній країні поневірятись по білому світу. А це й є беззаперечною ознакою наслідку того дикого капіталізму, до якого дуже швидко в умовах запровадженої свавільної системи влади було загнано наш народ. Така владна машина не може називатись демократичною, оскільки владні

суб'єкти в цей визначальний для майнового розшарування суспільства історичний час служили не своєму народові.

Тим, хто прагне вибудовувати сучасне українське суспільство на основі розподілу наших громадян на праведних і грішних за ознаками незаплямованості чи навпаки – причетністю їхніх біографій до радянської системи – варто було б провести з допомогою наших селян пілотну люстрацію тих, хто має перед ними свіжі, тобто пострадянські гріхи. Це, на переконання автора, дало б змогу дещо охолодити деякі гарячі голови й змусити їх трохи думати, перш ніж підігрівати розбрат і ворожнечу серед громадян свого народу в такий формальний спосіб. Українці мають трагічні ужинки, коли їм в тій тоталітарній системі, яку справедливо засуджують ініціатори люстрацій, довелось жити не одне десятиліття під знаком пошуку серед своїх одноплеменців ворогів народу.

І якщо неупереджено проаналізувати біографії тих, хто завинив перед сучасним українським селом, то знайдемо багато громадян, які за всіма формально оголошеними критеріями люстрації є своїми хлопцями й дівчатами без обтяжливого комуністичного минулого. У той же час серед тих, хто своїм вмілим господарюванням забезпечив у новітніх, неймовірно несприйнятливих умовах, не лише збереження, а й поступальний розвиток своїх сіл, можна знайти такі особистості, яких за ознаками спорідненості з радянською системою треба заносити в чорні списки неблагонадійних громадян нашої незалежної держави й дистанціювати їх подалі від сучасної влади.

Спочатку зазначимо, що переважна більшість громадян колишнього радянського суспільства, у тому числі й причетних своїм членством до КПРС, як ті, що нині живуть, так і ті, у кого життя відбулося повністю у минулому, прожили там чесно, у злагоді з власною совістю й не заплямували себе злочинністю тієї системи, яку ми зараз засуджуємо. Передбачаючи все ті ж радикалізм та нетерпимість, що переслідують нас у відносинах з іншими, перепитаємо – а судді хто? Хто претендує в стан суддів, повинен мати моральне право на таку суспільну роль.

Суддею не можна виступати за принципом того, хто щось поцупить і перший починає лементувати, щоб всі ловили злодіїв. Оскільки це як мінімум робить негативними суспільні реакції та резонанси на подібні витівки, а як максимум – аморально, тобто цинічно. Той, кому здаватиметься, що йому бути серед суддів, не має забувати, що, крім власної самооцінки, є люди, серед яких відбувались та здійснюються всі його життєві вияви. Як праведні, так і не зовсім

такі. Або навіть злочинні. В умовах тотального культивування конформізму наші громадяни про неправедні вчинки тих, хто посідає чільні місця в суспільстві, не схильні згадувати вголос, принаймні говорити їм це у вічі. Але це не означає, що вони нічого не бачили й не чули або всі упали в стан амнезії, коли віддано «з'їдають» своїми очима чинних жерців.

При цьому пам'ятаємо, що в умовах демократії, яка не сумісна з диктатом і авторитаризмом, ми можемо змінити світ, вдосконалити його або навпаки, у тій мірі, як змінюємо себе. Моральне право не дозволяє вимагати від інших усунення чи недопущення тих недоліків або неправедних дій, які притаманні собі. Наявність моралі, рівень її дотримання, кожним з нас у своїх життєвих виявах, визначають ту межу, вище якої неможливо підняти жодну з наших доброчинностей, у тому числі, й національну ідею. Людина, яка нехтує мораллю, тобто топчеться по ній, не в змозі утримати високо людські ідеали та цінності, оскільки вони перебувають під короною моралі. Загальний рівень суспільної моралі є сукупним усередненим віддзеркаленням того, на якій висоті піднята й тримається власна мораль і совість кожного з його громадян.

Щоб звести до можливого мінімуму прагнучих огульно судити всіх, хто позначений радянською системою, зробимо додаткові відповідні тлумачення.

Ті, хто стали заможними за рахунок привласнення державної власності, землі, вкладів населення, майнових часток громадян, не мають права навіть рота відкривати й гніватись на радянську систему. Вони повинні не скидати пам'ятники вождям і партійним та державним діячам тієї тоталітарної системи, а вклонятись їм та бути довічно вдячними за те, що стали зненацька панами, вийшовши з холопів чи взагалі із соціального дна, отримавши в спадок всенародну власність на «тарілочці з блакитним обрамленням». Хай кожен, хто роздуває сьогодні щоки від своєї пихатості, що став паном в Україні, на мить натужиться й зробить ретроспективний погляд у свій родовід та уявить, ким би був він чи той, хто замість нього міг з'явитись у цьому світі як гілка його генеалогічного дерева, якби не ота революція та більшовицька влада. Влада, що зібрала й сконцентрувала у державній власності колосальні ресурси, до «роздержавлення» яких новоявлені пани, що іменують себе елітою, доклали свої руки. Така концентрація стала можливою завдяки тому, що партійно-державна номенклатура радянської системи тримала у «чорному тілі» своїх громадян й здирала шкіру з народу, щоб з бідних по ниточці вистачило на «жупани» сучасним українським панам.

Дехто може стверджувати, що кожен, хто вижив у радянській системі винний вже тим, що потурав їй своєю покірністю, оскільки доля тих, хто чинив супротив, трагічно відома. Але давайте згадаємо, що та система виключала аж до фізичного знищення будь-які альтернативні громадянські позиції, що суперечили єдино можливій генеральній лінії визначеного комуністичною ідеологічною доктриною суспільного розвитку. А от державна незалежність України надала можливість нам саме через принципові громадянські вияви й позиції вносити відповідні корективи, які б звели до мінімуму хиби у цивілізаційному поступу нашого суспільства.

І хіба може виступати суддею радянських громадян той, хто за кілограм гречки чи то цукру, що не може порівнюватись з ціною життя за власну громадянську позицію в радянській системі, продавав свої голоси на альтернативних виборах в угоду тим, хто його заздалегідь ошукав на суми, еквівалентні вкраденому добробуту й статку тисяч громадян незалежної України на десятки років уперед.

Тим паче не має морального права пропихатись до таких суддів той, хто купляв ці голоси або взагалі грубо потурав права своїх громадян і фальшував вибори.

На кого і на що може сподіватись той, хто ігнорує вибори, право вибору, врешті, громадянське волевиявлення як власну життєву позицію стосовно того, що діється й твориться у суспільстві. Хіба на те, що можновладці почнуть робити депутатами власних коней. І від цього має покращуватись їхнє життя. Кучери та їздові можновладців уже отримують депутатські мандати. Настала черга їхніх коней. Керівникам партійних фракцій залишається лишень пройти курси дресирувальників таких «депутатів», а в залах депутатських засідань необхідно буде обладнати відповідні стійла та переобладнати кнопки для голосування під розмір копит. З такою «демократією» і в такій «демократії» можна з прискоренням рухатись лишень до цивілізаційного провалля і ще з більшою швидкістю – у соціальну прірву. А хіба не у такі цинічні способи сплюндрована й дискредитована демократія в Україні.

Молодь на докір такому конформізму старших поколінь, які прийшли з радянського минулого, може робити їм закиди, що це, мовляв, той хибний соціальний досвід, який їх переслідує й від якого вони не мають мужності позбавитись. Кожне наступне покоління людей має набуте від народження право на критичний перегляд того досвіду й знань, що їм пропонуються попередниками. Від того, настільки вдало реалізується таке право, залежить характер розвитку

людської спільноти певного соціуму як локально, так і глобально. Якщо молодь сумлінно засвоює й сліпо наслідує все, що набуто попередніми поколіннями, й нічого не додає від себе, годі очікувати поступального розвитку в такому суспільстві. Але це не буде трагічним для його громадян, коли успадковуються позитивні досягнення й традиції.

Трагедія суспільству загрожує тоді, коли добре, позитивне відмітається, а засвоюється зле, негативне. А до нього потім додається ще гірше. Якщо такі тенденції проявляються й закріплюються на етапі зародження держави, то годі сподіватись на її тривале існування, не говорячи вже про світле майбутнє народу, який у ній опинився. Історія свідчить, що вічних цивілізацій немає. Вони, подібно до живих організмів, мають відповідні цикли свого життя на кшталт народження, розвитку, розквіту, репродукування, занепаду, деградації та розладу. Тривожними симптомами мають сприйматись у суспільстві, яке лишень розпочинає власну державність, системні прояви тих соціальних хвороб, які супроводжують занепад і деградацію суспільного організму.

Тож ті з молодих людей, хто не має на собі «радянської печатки», гіпотетично можуть розмірковувати, що вони кращі від своїх батьків, дідів і не дозволили б такої наруги над собою з боку тоталітаризму та повели б себе в тих умовах гідно, як належить людині, а не якійсь іншій істоті. Але й тут, як підтверджує наш зовсім короткий історичний період самостійного державотворення, з'явилися підстави на певні застереження. Адже на такі категоричні осудження не мають права ті юнаки й дівчати, які хоча б один раз, усвідомлено чи не зовсім, за будь-які гроші, «на шару» чи заради «приколу» дозволили будь-кому виводити себе, як вівцю в отарі чи теля у стаді, на замовні акції масових «громадянських виявів» псевдодемократії. Особливо, тих акцій «громадянської непокори», якими захищались чиїсь інтереси, що реалізуються за межами норм моралі.

Тим більше не мають ніякого морального права прилаштовуватись у судді ті молодики, які, видаючи себе лідерами імітованих різноманітними вивісками, юридичними адресами та рахунками в банках нікого реально не об'єднуючих «молодіжних об'єднань», організацій-фантомів, присмоктались до відповідних фінансових потоків і маніпулюють бутафорною молодіжною політикою на замовлення, ввійшовши в оточення впливових у суспільстві осіб та зайнявши чільні місця у владі або поряд з нею.

І хіба мають моральне право на історичний суд ті молоді люди, які не встигли «заплямувати» свою біографію навіть комсомолом, а

сьогодні, перебуваючи в структурах чинної влади, використовують її у приватних інтересах більш нахабно й брутально, ніж це роблять поряд з ними колишні, а не нинішні партократи.

Для того, кому здалася непереконливою наведена вище аргументація стосовно неможливості, а відповідно, й недоцільної згубності поділу громадян одного народу на своїх та чужих не за їхніми справами, а за ідеологічними ознаками, зробимо додаткове заглиблення в сутність зазначеної проблеми й на завершення розставимо відповідні акценти. Щоб адекватно оцінити те чи інше явище, необхідно визначити, що його породило, тобто безпосередню причину, яка, в свою чергу, має причину і т. д. Втрата причинно-наслідкового зв'язку й приводить до хибних оцінок та висновків у дослідженні тих чи інших феноменів.

Наразі не пригадуватимемо все, за що ми засуджуємо радянську систему, але, напевно, дуже часто за її тоталітаризм і його продукт – не демократично вихованих людей, які шкодять розбудові нашої молодої, незалежної держави. Звідси корені того апріорі огульного негативізму до кадрів, позначених радянською системою, що не сприймає огляд їхніх наявних людських якостей. Якщо був членом КПРС, отже – «комуняка».

Хотілося б нагадати таким радикально налаштованим квазі-патріотам, що, сповідуючи подібну нетерпимість до своїх співгромадян, вони скочуються до витоків утопічного комунізму часів Платона, який у своїй «Державі» висловлював думки відносно виселення подалі за межі міста всіх дорослих громадян. Щоб вони свою особистісну недосконалість, що не пасувала вимогам ідеальної держави, не передавали дітям, яких мали досконало виховувати правильні вчителі, тобто представники того ж таки дорослого населення. Як бачимо, діти весь час народжуються, а пошук таких досконалих вчителів і їх виділення з числа інших дорослих громадян, що ніяк не можуть бути безгрішними, триває понад два тисячоліття. Прямим свідченням цьому є відсутність у світі тієї моделі людського співжиття, яку бачив в ідеалі філософ.

А проблема в причині, яка чомусь не затримується в полі зору нашої уваги, коли ми згадуємо про тоталітаризм як ганебне явище людства й людину, яка зазвичай подається й сприймається його безпосереднім, а не опосередкованим недосконалим соціальним продуктом. Тоталітаризм спочатку породжує конформізм, а вже той формує таких недосконалих людей, яких ми сприймаємо за продукт його системи.

В умовах незалежної України ми відхрестилися від радянського тоталітаризму, але не від конформізму, який аж ніяк не підпадає під ярлик комуністичного атавізму, що дістався нам у спадок, оскільки він породжується й культивується тими чинниками, яких не було й близько в радянській системі. Доки в українському суспільстві культивуватиметься конформізм, доти й переслідуватиме нас «привид комунізму» в образах зігнутих, викривлених, згорблених, деформованих особистостей наших громадян, у тому числі й тих, хто не встиг стати навіть піонером за часів радянської влади. А поки таке буде, то завжди будуть і бажаючі шукати «ворогів народу», щоб на цьому заробити політичний капітал і пропхатися до чинної влади, гучно критикуючи й лаючи попередню. Цікаво лишень, якщо ми не схаменемось у цьому сенсі, за якими ідеологічними ознаками сортуватимуть дорослі українці, що народилися вже в роки незалежної України.

Інтерпретація феномена конформізму, який перебуває в причинно-наслідковому взаємозв'язку з цинізмом влади та сприяє зниженню рівня компетентності її суб'єктів, буде зроблена в заключному підрозділі цього розділу. А зараз повернемось до висвітлення ретроспективного аналізу радянської системи влади та її ідеологічної доктрини як породження усвідомлено хибної свідомості, що цинічно силоміць втілювалась у соціальній дійсності. Рефлексія історичного досвіду тоталітаризму має нагадувати, вчити, врешті, застерігати від катастрофічних наслідків запровадження в суспільстві так званої сильної влади, яка на повірку історією в ретроспективі постає як слабка влада, оскільки не буває довговічною й розвалюється з історичним гуркотом, залишаючи під собою чисельні гуманітарні жертви. Як це не парадоксально, але авторитаризм потрібен для слабких керівників, яким бракує компетентності, щоб утвердитись у владі й утримати її в своїх руках. Тому вони змушені вдаватись до культивування страху в підвладному соціальному просторі. Це красномовно демонструє історичний досвід становлення й укріплення диктатури радянського зразку.

На початку 30-х років минулого століття завершилась «тріумфальна» хода колективізації. За всіма ознаками суспільного розвитку почало вимальовуватись безробіття для диктатури пролетаріату, що створювалася для демонтажу попередньої монархічно-капіталістичної системи як репресивний механізм за визначенням і своєю фактично підтвердженою кривавою суттю. Адже ми знаємо з історії, а ті, хто тоді був при владі, ще краще розуміли, що їхній час мине, якщо не буде зроблено пролонгації на невизначений термін диктатури пролетаріату. А тоді це означало закріплення

назавжди цієї тимчасово застосованої революційної репресивної системи. У її структури міг потрапити той, хто в суспільному житті молодої держави професійно нічого не значив, тобто був ніким, але мав незаплямовану революційну біографію, яка не вимагала чекістської люстрації. Завдяки нічим не збалансованим владним повноваженням у такій системі швидко ставав «царем» і «богом» над тими, хто був віддалений від влади.

Що було далі, ми теж достеменно знаємо. Це страшилки в образах світової класової боротьби, що має тенденцію до посилення, поки не буде знищено останнього капіталіста. Внутрішні вороги народу, які постійно лізуть з усіх соціальних шпарин і множаться, як гідра, після стинання їхніх голів. Будь-яка інша пропагандистська чортівня, що в сукупності не дозволяла ні на мить послабляти революційну пильність і лібералізувати режим правління в радянській державі.

І пішла сірість, убогість, некомпетентність з косою смерті на світлі голови й генетичний фонд нашого народу. Люстрації, відповідні графи й пункти в анкетах та біографіях, доноси, шельмування, таврування мали слугувати підґрунтям для «законних» вироків за сумнозвісними політичними статтями. Найбільшу загрозу для себе, а значить для держави як політичного інституту влади, представники владних структур вбачали в громадянах, які відрізнялись від них вищим рівнем компетентності та ерудиції, вільним виявленням свого інтелекту, творчого потенціалу та, в цілому, власної особистості.

Дивує, коли й до сьогодні дехто продовжує тодішній тоталітаризм трактувати як наслідок персонального авторитаризму його вождів. Конструкція системи, як тільки завершується її монтаж чи самовибудова, автоматично починає селекціонувати ті елементи, які потрібні для її структур і забезпечення притаманних лише їй параметрів функціонування та вияву емерджентних властивостей. Не змінивши концептуально саму конструкцію, годі сподіватись на поліпшення системи якимись замінами її окремих деталей. Система державного устрою, яка зорієнтована на авторитарне управління, ніколи не приведе до демократії. Які б демократично налаштовані громадяни в її структури не потрапляли, вони рано чи пізно мають стати церберами, перебуваючи на службі такої системи.

Диктатуру як наслідок авторитаризму вождів можна вважати до того моменту, доки вона не втілена у життя, а лише сидить в їхніх головах і носить гіпотетичний характер у розмірковуваннях і планах, що передбачають захоплення чи утримання або закріплення та зміцнення влади. До 1917 року диктатура була наслідком автори-

тарних інтенцій більшовицьких вождів. А вже після 1922 року диктатура як реальна система влади породжувала необхідних для неї вождів, а тих, хто їй не підходив, знищувала.

Будь-який механізм влади, навіть найбільш демократичної і ліберальної, тяжіє до авторитаризму. Тим більше – диктатура[141]. Як тільки її конструкція вимальовується в суспільстві, можна вважати, що джин на свободі. Причому, такої природи, яка не визнає слабких, тобто демократично та ліберально налаштованих повелителів. Як верховних, так і тих, що розташовуються на її ієрархічних драбинах. Вона їх змушує до відповідних метаморфоз, а тих, хто пручається, виштовхує із зайнятих керівних ніш або нещадно перемелює своїми лещатами. У тому числі й своїх творців. Те, що радянська диктатура пролетаріату знайшла собі гідного повелителя, цілком логічний і закономірний результат системної властивості, який був підтверджений неодноразово в інших комуністичних режимах такого штибу. Не був би той, знайшовся б інший. Не гадатимемо щодо варіантів можливого суспільного розвитку залежно від тієї чи іншої політичної постаті, що тоді могла його очолити.

Не виключено, якби тоді період виходу сильної руки на вершину влади такої конструкції затягнувся, були б спроби якоїсь її радикальної реконструкції чи навіть і демонтажу. Напевно, що таку місію мали б виконати ті, кого диктатура гробила, хто мав не затьмарену революційним чадом свідомість та прекрасно розумів, що такому ненажерливому монстру завжди будуть потрібні жертви. У з'ясуваннях тодішнього історичного періоду надзвичайно важливо усвідомлювати, що така система без бою не здається. Незалежно від того, хто, коли й для чого, навіть з надзвичайно благими намірами, її породжував.

У тій диктатурі пролетаріату, що не лише зіп'ялась, а й встигла до 1934 року стати на власні ноги, були заповнені усі владні ніші зверху донизу тими, хто тримався за неї значно міцніше, ніж воша за кожуха. За сімнадцять років боротьби з «контрою» владні громадяни з маузерами відчували усіма фібрами своєї «пролетарської» (за анкетним визначенням) душі, що, причепившись до такої системи влади, стаєш велетнем, якому під силу вернути гори. А відчепившись, перетворюєшся в пересічного громадянина. Це означало, – жалюгідну,

[141] «Все життя на території колишньої імперії проходило поза правовим простором взагалі. Таким був принцип побудови влади, – як не раз говорив Ленін, диктатура пролетаріату є влада, не обмежена законами.» Попович Мирослав. Червоне століття / Мирослав Попович. – К. : АртЕк, 2005. – С. 177.

мізерну «комашку», яку кожен прагне розчавити, оскільки апріорі вважав її шкідливою і небезпечною для «здорового» соціального організму, що був спроектований у головах інтелектуалів-суспільствознавців, які бавились у тюрмах і засланнях та закордонних мандрах соціальним моделюванням.

Шокує, коли й сьогодні, маючи у власній історії такий гіркий, трагічний досвід соціального експериментування, що перекреслив ціле сторіччя нормального еволюційного цивілізаційного розвитку багатьох народів, а не лише нашого, ми спокушуємось конструюванням владних палиць для швидкого наведення порядку, який має розчистити й забезпечити в суспільстві простір для демократії. А коли такий інстру- мент швидкого реагування на суспільний бедлам стає реальністю та опиняється в наших руках, ми захоплюємось наведенням «порядку» в соціальному просторі, що ієрархічно закріплюється за нами. Зависаємо в стані ейфорії від таких можливостей покерувати на свій розсуд і власну користь, забуваючи про демократію, до якої весь історичний час, що передбачений на її запровадження, не готові вічно незрілі та несвідомі наші громадяни. І лише тоді, коли владна палиця вислизає, зрозуміло, що несправедливо опиняється в інших руках, зразу згадуємо про владу народу. Починаємо гучно гупати у барабани, скликати чи звозити людей на майдани та волати й апелювати до натовпу, щоб у суспільстві були створені рівні можливості в доступах до влади й контролях за нею уповноваженими від народу, тобто нами, незамінними його посланцями. Повернувшись до влади, обіцяємо якнайшвидше навести порядок у суспільстві, якого так прагне народ. А для швидкого наведення порядку й задоволення приватних інтересів демократія не годиться. Наповнювати власні кишені й партійні скрині зручніше в суспільному бедламі, коли підвладний соціальний простір каламутний, а не прозорий. Знову хапаємось за заповітний інструмент.... Рух по колу, якби воно не зачаровувало, ніколи не стане поступальним[142].

[142] «У всякому разі, однак очевидно, що будь-який аргумент на користь відкладення демократії до кінця перехідного періоду дає чудову можливість уникнути всякої відповідальності за нього. Такі тимчасові заходи цілком можуть розтягтися на століття, а то й довше, а правляча верхівка, приведена до влади переможною революцією, матиме у своєму розпорядженні засоби для того, щоб продовжити ці заходи на невизначений час або встановити формальну демократію, позбавлену своєї суті.» Шумпетер, Йозеф Алоїз. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства / Йозеф Алоїз Шумпетер // ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 477.

Будь-яка диктатура, не лише пролетарська, у своєму соціальному череві не виносить і не родить демократію[143]. А тому безглуздо запліднювати диктатуру демократичними ідеями, які приречені на цинічне відторгнення її організмом. І не дай Боже, щоб вона завагітніла від такого ідеологічного осіменіння, адже тоді до неї гарантоване від народних мас поблажливо турботливе відношення, як до матері майбутньої демократії.

Соціальні очікування й сподівання в такий спосіб з боку громадян гарантовано смиренні, оскільки вже є мати, байдуже, що немає ще дитяти. Страшні думки про те, що ця породілля від такого несумісного запліднення може розрішитись якимось мутантом-монстром, з буденної свідомості пересічних громадян витісняються пропагандистсько-популістськими заклинаннями й навіюваннями. А для тих, хто не піддається ідеологічному гіпнозу й соціальному маніпулюванню, у «вагітної демократичним ембріоном» диктатури, на етапі підготовки народу до вмілого користування власною владою, є радикальні методи вправлення «мізків».

Початок ХХ століття ще не був настільки озброєний науково-технічно, щоб можна було в ранній ембріональній стадії адекватно визначити, чим у результаті запліднення комуністичною ідеєю розродиться диктатура пролетаріату. Поодинокі застереження світлих голів до народних мас, що зі щирими переконаннями та революційним піднесенням і ентузіазмом взялися своїм горбом пхати цю каменюку до «піку комунізму», стосовно навмисності й трагічності їхньої звитяжної праці, категорично відмітались як ворожі наклепи на ідею-фікс. Тоді в захваті від світлого майбутнього, що вимальовувалось їм яскравими ідеологічними фарбами, більшість громадян ладна була мужньо й стоїчно терпіти й переносити своє темне й убоге повсякденне життя.

На зламі епох та соціальних систем, як свідчить історія, народ не складно обдурити й поманити за собою мріями. Тодішні керманичі так захопились пропагандистським фантазуванням, що воно трансформувалось у самонавіювання й самообман. У результаті довготривалого

---

[143] «Жовтневий переворот – це, насамперед, розвал молодої російської демократичної держави. Про свободу, яка прийшла в лютому 1917 року, кращі люди Росії мріяли принаймні століття. Та «царство свободи» тривало всього близько дев'яти місяців. Дев'ять місяців Росія неначе була вагітна своїм кошмаром. Крах демократії був ще легшим і блискавичнішим, ніж довгожданий крах імперського деспотизму.» Попович Мирослав. Червоне століття / Мирослав Попович. – К. : АртЕк, 2005. – С. 15.

періоду підготовки до захоплення влади руками народу, що проходив у теоретичних та партійних дискусіях, гіпотетичне моделювання соціальної системи із тотальною людською гармонією так розвинулось, що забігло далеко від реалій життя до мрії чи, вірніше, ідеї-фікс. Тому, після того, як «революція свєршилась», вимальовувався соціальний ракурс, у якому сяюча, в ідеологічних променях партійного сонця, вершина комуністичної гори здавалася зовсім поряд, а лінія найближчого видимого горизонту соціального простору приховувала всі провалля й непідступні скелі до неї. На подоланні яких потім ляже не один мільйон людських життів, серед яких буде дуже багато українських.

Чи то дехто з вождів не збирався довго жити або правити, чи дійсно було тотальне засліплення й утрата почуття історичного часу в суспільному розвитку. Але зі старту було задекларовано, що стратегічна мета буде досягнута саме у тих 30-х роках, про початок яких ми й ведемо зараз мову. Для того, щоб це стало можливим, необхідно було закріпити радянську владу як гаранта комунізму, зробити електрифікацію й мати сто тисяч тракторів. От під такими, примітивними до горя, гаслами технократизму, менше ніж сто років тому можна було згуртовано вести наш народ до його «світлого» майбутнього.

Про необхідність хімізації в комуністичному суспільстві тоді ще не здогадувались. А з генетикою тодішні ідеологи комунізму взагалі дали маху. Враховуючи те значне випередження у світі, яке мали наші генетичні наукові школи на початку минулого століття, можна було б сподіватись, що радянська наука раніше вийшла б на генетичне модифікування організмів, якби генетика не була піддана комуністичній анафемі, а її провідні вчені не були фізично знищені. Якби цей пріоритет було збережено, то не виключено, що на значно пізніших етапах затухаючих поступів до тієї заповітної вершини, у міражному походженні якої потім уже практично ніхто не сумнівався, він міг спровокувати ортодоксальних комуністів запобігти до відчайдушного радикального методу врятування найбільшої в просторово-часових вимірах соціальної авантюри не лише минулого століття, а всього періоду розвитку людства.

Глобальний соціальний експеримент тисячоліть за надуманими теоретичними схемами й моделями, тобто формальними знаннями, на який було витрачено десятки мільйонів людських життів і знівечених доль, жорстоко спрямований за будь-яку ціну виправдати хибну гіпотезу шляхом підгону під неї практики, а отже, й реального життя людей, розтягнувся майже на століття. І підтвердив те, що було

очевидним для пересічних громадян на самому його старті, свідченням чого є сарказм та іронія з цього приводу героїв творів Ільфа і Петрова, у яких колоритно віддзеркалений дух тієї постреволюційної епохи. Не лише основними персонажами, а навіть і другорядними, було підмічено всю авантюрність комуністичної затії, яка тоді лишень розпочиналась і була приречена. Передусім, через людську природу пристосовуватись і соціально паразитувати в умовах, якщо такі з'являються.

Після безуспішного експериментування на людях, мов на щурах, що тривало десятиліттями поспіль, комуністична ідеологічна доктрина змушена була не публічно й гучно, а більше про себе, потихеньку піднімати руки вгору й зізнаватись, що найвужчим місцем на шляху до світлого майбутнього є недосконаліть людини, в якій неможливо сформувати особистість новітньої, ще ні разу не втіленої в цьому світі суспільної формації. І от тоді, коли остов конструкції системи ще не був пошкоджений внутрішньою соціально-економічною ерозією, а стан вождів ще не нагадував пансіонат глибоких поважних пенсіонерів[144], але в ідеологічному наповненні вона вимагала чергового нового дихання, актуалізувався пошук альтернативи фенотипічному створенню комуністичної особистості, фіаско якого було очевидним навіть для ортодоксів. Враховуючи загальновідомий як з історії, так і з сучасного життя, крайній радикалізм у виборі найкоротших шляхів у суспільних перетвореннях, що притаманний вождям комуністичних рухів, можна в ситуаціях, коли комуністична доктрина під загрозою, уявляти в їхніх діях малоймовірне й навіть зовсім неймовірне. Тобто те, що здоровий глузд не сприйме за будь-яких обставин.

Повертаємось до генетики, на яку наступ і розвішування ярликів псевдонауки здійснювалися широким фронтом у ті ж таки 30-і роки, а публічно комуністичне ідеологічне мракобісся доконало її у 1948 році на сумнозвісній сесії ВАСГНІЛ[145]. Якби комуністичні ідеологи були не

---

[144] «Герентократія – одна з головних (хоча й не єдина) причин суспільного застою «розвинутого соціалізму». Власне, з неї й розпочалась деградація суспільства, яке ще кілька десятиліть тому претендувало на ідеал для всього знедоленого світу». / Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – С. 102.

[145] Стенографический отчет сессии Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук имени В.И. Ленина. 31 июля – 7 августа 1948 г. – ОГИЗ – СЕЛЬХОЗГИЗ. Государственное издательство сельскохозяйственной литературы. – М., 1948. – 536 с.

поверховими, а глибокими матеріалістами й дружили з генетикою та надали їй такий пріоритет, як ядерним озброєнням і космічній техніці, дивись, і вийшли б радянські вчені значно раніше на передові рубежі генетичного модифікування та клонування організмів. А вже з цих висот передової науки дехто з ортодоксальних, але прозорливих і далекоглядних вождів зміг би додуматись до відтворення людських індивідів із заданими у відповідності до партійних вимог параметрами, шляхом клонування ідеального комуністичного генотипу як альтернативи не результативному створенню комуністичної людини через непевне й непрогнозоване формування її фенотипу.

Найбільше святотатство для авторитарної системи влади, що розцінюється як наруга й зрада у відношенні до неї, це публічне самоочищення від гріхів, яких за визначенням у неї немає й ніколи не може бути. Система такого не прощає. Диктатура доволі самодостатня, щоб очищати свої структури тихо, без галасу, жорстко й жорстоко. Пропагандистського штибу публічні засудження їй потрібні постійно, як дрова для паровоза, не лише революційного. Але по відношенню до персоналій, що дистанціюються від системи, у тому числі й за допомогою клейма «агента», «шпигуна», «контри», одним словом, «ворога народу».

Третє об'єднання владного режиму з народними масами проходило під знаком люстрацій «ворогів народу» й боротьби з ними. Жертвами, як завжди, у подібних сценаріях розподілу владою на своїх і чужих, ставали порядні громадяни, які не вбачають і ні в кому не шукають ніяких ворогів. А виживали й виживають ті, що писали й пишуть доноси й з упередженням розвішують на всіх неугодних їм співвітчизників ярлики нелояльності до системи, вищих керівників тощо. Так було й так завжди буде у світі людей, що порядність діє відверто, відкрито і в очі, а її протилежність – нишком, за спиною й поза очі.

З цією задачею налагоджена й зміцнена репресивна машина доволі швидко справилась, досягши апогею у сумнозвісному 1937 році, після якого все складніше стало знаходити тих, хто мав заплямовану біографію. Коли пішли явні перебори із шельмуванням, переслідуванням по-справжньому відданих радянському ладу людей, авторитет яких мав беззаперечне суспільне визнання, ця, за сучасним сленгом, політично-технологічна «фішка» почала все більше пробуксовувати й викликати недовіру в пересічних громадян, сіяти в їхній свідомості сумніви. Тим більше, що покращення їхнього життя не корелювало позитивно з кількістю розкритих гучних справ «заколотників» та знищених «ворогів» народу.

На часі дуже своєчасно, можна сказати, як рятувальне коло, тоді для чинної влади вимальовався не віртуальний образ справжнього зовнішнього ворога. Як відомо з історії, у стані боротьби із зовнішнім ворогом диктатура жирує й процвітає. Їй не треба маскувати під доброчинність свою абсолютну владу над людськими ресурсами, оправдовуватись перед суспільством за невиправдані жертви. Найвищий рівень консолідації народу й тоталітарної влади досягається в період війни з переможними тенденціями.

Тоді двом найпотужнішим мілітаризованим диктатурам, як повітря організму, потрібна була та друга світова війна. Це прекрасно усвідомлювали їхні вожді, які втягнули в неї свої народи, сумлінно керуючись своїми заздалегідь проголошеними та суспільно визнаними військовими доктринами про напад і ненапад. Прозріння наступило, як завжди, пізніше, а тоді народи залюбки згуртувались під началом своїх диктаторів. На наших теренах тоталітарна система завдяки цій війні отримала четверте й досить потужне дихання, що дозволило їй «надихнути» комуністичним духом частину європейських народів.

П’яте дихання тепер уже комуністичної імперії із сателітами логічно слідувало за четвертим в ейфорії від отриманої перемоги та під знаком післявоєнної відбудови народного господарства й розгортання соціалістичного табору на звільнених від фашизму територіях європейських народів, які за ідеологічним визначенням мали бути братніми.

І тут доречно зробити акцент на парадоксальній сутності феномену всенародної любові до вождя народів. Адже відомо, що перемога в цій війні була оплачена чи не найбільшою ціною. Мільйони безглуздих жертв були наслідком некомпетентності, стратегічних, тактичних прорахунків та помилок представників як цивільної, так і військової влади, які в результаті люстрацій і чисток опинились у її структурах не за критеріями професіоналізму та порядності, а за ознаками лояльності й слухняності режиму. А найчисельнішими жертвами оплачені помилки та амбітні рішення самого верховного вождя, для якого мільйон людських життів своїх співгромадян, яких він у своїх зверненнях до народу називав братами й сестрами, мав таку ж абстрактну значимість, як одна кісточка в рахівниці. І не будь з вини самого вождя ця війна такою затяжною, виснажливою й жертовною, а перемога такою вистражданою й довгоочікуваною, навряд чи можна було б сподіватись на подібний феноменальний вияв всенародної любові до свого «спасителя».

Отже, тоталітарному режиму комуністичного штибу вистачило лише декількох всенародних ідей, щоб протягом майже сорока років

не тільки маніпулювати суспільною свідомістю своїх громадян, а й легітимізувати всі свої безчинства у відношенні до них під прикриттям захисту їх від самих різноманітних ворогів, що заважали рухатись до кращого життя, яке, весь час віддаляючись, маячило на лінії горизонту того соціального простору, в якому здійснювався соціалістичний розвиток. Успіх таких ідеологічних викрутасів був колосальний. У міру збільшення людських жертв у свідомості громадян зростала велич радянської системи й гордість за неї. А образ вождя яскравішав, теплішав і все більше уподібнювався сонцю, яке мало б світити й зігрівати простих смертних вічно. Тому, коли воно раптом згасло, був всенародний шок і непідробний розпач.

Дуже наївним було сподівання в 1956 році оновити, оздоровити систему, надати їй свіжий імпульс комуністичної енергії через публічне визнання деяких непринципових грішків за собою чинних представників влади. А паралельно з цим легітимізувати всі колосальні «здобутки» радянського ладу, грубі перекоси, перегини у політиці, численні людські жертви через гласне відмежування від них шляхом списання всього цього гріхопадіння на узурпатора влади, зовсім донедавна нічим не заплямованого спасителя й вождя всіх народів, який на той час уже спочивав вічним сном. Та, як другий ідеальний комуністичний генотип, був покладений на зберігання в пантеоні, що був беззаперечним індикатором міцності й непорушності створеної ним імперії, яка залишилась у спадок невдячним правонаступникам.

Зрозуміло, що після ідеологічного зомбування десятків мільйонів радянських громадян, які були засліплені канонізацією святого лику вождя за його життя й відчували себе осиротілими після його смерті, влаштований так поспішно публічний перед усім людом стриптиз влади з детальним змалюванням другого, раніше ретельно приховуваного, темного боку цього лику, вимагав по суті роздвоєння особистості для того, щоб вони змогли адекватно усвідомити й зробити оцінку істинної історичної ролі «отця» народів. Рефлексія хибності ідей, які втовкмачувались і заганялись у підсвідомість протягом десятиліть, не може здійснитись за допомогою контрпропаганди на рівні буденної свідомості пересічних громадян за декілька років. Тим більше, якщо це не підтверджується покращенням їхнього життя.

Тому приреченість того, хто насмілився публічно перед власним народом роздягнути систему влади, авторитет якої в суспільстві після виграної війни був чи не найвищий за весь попередній радянський період, і натягнути на її цілком природну агресивну тоталітарну морду

маску демократичного обличчя, була запрограмованою. Неминуча розплата тоталітарної системи влади не заставила довго її очікувати й була напрочуд банальною у своєму здісненні. Як кажуть, клин треба вибивати клином.

Новоявленого генсека[146] з неприродними для диктатури ліберальними замашками швидко, нарочито й незаслужено возвеличили, піднявши до тих небес, де ще вчора було інше, явно потужніше й яскравіше, світило, яке він під час декларування своїх ліберальних і демократичних устремлінь так безцеремонно затемнив. А тепер на його тлі виглядав зіркою-карликом, що породило в народі до нього не шанобливу повагу як до царя створеної його попередником комуністичної імперії, а спровокувало сарказм та іронію, що викликають блазні. Карикатурність штучно створюваного партійним оточенням культу генсека, який явно не тягнув на вождя, особливо посилювалась у свідомості громадян згадуванням зробленого ним на старті свого правління розвінчування цього образу й категоричного застереження про його недопустимість у майбутньому.

На такому фоні сліпе, примітивне втілення в практику комуністичного будівництва фантасмагоричних ідей та волюнтаристських починань партійного лідера, посилення їхніх негативних наслідків штучним створенням дефіцитів, особливо продуктової групи товарів, суттєво прискорили формування як партійної, так і загально суспільної думки про доцільність усунення його від влади. Що й відбулося, цілком буденно, без потрясінь, народних хвилювань, шляхом тихого корпоративного партійного, а це, виходячи із сутності тодішньої конструкції системи влади, означало й державного перевороту. Публічно «ГКЧП» не анонсувався, але був організований за владними кулісами й спрацював бездоганно. Це й є тим історичним уроком, який красномовно підтвердив, що диктатура не підкоряється слабкій руці й не терпить демократизації.

Наступний за цим історичний урок показовий тим, що гра політичними фігурами в просторі авторитарної системи влади дуже ризикована й непевна для тих, хто сподівається, залишаючись в тіні, на другорядних ієрархічних позиціях, продовжувати совати на свій розсуд того, кого вони висунули вище себе. На шаховому полі системно вибудованого авторитаризму навіть пішак, що випадково опиняється на місці ферзя, отримує шанс скористатись колосальними можливостями ієрархічного статусу головної фігури такої системи й стати недосяжним

[146] Йдеться про М. Хрущова.

для будь-яких інших крупніших від нього суб'єктів такої політичної гри та здійснювати самостійні ходи. Тому явним був програшний хід тих досвідчених партійних босів, які наївно сподівались, здійснюючи в 1964 році державний переворот, заради досягнення в той загрозливий момент кризи влади консенсусу між собою, як основними політичними гравцями, що, просунувши вперед сіреньку особистість, від якої ніхто з них не відчував для себе загрози й залежності, вони зможуть спокійно перегрупуватись і в найближчому майбутньому позбавитись цієї розмінної фігури та висунути зі свого корпоративного кола на її місце гідного партійного лідера.

Чим завершилась ця політична гра, нам добре відомо. Підставна фігура пішака з посереднім, як для такого масштабу керівника, особистісним потенціалом затрималась на вершині авторитарної системи влади всі вісімнадцять років, які йому були відведені життям, незважаючи на ті вади здоров'я, що його переслідували й фізично унеможливлювали повноцінне, з належною самовіддачею здійснення керівництва такою імперією. Ледь скінчилось триденне прослуховування народом класичної музики, як його колишні партійні соратники та послідовники поспішили позначити ярликом застою цей період під його керівництвом розвитку соціалізму. Не перейматимемося тим, що цей застояний соціалізм доволі швидко став іменуватись розвинутим у різних стадіях. Оскільки від такого штибу ідеологічних кліше та гасел нудило ще тоді не лише пересічних громадян, а й найбільш заповзятих ідеологів. Тобто тих, хто всю цю новітню комуністичну теорію «висмоктував з пальця» та прагнув нею як фіговими листками приховати гріховні місця партії, яка давно вже не асоціювалась у свідомості народу ні з мудрістю, ані з честю й тим паче із совістю тієї, у свій час патетично проголошеної нашої епохи, фіаско якої на початку 80-х років уже ні в кого не викликало сумнівів.

Звернемо увагу на те, що для нас у контексті дискурсу має принципове значення. За тупцюванням на місці, яке дійсно тоді набуло тенденції в суспільному розвитку й по суті має розглядатись як наслідок, глибше знаходились чинники, що логічно співвідносяться з причинами цього так званого застою радянської епохи. Нагадаємо лише два з них. У цей період комуністична ідеологія зазнала чи не найбільшої руйнації від ерозії подвійною мораллю, як тоді іменували стиль і спосіб життя радянської людини. Така роздвоєність ще потворніше демонструється повсякчас у пострадянській українській соціальній дійсності, коли одне в словах, друге в голові, а зовсім інше в діях.

Лицемірство, що було тоді уведено в ранг партійної й державної політики, яке пронизало зверху до низу все суспільство, не лише роздвоїло особистості радянських громадян між реальним і вдаваним життям, а й зняло в їхній свідомості вуаль сакральності з комуністичної ідеології, трибунна фальшивість якої ставала з року в рік все більш очевидною в стилі й способі життя представників партійної номенклатури, що дискредитували задекларований ними моральний кодекс. Вірус соціального паразитування завдяки причетності до влади через обов'язкове членство в партії набув тоді найбільшого поширення в радянському суспільстві за всю історію його існування.

Варто згадати й другий важливий чинник, що явно не сприяв плеканню в нетрях радянського ладу свого Ден Сяопіна, який тоді так конче потрібний був йому, щоб відвести від системної кризи, у яку той через деструктивну роль особистості в історичному розвитку суспільства й цинізм влади входив з прискоренням. Це принцип правофлангового за рівнем компетентності, який сповідувався в ієрархічній розбудові всіх, а не лише партійних, владних структур радянського суспільства. Тоді наочно закономірним було «підрізання» підлеглих голів, які за рівнем компетентності піднімались вище своїх начальників. Приклад генсека, який, закріпляючі свій статус-кво, що йому подарували партійні боси у своїй політичній грі, дистанціював від себе потенційно сильніших особистостей, а наблизив тих, на кого можна було переконливо й впевнено дивитись зверху вниз, набув системного наслідування на нижчих щаблях ієрархії.

Тоді той, хто мав вищий ієрархічний статус, за визначенням вважався розумнішим за своїх підлеглих. І тим, хто знаходився нижче, якщо вони були компетентніші за своїх начальників, доводилось грати роль «дурників». Справжнім гротеском такої гри виглядало, коли підлеглі, які писали доповіді, слухали їх у виконанні своїх начальників як одкровення і навіть ретельно конспектували. Як перше, так і друге є виявом цинізму начальників і підлеглих у формі лицемірства й зневаги, що публічно позиціонувались як щирість і повага.

На жаль, ця тенденція вселилась й утвердилась тоді й у вітчизняних наукових установах та вищих навчальних закладах у співтовариствах наукових і науково-педагогічних працівників. Талановитих вчених, науковий потенціал яких був потужнішим, їхні керівники затримували в здобутті ними наукового ступеня доктора наук. А коли такі ставали докторами наук, то їх прагнули під різними приводами дистанціювати, перепроваджуючи в інші підрозділи чи установи. Репродукція науково-педагогічних кадрів із сіреньких чи

пересічних особистостей гарантувала завідувачу відділу чи кафедри тихе й безтурботне майбутнє, яке забезпечувалось досягнутим у свій час (20-30 років тому) статусом.

Але, незважаючи на таке тотальне деідеологізоване, деморалізоване розтління як безпартійних, так і партійних громадян, розм'якшення партійних «мізків», авторитарна система на той час залишалась самодостатньою для свого збереження й недемократичного вияву. Що й було яскраво підтверджено феноменом суспільної реакції на воскресіння «сильної руки» в державі[147]. Радянський народ хутко виструнчився й належним чином сприйняв відроджуваний тоталітаризм як єдино можливу в умовах тієї системи протидію суспільній несправедливості, аморальності та соціальній аморфності, від яких він втомився. Й невідомо, чи жили б ми сьогодні в незалежній Україні, якби ця сильна рука на чолі радянської системи затрималась на довше, а потім знайшла собі гідного послідовника хоча б у такий спосіб, як це було зроблено в пострадянській Росії.

Тому, що така авторитарна система в кінці кінців розвалилась начебто сама собою й не придушила при цьому своїми уламками чисельні людські життя, слугують причиною багато чинників як внутрішнього, так і зовнішнього середовища та збіг певних обставин. Заглиблення у все те, що призвело до розпаду Радянського Союзу саме в такий спосіб, неможливо здійснити в межах зазначеної теми. Знов-таки, звернемо увагу лише на те, що для нас у цьому контексті є значущим і повчальним, виходячи із суб'єктивного погляду автора.

Як відомо, несучою чи то опорною конструкцією радянської влади була ієрархічна система КПРС, керівна роль якої в державі виправдовувалась ідеологічним наповненням і визначенням стратегічного розвитку суспільства, що вона постійно й здійснювала. Як було щойно зазначено, ідеологічне наповнення, здійснюване компартією протягом останніх двох десятиліть, на початок 80-х років народом осмислено сприймалось як явно популістське. І не лише тому, що на той час збіг термін виконання задекларованої у 1961 році партійної програми побудови комуністичного суспільства, яка ще заздалегідь з тріском провалилась. Така роздвоєність між тим, що говорилось з партійних трибун і тим, що робилося насправді, спостерігалася повсякденно в поточному й буденному житті громадян.

[147] Це проявилось, коли КПРС після Л. Брежнєва очолив Ю. Андропов, який до цього тривалий час керував КДБ Радянського Союзу.

Посиленню недовіри до ідеологічних установок партії сприяло корпоративне відмежування влади від народу, яке той із осудом сприймав через створення нею розгалуженої інфраструктури матеріального, соціально-оздоровчого, медичного забезпечення та обслуговування партійно-державної номенклатури, яке зримо розпочиналось з низових ієрархічних рівнів, тобто з місцевих начальників.

Стратегічний розвиток радянського суспільства через так звану перебудову, яку було проголошено новим керівництвом партії в середині 80-х років, явно суперечив природі конструкції авторитарної системи та одержавленій економіці, особливо комуністичній доктрині, яка була кинута на поталу гласності. Те, що роками й навіть десятиліттями накопичувалось в головах і серцях радянських громадян, завдяки знятому табу на критику системи миттєво вихлюпнулось на сторінки газет, журналів, книг критичним аналізом радянського ладу. Ці зерна критики системи вже не відлітали як горох від стіни, що могло спостерігатись раніше, коли була ідеологічна заангажованість суспільства, а знаходили для себе благодатний ґрунт у буденній свідомості критично налаштованих і здатних для самостійного осмислення свого соціального буття громадян.

Тож, за декілька років була логічно завершена всенародна рефлексія хибності діючої системи суспільного устрою, яка була спонтанно спровокована першим ліберальним генсеком ще у 50-ті роки, а потім посилена недолугою партійною політикою періоду застою. Чисельність громадян, критично налаштованих до влади партії, яка манівцями, осторонь більш успішного цивілізаційного розвитку упродовж семи десятків років проводила за собою народ, явно перевищила тоді критичну межу, за якою для неї вже не залишалось ніяких шансів на всенародну консолідацію й підтримку. Що, власне, й було продемонстровано радянськими громадянами, коли КПРС почала валитись у політичне провалля, до якого підвів її останній генеральний керманич.

Але навіть і тоді, за умов деградованої комуністичної ідеології, коли в зовсім антагоністичний економічний простір рвався накопичений за рахунок державної економіки первинний тіньовий приватний капітал, власниками якого в переважній більшості були люди, пов’язані з чинною владою, навряд чи був би можливим такий суїцид партії, якби її поводир не сидів на двох тронах, партійної й державної влади. Вимостивши собі президентський місток через політичне провалля, до якого він як вожак підвів своє партійне стадо, йому, напевно, після обструкції, яку влаштували гекачепісти, не так

уже й тяжко було з цим стадом розпрощатись. Якби не було такої альтернативи в генсека, партійна верхівка напевно б зробила завчасно необхідні перегрупування, щоб утримати ситуацію під контролем. І тоді не виключено, що новоявлених наполовину підпільних буржуїв другої половини 80-х чекала б доля непманів 20-х років, а занадто відвертих критиків радянської системи – доля ворогів народу на кшталт 30-х, у кращому випадку, дисидентів-шістдесятників.

Явно переоцінив свій авторитет останній генсек провідної й керівної політичної сили радянської епохи або прорахувався, коли відхрещувався від неї й кидав напризволяще, сподіваючись утриматись на вершині верховної влади держави, зависання якої як соціального інституту було неминучим після втрати своєї опорної конструкції. Відправляючи з такою легкістю в політичне небуття свою партію, останній радянської епохи генсек одним порухом позбувся й того інституту влади, який, незважаючи на всю зіпсованість своєї репутації, де-факто в суспільстві сприймався більш легітимним і значно авторитетнішим, ніж новоявлений на теренах авторитарної за своєю сутністю держави де-юре інститут президентської влади, який є атрибутом демократії.

І коли з усіх вертикалей і горизонталей суспільства впали ієрархічні пута партійної влади, виявилось, що ніщо не в змозі утримати монолітом еклектично зліплену з багатьох розрізнених кусків і шматочків супердержаву. Президентська влада виявилась лише номінальною, але не спроможною успішно справитись з такою місією в збереженні того суспільного устрою, який утворювався й утримувався авторитарною системою.

Мирний розпад комуністичної імперії, який синхронно прослідував за зникненням із суспільної арени тієї політичної сили, що її породила й тримала в цілісності як соціальну систему своїми партійними обручами, які ніхто не розривав силоміць, а вони самі раптом впали, а те, що ними трималось десятиліттями, розвалилось, як порожня діжка, що розсохлась на сонці, мимоволі наштовхує на алегоричну інтерпретацію такого невдалого вселенського соціального експерименту минулого століття, як прикрого й гіркого історичного досвіду «єднання» влади з народом.

З історії ми знаємо, якими бондарями ця супердіжка була склепана й міцно стягнута сталевими обручами у 1922 році та залита свіжою міцною ропою, яка гарантовано консервувала все, що там на той час опинилось[148]. Як нагадує здійснений ретроспективний аналіз

[148] Це пов’язано з утворенням СРСР і приходом до влади Й. Сталіна.

історичних уроків консолідації радянської влади з народом, до 1956 року ця діжа по вінця заповнена ропою, концентрація якої весь час зростала, а інгредієнти, що в неї домішувались не підлягали розголошенню, трималась у темних і прохолодних умовах. Потім було обнародувано, що ропа виявилась занадто концентрованою, а деякі домішки в ній навіть отруйні[149]. Тоді ж були зроблені відповідні маніпуляції, щоб зробити життєздатні умови в цій діжці. Цілком закономірно, що в період застою середовище зі зниженою концентрацією консервантів, за яким не було належного догляду затхнулось[150]. Але й у цей період діжку продовжували належним чином утримувати в темних, хоча й тепліших умовах, зберігаючи в ній достатній для запобігання розсиханню рівень рідини, правда, вже нікому не зрозумілої консистенції. Після цього була спроба підвищити концентрацію ропи, щоб законсервувалось і те, що вже підгнило, але не встигли цього зробити[151]. Грянула перебудова, стратегічною метою якої було замінити зіпсовану рідину на свіжу, перетворити глуху діжку на акваріум, де можна було б демонструвати усьому світові благодатне життя[152]. Діжку виставили на сонце, застояну рідину хутко почали з неї виплескувати. У демагогічному галасі, що тоді називалось гласністю й публічними дискусіями, не встигли визначитись із новим соціальним розчином, яким треба було б заповнити перебудований суспільний простір, аж глянь, а діжа вже й розсохлась. Обручі впали, клепки порозсипались.

Отже, з аналітичного огляду радянської епохи можна зробити певні принципові висновки в ракурсі здійснюваного нами дослідження за визначеною темою:

- глобальний експеримент XX століття по втіленню комуністичної доктрини в життя соціумів, що розташувались на одній шостій земної суші, базувався на знелюднених знаннях, що підтверджують багатомільйонні людські жертви цього соціального проекту;
- реалізація цього проекту здійснювалась шляхом силового, директивного, адміністративного насадження в реальне життя людей надуманих, хибних гіпотез, схем, моделей, які були догматизовані, канонізовані, сакралізовані, що дало змогу цей нелюдський соціальний експеримент розтягнути майже на століття;

---

[149] Це було зроблено М. Хрущовим у 1956 році на XX з'їзді КПРС.

[150] Цей період (1964–1982 рр.) пов'язаний з керінництвом Л. Брежнєва.

[151] Таку спробу посилення тоталітаризму зробив Ю. Андропов.

[152] В історичне небуття КПРС разом з Радянським Союзом відійшла під проводом М. Горбачова.

•догматизація, канонізація, сакралізація знань консервує та оберігає їх від розвитку, який завжди базується на їхньому критичному аналізі, що неминуче виводить на відторгнення й скасування хибних, помилкових знань;

•консервування надуманих хибних гіпотез та задекларованих ідей під виглядом істинних і вічних було вигідно не народу, а владі, яка на них була вибудувана й виправдовувала своє подальше існування втіленням їх у реальне життя свого суспільства;

•в цілому доктринальна комуністична ідеологія впроваджувалась у свідомість радянських людей та суспільну свідомість радянського народу як своєрідна світська релігія, у якої «святим письмом» слугувала марксистсько-ленінська теорія, а «божими заповідями» були принципи морального кодексу будівника комунізму;

•оскільки інституціоналізована системно влада постійно самовідтворюється своїми суб'єктами, що займають її ніші на горизонталях всіх ієрархічних рівнів системи, наївно та ілюзорно розраховувати на добровільне тотальне відречення носіїв влади від базисних ідей. Адже це рівноцінно їхньому самозреченню, тому що разом з цим скасовується й сама система, що їх годує й робить самодостатніми у своєму суспільстві;

•власне, усвідомлена зацікавленість кожного суб'єкта влади зберегти своє місце в системі оберігає, відтворює та виправдовує життєдіяльність системи в цілому. Це й зумовило таку тривалість того соціального експерименту, який спонтанно був започаткований більшовиками, коли їм у тому далекому 1917 році поталанило в розбалансованій монархії отримати владу у свої руки й необхідно було перейматись закріпленням свого успіху через створення системи диктатури пролетаріату, яка мала базуватись на комуністичних ідеях;

•до чинників, що сприяли тривалості такого нелюдського соціально-політичного експериментування, слід віднести спекулювання на ідеях, які співзвучні загальновизнаним ідеалам людства, а також страх громадян можливого відторгнення суспільством, де колективні інтереси домінували над індивідуальними, та загрози жорстокого покарання авторитарною системою, яка культивувала колективізм для посилення своєї влади над особистістю людини;

•запліднення диктатури пролетаріату демократичними ідеями не лише дало змогу їй під їхнім прикриттям закріпити авторитарну владу в суспільстві на невизначений термін, а й дискредитувати світлі ідеали людства як певні орієнтири в його еволюційно-поступальному цивілізаційному розвитку;

•авторитарна система не здатна виплекати у своєму лоні демократію, яка б могла шляхом трансформації, а не зламу чи то повної реконструкції своєї попередниці стати повноцінною правонаступницею влади в суспільстві. Радше в демократичному устрої держави може розквітнути й запанувати авторитаризм, аніж навпаки. Про це свідчать факти, якими рясніє історія цивілізаційного розвитку людства, його окремих суспільств, у тому числі українського.

Є принциповим зробити акцент на тому, що такий нелюдський соціальний експеримент базувався не на природничих і технічних, а передусім – на гуманітарних знаннях. І більше того, власне гуманітарні знання слугували для тоталітарної влади основною антигуманною соціальною зброєю, з допомогою якої стали можливими такі її безчинства зі своїм народом. Це зайвий раз підтверджує, що під назвою й формою може приховуватись зовсім інший і навіть протилежний зміст.

Не лише наша історія підтверджує, що гуманізм і демократія як поняття доволі часто використовуються спекулятивно, прикриваючи зовсім іншу сутність, яка, об'єктивуючись у соціальній дійсності, стає очевидною. Тому не треба звинувачувати назву й форму, що не відповідають дійсності. У тому, що сучасний український соціум потерпає від суспільних негараздів й системної кризи, демократія не винна, оскільки її реально немає на наших теренах. А те, що твориться під її прикриттям, є виявом цинізму авторитарної влади, яка за будь-яку ціну прагне утвердити й закріпити на невизначений термін свої панівні позиції в сучасному українському суспільстві.

Порівняльно-історичний аналіз двох систем влади – колишньої радянської, яка була доктринально заідеологізованою, й нинішньої української, що не лише деідеологізована, а й стає все помітніше деморалізованою, дає змогу побачити в цих системах не лише розбіжне, й спільне. У попередній системі авторитаризм, свавілля, цинізм у відношенні до народу прикривались владою рад, що за визначенням ідеологічної доктрини вважалась демократичним інститутом. Нині авторитаризм, свавілля, цинізм владних суб'єктів прикривається задекларованою в Конституції України демократією. Українська влада засуджує попередню за насилля й свавілля, не демонструючи у своїй політиці ні гуманізму, ані турботи про свій народ, скидаючи його у все глибшу соціальну прірву.

Чого варта для простих громадян віртуальна політична свобода, коли вони позбавлені реальної соціально-економічної свободи. Повністю стали заручниками деформованої системи влади, яка не дає їм можливості продуктивно працювати у своїй країни, щоб годувати

себе й владу. Воля, яка не дає кращої долі – то неволя. Є очевидною тотальна підневільність і залежність українського народу від можновладців, яка має неухильну тенденцію до довічної неволі не лише економічної та соціальної, а й політичної. Від виборів до виборів, а останнім часом і перевиборів стає очевидним, що в українських громадян щоразу залишається все менше можливостей змінити на краще політиків та їхню політику в суспільстві. Це засвідчує тенденцію тотального відчуження влади від народу, що зводить нанівець демократію.

Здійснений дотичний аналіз етичного аспекту сучасного українського соціуму дає змогу зробити деякі узагальнення та висновки, зокрема:

- пошук «ворогів народу» за формальними біографічними ознаками відволікає увагу від відповідальності чинних суб'єктів, що завинили перед власним народом не в минулому, а в сучасності;
- сучасна соціальна дійсність українського соціуму рясніє прикладами, коли суб'єкти влади з незаплямованою біографією радянським минулим, а також з числа молоді грішать перед українським народом, зловживаючи владою, в більших масштабах, аніж колишні партократи. Це є прямим свідченням того, що проблема не в людях, а в системі влади, яка дозволяє тим, хто туди потрапляє, чинити такі неправедні дії;
- така система влади є можливою тому, що в суспільстві відсутня політична відповідальність суб'єктів влади, яка мала б реалізуватись через усунення від влади на тривалі (від п'яти років й пожиттєво) терміни тих суб'єктів, які засвідчили свою некомпетентність або дискредитували себе зловживаннями влади;
- цинічно звинувачувати в неморальних діях когось, коли сам нехтуєш мораллю, переступаєш через її норми у власних життєвих виявах;
- цинічним виглядає відновлення історичної справедливості в пам'яті народу, коли не виносяться з цього відповідні уроки й повторюються історичні помилки, які в сучасній соціальній дійсності постають новими гуманітарними катастрофами цього ж народу;
- безперспективним є шлях у поліпшенні суспільних відносин, коли суб'єкти реального впливу на об'єктивацію соціальної дійсності, які винуваті в суспільних негараздах, шукають між собою крайнього та прагнуть всі гріхи, в тому числі й власні, списати на нього. За таким суспільним розкладом або всі крайні й ніхто не винуватий, або всі винуваті й неможливо визначити крайнього;

• за те, що по двох з лишком десятиліттях державної незалежності наш соціум насичений свавіллям сили, несправедливістю, соціальним паразитизмом та іншими небезпечними соціальними хворобами, що робить нестерпним життя в ньому для переважної більшості громадян, звинувачувати радянське минуле некоректно й лицемірно;

• причини сучасних суспільних негараздів, якими обтяжене українське суспільство, потрібно шукати в системі влаштування суспільних відносин, що не дозволяє для їх покращення в умовах державної незалежності забезпечити компетентне використання напрацьованого віками позитивного досвіду цивілізованих країн світу й наявні суспільно-політичні, юридичні та інші необхідні для цього знання;

• принцип «розділяй і володарюй», що має тенденцію до поширення й посилення в соціальному просторі новітньої України, не є фундаментальною засадою демократії, а тому свідчить про її спотворення на вітчизняних теренах;

• є достатньо очевидних ознак у соціальній реальності як результаті новітнього державотворення, що незалежна держава як основний політичний інститут влади в Україні не лише не вберегла власний народ від свавілля дикого капіталізму, а й слугувала інструментом його запровадження, що й породило тяжкі гуманітарні наслідки та розкололо суспільство на кривдників і скривджених;

• невідповідність, тобто неадекватність влади своїй суспільній місії та історичній ролі, логічно визначати як її некомпетентність.

Оскільки в умовах перехідного суспільства держава як інститут влади не виконувала суспільну місію та історичну роль у здійсненні регуляторної політики для забезпечення рівних можливостей своїм громадянам для входження їх в ринкову економіку, тому різке розшарування та поляризація суспільства на багату локальність і бідну тотальність громадян відбулись з явним порушенням суспільної справедливості, що дезінтегрувало сучасний український соціум не лише за майновим цензом.

Такий стан перехідного суспільства суттєво обтяжив і без того неминучі тектонічні зсуви в суспільній свідомості, коли в нових соціально-економічних реаліях утрачають сенс цінності, що слугували смисложиттєвими орієнтирами в попередній соціально-політичній системи, з якої трансформується суспільство й де до недавно перебували наші громадяни. Використання держави як інструменту несправедливого розподілу суспільних благ між громадянами не лише виступило каталізатором дезінтеграції українського народу, а й

дезорієнтувало його громадян у системі соціальних координат, де людські цінності явно девальвувались і втратили роль смисложиттєвих орієнтирів.

Звідси актуалізується проблема надзвичайної відповідальності суб'єктів, які, використовуючи знання, мають змогу об'єктивувати соціальну дійсність сучасного українського суспільства. Особливо значущими, як підтвердив досвід державної незалежності України, є суспільно-політичні та юридичні знання, якими розбудовується соціальна дійсність та правовий простір у ній, від чого залежить запровадження суспільної справедливості й збереження невід-чужуваних прав у всіх її громадян. Цьому мають бути запорукою суспільна мораль і право. Саме дослідженню цієї проблеми й присвячений наступний підрозділ.

2.3. Проблема істини, правди, моралі й права в запровадженні й підтриманні суспільної справедливості та подоланні цинізму й некомпетентності в умовах сучасної цивілізації

2.3.1. Інтерпретація сутності істини, правди, справедливості

Деформація соціальної дійсності розпочинається з цинічної підміни понять, якими вона позначається. Продовжуватимемо спиратись у нашому дослідженні на зрозумілі без особливих доведень і обґрунтувань, відомі та неспростовні опорні положення, які можна прочитати не у вузькоспеціалізованій науковій літературі, а в підручниках, посібниках, енциклопедичних словниках, якими користуються студенти, здобуваючи не наукові ступені, а звичайну вищу освіту.

Як це не парадоксально, але із зазначених опорних понять складніше всього, виявляється, знайти визначення й тлумачення правди. Звідси постає питання – чому? Можливо тому, що правда вона на те й правда, коли все мусить бути очевидним і зрозумілим без жодних визначень, додаткових пояснень та неоднозначних підтекстів. А якщо це є симптомом того, що у світі людей не так просто й легко віднайти правду, а шлях до неї вкритий терном? Тоді чи не є таке замовчування сутності правди гріхом старшого покоління перед молодшим, яке здобуває освіту, успадковує знання, культуру,

соціальний досвід, щоб бути в подальшому дієвим суб'єктом розвитку праведних суспільних відносин у своєму суспільстві, де має утверджуватись і домінувати справедливість. Чи, можливо, ми дійсно свідомо уникаємо такого серйозного для себе іспиту, як тлумачення поняття правди перед дітьми та юнацтвом, щирість і максималізм яких не дають шансів нам злукавити та уникнути відповідей, коли те, що є неправдивим і неправедним у нашому житті, треба назвати брехнею і кривдою.

Це дійсно цікавий аспект вічної проблеми: яким чином у дітей з'являється нещирість і коли вони починають по-справжньому, тобто по-дорослому брехати. Він потребує постійного дослідження та висвітлення. Наша ж задача в руслі дискурсу полягає у визначенні позиції, до якої ми схиляємось у сприйнятті й розумінні правди в понятійному полі філософії.

Найближче за смислом до поняття правди можна розглядати поняття істини, тлумачення якого без проблем можна знайти в літературі. Наприклад, ще від Арістотеля під істиною розуміють відповідність наших знань дійсності, збіг людської думки й об'єкта, якого ця думка стосується. Хоча ми добре усвідомлюємо, що істина – це не зовсім правда з огляду на те, як і коли вживається одне й друге поняття. Але в нашому контексті необхідно зафіксувати увагу також і на понятті істини, оскільки ми досліджуємо проблему знань, визначальним показником яких є їхня достовірність. Тому спочатку нагадаємо, який основний смисл ми вбачаємо у понятті істини, й що в ньому має бути принципово важливим як опертя для нашого дослідження.

Обминаємо вічну суперечку різних філософських напрямків і шкіл навколо питання про характер відповідності знання й дійсності та самої можливості повної ідентичності думки й об'єкта, тобто навколо того, що, власне, й складає основну сутність поняття істини. Для нас важливо звернути увагу на те, що істина фіксує об'єктивний зміст людських знань, визначає межі їхнього збігу з дійсністю. Абсолютність істини співвідносно дійсності слід сприймати лише в межах пізнаного, а отже, – умовно. Якби була встановлена абсолютна істина відносно світу, в якому ми живемо, то припинився б і сам процес пізнання як такий, що вичерпав себе. А це не може трапитись доти, поки людина має здатність дивуватись і сумніватись. Хоча й важко уявити, чим може людина себе здивувати не через тисячу, а навіть через сто років. Але те, що сумнівів на все космічне життя роду людського вистачить, у цьому, даруйте тавтологію, можна не

сумніватись, підтвердженням чому є хоча б ті ж самі суперечки філософів, що точаться протягом тисячоліть навколо з'ясування сутності, власне, поняття істини.

Тому, коли людина видає свої твердження як абсолютні, це має як мінімум насторожувати стосовно її щирості чи далекоглядності, а як максимум – свідчити про її лукавство, а можливо, навіть і банальну брехливість. Абсолютно так, а не інакше, не може бути в бутті. А тим більше у світі людей. Як, між іншим, не може бути й абсолютно не так.

У загальному вигляді з'ясуємо наше розуміння істинності знань та можливостей маніпулювати ними, видаючи хибні знання за істинні або навпаки. Постулюємо, що легше довести й підтвердити істинність знань природничих, технічних наук, оскільки вони віддзеркалюють об'єктивну дійсність. І значно тяжче зробити теж саме стосовно знань гуманітарних, юридичних наук, тому що вони відображають соціальну дійсність, яка об'єктивується життєвими виявами людей, тобто суб'єктивно. Відповідно, можливості маніпулювання хибними знаннями природничих і технічних наук суттєво обмежені в порівнянні з тим діапазоном, що можливий у сфері гуманітарних і правових знань. Цю тезу важко спростувати навіть тому, хто вирішить стати на позиції радикального апологета. Ми ж не закриватимемо очі на очевидне.

У з'ясуванні й цього питання, як і раніше, апелюватимемо до простого й зрозумілого. Наприклад, коли ми чуємо слово «верблюд» як видову назву в зоологічній класифікації тварин, у нашій уяві постає саме ця тварина, а не, скажімо, слон. І коли ми бачимо цю істоту, навіть без горбу, в нашій свідомості ми подумки ідентифікуємо її зі словом «верблюд», а не якимось іншим поняттям чи терміном. Розгортаємо нашу уяву в цьому відношенні далі.

Трапляється такий курйоз, що дитина якимось чином, чи то з подачі дорослих, чи за легшої вимови, засвоїла називати верблюда слоном. У нормальних людських умовах таке помилкове знання згодом виправляється, коли дитина починає усвідомлювати неадекватність реакції соціального оточення на використання нею утвердженого й визнаного поняття не за призначенням. А якщо б це було у сиву давнину й дитина була нащадком єгипетського фараона, який володів абсолютною владою над всім, що мешкало тоді під сонцем у тій древній цивілізації, будучи примхливою й амбіційною особистістю, ставши повелителем, не захотів обтяжувати себе переучуванням засвоєних раніше понять. Єгипетські фараони мали таку необмежену владу, що могли за бажанням примусити своїх

підданих перевчитись і називати верблюдів слонами, тобто тими поняттями, які вони засвоїли. А хіба не так буває в авторитарних і тоталітарних системах влади, коли підлеглі змушені засвоювати поняття своїх начальників.

Якби така колізія трапилась у науковому співтоваристві, коли б знайшовся «прогресуючий» зоолог, який вбачає справжню науку не в дослідженні сутності дійсності, а в підміні понять, якими позначається ця дійсність, та зміг переконати вчених у галузі зоології віднині йменувати слоном ту тварину, яка раніше називалась верблюдом, а верблюдом називати ту істоту, яку до сих пір знали як слона, то ця проблема вирішувалась би з позицій конвенціоналізму. Це щось на зразок того, коли вулиця називалась одним іменем, а потім депутати зібрались і за чиїмось поданням своїм рішенням перейменували її. Покоління, яке народжується, засвоює вже нову назву, а старші люди, ще довго плутаючись, зберігають у своїй пам'яті стару. Наприклад, нині в контексті декомунізації масово перейменовуються не лише вулиці, а й села та міста.

Що від цього, крім знаків-понять, якими була означена дійсність, міняється? Вулиця як була, так і залишилась на тому самому місці. Слон як був слоном, так і залишився ним, не перетворившись на верблюда й не підозрюючи навіть, як його класифікують і називають у зоологічній систематиці. Не змінилась дійсність, не помінялись знання про неї, а змінилось лише позначення цих знань, що не може впливати на їхню істинність.

Але у світі людей, там, де проявляється в бутті соціальна дійсність, далеко не все так однозначно з критеріями істинності знань, які дають про неї уявлення. І, мабуть, недаремно в народі кажуть: «Називай мене хоч глечиком, лишень у піч не став». Це можна тлумачити як принцип-засторогу, що визначає своєрідну демаркаційну лінію між тим, що називається забавою, грою слів у понятійному полі, які не шкодять дійсності, та тим реальним соціальним простором, запровадження в який надуманих понять, хибних знань, спотворює, деформує людський світ.

Раніше, коли в людських соціумах ієрархія вибудовувалась за природним правом, хто був сильнішим, брав «рогача» й орудував «глечиками», а коли він слабшав, цей інструмент (владу в соціумі) перехоплювали міцніші руки. У сучасному світі людей це все може робитись на інших засадах і не в такий спосіб. Визначальну роль у влаштуванні людського соціуму відіграє не реальний стан його дійсності, а те, чим і як позначена ця дійсність, тобто інформацією й

знаннями, поява яких інколи передує виникненню самої соціальної дійсності. Звідси актуалізується проблема суб'єктивної ролі того, хто цю інформацію й знання продукує та використовує.

Щоб бути послідовними, опираємось і далі на взятий раніше за основу приклад, користуючись езопівською мовою, стисло проілюструємо зазначену вище тезу. У житті людей цілком реальною може бути ситуація, коли оте маленьке собача, що вискакує з кущів і гавкає на слона, може стати суспільним слоном і зайняти відповідне ієрархічне місце в соціумі, коли воно стає володарем відповідного чи то мандата, чи диплома, а може, просто сертифіката чи посвідчення. Взагалі, різновид документу принципового значення не має. Важливо, щоб чорним по білому було написано, що саме оця моська є слон. І обов'язково стояла легітимна печатка. У зоопарку, якщо хтось поміняє таблички між стійлом верблюда й кліткою зайця, це не вплине на відповідну зміну раціонів харчування цих тварин. А в людських соціумах, де можуть діяти хоч і надумані, але виписані закони, якщо заєць став володарем документу, який засвідчує, що він верблюд, раціон харчування може змінюватись автоматично. Байдуже, що в реальній дійсності верблюда немає й не може бути за всіма неписаними законами природи. Зайцю добре. Якщо навіть харч і не підходить, зате його багато, можна виміняти на щось їстівне для себе. Але ж приреченість верблюда очевидна, коли йому виписують довідку, яка засвідчує, що він значно менша звірина.

Коли у такий спосіб істинна соціальна дійсність підмінюється неістинною, тобто вдаваною або просто брехливою й неправедною, людина, що стає на цей шлях, робиться перевертнем, оскільки видає себе за того, ким вона насправді не є й не може бути. Якщо в соціумі це трапляється поодиноко чи локально, це дозволяє більшості нормальних людей відчувати себе самими собою, тобто не деформувати свої особистості й підтримувати людські умови для суспільного життя. Але якщо спотворення соціальної дійсності набуває ознак тотальності, то найтяжче в такому соціумі людям, які не хочуть ставати і бути перевертнями, оскільки перевернутий у такий спосіб людський світ запрограмований на формування, продукування й затребування людських індивідів, які сприймають істину в її зворотній сутності. У такому деформованому соціальному середовищі успішнішим стає той, хто впевненіше та переконливіше бреше.

Правда більш всеосяжне поняття, аніж істина. Тож, з врахуванням того, що нам вдалося з'ясувати в тлумаченні сутності поняття істини, ми можемо тепер перейти до інтерпретації поняття правди. Коли ми

заглянемо в чинний орфографічний словник української мови[153], то зможемо там крім слова «правда» побачити похідні від нього слова: правдивий, правдоборець, правдолюб, правдомовець, правдоподібний, правдошукач, праведник, праведність, правий, правильний. Що стосується попередньо розглянутого нами поняття, то в цьому ж словнику можна побачити лише такі слова, як істина, істинний та істинність. Звертаючись до груп антонімів, знаходимо такі слова: неправда, неправдивий, неправдоподібний, неправедний, неправий, неправильний; кривда, кривдження, кривдити, кривдний, кривдник, кривдниця; брехня, брехання, брехати, брехач, брехливий, брехун, брехунка; хибний, хибність; помилка, помилковий, помилковість.

Не претендуючи на те, що під силу професійним лінгвістам, обмежимось у тлумаченні сутності правди, якою вона відрізняється від поняття істини, доступним для широкого загалу розумінням. Відштовхуємось від того, що має сприйматись без доведень. У нас немає підстав стверджувати, що поняття правди та істини зовсім нетотожні або, навпаки, повністю ідентичні між собою. Ми, без сумнівів, сприймаємо їх, як близькі, але не у всіх випадках як синонімічні слова. Після введення в контекст нашого дослідження розуміння сутності істини нам залишається, спираючись на це підґрунтя, з'ясувати, що має належати лише поняттю правди, як нетотожне істині, а що залишається в обсязі поняття останньої, як притаманне лише їй.

Спочатку визначимось, яке з двох порівнюваних понять більше за своїм обсягом. Не має бути принципових заперечень стосовно того, що правда більш всеосяжне поняття, аніж істина. На користь такого твердження свідчить наявність значно більшої кількості похідних від правди слів та їхніх антонімів, що семантично не можуть бути протиставлені смислу поняття істини. Зокрема, кривда й похідні від неї слова не можуть розглядатись як антоніми істини.

Це наштовхує на розуміння того, що правда як поняття може охоплювати й те, що сприймається як істина, й простиратись далі, зокрема у царину моралі, почуттів, життєвих принципів, позицій людини. Істина ж обмежується знаннями про дійсність, достовірність яких залежить від пізнавальних можливостей людини на момент їх здобуття чи знаходження.

---

[153] Орфографічний словник української мови: Близько 120 000 слів / Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : Вид-во «Довіра», 1994. – 864 с.

Класичними прикладами в цьому відношенні є знання, які вважались істинними протягом тисячоліть стосовно будови Всесвіту, центром якого розглядалась Земля, навколо якої обертаються небеса, Сонце та інші небесні світила. Ці знання на початку нової ери Птоломеєм були теоретично розгорнуті в спеціальну систему, яка закріпилась в історії людства під його ім'ям. Істинність цієї теорії не піддавалась спростуванню аж до Нового часу, коли з'явились відкриття й вчення Коперніка, Кеплера, Галілея, Ньютона. Другим яскравим прикладом відносності достовірного віддзеркалення об'єктивної дійсності можуть слугувати знання класичної фізики та їхнє сприйняття як істинних до епохальних відкриттів теорії відносності, квантової теорії й критичний перегляд їхньої достовірності в новітній період.

Чим важливі ці та чисельні інші приклади, якими вибудуваний людський шлях пізнання навколишнього світу, у цьому контексті нашого дослідження? До Коперніка вчений, який вивчав зоряну карту неба, спираючись на концепцію Птоломеєвої системи, роблячи свій внесок у скарбницю знань астрономії, утверджував хибу як істину про дійсність, але говорив правду, коли репрезентував свої знання, оскільки він вірив у коректність загальновизнаної базисної теорії про будову Всесвіту та істинність добутих ним знань. Джордано Бруно, який вже по-іншому розглядав Світобудову, був вірним як істині, так і правді про цю істину, які, на жаль, були на той час несприйнятливими для інквізиції, що жорстоко стояла на сторожі теологічного вчення, яке схоласти обіперли на Птоломеєву систему. Галілео Галілей залишився вірним істині, але зрадив правді, що дало змогу йому уникнути страти.

Так було, так є й так, на жаль, буде, що для людини легше встановити істину, аніж відстояти правду у світі людей. Трапляється, що науковець може бути наполегливим і безкомпромісним у здобутті нових знань, запекло доводити й відстоювати їхню істинність перед науковим співтовариством, але водночас буде цинічно безпринципним і брутально брехливим у реальному житті серед людей. І це може виходити далеко за межі розсудливого й зваженого компромісу, яким можна виправдати вчинок Галілея й яким міг би врятувати своє життя Бруно, залишившись при цьому вірним своєму новому науковому світобаченню, в істинності якого він був переконаний.

А чи може бути виправданим, власне, сам компроміс у подібних радикальних життєвих ситуаціях? З точки зору збереження людини від передчасної смерті можна дати ствердну відповідь. Але ж якби людство час від часу, тоді від Джордано Бруно, ще раніше на дві

тисячі років від Сократа[154], не отримувало таких та подібних уроків безкомпромісного відстоювання правди й жертовності в її ім'я, чи не атрофувалось би в нього відчуття й почуття правди. Й чи не потонуло б воно до цього часу в брехні, що плодять аж надміру компромісні та конформістські люди, зазвичай, у якихось своїх корисних цілях, а не лише з метою самозбереження, коли людський індивід потрапляє на межу виживання.

Тепер тлумачитимемо поняття правди крізь інтерпретацію нашого розуміння правди не лише в основному, а і в похідних від цього поняття словах. Паралельно визначимось, в яких випадках доречно ставити поряд як синоніми істину та похідні й супутні їй слова. Інтерпретація відповідних антонімів має допомогти глибше зануритись у розуміння сутності правди.

Правдивість зазвичай ми сприймаємо й як те, що може виступати синонімом істинності знань, фактів, інформації тощо, так і те, що розглядається як риса характеру людини, дуже важлива властивість її особистості, синонімом якої є чесність. Коли ми говоримо, що це нечесна людина, то розуміємо, що вона неправдива, тобто брехлива. Якщо мова йтиме про наукові знання, які визнаються неістинними, ми можемо також називати їх неправдивими, помилковими, хибними до

---

[154] «Тепер, як правило, визнають, що Аніт – демократичний ватажок, котрий підтримував обвинувачення – не мав наміру зробити з Сократа мученика. Його метою було вигнання Сократа. Проте цей намір зруйнувала Сократова відмова піти на компроміс зі своїми принципами. Я не вірю, що Сократ хотів померти чи що йому подобалася роль мученика. Він просто боровся за те, у справедливість чого вірив, а також за справу свого життя. Він ніколи не мав наміру шкодити демократії. По суті, він намагався дати їй нову віру, якої та потребувала. Зрада його колишніх друзів подала Сократову працю та його самого у такому світлі, що змусила його жорстоко каратися. Він, можливо, навіть вітав судовий розгляд як нагоду довести, що він завжди був відданим рідному місту. Сократ дуже ретельно пояснив таке своє ставлення, коли йому надали можливість втекти. Якби він скористався цим шансом і став вигнанцем, то всі б вважали його ворогом демократії. Тож він залишився і виклав свої міркування. Це пояснення, його останню волю можна знайти в Платоновому «Критоні». Усе просто. Якщо я втечу, каже Сократ, то порушу закони держави. Такий вчинок поставив би мене в опозицію до законів і довів би мою нелояльність. Цим було б завдано шкоди державі. Тільки залишившись, я зможу поставити поза сумнівами мою лояльність до держави, її демократичних законів і довести, що я ніколи не був її ворогом. Не може бути кращого доказу моєї лояльності, ніж моя готовність померти за цю демократичну державу. Сократова смерть – остаточний доказ його щирості». Попер Карл. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Попер. – Т. І. / Перекл. з англ. О. Коваленка. – К. : Основи, 1994. – С. 217-218.

тих пір, поки їхня неістинність не усвідомлена тим, хто їх здобував чи репрезентував. Коли ж той, хто репродукував ці знання, навмисно їх робив неістинними або усвідомлює, що вони неістинні, але транслює їх у своїх життєвих виявах, тоді в нас з'являються підстави визнавати такі знання нечесними, що означає в цьому разі й брехливими.

Інтерпретуючи слово «правдоборець», спочатку відмежуємось від патологічних суспільних виявів боротьби за правду, коли людина весь навколишній світ сприймає в чорних, затемнених кольорах і на кожному кроці робить зауваження цьому світові. Мовляв, він недосконалий, неправдивий і взагалі несправжній. У таких випадках залишається лише поспівчувати як людині, що тотально невдоволена білим світом, а отже, своїм життям, так і тому соціальному оточенню, де безпосередньо здійснюються вияви такої «боротьби за правду». Але й нехтувати такими виявами не можна, особливо, коли вони набувають широкого й тим більше масового поширення, що має сприйматись як очевидна ознака неблагополуччя суспільства.

Абсолютної чи якоїсь універсальної правди у людському світі, як відомо, немає, не може бути, та й не має бути. Інакше людське життя мало б стати або рафіновано правильним, тобто – чітко визначеним, структурованим, передбачуваним, запрограмованим, одномірним, прісним, сірим від своєї прозорості, або люди давно повбивали б один одного у безкомпромісній війні за правду. Особливо якби кожен воював за свою правду. Моторошно навіть уявити, коли б люди знали абсолютно всю правду, в тому числі й ту, що сидить у голові кожного з нас. Недаремно ж, мабуть, кажуть у народі, що краще мати декількох недругів, які погано думають і говорять про тебе, аніж одного друга, який доносить тобі ці думки та розмови.

Саме тому в нашому дослідженні ми розглядаємо зваженого правдоборця, який в боротьбі за правду принципово відстоює загальновизнані людські чесноти, коли вони в соціальному середовищі брутально зневажаються або переслідуються. У цьому відношенні, на наш погляд, логічна й більш зрозуміла інтерпретація сутності правди з позицій антоніма, який тут не можна назвати якимось одним словом. Адже не прижилися в українській мові «кривдоборець» чи «брехнеборець», що як слова-антоніми легалізували б у суспільстві реально існуючих і постійно відтворювальних суб'єктів, які породили й породжують необхідність існування такого феномену й поняття, як правдоборець. Це слід розглядати наслідком виявів названих антонімів, які можна подати лише в описовій формі. Дійсно, якби в суспільстві панувала правда, а не її антиподи – брехня й кривда, якби

не було тих, хто чинить опір правді, нехтує нею, топчеться по ній, переслідує її, то не було б потреби і в правдоборцях. Тепер звернемо увагу на те, перед ким треба так відстоювати, утверджувати правду, щоб це могло називатись власне боротьбою. Напевно, що не в сім'ї і не перед рівнозначними за своїм соціальним статусом колегами чи простими громадянами. На побутовому рівні, правда частіше всього утверджується або в дискусіях чи в суперечках, або незалежною власною поведінкою чи окремим вчинком.

Відстоювати правду шляхом боротьби виникає потреба перед тими суб'єктами, які наділені силою влади або грошей чи просто фізичною силою. Значно ускладнює, а може й робити таку боротьбу безперспективною, коли всі сили суміщаються в одному суб'єкті – особі, структурі чи системі. За таких умов боротьба за правду з відкритої переходить у латентну, що не робить її менш безпечною, оскільки людська енергія невдоволення нікуди не виходить, а пара, яка постійно у котлі накопичується, як відомо, рано чи пізно має властивість зривати котел. У цьому контексті маємо на увазі «суспільний котел».

Якщо таке явище має системне поширення, то недалека радянська історія свідчить, що влада може знаходити радикальні засоби нейтралізації невдоволення громадян навіть на побутовому рівні, а не лише на суспільному, щоб не допустити протирежимного бродіння в народних масах. Пригадаємо лишень розселення по комунальних квартирах, тотальні нагляди, стеження, доноси, а далі – перепровадження по етапах у віддалені місця всіх, хто бажав, а може, вже й перехотів чи навіть передумав боротись за правду.

Радує те, що ми не з'єднані адміністративно з тими просторами, де є віддалені місця. Завдяки тому, що Україна є незалежною Державою, тепер її громадян не зможуть запроторити туди, куди неможливо ні літаком долетіти, ні на оленях доїхати. А в межах України маємо сподіватись і прагнути до правдивого й праведного майбутнього. Важливим, а для демократії й визначальним критерієм такого майбутнього можна розглядати суспільну незатребуваність на правдоборців. Але нехай обов'язково буде побільше борців за істину в науці й освіті, що має свідчити про розвиток цих визначальних для суспільного розвитку галузей діяльності, а також і в політиці, що має підтвердити зрілість демократії, яка базується на правді, а не на брехні. З цього маємо зробити висновок, що борець за правду й борець за істину не зовсім синонімічні поняття.

Коротко зупинимось на інтерпретації правдолюбства. Автор не переконаний у доречності розгляду як синоніму того, хто любить

істину. І не тому, що некоректним здається словосполучення «істинолюб», а тому, що не знаходиться достатнього смислового наповнення, яке давало б змогу підтягнути цей словесний витвір до синоніму правдолюба. Істину можна сприймати або відторгати, поважати або нехтувати нею, визнавати або спростовувати. Якщо це істина, а людина її не сприймає, нехтує нею у своїх життєвих виявах лише тому, що вона їй не подобається, тобто вона її не любить, така поведінка в певних ситуаціях може розцінюватись як неадекватна. А це вже може розцінюватись соціальним оточенням такої людини як симптом сумного для неї діагнозу.

Знов таки, смисл слів «правдолюб» і «правдомовець» краще зрозуміти через описовий образ їхніх антонімів. Це може бути той, хто не любить правди, потурає брехні, надає їй перевагу. Легше уявити правдолюба, який може говорити неправду, аніж людину, яка звикла до брехні, щоб вона любила правду. Ближче до істини, коли правдолюб каже: «Я брешу», аніж те, коли його антипод каже: «Я говорю правду». Особливу недовіру може викликати фраза в передвиборній риториці «Я говорю абсолютну правду!», синонімами якої можна розглядати похідні фразеологізми, щось на зразок «Я абсолютно впевнений!» чи «Я абсолютно переконаний у своїй правоті!» Але до найвищих брутальних і цинічних виявів попрання правди можна віднести, коли брехлива людина, без будь-яких внутрішніх сумнівів, не вдавано, а по-справжньому щиро каже: «Я говорю щиру правду!», тверезо калькулюючи в цей же час у своїй свідомості протилежну сутність.

Цей парадоксальний феномен нашого сучасного суспільно-політичного життя, який значно ширше розповсюдився, аніж в часи брежнєвського застою, й набув при цьому більш витонченого цинізму, не піддається якомусь однозначному логічному поясненню. Здоровий глузд сприймає амбівалентність людини, але не існування в ній водночас двох протилежних особистостей. Все ж таки щось має домінувати, а щось має бути підлеглим. В яких випадках людина може щиро називати правдою те, за чим прихована брехня? Щонайперше тоді, коли вона наївно помиляється, не відаючи і навіть не підозрюючи, що це неправда. Або коли людський індивід позбувся комплексу моральності, подолав його, як швидкісний літак – бар'єр звуку, й щиро любить брехню, вірить в нею, як в правду, зрозуміло, що вигідну для себе. І от така правдоподібність, доведена у своєму цинізмі щирості до свого абсолюту, зі значним випередженням від своєї істинної суті, як літак-фантом, з'являється в соціальному просторі,

причаровує своїм щирим летом думок. Аж ген потім, зі значним відставанням, докочується карколомний і віроломний грохот брехні й кривди, який у вигляді матеріалізованого звуку й спотвореної соціальної дійсності підтверджує істинну сутність нематеріальних думок-фантазій, продемонстрованих щиро мовленими словами правди, що прилетіли зі значним випередженням у свідомість наївних громадян, які довіряються такій «правді». Отже, не скільки логіка, як алегоричний образ літака-фантома й головне, власна інтуїція дозволяють нам зробити не лише певну інтерпретацію цього парадоксу, а й висновок про те, що наївно можуть помилятись і казати щиро неправду, як правду, діти. Можуть також наївно помилятись пересічні громадяни, які щиро вірять брехні, що видається за правду політиками. Але не самі політики, які брехню видають за свою щиру правду як абсолютну істину, що за їхнім визначенням не підлягає спростуванню[155].

Отже, від з'ясування смислу правдолюбства ми непомітно перейшли до правдомовності. Це чи не найбільш неоднозначне, в суперечливості своїх проявів, поняття із похідних від «правди» слів та її сполучників, під яким частіше всього може приховуватись правда та маскуватись брехня. Як правдоборці, так і правдолюби запобігають до правдомовності для того щоб озвучити, сповістити, донести світу

[155] «…Ліг спати. А воно гримить, чадить – уже с космосу. Весь світовий простір стугонить… І стогне… Спершу якийсь нерозбірливий гул – не то «нари», не то «Канари», «з тіні», «в тінь», «в Європу», «в Азію»… А потім понеслось: «Я, Брехуненко-Врунов, голова Партії Чесно Награбованого Майна, присягаю на Біблії, на Конституції та на своєму партквитку, що забезпечу кожному громадянину України вже з січня 2007 року місячну заробітну плату не менше десяти тисяч доларів… Ми і тільки ми!» «Я, Врунов-Брехуненко, голова Партії «Було Ваше, стало Наше», присягаю на Біблії, на Конституції та на своєму партквитку: Ми забезпечимо кожному громадянинові України вже з другої половини 2006 року місячну зарплату двадцять тисяч доларів! Ми і тільки ми!» «Я, Смрад-Осатанєлов, голова Партії Крутого Братерства, інформую багатосотнаціональний народ України, що очистивши нашу рідну землю від їхньої бандерівської і запровадивши китайську мову, ми здобудемо довіру великого братнього Китаю та дістанемо необмежений доступ до його безплатної продукції, як-от: чаї чорний і зелений, креветки, морська капуста, очерет, шовк, перламутрові ґудзики, а також нафта, газ, золото, алмази і твели для атомних електростанцій»… А далі щось зовсім рідне: «Я, Максим Семитуз, почесний глашатай Експрес-Рятувальної Команди «Ніяк», радий доповісти українському народові й усьому прогресивному (тьху ти! Вибачайте) людству, що ми і тільки ми знаємо, як зробити ТАК, що було НЕТАК, а НІЯК. Ми вже це робили і знов готові». / Дзюба І. Порнократія на марші: статті, фейлетони, памфлети / І. Дзюба. – К. : Смолоскип, 2007. – С. 29–30.

правду. Але ж і їхні антиподи теж запобігають до правдомовності. Щоб досягти своїх цілей, вони змушені наряджатись, маскуватись, прикриватись одягом правди. Правда приховується, коли вона підмінюється брехнею, яка видається за правду. Тому семантично правдомовність можна трактувати як суспільні плацдарм, майдан, трибуну, врешті рупор, які можуть займатись, наповнюватись, озвучуватись або правдою, або брехнею чи їхньої сумішшю, де може переважати як перше, так і друге. Це саме той випадок, коли доречно сказати, що святе місце порожнім не буває, але зробивши при цьому відповідний наголос. Коли мовиться правда, це місце дійсно святе. Коли правда змовкає чи взагалі мовчить, тоді голосом правдомовності користується її антипод. І воно перестає бути святим, а стає гріховним.

Коли правда мовить на весь голос і не змовкає, це не дає гарантій, щоб брехня зовсім щезла. Але це є запорукою того, що остання не може розперезатись і вести себе в суспільстві чи певному конкретному соціальному оточенні нахабно й брутально. У таких умовах, коли звучить впевнено слово правди, брехня змушена говорити пошепки, нишком, крадькома. Тому принципово важливим у людському світі є те, щоб не змовкав голос правди. Лише тоді можна сподіватись на праведність цього світу. Людина, опинившись у білому світі, має постійно у своїх життєвих ситуаціях визначатись, як їй особисто скористатись правдомовністю – в ім'я правди чи заради брехні. Поряд з цим протягом життя людині доводиться постійно розв'язувати проблему, як їй відрізнити слово правди від брехні з усього того, що мовиться іншими людьми. Від таких власних самовизначень та результатів розв'язання зазначеної проблеми повсякденно й повсякчасно залежить, що ми робимо у білому світі: чи множимо й стверджуємо правду, чи плодимо й поширюємо брехню, чи підтримуємо правду, чи потакаємо брехні.

І в цьому зв'язку доречно звернути увагу ще на такі слова, як «правдоподібність», «неправдоподібність», «напівправда», за якими може бути як правда, так і не зовсім така. А це потребує від людини додаткових зусиль, щоб угледіти істинну суть того, що приховується в таких феноменах, коли вони виникають у реальному житті. Але ці слова цікаві ще й тим, що вони унаочнюють очевидність нетотожності смислу правди та істини як окремих понять.

Адже ми сприймаємо істинність як достовірність того що є або чого немає. Коли ми апелюємо до правдоподібності як того, що описує чи віддзеркалює певний факт дійсності, то маємо усвідомлювати, якщо схоже на правду чи подібне до правди

не є в дійсності правдою, то воно неістинне. Водночас, у неправдоподібності як антиподу правдоподібності, може бути реальний факт дійсності, що дає підстави вважати її в цьому сенсі істинною. Правдоподібність неможливо спростувати чи скасувати, оскільки це відноситься до чуттєвої сфери людини – її світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння й світобачення. Коли ж йдеться про подібне до істини, це є не що інше, як гіпотеза, яку можна або підтвердити, або спростувати, використавши коректний для неї метод пізнання, що гарантує достовірність. Підтверджена гіпотеза набуває статус істини, а непідтверджена скасовується й визнається хибою. Отже, некоректно вважати синонімами «правдоподібний» і «подібний істині».

Напівправда, у якій губиться правда, трансформується в суцільну брехню[156]. Зазвичай та й за логікою в слові «напівправда» ми скоріше вбачаємо не повністю висловлену правду, аніж наявність прямої брехні наполовину несказаної правди. Але в будь-якому випадку те, що є правдою в напівправді, то істина. А якщо напівправда не несе в собі брехні, то вона в усьому своєму обсязі істинна.

Правдошукацтво можна розуміти й тлумачити по-різному, оскільки семантика цього словосполучення вказує на відсутність очевидності, що зумовлює й неоднозначність. Але визначальне слово очевидне, його, на відміну від правди, не треба шукати. Тому з цього й розпочнемо нашу інтерпретацію. Шукається те, чого зразу не бачиш. Людині доводиться займатися цією процедурою доволі часто, розпочинаючи з пошуку речей повсякденного користування. Потім шукається те, що потрібно придбати, колекціонувати, стяжати і т. д. Шукаються утаємничені віками скарби. Шукають археологи, шукають геологи. У пізнанні людина здійснює пошук істини.

А шукання правди для людини може виявитись чи не найскладнішим з усіх можливих пошуків. Людину цей білий світ може так затуркати, що вона, проживши життя, так і не розбереться ні в собі – на що вона була здатна й де була її правда, ні навколо себе, так і не вгледівши – де і з ким була правда, а хто їй втовкмачив брехню як правду.

Правду неможливо знайти там, де губиться справедливість. Для підтвердження такої тези проілюструємо декілька прикладів з нашого

[156] «В Україні політики співають часто з одного голосу, і громадяни настільки звикли до напівправди, що вже не помічають того, як їх обдурюють.» Горбулин В.П. Без права на покаянне / В. П. Горбулин. – Харьков : Фолио, 2009. – С. 55.

суспільного життя. Як сьогодні українському громадянину віднайти правду в тому, що водночас говориться з декількох десятків партійних рупорів? За якими ознаками й критеріями визначитись – з ким правда, а за ким сунеться брехня, якщо всі обіцяють одне й те ж – успішне, світле й щасливе майбутнє для нашого народу? Можливо, за ознаками того, хто гучніше кричить і переконливіше та впевненіше мовить «щиру правду». А якщо всі аж занадто кричать і однаково переконливо брешуть, в чому ти переконаний? Що тоді, нікого не обирати і всіх, хто бреше, розпустити? А що далі?

У суспільному бедламі значно тяжче розшукати правду, аніж щось потрібне в безпорядку речей і предметів. Але ж і в умовах надзвичайного суспільного порядку, коли запроваджується одна правда правителя, марна справа шукати свою правду. У недалекій історії для мільйонів людей маршрут пошуку правди проліг через радянські й фашистські концентраційні табори. А для багатьох з них там і завершився. Лише тому, що люди знехтували своєчасним пошуком правди не лише своєї особистої, а й загальної, суспільної, довірили свою долю носіям брехні, заручниками й жертвами якої вони потім і стали. Тому людина приречена на пошук правди. Коли ж вона відмовляється від такої мороки, як пошук правди, за неї це будуть робити інші. Але то вже буде не її правда. І не завжди правда.

Вище ми з'ясували, що істина й правда у відображенні об'єктивної дійсності збігаються й можуть розглядатись як синоніми. Вчений, який шукає істину, досліджуючи об'єктивну дійсність, з її встановленням знаходить і утверджує правду про цю дійсність. А чи так це відбувається в пошуках істини про суб'єктивно-об'єктивну дійсність, тобто про наш з вами світ людей? Візьмемо простий, але характерний для нашого суспільного життя приклад. Інспектор-податківець покликаний шукати й відстоювати істину, яка передбачена виписаними чинними законами та іншими нормативними актами. Не наголошуватимемо на чисельності регламентуючих суспільну діяльність документів, оскільки вже й школярі знають, що їх аж занадто багато. Приймаємо це як беззаперечний факт суб'єктивно-об'єктивної дійсності нашого суспільства й зримо сутність, яка нас цікавить у цьому контексті дослідження. У нашій уяві не новачок, а досвідчений компетентний інспектор, який знає досконало свою справу, а отже, вміє шукати і встановлювати істинний стан діяльності суб'єкта, якого він обрав чи йому визначили зверху як об'єкт перевірки.

В одному випадку йому трапилось перевіряти дрібного підприємця, який правдами й не зовсім правдами ледве підтримував

беззбитковою свою справу, що була єдиним джерелом забезпечення власної сім'ї. Щоб зводити кінці з кінцями, він змушений був вдаватись до певних порушень тих встановлених державою нормативних вимог, у разі дотримання яких його справа стала б збитковою. Компетентний інспектор без особливих інтелектуальних напружень встановив факти порушень, визначив штрафні санкції, що передбачені чинним законодавством як складовою нашої суб'єктивно-об'єктивної дійсності. У результаті цього акту віднаходження істини підприємець став банкрутом, заліз у борги, позбавився офіційного джерела забезпечення себе й сім'ї, став об'єктом соціальної турботи держави, яка пустила його з торбою по світу. Інспектор за встановлення істини отримав премію. Не підраховуватимемо, скільки держава виграла на штрафі, з якого треба вирахувати премію інспектора, а скільки програє на соціальній підтримці, а можливо, і реабілітації, збанкрутілого, з її «ласки», підприємця та його сім'ї й перейдемо до другого прикладу.

Цього разу перед нашим інспектором стояла задача значно складніша. Йому довелось перевіряти «крутого» бізнесмена, для якого мільйон доларів туди чи сюди – це менші гроші, аніж десять гривень для підприємця в попередньому випадку. Цей суб'єкт був налаштований під схеми діяльності, що забезпечувались відповідними поблажками, що зараз для солідності іменується преференціями, які підкріплювались необхідними разовими законами й підзаконними актами. Це в чинно вибудуваному правовому просторі забезпечує легітимність обхідних шляхів як запоруки для процвітання бізнесу, а не його животіння, що було зафіксовано в попередньому прикладі. Незважаючи на це, наш професіонал докопується і тут до істини, знаходить те, що в умовах полегшеного життя недогледіли менеджери разом з юристами цього недоторканого й пільгового бізнесмена. Ситуація в раніше вибудуваному правовому просторі, виявляється, змінилась, ексклюзивні закони й супроводжуючі їх підзаконні акти, на яких базувався успішний бізнес підконтрольного об'єкту, скасовані. Влада помінялась. Інспектор знову на висоті. На цей раз у державну казну повернено стільки коштів, що їх вистачить на окремі програми підтримки розвитку дрібного й середнього бізнесу та соціального патронату збанкрутілих дрібних підприємців.

Те, що допитливий і прискіпливий інспектор в обох випадках докопався до істини, а в нашій термінології означає, що він її знайшов, сумнівів немає. А чи знайшов він правду? Щоб відповідати на таке питання, треба спочатку визначатись з критерієм правди, що в

соціальній дійсності не завжди співпадає з критерієм істини цієї дійсності. Це дуже принциповий момент у нашому дослідженні в цілому, а не лише в конкретному контексті, тому будемо уважними. Якщо ми підійдемо до вибору такого критерію формально, візьмемо за основу верховенство права, як це й належить робити в правовій і демократичній державі[157], то в обох випадках інспектор знайшов разом з істиною й правду. А чи буде це справжньою людською, а не на папері виписаною правдою? Напевно, що ні, коли ми згадуємо справедливість. Адже не можна знайти правду там, де губиться справедливість.

У першому випадку явно несправедлива держава у відношенні до підприємця, а в другому – несправедливі стосунки бізнесмена у відношеннях з державою. Очевидною в розглянутих прикладах є й штучність соціальної дійсності, що створюється суб'єктивною волею людини. Одному вона створює нестерпні умови, які ледве придатні для виживання, а інший, не змінюючи нічого у своїй діяльності, вчора був у правовому просторі, а сьогодні випав з нього. Тому й недаремно в народі здавна кажуть, що закон мов дишло, куди повернув, туди й вийшло. Але ж правда не може робити такі круті віражі: бути сьогодні однією, а завтра іншою. Критерії істини соціальної дійсності не можна робити визначальними для пошуку правди. Навпаки, правда повинна бути критерієм істинності соціальної дійсності, яку творять люди.

Отже, чим делікатніше добро, тим нахабніше зло. Коли мовчить правда, на її місці з'являється брехня. Критерієм істини в соціальній дійсності є правда. І коли правда про соціальну дійсність замовчується чи взагалі нехтується, цим спотворюється істина. Якщо така спекулятивність є в політиці, то цього не має бути в науці й освіті, які мають прагнути до істини й сповідувати її та формувати адекватний теоретичний рівень суспільної свідомості. У противному разі наука й освіта стають різновидами політики. Коли науки, які переймаються

[157] «Драматизація історії древньогрецького права являє нам підсумок одного з великих завоювань афінської демократії: історію процесу, в ході якого народ оволодів правом судити, правом говорити правду, правом направляти істину проти власних хазяїв і судити тих, хто ними править. Це велике завоювання древньогрецької демократії – право свідчити, направляти істину проти властителів – визріло в тривалому процесі, що розпочався й остаточно встановився в Афінах у V в. до н. е. Право протиставляти істину, позбавлену опори на владу, владі, яка не відає істини, сприяло появі ряду крупних культурних утворень, характерних для грецького суспільства.» Фуко Мишель. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Часть 2 / Мишель Фуко. [пер. с фр. И. Окуневой ; под общ. ред. Б. М. Скуратова]. – М. : Праксис, 2005. – С. 78.

дослідженням соціальної дійсності, стають спекулятивно угодними політиці, така політика стає сліпою й неадекватною, оскільки із втратою істини, вона втрачає орієнтири в соціальному просторі й часі. Істину як відповідника соціальної дійсності, тобто того, що діється в соціальному просторі, та соціальної реальності як того, що вже відбулося й зафіксовано в соціальному бутті, можна метафорично порівняти із дзеркалом, у якому, відображаючись у вимірах людської моралі, постає добро й зло, що йде з життєвих виявів людей як суб'єктів об'єктивації соціального буття. Якщо істина не підмінюється хибою, тоді таке дзеркало не викривлене й у ньому добро відображається в пристойному вигляді, а зло – у потворному. Коли ж навпаки, то це світ кривих дзеркал, де краса й добро стають спотвореними, а потворність зла набуває благопристойного вигляду[158].

Зло в політиці не виставляється напоказ, а маскується під одежі добра на кшталт того, як вовк рядиться в овечу шкіру. Щоб потворність зла не замаскувалась в пристойні одежі та зло не видавало себе за добро, його треба роздягати в дзеркалі істини про соціальну дійсність. Тільки таким чином можна запобігти дифузії понять добра й зла як у політичній, так і громадянській свідомості, що має зберігати мораль у суспільстві, а совість у душах людей, які в ньому живуть.

---

[158] «Річ у тім, що коли американці свого часу запускали з мису Канаверал дослідну станцію з якимсь особливо потужним телескопом, що мав прецизійну (високоточну) систему дзеркал, то, виявивши в останній момент дефект головного дзеркала, призупинивши запуск, усунули дефект і лише тоді запустили цей телескоп на орбіту. В переносному значенні таким телескопом, з такою системою дзеркал у кожній нації, в кожному суспільстві повинні бути весь комплекс гуманітарних наук, з літературою, освітою, мистецтвом, – і в складному спектрі цих дзеркал і віддзеркалень суспільство може мати об'єктивну картину самого себе і давати на світ не викривлену інформацію про себе, сфокусованому в основному дзеркалі. Ефект головного дзеркала, точність його оптики, грають вирішальну роль. У нас же цей телескоп давно застарів, ніколи не модернізується, його обслуга часом не дуже й грамотна, а часом і недобросовісна й упереджена, так що нація відбивається не в системі розумно встановлених дзеркал, фокусується не в головному дзеркалі, а в шкельцях некоректно поставлених лінз і призм, що заломлюють її до невпізнання. Маємо не ефект, а дефект головного дзеркала, місцями воно розбите, уламки розкидані по світу. Та й взагалі цей телескоп встановлений не нами. Запрограмований на систему анахронічних уявлень, він умисно спотворює обличчя нації. В той час, коли справжня дослідна станція з потужним нашим телескопом давно вже повинна пролітати над світом, вивчати світ об'єктивно, і об'єктивно ж віддзеркалювати світові нас.» Костенко Ліна. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала / Ліна Костенко. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – С. 12–13.

Установлювати істину про соціальну дійсність покликані, даруйте тавтологію, істинні вчені, а не політики, які за природою влади не схильні до об'єктивної самооцінки й, зокрема, критичного аналізу власних життєвих виявів, від яких значуще залежить об'єктивація соціальної дійсності[159].

2.3.2. Цинізм як породження деформованого світогляду й основне джерело зла в суспільстві: аналітичний погляд крізь призму моралі й права

Сьогодні громадяни України досить часто апелюють до моралі, права, справедливості, що є симптомом браку останніх у нашому суспільстві, яке за усіма очевидними ознаками й тенденціями є соціально хворим. Як це не прикро усвідомлювати, але наш суспільний організм вражений системними хворобами, основним осередком рецидиву яких є інститут державної влади, що через її цинізм, який не обмежується в суспільстві, набув імунодефіциту, тобто нездатності до самостійного одужання без допомоги зовнішніх чинників, а це означає – клінічних і терапевтичних втручань. Для того, щоб лікування українського суспільства було адекватним і результативним, потрібно спиратись на відповідне діагностування, яке б різнобічно характеризувало системне захворювання суспільного організму. Висвітленню певних аспектів цієї проблеми в площинах моралі, права, справедливості й присвячений цей підрозділ.

Оскільки ротаційні оновлення в українському інституті влади не забезпечують його оздоровлення, а відповідно, й одужання нашого суспільства, це є ознакою замкнутого міжротаційного кола кругової поруки владних суб'єктів. А в такому замкнутому колі, доки воно існуватиме, може бігати невловимим і незнищуваним дуже багато суспільного зла у вигляді соціальних хвороб. У тому числі корупція серед представників влади, «нещадна війна» якій у нас проголошується повсякденно й повсякчасно та справедливо вважається, що саме ця соціальна хвороба найбільше загрожує нашому державному устрою, яка, мов корозія, нищівно роз'їдає його несучі конструкції та вузли.

---

[159] «Обов'язок інтелігенції – усвідомити становище й пояснити його. А далі – організувати націю для дії. Історію творять люди – такою, які вони самі. А люди такі, якими їх створила історія. Пам'ятаючи про цю колізію, треба шукати надійний шлях до остаточної перемоги нашої правди.» Бадзьо Юрій. Право жити Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму / Юрій Бадзьо. – К. : Таксон, 1996. – С. 13.

Як відомо, у суспільному середовищі такого штибу замкнуті кола не розірвеш доти, поки існуватимуть передумови для їхнього утворення. Тому, якщо є бажання ліквідувати якісь негативні соціальні явища, треба усунути причини, що їх породжують. І тут важливо не помилятись з діагнозом не лише соціальної хвороби, а й того, що її породжує та сприяє успішному розвитку. Цей аспект проблеми вказує на наявний причинно-наслідковий зв'язок зі значущими у життєвих вимірах вигодами й преференціями, які громадянин, не маючи їх за межами влади, отримує автоматично, потрапляючи в її структури, та зниженням, повним чи частковим уникненням відповідальності за користування цими вигодами й пільгами порівняно з тим, як би це здійснювалось у своєму суспільстві на загальних підставах без прикриття владою.

Усвідомлюючи безперервну плинність і мінливість буття, що тотально характеризується нелінійністю перебігів процесів цієї плинності та змін, які в ньому відбуваються, маємо зазначити таке. Не зафіксувавши попередньо у свідомості навколишній світ у координатах тих систем, які охоплюють його й переплетені між собою чисельними взаємозв'язками як підсистеми буття, годі сподіватись умоглядно осягнути, а головне – глибинно зрозуміти світ, у якому ми живемо, та адекватно осмислити й оцінити процеси, що в ньому відбуваються. Як відомо, світ людей, щонайперше, охоплюється соціальними системами й підсистемами, урізноманітнення яких за своїми формами та їхнім наповненням специфічними змістами функціонування є наслідком знань, які з прискореною динамікою виробляє, накопичує й використовує людство у своїй життєдіяльності. І якими, по суті, пронизується, прошивається й тримається все його буття.

Як кажуть у народі, де тонко, там і рветься. Якщо запобігти до алегорії та вважати знання людства своєрідними нитками, з яких постійно відбувається тканння буття сучасної людини, тоді зримою постає актуальність вимог як до самих ниток, тобто знань, так і до того полотна, а значить – буття людини, з яких і, найголовніше, як воно тчеться. Доки нитки в розрізнених клубках, лише гіпотетично можна уявляти, яка з них може бути зіткана тканина. Але те, що така уява може ввести в оману, довело «комуністичне ткацтво». Кожна нитка й ниточка знань вплітається в буття окремою людиною, що робить цей процес індивідуально специфічним, а отже, унікально неповторним у тією мірою, якою різняться між собою людські індивідуальності.

Адже однакові за своїм змістом знання проходять через індивідуальні відчуття, розум, почуття, кожної зокрема людини тоді,

коли вона їх опановує, усвідомлює, осмислює, а потім, пропускаючи через цілісність єства своєї індивідуальності, визначальним в якому є особистість конкретного індивіда, інтерпретує ці знання у своїх життєвих виявах. Щоразу з якимись відмінностями, що залежить не лише від впливу інших здобутих знань і нового набутого нею соціального досвіду, але й від несхожих між собою умов та обставин у контексті того чи іншого буття, де у цей час перебуває людина, коли використовує одні й ті ж самі знання у своїй діяльності. А це, власне, й означає не що інше, як системну самовибудову світу людства, яка в сучасних умовах, а тим паче в майбутньому, без знань неможлива, що вимагає окремого ґрунтовного осмислення.

Але щоб вийти на розуміння того, яка роль знань у самовибудові сучасного людського світу й наскільки є актуальним їхнє олюднення зараз і в майбутньому житті людства, треба уважно, не витягаючи знання з контексту буття шляхом абстрактного теоретизування, і, тим більше, не змотуючи їх в окремі клубки, прослідкувати хоча б загальну канву системного переплетіння сучасного соціального простору, в якому з допомогою знань розгортається наше життя. Зрозуміло, що таке універсальне умоглядне системне бачення світу в його переплетіннях і хитросплетіннях під силу лише філософії, оскільки кожна з будь-яких інших наук приречена своїм предметом на конкретну заглибленість у щось, можливо, й занадто велике, але все ж таки окреме цього світу. А зараз лише зробимо акцент на тому, що міцну тканину не зітчеш з розірваних, а тим паче з гнилих ниток. Саме останнє зауваження і є логічною ремаркою на цьому етапі нашого дискурсу.

Настав час, коли треба говорити про гнилі нитки, тобто знання, з яких дехто із сучасних людей прагне виткати сучасне соціальне буття. Це по-справжньому новітня проблема сучасного людства, про яку ще пару століть назад можна було розмірковувати в основному теоретично, не переймаючись нею як масовою соціальною хворобою людських соціумів, що набуває загрозливих тенденцій у міру розвитку сучасної цивілізації.

Покладена в основу здійснюваного нами діагностичного дослідження алегорія суспільства як своєрідного організму наштовхує на думку, що враження й широке розгортання хвороби в організмі можливе тоді, коли у нього відсутній або не спрацьовує імунний самозахист від такої болячки. Звідси логічно постають наріжні питання: «Це нова хвороба, проти якої у суспільстві відсутні захисні реакції й протидії, які треба йому прищеплювати? Або це хвороба традиційна, але в суспільстві проти неї ослаблений імунітет, який

треба посилювати? Чи взагалі суспільний організм приречений, оскільки вражений синдромом імунодефіциту?»

Щоб не бути голослівними й безапеляційними у своїх попередніх визначеннях, нам необхідно зробити хоча б побіжний ретроспективний погляд у минуле, але на цей раз значно далі від радянської епохи. Шляхом з'ясування того, як людським соціумам удавалось жити тисячоліттями, не стикаючись з певними соціальними хворобами, які для сучасного людства створюють надзвичайно серйозні проблеми, або якщо такі болячки були, то яким чином вдавалось їх долати, можна оминути дуже багато тих «соціальних грабель», на які людина у своєму цивілізаційному розвитку періодично наступає. А потім починає мудрувати над винаходом чергового «соціального велосипеда», на якому можна було б ці «граблі» переїхати, щоб хоча й угріло б, але не зовсім у лоба. Науково-технічна епоха людства всіяна чи не найбільше ситуаціями, коли нехтуються надбання попередніх поколінь у розв'язанні проблем, пов'язаних зі справедливим, збалансованим влаштуванням людського співжиття в соціумах. Це явна ознака затьмареності свідомості людини сучасними знаннями, що вселило в неї самовпевненість і зверхність у відношенні до своїх малограмотних пращурів, у яких начебто нічому повчитись.

Проілюструємо зазначене вище простим прикладом, що має допомогти з'ясувати роль законів, яких на сучасному етапі нашого суспільного розвитку чомусь весь час більше бракує, аніж вистачає, у праведному влаштуванні життя в людських соціумах, особливо в нашому українському, оскільки від стану суспільного порядку в ньому ми безпосередньо й найбільше залежні. Спочатку уявімо просту українську жінку-селянку, статечного віку, яка за своє довге життя, починаючи з дитячих років від епохи царизму й до наших днів, побачила на свої очі й пережила особисто дуже багато. І порівняємо її із сучасним нашим політиком-парламентарієм. Теж довгожителем, але в тому сенсі, що йому весь чи майже весь новітній період історії України випала честь бути причетним до розбудови правового простору нашої молодої незалежної держави.

Наша статечна бабуся-селянка у своєму житті могла побачити дуже багато. Але малоймовірно, що вона бачила й тримала хоча б один раз у своїх руках якусь із радянських конституцій чи то нашу українську – без поправок. Про якісь інші закони непрямої дії годі й говорити, щоб вони колись її цікавили. Якщо навіть і доводилось їй щось із правових регулюючих документів все ж таки тримати у своїх руках, то все рівно нічого з їхнього змісту, коли б трапилась нагода її

запитати, вона б не відтворила. Це свідчить про юридичну безграмотність, тобто повну відсутність у нашої української бабусі правових знань. Але ж ми всі й політики, в тому числі, достеменно знаємо, що переважна більшість наших жіночок разом з чоловіками, які, в середньому за статистикою, раніше покидають життя, будучи в правовому відношенні абсолютно безграмотними, живуть у повній злагоді із законами. А це за формальними критеріями має свідчити про їхню надзвичайно високу правову культуру й вихованість.

Логічно постає питання щодо причин такого феномену в суспільному житті людей, коли ми кричимо ґвалт на кожному повороті й віражі нашого сучасного суспільного розвитку, що для його врегулювання катастрофічно не вистачає законів. Як потрібних, так і не зовсім бажаних. Тобто тих бар'єрів у вигляді парканів, через які неможливо перелізти, але легко пробити не одну діру або зробити підзаконними актами хвіртки преференцій обмеженому колу громадян, щоб мати можливість для коротших шляхів і природних комунікацій. Одним незаконним, а іншим узаконеним способом. Чим більше законів, тим більше таких парканів, яких людина у влаштуванні свого суспільного життя зроду не знала. Тим частіше їй з незвички в здійсненні своїх звичаєвих соціальних комунікацій доводиться на ці бар'єри натикатись, а потім шукати у них шпарини чи робити діри, щоб відновити природні шляхи сполучень. Чим більше дір у таких правових парканах, тим чисельнішою має бути армія контролерів й охоронців, які б чатували біля них і чинили відповідні санкції стосовно тих, хто прагне в них пролізти незаконним способом. А контролерів мають контролювати контролери вищого рівня і т. д., що у суспільстві постає як «дурна безкінечність». Буквально, а не метафорично. Це класичні й загальновідомі традиційні хиби й викрутаси в розбудові формального правового простору, який має розбіжності й суперечить природному праву людського соціуму, коли порушуються принципи справедливості, а закони робляться під задоволення чиїхось корпоративних, а не загальнонародних інтересів.

Але феномен законослухняності нашої бабусі криється не в правовій площині, де поряд з позитивними й конче необхідними законами діють надумані й алогічні правові акти, про які вона й гадки не має. А у царині моралі, яка для нормальних людей в усі доісторичні та історичні часи й епохи була й залишається головним регулятором поведінки, їхнього стилю й способу життя, ставлення до інших людей. Не усвідомлюючи правових знань, яких не було, а усвідомлено через основоположні природні принципи влаштування й гармонізації

людського співжиття, тобто природного або звичаєвого права, яке не суперечило моралі, а співпадало з нею, людина прожила в соціумах більшу частину свого земного часу. Ще задовго до утвердження римського права людство влаштовувалось і врегулювалось моральними нормами й природним правом, які протягом тривалого історичного періоду зародження й становлення перших людських цивілізацій вдосконалювались, напрацьовувались, акумулювались, підтримувались, канонізувались, запроваджувались у життя людей в основному ритуально-обрядовими, а пізніше – релігійними інституціями людських соціумів. Про це теж всі добре знають, у тому числі й грамотні в правовому відношенні люди, до яких, безумовно, відносяться й наші творці законів.

Тепер звернемось до нашого уявного законотворця, який апріорі має досконало володіти правовою грамотою, принаймні, знати хоча б ті закони, проекти яких розробляв. Нашій уяві видався один, на жаль, з непоодиноких законодавців, які публічно на кожному розі й кроці проголошують верховенство законів і водночас постійно цинічно зневажають їх у своїх життєвих виявах. А це свідчить про низький рівень правової культури й вихованості на фоні високої особистої правової грамотності, що має сприйматись як обставина, яка обтяжує справу звинувачення такого законодавця в порушенні ним чинних законів. Але мова зараз не про те, що має пом’якшити чи обтяжити відповідальність такого громадянина, що добре знає закони, як і той карний злочинець, що вивчив на зубок кримінальний кодекс і порушує його з повним знанням справи. Наперед знає, яка стаття покарання його може чекати за скоєне ним у тому разі, коли спіймають «на гарячому» чи знайдуть потім.

Нам належить хоча й у дотичний спосіб, але з’ясувати морально-правову колізію, в яку людство все більше занурюється та заплутується в ній. Це доречно зробити саме на цьому етапі нашого дослідження, оскільки з’ясування відповідальності суб’єктів влади за зловживання своїм службовим становищем у розпорядженні загальнонародними надбаннями допоможе нам унаочнити сутність цієї проблеми й з’ясувати логіку тієї алогічності, з точки зору людської моралі, яку ми спостерігаємо в розбудові й влаштуванні сучасних людських соціумів на прикладі нашого сучасного українського суспільства.

Поки людина не володіла сучасними знаннями, соціальні системи мали менш опосередковані, а більш безпосередні й конкретні внутрішні та міжсистемні взаємозв’язки, спрощений та зрозумілий для

широкого загалу людей конкретного соціуму характер перебігу тих функціональних процесів, що притаманні цим системам. Нечесність, хитрість як викривлене культивування власного розуму, почуттів, набутого соціального досвіду й здобутих знань у якихось своїх чи в угоду комусь цілях, людина використовувала в усі часи свого існування. Але над цим завжди висіла загроза відповідальності, яка могла в будь-який момент невідворотно наступити, коли такі діяння викривались у соціальному оточенні того суб'єкта, що вчинив їх, та інкримінувались йому як обман, підлог чи шулерство. Історія зберігає безліч фактів, як жорстко, а часто й доволі жорстоко, в людських соціумах, від первісних і до розвинених цивілізацій, санкціонувались та карались нечесність, обман, підлог.

Знаючи, з якої печерної темряви в сучасне життя вибиралась людина через тривалий період своєї еволюції доісторичного й, власне, цивілізаційного розвитку, у нас немає підстав ідеалізувати міжлюдські відносини та стосунки, що складались у соціумах у минулі часи та епохи, коли людина жорстоко експлуатувала іншу людину, збагачувалась за рахунок праці та надбань інших. Але в ті часи й епохи, коли визнавалось верховенство сили, могутності володаря, завойовника, господаря така соціальна несправедливість легітимізувалась у соціально стратифікованих соціумах через суспільні норми й мораль, якщо статус володаря здобувався заслуженою перемогою у відкритій боротьби.

Тоді насилля, як правило, освячувалось прагненнями відновити справедливість з позицій того, хто вважав себе в чомусь пригніченим й обділеним, або утвердити справедливість по праву сильнішого, шляхом розширення сфери свого впливу, через експансію чужого соціального простору. Завжди святою справою було боронити свої землі від супостата. Але, якщо той перемагав не підступно, а по праву сильнішого, його верховенство визнавалось і сприймалось хоч і тяжким хрестом для переможених, але справедливим, принаймні у вимірах суспільної моралі того історичного часу, коли це відбулося.

Коли в пригніченого народу почуття несправедливості домінувало над відчуттям трагічних наслідків від продовження боротьби за відстоювання своєї свободи, він міг випивати до дна гірку чашу своєї історичної долі. Але ми добре знаємо, що більшість народів у своєму розвитку пройшли неодноразово через експансію чужинцями свого соціального простору в багатьох його вимірах, а не лише територіальному, з менш трагічними наслідками. завдяки не лише підвищеному інстинкту самозбереження, поміркованості, а й усвідомленому

визнанню права бути господарем на їхній землі того сильнішого, хто їх завоював. І ті народи, яким вдавалось зберігати власну національну самосвідомість, відчуття своєї етнічної ідентичності, щоразу, як тільки складалися сприятливі історичні можливості й у них був достатній потенціал, прагнули вийти з під гніту та відновлювали свою незалежність і самостійність. Такими фактами вибудувана історія людства, у тому числі й нашого українського народу.

У попередні часи, ще від родово-общинного ладу та у період цивілізаційного розвитку, серед людей знаходилось якесь сприйняття, пояснення й виправдання, через визнані природні норми й діючу мораль, захватницьких війн, які здійснювались воїнами чужих, але легітимних соціумів. Навіть напади маргінальних антисуспільних угрупувань, зокрема розбійників, піратів, не сприймались як моральна аномалія, оскільки як перші, так і другі не маскували своєї ворожої позиції й керувались якимись своїми нормами і принципами визнаної в їхньому соціальному середовищі моралі. З першими й з другими велася боротьба, як кажуть, не на життя, а на смерть. Але до них не було такої суспільної зневаги й морального осуду, як до своїх одноплеменців, співгромадян, співвітчизників, які зраджували, вчиняли підлоги, крали, обманним, тобто шулерським шляхом присвоювали собі чуже майно, владу і т. ін.

У всі часи принцип «не пійманий – не злодій» діяв лише до того моменту, коли не починала на злодію «горіти шапка», тобто, коли ставало зрозумілим те, що таким суб'єктом набуто, здобуто неправедним шляхом. А якщо знаходився чи був визнаним справжній господар такого нечесного набутку, в попередніх суспільствах не переймались пошуком і легітимацією через формальний правовий простір доказів вчиненого злодійства. Й не церемонились з тим, чи є необхідні статті або параграфи законних і підзаконних актів, які б адекватно в процесуальному відношенні характеризували склад злочину й дій у ньому звинувачуваного, щоб були правомірними притягнення до відповідальності й визначення мірі покарання у строгій відповідності з принципом презумпції невинності.

Тоді злодію, на якому в його суспільному середовищі вже «запалала шапка», можна було сподіватись лише на пом'якшення фізичного покарання. Але не морального осуду. Й тим паче він не міг сподіватись на те, щоб за визначенням співгромадян горіння на його голові злодійської шапки трансформувалось у якийсь ореол всенародної слави чи взагалі німб святості, що в сучасних вимірах співвідноситься із зарахуванням до національної еліти. Нехтування й

знущання з людської моралі в попередніх соціумах не терпіли. Й мовчки не зносили те, що за оцінкою в людських вимірах очевидний суспільний негідник і злодій не міг вважатись таким лише тому, що це не визначається за чинними правовими критеріями. Тобто процедурно ще не виписано в законах, які ще треба написати й колись, у невизначеному майбутньому, затвердити, щоб можна було такі дії підвести під склад злочину за умови, якщо вони відбудуться в подальшому за терміном введення в дію цього закону.

Як відомо, в сучасних правових суспільствах закон зворотної сили не має. Тому все те, що не заборонено законом людина може робити безкарно, навіть якщо це в суспільних оцінках своїх співгромадян суперечить нормам моралі. Для аморальних громадян це не є перешкодою доти, поки не з'явиться закон, який підводитиме правову основу під те, щоб можна було такі дії інкримінувати як протиправні. Але ще й після цього, оскільки закон не діє так саморегулююче в суспільстві, як норма моралі, треба спіймати «на гарячому» чи знайти беззаперечні докази того, що конкретний суб'єкт своїми вчиненими діями переступив чинний закон у такому-то місці його виписаного тексту. А для цього в суспільстві крім тих, хто творить закони, потрібні суб'єкти, які б санкціонували притягнення до відповідальності, затримували, розслідували, визначали адекватні покарання стосовно тих, хто порушує закони, та здійснювали інші важливі функції, пов'язані із забезпеченням дієвості правового простору держави.

У з'ясуванні глибинного смислу проблеми, якої ми лишень торкаємось у нашому дискурсі, доцільно звернути увагу на етимологію українських слів «злочин» і «злочинець» чи «злодій» та їхніх російськомовних відповідників в юриспруденції «прєступлєніє» і «прєступнік», які мають інше мовне походження. При цьому треба зауважити, що семантично та етимологічно еквівалентними в російській мові слід вважати такі слова, як «злодєяніе» та «злодєй», але вони не використовуються в сучасному формально визнаному юридичному лексиконі й скоріше сприймаються в ньому як мовні архаїзми, щось на зразок наших «лиходійства» та «лиходія», які не є ключовими поняттями в офіційній термінології української юриспруденції.

Саме тому через українську мову ми сприймаємо за смислом «злочин» однозначно, як антипод зробленого добра, тобто вчинене зло. Звідси і «злочинець» чи «злодій» має сприйматись й оцінюватись як суб'єкт, що вчинив чи заподіяв зло, а не добро. Отже, в українській мові через ці ключові визначення порушників законів, ми не можемо побачити тих розбіжностей, які насправді є між мораллю й

формальними правом як регуляторами людських вчинків, поведінки, взаємовідносин у соціумі.

Більше того, якщо це питання розглядати з позицій неригористичної формальної етики, то можна дійти висновку, що в українськомовному визначенні «злочин» і «злочинець» семантично передбачається верховенство права, в тому числі, й над мораллю не шляхом її підміни, а своєю всеосяжністю як суспільного регулятора. Адже ми знаємо, що у реальному суспільному житті люди часто чинять зло й діють зле, але більшість таких вчинків і дій не підпадають під склад злочину не лише формально виписаного позитивного, а й природного, тобто неписаного права, яке формується в конкретному соціумі.

Серед людей немає безгрішних. Кожен з нас протягом життя, усвідомлено чи ні, вчинює зло, яке не підлягає кримінальній відповідальності, але заслуговує морального осуду. Власне, цим і визнається, що в життєвих виявах людини не може бути лише одне добро, яке може претендувати на абсолютне визнання й схвалення, або його антипод зло в своєму крайньому вираженні, що потребує лише правових санкцій. Життєдіяльність людини не буває абсолютно білою чи навпаки.

Між цими межами, коли те, що вчинює людина в загально визнаних суспільних вимірах конкретного соціуму сприймається без заперечень як добро або без сумнівів як зло, що потребує правових санкцій, переважають дії та життєві вияви, які так категорично й однозначно не можуть оцінюватись соціальним оточенням. У суспільному житті людей часто трапляється, коли один і той же вчинок людини хтось із її оточення сприймає як добрий, а комусь він може здатись злим. Але можуть бути й такі, що вбачатимуть у такому вчинку як добре, так і зле. При цьому хтось може сприймати й вбачати більше добра, а комусь у ньому може здатись більше зла.

Ми добре розуміємо, що все це зле й зло як в інтенціях, так і в діях людей, що стають їхніми життєвими виявами в соціальному середовищі, покликана зводити нанівець мораль як внутрішній саморегулятор, коли людина адекватно оцінює можливі вияви зла у своїх діях й упереджує їх, або як зовнішні суспільні санкції через несприйняття, осуд, заперечення таких дій, а можливо, навіть і соціальне відторгнення індивіда, що їх вчинив. І лише, коли зло сягає своєї крайньої межі, тобто стає суспільно небезпечним, загрожує буттю людини, тоді воно підлягає правовим санкціям. Звідси логічним є висновок, що право повинно мати верховенство над мораллю. Це підтверджується й семантикою українських слів «злочин» та

«злочинець», які юридично визначають заподіяне зло в його крайньому прояві, що знімає добро.

Насправді у житті ми часто спостерігаємо, коли право не охоплює, а підміняє мораль у звуженому обсязі, що й породжує в сучасних суспільствах тотальне нехтування мораллю й, зокрема, зневажливе ставлення до «золотого правила»[160] як прадавнього й провідного морального імперативу людства, що вивів його з печер і провів через декілька тисячоліть цивілізаційного розвитку. Доки не розпочалась бурхлива формалізація природного права, яка шляхом рецептурного розписування в законах поведінки і можливих дій людини поступово, але все більше й більше заміщує якісні, оцінні показники вчинків людини кількісними, структурованими критеріями. Такі критерії апріорі не можуть ніколи бути всеосяжними й передбачати заздалегідь, що може вчинити людина, озброєна сучасними знаннями і тим паче тими знаннями, які ще мають з'явитись у майбутньому.

Адже найвидатніші інтелектуали людства, серед яких Сократ, Платон, Аристотель ще до народження Ісуса Христа, а потім Августин Блаженний та Тома Аквінський, які, кожен по-своєму, осмислювали й робили внесок у розробку концепцій божественного, природного й позитивного права, а пізніше Кант і Гегель, котрі доклали свій розум у концептуальне формування абстрактного права, не могли передбачити, що в епоху знань для того, щоб неймовірно збагатитись одним, а збідніти іншим, не треба проводити багаторічних війн і тривалих завойовницьких походів для загарбання півсвіту, а достатньо використати грамотно вибудувані «кидкові» схеми, з допомогою яких у сучасних фінансових системах знеособлене знаковими вираженнями багатство дуже швидко в межах чинного правового простору перекочувало з одних рук в інші та набуло в них, як і в попередні близькі та далекі епохи, натурального вигляду й адекватної своїм розмірам могутності.

І коли в сучасних людських соціумах, де проголошено верховенство права, трапляються такі випадки, тоді й можна побачити не вдавану, а щиру запитально негативну реакцію ошуканих громадян

---

[160] «Золоте правило» – одна з найдревніших моральних заповідей, яка відображена у народних прислів'ях, поговірках і т. п.: не роби іншим того, чого не бажаєш, щоб вчиняли тобі. Висловлювалась давньосхідними й дравньогрецькими мудрецями, ввійшла в Євангеліє. Кант видозмінив її у своєму вченні про категоричний імператив. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989 – С. 200.

стосовно сумірності моралі та чинного права. Мовляв, як так може бути, коли тебе в такий віроломний спосіб за визначенням неписаних норм моралі, пограбували і навіть відомо хто, а тобі кажуть, розводячи руками, що треба заспокоїтись і змиритись з цим, оскільки все зроблено в межах чинного правового простору. Саме такими випадками унаочнено висвітлюється очевидна вузькість, обмеженість чинного права у відношенні до суспільної моралі. Тож, коли людський індивід за крайнім визначенням моралі є злочинцем, а у виписаному правовому просторі виправдовується тим, що він не переступив жодного чинного закону, а тому не підлягає притягненню до відповідальності, цим підтверджується, що сучасній юриспруденції, не лише українській, семантично відповідними є російськомовні визначення «прєступлєніє» та «прєступнік».

Доки немає закону, який би забороняв злочинні дії за моральною оцінкою, нічого переступати, тобто порушувати, а це означає, що не може бути й злочину та того, хто його вчинив, тобто злочинця. Грамотні фахові юристи подібний висновок можуть заперечити, апелюючи до судового прецеденту й можливостей у такий спосіб притягнути до відповідальності істинного злочинця за аналогією вже чинних законів. Не занурюючись у полеміку, що неминуча в межах цієї гострої проблеми, якої ми торкаємось, погодимось з такою можливістю чинного права, але лишень частково. Й не тому, що пошук аналогів у чинному законодавстві для притягнення до юридичної відповідальності залежить від суб'єктивної волі конкретного судді, його особистісної моральності, справедливості, мужності, спрямованості його ініціативи в бік надмірного покарання чи необґрунтованого виправдання, помилування та ін. Проблема коріниться значно глибше й пов'язана не лише з відсутністю законів, якими не охоплені ті чи інші суспільні відносини та не визначені можливі злочинні дії громадян у їхніх життєвих виявах, для санкціонування яких треба вдаватися до судових прецедентів.

Ця проблема проглядається і в чинних законах. Реальне сучасне життя унаочнює її не лише для професійних юристів як носіїв правових знань, а й для широкого загалу громадян, яких у правовому відношенні можна вважати безграмотними чи малограмотними. Але це не заважає останнім власним розумом, без юридичної освіти підніматись до бачення того, що чинний правовий простір навіть у сталих суспільствах, які еволюціонують, а не перебувають у перехідному трансформаційному стані радикальної модернізації, дозволяє багатьом громадянам уникати юридичних санкцій за

неправомірні й навіть злочинні дії, якщо останні опосередковані своїм суспільним виявом, не мають безпосереднього персоніфікованого взаємозв'язку між тим, хто спричинив злочин і тим, хто постраждав, коли склад злочину неможливо підтвердити прямими та побічними беззаперечними доказами й свідченнями.

Адже в повсякденному житті ми є свідками того, коли в сучасному людському світі, не лише в нашому суспільстві, неухильно підлягає юридичним санкціям, притягненню до відповідальності той, хто вчинив незначну крадіжку, не сплатив навіть невеликі податки, вчинив дрібне хуліганство. А на тлі цього люди, причетні до управління соціальними системами, приймають хибні або навмисні, вигідні для когось у персональному чи корпоративному сенсі рішення, законодавці упроваджують у життя несправедливі закони, у результаті чого виникають гуманітарні катастрофи, страждають фізично, морально, матеріально мільйони людей, навіть не поодиноко, а інколи масово гинуть. І за все це чинно вибудуваний правовий простір не передбачає ні санкцій, ані адекватної відповідальності.

Загально визнано в людських соціумах, що право є мірою свободи людини до тих меж, коли та не починає здійснювати експансію свободи іншої людини. І коли людина, потерпаючи від свавілля інших, не знаходить і не бачить, як цьому протидіяти в чинному правовому просторі, вона змушена або терпіти й зносити це знущання, або протистояти й відповідати на насилля в такий же спосіб. Традиційне, можна сказати, у дечому архаїчне право налаштоване на врегулювання й розведення по «кутках» та справедливе санкціонування винної сторони в безпосередньо контактних конфліктах і суспільних суперечках. Але не все так однозначно, коли сторона, що здійснює експансію свободи інших людей та чинить свавілля, має віртуальний образ.

Людство сьогодні в багатьох ситуаціях демонструє свою неспроможність локалізувати і врегулювати вияви безмежної свободи, яка трансформується у свавілля не віроломно й відкрито, а завуальовано, коли не можна винного «схопити за руки» й знайти можливості притягнути його до відповідальності в правовому просторі. Саме такій завуальованій експансії чужої свободи сприяють знання людини. Знання – це дійсно не лише сила, а й соціальна зброя, яка багато у чому випала з етичної системи регуляторів і залишається значною мірою невловимою для традиційного права, накладаючи на нього в цьому сенсі ознаки архаїчності, тобто невідповідності сучасним вимогам врегулювання суспільних відносин, які опосередковуються й вуалюються знаннями.

Усвідомлюючи цей факт, з іншим розумінням сприймаєш той парадокс, коли в міру розбудови правового простору людства масштаби життєвих виявів свавілля сучасної цивілізованої людини не зменшуються, а зростають, що нею ретельно маскується в прямих діях, але стає очевидним через масштаби їхніх негативних наслідків, зокрема злиденного життя більшості громадян нашої планети. Тому й не можна вважати безпричинними та дивними свавільні протестуючі акції знедолених людей, жертвами яких дуже часто в сучасних умовах стають випадкові й невинні інші люди. Як спотворений лицемірством багато в чому завдяки знанням, у т. ч. юридичним, безликий людський світ утискує людину, так та безадресно, й бореться за відстоювання своїх невідчужуваних громадянських прав, не маючи сподівань відновити справедливість у законний спосіб.

Ретроспективний аналіз тоталітарних проявів радянської системи підтверджує відсутність у державах з подібним устроєм правової відповідальності суб'єктів влади за антигуманні й нелюдські службові дії, наслідком яких є людські жертви. В авторитарних режимах сила закону підмінюється силою влади, що в кінцевому підсумку трансформується у безмежне свавілля, від якого страждає все суспільство. Щоб не бути упередженим у дослідженні суспільних перетворень на теренах України за роки її незалежної державності, візьмемо те, про що йшлося, як робочу гіпотезу стосовно встановлення діагнозу стану нашого суспільства, а далі спробуємо перевірити це аналітично. У здійсненні такого аналізу необхідно обпертися на очевидні, загальновідомі й науково визнані твердження.

Для того щоб обрані постулати були логічно сприйнятими й не викликали принципових заперечень, спочатку зробимо загальну характеристику необхідного для нашого аналізу підґрунтя, звертаючись до зрозумілих і очевидних для широкого загалу, а не лише фахових юристів, положень. У цьому відношенні не має бути суперечностей стосовно сприйняття й розуміння того, що людство у своєму цивілізаційному розвитку вже давно ввійшло, перебуває й перебуватиме в тій стадії, коли впровадження й максимально можливе підтримання справедливості в його окремих соціумах більшою мірою залежить від писаних і чинних законів, аніж від неписаних норм моралі, що покликані регулювати й гармонізувати суспільні відносини.

Відомо, що позитивний правовий простір покликаний не лише узаконити, регулювати, гармонізувати суспільні відносини, що вже склалися природним шляхом з дотриманням принципів справедливості, а й бути динамічним адекватно розвитку таких стосунків і

відносин між громадянами, які б як мінімум не погіршували, а як максимум покращували суспільну справедливість[161].

Якщо правовий акт суперечить логіці суспільних відносин, що об'єктивно складаються, й не є нормою позитивного права на майбутнє, то це вже є штучною перепоною нормалізації цих відносин, яку громадянам такого суспільства доведеться долати. Навіть за умов, що таке долання з точки зору моралі може бути виправданим, але з формальних правових позицій, доки такий суперечливий закон не буде скасовано, це завжди вважатиметься порушенням. І якщо навіть це можливо долати якимось обхідними шляхами, формально не переступаючи такий штучний правовий бар'єр, все рівно такі ситуації культивують у суспільстві лицемірство й неповагу до чинного права, тобто цинізм, коли закони є, але на них можна не звертати увагу.

У сучасних суспільствах правовий простір вибудовується знаннями, які творцями права та законодавцями продукуються й закріплюються в чинних законах. Але оживлення та олюднення цих чинних правових знань здійснюється через правосвідомість фахових юристів, що покликані їх інтерпретувати в життя людей, здійснювати нагляд за дотриманням чинних законів та санкціонування в разі їх порушення суб'єктів державної влади, яка є гарантом того чи іншого правового забезпечення у своєму суспільстві, а також всіх інших правовідповідальних громадян, що мають разом з тими, хто творить і застосовує право, дотримуватись його у своїх життєвих виявах.

Одначе, як підтверджує наведений приклад з безграмотною в правовому відношенню бабусею й грамотним у цьому сенсі законодавцем, наявність тих чи інших знань, у тому числі гуманітарних і навіть юридичних, не є запорукою й тим паче гарантією її грамотних і правомірних життєвих виявів. Тому розуміння, якими знаннями має бути вибудуваний правовий простір, що максимально забезпечував би сповідування й дотримання принципів справедливості в суспільстві,

---

[161] «Тому правова політика, як спосіб впливу на розвиток права і правових відносин, має бути тісно пов'язана з розвитком суспільства і суспільних відносин, які є джерелом і основним чинником, який спричиняє зміни у правовій сфері. А отже, окреслюючи право як об'єкт впливу з боку держави, як об'єкт правової політики, необхідно завжди тримати в полі зору те, що: а) цей вплив не є свавільним і детермінується специфікою розвитку соціуму; б) маючи своїм об'єктом право, цей вплив здійснюється у правовій формі.» Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: Монографія / І. О. Кресіна, А. С. Матвієнко, Н. М. Оніщенко та ін. [за редакцією І. О. Кресіної]. – К. : Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 47.

ще не може бути гарантією втілення такої правосвідомості в реальному житті людей. Для цього ще обов'язково потрібна воля всіх, хто творить право, застосовує й дотримується його. Якщо ця воля спрямована на добро в ім'я кожного громадянина й народу в цілому, можна сподіватись на праведний і справедливий правовий простір, що закладений у законах і реально втілюється в житті суспільства. Коли ж навпаки, сутужно шукати й сподіватись на справедливість і моральність, а в кінцевому підсумку й людяність у такому суспільстві.

Наше суспільство за роки незалежної державності не еволюціонувало, а, скоріше, революціонізувало, якщо це оцінювати через характер кардинальних змін і заміни одних суспільних відносин на інші. Це, безумовно, вимагало адекватних змін і в правовому просторі України. При цьому розбудова правового простору мала б випереджати формування нових суспільних відносин, щоб перш за все застерегти й уберегти соціум від стихії неминучого майнового розшарування й звести в цьому зв'язку до можливого мінімуму соціальну несправедливість серед громадян у суспільстві, що модернізується. Адже заздалегідь був відомий рух такої суспільної модернізації: від планової одержавленої економіки, де інститут, а відповідно, й права на приватну власність були відсутні, до ринкової економіки, яка мала вибудовуватись за умов приватизації всенародної власності.

Визначник «всенародної» в цьому контексті має справжнє юридичне наповнення й не повинен сприйматись з іронією чи то сарказмом, як би це могло бути в діючій радянській системі, коли повноправним власником була держава, а причетність народу до власності мала суто номінальний характер. На момент скасування Радянської держави як територіального утворення і як інституту влади іншої держави ще не було. Нова Українська держава як відокремлена, незалежна від колишнього СРСР адміністративна територія та як інститут влади започатковувалась народом, його громадянами, які на цей момент проживали на її теренах і були рівноправними співвласниками тієї власності, що підлягала роздержавленню й приватизації. У момент утворення новітньої української держави серед громадян України була економічна й соціальна рівність як необхідна базисна умова демократії. Але за короткий період вона була тотально знищена.

Саме народ України своїм волевиявленням у референдумі 1 грудня 1991 року започаткував власну Державу територіально, що дало можливість на її теренах утвердитись державі як інституту влади, яка мала місію та першочерговий обов'язок перед своїм народом на засадах «суспільного договору», запроваджуючи в суспільні відносини

приватну власність, гарантувати як мінімум охорону й збереження індивідуальних майнових, у тому числі й фінансових накопичень кожного зокрема громадянина незалежної України та приналежної йому на старті нового історичного періоду свого суспільства частки від всенародної власності. А як максимум мала гарантувати примноження цієї сукупної індивідуальної приватної власності кожним громадянином на засадах справедливості й рівноправності через реалізацію власної особистості у своїй життєдіяльності. Логіка та здоровий глузд підказують, що тільки в такий спосіб можлива розбудова демократичного суспільства, засадною умовою якого є його вільні громадяни, запорукою чого має бути їхня самодостатність, яка передусім забезпечується економічною й матеріальною незалежністю індивіда[162].

Автору довелось бути присутнім 24 липня 1990 року на Хрещатику, коли відбувалася епохальна для українського народу подія, яка в умовах ще донедавна тоталітарної, а тоді ще радянської України, видавалась малоймовірною. Пам'ять зберігає урочисто натхнений величністю місії, що вони виконували, вираз облич наших націонал-патріотів, які несли до щогли перед Київською міською радою жовто-синій прапор, підняттям якого не символічно, а буквально стверджувався незворотний рух Українського Народу до своєї Свободи через утвердження на історично рідній землі, у своєму незалежному суспільстві демократії, соціальної справедливості, рівності прав вільних громадян України.

На обличчях присутніх не можна було спостерігати такої одностайної величності й натхненності, коли відбувалась сама церемонія проходження з розпростертим прапором, кольори якого єднали й консолідували протягом століть Українську Націю. Але до тих пір, поки в самому серці столиці України, древньому Києві відкрито, стверджувально, велично не залунало «Ще не вмерла Україна...». Це було не лише кульмінацією тієї історичної події, а й

[162] «Таким чином, з природного стану держави неминуче випливає, що вона матиме найкращий державний устрій, коли її складатимуть «середні» громадяни. Ці середні громадяни здебільшого й застережені від певної шкоди. Вони-бо не зазіхають на чуже добро, як бідняки; інші ж люди не заздрять їм через їхні статки, подібно до того як бідняки заздрять на статки заможних. Знову ж таки, вони не чинять нікому зла, як і їм решта, тому їхнє життя минає в безпеці. Ось чому Фокілід висловив чудове побажання (мати) багато «середнього» – найбільше благо; жити в державі я бажаю середнім.» Арістотель. Природа людини і форми державного устрою // ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 230.

незабутнім моментом глибинного відчуття та усвідомлення себе українцем, що тоді об'єднало між собою всіх. І тих, хто вистраждав цей час багатьма роками боротьби, пройшовши через тортури тоталітарної системи, і тих, хто опинився в той момент на Хрещатику як випадковий перехожий.

І хіба було б можливим масове пробудження національної самосвідомості та щире єднання й консолідація українського народу навколо ідеї незалежності власної держави, яку він реалізував своїм волевиявленням, якби тоді на зламі епох громадяни України сумнівались у тому, що держава як інститут влади, яку вони створюють, не забезпечить їм можливостей для того, щоб запанував у своїй сторонці кожен з них, а не кожен другий, а тим більше не кожен десятий чи сотий. Те, що далеко не кожний громадянин незалежної України має стати паном, а більшість громадян будуть приречені торувати свій індивідуальний шлях до власної особистісної незалежності через тривалі роки виживання в маргінальних прошарках свого суспільства, ніяким чином не сприяло б консолідації нашого народу для його одностайного волевиявлення в тому історичному референдумі.

Це, власне, й є тим узагальнюючим критерієм оцінки виконання державою як інститутом влади обов'язку перед своїм народом. А при переведенні в юридичну площину це має трактуватись як оплата державою векселю, що вона отримала від власного народу, який її започаткував і довірив створення в суспільстві гарантій дотримання демократії, справедливості, рівності прав вільних, а не підневільних громадян. І такий вексель не підлягає пролонгації на невизначений термін, а тим більше скасуванню, оскільки, дякувати Богу, Україну не спіткала доля Помпеї. А тому всі майнові й фінансові надбання, які були на її теренах, не можуть кудись безслідно подітись і зникнути. У матеріальному світі, як відомо, те, що зникає в одному місці, не щезає, а з'являється в іншому місці чи в інших руках.

Звідси постає юридична відповідальність держави перед власним народом за виконання першочергових обов'язків, які передбачаються суспільним договором у суспільствах, де має бути верховенство права, а не влади персон, що скасовує правонаступність у відповідальності інституту влади перед своїми громадянами за помилки, несправедливі й неправедні дії, тобто гріхи, які допущені її суб'єктами в попередніх ротаціях.

Деперсоніфікацію відповідальності інституту влади перед народом можна подолати лише тоді, коли кожним ієрархічним місцем

від самих верхніх і до нижчих її щаблів успадковуватимуться допущені раніше помилки, результати неправедних і несправедливих дій суб'єктів, що обіймали ці владні місця. Тоді кожен новий суб'єкт влади, що приходить на конкретне ієрархічне місце, змушений буде не відхрещуватись від усіх гріхів, що були допущені його попередниками, та з чистого аркушу започатковувати свої. За таких умов кожному, хто потрапляє до влади, необхідно або брати на свої плечі тягар помилок, порушень своїх попередників і всю відповідальність за вчинене ними, або притягувати чинним шляхом до відповідальності тих, хто залишив йому такий спадок.

У такий спосіб включається механізм персональної відповідальності суб'єктів влади, а отже, у цілому її інституту за результати своєї діяльності. Це своєю чергою має стримувати та упереджувати нарощування помилок правонаступниками в інститутах влади, оскільки є очевидним і безпосереднім, а не відірваним в історичному часі зворотний зв'язок відповідальності за вчинене кожним суб'єктом влади. У такий спосіб чинна влада має шанс застерегти й уберегти себе від майбутнього та невідворотного суду історії, який наступає в разі вчинення нею неправедних, злочинних дій у відношенні до власного народу, що тривалий час можуть бути без наслідків, замовчуватись і накопичуватись до критичних меж і незворотних станів. Відчуження влади цілковито подолати неможливо, але воно має упиратись у певні межі і не виходити в те безмежжя, яке веде до занепаду, системного розладу й руйнації суспільства.

Отже, логічно вибудуване підґрунтя в дослідженні суспільних перетворень через забезпечення їх відповідним правовим простором на теренах України за роки її незалежної державності слід сприймати як результат розмірковувань та соціальних очікувань у буденній свідомості широкого загалу громадян нашого суспільства, які не володіють професійно юридичними знаннями, тобто не є достатньо грамотними в правовому відношенні. Щоб бути послідовними з обраним нами раніше прикладом для порівняння й визначення ролі правових знань у життєвих виявах людини, вважатимемо ці розмірковування з позицій бабусі, яка не оволоділа правовою грамотою, але має достатньо розуму й життєвої мудрості, щоб зерна відділити від політичної полови, яку можна ототожнити з цинізмом влади.

Є очевидним, що цинізм влади не можна здолати правом, яке цинічно запроваджує влада, критерієм чого є брутальне попрання нею в правовому просторі людських доброчинностей та норм моралі. Обмежити цинізм влади можна лише суспільною мораллю, яка спирається на політичну відповідальність владних суб'єктів, що

невідворотно наступає в разі порушення її норм. Суспільство, яке втрачає чи не набуває механізмів здійснення політичної відповідальності, приречене на свавілля владних суб'єктів та їхній необмежений цинізм.

Політична відповідальність має наступати як невідворотний наслідок негативної суспільної оцінки діяльності конкретного суб'єкта влади. Політична відповідальність – це не кримінальна відповідальність, яка має наступати в суворій відповідності до процесуальності, передбаченої чинним правовим простором. У суспільстві де, так зване «телефонне право» чи усне право начальника домінує над чинним, годі сподіватись на об'єктивність, неупередженість і невідворотність правової відповідальності владних суб'єктів, які дискредитували себе зловживаннями влади чи виявились некомпетентними у своїй діяльності. А некомпетентність, що не має очевидних ознак злочину, взагалі не підлягає санкціям правового характеру.

Політична відповідальність полягає у відлученні від влади некомпетентного суб'єкта й залучення його до продуктивної праці в суспільстві на загальних підставах зі своїми співгромадянами. Таке відлучення повинно бути значущим у часовому вимірі: як мінімум від п'яти років і як максимум пожиттєво. Це принципово важливо в суспільствах на етапі запровадження й становлення у них власної державності чи переходу від однієї моделі державності до кардинально іншої. Українське суспільство у своєму пострадянському розвитку унаочнило актуалізацію політичної відповідальності. Масштаби політичної відповідальності мають корелювати з ієрархічними рівнями суспільних статусів владних суб'єктів, які дискредитували себе цинізмом і некомпетентністю. Особливо це стосується перших осіб усіх гілок державної влади й народних депутатів, від яких визначально залежить формування чинного правового простору та здійснення реальної державної політики.

У контексті дослідження проблеми права й моралі в запровадженні й підтриманні суспільної справедливості як концептуальної засади нівелювання цинізму та запоруки підвищення рівня компетентності суб'єктів творення соціальної дійсності не можна оминути увагою церкву, яка за визначенням вважається інститутом моралі. Дослідження суспільної ролі церкви в підтриманні моралі й громадянської злагоди у суспільстві, що мають створювати міцне підґрунтя для його стабільності й поступального розвитку, є актуальним для будь-якої людської спільноти. А для України й поготів, оскільки на її теренах за останні 15-20 років спостерігаються

дві очевидні й водночас суперечливі тенденції – бум церковного будівництва й зникнення суспільної моралі, суб'єктами якої, передусім, мають бути можновладці та церковні служителі.

Оскільки немає позитивної кореляції між будівництвом церковних храмів, створенням церковних общин, зростанням чисельності церковних служителів та підвищенням суспільної моралі, яка б нівелювала цинізм у життєвих виявах громадян сучасного українського суспільства, то актуалізуються питання щодо адекватності церкви й церковних служителів своїй суспільній ролі. Чи займаються наші сучасні церкви тим, чим належить їм перейматись за своїм призначенням, тобто тим, що входить до їхньої компетенції? Чи відповідають своїм статусам і суспільній ролі церковні служителі, починаючи з вищих ієрархів і закінчуючи тими, хто служить у сільських приходах? Це питання не лише компетенції, а й реальної компетентності як церкви, так і церковних служителів. З'ясуванню зазначених питань і присвячений наступний підрозділ.

2.4. Проблема компетенції церкви й компетентності церковних служителів у підтриманні моралі й злагоди в суспільстві

Про обмежені можливості християнської етики в поліпшенні моральності нашого суспільства, що деформоване цинічним прагматизмом, свідчать дві очевидні й водночас суперечливі тенденції – бум церковного будівництва[163] й зникнення суспільної моралі, суб'єктами якої, передусім, мають бути можновладці та церковні служителі. Адже в цьому сенсі є очевидною суперечність, яка не піддається логічному спрощуванню, навіть, якщо комусь при цьому захочеться апелювати до упереджено усвідомленої хибної свідомості, тобто цинізму.

[163] З 1996 до 2014 року кількість релігійних організацій в Україні зросла від 17045 до 37209. Із кількості зареєстрованих релігійних організацій на початок 2014 р. налічувалось: православних – 19357, католицьких 5079, протестантських – 10507, громад іудейського віросповідання – 310, громад мусульман – 1237, організацій східних культів – 113, інших організацій – 606. Крім того, діяли 1653 незареєстровані релігійні організації. Статистичний щорічник України за 2014 рік. / Державна служба статистики України [за ред. О. Г. Осауленка, відп. за вип. О. А. Вишневська]. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант» 2014. – С. 22.

Оскільки не існує чіткої кореляції між формальним будівництвом церковних храмів, створенням церковних общин, зростанням чисельності церковних служителів та фактичним підвищенням рівня суспільної моралі, яка б нівелювала цинізм у життєвих виявах громадян сучасного українського суспільства, то актуалізуються питання щодо адекватності церкви й церковних служителів своїй суспільній ролі. Чи займаються наші сучасні церкви тим, чим належить їм перейматись за своїм призначенням, тобто тим, що входить до їхньої компетенції? Чи відповідають своїм статусам і суспільній ролі церковні служителі, починаючи з вищих ієрархів і закінчуючи тими, хто служить у сільських приходах? Це питання не лише компетенції, а й реальної компетентності як церкви, так і церковних служителів, їхньої відповідності соціальному інституту, що покликаний підтримувати мораль і злагоду в суспільстві.

Науковий аналіз спонукає абстрагуватись від упередженості в сприйнятті й тлумаченні фактів, ознак і тенденцій соціальної дійсності. Сформулюємо відправні положення, які дозволять нам зробити коректну оцінку того феномена, який ми розглядаємо й аналізуємо.

Постулюємо, що в суспільстві, де культивується атеїзм, у стосунках між людьми, їхній поведінці має бути більше безчесності й аморальності, аніж це може бути в соціумах, де сповідується віра в Бога. Де ті (можновладці), що визначально впливають на творення соціальної дійсності, передусім – суспільних відносин, і ті (церковні служителі), що формують релігійну свідомість у своїх парафіян, критерієм чого є віра у Бога, є реально віруючими в Бога людьми. Якщо вірити тому, що сучасні українські можновладці у своїй переважній більшості (за їхнім особистим публічним позиціонуванням, а не за чиїмось стороннім визначенням), на відміну від колишніх радянських номенклатурних працівників, є віруючими людьми, то поряд з цим мала б демонструватись у їхніх вчинках, поведінці, стилі й способі життя вища моральність і, безумовно, совість, аніж це спостерігалось у життєвих виявах радянських керівників, які були атеїстами. Але ж український народ, на жаль, не спостерігає такої тенденції. Й отримують зиск та здобувають багатство в його сучасному суспільному житті цинічним шляхом, брутально нехтуючи мораллю. Зовсім не так, як це вбачалося Максу Веберу і передбачалось у його концепціях[164].

[164] «Ринкові відносини людських цінностей не відміняють. Вони лише змінюють форму її самовияву. Як писав у свій час німецький філософ Макс Вебер, бути

Не має виникнути заперечень до твердження, що визначальним критерієм релігійного відродження має слугувати вселення Бога в людську душу, ознакою чого є совість людини. Коли совісті немає, то про Бога згадувати всує – це святотатство. Це стосується як тих, хто без совісті переступає церковний храм для позначення своєю присутністю здійснення релігійних практик, так і тих, хто ці практики відбуває, тобто церковних служителів, якщо вони живуть не за совістю. Така категоричність не має тлумачитись як завуальований атеїзм чи прихована позиція адепта якоїсь окремої релігійної доктрини.

Автор стоїть на позиції аналітика, який не претендує на критичний аналіз будь-якої з релігійних доктрин, хоча б тому, що ірраціональне не піддається раціональному аналізу[165] Атеїзм у цьому потерпів фіаско. Огульно заперечуючи й нещадно критикуючи будь-яку з релігій, він скотився у своїй раціональності до ірраціонального, оскільки безапеляційно захищав позиції комуністичної ідеологічної доктрини, яка не підлягала раціональному й критичному аналізу, а мала сприйматись на віру від її адептів. Воістину, святе місце порожнім не буває. Заперечення будь-якої з релігійних доктрин як менш переконливої чи недостатньо обґрунтованої, на думку автора, є метаморфозою атеїзму, до якої скочуються теологи, що відстоюють свої позиції у такий войовничий й негативістський спосіб, заперечуючи право на існування іншої релігії.

У кінцевому підсумку перемагає та релігійна доктрина, яка веде людину до Бога, вселяє реальну віру в нього, що постає в душі людини як совість, з якою людина звіряє своє життя й життя інших людей. Та

моральним в умовах ринку вигідно, бо це приносить прибуток. А це означає, що ми маємо розвернутися у бік загальнолюдських людських цінностей у вихованні, сформувати глибоку чуттєву культуру та духовність, за якими живуть розвинені народи Європи і світу. Віра, надія і любов – ось камертон духовності, яку ми маємо передати дітям. На жаль, на сьогоднішній день цей камертон стає величиною віртуальною. Моральна і духовна криза поглиблюється. І лише вчитель залишається тим останнім рубежем оборони, за яким розпочинається спекуляція й остаточна втрата духовності, а за нею – загибель людини як самостійної, творчої, зрештою, вільної особистості.» Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2004. – С. 327–328.

[165] «Для релігійного світогляду не потрібне раціональне «останнє обґрунтування» моральних настанов, оскільки він апелює до віри. Віру можна поділяти, можна не поділяти, але її безглуздо заперечувати раціонально.» Етос і мораль у сучасному світі / Т. Г. Аболіна Т.Г., А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 40.

ж релігійна доктрина, яка насаджується авторитарно, силоміць, а в результаті не приводить до віри в Бога, множить у соціумі лицемірство й безсовісність, деморалізує людей. І її домінанта в релігійній свідомості є ілюзорною. В атеїстичному соціумі люди не були тотально безсовісними. У невіруючих людей совість формується через переконання й утверджується шляхом раціонального осмислення й усвідомлення праведності, необхідності сповідування засадних людських принципів, доброчинностей та розуміння людської гріховності. Підтвердженням цьому є наявність совісті в радянських громадян, зокрема тих з них, які займали в суспільстві значущі соціальні статуси, що слугувало прикладом для наслідування. У міру деформування моралі й совісті начальників деформується мораль і совість у тих, хто перебуває під їхнім впливом. Ця залежність простежувалась у попередній системі суспільних відносин. Ще більш очевидною вона є в новітній історії українського соціуму[166].

Для того щоб бути коректним у раціональному аналізу сфери релігійного, необхідно визначитись з тим, що відноситься до реального й раціонального й може бути предметом наукового дослідження, та вивести за межі цього аналізу власне ірраціональне. До реально існуючого, що може підлягати науковому аналізу, логічно віднести віруючих людей, віру як соціальний феномен релігійної свідомості людини, що репрезентується її життєвими виявами, церкву й церковних служителів, які є носіями й адептами певної релігійної

[166] «На довгому і вигадливому шляху своєму людство, як відомо, скуштувало багато різних «кратій»: аристократію (владу благородного п’ястука), охлократію (владу чесних горлохватів), плутократію (владу безкорисливої мошни), партократію (владу розуму, честі й совісті), бандократію (модифікація попереднього), а подекуди й демократію (владу соціально виплеканих речників народу). Схоже, все це відпливає в світле минуле, і чи не настає епоха порнократії – влади безстидства? Історично першим відчуттям, що прокинулося колись дуже давно в Божому творінні, було відчуття сорому. Адама і Єву як свідчить Біблія, збентежила їхня голизна, коли поласували яблучком з дерева пізнання добра і зла та освідомилися, і вони поквапилися прикрити свій срам фіговим листочком. Так, з безтурботних VIP-осіб Едему народився homo sapiens, чий незміряний шлях у тисячоліттях позначений нескінченими моральними муками з будь-яких приводів – що великих, що дрібних. Але, здається, людству (чи певній його частині) це досить сприкрилося, і воно твердо стало на шлях визволення від внутрішніх стримів. Правда, історики й філософи кажуть, що таке вже бувало, і не раз. Наприклад, при розкладі Римської імперії; в передчутті різних світових катаклізмів. Тобто вивищення безстидства знаменує фінал певної цивілізації, яка цим урочисто маніфестує свою вичерпаність.» Дзюба І. Порнократія на марші: статті, фейлетони, памфлети / І. Дзюба. – К. : Смолоскип, 2007. – С. 17.

доктрини. Бог і конкретні релігійні доктрини – це сфера ірраціонального. Тому вони не підлягають раціональному аналізу. Сприймаємо їх як соціальні феномени через свідомість і поведінку віруючих людей та церковних служителів як адептів релігійних доктрин.

Така позиція дає змогу не лише толерантно ставитись до віруючих людей, а й поважати право свободи совісті, до якої людина торує шлях за власним вибором, а не під чиїмось диктатом. Цей шлях може пролягати через церковний храм. А може бути суто особистісним і проходити мимо конкретної церкви. Принципово важливо, щоб совість була у свободі, а не являлась свобода без совісті. Коли є совість, тоді людина відповідальна у своїй свободі. Біда, коли совісті немає[167]. Тоді в реальності постає не свобода, а свавільність, від якої страждає оточуючий світ. І якщо ті, хто наділені статусами церковних служителів, позиціонують свою прихильність до свавільних суб'єктів, у душі яких совість і не ночувала, а суспільна мораль і право для них нічого не означають, тоді годі очікувати на справжнє релігійне відродження. Тобто на те відродження, яке можна ототожнити з відродженням духовності. Якщо церква виявляє свою прихильність

[167] «Коли ми говоримо про формування ідеалів «української людини», потрібно враховувати українську психічну культуру, яка визначається як «кордоцентричний персоналізм», а також моральну позицію вітчизняної духовності, основою якої є філософія людиноцентризму. Наприклад, Г. Сковорода впевнений, що людське щастя нерозривне з моральністю і по-справжньому може бути щасливий лише той, у кого совість, як кришталь; а джерело всіх нещасть і негараздів людини – дефіцит совісті, моральна нерозбірливість, відступ перед натиском грубої зухвалості. Ліками від цього є забута потреба зазирнути у власні «сердечні схованки», тобто повернутися до прагнення пізнати смисл своїх дійсних, а не надуманих, вигаданих проблем. Урешті це не так і важко, оскільки акт самосвідомості є лише «неадекватною символізацією» (Г. Марсель) особистісної присутності. Тобто той, хто знає себе й уміє керувати своїми бажаннями, уже не залежить ні від кого і ні від чого. Секрет щастя невідомий більшості людей (або ігнорується ними); він полягає в тому, що щастя, як повітря і сонце, скрізь і завжди дарується, і його можна лише відчувати «внутрішнім», осмислити через «серце». Адже причина бідності нашої полягає в тому, що ми, зануривши все наше внутрішнє багатство (серце) у здобуття світу і в «море» тілесних потреб, не маємо часу вникнути всередину себе, «очистити й опікувати саму господиню тіла нашого, душу нашу» (Г. Сковорода). Дотримання мудро сформульованих правил виводить на «шлях світу», примирює з «внутрішнім моїм господарем», тобто із самим собою. Усе це допомагає зберегти моральну чистоту, здобути душевний спокій, який є для філософа синонімом щастя, а для кожної людини – ідеалом життєвого устрою.» Кремень В.Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – Вид. переробл. – К. : Грамота, 2010. – С. 276.

очевидним безбожникам лише за те, що вони її підтримують матеріально, то на яке майбутнє така церква може розраховувати.

Адже неозброєним оком видно, що багато з тих, хто проповідують релігійну етику, не з народом і праведниками, а з можновладцями. Вшановують тих, хто чи не найбільше завинив перед своїми співгромадянами та народом, нагороджують їх високими церковними нагородами, віддають усілякі церковні почесті й хвалу. Спостерігається цинічна гра в набожність. Ті, хто найбільше грішать, демонструють себе віруючими.

На жаль, поки що на теренах України церковне відродження має більше ознак номінального, а не реального характеру. Окремі церкви й багато церковних служителів демонструють себе прислужниками можновладців, а не служителями Бога. На проблему подібного лицемірства у контексті розбудови демократії свого часу, у XIX столітті, звертав увагу А. де Токвіль[168]. Тих, хто брутально й нахабно обкрадає український народ, принижує людську гідність, множить неправедність і несправедливість у нашому суспільстві, що є очевидним для громадян України, наші церкви вшановують публічно високими церковними нагородами. Декому уже не вистачає грудей і живота, щоб ці нагороди розвішати. Це засвідчує, що такі церковні служителі потурають владному цинізмові, а не засуджують його. Адже ціна незаслужених нагород як державних, так і церковних, тотожна цинізмові, що

---

[168] «Серед нас іще трапляються ревні християни, чиї душі полюбляють підкріплювати релігійну віру істинами потойбічного життя; вони, безперечно, з гарячим запалом підтримають ідею людської свободи як джерела будь-якої моральної величі. Християнство, яке проголосило рівність перед Богом, не повинно перешкоджати бачити рівність усіх громадян перед законом. Одначе за дивним збігом обставин релігія подеколи перебуває в союзі з тими силами, що їх поборює демократія, і тому релігії часто доводиться відкидати милу її серцю рівність і проклинати свободу, як свого ворога, тимчасом як, узявши її за руку, вона могла б благословити цю рівність у всіх її прагненнях. Поряд з такими побожними людьми я бачу інших, погляди яких спрямовані не стільки до неба, скільки до землі. Це – поборники свободи, вони відстоюють її не тільки тому, що бачать у ній джерело найвищої людської шляхетності й доблесті, а особливо тому, що розглядають її як засіб здобуття максимальних вигод. Вони щиро бажають допомогти їй утвердити свою владу для того, аби люди скуштували її добра. Я вважаю, що цим останнім слід було б мерщій звернутися по допомогу до релігії, бо вони мусять знати, що царства свободи не можна домогтися без панування моральних засад, так само, як не можна зробити високоморальним суспільство без віри.» Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці / Алексіс де Токвіль. – у 2-х т. / [пер. з фр. Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка; передмова Андре Жардена]. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 1999. – С. 29.

привселюдно й публічно себе репрезентує в особах тих, хто нагороджує, й тих, хто без докорів совісті їх незаслужено отримує чи купляє.

Ще не в такому далекому радянському минулому кепкували з того, що декому для розміщення державних нагород треба збільшувати грудну клітину. Тоді таке кепкування було не зовсім чемним, оскільки насміхались з фізично нездорової людини. Але нинішній маразм, що ототожнюється не з фізичним безсиллям, а з духовним виродженням, не викликає співчуття. Навпаки, збурює сарказм та іронію посміховиськом, до якого девальвовані сучасні суспільні нагороди тим, кому, за що й як вони вручаються[169].

Під компетенцією в цьому контексті дослідження ми розуміємо не лише коло повноважень, а й місію та суспільну роль церкви як важливого соціального інституту в забезпеченні моралі й злагоди в суспільстві. Це має бути запорукою як подолання цинізму влади, так і розбрату серед громадян та забезпечення соціальної стабільності як підґрунтя успішного суспільного розвитку. Інтегральним критерієм того, наскільки успішно церква розв'язує проблему власної компетенції, є вселення Бога або, як тлумачать Святі писання, Божої благодаті в душу людини, яка за допомогою чи під впливом цієї церкви здійснює релігійні практики й набуває глибокої віри в те, що Бог всюдисущий, бачить всі її життєві вияви й знає її помисли як праведні, так і грішні. Відчуття відповідальності перед Богом за свої грішні дії й думки пробуджує совість людини, а значить, породжує людину в людському індивіді.

Віруюча людина набуває здатності до покаяння, що дозволяє їй тримати свою совість у тонусі й очищати власну душу від гріховності. Совість виступає як внутрішній регулятор. Людині, в якої пробуджена совість, не треба наглядачів з батогами, які б чинили фізичні чи правові санкції щодо асоціальних відхилень у її вчинках. Така людина самодостатня в особистій відповідальності, щоб самостійно вносити корективи у власну поведінку[170]. Віруюча людина не заходить у церкву

---

[169] «Сьогодні ніхто не стане заперечувати, що роль нагород в українському суспільстві девальвована. Занадто часто ми стаємо свідками кричущого фарсу. Наші вітчизняні герої і кавалери інколи навіюють сумні думки про тих, хто ці нагороди роздавав. На жаль, тут Л. Кучма і В. Ющенко, як брати-близнюки – постаралися здорово, щоб перетворити ордени й звання в політичну біжутерію.» Горбулин В.П. Без права на покаянне / В. П. Горбулин. – Харьков : Фолио, 2009. – С. 268.

[170] «Тільки людина здатна за власним бажанням, свідомо «забирати» себе з-під впливів зовнішнього світу й за допомогою Божої благодаті («внутрішня», душевна інтенція), надавати своїм вчинкам дійсно людського спрямування.

як у гастроном чи лазню, де можна щось придбати для споживання тілом або фізично відмити це тіло за певні кошти. Лише циніки можуть ходити в церкву в такий спосіб.

Компетентність церковних служителів логічно визначати через їхню здатність привернути, передусім, себе, а потім парафіян до Бога. Церковний служитель, який не є по-справжньому віруючою людиною, за визначенням не може вважатись компетентним, як би він глибоко не володів церковною грамотністю. Адже невіруюча людина в сані церковного служителя – це лицемір і лицедій. Церковний служитель, який творить неправедні справи, демонструє усвідомлено схиблену релігійну свідомість, тобто цинізм. Церковний цинізм, на думку автора, є значно більшим гріхом, аніж світський цинізм. Якщо цинізм до пори-часу можна приховувати від парафіян, то його неможливо приховати від Бога. Той, хто вважає, що це можливо, не вірить у Бога.

Звідси випливає, що церковний служитель – це лише номінальний статус, який не завжди можна ототожнювати з поняттям священно-служитель. Щоб називатись священиком, церковна особа має це підтверджувати реальним способом власного життя й служінням Богу, а не дияволу. Зробимо обґрунтування правомірності цієї тези, оскільки вона є принциповою в усвідомленні компетенції церкви й компетентності церковних служителів.

Зіпремось при цьому на тлумачення сутності праведності. Як відомо, праведність – це святість. Той, хто сповідує правду й справедливість, вважається праведником, що семантично означає святим. Коли людина йде до церкви, щоб спокутувати свою гріховність як антипод святості, а відповідно, правди й справедливості, вона має усвідомлювати, що таке святість, а що таке гріховність. Адже для того, щоб просити Бога простити, а прагматичною мовою не зовсім моральної людини це може звучати як «списати» гріхи, то, напевно, треба усвідомлювати, що ти просиш. Хоча б з Богом у цьому житті треба поводити себе чемно. Не можна ж просто дати подаяння церковним служителям, а вони нехай заочно відшкрібають та очищають твою грішну душу. Тим паче, коли довірив цю справу не праведнику, а звичайному грішнику, що рясою чи сутаною й церковним саном не приховаєш, якщо в душі не той зміст, у голові не ті помисли, а у

Водночас цей процес спрямування до добра та істини є і процесом творення людиною самої себе, своєї індивідуальності.» Кремень В.Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. / В. Г. Кремень. – Вид. переробл. – К. : Грамота, 2010. – С. 343.

діяннях гріх. Адже Бог відрізняє праведність від гріховності за критеріями Небесної Правди, а не земної юридично влаштованої дійсності, що видається за істину в останній інстанції.

Про що, власне, йдеться? Щоб знайти шлях до тих занапащених душ людей, які найбільше нехтують правдою, творять кривду й множать несправедливість на землі, можливо, навіть не відаючи того. Це означає, що вони перебувають у гріховному засліпленні. А для того щоб по-справжньому, а не формально, спокутувати гріх через покаяння, його спочатку треба усвідомити. Глибоко занурившись власноруч, а не чужими руками, у свою душу і відійшовши хоча б на коротку мить від мирської суєти, покопатись у ній, переглянувши, що там праведне – залишити, а що грішне – дати не на відкуп, а на спокуту. І ось тоді може виникнути проблема, як відрізнити у власній душі гріховність від святості, що ототожнюється з правдою і справедливістю.

Автор не має ні сподівань, ні ілюзій, що текст цього дискурсу може зацікавити людей, які не переймаються й не обтяжують себе ані пошуками й утвердженням правди, ані сповідуванням справедливості у своїх життєвих виявах. Але щиро зичить, щоб вони знайшли можливість зменшити свої гріхи ще за власного життя по-справжньому, а не вдавано й уявно, не перекладаючи їхній тягар на інших, у тому числі й на своїх нащадків.

А для цього спочатку як мінімум треба з'ясувати для себе й осмислити, у чому полягає сутність правди й справедливості. Це допоможе не лише усвідомлено спокутувати допущені гріхи, а й дасть змогу дещо іншими очима та з інших позицій дивитись на білий світ і бачити по-іншому своє місце та роль у ньому. А якщо вдасться свій спосіб життя підпорядкувати моральним принципам «Люби ближнього твого як самого себе» та «Хочеш зменшити страждання у земному житті – зменш у ньому свої бажання», дивись, згодом можна буде переступати поріг Храму з легкою душею, що не обтяжена гріхами, принаймні великими.

В усвідомленні компетенції церкви й компетентності церковних служителів доцільно зробити важливий акцент. Всім добре зрозуміло, а політикам, передусім, що в суспільстві, де постійно розхитується маятник політичної боротьби, дуже важливо, щоб не стала заручником цих політичних баталій економіка країни, коливанням якої в таких умовах важко, а може, навіть і неможливо запобігти. Принципово бажано, щоб вона не входила в резонанс із політичною нестабільністю, оскільки таке розбалансування може мати плачевні наслідки для самої економіки, народу та держави як інституту влади.

Але не менш важливим є й те, щоб політичні розхитування не розпалювали й не резонували суспільний розбрат та антагоністичну ворожнечу в такій боротьбі. А тут важлива стабілізувальна місія покладається на соціальні інститути суспільства, серед яких у сучасних умовах чільне місце може посідати церква, яка, щоб виконувати таку суспільну роль, має зберігати рівновіддаленість від політичних баталій і не ставати їхнім активним суб'єктом. Гра в політику церковних служителів небезпечна як для суспільства і його народу, так і для самої церкви як важливого соціального інституту, що має стояти на сторожі Правди, Праведності, Моральності.

По-перше, в суспільстві, де постійно розхитується маятник нестабільності, мусять залишатись нейтральними хоча б деякі соціальні інститути, які в змозі виконувати стабілізувальні функції. Церква покликана здійснювати саме таку місію, а не підігрівати розбрат і ворожнечу в суспільстві.

По-друге, пристава́ння на чийсь бік у політичній боротьбі неминуче приведе церкву до її ототожнення з політичною партією, а її служителів – з пропагандистами, слова яких людьми не сприймаються на віру, а критично аналізуються. Але ж церковним служителям, крім слів минущих, що народжуються й умирають разом із програмами політичних партій, треба у людський світ нести слова вічні Святих писань, які мають сприйматись на віру й не підлягають критичному аналізу. Адже в них акумульована квінтесенція настанов людині, щоб вона не збочувала зі шляху Правди, Праведності, Моральності й не переходила на дорогу гріховності. І тут принципово важливо не втратити довіру в людей тим, чиїми устами мовиться Правда Божа.

Місія церкви – нести в народ слова Правди й бути на сторожі Правди, що йде від Бога, з Небес, а не підміняти її чиїмись тимчасовими й примхливими земними інтересами, що далекі не лише від правди, а й від земної істини. Церква може благословляти на Добро й Правду в державних і політичних справах, віддавати шану владі за її благі діяння, але не має агітувати за тих, хто прагне отримати владу. Адже благими намірами, що на цьому етапі раз у раз декларуються, дорога може бути вимощеною до пекла земного, а не потойбічного. Це, напевно, страшніше, оскільки є реальністю, яка може, як підтверджує історія, ставати звіданою.

І великий гріх бере на свою душу та церковна особа, що помиляється у своєму виборі об'єкту підтримки, коли включається у світське життя й стає агітатором грішника, а не служителем Бога. А ризик помилитись неминучий у суспільстві, де чинними суб'єктами

політичної боротьби виступають чисельні бутафорні партії-фантоми і влада наскрізь просякнута цинізмом. Церква не може спекулювати правдою, як роблять це політики, оскільки в такий спосіб вона разом з Правдою краде в народу й Віру. А це вже гріх непоправний, який неможливо спокутувати. Співучасниками такого гріха стають і політики та їхні прибічники, які, зловживаючи земною слабкістю людей, що покликані служити Богові, спокушаючи їх, втягують у свої неправедні діла.

З врахуванням очевидних загальних тенденцій глобалізації людства й розвитку сучасної світової цивілізації, фундаментальною проблемою якої є виживання людського роду, на думку автора, висловлені положення, судження й розмірковування стосовно компетенції церкви й компетентності церковних служителів у підтриманні суспільної моралі й злагоди мають сенс для усіх світових релігій та людських спільнот. Для підтвердження актуальності цієї тези аргументів й фактів у розвитку сучасної цивілізації вистачає.

Достатньо лише пригадати, скільки горя й жертв людство зазнало в конфліктах і справжніх війнах на ґрунті релігійного протистояння й розбрату. І сучасний людський світ потерпає значною мірою від антагонізму й нетерпимості на релігійному ґрунті. Але здійснювати поглиблену рефлексію в цьому напряму, не перебуваючи в контексті певного соціокультурного середовища, а головне, не переживаючи й не проживаючи конкретну соціальну дійсність цього середовища, було б некоректним з боку автора.

Саме тому подальше заглиблення в з’ясування зазначеного питання здійснюватиметься через осмислення суперечностей між належним і дійсним християнського світу, в середовищі якого протягом тисячоліття проживає український народ. Сформулюємо деякі відправні положення.

Коли належне видається за дійсне, якого немає, це може бути різновидом цинізму як антиподу моралі. Злагоду неможливо вибудувати на нетерпимості. Церква має вести людину до Бога, а не затуляти й не перегороджувати до нього шлях. Ця теза стосується й кожного, зокрема, церковного служителя. Дорога, що веде до певного церковного храму, не завжди веде до Бога. Бог один, а релігій та церков багато.

Церкви мають виборювати не монополію в соціальному просторі через експансію в будь-які способи фізичного простору та доктринальним диктатом, з претензією на безроздільне володарювання релігійною свідомістю людей, які опиняються волею долі в цьому

просторі[171]. На насильстві й аморальності церкву не розбудуєш, оскільки що посієш – те й пожнеш.

Для того щоб церква не загнивала через соціальне паразитування своїх служителів і їхнє розтління, вона має підтримувати свій тонус в умовах конкуренції за здобуття прихильності до неї парафіян. Без праведності, тобто святості, таку прихильність не отримаєш. Праведність, святість набувається не в жируванні плоті, а в аскезі, в сповідуванні правди, а не брехні, в підтриманні справедливості, а не кривди, в істинному служінні Богові, а не в імітації цього служіння.

В умовах монополії церкви її служителям не треба щоденно підтримувати прихильність громадян й демонструвати своїм способом життя людські доброчинності. За таких умов плоть завжди перемагає душу. І тоді, замість істинної церкви, яка веде до Бога, постає ритуальна служба, яка імітує присутність церкви, що веде в нікуди. Приводить чи заводить у ту порожнечу, яку називають бездуховністю[172], де в

---

[171] «Новітні засоби комунікації адекватні єдності світу, ідеалам демократії, раціональній організації співіснування, відкритості й діалогу держав, націй, груп і інтересів, не відповідають монологічній позиції замкнутих локальних етнічних і релігійних спільнот. Ця невідповідність матеріальних і духовних світів, причому значну роль в останніх відіграє чинник релігійної віри, релігійних традицій, створює реальні соціальні проблеми. Ситуація ускладнюється й згаданим незбігом офіційного рівня доктрин, в тому числі релігійних, з реальними нормами й цінностями соціальних та етнічних груп. У сучасному світі релігії мають універсальні ідеали добра (принаймні, це можна сказати про основні світові релігії), без яких неможливе вдосконалення людського співтовариства. Водночас, як і в середні віки, в традиційних спільнотах вже XXI ст. релігія, ознака віри є приводом протиставлення в опозиції «свій – чужий», «добрий – злий», «той, хто заслуговує на наше ставлення, як до самого себе» і «той, хто не має з нами рівної вартості».» Етос і мораль у сучасному світі / Аболіна Т. Г., Єрмоленко А. М., Кисельова О. О. та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 47.

[172] «Але зневажливе ставлення до духовності, котра є ціннісно-смисловою формою організації буття людини у світі, стало одним із чинників того, що людина «загубилася» в бутті, її особистість перетворилася на порожню оболонку, бульбашку, що гойдається на хвилях простору й часу без фіксації і без орієнтирів. Сучасна людина, переживши і осмисливши всю згубність обожнення розуму, усвідомлюючи, що розум зовсім не є єдиною специфічною здібністю, котра виводить людини зі світу тварин, що раціональність це і є розум увібраний у певну духовну форму, так і не прийшла до позарелігійної реабілітації поняття «духовність», а ті спроби, котрі здійснюються у даному напрямку по суті не виходять за межі нормативної, врешті-решт християнської модальності. Звідси і той трагічний парадокс, який ми можемо спостерігати сьогодні. Системна криза культури XX століття і криза людини в сучасній культурі осмислюються як витискування духу із буття людини, по суті як криза духовності. Але само

кращому випадку присутня квазірелігія й відповідна їй релігійна свідомість. Таке жирування особливо небезпечне на стадії відродження церков, коли втрачені традиції реального духовенства. Адже за таких умов у церквах абсорбуватимуться нероби й сумнівні суб'єкти, що мають схильність до соціального паразитування. А в такому соціальному субстраті відродити святе неможливо.

Як було з'ясовано вище, соціальне паразитування – це коли той, хто живе за рахунок суспільства, не виконує належним чином своєї суспільної ролі й не відповідає за критеріями компетентності зайнятому соціальному статусу.

Щоб зазначене не сприймалось як безпідставне теоретизування автора, звернемось до прикладів, які мають унаочнити актуалізовану проблемність у церковному будівництві крізь призму компетенції церкви і компетенції церковних служителів, з огляду на певні історичні уроки, які отримала сучасна цивілізація в становленні й розвитку християнства, коли воно переживало кризові стани. Навіть дотичний ретроспективний погляд з рівня не теоретичної, а буденної свідомості, без заглиблень у колізії, суперечності й, тим паче, нюанси кризових ситуацій та етапів розвитку християнства, дозволяє побачити й зрозуміти, що в цьому проглядається не божий промисел, а людський суб'єктивізм.

Ним рухав не альтруїзм, а егоїзм адептів релігійних доктрин та церковних служителів, що прагнули в будь-які способи забезпечити свій панівний статус у плотському житті й фізичному просторі шляхом експансії духовної сфери. У своїй непримиренній боротьбі за церковну владу, нехтуючи відповідальністю перед Богом і народом, вони втягують парафіян та світську владу й створюють у суспільстві розбрат замість того, щоб сприяти злагоді й миру в ньому. Ця проблема має розв'язуватись у відповідності з основоположним

поняття «духовність» для осмислення шляхів подолання цієї кризи в пост класичній філософії не застосовується. У західноєвропейській філософії це поняття сприймається як таке, яке належить до парафії релігії. Ті ж філософи, особливо це стосується пострадянського простору, які застосовують дане поняття, переважно відтворюють його християнські конотації. А в такому вигляді воно просто не спроможне описати увесь драматизм і трагізм буття сучасної людини в соціумі та культурі. Усі спроби застосувати християнську понятійну модель духовності для обмірковування положення сучасної людини в сучасному світі виглядають як анахронізм та/або як моралізаторство, як проповідь.» Степаненко І.В. Культурно-історичні трансформації духовності / І. В. Степаненко // Науковий вісник. Серія «Філософія» / Харк. держ. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. – Харків : «ОВС», 2002. – Вип. 13. – С. 84-85.

принципом, що позначає своєрідну демаркаційну лінію між світським і церковним життям – «Кесареві кесареве, а Боже Богові»[173].

Саме претензії церкви на світське життя і втручання в державну політику, а в Середньовіччі – це й перебирання на себе державної політики, призводили до нехтування зазначеним принципом, що закінчувались сумними й трагічними наслідками. Потерпала від цього не лише церква як соціальний інститут, а й цілі держави, а головне, народи, які ставали заручниками протистоянь між ієрархами церкви й світськими можновладцями в їхніх війнах за владу.

А скільки насильницьких дій здійснила християнська церква своїм втручанням у науку й освіту того ж Середньовіччя, жертвами яких стали праведні люди. Потім, через декілька століть, найбільш відомі з них були церквою реабілітовані. Незрівнянно більше безвинно покараних праведників з невідомими іменами залишились нереабілітованими. Але який сенс у реабілітації, коли праведна людина потерпала й страждала у своєму єдиному й неповторному, Богом і батьками даному житті лише від того, що її праведність не вкладалась у прокрустове ложе релігійної доктрини, яка суб'єктивно й ортодоксально інтерпретувалась її адептами та авторитарно насаджувалась у соціальному просторі, де ця людина проживала.

Безроздільне й тотальне панування не лише у сфері релігійній, а й у світському житті, занурення в суто матеріальне й плотське життя, комерціалізація церковних послуг, про що свідчив цинізм церковних служителів, які, спекулюючи іменем Бога, наліво й направо продавали індульгенції можновладцям за їхні злочини й свавілля, у свій час призвели до системної кризи римсько-католицьку церкву. Очевидною ознакою й результатом цієї кризи, що стала віхою в історії розвитку сучасної цивілізації, виявився розкол цієї церкви, який породив протестантизм. Як відомо, однією з причин утворення цього релігійного напряму в християнстві була саме проблема компетенції римсько-католицької церкви та її церковних служителів. Лідери Реформації як основоположники протестантизму та їхні прибічники вважали, що церква має в цьому сенсі бути обмеженою і не перебирати на себе те, що належить Богові та не претендувати на тотальний контроль світського життя. А церковні служителі не повинні затуляти людині шлях до Бога.

---

[173] Євангелія від Св. Маттея. Голова 22. / Святе письмо Старого і Нового Завіту. Мовою руcько-українською / [перекл. П. О. Куліша, І. С. Левецького, І. Пулюя]. – К. : Видавництво «Рада», 2000 – С. 26.

Не заглиблюватимемося в аналіз Середньовіччя, що позначене палаючими вогнищами інквізиції, на яких, напевно, праведників згоріло більше, аніж грішників. А скільки красивих дівчат та жінок згоріло на тих кострищах лише тому, що були позначені клеймом відьомства за наклепами інших жінок, які з ревнощів у такий спосіб демонстрували свою прихильність церковній доктринальній моралі й християнській етиці.

Перемістимо ретроспективний погляд у XVIII століття православного світу й пригадаємо життєвий шлях і долю Григорія Сковороди[174], праведність якого – поза сумнівами. На прикладі життєвої долі видатного й всесвітнього визнаного українського філософа надзвичайно показово унаочнюється протиріччя між розумним й грамотним. Саме між тим грамотним, яке вважається таким за чиїмись суб'єктивними й формально визначеними чи утвердженими критеріями або нормами. Надзвичайний розум й енциклопедична ерудиція Г. Сковороди вражають і захоплюють. Але вони не відповідали доктринально унормованій грамотності тогочасної православної Росії. Український праведник, якого без перебільшень можна вважати совістю не лише нашого народу, а й усього людства, був брутально відлучений від викладацької роботи саме за таку невідповідність свого розуму канонізованим знанням, тобто релігійній грамотності.

Показовим є й той адепт, що стояв на сторожі ортодоксальної грамотності та відправив з торбою по світу Г. Сковороду за його праведність і справжню духовність. В єпископа Порфирія Крайського, що позбавив Григорія Сковороду права викладати в Харківському колегіумі, після його смерті у 1768 році описували особисте майно й не виявили жодної книги. Зате було 10000 рублів і багато матеріальних цінностей[175]. Тільки за накопичені в єпископа гроші, що залишилися

---

[174] Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. Попович ; [худож. оформ. О. Білецького]. – К. : Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.

[175] «Красномовно характеризує о.Порфирія Крайського опублікований свого часу А.С. Лебедєвим список майна єпископа, складений після його смерті 1768 року: десять мішків із золотими і срібними монетами по 1000 руб. кожен, три золоті годинники, ланцюги, позолочений срібний посуд, у великій кількості шуби, ряси, підрясники, каптани, душогрійки, величезна кількість штук різних матерій, карета, цуг вороних коней, четвірка гнідих, двоє верхових, в погребах – 20 бочок горілки, вино, наливки, пиво в бочках, пляшках, штофах, бутлях; на льодовику – 18 спинок осетрових, 11 білорибних, 80 в'ялених чабаків, щуки, сазани, гуси, шинки 21 окіст, сало, масла 4 діжки, лимонного соку 2 бочки – і так далі. І жодної книжки.» Там само. – С. 141.

після його смерті, за тогочасними цінами можна було купити 25000 баранячих туш. Виявляється, церковний служитель може нехтувати тими принципами й цінностями, які він проповідує, що суперечить не лише праведності, а й церковній грамотності, тобто не відповідає вимогам компетентності до особи, яка має обіймати цей статус. Адже православна релігійна доктрина засуджує користолюбство, надмірність у споживанні й користуванні матеріальними благами, закликає в цьому сенсі до помірності. На подібних прикладах видно, що церковна особа, навіть та, яка посідає високий церковний статус, не завжди може бути духовною й відповідати критеріям святості, від якої походить слово «священик» і якій (святості) вона має служити. Саме з огляду на усвідомлення глибинного смислу сутності компетентності церковних служителів унаочнюється вузькість та обмеженість суто утилітарних інтерпретацій компетентності, які зазвичай культивуються не лише в буденній, а, на жаль, і в теоретичній свідомості.

Зрощення й симбіоз православної церкви з монархічним режимом Росії теж породили гіркі плоди й призвели до того, що гноблений народ повстав не лише проти можновладців, а й пішов на церкву. Безумовно, церковним служителям зручніше цей гріх списати на антихристів-більшовиків, які очолили такий, за визначенням церкви, диявольський похід. На думку автора, таке твердження є напівправдою. Більшовики дійсно прагнули до тотального панування над свідомістю громадян. І, як підтвердило життя, згодом їхня комуністична ідеологічна доктрина як квазі-релігія до певної міри опанувала цією свідомістю. Але це відбулося не одразу й не тоді, коли громили церковні храми під проводом більшовиків.

Є очевидними історичні парадоксальні ситуації, через одну з яких пройшла православна церква в 20-х і 30-х роках минулого століття на теренах колишньої царської Росії, а в іншій перебуває останні 20 років на пострадянському православному просторі. Тоді в набожній Росії громили, руйнували й закривали церковні храми, а нині в безбожних пострадянських країнах їх розбудовують. Чому ті, хто в багатьох поколіннях ходили до храмів і здійснювали систематично релігійні практики, щоденно молилися Богові, піднялися проти церкви, а вихований в умовах атеїзму люди її відновлюють? На наш погляд, логічний аналіз крізь призму компетенції церкви й компетентності церковних служителів дасть змогу в певних межах з'ясувати сутність зазначених парадоксів, з яких доцільно було б вилучати повчальні уроки.

Зіпремось у нашому логічному аналізові на твердження, які не мають викликати заперечень. Зокрема, віруюча людина не підніме

руку проти Бога. Якщо людина повстала проти Бога, це є ознакою того, що вона перестала вірити в нього або не набула такої віри. Віруюча людина може виступити проти церкви чи конкретного церковного служителя, якщо вона їх не ототожнює з Богом як його намісниками. У свідомість більшості людей віра в Бога вселяється не одразу, а в результаті здійснення ними тривалих і систематичних релігійних практик й особистих звертань до Бога та покаянь перед Богом. Віруючій людині зректися Бога, напевно, не легше, чим зректися власних батьків. Світ людей хоча й далекий від досконалості, але, на щастя й слава Богу, люди не демонструють масового зречення від своїх батьків. Тому нелогічно й некоректно вважати, що всі чи переважна більшість віруючих людей зненацька або за короткий період можуть стати безбожниками й войовничими атеїстами. Звідси окреслюється логіка розмірковування над можливими причинами, які породили войовничий атеїзм у нетрях релігійної свідомості православної Росії, оскільки він гучно заявив про себе не через 30-50 років панування радянського режиму, а на етапі започаткування більшовицької влади.

Спочатку візьмемо до уваги найзручніший з позиції церкви та її служителів варіант, який знімає зазначені вище твердження й припущення. Вважатимемо, що проти церкви пішли дійсні безбожники. Але й у цьому разі постають питання. Звідки вони взялися? Чому на захист церковних храмів не стали їхні парафіяни, які вірили в Бога? Якщо тому, що цей похід руйнації церковних храмів влаштувала й очолила влада, то хіба всі, хто був тоді в тій владі, не ходили до цього в церковні храми й не справляли там релігійні практики, які передбачені релігійною доктриною православної церкви? Коли ж у лавах руйнівників церковних храмів були вчорашні прихожани, тоді постає питання щодо компетентності церковних служителів цих храмів, – чому вони не спромоглися навернути їх до віри в Бога? Це дає підстави заглибитись у критичний аналіз проблеми компетенції церкви та компетентності її служителів, які поряд з більшовицьким свавіллям, що було освячено їхньою ідеологічною доктриною, створили для такого антицерковного походу передумови слабкою чи нестійкою релігійною свідомістю своїх парафіян.

Якщо взяти до уваги, що все ж таки громили церковні храми ті, хто у них не ходив, тоді виникають питання щодо спроможності православної церкви впливати на свідомість населення, в соціокультурному середовищі якого вона домінувала протягом століть. Адже за значно коротший час місіонери римо-католицької церкви

спромоглися утвердити свою релігію не лише в Південній Америці, а навіть серед населення Африки. А протестантизм за стислий історичний період опанував релігійну свідомість частини Старого Світу й протягом століття утвердився в Північній Америці. І це було досягнуто в менш сприятливих умовах, аніж у слов'янській аграрній Росії з її патріархальним домостроєм, в якій, здавалося б, православна релігія мала органічно сприйматись та сповідуватись. Що цьому було на заваді, – неприйнятність релігійної доктрини чи недостатній рівень компетентності церковних служителів, які не спромоглися навернути до віри таких безбожників?

Найменше підстав ставити під сумнів компетентність церковних служителів з позицій їхньої відповідності формально унормованій церковній грамотності, яка регламентувалась ортодоксальною православною релігійною доктриною. Загальновизнано, що православна церква традиційно має доволі жорсткі освітні стандарти, через невідповідність яким, як уже згадувалось вище, був у свій час вилучений з офіційного освітнього процесу Г. Сковорода. З цієї нагоди доречна ремарка, оскільки наше дослідження має предметом світську, а не церковну освіту. Надмірна формалізація й стандартизація освіти омертвляє знання та навчальний процес. Зацикленість досліджень у межах визнаних парадигм стереотипізує наукові пошуки та консервує знання. Цей аспект проблеми в сучасній вищій школі буде висвітлено в третьому й четвертому розділах. А зараз нагадаємо, що, крім жорстко унормованих доктринальних знань, православна церква мала розгалужену мережу церковних освітніх закладів, які ґрунтовно готували свій клір, робили йому необхідний вишкіл для кваліфікованого ведення релігійних практик. Будь-які відхилення від канонів у здійсненні цих практик і тлумаченні Святого письма відслідковувались і карались у процесі церковної діяльності.

У чому ж тоді полягала некомпетентність церковних служителів, якщо вони все робили грамотно у своїх релігійних практиках, а не змогли навернути до віри безбожників у православній Росії, які стали соціальним субстратом для розгулу войовничого атеїзму, що з поваленням монархії пішов на церкву. Логіка приводить до розгляду, по-перше, реального способу життя, який вели, й цінностей, які сповідували церковні служителі як адепти православної релігійної доктрини, та, по-друге, здатності самої доктрини формувати стійку релігійну свідомість, що приводить до справжньої віри в Бога. Якщо церковні служителі в здійсненні релігійних практик все робили грамотно, а в повсякденні своїм способом життя підтверджували

сповідування тих цінностей, які вони проповідували, тоді постає питання щодо спроможності в зазначеному сенсі релігійної доктрини.

Коли ж церковні служителі своїм реальним способом життя й сповідуванням життєвих цінностей дискредитували релігійну доктрину в середовищі парафіян, тоді цілком логічно могла виникати недовіра до таких проповідників, яка породжувала і відповідні наслідки. Як мінімум такі церковні служителі не асоціюються у свідомості парафіян із намісниками божими, а значить реальними священнослужителями. А це суперечить православній релігійній доктрині, що вбачає в церкві і священнослужителях посередників між парафіянами й Богом, через яких має вселятись Божа благодать у душі віруючих. Як максимум це може відштовхувати прихожан від церковних храмів та вселяти у них зневіру до Бога. Отже, ті церковні служителі, які грамотно здійснюють релігійні практики, але дискредитують приписи релігійної доктрини у своєму повсякденному житті, не можуть вважатись компетентними, оскільки вони не лише не забезпечують очікуваної від їхньої діяльності результативності, але є неадекватними займаному статусу за визначенням.

При осмисленні сутності компетентності церковних служителів будь-яких релігій, а не лише православної, унаочнюється значущість, окрім необхідних знань, умінь і навичок, що передбачає певна професійна діяльність, ще й моралі, совісті, інших людських цінностей як необхідних складових світоглядної компетентності, без наявності яких вона унеможливлюється чи стає недосяжною. Тут йдеться не лише про опановані людиною знання, її розум, а й про здатність до милосердя, співучасті й співпереживання, тобто всього того, що ми співвідносимо з душею й серцем людини. Це підтверджує актуалізацію людського виміру компетентності в будь-яких сферах діяльності на противагу утилітарно-технократичному, що традиційно культивується в соціальній дійсності. Адже освіта легітимізується в суспільстві виключно через знання й, до певної міри, уміння й навички, тобто стерилізований професіоналізм. Те, що співвідноситься з людськими якостями, лише декларується як належне, але ігнорується й не вимагається як дійсне.

З одного боку, суто людські якості неможливо формалізувати й підвести під таке нормативне оцінювання, як це робиться у відношенні до знань, умінь і навичок, тобто до професійної грамотності. А з іншого боку, ігнорування людських якостей може не лише зводити нанівець, а й робити недоцільною саму грамотність, оскільки вона неспроможна забезпечити очікуваний від її застосування результат. Це

особливо унаочнюється при розгляді компетентності церковних служителів, які мають вести людей до віри в Бога, забезпечивши спочатку довіру до себе як намісників божих. Таку довіру не вибудуєш на одних лише доктринальних знаннях. Те, що проповідується, має підкріплюватись власними прикладами проповідників. Адже від людського ока нічого не приховаєш, тим паче від тих людей, серед яких живеш, а не буваєш наїздами як проповідник-гастролер, коли вирішального значення набувають харизма й риторика.

Саме в розходженні належного й дійсного як прояву цинізму й полягає некомпетентність тих, хто за соціальним статусом та суспільною роллю має не лише проповідувати мораль, а й сповідувати її у своїх виявах у повсякденному земному житті серед людей. Це стосується більшості професій, а не лише церковних. Але передусім тих, хто діє у сферах релігії, політики, державної служби, освіти, науки, охорони здоров'я, культури, соціальної роботи тощо[176].

Тепер проаналізуємо феномен нинішнього церковного буму в Україні, який дехто патетично іменує духовним відродженням. Більшість це називають релігійним відродженням. За основними ознаками розгортання цього явища на вітчизняних теренах варто було б поки що зупинитись на скромнішій оцінці – церковному відродженні чи навіть церковному будівництві в тому сенсі, що відроджуються й будуються не лише храми, а й церкви як соціальні інституції, які відрізняються між собою конфесійно.

Визначальною ознакою релігійного відродження має бути не наявність церковних храмів та служителів, а сформована стійка релігійна свідомість як у тих, хто править служби в церквах, так і в тих, хто до них ходить. Критерієм стійкої релігійної свідомості є не вияви екзальтованого фанатизму на кшталт «Білого братства» чи якихось колективних психозів сектантського штибу, а віра в Бога.

Про духовне відродження коректно говорити тоді, коли в суспільстві духовні цінності отримають пріоритет над матеріальними. Під духовністю в релігійному вимірі розуміють присутність Духа Божого в людині, який репрезентує себе через її совість. У безсовісних людей Дух Божий відсутній за визначенням. Якщо віру в Бога можна

[176] «Однак, державний діяч з положенням повинен бути і вихователем у великому сенсі цього слова, не як прибічник моралі або вчення, але як зразок у своїх діяннях.» Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер ; [пер. с нем. и примеч. И.И. Миханькова]. М. : Мысль, 1998. – С. 470.

приховати, то відсутність совісті людина приховати нездатна, оскільки це стає очевидним у її життєвих виявах[177]. І коли безсовісна людина починає себе публічно позиціонувати глибоко віруючою особою, це стає виявом відвертого цинізму, можна сказати, цинізму з викликом для суспільного оточення, де в такий брутальний і нахабний спосіб утверджує себе суб'єкт, що апелює до Бога, спекулюючи його іменем.

Отже, совість – це універсальний детектор і запобіжник брехні. А безсовісна людина щиро мовить брехню як правду. Не кожна людина, яка живе за совістю, має релігійну свідомість, але людина без совісті – це безбожник як за визначенням, так і за своєю сутністю.

Є очевидним, що прагматизм, причому цинічного штибу, домінує над духовними цінностями в сучасній Україні. Тому називати нинішнє церковне будівництво духовним відродженням не лише некоректно, а й цинічно. Далі з позицій прагматизму зробимо інтерпретацію зробленого твердження.

Оскільки нинішні церковні послуги за багатьма ознаками як їхньої форми, так і змісту нагадують утилітарне обслуговування населення в ринкових умовах, то зіпремось у цій інтерпретації на хрестоматійне твердження ринкової економіки – попит формує пропозицію. У сучасному церковному відродженні є більш очевидною пропозиція, аніж попит. Отже, через пропозицію можемо отримати уявлення про попит.

Спостерігається церковне будівництво не однієї чи декількох, а багатьох конфесій. Причому як традиційних, що утвердились в Україні до 1917 року, так і тих, яких або зовсім не було на вітчизняних теренах, або вони не мали раніше значущого впливу в релігійній сфері. Така церковна всеядність свідчить про знеособленість попиту, тобто про невизначеність більшості населення України у своїх релігійних орієнтаціях. Цьому є логічне пояснення. Адже це населення в декількох поколіннях зростало й виховувалось в атеїстичному суспільстві.

І те, що громадяни за традицією та генетичною пам'яттю масово ходять у православні храми, особливо на престольні свята, ще не є ознакою сформованої в них стійкої релігійної свідомості, як у православних віруючих. Нижче аргументуємо зроблений висновок.

---

[177] «Люди вдаються до поганих вчинків не через те, що мають сильні пристрасті; вони це роблять через слабку свою совість.» Мілль, Джон Стюарт. Про індивідуальність як один з елементів добробуту / Джон Стюарт Мілль // ЛІБЕРАЛІЗМ: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 154.

По-перше, за такий короткий термін стійка релігійна свідомість у більшості населення не може бути сформованою за визначенням. Це можливо не в масових, а лише в поодиноких випадках. Зазвичай, таке трапляється, коли людина пережила надзвичайне душевне потрясіння або отримала осяяння в результаті напруженої духовної роботи. Другий варіант найменш вірогідний у нинішніх соціально-економічних умовах України. У тих, хто при владі чи дотичний до неї, свідомість затьмарена «золотою лихоманкою» і їм не до духовної роботи над собою. Світ людей, на жаль, не дуже часто демонструє феномен чи ефект Будди, коли принц, вийшовши за мури батьківського маєтку й побачивши злидні простого люду, більше не повернувся в розкіш, створену на стражданнях народу, а поринув у напружену духовну роботу[178]. Більшість населення України нині переймається елементарним виживанням, і в нього немає часу на роздуми й занурення в духовну роботу.

Але страждання простих українських громадян від матеріальної скрути та несправедливості, ескалації цинізму в суспільстві, занурення в нестерпну деморалізовану й бездуховну атмосферу їхніх душ спонукають їх шукати для себе якусь віддушину. Саме в цьому найбільше проглядається логіка формування попиту на церкви з боку пересічних громадян України, які шукають у них для себе не лише віддушину, а й смисложиттєве опертя. Можна без перебільшень прогнозувати, що людина, яка страждає у своєму житті від свавілля й цинізму, несправедливості, неправедності, безчесності, аморальності й безсовісності та шукає з цієї безвиході для своєї душі дорогу до Бога, не затримається в тій церкві й у тому храмові, де не побачить у цьому сенсі альтернативи, тобто не знайде для себе від соціально-аморальної задухи необхідної віддушини.

По-друге, феномен войовничого атеїзму, що сформувався в суспільній свідомості православної Росії поставив під сумнів здатність православної церкви та її служителів формувати стійку релігійну свідомість. Обґрунтування цієї тези було вже подано.

По-третє, ортодоксальність православної релігійної доктрини, архаїчність та надмірна офіційність і поважність форм здійснення церковних ритуалів, з одного боку, дистанціюють парафіян від церковних служителів, а з іншого – накладають на останніх підвищенні зобов’язання щодо їхньої поведінки й способу життя. Наприклад, протестантські церкви дозволяють адаптувати свої служби

[178] Будда. Конфуций. Магомет. Франциск Ассизский. Савонарола: Биогр. очерки. – М. : Республика, 1995. – 348 с.: ил.

й ритуальні обряди до умов соціокультурного середовища, ментальності, цінностей та інтересів їхніх прихожан. Тому їхнім церковним служителям у цьому сенсі простіше. Якщо вони на церковних зібраннях можуть танцювати й співати разом зі своїми прихожанами, або взагалі поєднувати це з молодіжною дискотекою, не вирізняючи себе пишним вбранням, то й у світському житті до них не пред'являються завищені соціальні очікування щодо поведінки та стилю й способу життя. Звичайно, не йдеться про те, щоб у православних храмах здійснювались служби на кшталт того, як це робиться в протестантських церквах.

Зараз лише констатуємо залежність церкви від її релігійної доктрини, яка може заводити в патову ситуацію. Внесення змін у релігійну доктрину загрожує церкві втратою своєї ідентичності. А збереження її ортодоксальності та архаїчності обмежує можливості впливу на свідомість парафіян та накладає підвищені вимоги до кліру щодо способу й стилю життя в суспільстві в цілому й серед своїх церковних громад зокрема. Адже церковна особа, яка у відповідності з релігійною доктриною має статус посередника між парафіянином і Богом, мусить свою богоугодність підтверджувати у всіх своїх життєвих виявах, передусім, благовірністю, благопристойністю, благочестивістю, благородністю, благочинністю, благозвучністю. І коли церковний служитель, навіть не замінюючи церковне вбрання цивільним одягом, бере участь у світських трапезах, де демонструє свої переваги кількістю випитого спиртного та спожитої непісної їжі в доктринальний піст чи взагалі дозволяє собі мати непристойний, як для людини, вигляд, він у такий спосіб публічно перекреслює релігійне, духовне, святе. Якщо ж небогоугодні та непристойні для людини життєві вияви трапляються у своєму корпоративному церковному оточенні чи наодинці, то це можна вважати прихованим цинізмом, святотатством, наругою над Богом.

По-четверте, розгортання на теренах сучасної України потужної діяльності церков неправославного спрямування та залучення до них широких верств і значної чисельності населення свідчить та наочно підтверджує як релігійну невизначеність наших громадян, так і те, що вони знаходять у цих церквах те, чого не побачили чи не знайшли в храмах православної церкви. Автор не знаходить підстав висловлювати якусь однозначну оцінку цьому явищу. Життя покаже, до чого може привести такий релігійний плюралізм у суспільстві. Хоча й можна зробити певне застереження, враховуючи історичні уроки та споглядаючи сучасну дійсність. Традиційна нетерпимість на

конфесійному ґрунті, мотивована сучасною комерціалізацією церковної діяльності, в ідеологічному вакуумі суспільства, що характерний для незалежної України, буде посилювати, а в загострених соціально-політичних ситуаціях може й резонувати суспільний розбрат, що не сприятиме утвердженню злагоди в українському суспільстві. А від комерціалізації церковної діяльності застерігав сам Ісус Христос[179].

По-п'яте, найменше сподівань на сформованість стійкої релігійної свідомості в можновладців, які ходять до багатьох церков, а не лише православної, й визначально формують попит на церковне будівництво різних конфесій, оскільки в основному за їхньої підтримки й фінансування воно відбувається. Індикаторів, що свідчать про несформованість у них будь-якої релігійної свідомості достатньо, серед яких інтегральним показником є відсутність у їхніх душах праведності, а отже, святості та совісті. Мабуть, це єдине, в чому представники вітчизняного істеблішменту одностайні й послідовні, невпинно демонструючи цинізм у своїх життєвих виявах українському народові, вийшовши з його лав, а точніше, покинувши ці лави.

Є очевидним, що православна церква перебуває перед новими історичними викликами й випробуваннями. Наскільки успішною вона буде у своїх відповідях на них, настільки реальним, а не номінальним буде її утвердження серед своїх парафіян та в суспільній свідомості українського народу. Самій церкві, її ієрархам та кліру в цілому належить відповідати цим викликам та випробуванням. Але без довіри й підтримки народу істинну церкву не розбудуєш. Довіру силоміць не візьмеш, як насильно не втовкмачиш і віру у свідомість. Довіру не вибудуєш на обмані й шулерстві, до чого зазвичай запобігають проповідники-гастролери шарлатансько-сектантського штибу. Довіру можна лишень заслужити служінням Богу й народу, а не тим, хто його гнобить та принижує людську гідність.

Без урахування історичних уроків, отриманих у результаті своєї діяльності, та цивілізаційних реалій початку третього тисячоліття, які докорінно відрізняються від соціокультурного й загальноцивілізаційного контексту перших століть після Різдва Христового, церковне

[179] Євангелія від Св. Маттея. Голова 21.: «12. І прийшов Ісус у церкву Божу, й повиганяв усіх, що продавали да торгували в церкві, й поперевертав столи в міняльників, і ослони в тих, що продавали голуби; 13. і рече до них: Писано: Дом мій дом молитви зватиметься; ви ж його зробили вертепом розбійників.» Святе письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською / [пер. П. О. Куліша, І. С. Левецького, І. Пулюя]. – К. : Вид-во «Рада», 2000 – С. 24.

відродження може набути сурогатних форм на кшталт того, як це виглядає з відродженням козацтва.

Відродження й розбудова православної церкви не означає повернення у темне середньовіччя, тим паче, до його витоків[180]. Треба оглянутись і схаменутись, що ми живемо на початку третього, а не першого тисячоліття, коли народ був темний і забитий, а писемність і грамотність була привілеєм пануючих верств, у тому числі церковних служителів. Гріх повертатись до того, коли простій людині в суспільстві відводиться роль не мислячої комашки, з якою ніхто не рахується й на яку кожен, хто стає пихатим у такому суспільстві, норовить наступити.

Має бути усвідомлення, що дистанціювання церковної особи від інтересів народу через потакання інтересам можновладців – це двохсторонній процес. Віддаляється, а точніше відчужується не лише церковна особа від простих людей, а й ці люди відчужуються від такої особи. До яких крайніх меж може доходити відчуження церковних служителів і простих людей, засвідчує історія. Коли це поодинокі випадки, тоді це проблема окремої церковної особи – втрата нею авторитету й довіри в середовищі тих людей, на яких поширюється її церковний вплив. А коли це стає системою, тоді варто глибоко задуматись й усвідомити відповідальність цілої церковної інституції перед Богом і народом, яким вона покликана служити. Якщо церква зайняла суспільну нішу цієї інституції, але не виконує належним чином своєї суспільної ролі, тоді в соціальному просторі, на який поширюється вплив її, відкриваються шлюзи для заповнення його вщент аморальністю й цинізмом.

Оскільки в Україні спостерігається тенденція ескалації аморальності й цинізму, що негативно корелює із церковним бумом, зокрема розбудовою московських храмів, цілком логічно виникає питання: «Як запобігти тому, щоб відродження православ'я в пострадянському просторі не переродилось в квазі-релігію, коли є церковні храми і в них достатньо церковних служителів та регулярно здійснюються церковні служби, які відвідують прихожани, а істинна віра в Бога відсутня в душі, тому що з неї вигнано совість і праведність?». Скільки таких душ серед тих, хто відвідує церковні служби, і серед тих, хто ці служби править? Чи, можливо, та смертна

[180] Жабкина Лукерья. РПЦ ПРОПАГАНДИРУЕТ ВОЗВРАТ К СРЕДНЕВЕКОВЬЮ. В списке «вечных русских ценностей» любовь оказалась на последнем месте / Лукерья Жабкина // КОМЕНТАРИИ. – 2011. – №6, 11 февр.

людина, яка одягла церковне вбрання за визначенням уже совісна й праведна? Мала б бути такою. А чи є? Лицемірство не здатне дійти до Бога. Тому вдавана набожність є квазі-релігією. Ось над вирішеннях таких питань мав би, передусім, бідкатись Московський патріарх, а не перейматись «сотворєнієм неоімперського міра», у якому він прагне легітимізувати свій статус-кво керівника наддержавної церкви неіснуючої наддержави[181].

Міжцерковні напруження в лоні православ'я виникають не на ґрунті доктринальних розбіжностей у розумінні й тлумаченні християнських цінностей, а на міжусобицях церковних ієрархів у їхній непримиримій боротьбі за церковну владу, у яку вони втягують своїх парафіян та світську владу і створюють у суспільстві смуту та розбрат замість того, щоб сприяти злагоді й миру в ньому. Як церковні керівники заради суспільного блага здатні піднятися вище своїх владних амбіцій та усмирити власну пиху – це питання їхньої совісті. Але коли вони віддають пріоритет власним амбіціям, ціною яких є розбрат і смута в суспільстві, і нехтують відповідальністю перед Богом і народом за такий гріх – це не лише питання їхньої совісті, а й гостра суспільна проблема. У суспільстві є влада, яка покликана розв'язувати суспільні проблеми, а краще – упереджувати їхнє виникнення. Це питання не совісті, а відповідальності влади перед своїм суспільством і народом.

На переконання автора, православна церква має шанси суттєво зміцнити свої позиції й розширити вплив на суспільну свідомість

[181] «Доречно наголосити, що між Патріархатами в Україні немає відмінностей ні в сповідуванні віри, ні в догматах та канонах, ні в традиціях богослужіння. Суперечності та протистояння притаманні відносинам церков, що пов'язується із московською та українською (національною) церковними традиціями. На шляху подолання протистояння основні церкви дотримуються неоднакового бачення майбутньої долі православ'я в Україні, і, відповідно, по-різному оцінюють перспективи створення єдиної помісної православної церкви. Так, УПЦ вважає себе єдиною повноправною наступницею Візантійської традиції в Україні, попри свою єдність з Московським патріархатом, що заперечується УПЦ КП. Глава останньої Філарет заявляє, зокрема, Росія, так само як і Москва, не мають права називатися Руссю, оскільки в X-XI століттях Москви ще не було як населеного пункту. Складається враження, що УПЦ дійсно бракує історії: доки давній Київ перебуває в юрисдикції Московського патріархату, останній ніби має власну історію. Якщо спадкоємцем спадщини Київської Русі стає самостійна українська церква, Патріарх Московський опиняється в делікатній ситуації «голого (з історичної точки зору) короля».» Недюха М.П. Правова ідеологія українського суспільства: Монографія / М. П. Недюха. – К. : «МП Леся», 2012. – С. 257–288.

українського народу, не вносячи принципових змін у свою релігійну доктрину та обрядовість, завдяки лише декільком чинникам, зокрема: дистанціюванням від можновладців і реальним, а не вдаваним чи то номінальним, служінням на благо та в інтересах народу, не позиціонуючи себе як інституцію чи засіб експлуатації простого люду та маніпулювання свідомістю громадян в інтересах владних суб'єктів; підвищенням вимог до кліру не лише в навчанні церковній грамотності, а й, найголовніше в праведному способі життя, який має слугувати взірцем святості; сповідуванням філософії громади, яка допомагає парафіянам згуртовуватись у церковних приходах і долати соціальну відторгнутість, неприкаяність та задовольняти вітальні й духовні потреби.

В середовищі сучасного українського істеблішменту є й такі, хто не демонструє цинізм. Але, на жаль, їхня життєва позиція не визначає результуючу нашого суспільного розвитку та не репрезентує обличчя, а точніше нутро, української влади в новітньому державотворенні. Й до того ж, таких все менше стає в лавах вітчизняної влади. Одні, не витримуючи спокус від можливостей, які надає їм влада для забезпечення власного благополуччя, піддаються відповідним метаморфозам. Інших, які принципові у своїй праведності, система влади виштовхує зі своїх лав або перемелює своїми лещатами, коли вбачає в них для себе загрозу. Від незагрозливих влада дистанціюється й ізолюється як від диваків.

На феномені праведності як дивакуватості зробимо наголос. Г. Сковорода за свою праведність, якою він вирізнявся на тлі цинізму влади й церкви, отримав статус дивака[182]. З «легкої руки» церковних служителів чверть століття поневірявся з торбою по чужих хатах, сіючи зерна мудрості у свідомість і пам'ять українського народу[183].

---

[182] Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. Попович ; [худож. оформ. О. Білецького]. – К. : Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.

[183] «Ми, українці, народ глибокої духовної традиції. Світогляд наших предків мав надзвичайну життєздатну, життєстверджуючу силу, дозволяв нашому народу відроджуватись з попелища та хаосу в найтрагічніші часи його історії. Зразком творчого підходу до наявних у світі духовних цінностей, використання їх для потреб українського народу може бути подвижницька діяльність нашого видатного мислителя Григорія Сковороди. Його твори перегукуються з Платоном і кініками, біблейськими текстами і середньовічною патристикою (особливо Августіном), Спінозою і багатьма іншими мислителями усіх часів. Пафос його творів спрямований саме на просвітництво рідного народу, на дороговказ і шлях до земного щастя. Зрозуміло, що створити сьогодні науковий світогляд, який би дав відповіді на жагучі проблеми людського життя – завдання не з легких. Але

Згодом, після смерті філософа, народ увічнив ім'я свого праведника-мудреця в національній пам'яті. Це справедливо й морально. Але цинічно, коли сьогодні, в умовах незалежної України, а не метрополії, праведники сприймаються як диваки. І якщо непошану до праведників з боку влади можна пояснити її цинічною природою, то церква не повинна в цьому відношенні уподібнюватись владі, а тим більше солідаризуватись з нею в цинізмові. Чи праведникам ніколи не судилося бути шанованими за життя навіть церквою? Але ж непошана праведності – це нехтування святістю, отже потурання гріховності. А шанування святості заднім числом, без наслідування їй у реальному житті – це лицемірство, отже цинізм[184].

Тому, що новоявлені, хто з компартійно-комсомольсько-господарської номенклатури, а дехто із соціального дна, українські можновладці зненацька стали «набожними», є банальне пояснення – вигода. Саме вигода можновладців у набожності не стільки своєї, як підвладного їм населення, у впливі на церкви й церковних служителів як пастирів цього населення, є основним локомотивом нинішнього церковного буму в Україні[185]. Українська влада споріднюється з

його потрібно вирішувати. Досвід показує, що не лише марксизм-ленінізм неспроможний виконувати роль дороговказу у нашому поступі. Не менш безпосередньою, на жаль, є традиційна ортодоксальна релігія з її проповіддю нікчемності людини, марності її творчих зусиль, заклику до індивідуального спасіння через аскезу з її пасивним несприйняттям оточуючої реальності, непротивлення злу, турботами лише про потойбічне життя тощо.» Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2004. – С. 189.

[184] Євангелія від Св. Маттея. Голова 27.: «28. Так і ви зверху являєтесь людям праведні, в середині ж повні лицемірства та беззаконня. 29. Горе вам, письменники (книжники – прим. авт.) та Фарисеї, лицеміри! що будуєте гроби пророків та украшаєте пам'ятники праведників, 30. і мовляєте: Коли б ми були за часів батьків наших, не були б спільниками їх у крові пророків. 31. Сим же свідкуєте самі себе, що ви сини тих, що вбивали пророків.» Святе письмо Старого і Нового Завіту. Мовою руcько-українською / [перекл. П. О. Куліша, І. С. Левецького, І. Пулюя]. – К. : Вид-во «Рада», 2000 – С. 27.

[185] «Цинічний розум вже не наївний, він у парадоксальний спосіб постає просвіщенною хибною свідомістю: чітко усвідомлюючи хибність, усвідомлюючи, що за ідеологічними універсаліями криються приватні інтереси, він аж ніяк не збирається відмовлятися від цих універсалій. Він давався взнаки в радянській бюрократії, представники якої не вірили вже в ідею, а використовували її в своїх інтересах. Такий цинізм проступає і в сучасній ситуації тероризму, коли лідери терористичних акцій, які ідентифікують себе з новоєвропейською суб'єктивністю, використовують традицію, для своїх приватних цілей. Вони захищають релігію не

більшовицькою владою цинізмом, але вона докорінно від неї відрізняється своєю безідейністю. В Україні немає не лише ідеології, а будь-яких ідей, які б консолідували суспільство й народ у державотворенні й визріванні та зростанні українських громадян у політичну націю, визначальним критерієм чого є успішна Держава для всього народу, а не держава як інструмент збагачення для купки обраних з нього. Те, що проголошується з олімпу чи підмостків влади є цинічним популізмом, оскільки першими дискредитують і зраджують ідеї ті, хто їх проголошує. Про національну ідею, яка б мала згуртувати народ у незалежній Україні, але теж була девальвована, зганьблена й сплюндрована спекулятивним використанням у виборюванні влади для власного, а не загальнонаціонального використання, йтиметься в останньому підрозділі цього розділу. А зараз лише зазначимо, що ідеї не оволоділи масами в Україні в пострадянський період тому, що не було власне ідей. Влада виявилась нездатною на продукування конструктивних ідей. Ще більшу неспроможність вона продемонструвала в продуктивній реалізації будь-яких ідей, окрім деструктивних для суспільства та народу й вигідних для себе проектів та схем. Але владі треба володіти масами. Ось тут і знадобились церкви[186].

Тоді, на зорі радянської влади, щоб попасти в її структури та якнайдовше затриматись у них, було вигідним безбожництво як ознака прихильності до комуністичної ідеологічної доктрини, що треба було підтверджувати войовничим атеїзмом, найбільш жорстокі вияви якого закінчувались руйнуванням церковних храмів та нищенням їхніх служителів. Такі життєві позиції владних суб'єктів були зумовлені чи продиктовані комуністичною ідеологічною доктриною, адептами й втілювачами якої вони зобов'язані були ставати. Соціальний статус владних суб'єктів передбачав їхню відповідальність не лише за проповідування комуністичної доктрини, яка була протиставлена будь-яким іншим ідеологіям та релігійним доктринам, а й за втілення в життя її положень. Це спонукало до певної послідовності у

тому, що вірять в її істинність, а тому, що релігія і пов'язана з нею субстанційна моральність може бути використана з метою маніпуляції народом. І така соціологічна інструменталізація релігії ще небезпечніша, ніж відкрита її критика.» Етос і мораль у сучасному світі / Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 35.

[186] «там, де є релігія, там легше запровадити військову дисципліну» Макиавелли Н. Государь. Рассуждение о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве / Н. Макиавелли ; [предисл., комент. Е.И. Темнова]. – М. : Мысль, 1996. – С. 142.

сповідуванні життєвих цінностей та діяльності тих, хто позиціонував себе прихильником та носієм і втілювачем ідей та положень цієї доктрини. Таке позиціонування було невід'ємною складовою влади, тобто її атрибутом. Хто нехтував цим атрибутом, автоматично втрачав і владу.

Зараз абстрагуємось від хибності комуністичної ідеологічної доктрини й від критичного аналізу її сутності, а з'ясуємо механізм оволодівання масами через ідеологію, з допомогою якого радянська влада не підганяла у спину, а вела за собою народ до втілення у життя проголошених нею ідей, планів, проектів. За будь-якого критичного ставлення до соціальних феноменів науковий підхід спонукає до неупередженості у їх дослідженні. Ця ремарка доречна в контексті здійснюваного аналізу. Незважаючи на весь тоталітаризм і репресивність радянської системи влади, які нічим не можуть бути виправдані, було б упереджено й некоректно залишити поза увагою феномен саме як раз ведення владними суб'єктами за собою народних мас у здійснюваних суспільних проектах, коли демонструвались героїзм, звитяга, самовідданість не зі страху, а за совістю як керівників, так і їхніх підлеглих. Й ведучою ланкою у такому механізмі ведення народних мас був приклад тих, хто ними управляв. «Роби як я!» або «Комуністи вперед!» тривалий період радянського часу були не популістськими гаслами владних суб'єктів на кшталт нинішніх, а реальними й продуктивними закликами, які сприяли єднанню влади з народом та згуртовували суспільство. Для більшості керівників – бути прикладом для наслідування, братись за тяжчі ділянки роботи, нести відповідальність за прийняті рішення й власні дії, тоді ставали смисложиттєвим кредо.

Доки влада підтверджувала власним прикладом прихильність до проголошуваних нею цінностей, доти народні маси й вірили владі та проявляли самовідданість і звитягу в суспільних перетвореннях не за гроші, а за ідеї. Коли ж влада почала віддалятись від народу й вибудовувати свій стиль і спосіб життя за іншими нормами та власними преференціями, тоді народні маси це сприйняли як зраду їм і тим цінностям, що були задекларовані комуністичною доктриною. Для українського народу моментом істини такої зради стала Чорнобильська катастрофа, коли дітей й онуків владних суб'єктів оперативно евакуювали з Києва, а народних дітей вивели на першотравневу демонстрацію під радіацію.

Покинутий радянською владою український народ кинув цю владу в історичний смітник на своєму референдумі у 1991 році.

Започаткована ним державна влада мала б належним чином оцінити свою незалежність від метрополії й віддячити своєму народові вірним служінням на його благо. Але не так сталося. Влада майже зі старту свого започаткованого народом існування стрімко почала дистанціюватись від цього народу. Влада дуже швидко зметикувала щодо того, які шалені можливості в неї відкриваються для власної вигоди, коли їй не треба бути підзвітною й підконтрольною метрополії чи якійсь іншій вищій керівній інстанції. Ще в першій половині 90-х років була якась підзвітність влади народові, а потім вона все більше почала ставати номінальною. І результати новітнього державотворення, як кажуть, у наявності.

Якщо порівняти, що було збудовано, а що зруйновано в Україні за перші сімнадцять років утвердження більшовицької влади, яка була промосковською, й що відбулося в цьому сенсі під проводом незалежної всенародно обраної української влади, то результат буде не на нашу користь. За цей же період тій владі вдалося здолати безробіття, а доморощена влада з кожним роком безробіття примножує. При цьому треба взяти до уваги, що Україна на старті започаткування радянської влади була аграрною й до того ж тотально зруйнованою та виснаженою двома війнами, а у свою державну незалежність вона входила розвиненою сучасною індустріальною країною з атомною енергетикою, ядерною зброєю, космічними технологіями й потужним аграрним сектором економіки, який утримував соціальну інфраструктуру сільської місцевості й сприяв розвиткові українських сіл. Зараз ці села соціально деградують, фізично руйнуються й реально вимирають. Зламано віковічний соціально-трудовий ритм українського села. Суспільно незатребувані селяни тиняються неприкаяними у своїх селах, мов у резерваціях. На тлі такої руйнації й убозтва розкіш і золотий блиск церковних храмів, які з'являються в нашій сільській місцевості, мов гриби після дощу, не лише сприймаються дисонансом, а й наштовхують на сумні роздуми та неоптимістичні розмірковування щодо істинності в утвердженні праведності й моральності в нашому суспільстві.

Тодішні радянські успіхи в розбудові економіки й держави не можуть виправдати людські жертви, серед яких були й церковні служителі. Але й нинішня суспільна руйнація як наслідок цинізму й некомпетентності влади не має морального виправдання, оскільки вона породила й продовжує невпинно множити чисельні гуманітарні жертви. Й церковні служителі не мають бути в союзі з можновладцями, які творять суспільне зло. Цинізм радянської влади був

запрограмований чи закладений комуністичною ідеологічною доктриною, яка передбачала примат суспільного над індивідуальним й суто особистісним. Цинізм української влади породжується вмотивованою матеріальною вигодою, безідейністю й безвідповідальністю її суб'єктів, що культивує домінування індивідуальних та корпоративних інтересів над суспільними. Але ж таким полярним крайнощам деформованих суспільних трансформацій, що сходяться в цинізмі, заручником якого стає народ, є розумні й по-справжньому цивілізовані альтернативи, коли влада не експлуатує нещадно народ й не паразитує на ньому, а виконує компетентно свою суспільну роль. А церковні інституції сприяють підтриманню моралі, злагоди й згуртованості в суспільстві на шляху його успішного цивілізаційного розвитку.

Показовими в цьому сенсі є Федеративна Німеччина та Японія. Німеччина менше, ніж за два десятиліття, тобто в межах періоду нашої державної незалежності, відродилась не метафорично, а буквально з попелу й зайняла чільне місце не лише серед західноєвропейських держав, а й у світі. Японія за три десятиліття з феодальної й відсталої модернізувалась у світову супердержаву. І це політично-економічне диво відбулося в країні з обмеженою територією, як для такої чисельності населення, та за відсутності власних сировинних ресурсів.

Унікальним щодо порівняння соціального експериментування в межах соціумів з власними державами є досвід Південної та Північної Кореї. Ці країни споріднені історично, етнічно, мовно, ментально, культурно, географічно. Їх відрізняє лишень модель політичного й економічного устрою на незначному відрізку історичного часу. У результаті обрання різних шляхів суспільного розвитку один і той же народ бідує й злидарює, потерпає від свавілля й цинізму влади, можна сказати без перебільшень, перманентно перебуває в стані гуманітарної катастрофи в державі, яка заклякла у фазі військового комунізму, й живе повноцінним цивілізованим життям у країні, яка пішла альтернативним шляхом й за цей період увійшла до числа лідерів земної людської спільноти.

Північна Корея наочно демонструє вичерпаність й безперспективність диктатури влади та закритості суспільства в забезпеченні його успішного розвитку в сучасному загальноцивілізаційному контексті. Це показовий урок тим, хто сподівається на одноосібну міцну владу чи руку в суспільстві, яка одним махом у ньому має навести порядок й запровадити справедливість. Як історія, так і сучасність підтверджують, що така влада дуже дорого коштує народові й не лише через втрату ним свободи. Авторитаризм неминуче приводить до диктатури,

а це потребує колосальних ресурсів як на утримання системи влади, передусім, її силових структур, так і на розвиток економіки закритого типу, яка приречена на вічне відставання від світових досягнень. Одна країна не може виробляти все і так якісно, як це робить економічно інтегроване й спеціалізоване світове цивілізоване співтовариство. Це підтвердила економіка Радянського Союзу.

Україна за багатьма параметрами того, що в ній діється й коїться, не стикується з цивілізованою спільнотою, де сповідується реальна демократія й прагнуть жити за законами. У такий спосіб вона подає ознаки закритого суспільства, й, передусім, тим, що влада живе не за законами, а за правилами, які встановлюються й постійно змінюються нею за межами чинного правового простору. Про дотримання норм моралі некоректно й згадувати, оскільки ними тотально нехтують. Це паралізує суспільний розвиток та заводить у безвихідь саму владу, яка є заручником власного свавілля й цинізму. За європейським історичним часом, світовою геополітичною ситуацією та безідейністю вітчизняної влади Україна реально трансформуватись у закрите суспільство, на щастя, не може. Але такий невизначений стан суспільства довго тривати не може. За оцінками міжнародної спільноти Україну вже відносять до захоплених держав, визначальним критерієм чого є залежність держави не від народу, а від олігархічно-кримінальних кланів[187].

Для нас ближче Німеччина як приклад для наслідування у відродженні економіки країни, де була загальнонаціональна ідея та відповідна їй політика затягування ремінців проголошена й суворо дотримувалась всіма, починаючи з державних мужів. Коли це відбувалось, ніхто, починаючи з вищих державних чинів і закінчуючи керівниками місцевого рівня, не дозволяв собі розкошувати ні в службовому, ані в приватному житті, ні за власні накопичення, ані тим паче за державний бюджет. Коли бідував народ, вони не розтринькували на гедонізм та всілякі витребеньки гроші, не купляли й не їздили на

[187] «Найбільш проблематичним видається майбутнє захоплених держав. Почати з того, що політичні рекомендації представникам влади, що перебуває в полоні фінансових вигод, які «дарують» їм олігархи, можуть бути приблизно тим самим, що й показувати лисиці якісь нові виходи з курятника. У крайніх проявах захоплення держави уряди та їхні олігархічні господарі є невіддільними. Можна уявити, що хтось із цих осіб почне прагнути «узаконення» свого становища й історичної слави і буде схильним приймати поради щодо того, як подолати владу олігархів.» Гаврилишин Олег. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / Олег Гаврилишин ; [пер. з англ. Андрія Іщенка]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 332.

фантастично дорогих у вимірах прожиткового мінімуму та мінімальної пенсії автомобілях, не будували власних палаців і не оздоблювали службові приміщення, офіси за такими видатками, що не можуть дозволити навіть сьогодні представники справжньої, а не бутафорної як у нас, національної еліти Федеративної Німеччини. Вони не робили державу інструментом особистого збагачення за рахунок власного народу.

У нас же все відбувається навпаки. Німці рухались з глибокого провалля тотальної руйнації на нульовий рівень попередніх досягнень своєї економіки, а потім далі вгору, що забезпечило їм почесне місце серед країн-лідерів сучасного цивілізованого світу. Ми ж через виміри благополуччя не лише матеріального, а й морально-психологічного широкого загалу громадян, які, власне, й репрезентують український народ, умудрились з рівня їхньої хоча й мінімальної, але соціальної захищеності та впевненості в завтрашньому дні зіпхнути їх, мов бульдозером, у соціальне провалля. Коли ці громадяни своїм волевиявленням приймали рішення мати власну Державу, в нас не було тотальної повоєнної руйнації, а були розвинуті трудові колективи, в яких об'єднувались кваліфіковані кадри, що були налаштовані не на гедонізм та соціальний паразитизм, а на продуктивний соціальний темпоритм життя.

Отже, завершуючи цей підрозділ, що присвячений висвітленню проблеми компетенції церкви й компетентності церковних служителів у підтриманні моралі й злагоди в суспільстві, з'ясуємо можливі наслідки й небезпеки для цивілізаційного розвитку від симбіозу влади й церкви, коли пріоритетом стають не служіння Богові й народу, а персональна вигода владних суб'єктів і церковних служителів будь-яких конфесій, а не лише православної.

Виходимо з того, що в сучасній техногенно й технократично цинічній цивілізації релігію можна розглядати як своєрідні форпост, ар'єргард і редут суспільної моралі й моральності людини. Адже на відміну від світського життя, де мораль підмінюється законами, які у своїй сутності, а ще більше в юридичних інтерпретаціях можуть бути цинічними, релігійне життя передбачає шлях людини до Бога лише через мораль і совість. Поза мораллю й совістю дійти до Бога не можна. Релігія репрезентується церквами та їхніми служителями. Той, хто стає церковним служителем, займає певну нішу чи місце в релігійній діяльності, яке за визначенням має бути святим. Звідси постає моральна відповідальність церковної особи, яка зайняла відповідне місце в церковній ієрархії. Якщо вона займає місце церковного служителя заради вигоди й зиску та ситого й заможного

життя, безвідносно того, як досягнення цього узгоджується з мораллю й совістю, можна констатувати, що місце в релігійній діяльності зайняте неправедною людиною.

Індикатором чи ознакою їхньої неправедності в суспільному оточенні є те, коли церковні служителі позиціонують свою прихильність і підтримку суб'єктам, які здійснюють неправедні життєві вияви. За таких умов те місце, де має бути святе, займається його антиподом. Доки там буде інше, святому на це місце зась. Коли таке трапляється випадково, це є проблемою локального рівня, яка врегульовується системою церковної інституції. Але коли це набуває системного характеру, то на місці справжньої релігії з'являється квазірелігія.

Отже, неприйняття праведності як святості в життєвих виявах людини за критерій істинної релігійної свідомості, результатом чого є віра в Бога, створює передумови в суспільстві для псевдо- чи ерзац-набожності, що посилює й резонує цинізм влади, особливо коли та безідейна. Для безідейної влади ерзац-набожність – дуже зручний засіб маніпулювання масами через вплив на їхню релігійну свідомість. А можливість управляти масами через їхню релігійну свідомість мотивує владних суб'єктів до безідейності, принаймні конструктивної, тобто раціональної. Адже для генерування конструктивних, раціональних ідей, реалізація яких може забезпечити ефективний суспільний розвиток, треба, по-перше, напружуватись у компетентності й бути відповідним їй, а по-друге, виявляти ще вищі компетентність та зусилля, щоб проголошені ідеї втілити в життя. Й по-третє, що найбільш невигідне для влади, поступатись власними інтересами заради суспільного блага. Безідейність вигідна для влади, оскільки ідейність, на відміну від популізму, треба підтверджувати зримими результатами своєї діяльності, що забезпечують наближення до проголошених ідеалів[188].

[188] «Справді, кожен ідеал спрямований на далеку перспективу. Одначе він цілком придатний для того, щоб бути критерієм оцінки стану справ уже сьогодні. Це одна з причин «непотрібності» ідеології для сучасної української влади. Можновладці також картають Українську Ідею за її вимогливість організовуватись, напружитись. І тут також немає нічого дивного – це ж бо так контрастує з ментальною розніженістю, етичною розмитістю й духовними лінощами, що продовжують домінувати в коридорах влади. Складається враження, ніби влада боїться навіть підступатися до цієї проблематики, адже ідеологія констатує необхідність стратегічного мислення й перспективних суспільних трансформацій, а сучасні розпорядники владних посад функціонують за принципом carpe diem (Буквально «зривай день», тобто користуйся сьогоднішнім днем за Горацієм).» Михальченко Микола. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / Микола Михальченко, Зореслав Самчук. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1998. – С. 33.

Ерзац-набожність, коли в суспільстві зневажається праведність і нехтується мораль, не піддається публічному спростуванню й звинуваченню в популізмі та обмані. По-перше, сповідування тієї чи іншої релігії – це особиста справа, а не суспільна, й свобода совісті не підлягає сторонньому контролю й підзвітності. По-друге, будь-яка релігійна доктрина ірраціональна за своєю сутністю й не підлягає раціональному аналізові, а тим паче критиці, як то можливо у відношенні до проголошуваних владою ідей. За те, що написано у Святих писаннях, ніхто відповідальності не несе. Це сприймається як даність. Церковні служителі виконують роль трансляторів, інтерпретаторів, проповідників релігійних текстів та настанов.

Тому тим, хто вдає з себе віруючого, не потрібно напружуватись, щоб усвідомити сутність віросповідання, у якому він себе ідентифікує. І не треба звітувати перед народом за втілення релігійної доктрини. Достатньо проголосити себе віруючим й імітувати це необов'язково регулярним й систематичним відвідуванням церковних храмів й участю в релігійних практиках. Бажано не плутати конфесії. Але в умовах сучасного українського соціуму це не є принциповим. У нас в залежності від політичної кон'юнктури міняються як партії, так і церкви.

Більше того, в одній особі одночасно може вміщуватись як багатопартійність, так і багатоконфесійність. Коли сповідується цинізм, тоді продається все, але спершу – совість. Зрада заради отримання влади стала суспільною нормою в сучасному українському суспільстві. Коли в суспільній свідомості влада й зрада ототожнюються як споріднені поняття, тоді залишається мало сподівань на патріотизм, самовідданість, звитягу її громадян заради суспільного блага.

Вдавана набожність дає змогу публічно висловлювати будь-яку нісенітницю й не нести за це ніякої відповідальності, оскільки віра сприймається на віру. Передовсім, хто вірить і сприймає лицемірство за реальну набожність. Звідси постає проблема релігійної свідомості парафіян конкретних церков та храмів. Адже громадяни, які відвідують церковні храми з поваги чи за традицією або взагалі туди не ходять й раціонально аналізують те, що відбувається в нашій соціальній дійсності, здатні до критичного сприйняття ерзац-набожності. Таке населення не зручне для маніпулювання свідомістю й управління.

Зазвичай щиро, а не лицемірно невіруюча людина починає звертатись до Бога не в благополучні часи свого життя, а тоді, коли це життя стає скрутним або взагалі нестерпним. Більшість громадян

України увійшла в пострадянський період невіруючими. І те, що багато з них почали торувати дорогу не лише у свята, а й у будні дні до церковних храмів, є ознакою саме їхньої життєвої скрути. Для церковних служителів і влади чим більше парафіян, тим краще. Тут проглядається мотивація до знедолення громадян у тих, хто цинічний у своєму життєвому прагматизмові й заради власної вигоди готовий знехтувати праведністю, моральністю і навіть іменем Бога. А це союз з дияволом. Але ж від правди нікуди не втечеш, і правду нікуди не сховаєш. Як перше, так і друге можна лише до пори-часу імітувати.

Вже не підлягає спростуванню факт у новітній історії України, що масове знедолення її населення є наслідком гіпертрофованого збагачення невеликої чисельності осіб неправедним шляхом, й передусім, через використання влади в суспільстві. Зараз ці особи позиціонують себе хто в більшій, а хто в меншій мірі, набожними людьми.

У престольні свята фігурують на телеекранах зі свічками в руках й смиренними обличчями, які не здатні приховати цинізм та бездуховність душі. Регулярно здійснюють чартерними чи іншими рейсами паломництво у святі місця й, безумовно, до Гроба Господнього. Там демонструють ще більшу смиренність.

Виступають щедрими меценатами будівництва та утримання церковних храмів, що в реальному контексті є спонсорством, а точніше, інвестиціями в церковні бізнес-проекти. Дають жалюгідні подачки у вигляді благодійних обідів та наборів продуктів знедоленим ними ж громадянам, що широко популяризується в масовій свідомості й рекламується в суспільстві як богоугодна справа.

Навідуються в інтернати й приюти до сиріт і покинутих напризволяще дітей, що є результатом соціального знедолення їхніх батьків цими ж можновладцями. Такі та інші разові благодійні акції з величезною помпою на широкий суспільний загал репрезентуються як альтруїзм і пожертвування можновладців й часто здійснюються в супроводженні церковних служителів. Реально злиденне й невлаштоване по-людські життя знедолених дітей і немічних дорослих з їхніми повсякденними стражданнями залишається за кадрами публічних благодіянь.

Але ж моральні діяння як богоугодні справи, які нарочито виставляються на показ для самореклами чи нарощування власного політичного капіталу, що в нашій соціальній дійсності тотожно реальному капіталу, перестають бути такими за визначенням. Адже моральним вважається той вчинок, коли доброчинність здійснюється не лише усвідомлено й добровільно, а й без розрахунку на визнання та

винагородження. Цьому вчив і наставляв Ісус Христос[189]. Пізніше І. Кант зазначав, що істинною нагородою за доброчинність є сама доброчинність.

З'явись сьогодні Месія перед такими «набожними» циніками, які відвідують його гроб, вони б виставили перед ним праведника як грішника і забили б його камінням, якби той сказав: «Хто вважає себе негрішним, першим кинь у грішника каменем»[190]. Воістину цинізм обділений совістю. А солідаризація в гріховності резонує зло, що в умовах ноосфери постає страшною руйнівною силою, яка здатна знищити не лише праведність, а й людство. Це підтверджується нашою соціальною дійсністю, коли циніки звинувачують в аморальності й гріховності праведників та своїми корпораціями руйнують суспільство, що як мінімум може призвести до втрати Україною державності. Про загрози науково-технічно озброєного зла для сучасної цивілізації мова в наступному підрозділі цього розділу.

Можна, зіпершись на концепти чи окремі положення релігійних доктрин, виправдати будь-яку гріховність людини, з огляду на її

---

[189] Євангелія від Св. Маттея. Голова 6.: «Остерігайтесь подавати милостиню вашу перед людьми, щоб вони вас бачили: а то не мати мете ніякої нагороди від Отця вашого, що на небі. 2. Тим, коли подаєш милостиню, то не труби в трубу перед собою, як роблять лицеміри по школах та по вулицях, щоб здобути слави в людей. Істино глаголю вам: Мають вони нагороду собі. 3. Ти ж, як подаєш милостиню, то нехай ліва рука твоя не знає, що робить права: 4. щоб твоя милостиня була потайна, а Отець твій, що бачить потайне, віддасть тобі прелюдно. 5. І коли молишся, не будь таким, як лицеміри; бо вони люблять молитись, стоячи в школах та по розхідних улицях, щоб їх бачили люде. Істино глаголю вам: Мають вони нагороду собі.» Святе письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською / [пер. П. О. Куліша, І. С. Левецького, І. Пулюя]. – К. : Вид-во «Рада», 2000 – С. 7.

[190] Євангелія від Св. Йоана. Голова 8.: «Ісус же пішов на гору Оливну. 2. Вранці ж ізнов прийшов у церкву, і всї люде приходили до Него, й сівши навчав їх. 3. Приводять же письменники (книжники – *прим. авт.)* та Фарисеї до Него жінку, схоплену в перелюбі, і, поставивши її посередині, 4. кажуть Йому: Учителю, сю жінку схоплено в перелюбі, на самому вчинку. 5. В законї ж Мойсей нам звелів таких каменувати; Ти ж, що кажеш? 6. Се ж казали, спокушуючи Його, щоб мали чим винувати Його. Ісус же, схилившись до долу, писав пальцем по землі. 7. Як же не переставали питати Його, піднявшись рече до них: Хто з вас без гріха, нехай перший кине камінь на неї. 8. І, знов, схилившись до долу, писав по землі. 9. Вони ж, почувши й докорені совістю, вийшли один за одним, почавши від старших та аж до останніх; і зостався один Ісус та жінка, стоячи посередині. 10. Піднявши ся Ісус і нікого не бачивши, тільки жінку, рече їй: Жінко, де ж ті винуватели твої? ніхто тебе не осудив? 11. Вона ж каже: Ніхто, Господи. Рече ж їй Ісус: І я тебе не суджу: йди, і більш не гріши.» Там само. – С. 99.

первородний гріх та нездатність до безгрішності за своєю природою. Але чи буде це утвердженням праведності як святості, коли в такі способи виправдовується цинізм й ховається в білі одежі чорнота зла. Адже така позиція церковних служителів нічим не відрізняється від софістики й словоблуддя юристів, які за гроші роблять очевидних злочинців постраждалими, а їхніх жертв винними. І така позиція затуляє дорогу до Бога.

У сучасному українському суспільстві не припиняються дискусії щодо доцільності введення в освітні заклади християнської етики як навчальної дисципліни про мораль і християнські цінності. Не занурюватимемося в аналіз цієї дискусії, а зупинимо увагу лише на принципових положеннях. Ініціатори й прихильники цієї суспільної пропозиції аргументують таку доцільність тотальним падінням моральних засад в суспільстві, з чим неможливо не погодитись, й необхідністю формування у свідомості підростаючих поколінь вищих духовних цінностей, які репрезентує християнська етика, що теж не викликає заперечень. Остання теза й є чи не найбільш дискусійною, що дає підстави опонентам звинувачувати ініціаторів цієї пропозиції у дискримінаційному підході до освіти на релігійному ґрунті, який не враховує інші віросповідання громадян України. Є й інші контраргументи за межами будь-яких конфесій, які спираються на раціональне та правове підґрунтя. Одні вважають, що не можна допускати в освітніх установах симбіозу раціонального, яке дає освіта, та ірраціонального, які пропонує релігія, знання, оскільки це деформуватиме свідомість учнів у процесі становлення й розвитку їхніх особистостей. Інші апелюють до чинного законодавства, зокрема Конституції України, що передбачає відокремлення освіти як державної інституції від церкви як релігійної інституції.

Не пристаючи до жодної із зазначених позицій, хотілося б звернути увагу на інтегральний аргумент і водночас контраргумент, який чомусь залишається поза увагою в цій дискусії. Справа в тому, що мораль неможливо, як еліксир, виокремити із суспільних відносин в якусь окрему субстанцію, розлити в посудини і, як мікстуру порціями, дозуючи краплями чи ложками (можливо для декого й діжки виявиться мало – *прим. авт.*), роздавати аморальним чи не зовсім моральним суб’єктам соціуму. Мораль неможливо завчити й завдяки лише цьому стати моральним. Мораль, як і її антипод – цинізм пронизує наскрізь все суспільство й кожного, хто в ньому проживає. Суспільна мораль живе й підтримується в совісті кожної людини. Коли совість людини перестає бути цінністю в суспільстві, а шанується

цинізм, цим перекреслюється мораль і суспільною нормою стає аморальність. І проповіді, не лише християнські, цьому не зарадять. Тим паче, коли в селах поряд зі школами, що руйнуються й закриваються, розбудовуються церкви за кошти меценатів та спонсорів, які спричинили занепад цих сіл і суспільної моралі та розбагатіли на цьому. Що це саме так, знають як батьки, так їхні діти, що мають долучатися до моралі в такий спосіб. Чи додасться моралі в наших душах на тлі такого лицемірства й блюзнірства? Питання риторичне.

Навіть першокласник не повірить у мораль, що мовиться в проповідях і повчаннях, якщо вона не підтверджуватиметься в його реальному житті. Він прагматично зметикує, виходячи з наших суспільних реалій, що той, хто смиренно притримується моралі, до якої його закликають, приречений на жебрацький рівень життя, а по-справжньому розкошує той, хто її нахабно й цинічно порушує.

А особистим покаянням та спокутуванням власних гріхів перед Богом, що є запорукою очищення душі людини та відродження в ній сумління, яке в миру називається совістю, як виявляється в наших «релігійно-етичних» вимірах, не треба перейматись. Це справа намісників божих, а точніше, церковних служителів. Достатньо дати «на будівництво храму», й гріхи твої будуть списані. Чим більше даси, тим більші гріхи можна в такий спосіб списати. А щоб більше давати, треба більше мати. Те, що дається, затьмарює мораль і совість, які б мали зважати, а звідки ж воно і в який спосіб береться[191]. Арифметика такої «моралі» дуже проста, й тому вона наштовхує наших учнів і студентів не на роздуми про Всевишнього й високе покликання людини в земних справах, за які воздасться в потойбічному житті, а на прагматичні висновки щодо коротких шляхів до солодкого гріховного земного життя, яке явно випадає з лона справжньої людської моралі. Адже з нашого суспільного контексту випливає, що на моралі можна не лише спекулювати, пропихаючись у політику, а й мати успішний бізнес, який не гірше політики гарантує сите земне життя.

---

[191] «Внаслідок проведеної приватизації в Україні не сформувався чесний і ефективний приватний власник. Його місце переважно зайняв напівкримінальний (а іноді й цілком кримінальний) менеджерсько-власницький сурогат. Він діє двоїсто: а) підтримує довірені йому підприємства «на плаву»; б) бере за основу власний інтерес і всі сили спрямовує на використання підприємств для збагачення себе особисто і груп, кланів, що перебувають при владі. Яка грань діяльності переважує, вченим і пересічним громадянам відомо.» Михальченко Микола Іванович. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – С. 132.

В одну й ту ж саму річку неможливо зайти двічі, але можливо багато разів наступати на одні й ті ж самі граблі. То ж чи варто прагнути до нездійсненого й повторювати помилки? Адже доктринальний досвід влаштування суспільного життя багаторазово в історії людства підтвердив, що благими намірами може стелитись дорога до пекла земного[192]. На архаїці в майбутнє не потрапиш. А ерзац-архаїка нездатна відтворити й минуле. Й автентичний та непідробний цинізм веде людство не у світле майбутнє.

Зазначені сентенції не втрачають своєї актуальності й у вітчизняному церковному відродженні, яке за ознаками свого перебігу меншою мірою нагадує розбудову інституцій, що утверджують праведність, моральність, духовність і злагоду в суспільстві, а більшою мірою асоціюється із запровадженням засобу експлуатації українського народу, який з кожним роком все щільніше й міцніше припасовується на його шиї. Можновладці щедро діляться з церквами награбованим з радянського доробку, що отримано Україною в спадщину, та набутками від поточної експлуатації народу. Йдуть з ближнього й віддаленого зарубіжжя потужні інвестиції в розбудову церков на українській землі, які не обтяжують себе утвердженням моралі в нашому суспільстві й не переймаються долею українців та українством взагалі, а мають зовсім протилежні цілі та інтереси. Церкви та їхні служителі не потерпають від матеріальної скрути так, як інші важливі соціальні інститути, зокрема: культура, освіта, наука, охорона здоров'я. Ситий голодного не зрозуміє. Ця сентенція особливо актуальна для тих, кого грабують, експлуатують й ошукують. На цьому історичному етапі вона повчальна й для українського народу, який не шанує власну гідність.

---

[192] «Висловлення Великого Інквізитора водномить відкриває нам, де оці надзвичайно добрі цілі – які все виправдовують – відшукують: в історичному майбутньому. Наприкінці «історії» землю заселять «тисячі мільйонів щасливих дітей» – примушені до щастя й затягнуті в рай тими небагатьма, що будуть панувати над ними. Однак до цього ще довгий шлях, який мають супроводжувати незлічені вогнища аутодафе. А оскільки мету вважають абсолютно правильною, здається, що її слід досягти за будь-яку ціну. Коли мета – абсолютно добра, то її блага мають забарвити потворні засоби, які треба застосовувати на шляху до неї. Тут – тотальний інструменталізм, там – утопія; такою виступає форма нової, цинічної теодицеї. Разом з тим, людське страждання отримує історичну інтенцію; страждання прямо-таки набуває значення неусувної функції прогресу; страждання – це стратегія, зауважмо, страждання у формі заподіяння страждання іншим (інквізиція); стратег страждає остільки, оскільки знає, що він свідомо ошукує». Слотердайк П. Критика цинічного розуму / П. Слотердайк ; [пер. з нім. А. Богачова]. – Київ : Тандем, 2002. – С.197.

Але ж це шлях в історичне нікуди. Суспільство, в якому панує цинізм, разом із владою, яка його породжує, приречені на політичне й історичне фіаско. Народ, який дозволяє не лише затримуватись на своїй шиї недолугим можновладцям, а й поганяти себе, як робочу худобу, демонструє свою неадекватність можливостям й тому шансу, які надала йому історія для влаштування й полегшення свого становища та утвердження себе як самодостатнього суб'єкта в розпорядженні власною долею. Нездатність народу самостійно творити свою історію й розпоряджатись на власну користь своєю незалежністю можна кваліфікувати як його некомпетентність[193].

У цьому контексті доречна ремарка щодо позиціонування автора у відношенні до українського народу як об'єкта здійснюваного дослідження в загальноцивілізаційному контексті. Автор не відокремлює себе від народу й не виносить себе як суб'єкта аналізу за межі об'єкта дослідження й, тим більше, не протиставляє себе власному народові. Наш народ – це всі ми, в тому числі, й суб'єкти влади. І те, що вихідці з народу у владу відвертаються від народу й не повертаються до нього, це проблема не влади, а народу. Вірніше, спочатку народу, а потім і влади, яка втрачає своє опертя й перестає бути владою[194]. Без суверенного народу не може бути й незалежної

[193] «З унезалежненням України номенклатурна еліта, позбавлена нагляду згори (з Москви), розперезалася остаточно, ієрархія дозволеного деформувалася, тиск бюрократичної піраміди без партійної арматури послабився і т. д., отже, можна зневажати закон, красти, хамити не скільки кому дозволено, а скільки хто хоче. Суспільство почало нагадувати кримінальників, що вирвалися з в'язниці і влаштували собі «вольницю». Де тут до національної ідеї, до мови, до культури, до гідності! Тут би загребти якомога більше, набити шлунок і кишені, а решту заховати. А на душі без всесильної партії, без всезнаючого КГБ, без «народного контролю» якось незвично, неспокійно і не затишно, як собаці, що зірвалася з ланцюга і набігалася досхочу. Хочеться знову на ланцюг, хочеться коли не миски з помиями, то хоча б штурхана від хазяїна. Люди холопского звания сущие псы иногда: чем тяжелей наказание, тем им милей, господа, – писав ще в минулому столітті класик російської літератури, до речі, син українки.» Радевич-Винницький Ярослав. Україна: від мови до нації. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. – С. 221.

[194] «Підвладний ніколи не перетворюється на об'єкт, тому пануючий завжди знаходиться в залежності від його спротиву чи покори. Більш того: навіть якщо усунути мотив волевияву з боку підвладного, все одно сама наявність цієї постаті робить буття пануючого глибоко залежним від неї. Підвладний, який у диспозиції влади уособлює чисту продуктивність, і без володаря є дещо, тоді як пануючий без підвладного часто-густо – ніщо.» Пролеєв С.В. Метафізика влади : монографія / С. В. Пролеєв. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 20.

держави. Науковий аналіз – це, передусім, критичний аналіз, оскільки він має сенс тоді, коли є проблемність, яку необхідно досліджувати. Немає проблеми, – немає й предмету дослідження. Ще від Сократа вважається, «що духом науки є критика»[195]. Тому критичний аналіз соціальної дійсності, в якій ми живемо й яку творимо, через моральний вимір нашої відповідальності як співучасників цього творення автор усвідомлює і як самокритику.

На підставі здійсненого аналізу нашої соціальної дійсності мусимо зробити висновок, що той, хто спекулює такими поняттями, як мораль, совість, праведність, святість, духовність не лише деформує власну й суспільну свідомість, а й робить великий гріх. Чинить зло, а не добро. Це є вірним як за визначенням Небесної Правди, про яку нам сповіщають Священні писання, так і земної правди, про яку відаємо ми, оскільки здатні порівняти дійсне з Належним.

2.5. Адекватність людини буттю як інтегральний критерій її компетентності в умовах ноосфери

2.5.1. Обґрунтування актуальності проблеми компетентності з позицій її вимірності

Людство необачно нехтує мораллю ніби цивілізаційним архаїзмом, яка насправді є атрибутом людськості, а зробило ставку на закони, що є атрибутом цивілізації, яка у свою чергу розцінюється як модус людства на незначному відрізку його еволюційного шляху. Тому мораль ніколи не може бути підмінена законами, скільки б їх не творилось, хоча б тому, що її норми живуть у совісті кожної людини й автоматично регулюють будь-який її життєвий вияв через суспільно визнану загальнолюдську оцінну шкалу між добром і злом, правдою й кривдою, справедливістю й несправедливістю, рівноправністю й дискримінацією та іншими людськими доброчинностями й їхніми антиподами. А те, що не заборонене законом, а отже, дозволене в чинному правовому просторі, дуже часто, як підтверджує життя, випадає з норм моралі й множить неправедність у людському світі, що плодить на землі юристів за арифметичною, а сучасний цивілізаційний цинізм – за геометричною прогресією. З цього треба зробити відповідний висновок: якщо навіть всі земляни згодом стануть

[195] Попер Карл. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Попер. – Т. І. ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – С. 208.

юристами, моральність людства від цього не зросте. А без моралі воно приречене на самознищення.

Проілюструємо на прикладі визначених нами критеріїв обмеженість формально виписаного права в законах і нормативних актах розв'язувати й врегульовувати нагальні проблеми сучасного цивілізованого людства, які народжуються у його бутті, що суб'єктно й суб'єктивно об'єктивується безпосередньо чи опосередковано знаннями людини.

Багато з того, що в життєвих виявах людини може вважатись неграмотним і нерозумним, не може та й не має санкціонуватись юридично. Адже в такому контексті не розглядається проблема обмеження неграмотних людей, які роздобувають якимось чином фальсифіковані дипломи про освіту й отримують у такий спосіб допуск до здійснення певної фахової діяльності, в якій вони некомпетентні. Хоча це є дуже гострою, особливо для нашого сучасного суспільства проблемою, коли під фальсифікацією розглядати легітимні дипломи про вищу освіту, які не підтверджуються реальною компетентністю їхнього власника. Тим паче не мовиться про клінічні вияви нерозумності й безрозсудності людини, що визнається її суспільно небезпечною неадекватністю.

Йдеться про неграмотність і нерозумність, які потенційно в тій чи іншій мірі присутні в кожній нормальній людині. Навіть найпотужніший інтелект ще задовго до нашої епохи знань не міг претендувати на всезнайство. А зараз поготів нікому таке не дано. Кожен із нас періодично, а в сучасних умовах ноосфери доволі часто може потрапляти в ситуації, коли доводиться переживати відчуття браку наявних знань чи власного розуму, щоб бути адекватним цим ситуаціям. Проблема полягає не у внутрішньому переживанні своєї неадекватності через брак знань чи розуму, що є цілком природним для людини, яка з'являється в білому світі, адаптується до нього, соціалізується, розвиває свою особистість, прагне у своєму житті до самореалізації. Це має сприйматись як мотиваційний механізм для саморозвитку та самовдосконалення, розширення своїх пізнавальних можливостей, а в кінцевому підсумку – вести до підвищення рівня власної компетентності, яка б відповідала новим умовам та вимогам.

Більшість нормальних людей, які можуть подумки називати себе дурнем чи телепнем, проживши життя, не дадуть підстав у своїх життєвих виявах, щоб так про них думали інші люди. А це й є не чим іншим, як виявом розумності й моральності людини, коли вона самодостатня в адекватній оцінці своєї можливої неадекватності, яку

саморегулююче, заздалегідь локалізує в собі й не дозволяє їй якимось чином вирватись зовні та об'єктивуватись у бутті.

Феномен «грамотного дурня» внутрішнє присутній у сучасній цивілізованій людині, й це треба сприймати як невідворотний результат того ж таки цивілізаційного розвитку. Актуальність проблеми полягає в тому, щоб це явище локалізувалось у внутрішньому світі людини й не поширювалось у її життєвих виявах. У правовому просторі ця проблема не може бути розв'язаною апріорі, оскільки йдеться про врегулювання життєдіяльності й відносин серед нормальних людей, а не санкціонування соціальних девіацій. Для того щоб включалися саморегуляції через совість кожної людини й суспільної моральні, а не юридичні санкції, треба про цей феномен говорити не про себе, а в голос. І не шляхом публічного самознищення через самокритику, й не нашим ментальним тиканням одними на інших пальцями, мовляв, хтось дурний, а я розумний. Треба говорити про небезпеку цього суспільного явища, висвітлюючи його в реальних вимірах тієї загрози, що воно із собою приносить у бутті, яке створюється й відтворюється людським інтелектом.

Публічний перманентний дискурс із цієї проблеми має сприяти формуванню у свідомості цивілізованого людства архетипу «грамотного дурня», який би посів місце в оцінній шкалі сучасної людини серед негативних образів як своєрідне мірило для власного самоконтролю й саморегуляції у всіх своїх життєвих виявах, а також для критичного сприйняття нерозумного застосування знань іншими.

Автор солідаризується зі всіма, хто вважає, що сучасні й майбутні, глобальні й локальні проблеми цивілізації можуть успішно розв'язуватись, щонайперше, в лоні моралі, де людина набуває ознак і властивостей людськості, коли вона живе за совістю. Але категоричний моральний імператив – це не живець культурної рослини, що технічно прищеплюється до дички. Його не можна штучно прищепити в особистість кожної людини шляхом приписів і настанов чи з допомогою церковних проповідей, і зокрема християнської етики.

У суспільстві з низьким рівнем моралі чи у зовсім деморалізованому соціальному середовищі не можна розраховувати, що цей імператив спрацює й людина буде свої життєві вияви здійснювати в межах норм високої моралі. Ця теза підтверджується соціальною дійсністю сучасного українського суспільства, в якому люди «дуріють», «дичавіють», «звіріють» і «скаженіють» від шалених можливостей безкарно в правовому й моральному вимірах досягати власної вигоди. Дітей ще якось можна дурити, але юнь і молодь не

вірить у мораль, до якої їх закликають дорослі, що цинічно нею нехтують і брутально топчуться по ній, чого неможливо приховати в їхніх життєвих виявах.

Є очевидним, що людина не схильна до саморегуляції в межах норм моралі, якщо вона вмотивована їх порушувати, а суспільне чи соціальне середовище не стримує її у цьому сенсі. Відчуття безвідповідальності в умовах вседозволеності, безконтрольності, безкарності штовхають людину на безмежне свавілля, в якому вона досить швидко набуває ознак і властивостей тваринoподібної істоти, скочується в соціальну деволюцію. Детальніше феномен соціальної деволюції та загрози, які вона несе в умовах ноосфери, аналізуються в наступному параграфі. Як показує новітній історичний досвід державотворення в Україні, незагнуздана демократичними важелями й механізмами влада є основним чинником такого здичавіння не лише її суб'єктів, а й того соціального середовища, на який поширюється їх вплив.

Але неадекватне поводження людини в бутті може бути зумовлене не лише її усвідомлено навмисними діями, які спричиненні тією чи іншою мотивацією. Людина може бути неадекватною й ненавмисно, коли помиляється. Тому коротко зупинимось на висвітленні цього надзвичайно важливого аспекту проблеми в умовах техногенної цивілізації.

Тут доречно згадати про природне право людини на власну помилку. Кожна людина може помилятись у своїх діях. У кого менше, а в кого й більше шлях до набуття індивідуального досвіду в будь-якій сфері життєдіяльності, який не можна ні вивчити, ані завчити, як і не можна за когось прожити не своє, а чуже життя, всіяне власними помилками.

Відсутність власного соціального досвіду в людини не може компенсувати ні один, ані декілька дипломів як свідчення отриманої нею освіти, бодай у найпрестижніших університетах. Справжній багатовимірний життєвий досвід, який може величатись мудрістю, що здатна до репродукування та саморозвитку, приходить до людини не в ранній молодості, а в зрілі літа, до яких треба пройти самостійно через соціальне визрівання власної особистості як свідчення успішного подолання всіх життєвих випробувань, що випали на її долю. Годі шукати на яблуні весною, коли вона квітне, зріле соковите яблуко.

Необхідно зробити досить принципову ремарку. Кожен з нас може скористатись зазначеним вище правом і робити власні помилки, але за умови, що вони не шкодять буттю, коли вони робляться, образно кажучи, не за рахунок Іншого, як того, що вже живе, так і

того, хто ще не народився. В іншому разі мусить наступати адекватна відповідальність за кожну таку помилку перед іншими.

Слід зауважити, що наслідки помилки сучасної людини незрівнянно більші ніж у пращура, який не володів такими матеріалізованими знаннями. Помилково випущена ним стріла дуже з малою вірогідністю могла влучити в будь-яку живу істоту, а тим паче, в іншу людину. Помилка нашого сучасника при запуску ракети дає можливість останній шукати мішень самостійно. І, як показує гіркий досвід, сучасні стріли-ракети з великою вірогідністю мимо випадкових цілей, що зустрічаються в напрямку їхнього хибного польоту, не пролітають. Недбале поводження з вогнем як найбільшим технічним досягненням пралюдини, могло призвести щонайменше до опіків її особисто чи найближчого оточення, а найбільше – до локальної пожежі. До чого призвела технічна помилка сучасної людини на Чорнобильській АЕС, трагічно загальновідомо. Результатом цієї помилки стала наймасштабніша ядерна катастрофа на нашій планеті, від якої постраждали мільйони людей. Трагічні наслідки цієї катастрофи переходять у спадок ще ненародженим поколінням землян.

Розглядаючи під таким кутом зору проблему, нескладно помітити, що право людини на помилку звужується в процесі цивілізаційного розвитку й науково-технічного прогресу людства. Водночас потенційні ризики зробити помилку в неї постійно зростають. З одного боку, це пов’язано зі зростанням наслідків помилки людини та ущільненням земного життєвого простору, який все більше метафорично уподібнюється гуртожитку, де дуже швидко найменшими необережними діями можна зачепити Іншого, порушити його життєву територію й створити тому як мінімум дискомфорт. Нашу планету порівнюють з космічним кораблем, яка в складі сонячної системи подорожує у Всесвіті. З іншого боку, постійне зростання й матеріалізація знань все більше ускладнюють дії людини, що й посилює ризики, а найголовніше – масштаби наслідків її помилок.

Отже, є очевидним те, що людині весь час треба буде здійснювати свою життєдіяльність у коридорі зазначених обмежень. Причому у коридорі, який має тенденцію до звуження. Можна не сумніватись, що питання, пов’язані з розв’язанням цієї проблеми, прямо чи опосередковано, але постійно хвилюватимуть людство. Адже йому належить торувати свій шлях у майбутнє у цьому коридорі між ризиками й правом людини на помилку. Звідси актуалізується проблема упередження і своєчасної локалізації негативного досвіду,

який може мати руйнівні й катастрофічні наслідки як для окремих людей і людських спільнот, так і для буття в цілому[196].

Логіка розгортання нашого дискурсу дає змогу висловити певні міркування з цього приводу. Зауважимо лише те, що мають підказувати розум і совість. Для того, щоб людині у своїй життєдіяльності, передусім, професійній, звести ризики власних помилок до можливого мінімуму, не треба братись не за свою справу. Тобто за те, що недосяжно як набутому вже, так і, тим паче, потенційному рівню її власної компетентності. Або за те, до чого вона нездатна за своєю природою.

У дослідженні проблеми компетентності людини є доречним апелювання до філософії Г. Сковороди, зокрема до його концепту «сродного труда», який має для себе знайти людина, щоб не бути нещасною в дарованому їй житті. В умовах ноосфери це ще й означає, що людина, яка займається «сродною» її природі й серцю справою, стає не лише щасливою, а й менш небезпечною для соціального буття як суб'єкт його творення.

А тепер перейдемо до розгляду проблеми компетентності у форматі академічного дискурсу. Нині про компетентність не говорять і не пишуть хіба що байдужі та ліниві. Це підтверджує її актуальність у суспільному та науковому середовищі. Коли ж проблема в центрі уваги широкого загалу наукової спільноти, тоді перед тим, хто збирається висвітлити якийсь її аспект, постає задача вибору позиції й кута зору на цю проблему, які дали б змогу побачити те, що ще недостатньо висвітлено. Стаючи на чиюсь позицію, потрібно

---

[196] «Сучасне життя переконливо розкриває феномен негативного досвіду – досвіду, який об'єктивно робить людину гіршою, духовно ламає її, нищить у ній паростки світла; досвіду, що його взагалі не повинна була б мати людина. Про такий досвід говорили Варлам Шаламов, Костянтин Воробйов, видатний польський графік Лешек Рузга. Саме таким є досвід Голокосту, досвід гітлерівських і сталінських таборів. Якими б важливими і корисними для нас нинішніх не були уроки Голокосту, уроки тоталітаризму – всі ці уроки ніщо в порівнянні з антилюдським випромінюванням цих страхітливих феноменів зла. У підмурівку людяності Голокост – назавжди витягнутий камінь. І не слід забувати про породжену ним порожнину. З іншими, але теж вражаючими проявами негативного досвіду стикаємось ми й сьогодні. Наркотики, сексуальна розбещеність, відеозалежність тощо з юних літ накидають нашому сучасникові надзвичайно яскравий і, з суб'єктивної точки зору, цілком неповторний досвід, який, втім, виявляється однозначно згубним для людської особистості.» Етос і мораль у сучасному світі / Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 111.

змінювати кут зору на той чи інший аспект проблеми. Якщо цього не робити, тоді необхідно вступати в полеміку з тими, хто на цих позиціях уже стоїть, і пильно вдивлятися в уже висвітлений аспект проблеми та знаходити там те, що інші не догледіли й поки що не звернули на це увагу або хибно його висвітлили. Логіка підказує, що продуктивнішим у дослідженні проблеми, яка постійно висвітлюється в численних публікаціях, має бути зайняття якоїсь не зовсім звичної позиції в погляді на проблему, що дає шанс побачити в ній те важливе, на що мало звертали увагу або не надавали йому належного значення. Автор має схильність до пошуку не зовсім звичних підходів і зайняття невитоптаних позицій у дослідженні як цієї, так й інших проблем.

Проблема компетентнісного підходу в підготовці фахівців вищою школою актуалізувалась за останні десятиліття під впливом швидкоплинних змін, нових викликів та вимог до людства й людини, що постають у бутті сучасної цивілізації як результат її нестримного науково-технічного розвитку. Президент НАПН України академік В.Г. Кремень, відкриваючи в 2009 році методологічний семінар «Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України», зробив наголос на тому, що «нині широкоосяжних і навіть ґрунтовних знань і вмінь недостатньо, аби успішно протистояти глобальній економічній, екологічній, духовній й іншим кризам. Потрібні фахівці і просто громадяни з широкими за обсягом і глибокими за змістом знаннями та вміннями, які здатні їх застосовувати в нетиповій ситуації і разом з тим прагнуть до критичного осмислення буття, тобто є всебічно компетентними в галузі своєї професійної діяльності та суспільного життя»[197].

Цей методологічний семінар НАПН України можна вважати своєрідною вузловою точкою між розпорошеними у вітчизняному науковому співтоваристві ініціативними пошуками окремих науковців, які досліджували проблему компетентності в попередні роки, й узагальненням результатів цих пошуків та розгортанням системних досліджень проблематики компетентнісного підходу в Україні, починаючи з ретельного вивчення зарубіжного досвіду й напрацювань колег, передусім Європейського простору вищої освіти. Зараз навіть важко назвати всіх, хто долучився до досліджень цієї проблематики, а не те щоб зробити більш-менш короткий огляд та аналіз публікацій, які висвітлюють ці дослідження. Залишається тільки окреслити

[197] Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України: матеріали методологічного семінару. – К. : Педагогічна думка, 2009. – С. 3.

загальні тенденції й спрямування та результати, які простежуються в дослідженнях актуалізованої проблематики, та визначити в ній авторську позицію. Цілком логічно, виходячи з місії науково-дослідної установи, що ключову роль у розгортанні та проведенні системних досліджень компетентнісного підходу у вищій школі України взяв на себе Інститут вищої освіти НАПН України[198].

Окрім науковців цієї установи в дослідження проблематики компетентнісного підходу активно включились представники інших академічних установ і вищих навчальних закладів України. Репрезентативне уявлення про включення науковців у проблематику досліджень дають програми наукових конференцій. Зокрема, на початку жовтня 2013 року Національна академія педагогічних наук України за участю Інституту вищої освіти, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та Республіканського ВНЗ «Кримський гуманітарний університет» провела VII Міжнародну науково-практичну конференцію «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». Програма цієї

---

[198] Корольов Б.І. Національна рамка кваліфікацій і проблеми модернізації структури кваліфікацій у вищій освіті України / Б. І. Корольов. – Вища освіта України № 3 (додаток 1). – 2011 р. – Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – Т. 1. – К. : 2011. – С. 155–61; Левшин М.М. Впровадження компетентнісного підходу до навчання у ВНЗ: реалії та перспективи. / М. М. Левшин // Реалізація Європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України : матеріали методологічного семінару. – К. : Педагогічна думка, 2009. – С. 217–224; Луговий В.І. Європейська концепція компетентнісного підходу у вищій школі та проблеми її реалізації в Україні / В. І. Луговий // Там само. – С. 3–18; Луговий В.І. Компетентності та компетенції: понятєво-термінологічний дискурс / В. І. Луговий // Вища освіта України. № 3 (додаток 1). – 2009 р. – Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – К. : Гнозис, 2009. – С. 8–14; Луговий В.І. Формування ціннісної компетентності науково-педагогічних працівників – важлива умова їх успішної діяльності в сучасній вищій школі / В. І. Луговий // Проблеми освіти: наук. зб. / Ін-т інновац. технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2010. – Вип. 63, ч. 1. – С. 3–9; В.І. Луговий. Ідентифікація складу і структури компетентностей – ключова умова підвищення ефективності викладання та оцінювання навчальних результатів у вищій школі / В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко, Ж. В. Таланова // Вища освіта України. № 3 (додаток 1). – 2011 р. – Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – К. : 2011. – С. 9–16; Самчук З.Ф. Понятійно-концептуальні аспекти дефінітивного розмежування компетентностей та компетенцій / З. Ф. Самчук, О. М. Слюсаренко // Вища освіта України. № 3 (додаток 1). – 2010 р. – Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – Рівне, 2010. – С. 171–179.

конференції засвідчує, що у пленарному засіданні та восьми її секціях було заявлено майже 250 тем виступів, з яких понад 100 пов'язані з дослідженнями проблематики компетентнісного підходу.

У цілому ж аналіз публікацій, тематики дисертаційних досліджень дає підстави стверджувати, що проблема компетентності найбільше досліджується педагогікою. На перший погляд, складається враження, що в предметному полі педагогіки проблема з'ясування сутності компетентності та її структурних складових ореться й переорюється не лише вздовж й упоперек, а й по діагоналях цього поля. Подеколи це не просвітлює, а затуманює теоретичну свідомість плюралізмом вільних і довільних тлумачень і перетлумачень дефініцій понять «компетентність» і «компетенція», які в некоректній вільності трактувань сприймаються банальною грою слів або позірним розумуванням, що може обезсмислювати такий дискурс.

Впадає в очі й редукційний підхід у структуруванні компетентності, який, з одного боку, є неминучим у з'ясуванні складових інтегрованої компетентності як окремих різновидів компетентності особистості. А з іншого боку, редукція вступає в протиріччя з цілісністю особистості як носія чи володаря компетентності, яка використовує наявні в неї різновиди компетентності, по-перше, комплексно як свою індивідуальну емерджентну властивість, а по-друге, на свій розсуд, вмотивовуючись при цьому в першу чергу якимось своїми життєвими пріоритетами й ситуаціями, на які вона змушена більшою чи меншою мірою реагувати. На периферії як теоретичної, так і буденної свідомості залишається багато вимірів компетентності, які виходять за межі предметного поля педагогіки. Ці виміри вказують на компетентність як дещо більше, аніж те, що досліджує педагогіка. Звідси актуалізується проблема в дослідженні цього дещо більшого. Адже без глибинного усвідомлення більшого як цілого неможливо розраховувати на адекватне розуміння й тлумачення частини цього цілого. Філософія дає змогу осягнути багато вимірів компетентності й зробити відповідну інтерпретацію цьому надзвичайно важливому соціальному феноменові як визначальному чинникові подальшого благополучного розвитку сучасної цивілізації.

Оскільки в сучасному вітчизняному дискурсі стосовно проблематики компетентнісного підходу існує плюралізм дефініцій ключових понять «компетентність» і «компетенція», автор зобов'язаний оприлюднити власну позицію з цього приводу. Автор дотримується визначення компетентності як здатності особи до виконання певного виду діяльності, що виражається через її світогляд,

знання, розуміння, уміння та інші особисті якості. Під компетенцією автор розуміє коло повноважень посадової особи, органу, організації, що співпадає з позицією В. Лугового, який чи не найбільше в Національній академії педагогічних наук України й зокрема в Інституті вищої освіти з групою очолюваних ним науковців системно й систематично досліджує цю проблематику. Те, що інші дослідники, зокрема Н. Бібик[199], визначають як компетенції компетентностей, автор називає вимогами до компетентностей. Це дозволяє уникнути тавтології. Адже коли ми позначаємо розмежовані за певним смислом поняття однокореневими словами, вони в свідомості будуть збігатися між собою як тотожності.

Зазвичай увага як теоретиків, так і практиків, що переймаються компетентнісним підходом, зосереджена на розробці й адекватному застосуванні критеріїв кількісного й якісного вимірів різновидів компетентностей особистості. При цьому увага більше прикута до кількісних критеріїв, оскільки їх легше формалізувати та застосувати в практиці. Але, окрім цих двох традиційних вимірів, які перебувають у центрі уваги й нинішнього дискурсу, є й інші виміри, що не звужують поле проблематики компетентності, а навпаки, суттєво його розширюють. Нижче назвемо виміри, які масштабують загальний контекст компетентності й актуалізують проблему компетентності в значно більших просторово-часових розмірах, аніж вона традиційно розглядається й досліджується.

У соціальному просторі проблема компетентності має декілька вимірів. Зокрема, вона має розв'язуватись на: локальному рівні – індивідуально та в межах окремої організації; суспільному рівні – у масштабах сім'ї, місцевого соціуму, регіону та держави в цілому; глобальному рівні – між державами, у масштабах регіональної та глобальної цивілізації. У часі цю проблему теж не можна розв'язати раз і назавжди – чи в один якийсь момент, чи то протягом якогось певного періоду. Ця проблема для сучасної цивілізації має перманентний характер. І в часі вона має оперативний, поточний, перспективний, стратегічний, життєвий і космічний виміри.

Наклавши зазначені вище просторово-часові виміри проблеми компетентності на сучасний дискурс з проблематики компетентнісного підходу, нескладно побачити й зрозуміти, що цей дискурс сконцентрований в основному в масштабах локального рівня й зосереджений у

[199] Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 410–411.

більшій мірі на оперативних та поточних і до певної міри на перспективних задачах. Таке співставлення підтверджує зроблене вище припущення щодо обмеженості предметного поля педагогіки в охопленні ним проблематики компетентності як соціального феномену сучасної цивілізації. Наприклад, педагогіка вищої школи зосереджена на дослідженні й розв'язанні надзвичайно важливих проблем, пов'язаних із забезпеченням належної компетентності на індивідуальному рівні в межах вивчення окремої навчальної дисципліни, що, як правило, відбувається протягом семестру або навчального року, а також у межах певної спеціальності, опанування якою здійснюється особистістю протягом 4-6 років. У часі це співвідноситься з оперативним, поточним і перспективним вимірами.

Але погодьмось, що глобальні проблеми виживання роду людського неможливо розвязати на індивідуальному й локальному рівнях. Зрозуміло, що проблема колективної компетентності виходить за межі предметного поля педагогіки. Але педагогіка, переймаючись формуванням компетентності на рівні особистості повинна зважати на контекст колективної компетентності. В стерилізованому вигляді у відриві від цього контексту можна далеко заблукати в теоретизуваннях, які будуть відірвані від реалій соціальної дійсності, отже, від земних проблем.

Для обґрунтування й розуміння актуалізації проблеми компетентності в інших просторово-часових вимірах логічно спиратись на ключове слово у визначенні компетентності, а саме – «здатність» у його поєднанні з іншими словами та словосполученнями, наприклад такими, як «утворити», «зробити», «досягти», «бути ефективним(и), результативним(и), успішним(и) і т. п.», «бути адекватним(и) ситуаціям, займаним статусам, виконуваним ролям, у цілому – буттю» та ін.

Традиційно компетентність актуалізується на індивідуальному рівні, а тому розглядається через різновиди таких здатностей як окремих компетентностей особи, перелік яких нині сягає вже декількох десятків. Зокрема, В. Луговий, аналізуючи Рамку кваліфікації європейського простору вищої освіти та Європейську рамку кваліфікацій для навчання впродовж життя, виділяє 30 загальних компетентностей, що об'єднують три групи: інструментальні – 10; міжособистісні – 8; системні – 12[200].

[200] Луговий В.І. Компетентності та компетенції: поняттєво-термінологічний дискурс. / В. І. Луговий // Вища освіта України. № 3 (додаток 1). – 2009 р. – Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – К. : Гнозис, 2009. – С. 8–14.

Як було вже з'ясовано, найбільше досліджуються й висвітлюються в публікаціях питання компетентності в індивідуальному вимірі на рівні окремої особи, яка має в процесі освіти оволодіти необхідними компетентностями, що відповідають рівню вимог і критеріїв певної спеціальності. Але навіть на цьому локальному, тобто висхідному рівні компетентності, який вздовж і впоперек досліджується, залишаються недостатньо висвітленими та актуалізованими аспекти проблеми компетентності, які мають методологічний і світоглядний, отже визначальний характер.

Зокрема, наявні методологічні колізії трансформації вищої освіти в контексті Болонського процесу створюють суперечливі механізми, ігнорування яких приводить не до бажаних позитивних змін у царині вищої освіти, а до запрограмованих у такий спосіб протилежних результатів. Адже є очевидною суперечність методів і способів, з допомогою яких мають здійснюватись творчі процеси, якими у вищій школі є навчання, виховання, науково-дослідна діяльність, та методів і прийомів, яких потребує реалізація власне самої трансформації вищої освіти, що підпорядкована цілям, досягнення яких у формальний спосіб має омертвляти й паралізувати творчі начала, принаймні у навчанні.

Швидкоплинність сучасного цивілізованого світу вимагає від суб'єктів пізнавальної діяльності, виховання, науки застосування методів, що мають постійно змінюватись, залежно від умов і можливостей, у контексті яких вони (суб'єкти) перебувають. А це апріорі означає, що вони (ці методи) не підлягають жорсткій регламентації, якою є стандартизація як концептуальна засада Болонського процесу, на основі якої вибудовується загальний Європейський простір вищої освіти.

Автор, маючи багаторічний досвід організації освітнього процесу на рівні ВНЗ, не піддає сумніву доцільність запровадження в практику діяльності вищої школи нормативних документів, які системно й змістовно структурують цей процес. Але той же досвід дає підстави автору висловити певні застереження щодо загроз, які несе в собі надмірна формалізація та бюрократизація освітнього процесу вищої школи у вітчизняному соціокультурному контексті, що неминуче ведуть до зниження компетентності на індивідуальному рівні. Причому не лише студентів і випускників ВНЗ, а й їхніх науково-педагогічних працівників. Ця проблема породжується багатьма причинами. Назвемо лише деякі з них, що мають визначальний причинно-наслідковий характер у породженні цієї проблеми.

По-перше, суспільний контекст і ціннісне середовище, в яких функціонують вітчизняні вищі навчальні заклади, кардинально відрізняються від системи суспільних відносин і світоглядних цінностей, які мають місце й сповідуються в західноєвропейських країнах, у простір вищої освіти яких ми маємо наміри під прапором Болонського процесу інтегруватись. У Західній Європі, як і в більшості цивілізованих країн (навіть у тих, де відсутні сталі демократії й правові держави) реальна вища освіта є дійсною цінністю, тобто тим світоглядним життєвим орієнтиром, який, з одного боку, визнається й усіляко заохочується суспільством, а з іншого, сумлінно сповідується тими, хто стає на шлях її здобуття. Одним словом, на цивілізованих ринках праці є затребуваною реальна компетентність.

У тих країнах особистість студента актуалізована на здобуття новітніх знань й оволодіння необхідними уміннями й навичками, які б забезпечували достатню конкурентоспроможність на таких ринках праці. Актуалізованій особистості в здобутті реальної компетентності навіть на думку не спаде користуватись шпаргалками чи вдаватися до послуг сторонніх осіб у написанні рефератів, курсових робіт, розробці дипломних проектів. Адже сподіватись набути реальну компетентність у такі способи – це все одно, що ходити в тренажерний зал і, не долучаючись до тренувань, спостерігати за тренуваннями інших та очікувати підвищення тонусу своїх м’язів і поліпшення фігури власного тіла.

У системі цінностей тих країн це вважається недопустимим у моральному вимірі явищем, що засуджується соціокультурним середовищем як крадіжка, шахрайство, врешті нечесність. Суспільний попит на реальну компетентність та актуалізована в такі способи особистість студента як основного клієнта освітнього закладу виступають потужними факторами саморозвитку вищої школи. Тож у таких країнах бюрократизація й формалізація освітнього процесу не можуть заблокувати розвиток науки й навчання у відповідності з вимогами часу.

На превеликий жаль, вітчизняний суспільний контекст демонструє протилежні тенденції. З огляду на соціальну дійсність мусимо визнати, що в сучасному українському суспільстві сформовані потужні механізми, які нівелюють попит на реальну компетентність, передусім у бюджетних сферах, зокрема: політичній, державній, освітній, науковій, охороні здоров’я, міліції, податковій службі та ін. Як уже було з’ясовано вище, в нашому суспільстві має широкий попит номінальна вища освіта, тобто наявність формального документу, який

засвідчує відповідну освіту, а не реальна компетентність. Далі працевлаштування й кар'єрний ріст, зайняття тих чи інших престижних суспільних статусів залежить не стільки від компетентності протеже, як від протекціонізму й рівня впливовості осіб, що здійснюють їхню протекцію. Чим впливовіші прикриття й підтримка, тим стрімкіший кар'єрний ріст і вищий ієрархічний статус у суспільстві, незалежно від наявних знань, вмінь, навичок, досвіду.

Відсутність у вітчизняному суспільному контексті здорового цивілізованого конкурентного середовища, отже й попиту на реальну компетентність блокує актуалізацію особистості студента на здобуття реальної вищої освіти, яка мала б бути дієвим фактором розвитку вітчизняних ВНЗ, оскільки за такої умови студент прагне знати більше, аніж пропонує й вимагає від нього викладач. Доки цей фактор не буде системно задіяний, посилюватимуться адміністративний пресинг і бюрократизація вищої школи як важелі активізації викладачів та студентів. А це ще більше гальмуватиме її і робитиме нездатною до саморегуляції й творчого саморозвитку.

Отже, здійснений вище концептуальний аналіз засвідчує, що розв'язання проблеми формування компетентності на індивідуальному рівні перебуває в прямій залежності від суспільного й загальноцивілізаційного контекстів. Настільки успішним може бути це розв'язання, залежить від того, наскільки запитаною ринком праці є реальна компетентність й наскільки здоровим є конкурентне середовище цього ринку. З цієї позиції стає очевидним, що суб'єкти з номінальною вищою освітою не можуть бути конкурентоспроможними на цивілізованих ринках праці, де панує здорове конкурентне середовище. Тому вони змушені в будь-які нецивілізовані засоби утримувати свої позиції в зайнятих ними суспільних нішах у вітчизняному соціальному просторі. На цивілізовані ринки праці можуть виходити лише ті наші співвітчизники, які володіють реальною компетентністю. Звідси постає завдання перед українським суспільством – як запобігти згубному для України механізму соціальної селекції «краще Європі чи світові, а гірше Україні».

Цим актуалізується проблема колективної компетентності, тобто двох і більше людей, які взаємодіють у досягненні якихось спільних і значимих для них цілей. У сучасних організаціях може бути від декількох людей, які об'єднуються спільними цілями та взаємодією, до десятків, а то й сотень тисяч осіб, які входять у структури, наприклад транснаціональних корпорацій. У масштабах суспільства логічно постають, як уже зазначалося, такі колективні структурні соціальні

утворення, як сім'я, місцевий соціум (сільська чи міська громада), регіональне соціальне утворення, суспільство (держава) в цілому. На глобальному рівні – міждержавні утворення, регіональні цивілізації, глобальна земна цивілізація.

Критерієм колективної компетентності є все та ж здатність, про яку йшлося. Колективну компетентність логічно розглядати як емерджентний вияв соціальної системи, оскільки саме цим знаменується утворення системної цілісності. І це можна прийняти за нижній оцінний рівень колективної компетентності як здатності окремої групи чи спільноти людей утворювати певну соціальну систему, до якої вони належать. Натомість вищі оцінні рівні колективної компетентності логічно ототожнювати зі здатністю цієї групи чи спільноти людей забезпечити стійке, ефективне, конкурентоспроможне і т. д. функціонування вже створеної системи та її подальший успішний розвиток. Не позбавлені логіки й подальші припущення. Зокрема, чим вищий рівень колективної компетентності, тим вищими мають бути вимоги до реальної компетентності її суб'єктів. Як тих, що належать до конкретної соціальної системи, так і, тим більше, претендентів, які прагнуть потрапити в структури такої успішної соціальної системи.

Визначальною складовою колективної компетентності є цінності, які сповідуються спільнотою суб'єктів цієї компетентності. Адже грамотність як належне володіння необхідними знаннями, в тому числі й знаннями про цінності, у своїй соціальній сутності має універсальний характер і може бути використаною в однаковій мірі як для творення добра, так і зла. Саме від світоглядної компетентності залежить, на добро чи в угоду зла буде спрямована професійна компетентність. Світоглядна некомпетентність здатна звести нанівець будь-яку професійну компетентність, отже й усі зусилля освіти, що були докладені до її формування. Крізь призму світоглядної компетентності стають очевидними причини й наслідки як локальних, так і глобальних проблем людства. Те, що для одних видається добром, для інших може обертатись великим злом.

Наприклад, сучасні аграрні холдинги, або латифундії, що хазяйнують нині на українських землях, досягають ефективних результатів у своїй господарській діяльності, що дає змогу їм успішно конкурувати на світових ринках сільськогосподарської продукції. Але ці результати мають дві сторони, одна з яких світла, а інша лячна. Світла сторона тому, що яскраво висвітлюється на сторінках глянцевих журналів та інших респектабельних видань, а також під юпітерами на екранах телебачення, де фігурують успішні хазяї-

латифундисти та їхні топ-менеджери, які професійно управляють латифундіями й забезпечують отримання ними прибутків, яких вистачає для того, щоб хазяї неухильно багатіли, а монопольні аграрні компанії успішно розвивались за рахунок подальшого розширення своїх земельних володінь, отже експансії сільської місцевості України, в якій, за офіційною статистикою, проживає третина населення нашого суспільства. За формальними критеріями професійної грамотності всіх, починаючи з вищого керівного складу компанії, хто забезпечив такий ефективний для організації менеджмент, слід вважати компетентними суб'єктами управління.

Але ж є й інша сторона, в якій постає реальна ціна таких результатів. Та ціна, яка не підлягає калькуляції, оскільки вона має людський вимір, в якому постають мільйони наших співгромадян, чиї долі й життя стали заручниками сучасного експансіонізму сільської місцевості, який носить характер неоколоніалізму феодального штибу. Ця сторона дійсно лячно дисонує з глянцем і юпітерами, оскільки має ознаки гуманітарної катастрофи. Але очевидне неможливо ні приховати, ані спростувати, й воно не потребує доказів. Для того щоб переконатись в цьому, достатньо проїхатись по нашій сільській місцевості, яка не прилягає до столиці, обласних центрів та інших міст.

Трагічна доля сучасного українського села, яке стало жертвою технократизму, унаочнює загрози, що несе в собі експансіонізм як один з основних засобів конкуренції та забезпечення розвитку його суб'єктів, а також актуалізує необхідність розмежування між собою понять технологічного (суто професійного) й людського вимірів компетентності управління як вияву влади в соціальних системах. Справа в тому, що хоч колективна компетентність і є виявом здатності певної спільноти людей, об'єднаних єдиною соціальною системою, досягати якихось результатів колективної діяльності, але в кінцевому рахунку все залежить від управління, яке здійснюється в тій чи іншій соціальній системі. Адже будь-яка колективна діяльність людей стає цілеспрямовано результативною та ефективною лише завдяки управлінню. Чим складніша соціальна система, тим складніше управління в ній. Чим складніше управління, тим вищі вимоги до компетентності суб'єктів цього управління. Це загальновідомі прописні положення управління, які можна прочитати в підручниках. Підручники вчать належному, але є дійсне, в якому можуть сповідуватись як найвищі людські цінності та ідеали й використовуватись найсучасніші знання, так і навпаки – ігноруватись навіть прописні істини та утверджуватись печерні відносини між людьми.

Технологічний вимір управлінської компетентності має універсальний, а точніше всезагальний характер, і його мусять дотримуватись управлінці однакових технологічних процесів, незалежно від того, якої вони раси, національності, вірування, світоглядних переконань і в якому суспільстві (традиційному, індустріальному чи інформаційному) зі сталою демократією й правовою державою чи в тоталітарному вони здійснюють ці процеси. Якщо не дотримуватись вимог параметрів технологічного процесу, тоді втрачається сенс у запровадженні чи використанні тієї чи іншої технології. Кожне виробництво базується на якихось технологічних процесах і розвивається завдяки запровадженню більш прогресивних технологій його здійснення.

Людський вимір управління має здійснюватись крізь призму відносин між керівниками й виконавцями технологічних процесів. Визначально ці відносини залежать від форми влади й суспільних відносин, що утвердились у конкретному суспільстві незалежно від його стадії розвитку за технологічно-економічними критеріями. Щоб у цьому переконатись, порівняймо архаїчний обробіток землі, який здійснював раб на плантаціях колонізатора у XVIII столітті нової ери чи інший раб на плантаціях у рабовласника у XVIII столітті до н. е., із сучасними індустріальними технологіями землеробства, які виконує найманий механізатор на полях сучасного латифундиста, перебуваючи при цьому в статусі сезонного робітника без будь-якого соціального захисту й отримуючи за свою кваліфіковану й виснажливу працю мізерну зарплатню. Принаймні, у декілька разів нижчу від зарплати того, хто здійснює управлінські функції наглядача за його роботою.

Як бачимо, технології між собою разюче відрізняються, що забезпечується докорінно іншими технічними знаряддями обробітку землі та кваліфікаціями тих, хто ними користується. Зараз один кваліфікований механізатор з використанням сучасної техніки може обробити за день таку площу землі, для обробітку якої архаїчними способами знадобилися б сотні, а можливо, й тисячі рабів чи кріпаків. А методи управління в суто людському вимірі не різняться між собою. Як тоді були наглядачі над рабами, що обробляли землю в плантаторів, так і нині за роботою механізаторів на полях латифундистів спостерігають наглядачі. Різниця хіба що в способах нагляду. Тоді це робилося безпосередньо й вочевидь, а зараз це може здійснюватись дистанційно за допомогою системи глобального позиціонування (GPS global positioning system), тобто з використанням технологій інформаційного (найсучаснішого в технологічному вимірі) суспільства. І все

розмаїття сучасних методів управління, що описуються в підручниках, у їхньому практичному застосуванні зводяться до одного універсального методу – батога, яким із заповзяттям наглядачі періщили рабів. Бо знали, якщо не робитимуть це заповзято, то можуть дуже швидко опинитись на самій нижчий, отже абсолютно безправній сходинці в суспільній ієрархії. Тобто серед рабів. У системі владних відносин, яка потребує наглядачів, залишаються незатребуваними методи управління, що мають людський вимір.

Наприклад, навіщо наглядачу бути лідером, коли його суспільна роль зводиться до того, щоб поганяти в спину підлеглих, а не вести їх за собою. Навіть коли в наглядача є всі задатки й здатності до лідерства, він не зможе їх реалізувати в тому ж таки людському вимірі, перебуваючи на службі в авторитарній системі влади. Хіба він зможе повести за собою тих, кого поганяє в спину, оскільки цього від нього вимагає система.

А якщо комусь заманеться відмовитись від авторитарного стилю управління й вибудувати з підлеглими людські відносини, система не дозволить цього зробити, оскільки це суперечитиме рухові ведучих шестерень її авторитарно-експлуататорського механізму. Адже не зможе злагоджено працювати механізм, коли в ньому менші шестерні заклинюють рух більших шестерень. У механізмі те, що заклинює, або налагоджують, щоб воно рухалось у режимі ведучих елементів, або викидають за непридатністю й замінюють тим, що здатне безперебійно вертітись чи крутитись в системному режимові. У черговий раз маємо можливість переконатись, що система є не лише стійким, завдяки сталості своєї конструкції, явищем, а й може бути страхітливим феноменом, коли в її конструкцію не закладено людський вимір.

А те, що безправність і соціальна незахищеність селян у наймах у латифундистів, які застосовують у сільськогосподарському виробництві технології інформаційних суспільств, мало чим відрізняється від безправності рабів у традиційних суспільствах з архаїчним сільським господарством, позбавляє будь-яких ілюзій та сподівань щодо технократичного підходу в успішному розв’язанні нагальних соціальних проблем і, тим паче, в поліпшенні суспільних відносин та підвищенні благополуччя народу. На жаль, людство досі не може вийти з полону світоглядної облуди, яка у вигляді сцієнтизму як сліпої віри в науку й науково-технічний прогрес сформувалась і міцно закріпилась спочатку в теоретичній, а потім і в суспільній свідомості протягом XVI-XIX століть. Отже, актуалізація проблеми компетентності з позицій її вимірності окреслює загальний соціальний

контекст у просторі й часі, з огляду на який мають визначатись підходи в дослідженнях і шляхи в розв'язанні проблеми формування індивідуальної компетентності студентів і випускників вищої школи, яка функціонує в умовах ноосфери та глобалізації земної цивілізації.

Здійснені критичний аналіз та аргументація підтверджують і не залишають вагомих сумнівів щодо залежності вищої школи як соціального інституту від суспільного і загальноцивілізаційного контекстів. Визначально вища школа залежить від затребуваності цінностей, які сповідуються в цих контекстах, і запиту на реальну компетентність в конкретних сферах діяльності. Чим більші там у людському вимірі вимоги до цінностей і реальної компетентності, тим легше вищій школі виконувати свою суспільну місію. Таке зближення належного й дійсного спостерігається в суспільствах зі сталими демократіями й правовими державами.

І навпаки, коли в соціальних системах, де працевлаштовуються випускники вищої школи, сповідується цинізм і нехтується мораль, а на професійну компетентність не звертають особливої уваги, вища школа потрапляє в скрутне становище, з якого її може вивести лише поліпшення суспільного контексту в зазначеному сенсі. З позицій належного й критичного аналізу дійсного маємо визнати, що вітчизняна вища школа перебуває саме в такому скрутному становищі, оскільки є очевидною катастрофічна розбіжність між тим, що проповідується педагогікою вищої школи, і тим, що сповідується в суспільстві. Зарадити такому суспільному лихові педагогічними методами й технологіями неможливо.

Історичний досвід засвідчує, що в інструментальні способи не вдається сформувати особистість з якимись наперед заданими параметрами. Комуністична ідеологія, яка до того ж спиралась на потужну державну машину, потерпіла фіаско в своїх інструментальних способах формування особистості комуністичного типу. А гуманітарні науки радянської доби через нехтування ними істини як універсальної цінності та свою спекулятивність у поданні бажаного для влади за ефемерне дійсне, яке раз по раз при наближенні до нього на шляху комуністичного будівництва зникало, мов міраж у пустелі, не сформували належного теоретичного рівня як індивідуальної, так і суспільної свідомості, яка була б здатною критично аналізувати дійсність та своєчасно й адекватно впливати на її позитивні (у людському вимірі) зміни. Нині церкви демонструють неспроможність з допомогою одних лише проповідей поліпшити моральність у деморалізованому цинізмом суспільстві.

2.5.2. Протиріччя між соціальним і технічним у цивілізаційному розвитку як фундаментальна проблема людства

На наш погляд, таке обґрунтування логічно робити крізь призму суперечностей і неузгодженостей між цивілізаційним розвитком як результатом науково-технічного прогресу (у суто технічних і технологічних вимірах) та соціальним розвитком як результатом соціальної еволюції (у власне людських вимірах, які дозволяють людського індивіда відділяти від тваринoподібної істоти) людини, окремого осередку людей, соціуму, суспільства, регіональної цивілізації, глобальної цивілізації. Метафорично й гротескно це фундаментальне протиріччя земної цивілізації можна проілюструвати нашим уявленням, коли пультом управління атомною станцією або іншим, не менш небезпечним техногенним витвором сучасної цивілізації керує пітекантроп чи неандерталець.

Але таке буде недалеким від реальності, якщо мову вести не про безпосереднє, а за опосередковане управління витворами науково-технічного прогресу, які перебувають у контексті того чи іншого соціального середовища. У такому середовищі можуть бути як адекватні досягнутому цивілізаційному рівню суспільні відносини, так і не зовсім такі. Можуть взагалі домінувати нелюдські відносини, коли панівний статус займає людський індивід, що за рівнем своєї соціальності мало чим відрізняється від дикої людини. Визначально це залежить від панівних суб'єктів того чи іншого соціального осередку – від окремого колективу, соціуму до масштабів суспільства і навіть цивілізації.

Є очевидним, що такі розбіжності між технічною та соціальною складовою цивілізаційного розвитку зумовлені особливостями їх відтворення в соціальному бутті. Науково-технічний розвиток має безперервний і поступальний характер, що забезпечується продукуванням, накопиченням чи акумулюванням знань та інформації. Соціальна складова відтворюється дискретно в життєвому циклі окремої людини, соціального середовища, соціуму, суспільства, локальної, регіональної, глобальної цивілізації. Як відомо, в цих життєвих циклах є фази зародження, становлення, розвитку, розквіту, стабільності, занепаду, розладу чи деградації й смерті.

З історії ми знаємо, що в первісних соціумах знання не фіксувались, а передавались від покоління до покоління усно, разом із соціальним досвідом. На цьому етапі розвитку людства не проглядалось

те протиріччя, яке притаманне сучасній цивілізації. У ранніх цивілізаціях був тривалий період, коли зафіксовані знання могли втрачатись випадково чи навмисно, оскільки таке фіксування, як правило, не тиражувалось, а папірус і шкіра як основні носії інформації легко знищувались. На камені багато не викарбуєш. Тоді відтворення утрачених знань ускладнювалось чи взагалі унеможливлювалось. Витвори матеріальної культури, які могли слугувати індикаторами рівня цивілізаційного розвитку в технічному чи мистецькому вимірах, коли знищувались, теж не відтворювались. Згадаймо лишень долю семи чудес світу.

В умовах сучасної цивілізації зруйнований чи знищений будь-який науково-технічний витвір надзвичайної складності може бути відтворений у досить короткий час, що в історичному вимірі вважається миттю, а в межах людського життя на це треба витратити рік чи два. Це стало можливим завдяки тому, що здобуті людством знання не втрачаються й не зникають безслідно.

Руйнація людської душі й людського середовища може теж відбуватись досить швидко. Але зруйнована чи змарнована людська душа не замінюється як запчастина. Й не підлягає реставрації у стислі терміни. А частіше назавжди втрачається ще при житті свого тіла. За короткий час недолугої політики деморалізоване, деградоване суспільство може на десятиліття, а то й століття відкотитись у своїй соціальній еволюції або ввійти на тривалий історичний період в соціальний анабіоз. Історія світової цивілізації й сучасне людство це підтверджує.

Людська природа, амбівалентність людини є вічними й незмінними. Людина від своєї тваринності нікуди не подінеться. Але піднятися над твариною в собі, стати у своєму єдиному й неповторному житті людиною, бути й залишатися нею легше в людському середовищі, а не у вовчому. Синдром Мауглі як свідчення неадекватної рівню науково-технічного прогресу соціальної еволюції стає все більш очевидним для сучасної цивілізації. Ця проблема має як етичний, так і прагматичний вимір. Адже від її розв’язання залежить не лише набуття людиною свого образу, а й виживання людства в бутті, яке наскрізь стало цинічно техногенним.

Нині знання, науково-технічна інформація, ноу-хау не є таємницею за сімома печатками для людського світу й окремих спільнот, незалежно від рівня їхньої соціальної еволюції, як то було в кастах шаманів, жерців у первісних соціумах та ранніх цивілізаціях. Глобалізований інформаційний простір, відкритість суспільств як закономірний результат сучасного цивілізаційного розвитку є тому запорукою.

Є очевидною тенденція прискореного випередження глобалізації інформаційного простору, поширення знань і науково-технічної інформації, технологій порівняно з глобалізацією людського світу в соціальному вимірі. Навпаки, спостерігається ескалація соціальних і гуманітарних проблем. Дифузія технічного й соціального має місце, але технічне й технологічне домінує над соціальним і випереджає його у своєму зростанні й поширенні. Як бачимо, світ інформатизується, технологізується прискореними темпами, а соціально кращим не стає. Суто в людському вимірі світ стає все більш безлико жорстоким і звірячим. Людський світ технічно озброюється, але своєю соціальністю стає все менш адекватним такому озброєнню.

Звідси актуалізується потреба в більш поглибленому аналізові та інтерпретації протиріччя між соціальним і технічним, а точніше, науково-технічним розвитком людства, що в умовах сучасної цивілізації набуло статусу фундаментальної проблеми. Адже від її розв'язання залежить доля людського роду в земному бутті.

Сучасні покоління людей, увійшовши в епоху знань, стали свідками й невільними заручниками «апофеозу» того етапу науково-технічного прогресу, який у свій час з пафосом було проголошено як майбутній тріумф Людини над природою. Сьогодні загострено актуалізується проблема пошуку місця людини в Природі, яку вона в захопленні від світоперетворювальних можливостей знань так необачно й сліпо «підкорила», що та все очевидніше її витісняє із свого буття. Для унаочнення інтерпретації актуалізованої фундаментальної проблеми сучасної цивілізації пропонується схема.

Спочатку зробимо загальний коментар смислового навантаження запропонованої схеми, а потім детальніше заглибимось у з'ясування сутності протиріччя соціального й технічного. Запропонована схема деякою мірою алегорично-метафорична за своєю формою. Це дає змогу не лише посилити ілюстративність змісту досліджуваної проблеми, а й лаконізувати та концентрувати його обсяг.

Центральним елементом у цій схемі (рис. 1) є яйце як символ зародження живого й самого життя на нашій планеті. Яйце також символізує крихітність, вразливість, незахищеність життя й усього живого. Попри розбіжності в цивілізаційних теоріях не підлягає сумніву те, що сучасна цивілізація є витвором людського інтелекту. Тому форма яйця символізує голову творця цивілізації – тобто людини. Доки людина не почала домінувати над природою, а була її невід'ємною складовою, добро й зло, світлі й темні та будь-які супротивні сили протистояли і взаємодіяли між собою в життєвих

циклах усього сущого, у т. ч. людських спільнот, збалансовано. Такі збалансовані протистояння і взаємодії добра й зла, темного й світлого в життєвих циклах людини, соціуму, суспільства, цивілізації, людства, планети, Всесвіту доволі адекватно символізують Інь і Ян – основні космологічні категорії традиційної китайської міфології.

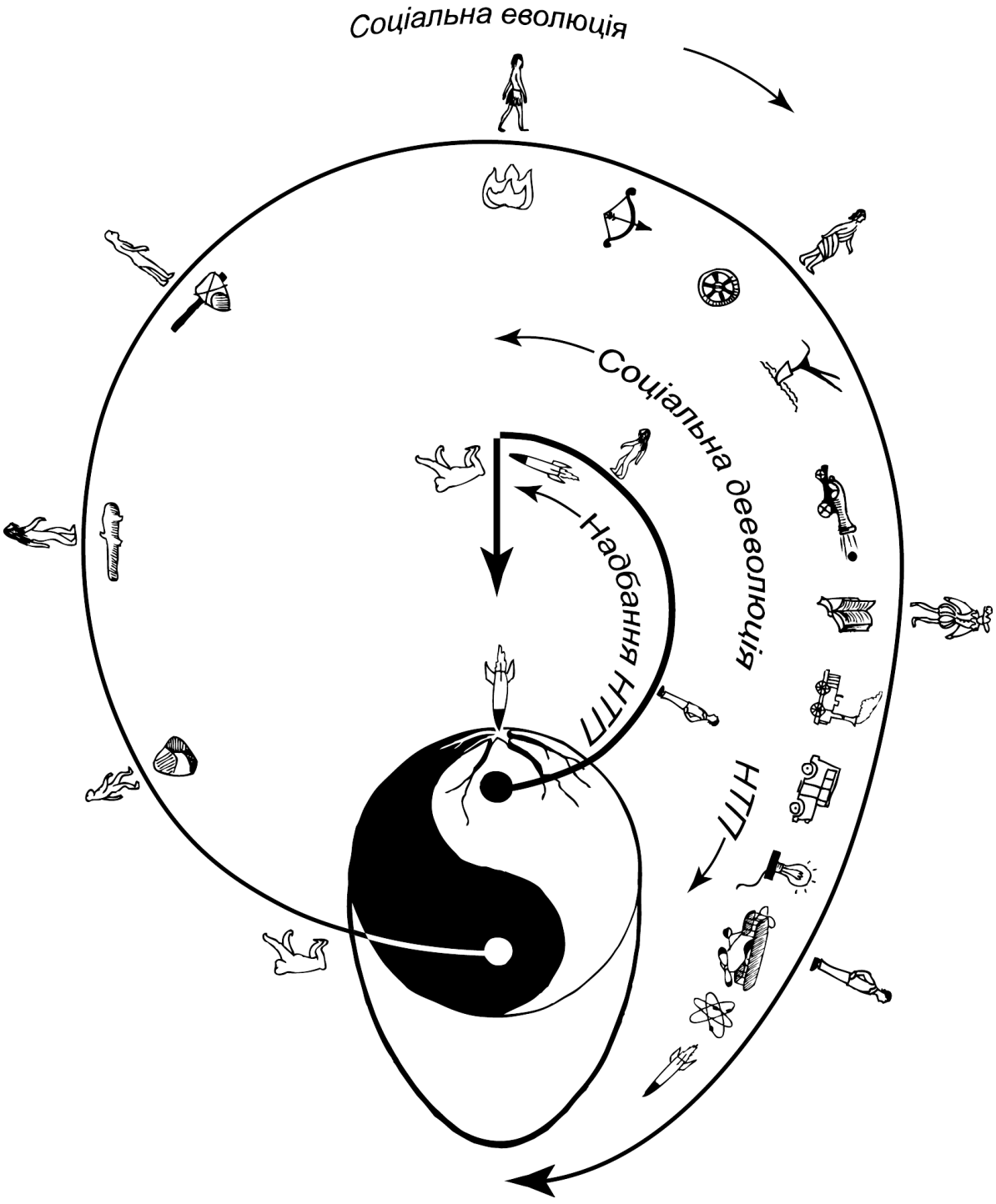

Рис. 1. Концептуальна схема інтерпретації протиріччя між соціальним і технічним у цивілізаційному розвитку людства

У зв’язку з цим у світі все гостріше актуалізується проблема олюднення знань, які творить, трансформує, транслює, опановує, а головне, використовує у своїй життєдіяльності людина, інтегральним критерієм чого має бути відсутність загрози для її буття. Знання розширюють світоперетворювальні можливості людини, що означає збільшення її свободи в експансії буття за той час, коли вона після свого народження встигає побувати в цьому світі. ущільнює соціальний простір людських соціумів у межах нашої планети й тим самим посилює проблему обмеження свободи людини.

Звідси має збільшуватись відповідальність людини, яка повинна бути сумірною зростанню можливостей її свободи за рахунок опанованих нею знань. А це означає не що інше, як актуалізація відповідальності людини за продукування, репродукування та використання нею знань. Принцип «Не зашкодь!» має бути наріжним у всіх життєвих виявах людини, яка володіє знаннями, для того, щоб вони спрямовувались на добро, а не на зло, на продовження життя роду людського, а не його скорочення шляхом надмірної експансії буття за рахунок ще не народжених поколінь людей.

Науково-технічний прогрес все частіше у своєму розвитку демонструє ознаки парадоксальності, коли раціональна діяльність людини призводить до ірраціональних результатів, що не лише руйнують буття людини, а й шкодять їй безпосередньо.

Сучасний цивілізаційний розвиток і особливо його результати та їхні наслідки, які почали програмуватись ще в епоху Просвітництва, коли було проголошено справжній наступ на природу для її підкорення з допомогою знань в ім’я потреб людини, вже не полишив вагомих аргументів, якими можна було б виправдати домінування технократичного підходу у світоперетворювальній діяльності людини. Сьогодні осмислення катастрофічних наслідків домінування технократизму в життєдіяльності людства вже не є лише змістом і предметом філософських розмислів окремих вчених та екстраполяційного моделювання ними завтрашнього дня сучасної цивілізації, а стало реаліями буденної свідомості пересічних мешканців планети Земля.

Всього лише за два останні століття інтенсивного, з постійним прискоренням раціонального науково-технічного опанування природи людина подолала такий шлях, який був їй непідвладний за сотні тисяч років попередньої еволюції як істоти розумної. Саме за цей короткий проміжок часу, який відносно періоду від зародження життя й еволюції всього живого на нашій планеті по день сьогоднішній є по

суті миттєвістю, людство опанувало раніше неосяжні для любої живої істоти, у тому числі й людини, земні простори до таких меж, за якими зримо проглядається безодня Космосу. А в цій безодні, як відомо, місця для життя у його земних вимірах немає. Апокаліпсис, який ще донедавна сприймався як фантасмагоричний образ майбутнього людства, змальований у минулому пророками, в сучасних умовах розвитку цивілізації все більш реально асоціюється з фіналом нестримного технократизму людини в опануванні нею природи.

Метафоричний образ науково-технічного прогресу в сучасних умовах вимальовується як своєрідний, велетенських розмірів конвеєр, біля якого зосереджено метушаться люди, винаходячи, відпрацьовуючи, вдосконалюючи якісь суто свої оригінальні пристрої, речовини, рідини й потім з поспіхом, щоб не втратити свій пріоритет і можливість заробити на цьому, гарячково вгвинчують, засипають, заливають свої науково-технічні надбання в конструкцію, яку з прискоренням поза ними і поза їхньою волею рухає цей конвеєр. У сприйняті такого образу зразу ж постає багато запитань, але ключовими можна вважати принаймні три з них, а саме: «Хто головний конструктор того виробу, що рухається цим конвеєром? Що за машинерія має зійти з цього конвеєру, у якому ми метафорично вбачаємо рушійні сили науково-технічного прогресу? І які наслідки можна очікувати від цього витвору сукупної науково-технічної діяльності людей?».

Якщо перше питання мало б риторично сприйматись ще першопрохідниками науково-технічного прогресу, то відповіді на два наступних запитання стали набувати свого очевидного й беззаперечного змісту лише в новітній період. Те, що хвилювало далекоглядних вчених і не сприймалось буденною свідомістю ще на початку минулого століття, коли почали вимальовуватись контури «тріумфального» поступу науково-технічного прогресу, сьогодні є очевидним і зрозумілим не тільки для пересічних науковців, а й вдумливих школярів.

Зрозуміло, що не може бути головного конструктора всієї світоперетворювальної діяльності людей, як серед нас не може бути й Бога, оскільки ніхто із смертних не наділений можливостями Деміурга як творця світу, а не ремісника, що перероблює його на свій копил. Алегорична машинерія як техногенний витвір спільної людської діяльності поки що знаходиться на «конвеєрі», але вже починає здійснювати самостійні, а це значить – не контрольовані людиною рухи, наслідки яких очевидні, конкретні, зримі й відчутні в бутті

останньої. З цих наслідків екстраполюється образ монстра, який може у відносно недалекому майбутньому зійти з цього уявного конвеєра й бути непідвладним людині, якщо науково-технічний прогрес здійснюватиметься на кшталт попереднього його етапу, коли людина й далі продовжуватиме утверджувати себе в цьому світі технократично.

Людина не має допустити такого результату науково-технічного прогресу, оскільки це буде не тільки його фіналом, а й здійсненням найсумніших апокаліптичних пророкувань щодо долі самих творців такого «прогресу». Власне, сучасній людині судилося або спростувати ці пророкування, або виправдати епоху раннього християнства й так звану темну добу Середньовіччя та радикальні дії інквізиції щодо наукових відкриттів і їхніх авторів, коли науково-технічний прогрес стримувався навмисно, оскільки він суперечив релігійній догматиці. А якби не стримувався? Коли знаходишся в цьому земному світі на порозі зазначеної дилеми, таке питання виринає мимоволі десь із підсвідомості. Й однозначної відповіді на нього, хоча й гіпотетичної, не знаходиш.

Цікаво спрогнозувати можливий варіант сучасності через таку ретроспективну гіпотезу. Адже кожне майбутнє вибудовується зі свого минулого, яке може бути для нього або тягарем, або опертям чи навіть рушійною силою. Майбутнє наших нащадків багато в чому визначається їхнім минулим, тобто нашим сучасним життям. Тому, щоб зрозуміти й по можливості відчути відповідальність за свої дії перед Іншим, треба себе поставити або уявити на місці цього Іншого[201].

Дійсно, якби не було тієї темної доби або вона була не такою затяжною й дух творчості людини був розкріпачений значно раніше часів епохи Відродження, а науково-технічний прогрес набув свого розвитку хоча б то у масштабах XIX століття саме в період, коли ця епоха насправді відбулася. Як свідчить історія, суб'єктів для розгортання науково-технічного прогресу в часи епохи Відродження було достатньо. Тільки одне місто-держава Флоренція дало цілу низку титанів цієї епохи, творчими та інтелектуальними досягненнями яких ось уже протягом п'яти століть пишається людство. До речі, це місто

[201] «Оцінка минулого завжди є – або, точніше, прагне бути оцінкою з відстані майбутнього. Щоб осягнути смисл історичного сьогодення, доводиться зайняти позицію десь у царині тих віддалених подій, що стануть наслідками сьогоднішніх вчинків. І зазирнути в час, що настане після смерті Ego, перейти через власне небуття». Попович Мирослав. Червоне століття / Мирослав Попович. – К. : АртЕк, 2005. – С. 22.

за сучасними мірками мало б сприйматись як містечко з населенням, яке за своєю чисельністю не перевищує населення якогось окремого з багатьох наших районних центрів.

За такого історичного розкладу рівень науково-технічного прогресу, який ми маємо нині, міг бути досягнутим як мінімум на два століття раніше. А це означає, що й проблеми, які постали зараз, мали б розв'язуватись тоді, коли нас ще не було. Від того, як справились би тодішні покоління людей з цими проблемами, залежав би й наш сьогоднішній день, а можливо, й не наш. Якщо б нашим пращурам, зіткнись вони з подібними проблемами, не вдалось успішно їх розв'язати, цілком вірогідно, що нас чи тих, хто мав замість нас народитися, могло й не бути. І якщо у відношенні до нас подібні розмірковування мають уявний та умовний характер, то наступних поколінь, тобто наших нащадків, це стосується реально. А це й є та міра відповідальності, яка лягає на плечі сучасних поколінь людей, ціна якої – майбутнє людства.

Домінування технократизму як у науково-технічному прогресі, так і в цілому в життєдіяльності людини підвело її до краю прірви, через яку треба вибудовувати міст, щоб можна було далі рухатись людству у своєму цивілізаційному розвитку. Рухатись так, щоб не звалитись у те провалля, яке затьмарений можливостями реконструювання навколишнього світу, де йому судилося з'явитися як тимчасовій його часточці, за відносно короткий час встиг утворити своїм незагнузданим техногенним впливом новоявлений «підкорювач» природи, себто людина.

Для того щоб стати на конструктивний шлях розв'язання цієї глобальної проблеми сучасної цивілізації, людина має, передусім, подолати амбіції технократизму у своїх життєвих виявах та прагнути до сумірності своїх претензій на власний життєвий простір з можливостями, як виявляється, доволі обмеженого земного простору в налагодженні та гармонізації нормального співжиття людей. Їй треба усвідомити й налаштуватись на зайняття в земному житті власного статусу не Людини над природою, що неминуче веде до руйнації й самознищення, а людини в Природі як установку на співжиття й співіснування не тільки з собі подібними, а й з усім сущим у цьому світі, що й має слугувати засадним принципом тієї життєдіяльності, яка гарантує збереження й подальший цивілізаційний цивілізований розвиток людства.

Той парадокс зовнішній, що раціональна діяльність людини плодить ірраціональні результати, є наслідком внутрішнього її парадоксу, коли знання як раціональне начало перетворювальних дій

слугують ірраціональним потягам людини, зорієнтованих не на творення Добра, а вкорінених у руйнівні начала людської природи. Звідси в епоху інформаційних суспільств, актуалізується як ніколи раніше проблема першочергового загнуздання дикої природи в самій людині, а потім уже підкорення тієї природи, що її оточує та в якій вона перебуває. Знання дійсно є великою силою, але коли вони акумулюються в голові дикуна або стають йому на службу, то можуть трансформуватись у страшну й руйнівну силу.

У зв'язку із зазначеним вище доречно звернути увагу ще на один парадокс, коли людина з первісними способами та укладами життя, з якими вона завдяки своїй ізольованості в природних резерватах, що, на щастя, ще збереглися, увійшла в сучасність і дає уроки цивілізованій людині, яка є продуцентом і носієм найсучасніших знань про природу, як поважно й дбайливо треба ставитись та відноситись до природи, в якій живеш. А з цього парадоксу постає питання: «Хто сьогодні більший дикун? Та людина, яка тисячоліттями змогла прожити в умовах дикої природи, наприклад тропічних лісів навколо ріки Амазонки й зберегти до наших днів не тільки себе в цій природі, а й навколишню природу у первозданному вигляді? Чи та цивілізована людина, яка володіє новітніми знаннями та озброєна суперсучасною технікою й за допомогою супутникової космічної навігації мільйонами гектарів щорічно нищівно трощить тропічні ліси нашої маленької Планети?» Тому соціальна дееволюція – це не редукція до первісної людини, яка була сумісною з природою. Це потворне здичавіння, а тому загрозливіше для природи.

Цим риторичним запитанням підкреслюється актуальність розв'язання проблеми олюднення знань, передусім – технічних і технологічних, обсяг яких на планеті Земля з кожним роком збільшується, а відповідно, й зростає потенційна небезпека їхнього руйнівного використання в бутті людини.

Сьогодні людство переймається більше загрозою знань, які вже матеріалізовані в атомну чи іншу зброю масового знищення, в ядерні реактори та інші вельми ризиковані техногенні об'єкти. Але треба мати на увазі, що наявні вже сьогодні знання, не говорячи про знання завтрашні, є тим інструментарієм, за допомогою якого можуть як нині, так і в майбутньому створюватись ще більш небезпечні об'єкти з величезним ризиком руйнації буття людини. Саме вирішальне в цьому факті те, що загроза такої руйнації міститься не в руках божих, а залежить від рук тієї людини, в чиїй голові будуть необхідні для подібних витворів знання та кому на службу вони будуть поставлені.

Дуже загострено на зламі тисячоліть стала проглядатись дихотомія знань як у праксеологічному, так і в аксіологічному та онтологічному сенсах. Якщо раніше поява нових знань сприймалась однозначно позитивно як перемога людини у своєму розвиткові, як її черговий прорив у незвідане, то зараз людина змушена все частіше піддавати критичному осмисленню як наявні знання, так й особливо ті, що створюються, задаючи питання: «Навіщо можна використати ці знання? Для будування чи руйнування? Для добра чи зла? У кінцевому підсумку, для буття чи небуття самої людини?».

Власне, в самовизначенні людини в цій дихотомії стосовно використання нею знань і може з'явитись одна із основних точок опори для розбудови мосту через прірву технократизму. Для того щоб це стало можливим, недостатньо лише одного прагнення людини здобувати, творити та використовувати знання для будування, добра та взагалі забезпечення свого буття. Те, що визначена благими намірами дорога може вести явно не до раю, людина не без успіху підтвердила це своїм попереднім шляхом науково-технічного прогресу.

Важливо, щоб у такому самовизначенні людина не тільки усвідомлено не використовувала знання для руйнування заради будування, на зле в ім'я добра й тим паче для руйнування свого буття. А й могла далекоглядно передбачати, що використання нею знань у будуванні не призведуть до руйнації, створенні добра не множитимуть ще більше зло, поліпшенні буття не знищуватимуть у ньому, принаймні, хоча б ареал перебування самої людини. Благі наміри людини виходять з її душі й серця, а вміння далекоглядно передбачати результати своєї діяльності залежать від її світогляду та розуму.

Зрозуміло, що бездушна та безсердечна людина, яка не оволоділа людськими цінностями як життєвими орієнтирами та не сформувала широкого світогляду, тобто спрощено, вузько й одномірно сприймає світ, опановуючи новітні, інноваційні знання або отримуючи владу над ними, створює як потенційну, так і реальну небезпеку навколишньому світу, а в кінцевому підсумку й собі. До чого може призвести бездушне, безсердечне й недалекоглядне використання матеріалізованих знань у задоволенні потреб та амбіцій окремих осіб, які увійшли в історію через її темні двері як найбільші руйнівники, творці й породжувачі зла та нищителі людства, переконливо засвідчило XX століття. Цей останній у новому літочисленні вік, який щойно минув, ознаменувався в історії людства не тільки найбільшим будуванням і створенням, але найбільшим руйнуванням та нищенням. І такий парадокс став можливим лише завдяки знанням.

Звідси зримо постає залежність досліджуваної проблеми від дуалізму людини як носія світлого й темного, духовного й тілесного, доброго й злого начал, від її здатності розуміти світ, у якому вона з'явилася не за своєю волею, через власні, а не чужі світогляд, світосприйняття та світовідчуття. Як відомо, межа між людською і тваринною природою проходить у самій людині. При цьому прояв тваринної, а отже, нелюдської, природи в самій людині може мати більш деструктивний і руйнівний характер у відношеннях із зовнішнім світом, ніж це може бути з боку тварин, які керуються лише інстинктами й обмежуються використанням природи, в якій вони живуть, лише на рівні своїх фізіологічних потреб і необхідності захисту власного життя та продовження роду. Людина ж як істота, що наділена інтелектом, здатним до самоусвідомлення, завдяки цьому може культивувати свої тілесні, тобто тваринні потяги для формування гіпертрофованих потреб, що й детермінує її непомірну експансію навколишнього світу, яка може обертатись на його руйнацію й навіть повне знищення.

Світле й темне, добре й зле завжди були й будуть у людині, і відповідно, мали й матимуть своє виявлення в життєдіяльності людства як антиподи в перманентно мінливому їхньому співвідношенні. Як життя кожної окремої людини, так історія й розвиток окремої людської спільноти, етносу, народу, людства в цілому відзначені світлими й темними смугами або сторінками. У даному контексті нашого дискурсу наявність світлого має асоціюватись з домінуванням добра, а темного з переважанням зла. У масштабах всієї земної людської спільноти сьогодні можна зробити втішний висновок, що, незважаючи на всі темні сторінки історії як підтвердження тимчасового домінування зла, глобально в людстві превалює добро, беззаперечним свідченням чого є наявність самого людства в його прогресивно-поступальному цивілізаційному розвитку.

Але не можна не зважати на те, що локально зло отримувало й продовжує здобувати перемоги, що підтверджується зниклими назавжди цивілізаціями, народами, культурами, мільйонами загиблих людей від рук самих людей, знищеними видами тварин, рослин, різким погіршенням екологічних умов та іншими незворотними результатами злих дій людини[202]. Звідси постає питання, чому зло, маючи безліч

[202] «У результаті своєї діяльності людство пошкодило від 1/3 до 1/2 усіх земель нашої планети. Втрачено 1/4 усіх птахів, що населяли Землю; використані і виснажені 2/3 основних запасів морських риб. Щороку зникає 27000 видів флори і фауни. Подібний рівень вимирання перевищує ті зміни, що відбулися за 65 млн. років. Ринкові економіки часто не враховують екологічних витрат. Жоден ринок

локальних перемог, до сих пір не перемогло глобально, абсолютно тобто не знищило добро як свій антипод. А це означало б, що й саме знищилось шляхом ліквідування людини як свого джерела.

Однією з основних об'єктивних причин цього можна вважати відсутність до недавнього часу знань, з допомогою яких зло було б здатне на таку глобальну й абсолютну перемогу над добром, тобто тотальну й незворотну руйнацію буття, що унеможливлювало б у ньому життя людини. Нам всім добре відомо, що цей недавній час минув у середині XX століття як той рубікон у розвитку людства, після якого добро у світі почало крокувати ніби по канату над прірвою, балансуючи зі злом, що в любий момент може порушити його рівновагу й привести до непоправного.

Щоб переконатись, що це саме такий стан у людства, достатньо уявити, якими результатами могла б завершитись друга світова війна в протистоянні двох тоталітарних режимів, володій вони арсеналами ядерної та іншої зброї масового знищення, які накопичились через 10-15 років після її завершення. Карибська криза періоду холодної війни – це вже не гіпотетичний, а реальний факт перебування людства над такою прірвою. Непередбачуваними мали бути й наслідки в Чорнобильської катастрофи, якби її не вдалося локалізувати. Тож, ось уже понад півстоліття людство живе в умовах, коли знання для його тотального самознищення не тільки є у достатніх обсягах, а й з кожним роком з прискоренням нарощуються. Сучасні й майбутні знання можна порівняти з джином, який може бути добрим і злим залежно від того, хто й як ним повеліватиме. Звідси для людства раз і назавжди постала проблема недопущення локального в часі, але з глобальними наслідками домінування зла, яке буде озброєне сучасними знаннями.

Пошук, висвітлення можливих шляхів позитивного розв'язання зазначеної проблеми з кожним роком набуватиме все більшої актуальності. Цим змушені будуть довічно перейматись не тільки

не вважає загальними (приналежними усім жителям планети) такі ресурси, як ґрунтові води, якість атмосфери чи океану. Ще менше ринкова економіка схильна вважати проблемою рівних людських прав і соціальної справедливості такі «земні послуги» як регулювання клімату, дезактивацію відходів, забезпечення продовольством. Коли, наприклад, погіршується якість питної води, багаті люди можуть купити чисту воду, а малозабезпечені дозволити собі цього не можуть. Деградація навколишнього середовища, екологічна криза не тільки ставлять природні бар'єри економічному зростанню, а й загрожують самому існуванню людства.» Етос і мораль у сучасному світі / Аболіна Т. Г., Єрмоленко А. М., Кисельова О. О. та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 181.

керівники держав, політики, вчені, а й пересічні громадяни. Адже земний простір настільки ущільнився людською спільнотою не скільки через суттєвий приріст чисельності населення, як у більшій мірі через матеріалізацію знань. Локальне нелюдське використання знань у своїй життєдіяльності будь-яким землянином зачіпає вже зараз життєвий простір інших мешканців землі. Й не лише людей, а наших братів менших і всього сущого в бутті. Зрозуміло, що на майбутнє життєвий простір людства має стійку тенденцію до ще більшого ущільнення. Проблеми гармонізації співжиття людей на планеті Земля у зв'язку з цим лише загострюватимуться, а не послаблюватимуться.

Саме тому введення табу на використання знань, що загрожують буттю людини, мають стати нормами моралі сучасного й майбутнього людства, які адекватно мають захищатися в чинному правовому просторі. Відповідальність за користування знаннями має бути превентивною у відношенні до свободи людини в цьому відношенні. Оскільки рано чи пізно може наступити такий момент, коли після вчиненого з допомогою знань не буде ні винуватця, ні того, хто мав би притягувати його до відповідальності.

Ця проблема має посідати чільне місце серед тих задач, на розв'язання яких спрямовані процеси глобалізації, що є теж одним із характерних проявів сучасного цивілізаційного розвитку людства. Але поки ще немає переконливих підстав для сподівань, що вона буде в межах глобального земного простору успішно розв'язана, бодай у найближчому майбутньому. На перший погляд, аргументами для такого скептичного висновку слугує певний дисонанс, який має тенденцію до посилення між досить суттєвими, можна сказати, навіть визначальними процесами глобалізації. Передусім, між створенням глобального інформаційного простору та інтеграцією світової людської спільноти в правовому, географічному, адміністративно-територіальному, міждержавному, трансконтинентальному, екологічному, економічному, соціальному та інших вимірах, які в перспективі мають перетворити державні кордони лише в символи та умовні позначки на адміністративній карті глобалізованого світу на кшталт кордонів між країнами Європейського Союзу. Темпи формування глобального інформаційного простору суттєво випереджують глобальну інтеграцію світового співтовариства в згаданих вище вимірах.

Звернемо увагу на об'єктивний чинник, що спричинює цю розбіжність. Всім зрозуміло, що більшість країн, особливо так званого третього світу, змушені будуть міститись у своїх доволі ізольованих державних територіях досить значний період, тривалість якого в

певній мірі корелює з часом їхнього відставання в соціально-економічному розвитку від країн золотого мільярда сучасного населення Землі, які завдяки своєму цивілізаційному прогресу, власне, й покликані виконувати місію консолідації та визначати основні вектори, характер, зміст і темпи глобалізації світової спільноти.

Замкнені у своїх територіях, відгороджені від світу, а отже, і не підконтрольні необхідною мірою йому, відсталі не тільки за рівнем соціально-економічного розвитку, а й державного та політичного устрою, розбудови власного правового простору, такі країни залишатимуться субстратом утворення та резерваціями існування антидемократичних і тоталітарних режимів, які вростатимуть у глобальний інформаційний простір. За таких умов, володіючи сучасними комунікаційними можливостями, подібним країнам не складно уникнути загальних правил співжиття в умовах глобалізації, щоб акумулювати напрацьовані людством знання в певних деструктивних цілях, не витрачаючи при цьому значних ресурсів, а головне – тривалого часу на розгортання й здійснення власних досліджень.

Проблема моніторингу таких закритих країн з погляду загальної безпеки людства особливо яскраво виявилась на початку третього тисячоліття в образі міжнародного тероризму. Можна вважати, що 11 вересня 2001 року ввійшло в історію сучасної цивілізації не тільки чорним днем і тріумфом зла, а й певною точкою відліку протистояння двох її полярних світів – ситого і влаштованого та голодного і знедоленого. Опускаємо в підтекст заглиблення в цю надзвичайно гостру й складну проблему сучасного людства та робимо акцент лише на суті необхідного постійного спостереження за тим, що робиться за державними мурами таких закритих країн, яке в кінцевому підсумку зводиться до контролю за тим, щоб знання не матеріалізувалися в руйнівну силу й не використовувалися для прямого знищення людей та навколишнього середовища.

Загальновідомо, що світ доволі суперечливо, неоднозначно й не одностайно сприймає глобалізацію як єдино можливу філософію налагодження подальшого співжиття людської спільноти. І ще в меншому захопленні він від її реального розгортання. У глобалізації мають бути козирі, які б переважили наявні суперечності, сумніви в її сприйняті та утвердженні. Для світу є зрозумілим, очевидним і переконливим, що глобалізація може бути виправданою передусім як засіб колективної безпеки людства й запорука його збалансованого розвитку в майбутньому, які на сьогодні не мають адекватної альтернативи. Адже будь-яка країна зокрема та всі донині діючі

міжнародні інституції показали свою неспроможність позитивно розв'язувати у всепланетарних масштабах зазначені проблеми. Здавалося б, що це саме той єдино можливий прапор, під яким залюбки почав би об'єднуватись весь світ людей.

Але ми спостерігаємо відсутність такої одностайності. Це, вочевидь, зумовлено відсутністю однозначності в позитивній оцінці глобалізації світової людської спільноти не окремою людиною чи країною, бодай найвпливовішими, а самою цією спільнотою, яку пропонується ініціативно та суб'єктивно у відношенні до неї, саме таким шляхом відвести від техногенного провалля, створеного самою людиною, й вивести на світлу дорогу подальшого цивілізаційного розвитку. Звернемо увагу лише на деякі аспекти, які, на наш погляд, мають важливе значення для аргументованого розкриття актуалізованої проблеми.

Основна суть цих аспектів може бути висвітленою у відповідях під кутом зору таких запитань: «Яка людська спільність у геополітичних, державних, соціальних, правових, етнокультурних, комунікаційних, економічних, фінансових, та інших важливих вимірах буде утворена в результаті такої глобалізації як всепланетарна система? Чого більше, – глобальних безпек чи небезпек програмується та прогнозується в емерджентних виявах такої надсистеми? Наскільки координованим чи керованим може бути це глобальне утворення? Хто має бути чи може стати глобальним координатором чи правителем такого штибу вселенської людської спільноти? І чи коректно взагалі ставити питання про централізоване управління людською спільнотою Землі?»

Найбільше хвилювань і суперечок пов'язано з останнім питанням. І це цілком природно для людини, етносу, народу, нації, держави не тільки як усвідомлене застереження з позицій вже сформованих відповідних самоідентифікацій, а й як підсвідома реакція, можна сказати, на рівні генетичного коду, архетипів колективного підсвідомого щодо самозбереження своєї автентичності, мови, культури, державності, незалежності від можливої тотальної експансії зовнішнім світом або асиміляції та повного розчинення в ньому.

Суттєво те, що підстави для подібного роду переживань об'єктивно спростувати неможливо, оскільки глобалізований світ для розв'язання наддержавних проблем апріорі має бути як мінімум скоординованим, а як максимум скерованим. В іншому разі втрачається сенс самої глобалізації, коли вона може перетворитись у процес без результату, відповідно, й без реальних, а не утопічних цілей.

Тож пошук, розгляд, аналіз прогностичних відповідей стосовно того, хто й як може координувати чи очолювати глобалізований світ,

мають важливе значення в побудовах різних варіантів гіпотетичних моделей майбутнього глобалізованого світу. У таких моделях першочергово має передбачатись збалансованість відповідними противагами, що унеможливлювали б узурпацію влади над об'єднаним світом чи то з боку окремої особи, чи – будь-якого наддержавного колегіального органу. Напевно, що такого роду збалансоване моделювання глобалізації світу має народжуватись як конструктивний продукт перманентної дискусії між глобалістами та їхніми опонентами. Хотілося б вірити, що збалансовано не тільки в цьому, а й в інших необхідних вимірах здійснюватиметься й реальна інтеграція людства.

Але недолугі кроки диктату, який було продемонстровано світу на старті розгортання його глобалізації саме її ініціаторами та лідерами, не лише посилили недовіру до цього глобального об'єднавчого процесу, а й залишили мало сподівань на таку збалансованість світу у майбутньому. Вкотре люди мали нагоду переконатись, що утвердити добро зброєю й смертю, отже злом, неможливо. А світу були продемонстровані саме такі глобалізаторські уроки, коли не захист від зла, а викорінення зла під виглядом наддержавних нагляду, контролю й силових санкцій породило ще більше зло. З цього в розкритті нашої теми маємо зробити важливий, але невтішний висновок.

Сучасна людина, яка входить у третє тисячоліття з колосальними знаннями, наявність і можливості матеріалізації яких навіть наближено не могли уявити найсміливіші фантасти ще сто років тому, і так безцеремонно та примітивно демонструє свою силу зброєю, підтверджує у такий спосіб на зламі тисячоліть, що суттєве, можна сказати, кардинальне підвищення грамотності, здійснене нею протягом останніх століть, не добавило їй розуму й людськості в порівнянні зі своїми неграмотними пращурами. Адже утвердження себе в цьому світі в такий дикий спосіб відрізняє цивілізовану людину від варвара лише її технічними можливостями, тобто матеріалізованими знаннями[203].

[203] «А лідер західної цивілізації – США, ставши володарем світу, почав творити новий світопорядок із грацією слона в посудній крамниці, застосовуючи свій універсальний підхід до встановлення миру на Землі – ракетно-бомбові удари і вторгнення. Росія пішла за США, застосувавши ті ж методи, але вже всередині країни. Тим самим наноситься удар по всій системі християнських цінностей, в основі якої лежить творення добра через добро. Утвердити добро через використання зла неможливо.» Михальченко Микола Іванович. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – С. 223.

Сьогодні світ незвичайно мінливий, розбалансований, нестабільний і непрогнозований, який з позицій синергетичного підходу характеризується як світ, що перебуває в стані хаосу й біфуркацій. У такому стані дуже вірогідними й визначальними на перебіг глобальних процесів подальшого світового розвитку можуть виявитись впливи окремих особистостей, діяльність яких розгортається в так званих точках біфуркацій і значимо впливає на події, що там відбуваються.

Історії цивілізацій зберігають доволі багато свідчень про злами епох у їхньому розвитку, коли в стані втрати рівноваги, порушенні стійкості, соціальні системи розхитувались, доходячи від центра своєї рівноваги в амплітудах своїх коливань до тих меж або точок біфуркацій, від яких зовсім незначний поштовх продовжував їхній рух у параметри зовсім інших за властивостями систем і робив не зворотним процес повернення їх у попередній стан.

Щоб зруйнувати стабільну, в стані стійкої рівноваги соціальну макросистему, можуть бути недостатніми навіть неймовірно великі зусилля та ресурси. А для досягнення подібної мети, коли така система втратила свою рівновагу й під впливом своєрідних тектонічних зсувів, спричинених напруженнями від накопичених попередніх системних деформацій, продовжує коливатись, можуть виявитись достатніми відносно мізерні зусилля. Для того, щоб переконатись у справедливості такої тези, нам не треба поринати в якісь далекі й глибокі історії чужоземних народів та їхніх держав, а цілком вистачить погляду в новітню історію, в контексті якої перебувала Україна.

Падіння монархії в Російській імперії відбулося саме в результаті таких макросистемних коливань, які зробили те, що було неможливо протягом століть. Але більш вагомий аргумент для нашого аналітичного дослідження полягає в тому, що Росія після цього трансформувалась з монархії в такий політичний устрій, як диктатура пролетаріату, а її економіка – у військовий комунізм. Адже незаангажовані аналіз та оцінка того історичного періоду багатьма сучасними вченими свідчать, що такий більшовицький поворот у розвитку колишньої монархічної імперії зовсім не виглядав як об’єктивна безальтернативність. Більше того, серед основних можливих варіантів моделей подальшого політичного та економічного устрою Росії, в т. ч. й відновлення монархії, такий поворот історії виглядав як менш ймовірний. Але сталося те, що сталося, і з позицій синергетики цьому дається доволі банальне пояснення.

Метафорично цей момент у тому поворотному історичному періоді, в якому перебувала й Україна, змальовується приблизно так:

що після лютого 1917 року, коли відбулася буржуазна революція, в дестабілізованій Росії панував хаос, і влада на декілька місяців не тільки образно, а й буквально була викинута на вулицю, тобто в натовп. Тоді цю владу могла підібрати будь-яка більш менш організована політична сила й зробити той вирішальний поштовх розбалансованій державній системі, щоб вона за інерцією свого коливання продовжила рух, але вже в напрямку інтересів того, хто цю владу взяв у свої руки. Найбільш проворними й більш організованими та авантюристичнішими в той час й у тому місці, яке синергетики називають точкою біфуркації, виявились більшовики[204].

Розпад мирним шляхом Радянського Союзу, могутньої тоталітарної системи, яка в стані стабільної взаємодії всіх своїх параметрів могла протиставляти себе майже половині світу й свою міць підтвердила в боротьбі з фашизмом, став можливим знов-таки завдяки його системному розбалансуванню, яке було прискорене так званими перебудовчими процесами другої половини 80-х років, що за своїм змістом і спрямуванням суперечили самій природі цього типу соціальної системи й аж ніяким чином не могли її перебудувати.

Те, що стало можливим мирне денонсування СРСР, підтверджує момент найменшої його стабільності, який вдало використали ініціатори й учасники юридичного акту цієї денонсації, що відбувся в Біловезькій Пущі. Такий приклад досить переконливо ілюструє як декілька осіб, скориставшись ситуацією розбалансованості соціальної системи, можуть зробити незначний поштовх, що резонує її розвал і створює передумови подальшого цивілізаційного розвитку людської спільноти за якісно іншими параметрами.

Висловлене наштовхує на деякі міркування, акценти та певні висновки в ракурсі розкриття нашої теми. Підстав для сподівань на те, що світ людей більш-менш стабілізує своє співжиття в столітті, що розпочалося, дуже мало. Особливо в його глобальних вимірах, які підтверджують надзвичайну строкатість, контрастність, диспропорційність у добробуті та взагалі цивілізаційних рівнях життя людей, співвідношеннях демографічного та економічного зростань, катастрофічне зменшення енергетичних та природних ресурсів, накопичення негативних антропогенних впливів на оточуюче середовище й,

[204] «Жовтневий переворот відбувся в обстановці розвалу російської державності, коли влада буквально валялась на вулиці. Але йшлося не про те, щоб її підняти. Жовтневий переворот був авантюрою, здійснити яку змогли лише розумні і вольові люди». Попович Мирослав. Червоне століття / Мирослав Попович. – К. : АртЕк, 2005. – С. 13.

відповідно, пов'язаних з ними екологічних проблем тощо. Перелік чинників, що дестабілізують глобальну світову соціальну систему, можна продовжувати, але й так зрозуміло, що всі ці вселенські проблеми неможливо позитивно розв'язати за відносно короткий в історичних масштабах розвитку людства час. Локальний спокій благополучних країн у контексті розбалансованого глобального світу теж можна розцінювати як ілюзорне сподівання. У цілому ж мінливість глобальної карти світу в економічному, геополітичному, соціокультурному та інших важливих аспектах зумовлена динамікою сучасного цивілізаційного розвитку, що має тенденцію до прискорення.

Тому можна не сумніватись, що на вік сучасних поколінь людей вистачить незбалансованих як глобальних, так і локальних коливань соціальних систем, а це означає, і тих ситуацій, коли доля, подальший розвиток глобальної чи локальної людської спільноти, а в кінцевому підсумку кожного з нас, залежатиме від можливого впливу дій чи діяльності однієї чи декількох людей, які матимуть можливість здійснити саме той вирішальний поштовх на межі амплітуди коливання розбалансованої системи, коли остання або має розвалитись, або трансформуватись у нові якісні параметри. Позитивно, якщо у такий спосіб народжуватиметься у людських вимірах щось краще, а не гірше, добре, а не зле. Зрозуміло, що такі різкі зміни більш значущі, коли ці впливи здійснюються на системи державного, політичного, економічного устрою окремої держави чи спільноти держав. Але хіба менш значущі для громадян окремої країни з незмінною політичною, економічною системою коливання фінансової, банківської, пенсійної, охорони здоров'я, освітянської та інших життєво важливих макрорівневих підсистем.

На цьому етапі нашого дискурсу постає проблема компетентності людей, які можуть значуще впливати на суспільні процеси, тобто на функціонування соціальних систем, що за рівнем складності взаємозв'язків між їхніми підсистемами та елементами, непрогнозованості й непередбачуваності кінцевих результатів процесів, які в них проходять, є вищими від екологічних, біологічних і тим більше будь-яких технічних систем. Ця проблема буде розглянута в наступному підрозділі. А зараз на неї цікаво поглянути під дещо незвичним кутом зору.

Спочатку знову звернемось до історії, яка зберігає факти, коли ще в тому таки темному, тотально безграмотному середньовіччі зустрічались і малограмотні правителі на чолі деяких держав, у яких

вже була освіта тогочасного університетського рівня. Та й серед громадян, особливо з числа аристократії, церковних служителів, було немало людей з високим рівнем грамотності. Не маємо морального права з позицій нашої зарозуміло грамотної епохи демонструвати свою зверхність пошуком і згадуванням у цьому аспекті конкретних імен. Та не перейматимемося й уявою про те, чи відвідували ніяковість і сором цих правителів за їхню малограмотність, особливо, у колі своїх освічених сучасників. Зробимо лише гіпотетичне припущення про те, що могло компенсувати брак знань тим безграмотним чи малограмотним правителям, які отримавши, бодай й у спадок верховну владу, змогли не тільки втриматись багато років у своєму керівному кріслі, а й забезпечити розвиток, а не деградацію свого народу й власної держави. Напевно, що розум, тобто та властивість суто людини, яка передається їй у тій чи іншій мірі від природи батьком і матір'ю, а потім відповідно цій мірі розвивається соціальним досвідом, освітою.

Повертаючись у зазначену проблематику сучасного нестабільного, розбалансованого світу, усвідомлюєш, наскільки важливо задля недопущення бодай короткочасного локального домінування зла з глобальними наслідками, щоб у цих самих точках біфуркацій, де можливі непередбачувані й непрогнозовані системні зміни, які можуть вплинути на подальші процеси цивілізаційного розвитку всього людства чи окремих людських спільнот, завжди переважала розумна й грамотна діяльність, на яку здатні грамотні й водночас розумні люди.

Але проблема в тому, що всі люди зліплені з одного тіста: й ті, що правлять у цьому невизначеному своєю непередбачуваністю світі, й ті, якими правлять сьогодні, а завтра дехто з них увійде в когорту таких правителів. Людина, яка була рядовим громадянином, а завтра стає на чолі держави чи міжнародної спільноти, змінює лише свій соціальний статус, починає виконувати більш значущі й відповідальні в суспільних вимірах ролі, але вона не може змінити своє суто людське єство й перетворитись у надлюдину чи Бога. Що точно змінюється в міру просування людини в соціальній ієрархії людської спільноти, так це масштаби результатів та наслідків її можливих помилок чи навмисно зроблених неадекватних дій, які через використання сучасних знань можуть набувати глобальних розмірів вселенських катастроф.

Людина, захопившись в останні сторіччя перетворенням зовнішнього світу завдяки можливостям знань, забула про свій внутрішній світ, неадекватність, недоробленість якого стає все більш очевиднішою

у відношенні до створеного чи то перетвореного нею світу, який на ознаку всемогутності розуму людини величають ноосферою. Та безпомічність сучасної людини у влаштуванні своїх земних справ, передусім, через нездатність гармонізації співжиття своєї спільноти із забезпеченням збалансованого розвитку людства в межах того буття, яке відведено їй у цьому світі, красномовно підтверджує, що розвитком саме розуму і власної емпатії людина суттєво відстає від продукування й накопичення знань як раціональних засобів та інструментів для опанування природою. За браком розуму й емпатії вона не може дати олюдненої ради своїм знанням, які все більше й частіше знаходять в її життєдіяльності антигуманне застосування, що плодить ірраціональні наслідки перебування людини у своєму бутті, яке знівеченим переходить у спадок наступним поколінням людей.

Святе місце, як відомо, порожнім не буває. Його щось має зайняти. Коли на своєму місці відсутнє святе, а в цьому разі людське, то його заміщує несвяте, тобто неправедне й нелюдське, а можливо, й тваринне. Що не без успіху й демонструє сучасна грамотна людина своїм унікально парадоксальним єством, де поєднується, здавалось би, непоєднуване, принаймні для сучасної цивілізованої епохи. Але ж це ми сьогодні демонструємо пріоритет зграйності, стадності, тобто те, що притаманне тваринам, над людськістю свого єства, зокрема людяністю, патріотизмом, компетентністю, професіоналізмом та іншими засадними лише для людини чинниками, коли формуємо так звані свої команди в бізнесі, політиці тощо.

Культивування людиною інстинктів хижака й жертви у своєму соціальному житті в усі епохи мало сумні антигуманні наслідки, а в ноосфері й поготів. У суспільному житті правителям це дає карт-бланш на авторитаризм, посилений наукою, знаннями. А в пригноблених за таких умов влаштування співжиття людей це породжує безвідповідальність у всіх їхніх діях і життєвих виявах, які не контролюються й не санкціонуються з верхів соціальної ієрархії. Що має залишитись у бутті після «гармонізованого» таким штибом соціуму людей, які у своїх життєвих прагненнях на повну потужність використовують найсучасніші знання, оскільки вони грамотні? Це цілком логічно постає як риторичне запитання.

От і випливає, що в силі знань їх слабкість, коли людина безвідповідально використовує їх у своїх життєвих виявах. Чим сильніші знання, тим на більшу руйнацію вони здатні. У нестабільному розбалансованому світі сильніші знання роблять його крихкішим, а отже, вразливішим і слабкішим. Для того щоб знання

робили людський світ сильнішим, треба, щоб у них, коли вони матеріалізуються, вселялось більше людського, а не навпаки.

У невибудуваній та незрілій демократії, коли свобода влади в соціумі не збалансована адекватною відповідальністю, свавільний владний суб'єкт, який у своїх життєвих виявах мало чим відрізняється від вожака епохи дикунства на переході до раннього варварства, коли ієрархічні місця в соціумах займалися відповідно рівню агресивності людського індивіда, що лишень покинув тваринний світ[205], у сучасних цивілізаційних умовах трансформується в справжнє жахіття для того соціального простору, який перебуває під його контролем і впливом. Адже на відміну від пращура-дикуна, який міг скористатись лише власною силою, щоб підкорити інших й утвердити свій панівний статус у своєму соціальному оточенні, що в умовах дикої природи було виправдано з точки зору виживання роду, свавільний владний суб'єкт сучасного цивілізованого світу може скористатись силою системи влади, щоб забезпечити собі панівне становище в соціумі. Не для його розвитку, а для деградації й нищення на користь власних інтересів.

Людство в процесі свого цивілізаційного розвитку, створивши ноосферу та ввійшовши в епоху знань, для того, щоб зберегти свій статус-кво в ній і не бути відкинутим до своїх витоків або взагалі не довести себе до самознищення та підтримувати поступальні тенденції у своєму прогресові, змушене постійно вирішувати двоєдину проблему олюднення знань. По-перше, у їхньому відтворенні через свідомість кожної зокрема людини, що народжується, й по-друге, у використанні цих відтворених оживлених знань у всіх життєвих виявах людини без шкоди для людства у всіх поколіннях можливого космічного часу, що відведений у Всесвіті для життя людського роду. При цьому друге є пріоритетом у відношенні до першого, що має означати й передбачати певні обмеження, аж до введення мораторію і навіть табу на продукування нових і відтворення вже напрацьованих знань, якщо людство буде безсилим у користуванні ними без шкоди й загрози самознищення.

Ця проблема має посідати чільне місце серед тих задач, на розв'язання яких спрямовані процеси глобалізації, що є теж одним з характерних проявів сучасного цивілізаційного розвитку людства.

---

[205] Данилюк А.Л. Происхождение тотема и табу в свете концепции агрессивности Конрада Лоренца / А. Л. Данилюк // Практична філософія. – 2004. – №4. – С. 72–84.

Цим мають опікуватись вчені як основні конструктори витвору сукупної науково-технічної діяльності людей.

У зазначеному сенсі є актуальними перегляд і внесення необхідних корективу місію вищої освіти як соціального інституту й процесу, що оживлюють знання в кожному новому поколінні людей і дають їм можливості здійснювати подальший науково-технічний прогрес. Таке оживлення знань можна вважати їх номінальним олюдненням, оскільки носієм знань стає безпосередньо людина, а не певний матеріал, на якому фіксується інформація для її зберігання чи оперування нею. Але ознакою реального олюднення знань має залишатись їх людське застосування в життєвих виявах, якими об'єктивується буття в духовному та матеріальному вимірах. Застосування знань відбувається в практичній життєдіяльності людей за межами вищої освіти. Звідси постає обмеженість вищої школи щодо реального впливу на перебіг як професійної, так і тим паче будь-якої життєдіяльності своїх студентів і випускників. Це визначально залежить від суспільних відносин, у контексті яких людина здійснює свої життєві вияви та в цілому буття, на яке спрямовує свій вплив людина.

Звідси актуалізується новий аспект проблеми, яку ми досліджуємо. Постає логічне питання: якщо людина нездатна самостійно бути достатньо розумною й грамотною у своїх життєвих виявах у ставленні до буття, то яким чином буття може стримувати неадекватність людини, коли та не приналежна до нього, а протистоїть йому, тобто виступає як суб'єкт його творення? Розглянемо це питання в наступному підрозділі.

2.6. З'ясування сутності компетентності з позицій системного та синергетичного підходів

У тому, що автор прихильно ставиться до системної аналітики, можна переконатись на підставі викладеного раніше матеріалу. Але саме назва цього підрозділу безпосередньо не лише декларує, а й передбачає системний підхід у дослідженні. Цей підхід орієнтує на цілісне дослідження, що дає змогу не лише осягнути обшир актуалізованої проблематики, а й заглибитись у неї, тримаючи в полі зору основні елементи предметного поля аналізу та взаємозв'язки між ними. Якщо дослідник усвідомлено не вдається до системної аналітики, то його до цього спонукає й поза його волею виводить

більшою чи меншою мірою логіка аналізу. Коли ж у дослідженні відсутня логіка, то, по-перше, стають сумнівними підстави, щоб це визнати власне дослідженням, а по-друге, важко сподіватись на присутність у ньому системного підходу. Адже останній орієнтує на дотримання певної логіки, яка б виводила на системне мислення й бачення предмету дослідження.

Напевно, можна було б і не робити акцент на сприйнятті й розумінні одного з принципів та методів наукового аналізу та не виділяти з інших принципів і методів, на які автор спирається та які використовує в дослідженні, що репрезентується цією монографією. Але є певні підстави, які спонукають автора до такого публічного самовизначення.

По-перше, системний підхід й аналіз виправдали себе як універсальний принцип і метод, що націлюють на системне використання інших принципів та методів, які доцільні за логікою будь-якого дослідження, а не лише наукового. А по-друге, й це, мабуть, найголовніше, що спричинило такий акцент, – до системного аналізу як продуктивного методу дослідження останнім часом формується певний скепсис. Однією з визначальних у такому скептицизмі є думка, що системний підхід та аналіз не дають змогу адекватно досліджувати та інтерпретувати нелінійні перебіги процесів, що відбуваються у світі, й той хаос, з якого цей світ постає. Як альтернатива системному підходу в наукових співтовариствах протиставляється синергетичний підхід.

У філософських колах спостерігається тенденція розшарування й поділу науковців за лінійними та нелінійними поглядами на світ. Одні позиціонують себе радикальними прибічниками синергетичного підходу. А з іншого боку залишається значна частина тих, хто стоїть на традиційних філософських позиціях і цей підхід та й саму синергетику як напрям філософії сприймають ще з більшим скепсисом, аніж синергетики дивляться на лінійні погляди й підходи в дослідженнях та інтерпретаціях світу.

Тому, перш ніж продовжити виклад матеріалу за логікою здійснюваного дослідження, коротко зупинюсь на визначенні власної позиції у сприйнятті, розумінні та ставленні до синергетичного й системного підходів як універсальних, міждисциплінарних методів науки й практики.

Синергетика, як кожний новий напрям науки, з’явилась тоді, коли в життєдіяльності людства на порядку денному постав не лише її предмет, а й актуалізувалась потреба у його вивченні та дослідженні. А найголовніше, сформувались методологічне підґрунтя та достатній

методичний інструментарій для того, щоб людина, образно висловлюючись, через «синергетичні окуляри» з більшим розумінням бачила й адекватно сприймала світ, який на її очах постійно змінюється, ускладнюється, стає все менш прогнозовано підконтрольним і керованим, що породжує невпевненість, тривогу, безвихідь, алармістські та есхатологічні настрої.

Синергетику, мабуть, слід сприймати більше, аніж черговий новітній етап чи сходинку на шляху пізнання. На думку автора, синергетику можна інтерпретувати й як своєрідне рятувальне коло в океані знань, який за дуже короткий історичний період створила людина, а тепер все частіше, втрачаючи під ногами земну біосферну твердь, щоб не захлинутись, змушена віднаходити те, за що можна було б учепитись і бути над поверхнею всього, що власноруч вдалося сотворити й переробити в бутті з допомогою знань. Можливе й більш солідне та значуще порівняння синергетики як міждисциплінарної новітньої науки, яка покликана досліджувати небезпечні глибини та вирії в ноосферному океані життя, які треба оминати, щоб вони не поглинули у свою пучину самого творця цього океану, себто людину.

Палкі чи радикальні прихильники синергетичного підходу в пізнанні, поясненні сучасного світу можуть значно посилити хід думок у визначеному напрямку. А їхні опоненти віднаходитимуть свої контраргументи, щоб спростувати це. Автор займає зважену позицію між апологетами і супротивниками синергетичного підходу як наукового методу пізнання світу, оскільки він поряд з іншими методами є відгуком на вимоги життя, тобто наслідком цивілізаційного розвитку людства, який, у свою чергу, займає незначну частку часу в еволюції та існуванні людського роду.

Становлення синергетики як міждисциплінарної науки пов’язане саме з цим останнім відрізком часу в житті людського роду, що у співвідношенні до його цивілізаційного періоду є суттєво малим, а до всієї еволюції людини виглядає зовсім мізерним. Звідси цілком закономірно постають та актуалізуються питання стосовно покликання й призначення синергетики в сучасному та подальшому житті людства. А людство – це люди, конкретні живі особистості, кожна з яких має свої життєві пріоритети у межах тих можливостей, якими вони володіють, що, у свою чергу, залежить від їхніх соціальних статусів, суспільних ролей, правового простору, соціокультурного середовища, де вони здійснюють свої життєві вияви тощо.

Розмисли й міркування в цьому напрямку саме з позицій синергетики вже не полишають романтичних ілюзій на рахунок того,

що сукупні дії та життєві вияви окремих людей, які егоїстично одержимі задоволенням власних потреб, досягненням особистих життєвих результатів, утвердженням власних особистостей, які до всього будуть ще суттєво підкріплені й посилені знаннями синергетики, потім стихійно й спонтанно складуться в сукупний спільний позитивний вектор саморозвитку людського світу, тобто його емерджентний ефект, а не приведуть людство до занепаду, деградації, розладу й розпаду. Синергетика дає людині лише додаткові знання, тобто новітній інструментарій, з допомогою якого та має шанси стати адекватною у відношеннях зі світом. А на добро чи зло будуть застосовані чергові новітні знання, залежить від самовизначення людини у своїх безпосередніх життєвих виявах, коли її суттєво збільшений завдяки знанням обсяг свободи має балансуватись відповідальністю за їх використання. У цьому самовизначенні, на глибоке переконання автора, суть і корінь ключової проблеми життя людини й продовження її роду. Коли людина нездатна власною волею визначатись на користь добра, тоді її до цього має спонукати середовище, в якому вона здійснює свої життєві вияви. В іншому разі автономія особистості, якій проголошуються панегірики, у власній свободі без належної відповідальності може призводити до не передбачуваних наслідків.

Синергетичний підхід дійсно має багато можливостей не лише в теоретичному тлумаченні природних та соціальних феноменів, а й у практичній діяльності, причому як конструктивного, так і деструктивного характеру. Прикро, але не можна залишити поза увагою дуже небезпечну тенденцію, яка спостерігається у використанні синергетичного підходу для цілеспрямованого розбалансування соціальних систем і навмисного створення соціального хаосу на кшталт «каламутної води», у якій легше досягати приватних цілей, нехтуючи загальносуспільними інтересами. Якщо в попередні часи та епохи, коли не було теоретичного усвідомлення сутності синергетичного підходу, такий хаос міг створюватись стихійно або виникав у результаті якихось об’єктивних чинників, що розбалансовували ту чи іншу соціальну систему, то зараз це робиться усвідомлено з використанням передусім знань синергетики. Очевидних фактів сучасної соціальної дійсності, якими можна підтвердити це твердження, за останні три десятиліття назбирається чимало. А це лише початок використання надзвичайно небезпечної соціальної зброї. Якщо така тенденція посилюватиметься, а не локалізуватиметься, світ зависне у вічному хаосі, з якого неможливо

буде вибудувати той порядок і сталість, які закріплюються на певний час у певних системах. Перманентний суспільний бедлам в Україні демонструє й унаочнює такий стан.

Щоб не бути голослівним, апелюємо до фактів соціальної дійсності, які підтверджують цілеспрямоване використання синергетичного підходу для розбалансування соціальних систем і створення у них хаосу з метою досягнення певних стратегічних, тактичних, глобальних і локальних цілей.

Це Радянський Союз з його перебудовою. Про його розбалансування, денонсування й переведення в інші виміри уже йшлося вище. На відміну від монархічної Росії, яка увійшла в системну кризу й хаос вимушено, передусім через затяжну й виснажливу війну, заручником якої вона стала, СРСР до такої кризи підійшов з очевидним прискоренням завдяки суб'єктивним чинникам і розвалювався у цілком мирних умовах. Він справді мав системні вади, які обмежували його в ефективному суспільно-економічному розвитку. Але ці вади не були тією причиною, щоб потужне державне утворення так швидко й без опору зійшло з історичної арени. Одну з альтернатив продовження його історичного життя нині демонструє Китай, а іншу – КНДР.

У новітньому історичному періоді розвал Радянського Союзу через розбалансування його як соціальної системи можна вважати своєрідним тренувальним полігоном для глобалізаторів світу. Паралельно подібне відбулося з Польщею, Румунією, Угорщиною та іншими країнами колишнього соцтабору. З цього ряду слід виділити Югославію, оскільки створення соціального хаосу з метою її розвалу було здійснено військовим втручанням, що призвело до численних людських жертв. Отже, створення навмисного соціального хаосу, з якого має вибудуватись новий суспільний порядок, може робитись ціною гуманітарних катастроф.

За Югославією постав мусульманський світ, у якому за провидінням президента супердержави, що, за його словами, надійшло від Бога, треба було змінити суспільний порядок. Знову війна, зокрема в Іраку, й нові численні людські жертви. Хаос був створений дуже швидко, а порядок у цьому регіоні хіба що сниться. Мусульманський світ як людський мурашник розворушено, а що буде з цього далі, знає, напевно, лише Бог. Поки що глобалізатори безуспішно борються з ескалацією міжнародного тероризму, яку вони детонували силовими зламами соціальних систем і штучним створенням соціального хаосу. Конструктивно синергетичний підхід у вибудові суспільного порядку

поки ще не використовується. А сам людський світ, як виявляється, не підпорядковується ні першому, ані останньому закону термодинаміки, коли його розбалансування стає перманентним.

Відсутність суспільного порядку в Україні є очевидною, як і наявність у суспільстві перманентного хаосу. До певної міри це є наслідком некомпетентності держави як політичного інституту влади, що зумовлено вадами її конструкції, тобто самої системи влади. Цю некомпетентність слід розцінювати як об'єктивний чинник, що є системною властивістю, яка може бути ліквідованою лише за умови реконструкції самої системи. Система влади, яка дозволяє перебувати в її структурах некомпетентним суб'єктам або діяти їм некомпетентно, завжди породжуватиме некомпетентність як у своїх структурах, так і в суспільстві в цілому.

Україна у своєму новітньому державотворенні невпинно демонструє парадоксальність, у тому числі й у застосуванні лінійних та нелінійніх методів. Там, де доцільні визначеність і послідовність, зокрема в здійснюваній політиці, законотворчості тощо, панує повний хаос, а там, де потрібно було б спиратись на опосередковане регулювання й самоорганізацію, що забезпечують системну самовибудову, наприклад в економіці, демонструється примітивне ручне управління, яке породжує ефект «трішкиного кафтану», коли латання однієї дірки робиться шляхом утворення нових дірок. Замість атракторів у політиці й економіці, які б піднімали і виводили суспільство з хаосу в цивілізований порядок й успішний розвиток, постійно породжуються чорні діри, які нещадно всмоктують і перетворюють у ніщо суспільну енергію.

Принцип «чим гірше в суспільстві – тим краще й легше здобути у ньому владу» постійно культивується в Україні й мотивує опозиційні сили до цинічного деструктивізму для дестабілізації соціального порядку. Коли в суспільстві утвердилась система, яка робить владу найбільш ефективним засобом збагачення, тоді цей принцип починає домінувати над іншими суспільними цінностями й про порядок залишається лишень мріяти. За такого суспільного розкладу ті, хто потрапляють у структури влади, чітко усвідомлюють свою тимчасовість і користуються моментом для задоволення приватних та корпоративно-партійних інтересів, а ті, хто прагнуть отримати владу, незацікавлені, щоб чинна влада була успішною. Такий деструктивний кругообіг владних суб'єктів, що породжують перманентний хаос у суспільстві, може призупинити лише політична відповідальність через усунення від влади тих, хто продемонстрував у ній свою

некомпетентність. Лише за умови усвідомлення невідворотності усунення від влади на тривалий термін чи довічно за зловживання нею та некомпетентність можна розраховувати на розірвання замкненого кола цинізму й деструктивізму в суспільстві. Одне лише відчуття у владних суб'єктів того, що вони можуть опинитись серед звичайних громадян і жити за писаними ними законами, пробуджуватиме інстинкт самозбереження й змушуватиме їх запроваджувати в суспільне життя стабільні й однакові для всіх правила та норми влаштування суспільних відносин.

Розбалансування соціально-економічних систем здійснюється навмисним чином як у межах одного суспільства, так і на регіональному та загальноцивілізаційному рівні. Це дуже зручний спосіб для подолання конкурентів й нарощування капіталу в сучасних цивілізаційних умовах, коли реальна власність віртуалізується й номіналізується знеособленими знаками, які дуже легко перетворювати на «мильні бульки». Прикладами цього є спровоковані чи навмисно організовані гіперінфляції, ваучеризація й розпаювання майна, землі, розхитування й злам банківських та фінансових систем, дестабілізація фондових ринків, врешті рейдерство та багато інших прийомів і способів сучасного цивілізаційного ошуканства й шулерства, про які у свій час Остап Бендер не здогадувався й навіть не мріяв. З цими прийомами громадяни України знайомі на власному досвіді. Одних цей досвід збагатив матеріально, а інших залишив ні з чим, що співзвучно в російській транскрипції зі словом «ніщім». З цього приводу для втіхи тим, хто став жертвою сучасного ошуканства, доречне зауваження А. Шопенгауера: «Немає більш ефективно вкладених грошей, ніж ті, які у вас забрали обманним шляхом, бо взамін їх ви отримуєте мудрість».

Яким би хаотично незрозумілим не здавався, а ще більше. – не вимальовувався цей світ навколо нас, закони Космосу, тобто Порядку, орієнтують людину на встановлення саме порядку, а не підтримання хаосу як прообразу каламутної води, де легше щось для себе спіймати. Автор не має намірів полемізувати з тими, хто радикально налаштований на несприйняття будь-яких натяків на лінійний образ світу, в тому числі й людського, та змальовує й пояснює буття з позицій нелінійності процесів, які в ньому мають перебіг. Більше того, автор багато в чому солідаризується в тій частині використання нелінійних методів, що допомагають з'ясувати суть нелінійних процесів. Наприклад, взаємодію розсудку як осередку знань з розумом як вищим рівнем мислення, під час розв'язання нетривіальних,

складних інтелектуальних задач, легше збагнути через інтерпретацію з позицій синергетичного підходу.

Але і в таких ситуаціях зрозуміло, що людина не може довго тримати у своїй голові творчий хаос знань, ідей, гіпотез, а прагне вийти з нього на вибудову якогось порядку, структурувати його в певну систему знань, думок, умовиводів, яка підпорядкована розв'язанню певної проблеми чи іншої творчої задачі. В іншому випадку, затримка людини в хаосі думок, хай і творчому, без бачення конструктивного виходу з нього може трансформуватись у деструктивний процес її морально-психологічного стану.

Ще менш впевнено й затишно людина почуває себе в хаосі предметного, тобто навколишнього світу, який її гнітить і дезорієнтує. Тому є досить очевидною суто природна властивість людини прагнути до впорядкованості й визначеності власних думок, до порядку речей, що безпосередньо оточують, до предметів, які утворюють її навколишній світ і слугують певною системою координат, яка робить ясно, тобто лінійно визначеним і зрозумілим її місцезнаходження в цьому мінливому, спорадичному і в багатьох своїх проявах, а ще більше – в глибинних перебігах своїх процесів дійсно хаотичному світі.

На щастя, людина – не молекула газу в термодинамічних процесах і має здатність на рівні буденної свідомості через власні світовідчуття, світосприйняття, світобачення, з допомогою розуму, незалежно від наявного в неї обсягу знань незрозумілий і об'єктивно складний у своїх нелінійних зв'язках світ робити для себе зрозумілим і простим, де все, що попадає в її поле зору, находить у неї пояснення. Передусім з позицій лінійності, безпосередньої взаємозалежності й видимості зв'язків між причиною й наслідком як в її діях, так і в тому, що відбувається навколо неї.

Якби людина у своєму житті зациклювалась на незрозумілому, на що б вона не знаходила для себе пояснень, вона б ніколи не знайшла в цьому світі рівноваги, упевненості, спокою, а відповідно, й приємних вражень від свого повсякденного життя. Навіть ті люди, які досконало знають все, що пов'язано із законами термодинаміки, розуміються в перебігах надскладних нелінійних процесів, у тому числі тих, що зовсім по-іншому дають змогу бачити й трактувати людську життєдіяльність, у своєму буденному житті дивляться на цей світ, в якому й вони змушені перебувати, спрощено, можна вважати, лінійно. Інакше вони приречені на постійний неспокій тому, що світ своїм хаосом постійно далекий від порядку й досконалості, про що вони мають теоретичне уявлення.

Тому те, що є продуктивним у пізнанні нелінійності світу, в тому числі й людського, може виявитись контрпродуктивним у безпосередньому застосуванні для влаштування людського співжиття, тим паче, його гармонізації. Те, як глобалісти з метою перебудови на свій копил світу почали дестабілізувати недосконалі, з їхньої точки зору, соціальні системи через навмисне створення в них хаосу, наочно показало, ціною яких гуманітарних катастроф може вкотре, тільки на іншій теоретичній основі, вибудовуватись «світле» майбутнє людства. У зв'язку з цим постає питання: хто дав право одним людям приносити в жертву життя інших, ще до того ж і невинних людей? Чому й в ім'я чого цілі покоління людей приречені іншими людьми терпіти лихоліття? Якщо тільки тому, що тим іншим людям їхній світ здався недосконалим, то ціна цьому невідшкодовна[206].

Відтак, щоб не ускладнювати й без того аж занадто складний сучасний світ, ми змушені вдаватись у нашому дослідженні до традиційного й випробуваного системного підходу. Передбачаючи певний скептичний погляд стосовно продуктивності цього методу в дослідженнях динаміки, особливо нелінійних процесів, необхідно зробити певне обґрунтування, що може виправдати таку позицію.

Постулюємо, що процеси, в тому числі й хаотичні, після розтікання врешті-решт локалізуються системно, тобто утворюють певні цілісності. Кожен процес має точки відліку початку й завершення. Тому, для того, щоб з'ясувати сутність процесу, спочатку треба визначити його координати в просторі й часі, що й покликаний робити системний підхід. Як би ми не драматизували хаотичність навколишнього світу, прискіпливий аналітичний погляд на нього завжди допоможе більшість з того, що в ньому знаходиться й змінюється, побачити впорядкованим у певні системи, тобто ті цілісності, які найбільше здатні породжувати емерджентні ефекти як

[206] «Страждання, як відомо, очищує й підносить душу людини. Проте лише в тому разі, якщо ця людина – ви самі, і якщо дане страждання може бути вписане в наявну послідовність саме вашого життєвого шляху. Тим часом новітня історія ставить нас перед фактом даремних, марних страждань мільйонів людей – не тільки не заслужених ними, але й цілковито позбавлених сенсу за своєю глибинною суттю. Вказаний історичний феномен висуває проблему загальнолюдського значення: проблему фундаментальної невиправданості страждання Іншого, страждання, що від початку постає як «вибух і …найглибша артикуляція абсурдності.» Малахов В.А. Етос і мораль у сучасному світі / Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 111.

сукупний результат функціонування взаємопов'язаних елементів, що ускладнюють нелінійний перебіг процесів, які відбуваються у світі.

А звідси стає зрозумілим, що людина під час перебування в цьому світі кожним своїм рухом чи то думкою, чи тілом здійснює вплив на ту чи іншу систему й сама весь час перебуває в контексті й під впливами певних систем, у тому числі й у вигляді зворотних зв'язків як реакціях на дії й у цілому діяльність людини.

Синергетичний і системний підхід націлюють і дають змогу сформулювати певні відправні положення, зіпершись на які можна зробити коректну інтерпретацію можливостей буття реагувати на втручання в нього людини як суб'єкта його творення, тобто тоді, коли людина є суб'єктом, а не об'єктом дії.

Виходимо з того, що буття в хаосі найменш стійке. Тому, для того щоб у ньому відбулися непередбачувані й швидкі зміни, може бути достатньо незначних зусиль й затрат енергії. Зараз абстрагуємось від аксіологічних вимірів таких змін. У цьому контексті дослідження важливим є усвідомлення й фіксування уваги на тому, що хаос робить буття не лише мінливим, нестійким, а й вразливим до будь-яких втручань у нього.

Сталість і стійкість буття з'являються тоді, коли воно впорядковується в певні системи. У такому стані буття менш вразливе від втручань у нього й потребує значних зусиль та енергії для його структурних змін. З іншого боку, закляклість буття в системах, які не змінюються, консервує його й призупиняє розвиток. Такий стан застиглості й консервування може мати місце як у межах окремих систем та їхніх підсистем, так і на рівні надсистемних утворень.

Показовим у цьому сенсі є Середньовіччя, у якому людство майже на півтора тисячоліття заклякло у своєму соціально-економічному й науково-технічному розвитку. Цей феномен багато в чому, а можливо, й визначально був зумовлений домінуванням у надсистемному утворенні, яким була західноєвропейська цивілізація, християнської релігійної доктрини, що за своєю природою не підлягає розконсервуванню й радикальним змінам. Це є прикладом застиглої стабільності як фатуму.

Але є й інші приклади домінант консерватизму в надсистемних утвореннях, коли завдяки цьому породжуються й забезпечуються ефекти збалансованої стабільності, яка дає змогу такому утворенню як певній цілісності тривалий історичний час успішно розвиватись. Це Конституція Сполучених Штатів Америки, яку ретельно оберігають від радикального розконсервування, оскільки вона є гарантом

збалансованої стабільності в розвитку й збереженні цілісності цього надсистемного утворення. Хоча ця конституція й базується на зокрема декларації про незалежність, але виявилась не декларативним документом, а реальним системоутворювальним засобом збалансованої цілісності, яка здатна до саморозвитку.

Але заради справедливості тут доречна ремарка стосовно того, що однією конституцією супердержаву не вибудуєш. Будь-яка система для свого функціонування й розвитку потребує ресурсів та енергії. Якби США були закритою системою, то зі своєю філософією життя, яка концептуально зумовлена їхньою конституцією, вони б уже давно вичерпали свої внутрішньо системні ресурси й енергію та підійшли б до стагнації свого надсистемного утворення. А якби всі інші державні утворення світу розвивались за такою ж філософією експансії буття, культивуючи егоцентризм на рівні індивідуальному, корпоративному й державному, то наша планета Земля уже б вичерпала всі свої ресурси не лише ті, які не відновлюються, а й ті, що можуть відновлюватись. Щоб у цьому переконатись, достатньо проекстраполювати на всіх мешканців землі споживання ресурсів й енергії з розрахунку на одного громадянина США та порівняти це з можливостями нашої спільної, а не лише американської планети. Звідси й коріння філософії глобалізації світу, яку ініціювали й прагнуть очолювати США, щоб тримати під контролем розподіл ресурсів на планеті.

Досягаючи власних локальних і глобальних цілей, державне утворення демонструє компетентність на своєму рівні. Але, якщо такі досягнення робляться за рахунок інших держав та їхніх народів і майбутніх поколінь землян, це слід кваліфікувати як неадекватність буттю, отже некомпетентність, що постійно породжує все більші й гостріші проблеми для людства.

Тепер з’ясуємо можливості буття, яке упорядковане в певні системи, протистояти неадекватним діям людини, тобто її некомпетентності. Розглянемо в цьому сенсі основні різновидності систем, зокрема: абстрактні, технічні, біологічні, екологічні та соціальні.

Як відомо, знання структуруються в абстрактні системи, якими володіє людина, або вони зафіксовані на певних носіях, починаючи з древніх каменю, шкіри, папірусу й завершуючи традиційними паперовими та сучасними електронно-магнітними тощо. У такому стані перебування знань про їх правильність або помилковість чи корисність або шкідливість можна судити як про потенційно можливі, спираючись на попередній досвід їхнього застосування чи суто гіпотетично.

Живуть знання в інтелекті людини, а знання зафіксовані – це омертвілі знання, які раз по раз, доки не втратять своєї актуальності, потребуватимуть оживлення конкретною людиною шляхом їх опанування та застосування, що й здійснюється останньою в процесах освіти та практичної діяльності. Це, власне, й є не чим іншим, як номінальним олюдненням знань, коли їхнім носієм стає конкретна людина. Але наскільки вони будуть людськими в життєвих виявах, залежить від конкретного людського індивіда, що ці знання застосовує. На цьому етапі не занурюватимемося в проблематику цього питання, щоб не перейти в його контекст, оскільки воно занадто глибоке і потребує самостійного висвітлення. Зазначимо лише декілька моментів, які є суттєвими безпосередньо в контексті нашого аналізу, що пов'язані з неадекватними до вимог конкретних ситуацій чи проблем застосуванням нею здобутих знань і власного розуму.

Зафіксовані знання, навіть найбільш фундаментальні, які співвідносно тривалості людського життя можуть вважатись вічними, по відношенню до майбутніх умов світу, особливо сучасного, що має тенденцію до прискореного розвитку, завжди будуть у чомусь застарілими. Звідси перед людиною, яка опановує уже створені чи існуючі знання, а не продукує нові, стоїть постійна проблема – підтягувати їх до вимог конкретного застосування.

При цьому треба враховувати, що розгорнуті, структуровані абстрактною системою певної наукової чи навчальної дисципліни знання в повному обсязі людиною не опановуються. Більше того, із засвоєних нею знань значна частина може бути другорядними або зовсім баластними, тобто непотрібними. А якщо до всього перерахованого додати стереотипізацію повсякденної діяльності людини й сучасний прискорений темпоритм її життя, то матимемо доволі концентрований блок проблем, які перешкоджатимуть сучасній, а тим паче майбутній, людині бути готовою творчо, нестандартно застосовувати свої знання й розум у світі, що постійно змінюється, й не допускати при цьому помилок.

Ми можемо гіпотетично розмірковувати, що людина має долати всі ці й подібні перешкоди шляхом довічного свого навчання та перманентного переструктурування у свідомості через мислення вже наявних у неї знань відповідно до вимог життя та можливостей, які воно відкриває для конкретного індивіда. Безумовно, на це треба сподіватись хоча б тому, що немає альтернативи успішному розв'язанню зазначеної проблеми. Але ми не маємо забувати про нашу людську природу, якій притаманна лінь та інертність, у тому числі

інтелектуальна, соціальна в зайнятій і опанованій якійсь ніші професійної діяльності, коли творчі начала під тиском повсякденної суєти і неминучих стереотипів стилю життя спочатку віддаляються, а потім витісняються на периферію свідомості, й ми непомітно для себе догматизуємо свої знання, з якими продовжуємо рухатись по життю.

А світ об'єктивно все ж таки змінюється й те нове, що в ньому по крупинках твориться окремими людьми, звалюється цілими пластами додаткових знань, інформації на голову однієї людини. Людина ж як істота розумна, тривалий час не може перебувати в незрозумілому для себе становищі, оскільки така невизначеність породжує в неї невпевненість і тривогу. Вона змушена або підніматись до розуміння незрозумілого, або шукати нові умови, де їй буде все більш-менш зрозуміло, при цьому не вносячи суттєвих коректив у свій інтелектуальний багаж. Або ж не бажаючи розлучатися із зайнятою чи жаданою соціальною нішею, починати підганяти навколишній світ під своє розуміння, тобто під свої стереотипи й догми. Як цьому потенційно можуть протистояти основні різновиди матеріальних систем, на які поширюються впливи людини, розглянемо нижче.

Технічні системи, до яких ми відносимо всі створені людиною системи, в тому числі інформаційні, порівняно з біологічними, екологічними та соціальними реагують на помилки людини найбільш прогнозовано, швидко, безпосередньо, прямолінійно, визначено, зрозуміло, що зумовлено й пояснюється відповідними їхніми властивостями. Ці системи відрізняються вищими рівнями своєї жорсткості, структурованості, визначеності у взаємозв'язках між підсистемами та окремими елементами, лінійності функціональних процесів тощо.

До технічних систем найменш застосовний метод спроб і помилок. Кожним поводженням навмання з технічною системою людина ризикує, образно висловлюючись, отримати від неї по пальцях, а може, навіть і по голові. Людина про це добре знає й тому боїться непідготовленою навіть підступитись до технічної системи, тим паче складної, а не те що управляти нею. Їй ніколи навіть на думку не спаде, знаючи недостатній рівень своєї компетентності по відношенню до певної технічної системи, організовувати партії, виборчі перегони, щоб у такий спосіб здобути право посісти якесь місце за пультом управління нею.

Запорукою успішної експлуатації технічних систем для людини є передусім відповідні ґрунтовні системні структуровані знання, добре відпрацьовані і закріплені нею необхідні для цього навички й уміння, а

також набутий досвід. У нештатних ситуаціях поводження технічної системи від людини вимагається більше реакції і блискавичного комбінаторно структурованого мислення, ніж інтуїції й образного сприйняття світу. Із матеріальних систем технічні мають найвищий рівень самозахисту від помилкових дій людини, незалежно від того, чи це пов'язано з браком у неї знань й вмінь та досвіду, чи з її недостатньо розумним поводженням.

Але ж ми добре знаємо, що переважна більшість проблем, від яких потерпає сучасне людство, пов'язана саме з технічними системами. Справа в тому, що всі ці біди переважно не від помилкової експлуатації чи недосконалості власне технічних систем, хоча і таке доволі часто трапляється. Основні проблеми технократизму від технічних систем полягають у тому, що вони, виступаючи метафорично продовженням рук і ніг людини в її світоперетворювальній діяльності, нерідко спотворюють буття людини в неймовірно величезних масштабах порівняно з тим, якби людина надумала зробити це лише з допомогою не озброєних ніякою технікою власних рук.

Досконалі технічні, інженерні знання, завдяки яким людина успішно проектує, створює, експлуатує, вдосконалює технічні системи, як підтверджує гіркий досвід спаплюженого технікою буття, виявляються недостатніми для адекватного розуміння того контексту буття, в якому поширюються наслідки та виникають результати застосування тієї чи іншої технічної системи. Суто технічні знання й стиль мислення людини без глибокого проникнення нею в розуміння природи біологічних, екологічних, соціальних систем та необхідного врахування їхніх можливих реакцій на той чи інший вплив конкретної технічної системи, яку та створює чи експлуатує, – це й є той образ справжнього й безпосереднього технократизму людини, з допомогою якого вона облаштовує світ у відповідності до своїх потреб.

Але треба мати на увазі, що в життєдіяльності людини часто проявляється технократизм завуальований і опосередкований багатьма чинниками нетехнічного характеру, що не робить його менш небезпечним. А інколи навпаки, тому що він за своєю суттю підступний, а не такий очевидний, як безпосередній. Образ такого технократизму розгортається й вимальовується в життєвих виявах людини, що поширюються й мають вплив на біологічні, екологічні, соціальні системи, де можливості для помилки зростають у міру ускладнення системи.

Оскільки завдяки своїм особливим властивостям біологічні системи доволі пластичні, тому їхня реакція на зовнішні впливи, в

тому числі й людини, не зразу й не завжди така очевидна, як в технічних системах. Це провокує людину на більш самовпевнене поводження з ними навіть тоді, коли в неї бракує необхідних знань чи то розуміння для цього. Саме тому на рівні терапевтичних впливів біологічні системи терплячі, а отже, і менше захищені проти помилкових дій людини. Найбільше від таких помилок можуть страждати найбільш мовчазні біологічні системи – рослини, потім тварини й найменше людина, яка має можливості не тільки заздалегідь, до клінічних проявів відчути погіршення внутрішнього стану свого організму в результаті негативного терапевтичного впливу, а й висловити відповідну реакцію.

Звідси випливає, що об'єктивні передумови для самовпевнених, а це означає – не критичних і потенційно некомпетентних дій, найбільші в агронома, значно менші у ветеринарного лікаря й найменші в лікаря людського організму. Ця диференціація, як ми знаємо, стає ще жорсткішою, коли впливи на організми мають хірургічний характер або клінічні наслідки, в яких помилка людини стає очевидною наочно, що невідворотно тягне за собою й адекватну адресну відповідальність. Тому біологічні системи, особливо організми людини та тварин, незважаючи на їхню відносну пластичність, в цілому теж мають високий ступінь захищеності від некомпетентних дій людини.

Екологічні системи за рівнем складності вищі від біологічних, оскільки до їхнього складу крім компонентів неживої природи входять не поодинокі, а множини організмів. Чим більше видів таких множин, тим складніша екосистема. Відомо, що з підвищенням складності екосистеми збільшується її пластичність, а відповідно, й стійкість до розладу та руйнації. А звідси логічно випливає негативний наслідок для складних локальних і тим більше надскладних глобальних екосистем у взаєминах із сучасною людиною, оскільки для останньої відкритий широкий простір для некомпетентних впливів на них, за які ніхто не вдарить по руках. Це тому, що такі неадекватні дії часто стають очевидними лише згодом у вигляді екологічних бумерангів, які в часі й просторі можуть бути суттєво віддаленими й падати на голову невинної людини.

Як відгукуються екосистеми на помилкові втручання в їхній стан людини, ми маємо можливість не лише спостерігати, а й відчувати на собі. Нам приходиться розраховуватись своїм фізичним станом і здоров'ям, а комусь навіть і життям, за помилкову діяльність тих людей, що жили раніше чи живуть далеко від нашого мешкання. Хтось далеко живе від нас і спокутує аналогічним чином наші помилки в

поводженні з природою. Чорнобильська катастрофа має колосальні трагічні екологічні наслідки, які ми передаємо в спадок наступним поколінням землян і не лише громадянам України. Аварія на ЧАЕС – це по суті технічна помилка, але ризик виникнення такої вселенської техногенної катастрофи, хоча, як нас запевняли, й малоймовірний, був запрограмований ще заздалегідь як результат нехтування очевидними екологічними вимогами, що категорично заперечували розташування атомної станції саме в цьому регіоні. Ціною власного гіркого досвіду ми сьогодні грамотніші й розумніші і достеменно знаємо, що таке екологічне блюзнірство було проявлено не в кам'яний, а в атомний вік авторитетними людьми, які володіли найбільш сучасними технічними знаннями, причому в колосальних обсягах.

Щоб людина була адекватною своїми втручаннями у функціонування екологічних систем, від неї вимагаються універсальні знання, які б давали змогу не лише добре розуміти кожен з компонентів, що входять до певної екологічної системи, а, вміти з'ясовувати безпосередні та опосередковані зв'язки між ними, володіти методами спостереження за динамікою як окремих компонентів, їхніх взаємозв'язків, так і системи в цілому, передбачувати й прогнозувати емерджентні наслідки від впливу на той чи інший компонент конкретної екосистеми.

Незважаючи на сучасні можливості ведення точних інструментальних спостережень за змінами, що відбуваються в екосистемах, застосування методів коректного моделювання їх динаміки, для людини, навіть професійно підготовленої, найскладнішою задачею було, є й залишатиметься встановлення, бачення, розуміння, а інколи навіть відчуття саме отих опосередкованих зв'язків між компонентами екосистеми. А без успішного вирішування цієї задачі людина приречена продовжувати використовувати метод спроб і помилок у своїх відношеннях з екосистемами, отже природою. Шлях до такого успіху можливий лише на базі відповідних фахових знань через власний досвід безпосереднього спостереження, дослідження, вивчення конкретних різновидностей екосистем, розвитку власної професійної інтуїції в сприйняті та розумінні тих процесів, що в них відбуваються.

Ризики й ціна помилки некомпетентної людини в її відношеннях з екосистемою зростають у міру ускладнення останньої. Адже чим складніша екосистема, тим більш прихованими через свою опосередкованість стають взаємозв'язки між її компонентами, які складно побачити й розібратись у них навіть професіоналу. Ціна

екологічної помилки людини залежить не лише від масштабів нанесеної шкоди екосистемі, а й від терміну, який потрібен цій системі для повернення в стан, що передував цій шкоді.

Наприклад, помилковий агротехнічний захід у створенні чи розвитку агроценозу стає очевидним і зрозумілим досить швидко й у більшості випадків може бути виправленим у терміни, що не перевищать одного року. На виправлення помилки у вирощуванні лісового насадження можуть знадобитись десятиліття.

До речі, серед локальних екосистем, які мають широке поширення, лісові, напевно, найскладніші й надзвичайно значущі для України, оскільки серед європейських країн вона найменш лісиста й найбільш незахищена від всіх різновидів ерозії земної поверхні, яка щедро наділена найбагатшими ґрунтами. І в цьому зв'язку дуже важливо, щоб ті люди, які опікуються долею наших лісів, вміли не лише образно, а й по-справжньому професійно бачити за деревами ліс як екосистему, в кожному окремому насадженні, що плекається їхніми руками. Таке застереження досить актуальне в сучасних умовах реформувань нашої економіки, які б унеможливлювали навіть на самий короткий термін господарювання в наших лісах людей, що професійно не розуміються в лісових екосистемах. Адже вони можуть за один рік такого «господарювання» встигнути «наламати дров», що потім десятиліттями відгукуватиметься не одному поколінню українців. А така загроза існує з тих пір, коли наша економіка почала «ринкуватись» шляхом дикого капіталізму.

Ліс – це не лише сукупність деревостанів, а й життєвий простір, який сучасні покоління отримали в спадок від попередніх і можуть користуватись його благами та, керуючись принципами збалансованого природокористування, примножувати лісові ресурси й передавати цей життєвий простір наступним поколінням громадян України розширеним, а не звуженим. Цю почесну суспільну місію покликані виконувати лісівники, які здатні професійно управляти відтворенням і розвитком доцільних та повноцінних лісових екосистем.

З переліку задач, що визначають зміст місії держави, яку вона покликана здійснювати, піклуючись про свій народ у цілому, не може вилучатись, тим паче викреслюватись, жодна з них без явної шкоди власне для цього народу. Збереження й відтворення природних багатств, що створюють та об'єднують життєвий простір багатьох поколінь людей, є невід'ємною складовою місії держави, яка не може бути делегованою в тимчасове приватне чи якесь місцеве користування та розпорядження навіть на зовсім незначний термін.

Щоб переконатись, яка доля чекає державні ліси, коли держава випустить принципові важелі управління ними, йдучи на поступки місцевим органам влади та приватним інтересам, яким у зруйнованій виробничій інфраструктурі сільської місцевості більш нічого сьогодні не залишилось, як чіплятись за збережену й по сучасним міркам доволі успішну державну галузь лісового господарства, не треба ризикувати експериментуванням методом спроб і помилок або, образно висловлюючись, у котре державі «набивати свого лоба сільськими граблями», що тепер виглядатиме явно необачним кроком з її боку. Для того щоб побачити наслідки такого «експерименту» й майбутню долю державних лісів, треба лише уважніше подивитись та проаналізувати стан колишніх колгоспних і радгоспних лісів, що зараз передані у комунальну власність, тобто в юрисдикцію місцевої влади. Це дійсно наочний і яскравий приклад того, до яких результатів господарювання може призвести користування природними ресурсами зі споживацьких та містечкових позицій, що кероване вигодою одного дня.

Отже, ми підійшли до з'ясування можливостей соціальних систем протистояти некомпетентним діям людини, а це означає – здатності до самозахисту. Для усвідомлення вищого рівня складності соціальних систем достатньо нагадати, що в екологічних системах стосунки між організмами здійснюються через їхні можливості виживання в конкретних умовах як реалізації генетично запрограмованої мети їхнього життя. За рахунок таких генетично запрограмованих прагнень вижити кожного окремому організму в тій екологічній ніші, яку йому вдається опановувати як компоненту певної екологічної системи, й утворюється, власне, та її емерджентна властивість, що забезпечує стійкість останньої від розладу та руйнації. Визначальною ознакою наявності екосистеми як цілісності й водночас її властивістю є саморегуляція системи як результат динамічного збалансування конкуренції й підтримки між організмами, що її утворюють.

У соціальних системах саморегуляція через збалансованість конкуренції й підтримки між людьми на кшталт екологічних систем неможлива. На біологічну складову, тобто організм людини, накладає свій відбиток її соціальна компонента, яка через психіку, свідомість робить суто індивідуальними, неповторними інтерпретації життєвого вияву в зовнішнє середовище природних властивостей, що закріплюються генетично в кожному людському індивідові. Тому соціальний простір опановується людьми в суспільстві зовсім на інших засадах, ніж це робиться несвідомими організмами в природі,

коли ті займають свої екологічні ніші, але в порівнянні з людьми не можуть продемонструвати ні жорстокої внутрішньовидової конкуренції, ані, тим більше, такого широкого діапазону в диференціації розмірів життєвого простору, яким користуються індивіди одного виду організмів, що входять до складу спільної системи.

Задоволення людиною притаманних лише їй потреб в опануванні соціального простору через свій соціальний вияв, самоствердження, самореалізацію власної особистості здійснюються різними способами й шляхами, від толерантних і сприйнятливих до агресивних і несприйнятливих соціальним середовищем. Якщо така агресивна експансія соціального простору спирається на силу необхідних для цього знань, примножується силою влади, грошей та фізичною силою, то цілком зрозумілим стає, чому такий гіпертрофовано недосконалий світ людей, чому він не завжди й не скрізь буває людським і чому в ньому немає тієї гармонії, що демонструє нам природа.

Але ж людина попри все в кожному своєму поколінні, соціальному статусі й суспільному вияві не лише декларує, а й спрямовує свої наміри передусім на те, щоб світ людей був досконалішим. Напевно, цей парадокс, який віддзеркалює не генетично запрограмовану, а усвідомлювану нею власну соціальність, людині прийдеться долати довічно. Адже саме через свою соціальність людина весь час прагне бути зорієнтованою на зовнішній світ і поспішає побільше там зробити, підкорити, переробити, вдосконалити, відкладаючи на потім наведення елементарного порядку, не говорячи вже про вдосконалення у власному внутрішньому світі, який щоразу в конечному людському житті залишається недоробленим.

Недосконаліть нашого внутрішнього світу віддзеркалюється в наших зовнішніх виявах, що й породжує, формує, підтримує дисгармонію в навколишньому світі, з якою важко миритись іншим. І вони, ті інші, керуючись цим же принципом, прагнуть вдосконалити, передусім, нас, забуваючи про себе. Через такі розмірковування глибше усвідомлюєш життєву філософію народної мудрості. У цьому випадку доречно згадати про нашу людську здатність побачити пилинку в чужому оці, а у своєму не помічати дещо крупніше. Саме на це крупніше, тобто на величину власних недоліків, і є в нас реальна можливість покращити світ, оскільки особисто від нас залежить, щоб їх не стало або, принаймні, щоб вони, ці недоліки, зменшились.

Оскільки тема дослідження перебуває в контексті проблематики, якої ми щойно торкнулись, то є ризик розчинити частину в цілому, якщо не утриматись від заглиблення, тим більше в те, що не має дна.

Принаймні, якби воно й було, то завжди б залишалось недосяжним для нас смертних. Адже вдосконалення себе й навколишнього світу – це вічний рух до ідеалів, які, мов міражі в пустелі, на тернистому шляху в просторі людського життя весь час віддаляються й не дають змоги людині зупинятись і втрачати сенс свого єдиного й неповторного життя, а, відповідно, людству зупинитись у своїх життєвих циклах.

А тому нам, людям, у своїх вічних устремліннях до вдосконалення свого співжиття з усім сущим у нашому буті не варто випускати з поля зору ідеалів гармонії, які ми маємо можливість спостерігати в природі. І в цьому відношенні динамічне збалансування конкуренції й підтримки серед громадян України дуже важливе скоріше не як ідеал, до якого весь час треба прагнути, а як наріжний принцип цивілізованого розвитку нашого ринкового суспільства, що має постійно ставитись в основу всієї вітчизняної державної політики.

Конкуренція як саме слово, так і той процес, що воно позначає, передбачає, крім інстинкту виживання, культивування прагнень до пригнічення, панування, агресії. Це робить його суперечливим і цинічно налаштованим до гармонізації співжиття цивілізованих людей, оскільки як у ключовому слові, так і в усьому цьому словосполученні дещо інше життєве та внутрішньосмислове устремління.

Як у політичному устрої держав людство нічого кращого за демократію, незважаючи на всі її вади, досі не винайшло, так і в ринковій моделі економіки не може бути зовсім відсутньою конкуренція. Але вона має бути нами олюдненою, на перших порах до того рівня, який зуміли забезпечити наші західні сусіди з колишнього соціалістичного табору, що зробили ставку на підтримку формування й становлення середнього класу у своїх суспільствах. А в досяжному ідеалі треба прагнути до рівня життя на основі врегульованої й рівноправно збалансованої конкуренції хоча б тих європейців, пращури яких були колись у нас під Полтавою, до втраченого союзу з якими в нашій історичній пам’яті формується ностальгія. Що ж, коли ми некомпетентні творити успішну державність тут і тепер у реальному історичному часі, то залишається заднім числом мріяти, якими б ми були великими, коли б тоді залишились зі шведами в разі їхньої перемоги. Але й тоді теж треба було нам, а не шведам перемагати. Історія й сучасність неухильно свідчить, що влада нездатна отримувати історичні перемоги без народу. Для того, щоб народ пішов за владою, треба дбати про нього, а не про своє нутро чи шкіру, заради наповнення й збереження яких нехтується воля й доля свого народу.

Взагалі, альтернативою конкуренції у людських вимірах можна розглядати змагання, яке семантично не є таким антагоністичним щодо гармонізації людського співжиття. Але ж вітчизняний досвід не підтвердив рушійних можливостей такого процесу в нашому суспільному розвитку. Соціалістичне змагання на наших теренах так і не набуло ознак здорової, з людським лицем, цивілізованої конкуренції ні в економіці, ані в суспільному житті загалом.

Можливо, З.Фройд і був правий, коли вважав інстинкти людини основним джерелом її життєвої енергії, яку шляхом сублімації треба використовувати на благі людські справи, а не тваринні дії, якщо вона прагне бути людиною, оскільки її суто людський дух власної енергії не має. Тому, мабуть, і доводиться людству витрачати великі зусилля на приборкування дикого капіталізму як агресивного вияву конкуренції, сублімуючи поступово його енергію в діяння, що віддзеркалюють людське обличчя.

Але чому ж у такому разі японцям у їхньому соціалізованому капіталізмі вдалося перетворити змагання в рушійну силу своєї економіки через прискорення з його допомогою інноваційної, а це означає, творчої діяльності працівників у найрізноманітніших сферах своєї діяльності. А китайці в капіталізованому соціалізмі теж не викреслили змагання як один з локомотивів активізації свого людського чинника в розвитку власної економіки. Ось і в цьому контексті маємо можливість укотре переконатись, що незважаючи на всі дифузії культур і народів, які останнім часом набувають певного прискорення під впливом глобалізації, екстравертний Захід має свій вектор руху в цивілізаційному розвитку, а інтровертний Схід торує цей шлях за своєю соціокультурною траєкторією. І принципові розбіжності в цих шляхах, безумовно, значно глибші, ніж професійні чи якісь там інші змагання, що розгортаються на поверхні поточного суспільного життя певної країни з різною результативністю його пожвавлення. У цьому разі згадування про такі змагання не більш ніж привід, щоб звернути увагу на те, що, як відомо, міститься в глибинних пластах культур Заходу і Сходу, духовно живить їхні народи, кожен по-своєму, й тим самим різнить між собою.

На яких змаганнях варто загострювати увагу в сучасних умовах цивілізаційного розвитку людства, так це на змаганнях культур Заходу й Сходу, які зримо, а більше латентно точаться протягом останніх тисячоліть. У контексті нашого дискурсу з цього приводу може бути доречним таке собі гіпотетичне, суто суб’єктивне розмірковування автора на предмет того, хто має більше шансів – Захід чи Схід –

уникнути всіляких апокаліптичних негараздів, пов'язаних з нестримним розвитком науково-технічного прогресу й технократизмом як його супутнім феноменом. Для чистоти експерименту, щоб виключити подальші впливи взаємного проникнення культур, у своїй уяві розселяємо на дві сучасного стану планети Земля ті народи, які за визнаними в нашому спільному земному житті змістами їхніх міфологій, релігій, філософій, культур явно ідентифікуються із сучасними західним та східним цивілізаційними світами.

Нам у цьому уявному соціальному досліді відводиться роль спостерігачів, оскільки за об'єктивними ознаками того, що живить нас духовно, ми не можемо однозначно себе віднести ні до Заходу, ні до Сходу. Тому подумки переселяємось на якусь третю планету, з якої можна буде прослідкувати, чим же все-таки завершиться це мегазмагання, цей транстисячолітній вселенський марафон цивілізацій Заходу й Сходу. Відпускаємо за межі дискурсу політ нашої інтелектуальної і творчої фантазії на задану тему. Ініціатору цієї фантазії залишається лише зробити суб'єктивний прогноз результату таких змагань та деякі висновки з нього, що мають значення в цьому контексті.

Автор приєднує свій голос до думки тих «вболівальників», які вважають, що західний цивілізаційний світ запрограмований своєю культурою, філософією життя, релігіями на те, щоб першим у своїх світоперетворювальних справах досягти тих критичних меж, за якими сучасні розрізнені тріщини, рівчаки, розщілини, яри від ерозії технократизму на тлі буття, що зараз ще можна якимось чином перескочити або обминути, не змінюючи визначеного азимуту свого розвитку, зійдуться в результаті емерджентного ефекту системного технократизму, що неминучий від його регулярного застосування в системах, у ту суцільну прірву, яку вже не перелетіти й не об'їхати. Отже, Захід має більше шансів першим по всьому фронту свого буття наштовхнутись на проблеми, яких треба остерігатись і які не слід не породжувати, оскільки потім не знайдеться геть і десятої земної дороги, щоб обминути їх. Відповідно, більше можливостей виграти таке змагання в Сходу, оскільки він не перший у цьому технократичному забігові. То чи варто Заходу так поспішати до тієї прірви, продовжуючи розкручувати маховик технократизму, у тому числі все більше завуальованого штибу, в облаштуванні світу?

Напевно, що доцільно і розумно у такий спосіб змінити заздалегідь азимут свого руху тобто цивілізаційного розвитку, щоб на його шляху не утворилось таке провалля. Відомо, що інтелект усього світу, а не лише західних і східних цивілізацій у звуженому їх

сприйняті, все більш системно спрямовується на розв'язання цієї проблематики, концептуально орієнтуючись на сталий розвиток людства, що покладено в основу філософії глобалізації світу. Але візуальне сприйняття практичних, а не теоретичних кроків у цьому напрямку, через реальне життя землян поки що не дає підстав для оптимістичних сподівань на те, що лідери світової спільноти почали стратегічно змінювати положення вітрил на нашому спільному земному ковчегові, щоб ті наповнювались потоками енергії саме людського духу й рухали його безпечнішим курсом.

Навпаки, складається таке враження, що Захід традиційно послідовний і демонструє свою запрограмовану екстравертність у стосунках із буттям, яке має перебудовуватись виключно на його розсуд, а живе майже за Фройдом, оскільки перед тим як звершити черговий акт вдосконалення світу, замість того щоб притлумити, спочатку пробуджує інстинкти, а потім прагне сублімувати їхню енергію на благі діяння...

Що ж робити нам, в яких є Захід і Схід як генетично, так і через міфологічні, релігійні, культурні витоки? Зрозуміло, що є як позитивне, так і негативне, за якими ми можемо порівнювати себе як з одними, так і з другими. Якби вистачило нам волі громадянської, а комусь і політичної, розуму та наснаги залишити в собі лише позитивне, то, напевно, наше життя влаштовувалось би сьогодні значно ліпше. Але ж поки живемо, ніколи не пізно вносити корективи у свою життєдіяльність, у тому числі виправляти власні помилки, а які кому, полишимо це для нашого самопізнання та самовдосконалення.

Відтак, у нас не залишається вагомих підстав сумніватись у тому, що соціальні системи завдяки нашому людському єству значно складніші від екологічних, а відповідно, й менш прогностичні в змінах параметрів перебігу своїх процесів. Це робить їх потенційно менш захищеними від наших неадекватних дій та впливів на них порівняно з екологічними, а тим більше, технічними системами.

Соціальні системи як найскладніші серед тих, з якими людина стикається у своєму бутті, вимагають від неї найвищого рівня компетентності, щоб звести до мінімуму її помилкові втручання в їхнє функціонування. Звідси випливає, що соціальні системи мають бути найменш доступними для управління з боку людей нетямущих у цьому сенсі. Актуальність такої вимоги посилена тим, що метод спроб і помилок в управлінні соціальними системами, тобто набуття індивідуального досвіду конкретним керівником апробується безпосередньо на людях, а не на машинах, рослинах, тваринах.

А парадокс нашого сьогодення полягає не лише в тому, що, незважаючи на стійку тенденцію ускладнення нашого суспільного життя, число бажаючих скочити, осідлати, посмикати за віжки в соціальних системах постійно зростає, а найсумніше й найбільш парадоксальне те, що ці прагнення доволі часто стають досяжними для людей не лише непідготовлених, а й потенційно не здатних піднятись до рівня того соціального статусу, який їм вдається певним чином формально обійняти. З цього парадоксу постає актуальність захисту соціальних систем від некомпетентного управління їхнім формуванням, функціонуванням та розвитком. До ключових засад, що провокують людину на самовпевнене авантюрно-зверхнє ставлення до соціальних систем і роблять останні такими беззахисними проти помилкових впливів суб'єктів управління, слід віднести ієрархію в соціальних системах і конформізм людини як викривлений прояв її адаптивної властивості до соціального середовища, що потужно обплутані й посилені ментальним підлабузництвом, яке в нашому національному виконанні неперевершене й може сягати меж розчинення власної особистості в тому Іншому, від кого ми залежні. Конформізм – це та гнучкість підвладних, на яку влада не може обіпертись, а тому й приречена провалюватись у владне небуття.

Оскільки, як відомо, ієрархія є невід'ємною структурною властивістю всієї світобудови, тому вона не може бути усуненою, проігнорованою чи якось знехтуваною в людському світі без наслідків безладу, хаосу, руйнації соціуму, в якому перебуває та чи інша спільнота людей. Це як раз та безальтернативна ситуація, коли краще погана влада, ніж її відсутність. Тому розв'язання проблеми некомпетентного поводження людини в соціальних системах пролягає через збалансування свободи й відповідальності людських індивідів у соціумі згідно з їхніми ієрархічними статусами.

В умовах ноосфери ієрархічний порядок має досягатись інтелектом і в демократичний спосіб, а не з позицій сили й авторитаризму кам'яної доби. Інакше керівники завжди будуть переконані у своїй абсолютній компетентності та непогрішності. А такий шлях веде не до порядку й розвитку суспільства, а до його занепаду й самознищення, оскільки для того щоб відчути себе компетентним, не треба докладати зусиль для розвитку власного інтелекту, достатньо лишень стати керівником. З'ясуванню феномена некомпетентності владних суб'єктів та механізму породження його в сучасному українському суспільстві й буде присвячений заключний підрозділ цього розділу монографії.

2.7. Конформізм громадян як чинник цинізму владних суб'єктів у сучасному українському суспільстві

Отже, здійснений і висвітлений у попередніх підрозділах аналіз показав, що проблема компетентності людини в умовах ноосфери має тенденцію до загострення. Традиційно шлях до її розв'язання торується через гонитву за знаннями та інформацією. З кожним роком людині стає все тяжче наздоганяти знання, завдяки яким вона прагне бути компетентною й відповідною вимогам життєвих ситуацій, у контексті яких проходить її життя, оскільки обсяг знань з прискоренням зростає. Ще тяжче розуму людині дати раду знанням та інформації, якими вона опановує. Що ж буде далі?

Життя конкретної людини конечне, тому вона може й відмахнутись від цього питання. Мовляв, якось воно буде. Але ж рід людський не припиняється. Чи витримає він свій космічний марафон зі спринтерською швидкістю того забігу за знаннями, який задав сучасний цивілізаційний розвиток? Коли під таким кутом зору розглядаєш актуалізовану проблему сучасного людства, зразу постає низка питань. Серед них, чи не найважливішим і головнішим, є питання й, водночас, проблема відповідальності людини за знання, які вона продукує, опановує, транслює, матеріалізує, тобто об'єктивує в бутті через свої життєві вияви.

Як відомо, відповідальність людини формується, підтримується через соціальний контроль і суспільні санкції того соціуму, де вона здійснює свої життєві вияви. Й коли людина має свободу проігнорувати, знехтувати такими контролем і санкціями, вмотивовуючись якимось своїми інтересами чи амбіціями, її життєві вияви можуть бути загрозливими й руйнівними для буття відповідно до тієї сили знань, які вона застосовує особисто чи ставить собі на службу.

Звідси актуалізується проблема збалансування свободи людини в користуванні знаннями адекватною відповідальністю. Наскільки успішно може розв'язуватись ця проблема, залежить від соціальної дійсності й, зокрема, суспільних відносин там, де перебуває людина. Соціальна дійсність об'єктивується суб'єктивно. У цьому вирішальну роль відіграють владні суб'єкти, які мають ієрархічний вплив на підпорядкований їм соціальний простір. Тому проблема збалансованості свободи й відповідальності в користуванні знаннями, передусім, залежить від контексту соціальної дійсності, де застосовуються чи забороняються ті чи інші знання.

У зв’язку з цим є нагальна потреба розглянути те, що лежить на поверхні нашого буденного суспільного життя й не перестає дивувати своєю парадоксальністю. Соціальні системи як найскладніші серед тих, з якими людина стикається у своєму бутті, вимагають від неї найвищого рівня компетентності, щоб звести до мінімуму її неадекватні втручання в їхнє функціонування, відповідно, і в об’єктивацію соціального буття, на фоні й у контексті якого матеріалізуються технічні, природничі та інші знання. Звідси постає аксіоматична вимога до людини в її ноосферному бутті: соціальні системи повинні бути найменш доступними для управління з боку нетямущих у цьому сенсі людей, тобто некомпетентних владних суб’єктів.

Абстрагуємось від потреб і мотивацій як першооснов вчинків, поведінки людини, а зосередимо основну увагу лише на тих засадах, що провокують її на самовпевнене авантюрно-зверхнє відношення до соціальних систем і роблять останні такими беззахисними проти некомпетентних впливів владних суб’єктів.

Інша справа, що у світі несвідомому розташування на відповідних рівнях підсистем, структурних елементів в тій чи іншій системі відтворюється невідворотно і неухильно в строго установленому природою порядку. Натомість ієрархічне влаштування світу людей здійснюється і сприймається ними усвідомлено й щоразу має свій унікальний специфічний прояв у реалізації й сприйняті влади. Безумовно, загальний фон, спрямованість для кожного такого прояву ієрархічності в певному суспільстві створюють ті чи інші діючі в ньому моделі державної, правової, політичної, економічної систем. Але на конкретний перебіг використання, здійснення влади її суб’єктами сприйняття цієї влади через ієрархічну драбину підлеглими об’єктами можуть мати суттєвий, а інколи вирішальний вплив дуже багато інших чинників, які мають місце в конкретному суспільстві.

Коли йдеться про сповідування демократії в Україні, то, напевно, для її утвердження й здійснення права нашого народу виявляти свою номінальну владу над реальною ієрархічною владою системи шляхом кидання бюлетенів у скриньки для таємного голосування під час чергових виборів недостатньо. Для того щоб демократія з декларативної стала реальністю, яка б дала змогу в нашому поточному суспільному житті значно ефективніше запобігати помилковим діям і впливам керівників різних ієрархічних рівнів, у періоди між виборами потрібно використовувати постійно діючі збалансовуючі адекватною відповідальністю фактори. Йдеться про ту другу частину конституційної демократичної влади, яка перебуває, за межами

ієрархічної системи, у самому народові, тобто в громадянському суспільстві, яке покликано здійснювати соціальний контроль над владними суб'єктами в їхній поточній діяльності, а за необхідності вдаватися й до відповідних суспільних санкцій стосовно їхніх неправедних дій.

Терпимість нашого народу до зловживань влади, її хибних дій, у рівній мірі як і невміння коректно в умовах демократії користуватись владою, чи не найвищі серед європейських народів. Наразі не перейматимемося тим, як сформувалась і генетично закріпилась у нашому єстві така ментальна властивість, а зауважимо лише, що це серйозний карт-бланш для влади в набутті нею професійного досвіду компетентно управляти на користь і в інтересах народу, навіть ціною того ж методу спроб і помилок, який у разі успіху буде прощено.

Але з іншого боку, в цьому є й зворотна для влади темна сторона, про яку тій не варто забувати, щоб уникати міжротаційного самознищення. Тиха вода греблі рве – це та автобіографічна характеристика нашого народу, яка дещо по-іншому інтерпретує згадану ментальну здатність до крайнього, на межі фізіологічного виживання, конформізму, з якого потім перескакує в крайній негативізм, що може проявлятись різноманітними формами деструкції, в тому числі й розправи над несправедливою й нетямущою владою.

Ще з древніх часів, коли демократія була визнана найбільш людською формою влаштування людського соціуму, й донині добре відомо, що для її утвердження в конкретному суспільстві одних благих намірів влади сповідувати принципи демократії недостатньо, коли в ньому немає вільних громадян, які б могли збалансувати й унеможливити не просто хибні кроки влади, а, найголовніше, не допустити, щоб влада народу була узурпованою ким би то не було. До тих пір, поки в суспільстві не створено цього остову чи то базису демократії, всі розмови про неї слід розглядати лише у площині декларацій, намірів, прагнень до того, щоб вона утвердилась. А поки таке утвердження відбудеться, пересічним громадянам доводиться більше орієнтуватись не на професіоналізм влади, а на її мораль, совість як внутрішню протидію спокусам зловживати можливостями, які отримує людина, потрапляючи у владні структури, й прагненням у будь-який спосіб затриматись там довічно.

Тепер спробуємо з'ясувати основні критерії вільного громадянина, без якого демократія неможлива в принципі. Чіпляємось за визначальне слово «вільний», оскільки номінально всі люди є громадянами своєї країни. Не апелюватимемо до часів запровадження

римського права, коли були юридично закріплені невідчужувані права вільного громадянина, нагадаємо лише, що в їхній сучасний загальний обсяг входять громадянські права, політичні свободи, економічні, соціальні, культурні права.

У даному контексті, що має відповідати сприйняттю й розумінню на рівні буденної свідомості, вільним можна вважати лише того громадянина, який незалежний від влади в здійсненні повного обсягу своїх конституційних прав бути над нею, коли необхідно відстоювати реальну, а не декларовану демократію у своєму суспільстві. Зараз важливо внести суттєве уточнення в збірний образ влади, який має в справжньому демократичному суспільстві охоплювати будь-які владні структури, в тому числі й приватні, а не лише державні, що височать над вільним громадянином вільної самодостатньої країни.

Реальною, а не фіктивною демократія сприймається громадянином лише тоді, коли він може, як у народі образно кажуть, знайти правду в цьому світі, тобто відстояти свої правомірні особисті інтереси, захистити себе, своїх рідних від несправедливих і неправомірних утисків, насилля, загроз і всього того, що не лише створює небезпеку життю, здоров'ю, а й принижує його людську гідність. Звідси зрозуміло, що індекс громадянської оцінки реальної демократії в конкретному суспільстві може формуватись лише через індивідуальне відчуття її фактичної присутності кожним громадянином у тому соціальному середовищі, де він безпосередньо перебуває, а не лише через те, що записано в конституції своєї країни чи є в намірах її верховної державної влади.

Якщо селянин не знаходить своєї законної правди, яка відноситься до компетенції його рідної сільської громади, й змушений її шукати в райцентрі, то у цьому селі панує щось інше, але не демократія. Коли ж і на тих рівнях він не може достукатись до правди, то аналогічна оцінка поширюється й на районні масштаби. Де буде відновлена справедливість у відношенні до цього селянина, там і застряла наша українська демократія, рухаючись зі столиці в напрямку села, з якого той зі своєю чолобитною звернувся у вищі інстанції.

Але коли цей же селянин має нагальну потребу відстоювати правду й усвідомлено нікуди не рухається, мовчки, зціпивши зуби, терпить несправедливість чи неправомірність чиїхось дій, боячись втратити роботу або інших утисків, переслідувань, розправи за власну принципову позицію, це є прямим свідченням того, що в його безпосередньому соціальному середовищі штучно культивується конформізм на тлі пробудження в людей інстинктів самозбереження й

виживання, що є необхідним соціальним субстратом для успішного авторитаризму, коли людина відчуває себе загнаною в глухий кут життя й стає автоматично керованою з боку того, від кого вона в безвихідній залежності.

Ясно, що за наявності такого свавілля розмови про зрілу громадянську позицію, патріотизм, національну ідею, а також демократію втрачають свою конструктивну суть і набувають цинізму, оскільки за таких умов перекреслюється, усувається, розтоптується, втрачається, врешті скасовується сама особистість громадянина. Зрозуміло, що усунення свавілля, захист від нього своїх громадян є прерогативою й першочерговим обов'язком держави, тому що подібні проблеми мають розв'язуватись у правовому полі, а не самочинно на свій розсуд.

Громадянину залишається лише законними шляхами спиратись на власні сили й робити свою особистість самодостатньою до незалежності й вільного вияву в суспільстві. Це може бути досяжним за умов, коли людина має альтернативні варіанти своєї суспільної затребуваності, що здійснюється в основному через ринок праці чи самостійні види діяльності, які їй підходять у життєво необхідних вимірах, і вона має вибір кращого влаштування власної долі, змінюючи обставини, умови соціального середовища, які її не задовольняють. Можливості такої своєї суспільної затребуваності, її варіативності прямо залежать від наявності необхідної власної компетентності й рівня конкуренції в тих чи інших сферах діяльності. Чим вищий рівень і ширший діапазон компетентності людини та менше сильніших чи рівнозначних претендентів на зайняття бажаної або вже зайнятої нею суспільної ніші, тим більше з'являється підстав для відчуття самодостатності власної особистості, а відповідно, умов для її вільного громадянського вияву.

Якою б банальною не здавалася ця сентенція, але не проглядається в межах людської моралі й цивілізованого, а не якогось іншого розвитку альтернативного життєвого шляху особистості людини до своєї самодостатності й власної свободи. Це тернистий шлях, який вимагає постійної копіткої роботи над собою. Але лише власними силами, не сподіваючись на чиюсь добру волю, можна виборсуватись із тих небезпечних зон конформізму, де вимагається зречення власної особистості заради щонайбільше свободи віртуальної.

Кожен з нас при бажанні може шляхом самоаналізу та самооцінки за своїми критеріями визначити, що переважає в тому соціальному середовищі, де доводиться безпосередньо перебувати, демократизм чи авторитаризм, вільний особистісний вияв чи конформізм, і спів-

віднести це з можливостями власної особистості бути самодостатнім і вільним чи підневільним у такому соціальному оточенні.

Добровільне, а не під впливом життєвих обставин, що склалися, тим паче не під тиском соціального середовища й, зокрема, якихось конкретних суб'єктів, часткове чи повне зречення власної особистості в ім'я когось і чогось – це власний вибір у розпорядженні собою, а не іншим, і сторонньому оскарженню, тим більше засудженню не підлягає. Хіба ми, спостерігаючи за птахами, які налаштувались на тривалий і виснажливий переліт у вирій, піддаємо сумніву їхнє розташування в небі, знаючи, що попереду завжди летить сильніший. Людський шлях життя значно триваліший і виснажливіший. Але той, хто в такий спосіб довіряє в якійсь мірі свою долю Іншому, відповідно до цієї міри делегує в не своє розпорядження власну особистість. У таких життєвих ситуаціях цій людині залишається лише сподіватись на добру волю того Іншого, його справедливість, гідність і порядність та усвідомлювати, що зміни на краще в цьому світі не в твоїх руках і напрямок життєвого лету визначається не тобою. Що поробиш, за полегшення власного життя треба чимось розплачуватись.

Значно складніше тим, хто прагне зберегти свободу своєї особистості й мати право на безпосередній вияв власної позиції громадянина, без якої, власне, й неможлива істинна демократія. У цьому відношенні давайте спробуємо експертним шляхом з'ясувати абриси ситуації в соціальному середовищі суспільства, яка сформувалась у ньому за роки нашої незалежності, стосовно можливостей культивування конформізму в громадянах України.

Рівень заробітної плати як єдино можливого джерела матеріального забезпечення значної кількості наших працездатних громадян, роль яких у суспільній розбудові будь-якої держави визначальна, тримає їх на межі виживання, а отже, налаштованими на конформізм через страх втратити роботу. У цей час за дверима чи воротами підприємства, де вони працюють, стоїть доволі значима чисельність безробітних, які згодні ще на більші поступки й конформізм заради того, щоб отримати роботу.

У лавах як працюючих, так і безробітних дуже багато громадян, які свого часу були високими професіоналами в опанованих ними сферах діяльності, що тепер суттєво згорнуті або взагалі анульовані у зв'язку з реструктуризацією нашої економіки. Це автоматично, поза їхньою волею зробило їхню компетентність суспільно незатребуваною, а отже, й непотрібною. Зрозуміло, що для таких громадян, особливо середнього й старшого віку, набути високий

рівень компетентності в зовсім іншій або віддаленій сфері професійної діяльності проблематично, що об'єктивно знижує самодостатність їхніх особистостей і підвищує в них здатність до конформізму.

Слабка мобільність та відсутність за місцями безпосереднього проживання наших громадян необхідної відповідно до їхньої компетентності роботи лише посилює згадані вище проблеми. Особливо це значуще для громадян із сільської місцевості, що ставить наших селян у безвихідну залежність від місцевих суб'єктів господарювання, які для них за місцем безпосереднього мешкання є безальтернативними роботодавцями.

Тепер беремо до уваги пенсіонерів з рівнями пенсій на межі формально визначеного прожиткового мінімуму, а разом і тих, у кого ця пенсія вища, які цілком залежать від доброї ласки й волі влади та її органів на місцях. До того ж ця категорія громадян, незважаючи на їхню життєву мудрість та принципову громадянську позицію щодо суспільного розвитку, мають обмежені можливості, крім голосування під час виборів, втрутитись у нього, оскільки вони перебувають за його межами. Тому пенсіонерам бажано, щоб вибори в нашій державі були перманентними, що гарантує їм постійну увагу й підтримку з боку суспільства та влади й надає можливість реалізувати свій громадянський вияв.

Згадуємо про державну довбню влади, яка не образно чи віртуально, а тепер уже рефлексійно реально й предметно сприймається кожним суб'єктом будь-якої господарської діяльності над власною головою. Яка може в будь-який момент опуститись та помолотити й не лише тоді, коли той цього юридично заслуговує за помилки у своєму господарюванні, а й тоді, коли виявляє ту саму громадянську позицію як основне опертя демократії в суспільстві, якщо вона не співпадає з лініями партій, що мають доступ до цього інструменту насильства, що множить конформізм у нашому суспільстві за принципом ланцюгової реакції через ієрархію системи влади.

На феномені держави як інструменту культивування конформізму в суспільстві зупинимось детальніше. З'ясуємо хронологію та генезис цього явища в Україні в умовах її новітньої державної незалежності. А також зробимо певну інтерпретацію механізму дії цього засобу пригнічення особистості й обмеження соціально-економічної свободи громадянина, яка автоматично позбавляє його політичної свободи й робить зручним об'єктом для маніпулювання владою, що в кінцевому підсумку й породжує свавілля, цинізм, безвідповідальність та некомпетентність останньої.

Все значуще, що відбулось у масштабах суспільства, стає історичним фактом його народу. Факт історії це є та очевидність, яку неможливо переробити. Такий факт можна лише до певної пори й часу замовчувати, робити вигляд, що начебто нічого не сталося чи взагалі його не існує в соціальній дійсності. Відомо, що найбільш зацікавлені до такої страусової поведінки політики, які нагрішили чи продовжують грішити, залишаючи чорні або навіть криваві плями в історії власного народу. Але ж того, що відбулося в історії, не викреслиш. Затемнений чи приховуваний історичний факт, як і шило в мішку, довго не втаїш. А історичні парадокс і гірка іронія долі українського народу полягають у тому, що його соціальні сподівання та очікування не лише не виправдано, але грубо сплюндровано вихідцями з його лав у державу як інститут влади, що спочатку стала незалежною від метрополії, а потім і від власного народу.

Для того, щоб робити в історичних вимірах таку категорично негативну оцінку нашій соціальній реальності, нам не треба посилатись на якісь авторитетні джерела на кшталт короткого курсу історії ВКП(б), упереджено написаного під диктовку найкривавішого вождя попередньої метрополії, оскільки ми є свідками й творцями цієї історії. Ми добре пам'ятаємо не фразеологічну оформленість, а сутнісний зміст основних ідей та гасел, підтримуючи які український народ усвідомлено своїм Референдумом 1 грудня 1991 року прийняв рішення про вихід зі складу СРСР.

Тоді пробуджувалась національна самосвідомість українського народу історичними сторінками його віковічного гноблення, в результаті якого зі століття в століття панівними метрополіями пригнічувалась наша національна культура, переслідувалась і заборонялась українська мова, знищувались кращі сини й доньки, тобто генофонд нації. Як приклади зовсім новітньої трагічної історії тоді ж почали обнародуватись жахливі жертви українського народу в результаті колективізації, голодоморів та під час другої світової війни, що було наслідком перебування України в складі Радянського Союзу.

Поряд з цим наводилась красномовна статистика, яка підтверджувала, що СРСР як об'єднання окремих народів паразитує на Україні, більше від неї забирає, ніж повертає й віддає. Особливо резонувала у свідомості наших громадян критика суб'єктів партійно-державної номенклатури, які відірвались від народу, влаштувавши собі розгалужену інфраструктуру торгівельного, медичного обслуговування та санаторно-курортного оздоровлення. Це в тодішніх гаслах іменувалось «партійними коритами» й за визначенням сприймалось як соціальний паразитизм. Але якщо бути об'єктивним у науковому підході до

з’ясування цього суспільного феномена, особливо з огляду на нашу сучасну соціальну дійсність, то під визначення соціального паразиту підлягала сама радянська держава як системне утворення влади, що експлуатувала весь радянський народ, утримуючи його громадян на межі задоволення мінімальних фізіологічних і соціальних потреб. Тоді відчужені від громадян продукти й здобутки їхньої праці не перекочовували в офшорні зони, на рахунки суб’єктів влади чи підставних від них осіб, а втілювались у проектах планової економіки, яка іменувалась народним господарством, та щедро авансувались по світу туди, де палала чи жевріла комуністична ідея. Левову частку праці радянських громадян поглинали військово-промисловий комплекс та фантасмагоричні проекти вождів радянського режиму.

А те, що тоді асоціювалось із соціальним паразитизмом суб’єктів влади, починаючи з голів колгоспів, директорів підприємств, секретарів райкомів і вище, з позицій сьогоднішнього дня сприймається справедливою винагородою суспільства. Це стає переконливо зрозумілим, коли порівнюєш суспільний внесок тодішніх керівників і відповідальність, що лягала на їхні плечі в масштабах займаної посади, з внеском у налагодження й забезпечення суспільно-продуктивної праці громадян нинішніх суб’єктів влади та їхньою безвідповідальністю, масштаби якої зростають у міру підвищення посади. А головне, що ніяким порівнянням не піддаються розміри пільг та зловживань владою в приватних інтересах між владними суб’єктами тієї системи, від якої ми втекли, та суб’єктами системи, до якої ми прийшли в результаті нашого переходу до дикого капіталізму, який розбудовується на наших теренах методом «дерибану» й здійснюється шляхом соціального паразитування.

Наразі йдеться не про юридичну чи кримінальну, а саме про політичну відповідальність, яку від своїх посланців у владу вже понад два десятиліття очікує все з меншими сподіваннями український народ. Тоді керівник, який зловживав владою в особистих інтересах, надовго, а інколи назавжди відлучався від неї. Нині ж очевидним є те, що здатність зловживати владою в приватних, партійних чи бізнесових інтересах сприймається як норма й швидше позитив, ніж негатив, що гарантує набуття посад і кар’єрний ріст та довічне перебування у владних структурах. У такій системі влади керівникові бути чесним і моральним рівноцінно дивакуватості, що як мінімум веде до втрати ним посади. А як максимум його чекає відлучення від влади назавжди.

Заперечувати такі факти нашої соціальної дійсності, з якої виринає сумна реальність розчарувань і соціальної апатії широкого

загалу скривджених громадян, – це все одно, що ніч видавати за день. І проблема зараз не в моралі, до якої в цьому контексті безглуздо апелювати, оскільки це теж буде дивакуватістю, тепер уже автора. Саме з наукової точки зору неможливо заперечити таку патологію в державі, оскільки це буде фальсифікацією, тобто запереченням істини як відповідника нашій соціальній реальності. Тому продовжимо аналіз цієї реальності, залучаючи для цього додаткові критерії та спираючись на інші беззаперечні факти, ознаки, тенденції сучасного українського суспільства, що живе в умовах державної незалежності.

Продуктивний розвиток суспільства забезпечує працездатне населення. Чим більше громадян є продуктивними та репродуктивними членами соціуму й чим менше тих, хто паразитує за рахунок інших, тим продуктивнішим і результативнішим у покращенні життя широкого загалу громадян має бути суспільний розвиток. Цю тезу важко спростувати, якщо не вдаватися до софістики. Тому ми можемо її прийняти за відправний критерій у діагностуванні соціального паразитизму в сучасному українському соціумі.

Спочатку зробимо в цьому сенсі принципову ремарку. Якщо у духовному збагаченні для людини існує лише один шлях – праведний, оскільки цього за неї ніхто інший не може зробити, то в досягненні матеріального статку, а тим паче багатства й непомірної розкоші, вона може як альтернативу праведному, що потребує особистих зусиль та постійної копіткої, можливо, навіть виснажливої праці, обирати шлях, який у вимірах і за оцінкою людської моралі й тієї ж християнської етики вважається неправедним, тобто гріховним.

З прадавніх часів відомі способи, прийоми, засоби неправедного збагачення, яке за всіма ознаками підпадає під визначення такої суспільної хвороби як соціальне паразитування. Це розбій, крадіжка, здирництво, шахрайство, шулерство, ошуканство, хабарництво, оброк, данина, лихварство, експлуатація й несправедливий перерозподіл здобутків чужої й суспільної праці, жебрацтво та інші очевидні у своїй віроломності, підступності та нахабності способи соціального паразитування, які викликають відразу невдоволення, моральний осуд у широкого загалу продуктивних громадян соціуму, за рахунок яких живуть соціальні паразити.

У сучасних людських соціумах, які функціонують в умовах ноосфери, традиційні способи забезпечення паразитичного життя не лише не зникли, а навпаки, завдяки знанням та розвинутому інтелекту людини піддались метаморфозам, мутаціям і переродились та розмножились у численні їхні модифікації. Новітня історія сучасного

українського соціуму унаочнила й зафіксувала такі метаморфози й мутації соціального паразитизму.

За дуже короткий в історичних вимірах період соціальний паразитизм не еволюціонував, а, подібно вибуху, миттєво заполонив соціальний простір нашого суспільства. Ми можемо довго й безплідно дебатувати з приводу того, куди й яким чином трансформується наше перехідне суспільство від однієї моделі політичного та економічного ладу до незрозуміло якої. Але не викликає сумнівів, що трансформація соціального паразитизму як дуже небезпечної суспільної хвороби забирає перспективу успішної модернізації та інтеграції України в цивілізовану спільноту країн світу, який навколо них глобалізується. На прикрому досвіді нашого цивілізаційного розвитку ми мали можливість переконатися, що апетити в соціальних трутнів, які запанували в суспільстві, незрівнянно більші, аніж у робочих бджіл, причому з явною тенденцією до розростання в геометричній прогресії.

Пригадаймо лишень, з чого починалось і до яких масштабів розрослось це суспільне лихо. На початку 90-х років наші громадяни з цікавістю спостерігали за тим, як вправно орудували пальцями наперсточники й не робили трагедії з того, що когось було в такий спосіб ошукано на 10 чи 20 радянських рублів. Але легковажність швидко зникала з обличчя того, хто ставав жертвою валютного «кидали» і замість очікуваних грошових банкнот отримував «куклу» з непотрібними папірцями. Суспільство зовсім принишкло, коли набули розгулу й незнаної раніше безкарної зухвалості рекет та інші різновиди бандитизму. На тлі цього інфляція та віртуальна фіктивність майнових ваучерів сприймались хоча й з обуренням, але скоріше як загальнонародна втрата, а не особиста. Тоді ще не наступило всенародне усвідомлення того, що матеріальні цінності не зникають у мирний час безслідно й не перетворюються в мильні бульки як знеособлені знаки, зафіксовані на грошових банкнотах чи інших носіях інформації, які залишились у руках обдурених та ошуканих громадян.

Але для тих суб’єктів, хто став на шлях легкої наживи, як серед причетних до влади й політики, так із середовища суспільної шпани, що нишпорила по дворах і під’їздах та вештала по базарах чи чатувала своїх жертв на глухих дорогах, це стало знаком і знаменням історичного моменту. Вони швидко зметикували, що через причетність до влади або під її прикриттям можна безкарно заволодіти багатствами, які й не снились найбільш віртуозним наперсточникам, успішним вуличним «кидалам» і потужним злочинним угрупуванням рекетирів, що діяли поза законом.

Симбіоз злочинного світу й влади породив у нашому лексиконі такий неологізм, як «злодій у законі», який не прижився й дуже швидко трансформувався для суб'єктів, які підлягали такому визначенню, у різновид еліт бізнесового, політичного та іншого штибу. Така метаморфоза в поняттях була знаковою вже для суспільства, що мовчки без особливих здивувань, не говорячи за якісь там заперечення у вимірах моралі, сприйняло це як належне. І знову проблема не в тому, щоб когось посадили в тюрми.

У химерно спотвореному суспільному середовищі, в якому визначальну роль відіграють негативні закони, як грішні, так і праведні громадяни приречені порушувати чинні закони. У розумінні автора негативний правовий простір – це коли державою запроваджуються закони, в яких закладаються суспільно несправедливі норми, що найчастіше постають у вигляді преференцій під задоволення чиїхось приватних індивідуальних чи корпоративних інтересів, а також нелогічних з точки зору позитивного права заборон і санкцій та інших недоречностей, які створюють неприродні правові перепони й бар'єри на шляхах природних соціальних комунікацій та обмінів між громадянами соціуму й спотворюють суспільні відносини. Але негативним правовий простір стає й тоді, коли чинні в суспільстві позитивні закони порушуються чи взагалі нехтуються. Тому якщо взятись відновлювати соціальну справедливість у нашому суспільстві в такий спосіб, то не вистачить тюрем з тюремниками, а головне, незаплямованих і неупереджених суддів. За таких умов у тюрмах ніколи не опиняться ті, хто найбільше цього заслуговує.

У здоровому суспільстві переважна більшість громадян не порушує законів. І не тому, що вони краще обізнані в чинному законодавстві. Як уже було з'ясовано, між правовою грамотністю й правовою культурою немає позитивної кореляції. Правова слухняність як засада правової культури забезпечується передусім моральністю людини. Чим моральніша людина, тим менше вона схильна порушувати закони. Навіть фахові юристи добре обізнані лише в тих законах, які цікавлять їх повсякденно в межах актуалізованого професійного амплуа. Але це не стає гарантією того, що вони їх не порушують чи не обходять грамотно манівцями, нехтуючи мораллю. А норми суспільної моралі знають всі громадяни суспільства. Позитивний закон тим і відрізняється від негативного, що його норми не суперечать загальновизнаним у суспільстві моральним оцінкам і нормам, серед яких адекватне сприйняття соціальної справедливості та добра і зла є визначальними.

Саме тут якраз і постає проблема моралі, з якої наше суспільство вивалилось, коли поставило на п'єдестал пошани тих, хто грабував і продовжує грабувати та кривдити народ. Адже суспільна мораль базується на загальновизнаних громадянами суспільства несуперечливих оцінках добра й зла. Коли те, що належить оцінювати як очевидне суспільне зло, визнається й легітимізується під знаком добра, це означає, що мораль у такому суспільстві скасована, а тому й не відіграє ролі регулятора в суспільних відносинах. Така дифузія між поняттями добра й зла в державі, яка не визріла до рівня правової, дуже небезпечний симптом її соціального захворювання. Коли в структурах державної влади і в політиці закріплюються суб'єкти, які не мають морального права до неї наближатись на гарматний постріл, та їм при цьому офіційно віддається шана як національній еліті, можна прогнозувати, що такий перехідний стан суспільства, без моралі як статус-кво, може стати перманентним. Й етичні проповіді та молебні цьому не зарадять.

Відтак, вітчизняний досвід підтвердив, що в умовах ноосфери багатство може як здобуватись, так і втрачатись в основному мирними шляхами та переважно з допомогою знань. Хіба ж не завдяки правовим, економічним, суспільно-політичним знанням, втілених у державне будівництво, закони, різновиди «кидкових» та інших схем знеособленого маніпулювання фінансовими, матеріальними ресурсами менш ніж за півтора десятиліття переважна більшість українського суспільства не лише була позбавлена можливості щось набути, а втратила свої майнові, грошові надбання, особисту частку в загальнонародних здобутках та стала злиденною. Водночас, у цей самий період переважна меншість співгромадян стала заможною, а дехто й фантастично багатим, не маючи у своїх колах жодного Білла Гейтса.

Ошуканство, шахрайство силою знань – це один з негативних і дуже небезпечних феноменів сучасного цивілізаційного розвитку людства, якому дуже непросто протидіяти в правовому просторі, що потребує беззаперечних доказів. І те, що чинно вибудуваний правовий простір не може схопити за руку таке опосередковане знаннями ошуканство, ще не означає відсутності адекватної оцінки очевидних метаморфоз майнового розшарування в нашому українському суспільстві як з боку бідних, так і тим більше зі стану багатих, які достеменно знають як праведні, так і неправедні витоки й походження своїх надбань.

Лицемірство публічне не знімає, ані внутрішньо особистісної образи й скривдженості обездолених громадян, які слухняно кивають у

такт мовленого їхніми новоявленими панами, оскільки вони в безвихідній від них залежності, ані цинічного потирання рук і розпирання грудей від внутрішнього задоволення тих, хто неправедним шляхом набув свої багатства. Тому ніколи не треба забувати про те, що можна заборонити висловлювати несприйнятливі думки для чинних владних суб'єктів, але ще жодному володарю, який являвся на цій грішній землі не було дано заборонити своїм підданим думати так, як вони думають, та відповідним чином оцінювати все те, що відбувається в їхньому суспільстві.

Для того, хто ще зберігає ілюзії чи робить розумний вигляд, що наше суспільство розвивається відповідно до якихось теоретичних постулатів, які визначають орієнтири його руху в цивілізований світ, зробимо додатково пояснення, запобігаючи до метафори як засобу скорочення текстового обґрунтування актуальності проблеми. Але спочатку зробимо доречну для цього контексту ремарку.

Якби в нас політика базувалась на якихось наукових концептах й відповідно до них забезпечувала послідовний цивілізований розвиток українського суспільства, тоді б спостерігалась позитивна тенденція як у суспільних досягненнях та розв'язаних проблемах, так і в змістовному наповненні передвиборчих програм, гасел, закликів наших основних суб'єктів партійної діяльності, на відкуп яких за пропорційною виборчою системою в українській модифікації химерного спотворення демократії відданий цей суспільний розвиток. А така тенденція є вочевидь негативною. Це підтверджується зубожінням, примітивізацією, тавтологією партійних програм, гасел, закликів, які щоразу, від виборів до виборів культивують масову свідомість громадян навколо одних і тих же проблем суспільних відносин, які влада за наявності в неї бажання та політичної волі, могла б уже давно розв'язати й більше про них не згадувати, а також мінімізацією політичних задач, що зациклені на рівні задоволення звичайних фізіологічних потреб як постійно нездоланої проблеми в українському суспільстві.

Це є очевидним симптомом некомпетентності держави, що в мирних умовах трансформації понад два десятиліття тупцює на місці, не розв'язуючи нагальних життєвих проблем широкого загалу громадян. Тому й не дивно, що для суспільства перманентно актуальними залишаються гасла, які за своїми цілями та змістовним наповненням перегукуються з гаслами більшовиків, коли ті на початку 20-х років минулого століття виводили народ зі стану громадянської війни, яка після чотирьох років виснажливої для Росії першої світової війни

тривала майже стільки ж, та переймалися розв'язанням проблем першої життєвої необхідності, оголосивши спочатку військовий комунізм, а потім з переляку, що не впораються, ввели так звану нову економічну політику.

А тепер звернемось до метафори. Праведний шлях як у духовному, так і в матеріальному збагаченні коректно порівняти зі сходженням на гору, а неправедний – це коли людський індивід, не докладаючи власних зусиль, потрапляє на вершину заповітної гори ліфтом чи підйомною дорогою. З огляду на понад двадцятилітній шлях крокування України в умовах державної незалежності від соціалізму до капіталізму, нескладно угледіти аналогію між тим, якою дорогою до матеріального статку рухається широкий загал громадян, що ототожнюється з народом як сувереном незалежної держави у відповідності з чинною Конституцією. І є очевидним та неспростовним історичним фактом те, що на вершини власного благополуччя піднялися ті суб'єкти, які скористалися незалежною від метрополії за волевиявленням українського народу в 1991 році державою як суспільним ліфтом. У спорті це називається грою чи змаганням без правил або поза ними.

Коротко, в алегоричному стилі змалюємо те, що діється на шляху розвитку нашого суспільства під впливом системного культивування соціального паразитизму та конформізму в його соціокультурному середовищі.

Чисельній когорті наших співгромадян на цій дорозі взагалі не знайшлося місця, а тому вони як суспільний баласт викинуті на її узбіччя. Ті, у кого залишились клаптики землі, повернулись до натурального господарства та архаїчними способами копирсаються в них, щоб якось вижити. Інші, кому таке надбання не дісталось, збирають пляшки після продуктивних громадян та длубаються в смітниках і відходах, що рясніють купами на узбіччях шляху суспільного розвитку. Кому поталанить, той може задовольнитись недоїдками та відходами, що кидаються з вершини гори, яка вже опанована суспільними не пішаками й явно не їхньою власною пішою ходою.

Продуктивним громадянам залишається все менше шансів зробити якісь накопичення від своїх скромних заробітків і піднятись угору, а не збочити, впасти чи скотитись по схилах гори або зовсім зірватись у провалля. Адже по обидва боки нашої суспільної дороги все густішими стають ряди місць і точок, де з тяжкими заробітками дуже легко розпрощатися. Когось тягне до пляшки, – хоча б на трішки

відійти від тягаря нерозв'язаних життєвих і побутових проблем та відчути в такий спосіб полегшений стан душі й свідомості та ілюзію добробуту й земного щастя. Все більше стає тих, хто в такому причащанні знаходить альтернативу досягненням життєвих успіхів через продуктивну працю, а тому застряє на цій дорозі. А хтось завис на ігрових автоматах, сподіваючись у такий спосіб розрішити свої матеріальні проблеми, та від затьмарення ігрового азарту не здатний второпати банальну істину в тому, що, якби автомати програвали, їх би не ставили на кожному розі чи кроці. Тепер у нас один ігровий автомат замінює не один десяток архаїчних наперсточників, кожен з яких, на відміну від цього бездушного технічного створіння, ризикував отримати по пиці від того, хто йому програв. Ігрове ошуканство – це очевидне суспільне зло як різновид і феномен соціального паразитизму, що набув у нашому суспільстві не знаних раніше масштабів і тенденцій невпинного поширення.

Частина наших співгромадян, особливо юнь і молодь як дуже нетерплячі до отримання задоволення й щастя, шмигають обабіч суспільного шляху в коноплю чи маковиння. Все більше стає тих, хто звідти не повертається не лише до продуктивного життя, а й узагалі до життя. За всіма ознаками того, до якої соціальної й фізичної деградації призводить людину вживання наркотичного зілля і в який спосіб здійснюється наживання багатства на такому злі, цей феномен нашого суспільного життя теж треба віднести до різновидів соціального паразитизму, що має стійку тенденцію до розростання як за числом жертв, так і тих, хто за рахунок цього наживається чи заможно живе під прикриттям влади.

Навіть через затемнені вікна поважних авто, що з шаленою швидкістю носяться по нашій суспільній дорозі, розганяючи в різні боки пересічних громадян, неможливо не помітити неприкаяних дітей, які за живих батьків, що подалися на заробітки або соціально та фізично деградували, стають сиротами й зі старту життя приречені на сумнівне соціальне майбуття чи взагалі зламану людську долю. Кількість таких дітей більшає, а не меншає, що є очевидною негативною тенденцією.

Багато наших співгромадян стрімголов ринулись у ринкову економіку, започаткувавши якусь самостійну справу й сподіваючись на власні сили, обрали крутіші та стрімкіші маршрути репродуктивного, а значить швидшого, шляху на гору матеріального благополуччя. Черговий парадокс нашого перехідного суспільства полягає в тому, що в міру того, як українська держава конституювалась і набувала більш

окреслених форм та наповнювалась змістом як інститут влади, просування продуктивних співгромадян на обраних ними маршрутах власної справи не ставали легшими, а навпаки. Більше того, не без «допомоги» власної держави дехто почав зриватися, падати й розбиватись, припиняючи суспільну роль репродуктивного громадянина. Алегорично це виглядає приблизно так.

У міру зміцнення держави як механізму примусу, контролю й санкцій та зростання апетитів у суб'єктів, що мають можливість використовувати цей механізм на свій розсуд як засіб особистого збагачення, на маршрутах репродуктивної діяльності наших співгромадян, що затіяли самостійну справу без пільг і прикриття з боку суб'єктів влади, на кожному виступі чи плато виставляються державні стражі. Їхня суспільна роль виявляється не в тому, щоб подавати руку своїм співгромадянам і допомагати в їхньому продуктивному сходженні. Продуктивним громадянам перш ніж пройти чи вибратись на місце, де чатує черговий страж, необхідно давати відкуп. Самовпевненим альпіністам, які не однією, а обома руками тримаються за виступ скелі, ці стражі нахабно наступають на пальці. Але той, хто тримався однією рукою, а давав другою й благополучно зібрався на чергову сходинку свого маршруту, не може бути впевненим, що ті, кому він дав відкуп за своє сходження, не потягнуть його вниз за ноги, коли йому заманеться рухатись вище. А загалом таке нахабне здирництво з продуктивних громадян суспільства можна кваліфікувати як рекет, що здійснюється від імені держави чи під її прикриттям. Тому цей різновид здирництва справедливо визнати й визначити як державний рекет.

Треба погодитись з тією очевидністю, що небагато знайдеться відчайдушних альпіністів, які обиратимуть маршрути, де є вірогідність, що хтось наступатиме їм на пальці чи тягнути за ноги в найбільш відповідальних і ризикових місцях сходження на вершину гори.

Тому й не є дивною тенденція, яка спостерігається в нашому перехідному суспільстві, коли все більше громадян повертаються з репродуктивних та продуктивних маршрутів, що відлякують їх своїми ризиками звернути шию чи зламати хребет, та товпляться біля заповітного суспільного ліфта, який іменується політикою, що забезпечує доступ до влади як гарантованого засобу досягнення матеріального статку та миттєвого збагачення.

Справедливість не може запанувати в тому суспільстві, де владі легше, ніж народу. Цей древній принцип справедливого влаштування людського соціуму як максиму можна розлого проінтерпретувати, але

у контексті нашого дискурсу ми обмежимось лише наголосом на проблемі сумірності свободи й відповідальності громадян у суспільстві, що рефреном проходить в нашому дослідженні.

Якби відповідальність владних суб'єктів у нашому суспільстві була вищою за ті можливості, які дають змогу їм влаштовувати своє благополуччя за допомогою влади порівняно з відповідальністю та аналогічними можливостями громадян, котрі, не маючи ніякого відношення до влади й незалежно від неї, могли б забезпечувати не нижчий рівень свого життя власною продуктивною суспільною працею відповідно до своєї компетентності, то в нинішніх умовах ми б не спостерігали такого стовпотворіння вихідців з народу в структури влади, серед яких значна кількість представників не має достатнього рівня компетентності для зайняття чинних місць, на які вони не лише претендують, а й обіймають їх, як та кухарка на зорі радянської влади. Але ж це для суспільства явно контрпродуктивний шлях підвищення добробуту його громадян.

Тому є логічним політичний парадокс нашого перехідного суспільства, що породжений саме соціальним паразитизмом. Є очевидною тенденція, коли від виборів до виборів політична сфера діяльності суспільства, яка, власне, й покликана оптимізувати його продуктивний, державний, та в цілому цивілізований розвиток, все більше займається та заполоняється суб'єктами, які не тільки не переймаються політикою, а взагалі поняття не мають, що таке політика, оскільки для них це не актуально ні на етапі входження в політику, ані, тим паче, під час перебування в ній.

Адже за нашою пропорційною системою для того щоб отримати мандат народного депутата, непотрібно демонструвати перед виборцями знання навіть у межах пропедевтичного курсу шкільного суспільствознавства й у такий спосіб підтверджувати хоча б на такому примітивному рівні власну компетентність як політика, що бере на себе зобов'язання забезпечити позитивний розвиток суспільства. Для того щоб бути включеним у прохідний список кандидатів у нардепи, вирішальне значення мають інші чинники.

А цей список потім як грошову куклу шахрая з голих та пустих папірців, що зверху прикриті лише однією солідною банкнотою, витягує на політичну поверхню нашого суспільного буття лідер політичного блоку, вірніше, портрет лідера у варіаціях: у краватці чи без краватки; у піджаку чи без нього або з піджаком на плечі; з блідим як стражденним чи засмаглим як задоволено успішним обличчям; на кожному стовпі по одному чи два або через стовп і т. д.. Такий

примітивізм рівня інтелекту неандертальця сучасними маніпуляціями з установкою та претензіями на суспільний тотем заганяється в підсвідомість громадян, що живуть в умовах ноосфери і які у своєму всенародному волевиявленні позбавлені альтернативи не обрати жодного з портретів, що їм нав'язливо з періодичністю в чотири роки, а тепер уже й частіше, пропонуються з однієї і тієї ж засмальцьованої колоди краплених політичних карт.

Коли ж влада береться чи потрапляє в руки наших політичних суб'єктів, їхня політика зводиться до реалізації примітивного партійного, а скоріше, особистого бізнес-плану. За період перебування при владі треба встигнути повернути інвестиції у передвиборчі перегони та зробити маржу, за рахунок якої можна було б не на вузьку, а на таку ж саму широку ногу жити в період безвладдя. Доступ до посад мусить також поповнити казну партії, що відіграє роль ширми, без прикриття якою в нашій пропорційній виборчій системі шлях у політику та владу закритий.

Як і кому роздаються у нас після переможних виборів державні посади, нагадує правило трьох днів і ночей, коли на поталу воїнам-переможцям віддавалось місто чи вся держава з її населенням. Але у цій аналогії є одна прикра різниця для українського народу. Якщо в ті темні та дикі варварські епохи через три чи сім діб починав встановлюватись суспільний порядок і безчинства та вакханалія припинялись, то в нашому вітчизняному варіанті те, що потрапляє в підконтрольний посаді соціальний простір, використовується на повну потужність і на власний розсуд доти, доки не скінчиться каденція політичної сили, на відкуп якої ця посада віддана. А після чергових виборів, які завжди для якихось суспільних партійних вампірів є переможними, все повторюється, але у збільшених масштабах, оскільки невпинно зростаючий з очевидно прискореним відривом від статку народу рівень життя нашого істеблішменту цього вимагає.

Отже, на вітчизняних теренах завдяки цій системі дуже швидко сформувалось і структурувалось замкнене корпоративне коло міжротаційного обігу партійних суб'єктів, які непогано прилаштувались у нашому суспільстві, заволодівши нішею його політичної діяльності. Одні роблять стрибок в особисте безбідне майбутнє завдяки перебуванню у владі, а інші розкішно живуть за рахунок інвестицій у здобуття цієї влади та на попередні накопичення, зроблені під час перебування при владі. Засоби такої «політики» виправдовуються масштабністю партійного бізнес-плану й власними

апетитами кожного зокрема суб'єкта політичної діяльності та його оточення.

На тлі такої очевидності в нашій соціальній реальності заклики зі стану влади до боротьби з корупцією в сучасному українському суспільстві вже не сприймаються як іронія чи сарказм, а швидше, як брутальне глузування та знущання з українського народу. Адже й студенту зрозуміло, що за таких умов корупція незнищенна, оскільки вона є атрибутом, тобто невід'ємною властивістю такої системи влади. Будь-яка контролююча структура, що створюється для боротьби з корупцією, стає системною ланкою цієї корупції. Чим більше контролерів – тим більше корупціонерів. А потреба в контролерах зумовлюється наявними заборонами й дозволами на шляхах природних соціальних комунікацій між громадянами суспільства. Чим більше можливостей у владних суб'єктів щось забороняти й дозволяти, тим більше на цьому можна хапнути чи поживитись. Саме на таких концептуальних засадах розбудовується держава в новітній історії українського народу.

Якщо до боротьби з такою системною корупцією будуть залучені представники міжнародної спільноти, вони згодом теж стануть співучасниками корупційних схем, які породжує наша система влади. Гіпотетично таке припущення можна екстраполювати навіть на інопланетян, доведись їм з'явитись на наших теренах з місією побороти корупцію в сучасному українському системному варіанті.

Доки існує та чи інша система влади в суспільстві, доти й будуть в його соціальній реальності проявлятись її властивості. Не поборовши, не зламавши та не переробивши саму систему, вести наступ на її негативні суспільні вияви – це все одно що воювати з вітряками. Негативізм хибної конструкції системи влади, яка у своїй сутності є авторитарною та непідконтрольною українському народові в поточній діяльності в межах відведеної виборами каденції, тотально посилила, мов своєрідний каталізатор, пропорційна система виборів, що була спотворена в нашій вітчизняній модифікації. Це очевидний і неспростовний факт нашої соціальної реальності, а тепер уже й історії суспільного розвитку України в умовах її новітньої державної незалежності.

Цей критичний аналіз не торкається сумлінних політиків, які всупереч хибам системи влади, що була змонтована в перше десятиріччя нашої державної незалежності, вмотивовані у своїй діяльності інтересами українського народу та України як незалежної Держави. Але, на жаль, вони не мають і не можуть апріорі за такої системи влади мати визначального впливу в політичній сфері

діяльності нашого суспільства. Якби було інакше, це б підтвердилось позитивною результуючою нашого суспільного розвитку. Є очевидною тенденція, як з нашої політики грубо й безцеремонно витісняються представники справжньої національної еліти, яким притаманні почуття не лише політичної, а й історичної відповідальності перед нинішніми та майбутніми поколіннями українців. Партії, які базуються на якійсь більш-менш позитивно визначеній ідеології, відсунуті в політичний маргінес. Це теж явно негативний системний вияв держави як інституту влади, коли вона відторгає, виштовхує зі своїх структур та дистанціює від них тих, хто за всіма критеріями, в тому числі науковими, мав би в ній бути й позитивно сприяти успішній модернізації та розвитку нашого перехідного суспільства.

На авансцені політичного й нашого суспільного життя закріпились деполітизовані та деідеологізовані партійні монстри, для середовища яких мораль, принципи, ідеї, честь, чесність, правдивість, праведність, справедливість не більше ніж камуфляж, прикриття, а скоріше, інструменти маніпулювання свідомістю громадян та передвиборчих спекуляцій, оскільки без цього не можна обійтися в отриманні та утриманні суспільної влади. Тому й не дивно, що ці політичні сили об'єднуються не навколо консолідуючих Українську Націю продуктивних ідей, реалізація яких має забезпечити поступальний розвиток суспільства та підвищення добробуту всього народу. Суб'єкти цих сил товпляться, мов в епоху фараонів, біля партійних вождів, які, культивуючи протистояння зі своїми візаві, збурюють масову свідомість виборців на виявлення симпатій чи антипатій до тієї чи іншої персони безвідносно до того, чого вона варта у вимірах суспільної значущості та корисності. А в кінцевому підсумку це трансформується в зграї хижаків, які, очолювані своїми вожаками, жадібно накидаються на своїх жертв та нещадно їх шматують. Ця метафора віддзеркалює сутність не лише боротьби за владу, а й користування нею[207].

[207] «Але українська держава, своєю чергою, перебуває чи то в стадії напівхаосу чи то політичної прострації. Вона малоефективно виконує свої функції: не забезпечує повноцінну дію законів (у тому числі Конституції), збір податків і соціальний захист населення, не виступає повноцінним арбітром у відносинах особистості і суспільства, у міжособистісних і міжгрупових відносинах і т. д. Та організація, яку ми звемо «держава», значною мірою стала полем битви кланів, мафій, груп еліт, що намагаються встановити свій політичний режим. Мета цих режимів – убезпечити себе від суспільства, підкорити його своїм цілям. Занепокоєння загальнонаціональною долею, майбутнім країни – не пріоритетні завдання режимів, а лише демагогічні димові заслони, оскільки у політичних

Ось чому в нас політика зведена до технологій отримання чи захоплення влади. Ці технології поділяються на агітаційні й власне виборчі. З цього вітчизняна політика розпочинається, й на цьому вона зупиняється та припиняється. Цьому й підпорядковуються як стратегія, так і тактика партійних суб'єктів, які експлуатують сферу політичної діяльності нашого суспільства, незалежно від того, де вони перебувають – при владі чи в опозиції.

Це є беззаперечним свідченням того, що держава як основний політичний інститут не виконує своєї суспільної ролі й займається не політикою, оскільки її структури віддані на відкуп аполітичним суб'єктам, що використовують владу не в суспільних цілях, а в приватних. Сподіватись на те, що в таких суб'єктів має з'явитись політична відповідальність перед суспільством і власним народом не лише наївно, а й безглуздо.

Необхідність подолання проблеми соціального паразитизму зумовлюється не тільки й не скільки для того, щоб була відновлена суспільна справедливість, про брак якої всі сьогодні говорять як про моральну проблему чинної влади. Це дуже важливо суто з прагматичної точки зору для суспільства, яке у своїй продуктивності, щоб зберегти свою державну незалежність, мусить бути конкурентоспроможним порівняно з іншими країнами сучасного цивілізованого світу.

Вступ до СОТ є першим таким реальним випробовуванням на шляху нашого суспільного розвитку. За рахунок кого й чого ми підвищуватимемо конкурентну спроможність наших виробництв? Якщо за рахунок сучасних співгромадян через здешевлення й без того майже дармової їхньої робочої сили та скорочення фінансування досить убогих наших соціальних програм або за рахунок майбутніх поколінь наших співвітчизників шляхом преференційного оволодіння і користування корисними копалинами та іншими природними ресурсами, то це буде беззаперечною ознакою ескалації соціального паразитизму в нашому суспільстві.

Необхідність підвищення продуктивності українського суспільства викликана не лише тим, що ми мусимо догнати й не відставати у цьому сенсі від розвинених країн, так званого золотого

режимів досі немає стратегічних відповідей на виклики XXI століття і на бажання мас вирватись із злигоднів». Михальченко Микола Іванович. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – С. 74.

мільярда населення Землі, а й негативною тенденцією демографічної ситуації в Україні. За всіма ознаками наше населення невпинно скорочується й старішає. У недалекому майбутньому кількість пенсіонерів у співвідношенні до працездатного населення суттєво зросте.

Влада апріорі розширює свободу людини в соціальному просторі і, передусім, у тому, який закріплюється за нею ієрархічно. Відповідно, чим більшим простором свободи суб'єкт влади володіє у своєму соціумі, чим менше він підзвітний, підконтрольний і залежний у володінні своїм владним статусом від тих людей, які підпорядковані йому, тим більші можливості з'являються в нього для свавілля у відношеннях зі своїми підлеглими. Спираючись на ці постулати, логічно зробити умовивід, що в незбалансованій відповідальністю системі влади, яка створює необмежені спокуси для зловживань нею, доброчинність влади тримається на чеснотах і моралі особистості кожного окремо її суб'єкта і залежить від непохитності його життєвих принципів, які дуже тяжко відстоювати і утримувати в умовах тотального цинізму і обвалу моралі, що породжує такий розбалансований механізм влади в суспільстві чи окремому соціальному середовищі, будь то підприємство, заклад, організація, район чи регіон, де поширюється його вплив.

Названих чинників достатньо, щоб зробити висновок про наявність у нашому суспільстві критичної маси того соціального субстрату, який дозволяє культивувати конформізм тотально, що виключає в такому соціальному просторі незворотне утвердження демократії як задекларованої форми устрою нашої держави, що має на сьогодні лише загальну конструкцію, яка тримається на чесному слові влади. Коли влада стане нечесною не локально, а тотально і системно, наша демократія щезне з теренів України як ефемерна рослинність в лісі. Якщо залишаться коріння, то можна сподіватись, що з приходом весни демократія знову може забуяти. Питання лише в тому, коли буде чергова весна на нашій землі і хто нам її принесе, якщо нами самими буде упущено один шанс, що прийшов через тисячу років і ми, українці, в нашому поколінні своїми руками зламаємо долю власного народу.

А така історична розв'язка ймовірна хоча б через те, що українець гнобить українця не фізично, а морально, знущається з людської гідності того, хто стоїть на нижчих щаблях ієрархії нашого суспільства так нахабно, брутально й цинічно, як, можливо, не робили цього у своєму ставленні до широкого загалу українців деякі завойовники наших земель, про яких ми знаємо з історії. Принаймні, за часів

радянської влади в буденному повсякденному житті не було тієї підкресленої зневаги в міжособистісних взаєминах, яка все з більшим цинізмом простежується в субординаційних відносинах керівників з підлеглими за роки незалежності нашої держави. І в цьому, на переконання автора, створюється велика загроза не лише для становлення й консолідації, а й для існування нашої нації.

Адже коли такі безчинства творили чи творять завойовники, це пробуджує національну самосвідомість і спонукає особистість людини до виходу з такого принизливого стану, тобто до індивідуальної свободи усвідомлено чи підсвідомо, але під знаком національної ідеї, а це означає – того прапора, під яким за роки незалежності нашої держави ми прагнемо згуртувати весь український народ, що в реальному житті репрезентується кожним зокрема громадянином України. Але зовсім інше сприйняття національної ідеї громадянином незалежної держави, коли його особистість потерпає від аморального вандалізму з боку одноплеменців, яких він ототожнює з прапороносцями національних ідеалів.

Етнічний українець, який, займаючи певний статус на ієрархічних щаблях влади знущається з людської гідності своїх підлеглих, цинічно дбає лише про власні приватні інтереси, а не державу й тим паче громадян, якими йому належить безпосередньо опікуватись, але при цьому не декларує себе прибічником національної ідеї, дискредитує її й паплюжить незалежність держави меншою мірою, ніж той «собрат», що творить приблизно те ж саме, але при цьому гамселить себе в груди, вдаючи націонал-патріота, й закликає громадян бути відданими патріотами України.

Тому в умовах національної незалежності національну ідею не можна штучно оживити й зробити її консолідуючим началом якимось абстрактним шляхом, через пропаганду, агітацію, декларування кращого майбутнього, тобто з допомогою тих засобів, які можуть бути ефективними й дієвими, коли народ перебуває у тривалому чи тимчасовому поневоленні загарбниками, яких не можна ідентифікувати зі своєю нацією.

В умовах незалежної держави, де суспільство глибинно трансформується й модернізується, перебуваючи в стані аномії, коли владу громадяни України ідентифікують з національно усвідомленими українцями, підхід до культивування національної ідеї у пропагандистських цілях має бути надзвичайно зваженим і коректним. І неспокутуваний гріх бере на себе той, хто цинічно використовує національну ідею з метою суспільної маніпуляції громадянами у своїх власних чи

корпоративних цілях, оскільки цим дискредитує український народ як титульну націю на теренах своєї історичної батьківщини.

Про національну ідею в наших мінливих і доволі суперечливих суспільно-політичних умовах варто згадувати більше в контекстах здобутків, які реально відчувають у своєму житті конкретні верстви населення. А в обіцянках без загрози фальшування й дискредитації під неї допустимо підлаштовуватись лише тоді, коли задекларване гарантовано буде втілене в життя. Національна ідея несумісна з популізмом і цинізмом, оскільки це її девальвує та ганьбить і знищує не лише в буденній свідомості наших громадян, а й витравлює її в колективному несвідомому нашого народу.

Національна ідея – це віковічне, спільне, у поколіннях збережене, примножене, передане в спадок надбання всього народу. Вона не може розглядатись як предмет разового використання в чиїхось забаганках, щось на зразок передвиборчих агіток-одноденок, які рясно розвішуються де попало і як попало, а ще більше опиняються під ногами недовірливих та критично налаштованих виборців. Національна ідея не може бути розміняною, як грошова банкнота, навіть найкрупніша, на мідяки й роздана мирянам, а потім з копійок бути виміняною на купюру такого ж номіналу, але новішу. Те, що її можна продавати й розмінювати на дріб'язки дорогі й дешеві, громадян України за роки її незалежності переконали деякі високі й нижчі посадовці. Національну ідею можна лише продати, але ще жодному народу не судилось її в когось купити.

Нинішня влада, на відміну від попередньої, ототожнюється з національною ідеєю нашого народу, що зобов'язує її до найвищих рівнів моральності, толерантності, милосердя, гуманності в стосунках зі своїми громадянами. Це ті людські доброчинності, які не потребують очікування чи мобілізації додаткових коштів та капіталовкладень, щоб покращити життя громадян, оскільки їх неможливо купити, але вони є ментально у кожному з нас, українських громадян, у тому числі й тих, хто якимось чином посідає місця в ієрархії влади[208]. Але саме без цих доброчинностей неможливе почуття людської гідності в громадянина незалежної держави, навіть якщо він водночас багатий, грамотний і розумний, тобто має ті складові особистої громадянської незалежності, до яких, принаймні до заможності, більшості членам нашого суспільства

[208] «Вчитель говорив: – Чи далека людяність? Тільки до неї повернусь, вона до мене приходить». Беседы и суждения Конфуція. – СПб.: ООО «Издательство «Кристалл», 2001. – 1120 с., ил. – (Б-ка мировой лит.).

треба рухатись тривалий історичний період, змінивши над собою не одну владу.

Ефект феномена Української Нації, а не революційного деструктивного натовпу, який був зримо відчутний на Майдані Незалежності в апогеї кризи попередньої влади й найбільшої нестабільності сконструйованої нею системи, можна пов'язувати з багатьма чинниками, але визначальним, напевно, все-таки слід вважати почуття вільного громадянина, яке було пробуджено тією повагою до людської гідності, що демонструвались у ставленні до людей з боку керівників опозиції, яка ототожнювалась з майбутньою владою.

Найтяжчий гріх, який може допустити влада у стосунках з власним народом, так це вкрасти в нього віру. Це дуже небезпечний рубікон системної кризи людського суспільства, за яким у масовій свідомості його громадян виникає провалля недовіри до всіх без винятку, як неправедних і грішних, так і праведних суб'єктів влади. Віра в суспільстві, як відомо, живиться виправданими сподіваннями й соціальними очікуваннями громадян, що декларуються раз по раз в обіцянках і зобов'язаннях суб'єктів влади, які отримують від них вотум довір'я на черговий термін своєї владної діяльності. Не можна допустити, щоб українське суспільство звалилося в таке провалля зневіри, недовіри й безнадії, оскільки це буде не лише крахом тієї влади, на якій обірветься терпець народу.

Відкритість суспільства перед міжнародною спільнотою як гарантія того, що його народ не буде замкнено лещатами тоталітарної системи й не буде ними утискуватись якийсь певний історичний період, не означає, а тим паче не передбачає його незахищеності від зовнішньої експансії. На жаль, є очевидними за роки державної незалежності українського суспільства тенденції потужної експансії, передусім, з боку Росії його економічного, інформаційного, культурного, релігійного, фінансового і навіть політичного та мовного просторів, що врешті вилилось у військову агресію й створило реальну загрозу українській державності.

І от на такому підґрунті дуже хиткими видаються позиції вітчизняних панів, а тим паче суб'єктів влади. Але ж хіба матимуть вони моральне право звинувачувати знедолених і неодноразово обдурених та зраджених ними своїх співгромадян у зраді, коли ті в критичний момент, втративши віру й останню надію на краще й благополучне життя від своїх чергових посланців у владу, не підтримають їх. А в підсумку це буде зрада як тих, так і інших своїй

дарованій історією свободі й державній незалежності. Неминучим буде й вердикт історії в пам'яті нашого народу, якщо таке, не дай Боже, трапиться.

Ті, хто так і не запанував у своїй, Богом даній, сторонці, можуть бути звинуваченими у втраті патріотизму. Але тим, хто в повній мірі скористався державною незалежністю України й по-справжньому запанував на своїй землі й серед свого народу, доведеться прийняти від такого суду історії звинувачення не лише в зраді й непатріотизмі, але й у відсутності здорового глузду, що в нашому суспільному контексті означає – далекоглядного прагматизму. Адже під патронатом метрополії вітчизняні пани втратять свій справжній статус і стануть васалами, а суб'єктам влади прийдеться задовольнятись суспільними ролями єфрейторів та сержантів і не мріяти про генеральські погони. Так, принаймні, вчить історія нашого народу. В цьому, власне, й полягає квінтесенція прагматизму.

Римська імперія, перш ніж деградувати й розпастись, мала тривалий розквіт, тріумфальну історичну ходу, пристойне для тих часів життя своїх громадян та світову славу, що не вмерла й через два тисячоліття. А ми, так і не зіп'явшись по-справжньому на ноги історичної державності, можемо спіймати гаву й отримати за це історичного облизня, якщо не дбатимемо про вільного й незалежного громадянина як засадної умови продуктивного суспільства та збалансування відповідальністю свободи владних суб'єктів. Остання теза потребує хоча б коротенького додаткового пояснення.

За роки розбудови українського суспільства в умовах державної незалежності накопичились не лише суспільні, соціальні проблеми, що з року в рік залишаються нерозв'язаними, але й соціальна втома та розгубленість громадян, як від невлаштованості сьогодення, так і від невпевненості у своєму завтрашньому дні. Останнє стосується не лише бідних та знедолених, а й заможних громадян. Очевидними є розчарування серед певної частини наших співгромадян у демократії як цивілізаційному шляху, що має вивести наше суспільство до кращого життя, та соціальні очікування сильної руки, яка покликана швидко навести порядок та відновити соціальну справедливість в суспільстві.

Авторитарна система влади, яка у своєму розквіті являється перед власним народом в образі тоталітаризму, дійсно є доволі самодостатнім механізмом, який спроможний у стислі терміни й хірургічними методами очищати суспільство в цілому й свої ланки зокрема не лише від соціального паразитизму й хаосу, а й від нелояльних до конкретних владних суб'єктів чи в цілому режиму громадян без огляду на їхню

суспільну корисність. Як, якою ціною, може встановлюватись у такий спосіб суспільний порядок у суспільстві, наш народ мав трагічну долю відчути на собі й пройти через таке «очищення» земного пекла в недалекому минулому. Але питання зараз полягає не в здійсненні компаративістського аналізу тоталітарної системи й демократичного суспільства, що неможливо зробити мимохідь заради з'ясування того, яка з моделей влади більш підходить для влаштування суспільства.

Керуючись здоровим глуздом, прагматизмом, спираючись на логіку, нескладно дійти до висновку стосовно вищої соціальної ефективності, а звідси й перспективності демократії та безперспективності тоталітаризму як вищого прояву авторитаризму в цивілізаційному розвитку людства. Якби було навпаки, то за останні століття кількість тоталітарних держав у світі весь час збільшувалася б, а демократичних – зменшувалася б. У контексті нашого дискурсу принципово важливим є усвідомлення того, що демократія виховує в людини відповідальність, а авторитаризм, навпаки, знищує й витискує її з особистості. Адже людина, яка не має свободи в прийняті власних рішень й увесь час керується вказівками зверху, поступово атрофує у своїй особистості почуття відповідальності як саморегулятора, що в підсумку поширюється й на її поведінку та стиль і спосіб життя, які потім потребують постійного контролю й санкцій.

Прихильники авторитаризму завжди будуть налаштовані шукати контраргументи, щоб довести зворотне. Але то є марною справою. І не треба брати гріх на власну душу заради особистих амбіцій та всілякими способами втягувати суспільство в безперспективні соціальні експериментування, що можуть, як у минулому столітті, розтягнутись на десятиліття мордування народу, а в результаті вийде черговий історичний пшик. Свавілля вихідців з народу у владі, незалежної від партійного контролю КПРС, а також у сучасному панстві, над пересічними й непересічними, що стоять на нижчих статусних щаблях суспільства, співгромадянами – це плід того ж самого дерева безвідповідальності, зрощеного авторитаризмом.

Порядок з-під довбні в суспільстві чи будь-якому окремому соціальному середовищі, що особливо рельєфно проглядається у виховних та освітніх закладах, є ілюзорним. Він швидко трансформується в хаос і бедлам, як тільки махання довбнею хоч на короткий термін припиняється. Але з часом треба збільшувати вагу такої алегоричної довбні, оскільки людина адаптується до погроз і страху, що може з часом втомити того, хто в поті чола орудує нею заради блага своїх підданих, або виявитись не під силу тому, хто

зібрався цим інструментом махати, успадковуючи чи сповідуючи таку модель правління. Саморегулятивність не є засадою авторитаризму, оскільки він може бути ефективним лише за умов жорсткої централізованої ієрархічності та субординації у виконанні команд, а не у виявленні особистістю власної ініціативи й несенні нею відповідальності за її втілення у життя. Тим більше неможлива любов народу до влади з-під довбні чи панського батога.

Форма і зміст державного устрою соціуму – це ті концепти, які не можна оминути увагою, щоб не порушувати логіку нашого аргументування. Зробимо на цьому лише принциповий акцент, щоб прослідкувалась цілісність концептуального бачення сутності проблеми. Наповнення авторитарної системи влади елементами й змістом демократії розхитує й послаблює підвалини та вузли її конструкції, що може зрештою привести до розвалу системи і її демонтажу в межах певного суспільства. Цей постулат підтверджує доля Радянського Союзу.

Суспільство, яке під прикриттям задекларованої демократії наповнюється авторитаризмом, стає таким химерним спотворенням, яке веде не лише до деградації й розладу влади, а й до розтління всього суспільства, яке насичується свавіллям сили, соціальним паразитизмом, хаосом. Це твердження базується на тому прикрому й гіркому досвіді, який переживає українське суспільство за роки своєї державної незалежності. Не у своїй довершеній тоталітарній формі авторитаризм у підвішеному стані не здатний на ту свою продуктивність у встановленні й наведенні на свій розсуд порядку, як це досягається сильною рукою, що без альтернативи може повелівати й володарювати в суспільстві без всіляких для себе обмежень, протистоянь і заперечень, а головне – без обмежень у термінах перебування при владі. Тому, щоб ефект сильної руки став можливим, необхідні умови для такої необмеженої авторитарної влади. Для цього демократичний устрій як конституційна форма правління має бути або демонтованим, або проігнорованим і використаним як камуфляж, щоб легітимно не порушувати демократію, яку сповідує цивілізований світ.

У такий спосіб, ми звернули наш погляд чи не найболючіший аспект системної кризи українського суспільства, на який і автору хотілося б подивитися через рожеві окуляри. Але з позицій неупередженого системного аналізу не можна робити купюри, тим паче у визначальних моментах дослідження. «Гра у демократію», як можна поіменувати такий підвішений стан суспільства, не може розтягнутися на десятиліття, оскільки це страхіття й лихоліття для

цілих поколінь людей, яким судилося в ньому жити. Автор не є прихильником авторитаризму й тим більше не закликає до його тотального запровадження, але здоровий глузд підказує, що повинна бути визначеність у цьому сенсі: або туди, або сюди, або назад, або вперед. Лишень не тупцювати незрозуміло на якому місці чи ходити по колу нерозв'язаних проблем, що мають здатність накопичуватись до критичних мас і меж, за якими неминучі обвали й лавини. Солідаризуючись зі всіма, хто прагне руху українського суспільства лише вперед, продовжимо завершальний етап нашого дискурсу, що розгорнутий у форматі цього розділу монографії.

Як відомо, демократичний устрій системи влади не має свого внутрішнього механізму самодостатності, який притаманний різновидам авторитарних систем влади, оскільки ті незалежні від власних громадян у своїх владних виявах, а відповідальність владних суб'єктів у них жорстко регламентується по вертикалі системи. Свавільність суб'єктів влади у відношеннях зі своїми співгромадянами допустима в межах свавільності самої авторитарної системи чи режиму влади до власного народу, який не є сувереном у суспільстві.

У демократичному суспільстві чинний інститут влади може бути в поточному житті між виборами захищеним та збереженим від розтління соціальним паразитизмом і корупцією лише в демократичний спосіб, тобто тією другою частиною конституційної влади, яка існує за межами ієрархічної системи, у самому народі, у громадянському суспільстві, над кожним окремим суб'єктом влади, що займає те чи інше ієрархічне місце в соціумі. А таке можливо лише за однієї умови, – наявності в достатній кількості, вільних і незалежних громадян з правом вирішального голосу у своєму народному волевиявленні в кожному зокрема соціальному просторі й середовищі та українському суспільстві в цілому.

Можна себе тішити тим, що на столичному рівні діють більшменш демократичні механізми, які збалансовують і певним чином підтримують демократичний устрій де-юре в суспільстві. За роки державної незалежності сформувався образ опозиції як осередку імунітету нашого суспільного організму. Не акцентуватимемо зараз увагу на метаморфозах цього образу й конструктивізмі опозиції та її базисних засад. Важливо, що такий інститут з'явився. На загальнодержавному рівні є деякі засоби масової інформації, що можуть продемонструвати свою незалежність від влади й задати їй перцю, якщо щось не так. У столичному регіоні сконцентрована певна чисельність громадян, які можуть дозволити собі висловити критичну

думку, звернути увагу на неправедні дії владних суб'єктів. Але ж справжнє й неприкрите свавілля твориться владними суб'єктами в притискуванні пересічних співгромадян не на вищих ієрархічних щаблях, а там, де відбуваються повсякденні буденні контакти залежних громадян з панівними над ними особами як у столиці, так і ще більше на периферії.

Де в селі чи районі діє в міжвиборчий період опозиція чи об'єктивні засоби масової інформації, коли вони перебувають у повній і безвихідній повсякденній залежності від того, хто там панує? А про який партійний плюралізм, що зареєстрований у нашому міністерстві юстиції, можна вести мову, коли регіони України поділені на партійні вотчини? Що таке партійна монополія й до чого вона може привести, ми знаємо з недалекої історії.

От і приходимо до висновку, що державна незалежність може утвердитись і зберегтися лише за однієї умови: коли у суспільстві громадяни будуть вільними й незалежними від держави як інституту влади. Це своєрідний, але справжній імунітет влади, який вона втратила, захопившись своєю свободою й полишивши відповідальність. Ціна такої втрати – системна криза суспільства, яку чинній владі треба ліквідувати, щоб було майбутнє в держави як політичного інституту, запорукою чого є Україна як Держава, незалежність якої гарантована залежністю влади від народу, з яким можуть себе ототожнювати, а не протиставляти суб'єкти влади.

Відтак, щоб розірвати замкнене коло соціальних пороків та хвороб, якими системно вражене сучасне українське суспільство, необхідно зімкнути в систему розірване коло демократії на його теренах. Для цього треба вилікувати інститут влади від синдрому набутого імунодефіциту. Імунітет влади демократичної держави формується самодостатністю її народу в здійсненні контролю й збалансуванні адекватною відповідальністю свободи владних суб'єктів у їхній поточній діяльності на всіх ієрархічних щаблях суспільства. Така самодостатність народу неможлива без вільних і незалежних, у тому числі від влади, громадян. Шлях до такої волі й незалежності пролягає через здійснення продуктивної праці, суспільно-корисної діяльності, яка дозволяє громадянам не лише виживати, животіючи, а й відтворювати себе гідно й повноцінно як людину у всіх життєвих вимірах. А це залежить від тих умов і рівних можливостей за принципами справедливості та невідчужуваних громадянських прав, які має створювати в суспільстві держава як інститут влади. Коло зімкнулось.

Висновки до другого розділу

1. Негативні наслідки, що невпинно породжуються техногенною цивілізацією і від яких потерпає земне буття, дедалі гостріше актуалізують проблему компетентності в глобальному земному вимірі, яку належить перманентно розв'язувати спільно всьому людству, оскільки системні кризи на планеті Земля неможливо здолати локально, одноразово та індивідуально. Це потребує виходу з прокрустового ложа науково-практичних парадигм, у межах яких декілька останніх століть поспіль здійснює свою активістську діяльність сучасна цивілізація, зокрема: експансіоністської, технократичної, корпоративно-індивідуалістської. Щоб належним чином змінилась діяльність, необхідна відповідна зміна світогляду, яким та чи інша діяльність скеровується.

Звідси постає ключова роль світоглядної компетентності в діяльності сучасної цивілізації, що зумовлює необхідність формування адекватного не лише наукового й теоретичного, а й практичного світогляду, в основі якого мають бути ті загальні цінності, що скеровують людську діяльність на збереження й розвиток земного буття та успішне продовження й благополучне проживання людського роду. Щоб успішно розв'язувати проблематику компетентності в глобальному земному вимірі, необхідно спиратись на такі світоглядно-методологічні засади, які б давали змогу осягнути цей вимір та його складові як за змістом, так і в просторі та часі. У подоланні цивілізаційних проблем необхідно спиратись на базові засади людського роду – розум, совість, мораль та природне право, за допомогою яких він у своєму тривалому доцивілізаційному соціальному еволюціонуванні зміг відділитись від тваринного світу й згодом увійти в цивілізаційну фазу свого розвитку.

2. Цивілізаційний цинізм як атрибут цивілізації блокує розумні дії та совість людини, а також деформує суспільну мораль та природне право, отже й світогляд як керівний дороговказ у життєдіяльності як окремої людини, так і людських спільнот. Цивілізаційний цинізм є основним джерелом зла, яке постає в суспільному житті, оскільки він маскується під мораль і джерело добра, вульгарно маніпулюючи поняттями й смислами в цьому сенсі, коли хиба видається за істину, а істина тлумачиться як хиба. Тому цинізм є потужною соціальною зброєю зла, а не добра. Проблема протистояння добра й зла – це вічна проблема, яка не може бути розв'язаною одноразово, якогось одного прекрасного дня – на користь добра або в якусь трагічну мить – в

угоду зла. Ця проблема має розв'язуватись повсякчасно у відносинах людей, які мають спиратись на суспільні норми, в основі яких закладені адекватні оцінні критерії, що вбезпечувало б соціум від фатальної підміни понять і смислів, наслідком чого є затуманення суспільної свідомості й світоглядна дезінтеграція та дезорієнтація, коли людина втрачає чи не набуває цінностей як смислових життєвих орієнтирів. Адже людина без цінностей у життєвому морі – це все рівно, а можливо, й значно гірше, що човен без руля й вітрил у розбурханому океані.

Людські цінності виводять у люди, а нелюдські життєві орієнтири заводять до нелюдів – у таке соціальне середовище, що позбавлене людськості й людських відносин. Оскільки людство не може повернутись до своєї первісної природної відкритості й змушене перебувати в цивілізації та рухатись у подальшому цивілізаційним шляхом продовження людського роду, то актуалізується проблема убезпечення цього роду від того, щоб він не захлинувся та не втопився в цивілізаційному цинізмові. Звідси проглядається нагальна потреба в з'ясуванні й дослідженні джерел, які без обмежень множать цинізм, а також у застосуванні суспільних механізмів і способів, які б блокували, нівелювали, зводили до можливого мінімуму як множення, так і згубну дію цинізму.

Адекватне розуміння та усвідомлення згубної дії для земного буття цивілізаційного цинізму можна без перебільшень вважати однією з наріжних світоглядно-методологічних засад у розв'язанні проблеми компетентності в глобальному земному вимірі. Найбільшим джерелом цивілізаційного цинізму є авторитаризм, а в тоталітарній формі він його множить без будь-яких обмежень. Це підтверджує ретроспективний аналіз радянського режиму влади як джерела цинізму, здійснений крізь призму пострадянської соціальної дійсності.

3. Цинізм дав змогу тоталітарному режимові радянської влади не лише експериментувати на людях, мов на щурах, а й деформувати їхні свідомість і світогляд у такий спосіб, що значна частина радянського суспільства почала сприймати такий режим, незважаючи на його багатомільйонні жертви, як найбільш справедливий і гуманний. Це досягалось шляхом силового, директивного, адміністративного насадження в реальне життя людей надуманих, хибних гіпотез, схем, моделей, які були догматизовані, канонізовані, сакралізовані, що дало змогу цей нелюдський соціальний експеримент розтягнути майже на століття. Догматизація, канонізація, сакралізація знань консервує та оберігає їх від розвитку, який завжди базується на їхньому критичному

аналізі, що неминуче виводить на відторгнення й скасування хибних, помилкових знань. Консервування надуманих хибних гіпотез та задекларованих ідей під виглядом істинних і вічних було вигідно не народу, а владі, яка на них була вибудувана й виправдовувала своє подальше існування втіленням їх у реальне життя свого суспільства. Оскільки інституційована системно влада постійно самовідтворюється своїми суб'єктами, що займають її ніші на горизонталях всіх ієрархічних рівнів системи, наївно та ілюзорно розраховувати на добровільне тотальне відречення носіїв влади від базисних ідей. Адже це рівноцінно їхньому самозреченню, тому що разом з цим скасовується й сама система, що їх годує й робить самодостатніми у своєму суспільстві. Власне, в усвідомленій зацікавленості кожного суб'єкта влади зберегти своє місце в системі й оберігає, відтворює та виправдовує життєдіяльність системи в цілому.

До факторів, що сприяли тривалості такого нелюдського соціально-політичного експериментування, слід віднести спекулювання на ідеях, які співзвучні загальновизнаним ідеалам людства, а також страх громадян можливого відторгнення суспільством, де колективні інтереси домінували над індивідуальними, та загрози жорстокого покарання авторитарною системою, яка культивувала колективізм для посилення своєї влади над особистістю людини. Запліднення диктатури пролетаріату демократичними ідеями не лише дало змогу їй під їхнім прикриттям закріпити авторитарну владу в суспільстві на невизначений термін, а й дискредитувати світлі ідеали людства як певні орієнтири в його еволюційно-поступальному цивілізаційному розвитку. Авторитарна система не здатна виплекати у своєму лоні демократію, яка б могла шляхом трансформації, а не зламу чи то повної реконструкції своєї попередниці стати повноцінною правонаступницею влади в суспільстві. Радше в демократичному устрої держави може розквітнути й запанувати авторитаризм, аніж навпаки. Про це свідчать факти, якими рясніє історія цивілізаційного розвитку людства, його окремих суспільств, у тому числі українського.

Є принциповим зробити акцент на тому, що такий нелюдський соціальний експеримент базувався не на природничих і технічних, а, передусім, на гуманітарних знаннях. І більше того, власне гуманітарні знання слугували для тоталітарної влади основною антигуманною соціальною зброєю, з допомогою якої стали можливими такі її безчинства зі своїм народом. Це зайвий раз підтверджує, що під назвою й формою може приховуватись зовсім інший і навіть протилежний зміст. Гуманізм і демократія як поняття доволі часто

використовуються спекулятивно, прикриваючи зовсім іншу сутність, яка, об'єктивуючись у соціальній дійсності, стає очевидною.

4. Таку очевидність унаочнює пострадянська соціальна дійсність українського суспільства, в якому під прикриттям конституційно встановленої демократії утвердився й мімікрує під псевдодемократичні форми авторитаризм. Зроблений у цьому розділі порівняльно-історичний аналіз двох систем влади – колишньої радянської, яка була доктринально заідеологізованою, й нинішньої української, що не лише деідеологізована, а й стає все помітніше деморалізованою, дозволяє побачити в цих системах не лише розбіжне, але й спільне. У попередній системі авторитаризм, свавілля, цинізм у відношенні до народу прикривались владою рад, що за визначенням ідеологічної доктрини вважалась демократичним інститутом. Нині авторитаризм, свавілля, цинізм владних суб'єктів прикривається задекларованою в Конституції України демократією. Українська влада засуджує попередню за насилля й свавілля, не демонструючи у своїй політиці ні гуманізму, ані турботи про свій народ, скидаючи його у все глибшу соціальну прірву.

За те, що по двох з лишком десятиліттях державної незалежності українське суспільство насичене свавіллям сили, несправедливістю, соціальним паразитизмом та іншими небезпечними соціальними хворобами, що робить нестерпним життя у ньому для переважної більшості громадян, звинувачувати радянське минуле некоректно й лицемірно. Причини сучасних суспільних негараздів, якими обтяжене українське суспільство, потрібно шукати в системі влаштування суспільних відносин, що не дає змоги для їх поліпшення в умовах державної незалежності забезпечити компетентне використання напрацьованого віками позитивного досвіду цивілізованих країн світу й наявні суспільно-політичні, юридичні та інші необхідні для цього знання. Принцип «розділяй і володарюй», що має тенденцію до поширення й посилення в соціальному просторі новітньої України, не є фундаментальною засадою демократії, а тому свідчить про її спотворення на вітчизняних теренах.

Є достатньо очевидних ознак у соціальній реальності як результаті новітнього державотворення, що незалежна держава як основний політичний інститут влади в Україні не лише не вберегла власний народ від свавілля дикого капіталізму, а слугувала інструментом його запровадження, що й породило тяжкі гуманітарні наслідки та розкололо суспільство на кривдників і скривджених. Невідповідність, тобто неадекватність влади своїй суспільній місії та

історичній ролі логічно визначати як її некомпетентність, передусім, світоглядну.

5. Цинізм деформує світогляд і суспільну свідомість. Але парадокс полягає в тому, що породжує й живить цинізм деформований світогляд і деформована суспільна свідомість. Ознакою цинізму, отже деформації світогляду й свідомості є нехтування або попрання універсальних цінностей, зокрема: істини, правди, справедливості, моралі, права, які є атрибутами людськості. Істину як відповідника соціальної дійсності, тобто того, що діється в соціальному просторі, та соціальної реальності як того, що вже відбулося й зафіксовано в соціальному бутті, можна метафорично порівняти із дзеркалом, в якому, відображаючись у вимірах людської моралі, постає добро й зло, що йде з життєвих виявів людей як суб'єктів об'єктивації соціального буття. Якщо істина не підмінюється хибою, тоді таке дзеркало не викривлене й у ньому добро відображається в пристойному вигляді, а зло – у потворному. Коли ж навпаки, то це світ кривих дзеркал, де краса й добро стають спотвореними, а потворність зла набуває благопристойного вигляду.

Отже, деформація соціальної дійсності розпочинається з цинічної підміни понять, якими вона позначається. Легше довести й підтвердити істинність знань природничих, технічних наук, оскільки вони віддзеркалюють об'єктивну дійсність. І значно тяжче зробити те ж саме стосовно знань гуманітарних, юридичних наук, тому що вони відображають соціальну дійсність, яка об'єктивується життєвими виявами людей, тобто суб'єктивно. Відповідно, можливості маніпулювання хибними знаннями природничих і технічних наук суттєво обмежені порівняно з тим діапазоном, що можливий у сфері гуманітарних і правових знань. Визначальну роль у влаштуванні людського соціуму відіграє не реальний стан його дійсності, а те, чим і як позначена ця дійсність, тобто інформацією й знаннями, поява яких інколи передує виникненню самої соціальної дійсності. Звідси актуалізується проблема суб'єктивної ролі того, хто цю інформацію й знання продукує та використовує. Так було, так є й так, на жаль, буде, що для людини легше встановити істину, аніж відстояти правду у світі людей.

Трапляється, що науковець може бути наполегливим і безкомпромісним у здобутті нових знань, запекло доводити й відстоювати їхню істинність перед науковим співтовариством, але водночас буде цинічно безпринципним і брутально брехливим у реальному житті серед людей. Критерієм істини в соціальній дійсності

є правда. І коли правда про соціальну дійсність замовчується чи взагалі нехтується, цим спотворюється істина. Якщо така спекулятивність є в політиці, то цього не має бути в науці й освіті, які мають прагнути до істини й сповідувати її та формувати адекватний теоретичний рівень суспільної свідомості. В іншому разі наука й освіта стають різновидами політики. Коли науки, які переймаються дослідженням соціальної дійсності, стають спекулятивно угодними політиці, така політика, завдячуючи цим наукам, стає сліпою й неадекватною, оскільки з втратою істини вона втрачає орієнтири в соціальному просторі й часі, де поширюється її вплив.

6. Людство необачно знехтувало мораллю як із цивілізаційним архаїзмом, яка насправді є атрибутом людськості, а зробило ставку на закони, що є атрибутом цивілізації, яка у свою чергу розцінюється як модус людства на незначному відрізку його еволюційного шляху. Тому мораль ніколи не може бути підміненою законами, скільки б їх не творилось, хоча б тому, що її норми живуть у совісті кожної людини й автоматично регулюють будь-який її життєвий вияв через суспільно визнану загальнолюдську оціночну шкалу між добром і злом, правдою й кривдою, справедливістю й несправедливістю, рівноправністю й дискримінацією та іншими людськими доброчинностями й їхніми антиподами. А те, що не заборонене законом, а отже, дозволене в чинному правовому просторі, дуже часто, як підтверджує життя, випадає з норм моралі й множить неправедність у людському світі, що плодить на землі юристів за арифметичною, а сучасний цивілізаційний цинізм – за геометричною прогресією. З цього треба зробити відповідний висновок, якщо навіть всі земляни згодом стануть юристами, моральність людства від цього не зросте. А без моралі воно приречене на самознищення.

7. В Україні за останні два десятиліття спостерігаються дві очевидні й водночас суперечливі тенденції – бум церковного будівництва й девальвація суспільної моралі. Це підтверджує, що мораль неможливо, як еліксир, виокремити із суспільних відносин в якусь окрему субстанцію, розлити в посудини і, як мікстуру порціями, дозуючи краплями чи ложками, роздавати аморальним чи не зовсім моральним суб’єктам соціуму. Мораль неможливо завчити й завдяки лише цьому стати моральним. Мораль, як і її антипод – цинізм, пронизує наскрізь все суспільство й кожного, хто в ньому проживає. Суспільна мораль живе й підтримується в совісті кожної людини. Коли совість людини перестає бути цінністю в суспільстві, а шанується цинізм, цим перекреслюється мораль і суспільною нормою стає

аморальність. І проповіді, не лише християнські, цьому не зарадять. Тим паче, коли в селах поряд зі школами, що руйнуються й закриваються, розбудовуються церкви за кошти меценатів та спонсорів, які спричинили занепад цих сіл і суспільної моралі та розбагатіли на цьому. Що це саме так, знають як батьки, так їхні діти, що мають долучатися до моралі в такий спосіб. Чи додасться моралі в наших душах на тлі такого лицемірства й блюзнірства? Питання риторичне. Навіть першокласник не повірить у мораль, що мовиться в проповідях і повчаннях, якщо вона не підтверджуватиметься у його реальному житті. Він прагматично зметикує, виходячи з наших суспільних реалій, що той, хто смиренно притримується моралі, до якої його закликають, приречений на жебрацький рівень життя, а по-справжньому розкошує той, хто її нахабно й цинічно порушує.

8. Життя на планеті Земля, на якій людський рід зародився, поширився, розвинувся й подорожує у Всесвіті, потребує посиленого захисту, оскільки воно дедалі стає все більш крихким і вразливішим. Це значною мірою зумовлено протиріччям між розвитком технічного й соціального, яке в умовах техногенної цивілізації трансформувалось у фундаментальну проблему людства. Концептуальна сутність цього протиріччя полягає в тому, що науково-технічний прогрес має неперервний лінійно-поступальний характер, а розвитку соціального притаманна дискретність. Загальний соціальний прогрес супроводжується злетами й падіннями, тобто соціальною еволюцією та зворотним їй процесом. Злети й падіння мають місце як в межах життя конкретної людини, так і в масштабах існування не лише країн, а й цивілізацій. У проявах соціальної дееволюції з усією очевидністю постає проблема неадекватності людини в користуванні набутками науково-технічного прогресу, що загрожує земному буттю.

Зазначене протиріччя нині підтверджує Росія, яка проявом своїх середньовічного штибу неоколоніальних амбіцій віроломно зруйнувала мирний світовий порядок, що копіткими зусиллями всієї земної спільноти розбудовувався протягом останніх сімдесяти років. У технічному відношенні Росія володіє найсучаснішими надбаннями науково-технічного прогресу, в тому числі зброєю масового знищення, а в соціальному вимірі вона зараз поводить себе як варварська загарбницька держава темного середньовіччя. Така неадекватність соціального стану суспільства рівню його технічного оснащення в Росії створила реальну загрозу не лише Україні, а й усьому світові. Тому, щоб убезпечити людство від неадекватності в поводженні з надбаннями науково-технічного прогресу, які можуть привести до

його самознищення, необхідно надавати пріоритет відповідним інноваціям у розвитку соціального. З огляду на розвиток сучасної цивілізації крізь призму зазначеного протиріччя, стає очевидним, що легше забезпечити розвиток й удосконалення технічного, ніж соціального. Це підтверджує те, що технічне, яким би воно не було складним, все ж простіше за соціальне.

9. Соціальні системи як найскладніші серед тих, з якими людина стикається у своєму бутті, вимагають від неї найвищого рівня компетентності, щоб звести до мінімуму її помилкові втручання в їхнє функціонування. Звідси випливає, що соціальні системи повинні бути найменш доступними для управління з боку людей нетямущих у цьому сенсі. Актуальність такої вимоги посилена тим, що метод спроб і помилок в управлінні соціальними системами, тобто набуття індивідуального досвіду конкретним керівником апробується безпосередньо на людях, а не на машинах, рослинах, тваринах. А парадокс нашого сьогодення полягає не лише в тому, що, незважаючи на стійку тенденцію ускладнення нашого суспільного життя, число бажаючих скочити, осідлати, посмикати за віжки в соціальних системах постійно зростає, а найсумніше й найбільш парадоксальне те, що ці прагнення доволі часто стають досяжними для людей не лише непідготовлених, а й потенційно не здатних піднятись до рівня того соціального статусу, який їм вдається певним чином формально обійняти.

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ВИЗНАЧЕННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

3.1. «Суспільство знань» як гасло й метаморфоза технократичного сцієнтизму

Ключові слова, що винесені у заголовок цього підрозділу, в такому своєму сполученні стають все більш вживаними й навіть модними в нашому лексиконі. На перший погляд, у цьому немає нічого дивного чи проблемного, що могло б бентежити, викликати сумніви та спонукати до філософської рефлексії під критичним кутом зору. Адже людство у своєму цивілізаційному поступі дійшло ноосфери, де буття створене й віднині має постійно відтворюватись інтелектом людини й знаннями, які вона опановує, транслює, продукує та об'єктивує ними соціальну дійсність. Людство дійсно перейшло в епоху, коли знання виступають визначальним чинником об'єктивації соціального буття. Для того щоб сучасна цивілізація не лише зберегла свій статус-кво в умовах ноосфери, а й змогла забезпечувати подальший свій розвиток, кожне нове покоління землян має опановувати знання, які були б адекватними для відтворення буття сучасної людини. З цих позицій суспільство знань сприймається як апріорний постулат.

Тому критичний аналіз, який буде висвітлено в цьому підрозділі під кутом зору, що семантично визначений його назвою, не означає, що автор є супротивником того, щоб наше суспільство наповнювалось сучасними знаннями. Якщо соціальне буття громадян України не відтворюватиметься знаннями, адекватними вимогам сучасного цивілізаційного розвитку, вона приречена на вічне відставання й маргінес у світовій цивілізації. А щоб такого не трапилось, держава має забезпечувати пріоритетний розвиток освіти і науки, до чого закликає підняте на щит нашого суспільно-політичного життя гасло «суспільство знань».

Власне, в трансформації цього словосполучення в модне гасло, під яким треба впевнено й без будь-яких застережень крокувати в чергове «світле» майбутнє людства, прихована небезпека завуальованого технократизму, а отже, і проблема, яка потребує відповідної рефлексії, критичного аналізу, всебічного дослідження та висвітлення як спонуки для плідної наукової дискусії. А це, своєю чергою, має слугувати запорукою завчасному запобіганню негативним

наслідкам чергової компанійщини, до чого маємо схильність у наших суспільних перетвореннях.

Усвідомлюючи та віддаючи належне гаслам як ідеям, що мають консолідувати нації, народи, людські спільноти навколо розв'язання їхніх нагальних суспільних проблем, не можна нехтувати смисловим наповненням цих гасел. Саме через розмитість смислу, неоднозначність інтерпретації словосполучення «суспільство знань», а також через відсутність більш-менш чітких критеріїв щодо його визначення, воно не може претендувати на гасло як консолідуючу ідею. Адже з історії ми добре знаємо, що навіть більш чіткі та однозначні гасла, наприклад «Рівність», «Братерство», «Справедливість», які піднімались як об'єднуючі ідеї, призводили в суспільствах до нерівності, розбрату чи навіть ворожнечі та до несправедливості [209].

Щоб переконатись у здатності суспільства знань до подібних метаморфоз, достатньо поставити декілька питань, зокрема: «Яких знань? Хто скористається знаннями? Заради чого будуть використані знання? За якими критеріями можна виділити суспільство знань серед інших суспільств, що не підпадають під таке визначення?» та спробувати дати на них відповіді, які мають ґрунтуватися на очевидних і несуперечливих положеннях. Не має викликати заперечення те, що ми, прагнучи дати відповіді на поставлені питання, маємо розглядати й розрізняти знання в потенційності, процесуальності та реальності.

Ми звикли сприймати й оцінювати знання як самоцінність в їхній потенційності, причому спрямованій виключно на благо. Те, що знання мають потенційну силу руйнації, творення зла, а не добра, навмисно чи рефлекторно витісняється з нашої свідомості, що можна розцінювати як своєрідний прояв психологічного захисту від неприємних переживань і думок. Саме таке зміщення акцентів в інтерпретації знань як потенційного блага-самоцінності є очевидним у пропагуванні суспільства знань.

Але ж не можна знехтувати тим, що потенційність знань як можливість використання їх для творення добра може залишитись незатребуваною в суспільстві й невикористаною в процесуальності, яка в кінцевому підсумку легітимізується в соціальній реальності. Тоді замість очікуваного від знань блага в бутті проявлятиметься дещо

[209] Современный философский словарь / Под общей ред. д. ф. н. профессора В.Е. Кемерова. – 3-е изд. испр. и доп. – М. : Академический Проект, 2004. – 864 с.

протилежне. Зрозуміло, що в цьому знання самі по собі не винні, а причина в людині, яка їх використовує чи ставить собі на службу для задоволення якихось своїх потреб, інтересів, амбіцій чи забаганок. Масштаби об'єктивації знань у соціальному бутті залежать від можливостей суб'єкта, який ставить їх собі на службу, впливати на соціальний простір.

У цьому контексті доречно згадати феномен технократизму, що неухильно супроводжує науково-технічний прогрес людства. Традиційно й суто утилітарно технократизм сприймається як підпорядкування природи й буття в цілому техніці, яка поставлена на службу людині для задоволення її потреб. Але задоволення потреб однієї чи навіть багатьох людей ще не означає задоволення потреб усіх, особливо тих поколінь землян, які ще не народилися.

Техніка найбільш наочно уособлює в собі оречевлені, тобто об'єктивовані в бутті знання. Людина у своєму підкоренні природи за допомогою техніки та інших об'єктивованих знань так захопилась, що не встигла схаменутись, як сама стала жертвою власного технократизму, що в умовах діє як самодостатній і самовідтворюваний механізм. Адже буття, яке зіткано і тепер уже постійно тчеться знаннями, до якого належить людина і якому вона водночас протистоїть як суб'єкт цих знань, власне, й утворюють такий механізм самодетермінованої експлуатації. Насичення знаннями та інформацією соціальної реальності, яке має тенденцію до зростання, опосередковує суспільні зв'язки й робить суб'єкта такої експлуатації безадресним, тобто невидимим, а отже, і безвідповідальним, а саму експлуатацію конкретної людини, навпаки, зримою, жорстокою й цинічною.

Це дає підстави інтерпретувати технократизм у загальному вигляді, як підпорядкування людини об'єктивованим у реальності знанням, що виступають у відношенні до неї знеособленим засобом пригнічення та експлуатації. Тому технократизм з огляду на те, яким чином від нього страждає сучасна цивілізація, слід розглядати не в звуженому, а в широкому розумінні – як феномен знеособлених та знелюднених знань, що об'єктивуються в бутті.

Знеособленість, тобто безадресність суб'єкта, який є визначальним у тому, щоб об'єктивація знань відбулась саме так, а не інакше, дозволяє цьому суб'єктові уникнути персональної відповідальності за негативні наслідки такого застосування цих знань, критерієм чого є вчинене зло, нанесена буттю чи заподіяна іншій людині шкода. Знеособленість має й інший вимір, що повернутий у сторону об'єкта, коли суб'єкт, який застосовує знання у своїх

інтересах, не бачить і не знає конкретно того, хто від нього в результаті цього постраждає зараз чи в майбутньому.

Критерієм знелюдненості знань, які об'єктивуються в бутті, є негативні наслідки їхнього застосування. Адже, з одного боку, людина, яка використовує знання у такий спосіб, вчиняє не по-людськи, тобто не проявляє людськості. А з іншого боку, коли в бутті, куди спрямовується застосування знань, усвідомлено нехтується інша людина, яка страждає чи терпить збитки від об'єктивованих у такий спосіб знань в дійсності, це дозволяє їх вважати також нелюдськими, оскільки такі знання викреслюють людину з реальності, що ними твориться.

Парадокс і трагедія сучасної цивілізації, яка створила ноосферу й змушена тепер до скінчення свого віку в ній перебувати, що технократизм дуже вигідний у задоволенні приватних інтересів, оскільки завдяки йому як засобу знеособлення знань, що ставляться на службу власній вигоді, можна уникнути відповідальності за заподіяне зло. У цьому, власне, й полягає механізм ескалації технократизму на буття, в якому людина дедалі стає все більш безпорадною, незважаючи на розуміння нею того, від чого їй доводиться страждати. Але егоїзм людини на локальному рівні досягнення власної вигоди не дає змоги їй піднятися до рівня не лише усвідомлення, а головне – до реальної відповідальності за свої дії у планетарному масштабі.

Оскільки технократизм у підкоренні природи в ім'я людини і для блага людини обернувся проти неї бумерангом, це актуалізує як ніколи раніше критерії людськості щодо процесуальності знань, які об'єктивуються в бутті й не мають викреслювати з нього людину як Іншого у відношенні до суб'єкта об'єктивації цих знань. У нашому дослідженні ми розглядаємо технократизм в екстравертній та інтровертній формах. На наш погляд, таке розведення чи то класифікація мають як теоретико-методологічний, так і практичний сенс.

Під екстравертним технократизмом ми розуміємо знання, спрямовані в зовнішній світ, тобто в їхній процесуальності й об'єктивованій реальності, коли нехтується буття, передусім, у людських вимірах як безпосередніх, так і опосередкованих у просторі та часі. До різновидів цього технократизму можна також віднести будь-яке формальне застосування знань без врахування реалій ситуації, в якій вони об'єктивуються. Такий технократизм зримий, очевидний своїми наслідками й результатами в бутті конкретної людини. Але не завжди є зримим суб'єкт екстравертного технократизму, що є об'єктивною

передумовою як персональної, так і суспільної безвідповідальності та множення цього феномена техногенною цивілізацією.

Інтровертний технократизм спрямований у внутрішній світ людини, в її свідомість задля утвердження віри в знання як потенційного та можливого блага безвідносно суб'єкта об'єктивації знань у буття. Є очевидними принципові відмінності між екстравертним та інтровертним технократизмом, що підтверджує необхідність та правомірність їх розведення в окремі поняття.

Екстравертний технократизм легітимізується через процесуальність і реальність, тобто об'єктивацію знань у бутті, де людина, яка не є суб'єктом технократичного життєвого вияву, але потрапляє під його вплив, перебуває в ролі об'єкта. А от інтровертний технократизм плекає і культивує у свідомості людини віру в самоцінність, самодостатність, навіть всесильність знань у їхній потенційності, що та має сприйняти як благо через власний вибір. А коли така віра вселяється, це стає надбанням світогляду, який виштовхує на периферію свідомості сприйняття і розуміння проблеми людини як суб'єкта потенційності, процесуальності і реальності знань. Звідси стає очевидним, що такий світогляд як вияв інтровертного технократизму не здатний нейтралізувати екстравертний технократизм, який мотивований потребами та інтересами людини, а навпаки, може резонувати й посилювати його, що, власне, й підтверджує науково-технічний активізм та експансіонізм сучасної цивілізації за останні століття.

З історії ми знаємо, що технократичний наступ на природу було започатковано в добу Нового часу під впливом світогляду, який визначально формувався завдяки бурхливому розвитку науки й тим можливостям, які вона відкривала людині в її світоперетворювальній практиці для задоволення власних потреб. Мірою прискорення науково-технічного прогресу, що має сталу тенденцію протягом останніх століть, ця практика набула тотального характеру, негативні наслідки якої теж тотальні. Незважаючи на очевидний негативізм і катастрофізм технократизму людини в поводженні з буттям, наша цивілізація поки що не демонструє зменшення пресингу науково-технічного активізму на Природу до тих меж, які б їй давали змогу самовідновлюватись.

Вчені це пов'язують з тим, що ми досі перебуваємо під впливом новочасового світоглядного простору[210]. Зокрема, В. Лук'янець,

[210] Лук'янець В.С. Світоглядні імплікації науки / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – 408 с.

досліджуючи зі своїми колегами світоглядний інтер'єр науки, зазначає, що «вже в середині XX ст. новочасовий мегапроект тотальної трансформації світу в склад ресурсів перетворився на джерело глобальних загроз буттю людини. Незважаючи на це, природознавство і в наші дні продовжує розгортатися в контексті «технократичного дискурсу». Інтегруючи природничі науки і всі інститути, що діють у межах техногенної цивілізації у своєрідний симбіоз, «технократичний дискурс» блокує решту стратегій розвитку цивілізації. Нині цей дискурс, який іменується неологізмом «технонаука», робить мультивекторний і далеко не завжди безпечний вплив на всі сфери життєдіяльності планетарного соціуму, включаючи сферу освіти і культурної комунікації, що формують нашу чуттєвість, мислення, дії.»[211].

У розвиток цієї тези пригадаємо деякі гасла, які сприяли формуванню новочасового світогляду та підживлювали «технократичний дискурс» як в глобальному загальноцивілізаційному масштабі, так і на локальному рівні. Як відомо, однією з найперших і найяскравіших зірок на небосхилі Нового часу з'явився Френсіс Бекон, який в історії філософії визнається засновником методології експериментальної науки. Його вчення стало відправним пунктом у формуванні мислення всього Нового часу. Від попередження Ф. Бекона про те, «що мале знання веде від Бога, а велике знання приводить до Нього й являється реальною силою, ідеологи сцієнтизму сприйняли лише усічене гасло «Знання – сила», витлумачене в тому дусі, що у своїй діяльності людина повинна перш за все покладатися на наукове знання»[212]. І під цим гаслом цивілізація крокує вже майже чотири століття, весь час вселяючи сподівання, надію й віру на подолання сучасних бід і негараздів людського життя в майбутньому силою знань, здобутих наукою.

А ці сподівання так і залишаються нездійсненими та недосяжними як ті міражі, що весь час віддаляються до лінії горизонту видимого простору на шляху того, хто його долає. У цьому контексті йдеться про соціальний простір і час, в яких розгортається сучасна цивілізація, зробивши ставку на науково-технічний прогрес. За блага, якими сучасна людина може користуватись завдяки здобуткам науки, людство й у цілому рід людський з кожним десятиліттям, а тепер і

---

[211] Там само. – С. 14.

[212] Современный философский словарь / Под общей ред. д. ф. н. профессора В.Е. Кемерова. – 3-е изд. испр. и доп. – М. :, Академический Проект, 2004. – С. 699.

швидше, мусить розплачуватись все більшою ціною. Оскільки є очевидним зв'язок між тим, що наука дає людству й що вона забирає, то все менше залишається підстав для віри у всемогутність науки в подоланні проблем, кількість і масштаби яких мають стійку тенденцію до збільшення на шляху цивілізаційного розвитку людства. Але це видима суто утилітарна частина айсбергу так званої «технонауки» в океані соціального буття. Те, що зверху – наслідки, а причини, як завжди, знаходяться глибше.

Тому з'ясувавши сутність та механізми метаморфози сцієнтизму від світської віри у всесильність науки та її методи до скепсису, недовіри й зневіри в можливостях науки, можна уникнути пієтету та тверезо й адекватно оцінити роль знань як продукту науки в житті людини, яка їх ставить собі на службу.

Ретроспективний погляд з позицій сьогодення сучасної цивілізації у західноєвропейський цивілізаційний контекст доби Нового часу, що поставала на тлі Середньовіччя, дає змогу осягнути й зрозуміти всю велич науки як феномена, що розриває пута й долає догми релігії та схоластики, які протягом півтора тисячоліть мали визначальний вплив на формування світогляду численних поколінь європейців, у тому числі вчених. Ірраціональність, неадекватність, догматизм релігії та схоластики в поясненні світу й природи та її явищ зокрема не могли дати відповідей на ті питання, які все гостріше, актуальніше хвилювали допитливий розум європейської людини, що був пробуджений вільним духом епохи Відродження. Раціоналізм науки та її методів пізнання став саме тією альтернативою, в якій людина побачила справжній шлях до істини, котра давала змогу не лише адекватно пояснити оточуючий її світ, а й надавала можливість його перебудовувати у відповідності до своїх потреб.

Саме істину як продукт науки можна розглядати вирішальним фактором того, що на тлі догматичного Середньовіччя наука стала обожнюватись і сприйматись як реальний об'єкт світської віри. Доки здобуття та утвердження істини для науки було пріоритетним, доти сцієнтизм як віра в науку та її святість мав реальне й міцне підґрунтя. Але ми знаємо, що така пріоритетність ніколи не мала в науці абсолютного вираження, а була, як і сама істина, відносною. За великим рахунком, як це парадоксально не виглядає, але саме в прагненні вчених до абсолютизації істини, яку вони здобували, слід шукати витоки девальвації сцієнтизму. Адже на фоні такої претензійності щодо завершеності вибудуваної наукової теорії стають більш зримими розчарування, коли відкриваються нові обрії науки й

стає очевидною обмеженість і недовершеність того, що донедавна видавалось за абсолют чи істину в останній інстанції.

За бажанням серед чисельних поколінь вчених як видатних, так і менш відомих можна віднайти багато таких, які претендували, щоб здобуті ними істини вважались беззаперечними й не підлягали критичному перегляду, а тим паче скасуванню. Занепад і розпад наукових шкіл найчастіше пов'язаний саме з тим, що не знаходиться учнів, які б ішли далі своїх вчителів, порушуючи їхні канонізовані догми, що у свій час були здобутком науки як істина.

Для підтвердження безперспективності претензійності на вічні теорії достатньо як приклад назвати потуги в цьому сенсі лише декількох визнаних інтелектуалів людства. Це той же Френсіс Бекон, який замахнувся на створення єдиної для всіх наук і на всі часи системи методів наукового пізнання й не уявляв, якою по-дитячому наївною виглядатиме його теорія в умовах нашого сьогодення.

Іммануїл Кант теж прагнув створити завершену універсальну для всіх часів і народів філософську систему. Незважаючи на всесвітнє визнання цієї системи, її не вважають ні довершеною, ані універсальною. Більше того, ще сучасниками видатного вченого вона критично аналізувалась і переглядалась.

На відміну від природничих наук, до яких у Новий час сформувалось досить поважне ставлення, соціально-гуманітарні дисципліни сприймались скептично з точки зору їхньої спроможності віднайти істину, оскільки вони не спирались на науковий експеримент і точні наукові методи пізнання. Огюст Конт вирішив здолати цю проблему, порівнявши суспільство з біологічним організмом і запропонувавши в дослідженні суспільних феноменів використовувати методи природничих наук, зокрема біології та фізики. Ця теорія показала свою неспроможність ще в тому ж XIX столітті, коли була започаткована.

У XX столітті Талкотт Парсонс, критикуючи описові методи соціології, мав амбіції створити єдину соціальну теорію, спираючись на яку можна було б адекватно віднаходити відповіді на актуальні питання й проблеми соціуму, що безперервно виникають, та оптимізувати суспільні відносини на науковій основі. Що з цього вийшло – загальновідомо. Вчений продемонстрував надзвичайні можливості власного інтелекту в побудові громіздкої, складної, несуперечливої з позицій формальної логіки абстрактної теорії, яка може продуктивно працювати лише локально, але її неможливо екстраполювати в масштабах соціуму. Виявилось, що ідіографічні,

тобто описові методи Пітіріма Сорокіна є більш валідними, релевантними та евристичними в поясненні та інтерпретації соціальних феноменів, аніж номотетичний метод як універсальна соціальна теорія, розроблена і запропонована Т. Парсонсом.

А тепер поглянемо на іншу тенденцію у відношенні до істини, яка засвідчує й пояснює не лише причини тотальної недовіри до того, що пропонується й проголошується від імені науки, а й підриває підвалини науки як соціального інституту, що має базуватися на істині, правді та бути завдяки цьому адекватним у виконанні своєї суспільної місії і ролі.

Сутність цієї тенденції полягає в тому, що в міру затребуваності суспільством здобутків науки і того, що вигідно репрезентувати в соціальній дійсності під знаком науки, істина як самоціль чи вища мета науки відходить на другорядний план і перестає бути універсальною цінністю світогляду вчених та інтегральним критерієм корпоративної культури наукових співтовариств. Зрощення науки з політикою, бізнесом, виробництвом перетворило її в утилітарний засіб задоволення потреб, експансію соціального простору в угоду чиїхось приватних особистих чи корпоративних інтересів. За таких умов наука стає все більш спекулятивною, а істина й правда як продукт справжньої науки не завжди є вигідними для суб'єктів, що експлуатують науку і вчених у своїх приватних інтересах. Залежність вчених від влади, політики й суспільства спонукає їх до конформізму й зради істині та правді, особливо про соціальну дійсність.

Щоб не бути голослівним, підтвердимо зазначену вище тезу прикладами з історії та сучасності українського суспільства. На віки в аннали світової цивілізації ввійшов утопічний соціальний мегапроект, який упродовж семи десятиліть запроваджувався на теренах колишнього СРСР. Незважаючи на очевидність того, що хибна гіпотеза цього соціального проекту не підтверджувалась практикою реального суспільного розвитку, впродовж зазначеного історичного періоду істина та правда нехтувались і засуджувались та переслідувались як ворожий наклеп на доктрину комуністичного будівництва, що за ідеологічним визначенням було істинним, а отже, перспективним з наукової точки зору.

Науковому супроводу цього грандіозного проекту були підпорядковані наукові та навчальні дисципліни, штучно формувались системи надуманих знань, наприклад з наукового комунізму, історії КПРС, а філософія та економічна теорія були спотворені й заангажовані комуністичною доктриною. За радянський період було

підготовлено й захищено тисячі дисертацій, в яких науково обґрунтовувався і виправдовувався тогочасний розвиток та політична й економічна модель суспільства і які своєю «науковою новизною» не відповідали критеріям істини та правди про соціальну дійсність. Все це забезпечувалось розгалуженою інфраструктурою науково-дослідних установ та інших інституцій, які щедро фінансувались державою. Суб'єкти такої наукової діяльності отримували наукові ступені і вчені звання, високі соціальні статуси та суспільні визнання, всілякі заохочення та почесті.

У цьому контексті доречно згадати технократичні гасла, під якими влада прагнула згуртувати радянський народ у розбудові комуністичного майбутнього, що постійно втікало до лінії горизонту соціального простору і часу, в межах яких втілювався цей соціальний мегапроект. Зі старту було проголошено, що «комунізм – це радянська влада плюс електрифікація». Для утвердження комунізму в сільській місцевості ще потрібно було здійснити колективізацію та забезпечити сто тисяч тракторів. Через сорок років виявилось, що для повної та остаточної перемоги комунізму не вистачає хімізації. Генетика й кібернетика були визнані буржуазними псевдонауками, й тому на їхній розвиток було накладено комуністичне табу, а на представників ворожих наук партократичне ідеологічне мракобісся влаштувало нещадні шельмування, гоніння та репресії. У цілому ж, як уже зазначалось, цей нелюдський соціальний експеримент базувався не на природничих і технічних, а, передусім, на соціально-гуманітарних знаннях. Гуманітарні знання слугували для тоталітарної влади основною антигуманною соціальною зброєю, з допомогою якої стали можливими такі її безчинства зі своїм народом.

Звідси актуалізується проблема надзвичайної відповідальності суб'єктів, які, використовуючи знання, мають змогу об'єктивувати соціальну дійсність сучасного українського суспільства. Сучасність укотре унаочнила й зафіксувала, якою страшною й нещадною соціальною зброєю є знання, коли вони стають на службу задоволення інтересів, які нехтують і перекреслюють мораль як регулятор суспільних відносин, право як міру свободи й відповідальності та справедливість у суспільстві.

Є очевидною тенденція, що український соціум на тривалий час застряг в статусі перехідного суспільства, для якого стан аномії є перманентним. Крах цінностей минулої епохи є наслідком трансформаційних змін, що відбулися в українському суспільстві. Але те, що немає нових цінностей як життєвих орієнтирів, які б мали

консолідувати наше суспільство й слугувати йому запорукою цивілізованої модернізації та впевненого цивілізаційного поступу вперед, це не наслідок, а причина того, що Україна тривалий час перебуває в стані аномії і тупцює на місці та блукає обабіч магістрального шляху розвитку сучасної цивілізації.

Запровадження нових цінностей як смисложиттєвих орієнтирів, якими б наповнювалась, оживлялась й самовизначалася в цивілізаційних вимірах свого суспільного розвитку Україна, це питання й проблема, з'ясуванням та розв'язанням яких має перейматись ідеологія. Але нині бракує не ідей, а ідейних носіїв, які б їх не зраджували, тобто тих суб'єктів, які реально проектують наше соціальне буття і впливають на нього. Проблема полягає в тому, щоб задекларовані ними цінності не розбігалися з їхніми діями й життєвими виявами, які в умовах відкритого інформаційного простору не приховаєш – особливо від молоді, яка прагматично реагує на те, що в суспільстві визнається реально та приносить успіх і заможне життя, а що не дає цього. Саме в такому ціннісному, вірніше, знеціненому у вимірах людських чеснот соціальному середовищі сучасній молодій людині доводиться робити свій вибір у цивілізаційному визначенні.

Складається таке враження, що визначник «перехідне суспільство» всерйоз і надовго приліпився до сучасного українського соціуму. Для політиків цей термін зручний і вигідний, оскільки ним можна прикривати недолугість власної політики та виправдовувати всі наші суспільні негаразди, які перманентно супроводжують суспільний розвиток України в умовах її новітньої державної незалежності. Науковцям, для яких прихильність політиків важливіша, а головне, дорожча, аніж істина, статус перехідного суспільства дає простір і можливості для навколонаукових спекуляцій та маніпуляцій науковими методами.

Відтак випливає, що проблема суспільних негараздів не у відсутності тих чи інших знань, які необхідні для їхнього подолання, а в суб'єктах, які ставлять собі на службу ті чи інші знання й значуще впливають на об'єктивацію соціального буття в контексті якого перебувають інші люди, що позбавлені можливості адекватно протистояти негативним наслідкам застосування цих знань і стають їх вимушеними жертвами. Вигода від можливостей експансії соціального простору затьмарює свідомість людини, витискує з її єства совість, відповідальність за долю інших людей та буття в цілому, а також інші доброчинності, штовхає її на нехтування й попрання суспільної моралі та інших важливих норм, на яких базуються суспільні відносини. А без

влаштування нормальних суспільних відносин та їхньої оптимізації годі сподіватись на цивілізований суспільний розвиток, без якого майбутнє такого соціуму стає примарним, невизначеним та непевним, оскільки всі, хто в ньому перебуває, стають заручниками свавілля.

Якби гармонізація та оптимізація суспільних відносин залежала від суми та якості знань, які невпинно і з прискоренням продукує людство, воно б мало вже давно здолати ті суспільні негаразди, кількість і масштаби яких чомусь не зменшуються, а весь час зростають. Незважаючи на цю очевидність, ілюзія в силу знань перманентно культивується й підживлюється перспективами розвитку науки й тими обріями, які вона весь час відкриває в пізнанні незвіданого. На зорі науково-технічного прогресу ці сподівання пов'язувались з паровою машиною й залізницею, потім – з електрикою та авіацією, пізніше – з атомною енергетикою, хімією та кібернетикою. Нині сучасна цивілізація переживає бум інформатизації та біотехнологій. Завтрашній день пов'язаний з очікуванням манної небесної, яку мають принести нано-, піко-, фемтотехнології та одним махом розв'язати всі проблеми, від яких потерпає сучасне людство.

А суспільні реалії нашого життя демонструють інші тенденції, які вражають своєю жорстокою парадоксальністю. Виявляється, що сучасні знання несуть благо не всім, а лише тим, хто має можливість поставити їх собі на службу. Ті ж знання, які б мали принести благо й іншим, тобто широкому загалу громадян, які ототожнюються з народом, залишаються незатребуваними суб'єктами, що реально впливають на об'єктивацію соціального буття, оскільки це їм персонально невигідно. Категоричність цієї тези підтверджують новітні результати цивілізаційного розвитку сучасного українського суспільства, в якому є очевидним та беззаперечним застосування технократизму як одного з основних засобів безкарного здирництва та неправедного збагачення.

Щоб переконатись, яким безкарним у сенсі персональної відповідальності, а звідси і нездоланним для людства є технократизм, достатньо поглянути на гірку долю українського села, від якої воно потерпає на рубежі третього тисячоліття. Без перебільшень можна назвати цю долю трагічною. Беззаперечним підтвердженням того, що наше село стало жертвою технократизму як засобу задоволення приватних інтересів, є відсутність саме персональної відповідальності за це зло. І дійсно, кого можна сьогодні притягти до такої відповідальності за тотальну руйнацію українського села, яка відбулася в мирний час швидше, ніж би це могло бути в умовах війни,

в тих селах, що не потрапляють під артобстріл чи бомбардування. Минуло сімдесят років після голодомору, що був штучно влаштований в українських селах. Незважаючи на таку значну віддаленість у часі, сьогодні ми можемо відшукати в архівах документи й знайти тих, кого можна персонально звинуватити в скоєному. І це при тому, що попередній режим ретельно приховував будь-які прямі свідчення цього свого страшного злочину проти нашого народу.

Зрозуміло, що фізичне знищення ні в чому не винних людей є злочином, який не можна виправдати будь-якими мотивами й цілями. А коли ж у нас наступить усвідомлення відповідальності за соціальне нищення людей і соціальний канібалізм, які дедалі більше стають пересічним явищем сучасного українського суспільства? Адже наші селяни скинуті в соціальне небуття як суспільний баласт, що заважає ефективному й прибутковому сільськогосподарському виробництву та аграрному бізнесу, які сьогодні забезпечуються новітніми технологіями як результатом об'єктивації сучасних знань у нашому соціальному бутті.

Нині мільйони українських селян реально викинуті на узбіччя суспільного розвитку, набули статус безпросвітних маргіналів і доживають в своїх селах, мов індіанські племена в резерваціях. Але на відміну від жертв, заморених голодом, вони свідомі того, щоб власноруч вказати на тих, хто занапастив їх та їхнє село. Вони ще за свого життя здатні в пам'ять про рідне село висадити калиновий гай і встановити знак, де будуть викарбувані прізвища тих, хто знищив їхнє село, позбавивши селян землі та праці. На більше у встановленні історичної справедливості наші селяни в умовах держави, яку вони створили власним волевиявленням у 1991 році, не можуть розраховувати.

Адже кожен, хто сьогодні став заможним за рахунок українського села, якщо йому висунути звинувачення в руйнації цього ж села, розведе руками й скаже: мовляв, все робилось в межах чинного законодавства, моя хата скраю, й я нічого не знаю, нікого персонально не грабував. Правда, дехто при цьому може знітитись чи потупити очі. Але ж знайдуться й такі, що почнуть розказувати про верховенство права, а не моралі, у світі, який сповідує індивідуалізм та свободу й захищає приватну власність безвідносно до того, в який спосіб вона здобута. Це й є конкретний образ сучасного цивілізаційного технократизму з нашим національним лицем, яке здатне при цьому ще й нахабно та цинічно посміхатись.

Технократизм захищає того, хто коїть зло, оскільки опосередковує дії і не дає змоги його схопити за руку й притягти до відповідальності, але він залишає після себе беззаперечні докази й свідчення скоєного,

тобто свої нелюдські результати. А цього в історії народу не приховаєш і не викреслиш. Трагічною долею українського села, що спіткала його в умовах державної незалежності народу, який в ньому зберіг своє єство і вийшов з його лона, унаочнюється шлях, що веде людство до самознищення, якщо воно не буде здатним подолати технократизм як один з найлегших і найнесправедливіших засобів досягнення власної вигоди в умовах ноосфери. А нездоланним технократизм стає завдяки праву без моралі.

Доки політика приваблюватиме як прибутковіший бізнес, мораль видавлюватиметься пресом цинічного права, коли громадяни в такому суспільстві змушені навіть не сіре, а очевидне чорне вважати за чисто біле й навпаки лише тому, що так прописано в чинних законах і комусь це персонально вигідно. У суворій відповідності до виписаних законів дурні можуть видавати себе за розумних, а справді розумних своїх співгромадян сприймати як своїх антиподів. Коли людський соціум випадає з лона моралі, він приречений летіти у безодню цинізму. Що і переживають нині громадяни України.

Але ж цинізмом захлинуться і ті, що його множать, якщо суспільство не зіпреться на мораль не в проповідях, повчаннях, нотаціях чи передвиборчих спекуляціях, а в реальних відносинах влади з власним народом.

Отже, є очевидним, що знання про те, яким чином найліпше влаштувати суспільні відносини та оптимізувати суспільний розвиток соціуму на засадах моралі, праведності, справедливості та інших загальнолюдських цінностей, не можуть виступати реальним чинником об’єктивації соціального буття, якщо вони не затребувані реальними суб’єктами, які визначально впливають на цю об’єктивацію. Тому віру в силу знань, якими має наповнюватись та зміцнюватись суспільство, безвідносно до суб’єкта знань, тобто самої людини та суспільних відносин, від яких безпосередньо залежить – на добро чи зло спрямована ця сила, логічно розглядати як вияв технократизму.

Така сліпа, тобто без застережень на вказані визначальні чинники, віра в знання тотожна сцієнтизму. Звідси, суспільство знань, в яке треба вірити як виключне благо, сприймається метаморфозою сцієнтизму технократичного штибу, що є ознакою спрощеності, а отже, і примітивізму такої віри.

Якщо в первісних, тобто доцивілізаційних соціумах в оцінках з позицій нашого сьогодення примітивізм будь-якої віри є логічним і нормальним феноменом, то в соціумах, що функціонують в умовах ноосфери, це є алогічним і ненормальним явищем. Коли започатко-

вувався сцієнтизм як світська віра в науку та її раціоналізм, тоді на зорі науково-технічного прогресу європейської цивілізації ще невідомо було, до якої ірраціональності, тобто руйнації буття, здатна людина, що озброєна знаннями як продуктом науки. Тому сцієнтизм в епоху Нового часу не сприймався як примітивна віра.

Але ж ми живемо на початку третього тисячоліття в новому літочисленні сучасної цивілізації, коли в минулому вже залишилось не лише XVIII століття яскравих сподівань у чудотворність науки, а й позаду XIX століття отверезіння та XX століття глибоких розчарувань людства щодо можливостей використати наукові здобутки виключно на благо, а не на множення зла в земному житті. Тому підживлення віри в силу знань є продовженням новочасового світоглядного простору, що відволікає увагу від людини як суб'єкта знань і основного джерела проблем, які вона множить, озброюючись новітніми знаннями.

Егоїзм людини, її воля до влади весь час штовхають її до експансії соціального простору через пригнічення, експлуатацію інших людей та витіснення з нього зайвих людей. Знання в процесуальності все більше слугують цьому основним інструментом. Є очевидним, що проблему олюднення знань слід розв'язувати через збалансування свободи людини адекватною відповідальністю. А це залежить від суспільних відносин, в яких діє суб'єкт знань. Звідси логічно випливає висновок, що не знаннями визначається якість суспільства, а навпаки, суспільство визначально впливає на якість знань, а головне – їхню затребуваність та спрямованість у вимірах добра чи зла в об'єктивації соціального буття як реальності.

3.2. Вища освіта як засіб цивілізаційного визначення студентської молоді та формування цінностей громадянського суспільства

Вища освіта охоплює не лише сукупність вищих навчальних закладів, а й органи управління нею, законодавчі та нормативні акти, які регламентують її функціонування, та інші установи й структури, без забезпечення яких чи взаємодії із якими дієвість цього соціального інституту значно ускладнюється. Але за відсутністю вищих навчальних закладів вища освіта взагалі унеможливлюється. Необхідність обґрунтування концепції, визначеної темою дослідження,

зумовлена тим, що вища освіта як соціальний інститут, з одного боку, не може реалізуватись без вищих навчальних закладів, а з іншого – як підсистема суспільства залежна від конкретних реалій суспільства, яке, у свою чергу, перебуває в контексті сучасної цивілізації й на макрорівні має визначатись у своєму подальшому цивілізаційному поступі. Вища школа, з одного боку, є зібраним образом, тобто уособлює в собі всю вищу освіту, а, з іншого – цей термін може ототожнюватись з вищим навчальним закладом. Тому в цьому контексті під вищою освітою як фактором цивілізаційного визначення молоді розуміємо освітній процес та його результат, що забезпечує вища школа.

Постулюємо, що суспільна роль вищої школи та вища освіта, яку вона дає, визначально залежить від того, куди не декларативно, а реально рухається у своєму цивілізаційному розвитку суспільство, в контексті якого вона функціонує. Якщо вектор розвитку суспільства має чітко окреслений цивілізаційний курс, місія вищої школи в цивілізаційному визначенні молоді суттєво полегшується. Коли ж спостерігається в цьому сенсі невизначеність, тупцювання на незрозуміло якому місці або деградація й відхід соціуму від цивілізованих ідеалів, то здійснення місії вищими навчальними закладами щодо цивілізаційного визначення молоді за таких умов значно ускладнюється.

Спираючись на сформульований постулат, здійснимо послідовне теоретичне обґрунтування актуалізації вищої школи як засобу цивілізаційного визначення студентської молоді та формування цінностей громадянського суспільства в Україні. Окреслимо основні критерії цивілізаційного визначення, якими ми керуємось у нашому дослідженні, оскільки в науковій літературі стосовно цього є багато думок і точок зору, що принципово різняться між собою. Нам потрібно зайняти більш конкретну пізнавальну позицію в цьому питанні.

Змістимо акценти із системи на процес у сприйняті та розумінні цивілізації й власне цивілізаційного. Адже людина, роблячи свій цивілізаційний вибір як самовизначення, надає переваги чи пріоритет тій чи іншій цивілізації не тільки як системі, що окреслена певним фізичним і соціальним простором та часом, де розгорнула свою життєдіяльність окрема спільнота людей, а й як процесу, що об’єктивує те чи інше соціальне буття. Це буття або приваблює людину, або відштовхує чи навіть виштовхує її.

Кожна цивілізація як соціокультурний феномен є результатом цивілізаційного процесу в межах системи, що знаменує собою певну сталість, впорядкованість, тобто статику, а не динаміку. Цивіліза-

ційний процес означає рух, тобто динаміку; він є результуючою життєвих виявів людей, які входять у певну спільноту й значуще впливають на об'єктивацію соціальної дійсності, що постає у вигляді соціального буття.

Цивілізаційне визначення відбувається не лише в теоретичній свідомості професійних суспільствознавців та політиків, а й у буденній свідомості пересічних громадян, тих же науковців, аналітиків та політиків й інших панівних суб'єктів суспільства, від яких визначально залежить характер і сутність об'єктивації його соціальної дійсності. І якщо теоретична свідомість у своїй рефлексії цивілізаційного визначення апелює до цивілізації як певної цілісності, тобто системи, то буденна свідомість реагує в цьому сенсі на фрагменти того соціального буття, яке для неї є значущим в екзистенції, неповторності власного життя. Люди у своєму повсякденні реагують, передусім, на процеси, які позначаються на їхньому житті. Більшість людей, здійснюючи своє цивілізаційне самовизначення, навіть не усвідомлюють сам термін «цивілізація», а реагують на цивілізаційні індикатори в суто людських вимірах та оцінках.

Результатом рефлексії теоретичної свідомості є належне, тобто бажане цивілізаційне визначення. Буденна свідомість спонукає людину до реальних дій, тобто до дійсного, а отже, реального творення соціального буття й власного самовизначення в ньому. Між належним і дійсним у соціальному бутті, як відомо, завжди є дистанція.

У країнах із сталими демократіями і правовими державами, які репрезентують так званий «золотий мільярд» населення Землі, відстань між бажаним і дійсним у цивілізаційному визначенні суспільного розвитку, мабуть, найкоротша. У посттоталітарних суспільствах і країнах третього світу між належним і дійсним у цивілізаційному визначенні може пролягати прірва.

За понад двадцять років творення соціального буття в умовах державної незалежності Україна у своєму цивілізаційному визначенні має великі проблеми не лише в подоланні відстані між належним і дійсним, а й в окресленні бажаного свого суспільного розвитку, тобто того належного, що має слугувати визначальним азимутом руху в сучасному людському світі, який глобалізується під впливом цивілізованих країн, що репрезентують індикатори найвищої (у сучасних вимірах) цивілізованості. І це вже є надбанням новітньої нашої історії як очевидний факт, який неможливо спростувати. Звідси актуалізується проблема суспільного контексту, від якого залежні й у якому функціонують вищі навчальні заклади України, що мають слугувати

засобом цивілізаційного визначення студентів, які в них навчаються. Отже, з'ясоване на концептуальному рівні розуміння цивілізаційного, дає змогу розгорнути наше обґрунтування, яке продиктоване логікою розв'язання семантичного вузла, що закладений у назві теми.

Як відомо, віднаходження смислу можливе тоді, коли теза має свою антитезу. Саме через співставлення кожного слова як тези, що входить у назву теми, з відповідними антитезами стає можливим коректне й адекватне смислове осягнення актуалізованої проблематики, яка постає у ракурсі визначеної теми.

Ключовим у назві є слово «визначення». Саме через нього утворюється смисловий вузол, що пов'язує між собою вищу освіту і молодь. Звідси постали висхідні питання для з'ясування й дослідження, зокрема:

- може бути як визначення, так і невизначення. Коли визначення, то завдяки чому? Якщо невизначення, то чому? Це, власне, і є тим смисловим вузлом актуалізованої проблеми, який необхідно з'ясувати;
- визначення, як і невизначення, залежить, з одного боку, від вищої школи, зокрема від того, що вона собою являє та пропонує, а з іншого – від самовизначення й власного вибору молоді та тих чинників, які значуще на це впливають;
- визначення може бути як цивілізаційним, так і супротивним, тобто нецивілізаційним або цивілізаційним примітивного чи зовсім неприйнятного штибу, причому як з боку вищої школи, так і з боку молоді;
- з'ясування цивілізаційних орієнтирів для молоді потребує визначення місця і ролі України в загальному цивілізаційному контексті та її самовизначенні в цьому сенсі щодо свого подальшого цивілізаційного поступу;
- вища школа України може виступати як ціннісно-реальним фактором цивілізаційного визначення, так і утилітарно-номінальним чинником. Причому це може залежати як від вітчизняної вищої освіти, так і від сприйняття її в тому чи іншому сенсі молоддю;
- є очевидним, що на характер ставлення молоді до вищої освіти як фактора цивілізаційного визначення має вплив позиція в цьому сенсі не молоді, а суспільства та тих цінностей, очікувань і запитів, які в ньому сповідуються та панують і є очевидними та значущими життєвими орієнтирами чи сигналами для сучасної молодої людини;
- нарешті, постало і таке питання – чи можлива альтернатива вищій освіті в цивілізаційному визначенні молоді?

Ось на такому підґрунті постулатів і питань, що випливають із сформульованої назви теми, конкретизувались дослідницькі завдання. Тут ми зосередимось на з'ясуванні та висвітленні лише тих положень, опершись на які легше усвідомити та осмислити місію вищої школи України як соціального інституту сучасного українського соціуму, модернізація якого зумовлена як внутрішніми чинниками, так і світовою цивілізацією, у контексті якої необхідно нам визначатись і робити свій вибір.

Вищій освіті як фактору цивілізаційного визначення молоді альтернативи немає, оскільки є очевидною вирішальна роль знань у цивілізаційному розвитку людства. В умовах ноосфери без знань неможливий не лише подальший поступ сучасної цивілізації, а й її статус-кво. І вже давно не середня, а лише вища школа здатна надавати необхідні для цього знання новим поколінням землян, які через отримані від неї дипломи легітимізують у соціумі свою професійну діяльність за відповідним фахом.

Вищу освіту за наявними в неї властивостями й ознаками, які відповідають критеріям цінності, можна розглядати як ціннісний фактор у цивілізаційному визначенні не лише молоді, а й представників старших поколінь, які стають на шлях опанування нею. Адже здобуття реальної, а не номінальної (за наявністю відповідного диплома) вищої освіти потребує від особистості значних інвестицій, зокрема часових, тривалих вольових зусиль та інтелектуальної праці, що на значному відрізку життя людини не дає їй ніякої вигоди та користі в задоволенні вітальних потреб. Значущою в суспільних вимірах і вигідною вища освіта для людини, яка її опановує, може стати лише згодом. Цим актуалізується з'ясування ціннісних орієнтацій сучасної молоді, від яких залежать її життєві пріоритети й вибори в проектуванні власного життя з використанням вищої освіти чи без неї і які визначально зумовлені ціннісним контекстом українського суспільства.

У своїх теоретичних пошуках ми виходимо з того, що молодь на відміну від старших поколінь, які схильні до консерватизму в сповідуванні раніше обраних цінностей та набутих життєвих принципів, є своєрідним індикатором суспільних змін, дуже чутливо реагує на те, що є значущим та приносить життєвий успіх і визнання в суспільстві, вона більш прагматично сприймає реалії життя. А як відомо, прагматизм не схильний обтяжувати себе вимірами аксіології та звіряти себе в цих вимірах. Звідси постає нагальна потреба в теоретичному осмисленні цінності як поняття й як соціальної функції

та можливих наслідків для суспільства в разі, коли цінності в ньому під тиском прагматизму, помноженого на цинізм, девальвуються до рівня повсякденної користі й вітальної потреби. Абстрагуючись від колізій і плюралізму думок та точок зору в понятійному полі філософії щодо розуміння, тлумачення поняття цінності[213], зупинимо нашу увагу лише на декількох положеннях, які, на наш погляд, є очевидними й можуть слугувати відправними засадами для теоретичного розв'язання проблем на кшталт тієї, що постала в нашому дослідженні.

Загальновизнано, що цінність як духовне формоутворення та універсальна форма регулювання й проектування соціального буття є продуктом і, можна вважати, атрибутом цивілізації. Її породив перехід людства до економіки виробляючого типу, коли з'явилась пролонгація в часі очікуваних результатів. Цінність прийшла на зміну користі як універсальній системі норм і орієнтацій первісних людських соціумів, що передують цивілізації. Система цінностей, які сповідуються в соціумі, своїм змістовним наповненням відіграє регулятивну роль у культурно-історичних процесах, впливає на їхній перебіг і результат[214].

Це теоретичне положення дає змогу зробити припущення, що тотальна девальвація цінностей у суспільстві до рівня вітальних потреб, тобто утилітарної користі, як мінімум виштовхує з нього цивілізованість, а як максимум відкочує його у влаштуванні суспільних відносин до примітивізму первісних соціумів. За таких умов цінності перестають відігравати інтегральну мобілізуючу функцію цивілізаційного розвитку. Девальвація цінностей закладає системні тенденції деградації соціуму.

Продуктивними, на наш погляд, у побудові теоретичної матриці для аналітичного дослідження соціальної реальності можуть бути й інші положення теорії цінностей. У свій час І. Кант визнав цінності найвищими принципами людської поведінки. З цього випливає, чим вищі цінності, тим вищі принципи, якими визначається поведінка людини. І навпаки, якщо цінності девальвуються, то це означає, що девальвуються принципи, від яких залежить рівень людської

[213] Современный философский словарь / Под общей ред. д. ф. н. профессора В. Е. Кемерова. – 3-е изд. испр. и доп. – М. : Академический Проект, 2004. – С. 788–791.

[214] Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник / Загальна редакція і укладання: В. П. Андрущенко, М. П. Горлач. – К.–Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 384–387.

поведінки й яка за таких умов не буде високою. Цінності визнаються носіями смислу, що передує соціальному буттю. Звідси виходить: якою є цінність, що передує буттю, таке й буття, вірніше, його смисл. Якщо цінність нікчемна, то й смисл такого буття відповідний.

Цінність у філософії розглядається як складна форма універсального проектування соціальної реальності, що об'єктивується діями людини через її покладання цілей і власний вибір тієї чи іншої цінності як свого життєвого проекту.

Цінність виникає, тобто стає реальною лише тоді, коли людина її обирає як свій життєвий орієнтир. У життєвих виявах людини, яка керується обраною цінністю, остання стає зримою та очевидною для інших людей, слугує певним зразком та унаочненням, що віддзеркалює й демонструє її життєві принципи та позиції. Об'єктивація цінності в бутті через життєві вияви людини, її екстравертність у соціальному середовищі знаходить або схвалення, визнання чи терпимість, або ж неприйнятність, осуд, відторгнення, суспільне санкціонування тощо.

І в цьому контексті логічно зробити акцент на концептуальній важливості об'єктивації цінностей як здійснюваних життєвих проектів людей, що проявляються в соціальній реальності залежно від їхніх соціальних статусів і суспільних ролей у суспільстві. Пересічні громадяни, які займають рядові соціальні статуси у своїх життєвих виявах менш значущі в об'єктивації соціальної дійсності, але більш залежні й підлеглі суспільному контролю й санкціонуванню як через громадську думку, так і через вплив владних інституцій.

Владні суб'єкти доволі значущі, а в багатьох життєвих ситуаціях і визначальні в соціальній дійсності, але менш залежні від громадського контролю й будь-якого санкціонування. Тому, коли людина посідає значущий для свого соціального оточення статус, принципово важливим є те, якими вона цінностями керується в суспільній ролі, що їй належить виконувати відповідно своєму статусові в суспільстві.

Тут можливе апелювання до мислителів, які стояли біля витоків сучасної європейської цивілізації – зокрема до Арістотеля. Стародавній філософ визначав і класифікував цінності, поділяючи їх на такі категорії: цінності як блага, до яких відносяться доброчинності як вищі ідеали; цінності як схвалювані блага, до яких відносяться доброчинності, що сповідуються й визнаються в суспільстві; цінності як блага-можливості, до яких відносяться влада, багатство, краса, сила, якими доброчинна людина може скористатися для добра, а погана – для зла. Звідси стає зрозумілим наскільки значущими для дітей є

цінності, які сповідують їхні батьки, учнів – їхні вчителі, студентів – їхні викладачі, а для громадян суспільства ті цінності, якими керуються представники їхнього істеблішменту.

Наклавши матрицю наведених вище аксіологічних положень на соціальну дійсність сучасного українського суспільства, яка є очевидною не лише для науковців, аналітиків суспільного життя, а й для пересічних громадян, які в ньому проживають, можна з наукової точки зору зробити коректний аналіз його ціннісного наповнення та загальних можливостей у ньому для молоді щодо свого цивілізаційного визначення.

Є підстави узагальнено охарактеризувати українське суспільство в аксіологічних вимірах як таке, що на тривалий час «зависло» в стані аномії, яка, за визначенням Е. Дюркгейма, є неминучою для суспільства, що трансформується з однієї моделі політичного та економічного устрою до кардинально іншої [215]. Але такий стан на наших теренах набуває все більш сумних і навіть трагічних відтінків, оскільки він обіцяє бути на невизначений час перманентним. Крах цінностей минулої епохи є наслідком трансформаційних змін, що відбулися в українському суспільстві. Але те, що немає нових цінностей як життєвих орієнтирів, які б мали консолідувати наше суспільство й слугувати йому запорукою цивілізованої модернізації та впевненого цивілізаційного поступу вперед – це не наслідок, а причина того, що українське суспільство тривалий час перебуває в стані аномії й тупцює на місці, яке, за науково обґрунтованим визначенням М. Михальченка, є лімітрофом західноєвропейської та євроазійської цивілізацій[216].

Запровадження нових цінностей як смисложиттєвих орієнтирів, якими б наповнювався, оживлявся й самовизначався в цивілізаційних вимірах свого розвитку українське суспільство – це питання й проблема, розв'язанням яких має перейматись ідеологія[217]. Але сьогодні бракує не ідей, а ідейних носіїв, які б їх не зраджували, тобто

---

[215] Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. В. Гофмана]. – М. : Канон, 1995. – 352 с.

[216] Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы / Н. И. Михальченко – К. : Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

[217] Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 580 с.

тих суб'єктів, які реально проектують і впливають на наше соціальне буття. Проблема полягає в тому, щоб задекларовані ними цінності не розбігалися з їхніми діями й життєвими виявами, які в умовах відкритого інформаційного простору не приховаєш, особливо від молоді, яка прагматично реагує на те, що в суспільстві визнається реально та приносить успіх і заможне життя, а що не дає цього. Саме в такому ціннісному, вірніше знеціненому у вимірах людських доброчинностей, соціальному середовищі сучасній молодій людині доводиться робити свій вибір у цивілізаційному визначенні.

Спираючись на положення, викладені в попередніх розділах, можна без перебільшень констатувати, що сучасний український соціум поки ще не став осередком вищих цивілізаційних цінностей. Цінності в ньому девальвовані до рівня вітальних потреб і банальної користі. Абсолютна більшість громадян вимушено зациклена на задоволенні повсякденних життєвих потреб, оскільки переймається елементарним виживанням. Перебуваючи на межі бідності, людина не може дозволити собі реалізацію якихось розтягнутих у часі ресурсних життєвих проектів, в перелік яких, безумовно, входить і отримання реальної вищої освіти, а не просто диплома, який юридично її легітимізує. На тлі гіпертрофованого багатства заможної локальності українського соціуму такий стан особливо боляче травмує дітей і молодь з незаможних сімей, для яких психологічно та емоційно складніше, ніж для дорослих, знаходячись поряд чи спостерігаючи гедонізм своїх багатих ровесників, вгамувати свої бажання до рівня платіжної спроможності своїх батьків.

З іншого боку, заможна локальність цинічно демонструє нехтування елементарними чеснотами, використовує блага-можливості (за Арістотелем) владу, гроші, силу не для добра, справедливості, а на свою користь, не переймаючись сповідуванням цінностей, які б їх піднімали над вітальними потребами, у задоволенні яких у них, на відміну від своїх бідних і знедолених співгромадян, немає жодних проблем. Саме в цьому контексті, спираючись на свіжий історичний досвід українського соціуму, доречно змістити акценти стосовно розуміння чи усвідомлення цінностей як благ-можливостей і людей, які мають змогу ними скористатись.

Є очевидним, що непідконтрольне, непідзвітне, незбалансоване відповідальністю перед своїми громадянами користування благами-можливостями в соціумі призводить до того, що доброчинні люди перестають бути такими і доволі швидко перевтілюються у своїх антиподів, за визначенням Арістотеля – поганих людей. Якщо не прий-

няти цю тезу, то виходить, що за роки нашої державної незалежності у владу весь час потрапляють переважно недоброчинні люди. Тож, проблема не в людях, а в системі влади, яка незалежна від своїх громадян і тому дуже швидко їх схиляє до таких метаморфоз, коли вони потрапляють у її структури. Але ж це явно негативний приклад для наслідування, передусім, молоді, яка в такому деформованому ціннісному середовищі зростає і формує свої особистості.

От і маємо, що одні змушені зациклюватись на вітальних потребах не від доброго життя, а іншим, від кого визначально залежить здійснення цивілізаційного проекту українського соціуму, затьмарило свідомість від шалених можливостей збагачення, і вони не переймаються цінностями як проектами соціальної дійсності в межах своїх суспільних ролей. А це дуже хиткий і небезпечний стан соціуму, який алегорично можна порівняти з кораблем у розбурханому океані, що нагадує сучасний нестабільний розбалансований людський світ в умовах ноосфери, де Україна рухається чи бовтається в ньому без керма і вітрил.

Демаркаційна лінія цього розколу проходить в головах і душах наших громадян. Соціум несправедливо й незаслужено в суспільних вимірах зробленого внеску в його розбудову розколотий на багату локальність та бідну тотальність. У житті соціуму сформувались і закріпились подвійні стандарти, коли одне проголошується з олімпу чи підмостків влади, а зовсім інше виринає і проявляється в соціальній реальності. А це вже розколює не навпіл, а на друзки. Такий розкол особливо небезпечний для особистості юної, молодої людини, становлення якої відбувається в такому ціннісному вакуумі. Адже людина без сформованих цінностей як смисложиттєвих орієнтирів в океані життя – це значно гірше, аніж човен без руля і вітрил. Це не лише драма чи трагедія окремої особистості. У цьому закладається формат майбутнього українського суспільства, яке залежатиме від таких особистостей.

Людина, яка здатна адекватно оцінювати свої можливості впливати на чуже їй у ціннісних вимірах і життєвих принципах соціальне середовище й приходити до висновку, що вона не може реально змінити ситуацію в кращий для себе стан, змушена робити власний вибір стосовно подальшого перебування в такому оточенні. Якщо в неї є бажання й можливості обрати альтернативне соціальне середовище, вона може туди перейти. Коли ж їй нікуди подітись, людина може замкнутись на свій внутрішній світ, по можливості абстрагувавшись від екстравертних проявів, де їй треба переступати

через якісь усталені для себе життєві принципи й нехтувати раніше визначеними цінностями.

Але перебувати в конкретному соціальному середовищі і самочинно обрікати себе на маргінальний статус в ньому заради того, щоб бути вірним своїм життєвим принципам і цінностям – це непроста й нелегка справа. Така життєва позиція демонструє виклик своєму оточенню, вона вимагає певної мужності й жертовності, яка найчастіше оплачується соціальним відторгненням та набуттям статусу дивака. Аж ніяк не кожна людина може в таких умовах залишитись самою собою, не зійти зі своєї життєвої позиції-колії. Тому більшість людей у безальтернативних життєвих ситуаціях схильні до конформізму в тому соціальному середовищі, де їм судилося перебувати й від якого вони залежні.

На локальних рівнях, коли є альтернативи в межах суспільства, людина протягом життя може в разі потреби здійснювати міграції і вибирати те середовище, яке їй найбільш імпонує в ціннісному сенсі. Але ж зараз мовиться про падіння цінностей в масштабах суспільства. Такий акцент є принциповим у дослідженні цивілізаційного визначення не лише молоді, а й усіх громадян України. І не лише з допомогою вищої освіти. Не складно, спираючись на розглянуту вище теоретичну модель, прогнозувати можливі варіанти їхніх самовизначень у цьому сенсі.

Ті, хто не хоче миритись з браком цивілізованості на теренах України, в умовах відкритості суспільства можуть його покинути й шукати для себе кращого в цьому сенсі життя. Перепусткою в цивілізовані країни без грошей, як відомо, може бути лише затребувана там компетентність за певним фахом. Отже, ми підійшли впритул до з’ясування місця й ролі в такому цивілізаційному визначенні вищої освіти. Зрозуміло, що посісти місце серед «білих комірців» у цивілізованому світі можна лише за умови здобуття сучасної якісної вищої освіти. Залишається з’ясувати, чи може бути така однозначність у використанні вищої освіти України тими, хто її отримує й не має намірів полишати вітчизняні терени.

Відповідь на поставлене питання може бути коректно обґрунтованою, якщо при цьому спиратись на розуміння вищої освіти як цінності в реальних суспільних вимірах, які є зримими та значимими для молоді. Сучасне українське суспільство – передусім зі стану свого істеблішменту – дає наочні уроки нашій молоді, що перепусткою до успішного життя є не реальна вища освіта як засіб підвищення власної компетентності, а номінальна, тобто коли є

необхідним лише відповідний диплом за умови, що є протекція і підтримка з боку впливових у соціумі суб'єктів. Чим впливовіші прикриття і підтримка, тим стрімкіший кар'єрний ріст і вищий ієрархічний статус у суспільстві, незалежно від наявних знань, умінь, навичок, досвіду.

Парадокс і трагедія сучасної України полягає в тому, що сформований механізм абсорбції некомпетентних, нетямущих і зовсім безграмотних суб'єктів в структурах влади та виштовхування в маргінес і на периферію соціальних систем професіоналів з кожним роком набирає обертів і множить соціальний паразитизм в українському соціумі.

З такого суспільного стану можна передбачити найбільш вірогідні варіанти цивілізаційного визначення сучасної української молоді завдяки вищій освіті. Оскільки українське суспільство зараз і в найближчому майбутньому не гарантує справжніх цивілізаційних цінностей, принаймні для незахищених верств населення, до якого відноситься переважна більшість українських громадян, то слід очікувати, що певна частина нашої молоді орієнтуватиметься на пошук відсутнього, але бажаного цивілізаційного визнання й реалізації своєї особистості за межами України.

Зрозуміло, що такий пошук спрямовується, передусім, до країн Західної Європи та Північної Америки. Риторичним є й питання стосовно того, хто з нашої молоді може там закріпитись і реалізувати своє особисте цивілізаційне визначення. Досвід еміграції української інтелектуальної еліти за роки державної незалежності не полишає сумнівів, що це буде найбільш здібна й талановита наша молодь. Можна не сумніватись, що це буде еліта не за формальним визначенням, в якої повні гаманці, але порожні голови, а справжній генофонд українського народу.

Буде лицемірним заперечувати, що соціальні хвороби, якими системно вражений український соціум, не торкнулись вітчизняної вищої школи як соціального інституту. Як не прикро, але треба визнавати, що в наших вищих навчальних закладах вселяється авторитаризм, якого не спостерігалось у вищій школі в умовах радянської системи, що за визначенням і суттю була тоталітарною. Формування відносин зі студентами з позицій формального адміністрування, витіснення людськості в соціокультурних комунікаціях у середовищі вищих навчальних закладів програмує нелюдський результат на виході освітнього процесу. Як кажуть, що посієш, те й пожнеш. Якщо студенти за роки перебування в

соціокультурному середовищі вищого навчального закладу крім знань, умінь і професійних навичок не отримають уроки людськості, не пізнають у реальному житті, що таке демократія, толерантність, моральність, українській соціум чекає не світле, а примарне майбутнє від таких творців соціальної дійсності після того, як вони отримають дипломи про вищу освіту.

От і постає сакраментальне питання: як запобігти технократизму в освітньому процесі, щоб студент за роки навчання у ВНЗ крім професійної компетентності за обраним фахом набував у своїй особистості людські доброчинності. На відміну від знань технічних, які мають здатність дуже швидко застарівати і втрачати свою актуальність, справжні знання про людину не старіють, оскільки людина у своєму єстві не змінилась з добіблійних часів, коли розгортався цивілізаційний розвиток людства. За ці тисячоліття у неї лише змінювався цивілізаційний антураж і лоск та нарощувався цивілізаційний цинізм. Тому знову апелюємо до витоків Європейської цивілізації.

Ще Арістотель наголошував, що доброчинності не можна завчити й завдяки цьому стати доброчинним. Людина може всотувати доброчинності лише через доброчинне соціальне середовище, в якому вона перебуває. Новітній досвід цивілізаційного розвитку українського суспільства підтвердив, що людина схильна до втрати раніше набутих доброчинностей, коли вони не сповідуються в соціальному середовищі. Тому розраховувати на тотальне запровадження доброчинностей в масштабах нашого суспільства, тим більше з врахуванням того стану, в якому воно перебуває, є утопізмом платонівського часу.

Людина не може переробити світ на свій копил у відповідності до бодай найсвітліших у вимірах добра, ідеалів та помислів. Але справжня людина здатна зберегти такі ідеали як власні життєві цінності в собі, якщо навколишній світ їх не сприймає і відторгає чи навіть засуджує. Тому на локальному рівні, попри всі наші суспільні негаразди, в межах соціокультурного середовища вищого навчального закладу за бажань і прагнень сповідувати таку філософію своєї освітньої стратегії вузівський колектив здатний до певної міри зберегти у своєму осередку мораль і людськість та демократичні засади і толерантність у міжособистісних відносинах. Саме цього бракує нашим громадянам у реальному житті українського соціуму на відміну від сучасних знань, які вони можуть опановувати дистанційно, не занурюючись у соціокультурне середовище вищого навчального закладу. Годі сподіватись та очікувати моменту, коли представники нашого істеблішменту наситяться можливостями влади для

задоволення власних потреб, «запакують» не лише себе до глибокої старості, а й своїх дітей, онуків, родичів, челядь та почнуть давати студентській молоді уроки моральності, патріотизму, відданості національним ідеалам, порядності, чесності, толерантності та інших чеснот, без яких людське життя втрачає субстанційні ознаки людяності.

Для з'ясування можливостей вітчизняних вищих навчальних закладів виконувати таку відповідальну суспільну місію, здійснено системний аналіз сучасного стану вітчизняної вищої школи крізь призму актуалізації особистості студента, що буде висвітлено в четвертому розділі. А зараз про Болонський процес, під прапором якого останні десять років модернізується вітчизняна вища освіта.

3.3. Модернізація вищої освіти України й Болонський процес: концептуальні зауваження

Болонський процес, який спрямований на формування загального Європейського простору вищої освіти, що виник у контексті європейської інтеграції як своєрідна реакція на виклик глобалізації світу, Україна змушена сприймати без альтернативи, щоб не опинитись на узбіччі сучасного цивілізаційного розвитку людства.

Звідси постали концептуальні проблеми й задачі, розв'язанням яких в останні роки наповнена державна політика в галузі освіти й науки України та реформаторська й модернізаційна діяльність у нашому освітньому просторі, зокрема у вищих навчальних закладах.

Але не може не насторожувати те, як і з якими акцентами розгортається Болонський процес на теренах України. Складається враження, що ми вирішили наздогнати й перегнати втрачений час у цьому освітянському русі. Адже не є секретом те, що у нас була певна пауза невизначеності після того, як в Європі було започатковано й розгорнуто інтеграційний процес освітнього простору під прапором Болонської декларації.

Тепер у наших намаганнях і прагненнях спостерігається не лише рух та метушня з прискоренням на випередження вимог Європи в цьому сенсі, а й проглядаються тенденції надмірної формалізації і бюрократизації вищої школи як соціального інституту, що прикривається й виправдовується гаслом Болонського процесу. Якщо для чиновників, які посідають чільні місця в системі вищої освіти над вищими навчальними закладами, така формалізація й бюрократизація

до певної міри може бути виправданою, то надмірність у цьому напрямку адміністраторів і менеджерів безпосередньо у ВНЗ несе в собі велику загрозу суспільній місії вищої школи. Адже освітній процес як за визначенням, так і за своєю сутністю є творчим процесом, що передбачає інноваційність у його здійсненні та вдосконаленні. А формалізація й бюрократизація орієнтують на стереотипізацію не лише освітнього процесу, а й усього освітнього середовища вищого навчального закладу, що не спонукає викладачів і студентів до креативності й блокує запровадження інновацій.

Як ведеться, благими намірами доволі часто може вимощуватися дорога не до раю. Можна без перебільшень констатувати, що завдяки Болонському процесу на наших освітянських теренах почали вимальовуватись контури ще однієї концептуальної проблеми вищої школи, якими вона й без того обтяжена в трансформаційному суспільстві, що невизначено модернізується.

Парадокс полягає в тому, що на наповнення цих контурів відповідним змістом, який би за формальними ознаками мав би відповідати вимогам Болонського процесу, є схильність як у чиновників і адміністраторів, так й у викладачів та студентів сучасної вищої школи.

Для управлінців формалізація, алгоритмізація, оречевлення в документах, предметах підпорядкованої їм діяльності полегшує здійснення зворотного зв’язку за контрольованими процесами, створює ілюзію успішності своєї роботи. І звітувати перед контролерами з верхів ієрархії системи вищої освіти в такий спосіб наочності значно зручніше й легше, аніж тим, що є в головах і душах студентів.

Загальновідомо, що в нинішніх соціально-економічних умовах України, коли викладач вищої школи змушений розпорошувати свій особистісний потенціал та професіоналізм на різноманітні підробітки й пошуки додаткових джерел для свого виживання, він не вмотивований зайвий раз вовтузитись зі студентами. А той, хто має такі альтруїстичні наміри, позбавлений у часі від тих перевантажень, у тому числі й на формалізацію та позначення, а не реальне здійснення своєї професійної діяльності, якими зловживає, чого гріха таїти, наша вища школа. Тому викладачеві сучасна віртуалізація у взаємодіях зі студентом на руку. Адже на живий діалог потрібно значно більше часу, зусиль, енергетики, особливо людськості.

Зацікавленість у широкого загалу студентів уникати живого діалогу з викладачами теж не викликає сумнівів. Крім основної

причини такої мотивації, яка традиційно притаманна вищій школі, що пов'язано зі значною віддаленістю в часі реальної актуалізації знань й умінь, які набуваються студентом у конкретний період його навчання, варто нагадати потужні мотиваційні механізми, які формуються суспільством. У радянський період такі мотивації у несумлінних студентів підживлювались гарантованим працевлаштуванням і соціальним захистом за будь-яких результатів успішності, важливо лишень, щоб був отриманий відповідний диплом.

Новітній суспільний розвиток українського соціуму демонструє приклади, які розтлівають соціальним паразитизмом і не мотивують до сумлінного навчання навіть здібних студентів. Адже їм важко збагнути, що треба максимально використати студентські роки для набуття високого рівня власної компетентності, коли вітчизняний істеблішмент системно і систематично дає уроки, що шлях до благополуччя і кар'єрного успіху не гарантується здобутими знаннями, особистим професіоналізмом, а часто забезпечується зовсім протилежними чинниками, де диплом про вищу освіту є лише номінальною умовою, щоб зайняти чільне місце і набути високий соціальний статус, які гарантують заможне життя.

Відтак, бюрократизація в гіршому варіанті свого суспільного явлення є небезпечною проблемою в контексті Болонського процесу як засобу інтеграції нашої вищої школи в Європейський освітній простір. Вона може породжувати феномени у вищих навчальних закладах, коли викладач і студент замість суб'єкт-суб'єктної взаємодії як творчого акту, що є засадою реального освітнього процесу, рухатимуться паралельними курсами, щоб не заважати одне одному жити своїм віртуальним життям.

Саме тому концептуально й принципово визначальним є те, щоб ми застерегли себе в цьому інтеграційному процесі від недолугої формалізації, що може, мов «шило з нашого мішка», вилізти в Європейському просторі вищої освіти, та від чергової кампанійщини, до якої у нас є схильність у гонитві за формою з втратою змісту.

Щоб уникнути надмірної абсолютизації ролі Болонського процесу як локомотиву чи інструменту в поліпшенні вітчизняної вищої освіти до вимог сучасної модернізації українського суспільства та інтеграції його у Європейську спільноту держав, на наш погляд, необхідно:

- розглядати трансформацію вищої освіти України не лише в контексті Болонського процесу, але й останній – у контексті модернізації сучасної вітчизняної вищої освіти;

- бачити як межі відповідності трансформації вищої освіти України вимогам Болонського процесу, так і можливості останнього в осягненні нагальних модернізацій українського освітнього простору;
- системно підійти як до розв'язання проблеми об'єктивно неминучої інтеграції у міжнародний освітній простір, так і до застереження України від розчинення вітчизняної освіти в такому контекстуальному входженні і втратою нею національної ідентичності;
- осмислити та усвідомити механізми, які включаються у зв'язку з входженням у Болонський процес, що матимуть вплив і наслідки не лише в контексті вищої освіти, а й суспільства в цілому.

У цьому зв'язку треба вибудовувати нашу політику, що пов'язана з приведенням у відповідність законодавчих та нормативних актів, зі збереженням кращих надбань, здобутків, традицій у вищій школі, із здійсненням конкретних дій та заходів, що спрямовані на реформування, модернізацію нашого освітнього, наукового, економічного, політичного простору в такий спосіб, щоб максимально скористатись позитивним впливом механізмів, які формує й запускає в дію Болонський процес, та звести до можливого мінімуму потенційні негативні наслідки цих механізмів для нашого суспільства.

Ми маємо усвідомлювати й реально оцінювати ситуацію, щоб бути адекватними викликам, які пов'язані з глобалізацією, інтеграцією Європейської цивілізаційної спільноти та, зокрема, Болонським процесом. Історія не виділила нам часу для роздумів і підготовки в цьому сенсі. Ми перебуваємо на марші і вже потрапили в такий темпосвіт, який вимагає від нас зовсім іншої динаміки в соціальних ритмах, аніж ті, до яких ми звикли. Щоб не бути поглинутими виром буремного цивілізаційного потоку, викинутими на його мілини і в застійні води або, не дай боже, напоротись на гострі пороги, нам залишається дуже швидко, причому – з прискоренням, гребти й увесь час не лише тримати в полі зору фарватер цивілізаційного розвитку, а й обачливо озиратись на всі боки і встигати адекватно оцінювати контекст ситуацій, в яких ми перебуваємо й через які проходимо.

У цьому сенсі велика відповідальність лягає на плечі тих, хто визначає й формує державну політику, від якої залежить сучасна модернізація нашої освіти й науки. Неперсічна роль у керівників наших освітніх закладів, яким належить забезпечити і витримати не формальні та віртуальні випробування, а справжні іспити на свою конкурентоспроможність у Європейському просторі вищої освіти й на сучасних ринках праці через сприйняття або відторгнення своїх випускників.

Безумовно, ми маємо здійснювати системні моніторинг і прогностичну аналітику нашого входження в загальний Європейський простір вищої освіти і науки, що надало б можливість превентивно вживати дії і робити кроки, які збільшували б позитиви й нівелювали б негативи цієї інтеграції. Зрозуміло, що з позицій нинішнього дня важко заздалегідь все проаналізувати й наперед передбачити та зробити м'якими місця наших можливих падінь і спотикань на цьому шляху. Але вже сьогодні ми можемо тримати в полі нашого зору багато концептуальних засад, проблем, питань, де є очевидними як плюси, так і мінуси, пов'язані з нашим входженням у Болонський процес.

У цьому зв'язку зробимо акцент лише на деяких таких концептуальних засадах і потенційних проблемах, які, на наш погляд, є найбільш значущими.

До очевидних переваг і здобутків з врахуванням можливого прискорення під впливом Болонського процесу розв'язання хронічних проблем та лікування соціальних хвороб, якими обтяжена не лише наша система вищої освіти, а й вражене суспільство загалом, можна віднести:

1. Конвертованість дипломів випускників наших вищих навчальних закладів дозволить зменшити соціальну напругу, яка має місце в нашому суспільстві через складність працевлаштування, низький рівень зарплати, соціальну незахищеність та невпевненість у завтрашньому дні серед наших громадян, особливо молоді. Це також має підвищити мотивацію до отримання ними якісної вищої освіти.

2. Переведення навчального процесу на Європейську кредитно-трансферну систему (ECTS) сприяє інтенсифікації, ритмізації та систематичності роботи студентів протягом семестру, а не лише під час підготовки до іспитових сесій, що є традиційним недоліком нашої вищої школи.

3. Через мобільність студентів, викладачів, науковців, адміністраторів, яка стає можливою завдяки Болонському процесу, прискорюється не лише підтягування нашої освіти до рівня європейської. Це значною мірою має сприяти прищепленню й поширенню в українському суспільстві європейських цивілізаційних цінностей, зокрема: демократизму, толерантності, правової культури, людських доброчинностей та інших засад, яких нам бракує для поліпшення суспільних відносин і умов життя для широкого загалу громадян.

4. Інтеграція освіти й науки вважається наріжною засадою вищої освіти, без якої неможливо рухатись у сучасний Європейський простір освіти і наукових досліджень, а також і не можна підтримувати статус

вищої школи як визначального й безальтернативного соціального інституту. Адже без тісної інтеграції вищої освіти з науково-дослідною діяльністю неможливо створювати, відтворювати, розвивати науково-педагогічні школи як засадний атрибут класичної та елітної університетської освіти. Науково-пошукова діяльність як творчий процес є необмеженою й невичерпною для самоактуалізації та розвитку особистості як викладача, так і студента, без чого не можна рухатись у завтрашній день цивілізації. Ця діяльність відкриває для студентів широкі можливості не тільки для актуалізації здобутих знань ще в стінах освітнього закладу, а й, найголовніше, для оволодіння сучасними методами пізнання й самостійного здобування новітніх знань та їх продуктивного використання.

5. Інтеграція вищої освіти з науково-дослідними підрозділами та установами була проблемною ще за радянських часів, але набула загостреної актуальності в новітній період суспільного розвитку України в умовах державної незалежності, коли ринок освітніх послуг, у тому числі у сфері вищої освіти, набув незнаної раніше динаміки, що включило потужні механізми віддалення вищої школи від реальної науки. Без успішного розв'язання цієї актуальної проблеми у вітчизняній системі вищої освіти неможливо досягти того, щоб особистість випускника сучасного вищого навчального закладу України мала достатні можливості для адаптації, становлення й адекватного розвитку в динамічному суспільстві, що модернізується, через уміння самоактуалізації, самоосвіти, самовиховання й самоменеджменту до самоствердження та самореалізації. У цій системі якостей особистості випускника ВНЗ, на наш погляд, ключовою є самоактуалізація особистості, без якої неможливе ні набуття, ні прояв інших якостей і властивостей особистості. Саме реальна, а не віртуальна науково-дослідна робота покликана виконувати роль основного своєрідного каталізатора самоактуалізації особистості студента під час його навчання у вищому навчальному закладі.

6. Якість освіти – це найбільш значуща й цінна вимога Болонського процесу, що виступає по відношенню до нашої системи освіти тим зовнішнім, а значить, об'єктивним фактором, що не дозволить у стихійному гіпертрофованому розростанні ринку освітніх послуг на вітчизняних теренах допустити профанації вищої освіти як такої. Адже наш досвід розвитку цього ринку продемонстрував неспроможність дієво протистояти такій негативній тенденції. Навпаки, запровадження розлогого переліку критеріїв при ліцензуванні та акредитації вищих навчальних закладів, що мали б слугувати своєрідним шлюзом чи фільтром, який би

не допускав і фільтрував неякісну освіту, сформувало доволі дієві механізми погоні за кількісними критеріями та нехтування засад, які є визначальними в забезпеченні якості підготовки фахівців у вищій школі.

Ми ще не спромоглися розробити механізми об'єктивної оцінки якості освіти в наших вищих навчальних закладах, які б здійснювалися за зворотним зв'язком кінцевого, тобто інтегрального результату отриманої вищої освіти. А цього неможливо досягти без запровадження системи загальнодержавного і громадського моніторингу-контролю за долею випускників на ринку праці та їхньою суспільною кар'єрою, що має не лише ієрархічні вимірі соціального статусу громадянина з дипломом того чи іншого ВНЗ.

Тому маємо сподіватися, що європейські стандарти якості освіти підштовхнуть і прискорять селекцію наших вищих навчальних закладів, які дають неякісну освіту. Формування довіри, яка спиратиметься на міжнародні виміри якості освіти, має відновити соціальну справедливість у нашому освітньому просторі. Певним чином допоможе знівелювати протекціонізм, популізм, фантомність, паблік рілейшнз, завдяки яким деякі вищі навчальні заклади маніпулюють масовою свідомістю громадян, вводять їх в оману, не виправдовуючи якістю фактичної освіти рекламні реляції своїх бутафорних здобутків, звитяг і корпоративних високих квазірейтингів на освітянській ниві. Адресна оцінка якості освіти конкретних вищих навчальних закладів через визнання й довіру в Європейському просторі вищої освіти має слугувати засадою як мотивації вітчизняних ВНЗ для поліпшення своєї діяльності, так і для здійснення їхньої селекції не за формальними, а за реальними критеріями.

Сумісність навчальних програм, які мають відповідати потребам і вимогам європейського ринку праці – це важлива засадна вимога Болонського процесу, завдяки якій до певної міри можна нейтралізувати стихію в структуруванні змісту підготовки фахівців у вітчизняній вищій школі.

Застороги від потенційних недоліків, негараздів і надмірної формалізації та бюрократизації трансформації вітчизняної вищої освіти в контексті Болонського процесу можна звести до такого.

Не абсолютизувати й не фетишизувати роль Болонського процесу як своєрідну панацею для системних оздоровлення чи модернізації вітчизняної вищої освіти. Адже в його контекст потрапляють по суті лише знання, уміння й навички. Це не мало, але й недостатньо, оскільки не одними знаннями й уміннями та професійними навичками має збагачуватись особистість студента як майбутнього фахівця під

час перебування в соціокультурному середовищі вищого навчального закладу. Лише знаннями й вміннями не вичерпується в цілому вища освіта як система й процес.

Методологічні колізії трансформації вищої освіти в контексті Болонського процесу створюють суперечливі механізми й закладають певні міни, ігнорування яких може привести не до бажаних позитивних змін у царині вищої освіти, а до запрограмованих у такий спосіб протилежних результатів. Адже є очевидною суперечність методів і способів, за допомогою яких мають здійснюватись творчі процеси, якими у вищій школі є навчання, виховання, науково-дослідна діяльність, та методів і прийомів, яких потребує реалізація власне самої трансформації вищої освіти, що підпорядкована цілям, досягнення яких у формальний спосіб має омертвляти й паралізувати творчі начала, принаймні в навчанні.

Швидкоплинність сучасного цивілізаційного процесу вимагає від суб'єктів пізнавальної діяльності, виховання, науки застосування методів, що мають постійно змінюватись, залежно від умов і можливостей, у контексті яких вони (суб'єкти) перебувають. А це апріорі означає, що вони (ці методи) не підлягають жорсткій регламентації, якою є стандартизація як концептуальна засада Болонського процесу, на основі якої вибудовується загальний Європейський простір вищої освіти.

Слід нагадати, що такі методологічні колізії – істотна проблема сучасної цивілізації. У минулому пізнавальна діяльність базувалась на сталих методах і стандартах. Вища освіта спиралась на сформовані віками традиції, а самі зміни в університетській освіті мали еволюційний характер і не потребували радикальних трансформацій на кшталт сучасних.

Людство перейшло в епоху знань. Тому на часі запровадження загальної вищої освіти, оскільки лише через неї можливе опанування кожним новим поколінням землян обсягом знань, необхідних як мінімум для забезпечення статус-кво сучасної цивілізації, а як максимум – для подальшого її розвитку.

Як у свій час людство на шляху подолання своєї безграмотності запровадило егалітарну педагогіку, так Болонський процес формально орієнтує на вирівняну вищу освіту з допомогою стандартів і кредитів. Оскільки альтернативи цьому немає, щоб не випасти із контексту європейської цивілізації, тому цей виклик ми змушені були прийняти. Але рухатись у цьому напрямку треба зважено й прагматично, тобто інтегруватись, але не розчинитись і не втратити себе.

Механізм селекції, який включає Болонський процес на наших освітянських теренах, може працювати в односторонньому напрямку за принципом «краще Європі – гірше Україні». Для того, щоб упередити й по можливості локалізувати небезпечні наслідки дії такого механізму, потрібна адекватна державна політика, яка б уберегла нашу країну від висмоктування інтелекту як у Європейський простір вищої освіти й науки, так і на зарубіжні ринки праці.

Державна та освітня політика мають бути спрямованими на розв'язання актуальних проблем і першочергових та невідкладних задач, які б не лише сприяли успішній інтеграції в Європейський простір вищої освіти, але й нівелювали потенційні негативні наслідки для нашого суспільства в результаті Болонського процесу. На наш погляд, у переліку таких задач і проблем можна виокремити такі:

- поліпшення економічного стану суспільства в цілому, що дало б змогу зробити привабливим і конкурентоспроможним вітчизняний ринок праці, в тому числі й в освітній та науковій сферах;
- інтеграція освіти і науки;
- підняття соціального престижу й посилення мотивації науково-педагогічних працівників вищої школи, передусім через адекватну сучасним цивілізаційним вимогам винагороду їхньої праці;
- кардинальне оновлення та модернізація матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів у відповідності до сучасних світових вимог;
- створення необхідної інфраструктури та відповідного матеріально-інформаційного забезпечення самостійної навчальної роботи та практичної підготовки студентів;
- демократизація вищої школи в дусі класичних університетів;
- сформувати цивілізоване конкурентне середовище в українському суспільстві;
- запровадження реальної, за кінцевим результатом, через суспільне визнання випускників конкретного ВНЗ, а не формальної, за процесом, оцінки якості вищої освіти, яка б виконувала роль зворотного зв'язку у визначенні подальшої долі вищих навчальних закладів у вітчизняному освітньому просторі.

Узагальнено можна зробити певні підсумки та акценти у висвітленні актуальної проблеми, яку, на наш погляд, слід розглядати в контексті модернізації вищої освіти України, оскільки вона виходить за рамки Болонського процесу. Нам необхідно на інтеграційному шляху до загального Європейського простору вищої освіти уникнути

технократичного підходу, чим страждає сучасне цивілізоване людство. А як показує новітній історичний досвід цивілізаційного розвитку українського суспільства, в наших умовах технократизм у соціально-економічних перетвореннях може мати катастрофічні в людських вимірах наслідки. У нас є підстави похвалитись здобутками технологізації, інформатизації, розвитком торгівлі в нашому суспільстві, що за критеріями світових стандартів може сприйматись і розцінюватись як очевидне наближення до сучасної цивілізованої споживацької людської спільноти. Але в зазначених цивілізаційних здобутках не проглядається людина. В багатьох випадках на шляху таких технократичних суспільних перетворень людина або випадає з поля зору, або навмисно вилучається як непотрібний елемент чи як соціальний баласт.

Вища освіта легітимізується в суспільстві через знання, які студент набуває під час навчання у вищому навчальному закладі. Стандарти освіти передбачають уніфіковані навчальні плани, програми навчальних дисциплін, кваліфікаційні вимоги до випускників та інші параметри, що регламентують за формою і змістом навчальний процес. Але незважаючи на таку фетишизацію стандартизації, що особливо окреслилась у модернізації вищої освіти України під прапором Болонського процесу, чомусь позитивна залежність в якості підготовки фахівців не простежується з тими ВНЗ, які успішно справились з формальними вимогами в цьому сенсі.

Традиційно компетентність випускників корелює з науково-педагогічним і в цілому соціокультурним потенціалом ВНЗ, в якому їм випала доля навчатись. Міністерство освіти і науки одне, закони і нормативні акти, які регламентують вищу освіту, одні для всіх, стандарти освіти однакові, а випускники різні. Як і різні між собою вищі навчальні заклади України. У наступному підрозділі проаналізуємо проблему якості вітчизняної вищої освіти.

3.4. Проблема якості вітчизняної вищої освіти в контексті освітніх реформ: ретроспектива й сучасність

На часі актуалізувалась реформа вітчизняної вищої школи у форматі нового Закону України «Про вищу освіту», яка розгортається й упроваджується «на принципах автономії вищих навчальних закладів, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації

особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях» [218]. Це не перша й не остання освітня реформа, оскільки вища освіта як окремий і безальтернативний соціальний інститут, перебуваючи під впливом суспільного й загального цивілізаційного розвитку, потребує не лише постійного оновлення, а й періодичних кардинальних системних змін, які набувають масштабів і ознак реформ. Логіка підказує, що будь-яка освітня реформа має орієнтуватись на підвищення якості освіти. Яким чином ця інтегральна мета досягається, залежить не лише від змісту конкретної реформи, а й стану суспільства, в якому та здійснюється. Адже цей стан може як стимулювати, так і гальмувати будь-яку реформу. Оскільки кожна нова освітня реформа не робиться з чистого аркушу й на порожньому місці, звідси актуалізується ретроспективний аналіз основного змісту й досвіду попередніх реформ. Це має сприяти як мінімум запобіганню повторення раніше допущених помилок і недоліків та врахуванню позитивного досвіду.

Проблема якості вітчизняної вищої освіти, незважаючи на її очевидну актуальність, що спостерігається протягом останніх десятиліть, не піддавалась системному аналізу й систематичному висвітленню в науковому дискурсі. Лише в останні роки ця проблема вийшла на перший план і до її дослідження починає долучатись все більше науковців. Чи не найбільше публікацій й системно висвітлених аспектів проблеми якості вищої освіти зроблено В. Луговим та його колегами. Ще півтора року тому В. Луговий і Ж. Таланова у своїй статті «Якість вищої освіти в Україні: проблеми забезпечення та визнання» зазначали: «Загалом наукових праць із системним осмисленням комплексної проблеми якості вищої освіти в Україні та з обґрунтуванням пропозицій щодо подолання наявних труднощів обмаль. Тож не всі аспекти зазначеної проблематики досліджені та супроводжені відповідними практичними рекомендаціями» [219]. Ознайомлення з публікаціями вже згаданих[220] та інших авторів[221], у

[218] Закон України про вищу освіту: станом на 29 жовтня 2014 року. – З-19 Х: Право, 2014. – С. 3.

[219] Луговий В.І. Якість вищої освіти в Україні: проблеми забезпечення та визнання / В. І. Луговий, Ж. В. Таланова // Вища освіта України, 2013, № 3 (додаток 2). Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу». – К., 2013.– С. 6.

[220] Луговий В.І. Міжнародна й національні стандартні класифікації освіти: концепція і реалізація / В. І. Луговий, Ж. В. Таланова // Педагогіка і психологія. Вісн. НАПН України. – 2013. – №1. – С. 15–25; Луговий В.І. Національна та

яких актуалізується, аналізується й висвітлюється проблема якості вищої освіти, дає змогу побачити як добре, так і не зовсім висвітлені аспекти цієї проблеми, а також її затемнені чи темні місця. З того, що висвітлено й продовжує різними авторами висвітлюватись у проблемі якості вищої освіти, можна зробити певні оцінки та висновки. Зокрема, всі дослідники одностайні в оцінці якості вітчизняної вищої освіти: автори зазначають, що вона не відповідає вимогам Європейського простору вищої освіти (ЄПВО). А це є принциповою перешкодою на шляху міжнародного визнання вищої школи України та її європейської і глобальної інтеграції.

Більшість публікацій зосереджені на проблемі приведення вітчизняної системи вищої освіти у відповідність до формальних вимог і критеріїв ЄПВО. З цього можна зробити висновок, що дослідження проблеми якості вітчизняної вищої освіти актуалізується, передусім, під тиском вимог європейської інтеграції, яка задекларована Україною в рамках Болонського процесу.

галузеві (секторні) рамки кваліфікацій як інструмент забезпечення і визнання якості в Європейському просторі вищої освіти / В. І. Луговий, Ж. В. Таланова // Вища освіта: проблеми і шляхи забезпечення якості: зб. праць X Всеукр. наук.-метод. конф., 28–29 листопада 2013 р., Київ. – К. : НТУУ «КПІ», 2013. – 1електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. – С. 21–25; Луговий В.І. Реалізація світового досвіду рівневої, орієнтаційної та галузевої організації вищої школи в Законі України «Про вищу освіту»: шлях до розуміння та визнання / В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко, Ж. В. Таланова // Вища освіта України, 2014, № 3 (додаток 1). Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу». – К., 2014. – С. 32–36; Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні: монографія / Колектив авторів: В. Бугров, А. Гожик, К. Жданова та ін.; за заг. ред. В. Лугового, С. Калашнікової. – К. : ДП «НВЦ «Пріорітети», 2014. – 156 с.

[221] Альохіна Г.М. Якість освіти у контексті сучасних трансформацій вищої освіти / Г.М. Альохіна. // Вища освіта України, 2014, № 3 (додаток 1). Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу». – К., 2014. – С. 124–127; Бугров В. Забезпечення якості вищої освіти: досвід Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В. Бугров [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ihed.org.ua/images/pdf/ rectors_ bugrov.pdf; Домбровська С.М. Інноваційні державні механізми формування якісної системи освіти в Україні// Вища освіта України, 2013, № 3 (додаток 2). Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу». – К., 2013. – С. 10–14; Ковтунець В.В. Забезпечення доступу до вищої освіти у відповідності з Конституцією України та міжнародними зобов'язаннями держави / В. В. Ковтунець // Вища освіта України, 2014, № 3 (додаток 1). Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу». – К., 2014. – С. 42–44.

Логіка підказує, що для України краще було б, якби ця проблема актуалізувалась значно раніше її офіційного включення в Болонський процес під тиском вимог вітчизняного ринку праці. Оскільки такого тиску й нині не спостерігається, це залишає мало шансів для того, щоб чергова реформа вищої школи, що розгорнулась у форматі нового Закону України «Про вищу освіту» під прапором Болонського процесу, призвела до кардинальної зміни не лише форми, а й змісту та якості вищої освіти.

Автору за понад тридцятилітній досвід роботи у вищій школі довелось бути учасником декількох радикальних змін, які відбувались у системі вищої освіти, що дає підстави як для порівняння, так і критичного аналізу освітянських реформ.

Зокрема, перша половина 80-х років минулого століття була ознаменована так званою «єлютінською», а друга половина – «ягодінською» реформою вищої школи. Назви реформ пов'язані з прізвищами тодішніх радянських міністрів вищої освіти. Якщо перша реформа характеризувалась системністю, змістовністю й фундаментальністю, то друга мала ознаки безсистемності й стихійності запроваджуваних інновацій, основною метою яких було демократизувати тодішню радянську школу, що логічно вписувалось у контекст задекларованої гласності й перебудови суспільства.

У першій половині 80-х років розроблялись та запроваджувались у практику прообрази нинішніх стандартів вищої освіти – такі системоутворювальні чинники змісту підготовки фахівців, як кваліфікаційні характеристики, структурно-логічні схеми та навчально-методичні комплекси дисциплін і спеціальностей. Серед пріоритетних напрямків тодішньої реформи вищої школи було посилення практичної підготовки фахівців, що було надзвичайно актуально для технічних і технологічних ВНЗ. На відповідних профілю спеціальностей передових і прогресуючих підприємствах створювались філіали технологічних і профілюючих кафедр. До навчального процесу на умовах погодинної оплати та за сумісництвом залучались досвідчені виробничники. Виробничі практики багато студентів проходили в складі спеціалізованих загонів, діяльність яких відповідала профілю практик. Тоді ж ініціювалась інтеграція та співробітництво ВНЗ зі спорідненими академічними науково-дослідними установами, що вписується в нинішню концепцію дослідницького університету.

Зміни в системі вищої освіти, які здійснювались у другій половині 80-х років під прапором лібералізації і демократизації, в освітянських

колах називали «ягодінською вольницею». Розгорнута раніше системна реформа вищої освіти була заблокована й призупинена. Однак попри безсистемність і стихійність запроваджуваних тоді інновацій, які в основному були запозичені з досвіду американських та західноєвропейських університетів у діяльність радянської вищої школи, частина з них заслуговувала на увагу та впровадження. Тому, що корисні нововведення тоді не прижилися у вітчизняній вищій школі, є цілком логічне й переконливе пояснення, яке, до речі, є повчальним у контексті новітньої реформи вищої освіти. Причина полягає у відторгненні суспільним організмом невластивих йому соціальних норм, дій, відносин тощо. Здоровий глузд підказує, що в авторитарну тоталітарного ґатунку систему неможливо трансплантувати й приживити соціальні норми й відносини, які є органічно прийнятними в суспільствах зі сталими демократіями й реальними правовими державами.

Після здобуття Україною державної незалежності перед вітчизняною вищою освітою актуалізувався шереґ проблем, які необхідно було розв’язувати, не відкладаючи на потім. Серед першочергових задач були деполітизація, деідеологізація навчально-виховного процесу, покладання на адміністрацію закладів освіти функцій управління виховним процесом і роботи зі студентами в позаурочний час, тобто тих функцій, які були раніше прерогативою парткомів і комітетів комсомолу ВНЗ. Не менш важливими були завдання національного самовизначення та інституалізації вітчизняної системи вищої освіти, а також її модернізації у відповідності до світових вимог. Перспективною та результативною серед інновацій, які тоді запроваджувались у вітчизняній вищій освіті, виявилась ступенева система підготовки фахівців за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями.

На тлі яскравих проектів і перспектив, які відкривалися перед вищою школою в модернізації навчального процесу, лячним контрастом сприймались негативні тенденції в студентському середовищі на початку 90-х років. Кинуті напризволяще в аморфному (не структурованому самоврядуванням) середовищі студенти у вільний від занять час дуже швидко попали під вплив неформальних угрупувань, у т. ч. й рекету, який набув нечуваного розгулу саме в першій половині 90-х років. Різко погіршився санітарний стан і морально-психологічний клімат у студентських гуртожитках. Це постало масштабною соціальною проблемою перед всією вітчизняною вищою школою, а не якимись окремими ВНЗ. У той період студенти стали

заручниками власної свободи. Необмежена, неконтрольована воля одного ставала неволею для іншого, хто жив поряд. Хибне, викривлене розуміння проголошеної демократії перетворилося в житті не просто у псевдодемократію, а в анархію й навіть у свавілля. У цьому, власне, й проявився посттоталітарний синдром безвідповідальності в умовах свободи громадян, вихованих тоталітарним режимом.

Тому в останнє десятиліття XX століття вітчизняна вища школа, окрім національного самовизначення, ідентифікації та модернізації навчального процесу, змушена була перейматись розв'язанням проблеми системної роботи із всебічного розвитку особистості студента, що відбувається в кардинально іншому суспільстві, яке до того ж перестало бути ізольованим від загального цивілізаційного контексту, отже стало залежним від нього. З метою адміністративного й організаційного забезпечення розв'язання зазначеної проблеми Міністерство освіти України в середині 90-х років запровадило у вищих навчальних закладах інститут проректорів та заступників деканів з виховної роботи й наставників студентських груп.

Автор цієї публікації, ще перебуваючи на посаді начальника навчальної частини Національного аграрного університету України, був залучений до управління цією роботою в ректораті на пару років раніше. Тому, коли у вітчизняній вищій школі розгорталась система виховної роботи в новітньому форматі, в столичному аграрному університеті в цьому сенсі вже були певні напрацювання й накопичений досвід, які дали реальний позитивний результат, що демонструвався в згуртованості, конструктивній активності й досягненнях студентів університету. Причому ці досягнення були очевидними не лише серед студентства Київського регіону, а й в Україні. Досвід роботи зі студентською молоддю Національного аграрного університету вивчався, узагальнювався й поширювався як в системі вищої аграрної освіти, так і вищої освіти України. Зокрема, у другій половині 90-х років на базі університету було проведено дві Всеукраїнські науково-практичні конференції з питань роботи зі студентами за участю Міністерств освіти і науки, сім'ї і молоді та аграрної політики. У 2001 році автором був опублікований під грифом МОН України навчальний посібник «Нормативно-методичні матеріали з виховної роботи у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації».

Запорукою або концептуальною засадою активізації та згуртованості студентів стало структурування студентського середовища, причому не лише по вертикалі, а й по горизонталі, та

розкріпачення студентської ініціативи й спрямування її в конструктивне й творче русло діяльності, що не виходить з берегів моралі й права. Це у свою чергу створило передумови для насичення студентського середовища змістовними соціокультурними комунікаціями, які сприяють розвиткові особистості. У цілому ж вся система роботи зі студентами спрямовувалась на формування університетського соціокультурного середовища, яке б як мінімум блокувало негативні фактори, що спричинюють деградацію особистості, а як максимум – сприяло актуалізації особистості студента на її конструктивну реалізацію й розвиток. Автором була розроблена й опублікована концепція соціалізації особистості студента, що базується на отриманому понад двадцятирічному досвіді практичної роботи в ректораті Національного аграрного університету (нині Національного університету біоресурсів і природокористування України), який пізніше, під час наукової роботи в Інституті вищої освіти НАПН України, був філософські осмислений і концептуально узагальнений.

Роблячи ретроспективний погляд на радикальні зміни в системі вітчизняної вищої освіти, що відбувалися в 90-х роках минулого століття, не можна обминути увагою започатковану тоді лібералізацію ринку освітніх послуг, яка не лише призвела до тектонічних зсувів підвалин вищої школи, а й порушила її фундамент. Така лібералізація у вітчизняному виконанні вкотре підтвердила, що благими намірами може стелитись дорога до зовсім не благих, отже негативних результатів. У даному разі – результатів освітніх послуг вищої школи. Коли в Україні запроваджувався такий полегшений, на кшталт започаткування перукарської господарської діяльності, доступ до надання та розширення послуг вищої освіти, тоді пропагувалась, формувалась і відстоювалась у суспільній свідомості думка, що це, мовляв, має посилити конкуренцію на ринку освітніх послуг, внаслідок якої мають щезнути з цього ринку суб’єкти, що надають неякісну вищу освіту.

Однак цього не сталося, тому що в суспільстві попит на дипломи вищої освіти значно випереджував попит на якісну вищу освіту. Таку надмірну тягу до номінальної вищої освіти можна пояснити почасти престижем вищої освіти, яка в минулому для більшості населення була недоступною й вважалась атрибутом панівних верств і вищих соціальних статусів. Тому для декого полегшена можливість отримати диплом, який засвідчує наявність вищої освіти в її власника, стала своєрідною компенсацією комплексу меншовартості. Наприклад,

гротескним актом надмірної такої компенсації виглядає отримання дипломів кандидатів і докторів наук особами, які не проводили відповідних наукових досліджень і не писали власноруч дисертацій. Але основною причиною гонитви за дипломами вищої освіти без підтвердження належної якості цієї освіти, що живить і стимулює ринок освітніх послуг в українському суспільстві, безумовно, є попит на ринку праці таких легально фальсифікованих дипломів. Нескладно здогадатись, що такий попит має місце на вітчизняному ринку праці. Адже кому потрібні дипломовані неуки за кордоном? Тим паче на світовому ринку праці, де планку рівня вимог до реальної компетентності тримають інформаційні суспільства. Логіка підказує: щоб заблокувати узаконену фальсифікацію вищої освіти, необхідно ліквідувати чи хоча б згорнути до мінімуму ринок праці, на якому можна влаштовуватись за критерієм номінальної вищої освіти, тобто за формальною наявністю диплома особи, що працевлаштовується, без вимог до її реальної компетентності.

А поки що маємо констатувати, що масове розширення освітніх послуг, яке відбулося в системі вищої освіти за останні два десятиліття, було несумірним з необхідним для цього забезпеченням кадровими, матеріальними, фінансовими ресурсами й розгорталось на тлі погіршення демографічної ситуації в Україні. У підсумку це призвело до суттєвого зниження не лише якості цих послуг, а й контингенту студентів, коли в їхніх лавах почали масово з'являтись особи, які не здатні здобути якісну вищу освіту.

Так, за даними статистичних щорічників України, співвідношення кількості випускників середніх шкіл до чисельності абітурієнтів, зарахованих студентами вищих навчальних закладів, які раніше відносились до III-IV рівнів акредитації, у 1990 році складало 2,3 (406000:174500), а в 2013 році воно знизилось до 0,87 (304000:348000)[222]. Отже, виходячи із співвідношення, що склалося в 2013 році, вища освіта стала в Україні масовою.

За два з лишком десятиліття вища освіта в нашому суспільстві з елітарної трансформувалась в егалітарну освіту. Залишається відкритим питання інтеграції нашої кількості вищої освіти в якість європейського простору вищої освіти. Адже лише за критерієм забезпечення саме належної якості вищої освіти ми можемо

[222] Україна у цифрах у 2013 році. Статистичний збірник. / Державна служба статистики України. // [за ред. Осауленка О. Г., відповід. за вип. Остапчук О. Е.] – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант». – 2014. – 239 с.

сподіватись на міжнародне визнання наших дипломів про вищу освіту. А без такого визнання чого буде варта наша вища освіта та вся її модернізація, що розгорнулась у нашому суспільстві широким фронтом у першому десятилітті третього тисячоліття під прапором Болонського процесу? Євроінтеграція, як було зазначено в попередньому підрозділі, висуває ряд вимог і критеріїв до вищої освіти, зокрема: забезпечення вищими закладами освіти належної якості підготовки фахівців; зміцнення довіри між суб'єктами освіти; відповідність сучасному світовому ринку праці; мобільність студентів, викладачів, вчених, адміністраторів; сумісність навчальних програм, кваліфікацій; посилення конкурентоспроможності Європейської системи освіти.

Як бачимо, об'єднуючою вимогою є якість вищої освіти, заради підвищення якої і затіяна інтеграція й завдяки чому може бути забезпечена достатня конкурентоспроможність випускників європейських вишів на ринкові праці, що, в кінцевому підсумку, має посилити позиції європейської системи вищої освіти на світовому ринку освітніх послуг. Західна Європа із запізненням вирішила перехопити ініціативу в США та системно зайнятись залученням на свої терени високоінтелектуальної й талановитої молоді.

Передбачається, що посилення конкурентоспроможності європейських вишів може бути забезпечено шляхом підвищення якості освітнього середовища, контингенту студентів й отриманої їхніми випускниками освіти. Логіка підказує, що такого триєдиного підвищення якості неможливо досягнути без відповідного підвищення вимог до формування належного освітнього середовища вишу, відбору студентів і результатів їхнього навчання. У свою чергу реалізація цих вимог має базуватися на адекватних оцінках названих якостей. І нарешті, щоб механізм забезпечення якості вищої освіти функціонував, розвивався й удосконалювався, необхідні суб'єкти контролю цієї якості і впливу на об'єкти й процеси освіти.

Тому в світовому і Європейському просторі вищої освіти існує низка організацій і структур, які займаються інтеграцією вищої освіти та забезпеченням її якості, зокрема: Міжнародна асоціація президентів університетів (МАПУ); Європейська Асоціація вищих навчальних закладів (ЄАВНЗ); Європейська Асоціація університетів (ЄАУ); Європейське студентське міжнародне бюро (ЄСМБ); Міжнародна мережа агенцій із забезпечення якості вищої освіти (ММАЗЯ); Європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти (ЄМЗЯ); Європейський консорціум акредитацій (ЄКА); Транснаціональний європейський проект

оцінювання (ТЄПО); Центрально- і Східноєвропейська мережа (ЦСЄ); Скандинавська мережа із забезпечення якості вищої освіти (СМЗЯ)[223].

У цілому європейська система забезпечення якості вищої освіти складається з підсистем внутрішнього й підсистеми зовнішнього забезпечення якості. Кожна з підсистем має певні стандарти й рекомендації, при розробці й формулюванні яких перевага віддається загальним принципам замість конкретних вимог. Це зумовлено тим, що в Європейську мережу забезпечення якості вищої освіта входить понад 40 країн, які характеризуються розмаїттям політичних систем, систем вищої освіти, соціокультурних та освітніх традицій, мов тощо. Передбачається, що загальні стандарти можуть бути позитивно сприйняті на національному рівні країн-учасниць Болонського процесу[224].

Без заглиблення в аналіз Європейської системи забезпечення якості вищої освіти звернемо увагу лише на деякі концептуальні положення, які мають застерігати нас від спрощених, формальних, бюрократичних і технократичних підходів у розв'язанні проблеми підвищення якості вітчизняної вищої освіти в контексті новітньої реформи вищої школи, що здійснюється під прапором Болонського процесу у форматі нового Закону України «Про вищу освіту».

По-перше, як євроінтеграція вищої освіти, так і система забезпечення її якості мають формальні й змістовні критерії. Якщо за формальними критеріями наша система вищої освіти певним чином зможе претендувати на євроінтеграцію, то за змістом і якістю освітнього середовища для багатьох наших вищих навчальних закладів таке визнання виглядає доволі віддаленою й примарною перспективою, а для частини з них – нездійсненною мрією. По-друге, навіч світоглядні розбіжності в сприйнятті вищої освіти як цінності в суспільній та індивідуальній свідомості населення і громадян західноєвропейських держав й України, на чому в цьому дослідженні постійно робиться акцент. По-третє, мають місце розбіжності вимог до реальної компетентності з боку ринків праці західноєвропейського й вітчизняного, на яких працевлаштовуються випускники вищих навчальних закладів, що є всі підстави вважати першопричиною як першої, так і другої групи названих вище суперечностей і розбіжностей. Нижче зробимо короткі інтерпретації першого, другого й третього концептуальних положень.

---

[223] Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. – К. : Ленвіт, 2006. – 35 с.

[224] Там само.

Якщо ще чверть століття тому вітчизняна система вищої освіти за формальними ознаками мала принципові розбіжності з вищими школами США і західноєвропейських країн, то нині ці суперечності й розбіжності зведені до того мінімуму, який дає Україні шанси інтегруватись в європейський простір вищої освіти. Перший етап такого наближення був пройдений у 90-х роках, ще до розгортання Болонського процесу, коли запроваджувалась багаторівнева система підготовки фахівців у вищій школі, в результаті чого в Україні з'явились бакалаври й магістри. У цей же період паралельно з кардинальними структурними змінами вищої школи була проведена системна робота із запровадження стандартів освіти, що дало змогу формалізувати і структурувати зміст процесу підготовки фахівців. Інновацією тодішньої освітянської реформи стало запровадження державної системи акредитації та ліцензування у вітчизняній вищій школі, яка структурно не має принципових формальних розбіжностей із системою забезпечення якості вищої освіти в західноєвропейських країнах. Однак окрім такого наближення до європейського простору вищої освіти в Україні ще тривалий час залишались значні розбіжності формального характеру, які потребували їхнього усунення на шляху євроінтеграції.

Останнє десятиліття позначене модернізацією вітчизняної системи вищої освіти під впливом Болонського процесу. За цей час в Україні пророблений значний обсяг роботи щодо усунення формальних розбіжностей, які створюють очевидні перепони до інтеграції в європейський простір вищої освіти. До найважливіших вітчизняних нововведень у цьому сенсі можна віднести затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями[225], запровадження Національної рамки кваліфікацій (НРК)[226] та розроблення проекту (концепції)

[225] Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра : постанова Каб. Мін. України від 27.08.2010 № 787. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/lams/show/787-2010-%D0%BF

[226] Луговий В.І. Національна та галузеві (секторні) рамки кваліфікацій як інструмент забезпечення і визнання якості в Європейському просторі вищої освіти / В. І. Луговий, Ж. В. Таланова // Вища освіта: проблеми і шляхи забезпечення якості: зб. праць X Всеукр. наук.-метод. конф., 28-29 листопада 2013 р., Київ. – К. : НТУУ «КПІ», 2013. – 1електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. – С. 21–25; Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: постанова Каб. Мін. України від 23.11.2011 № 1341. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/lams/show/1341-2011-%D0%BF

Національної стандартної класифікації освіти[227], які до певної міри узгоджені з Рамкою кваліфікацій Європейського простору вищої освіти (РК ЄПВО, 2005 р.) та Міжнародною стандартною класифікацією освіти (МСКО-2011 і МСКО(Г)-2013) і Європейською рамкою кваліфікацій для навчання впродовж життя (ЄРК НВЖ, 2008 р.)[228].

Але успіх євроінтеграції залежить не тільки й не стільки від зміни форми, як від змісту й якості вищої освіти. Це саме та ситуація, коли краще б зміна змісту випереджувала зміну форми. Під змістом автор має на увазі передусім освітнє середовище вищих навчальних закладів України, їхній контингент студентів і реальну компетентність їхніх випускників. Якщо зміна форми та структури (законодавства, державної політики, уніфікації галузей знань, рівнів, ступенів та кваліфікацій і стандартів освітньої діяльності, управління тощо) вищої освіти як системи здійснюється зверху вниз, то зміна змісту й особливо якості вищої освіти залежить безпосередньо від вищих навчальних закладів. Це підтверджується, як зазначалось раніше, тим, що Міністерство освіти й науки одне, закони й інші нормативні акти, які регламентують вищу освіту, одні для всіх, вимоги й критерії до ліцензування й акредитації та освітні стандарти однакові, а випускники одних і тих же спеціальностей, але різних ВНЗ, різні. Як і різні між собою вищі навчальні заклади.

А різняться вони між собою, як відомо, своїм науково-педагогічним потенціалом, матеріально-технічною базою, соціально-побутовою інфраструктурою, здобутками, доброю славою та іншими чинниками, які значуще впливають на формування якісного контингенту студентів й освітнього середовища, що в підсумку й забезпечує кращий результат на виході процесу підготовки фахівців. З огляду на зазначені змістовні індикатори вищої освіти нескладно уявити різницю між базовими вишами і їхніми філіями в сільській місцевості, між класичними університетами й новостворюваними ВНЗ, які розгорнули свою діяльність на площах колишніх профтехучилищ, шкіл чи дитячих садочків. А з цієї різниці проглядається й відстань кожного з українських освітніх закладів, що іменуються вищими, до

[227] Національна стандартна класифікація освіти України (концепція): проект. – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://naps.gov.ua/uploads/tiles/sod /NSKO.pdf

[228] Луговий В.І. Реалізація світового досвіду рівневої, орієнтаційної та галузевої організації вищої школи в Законі України «Про вищу освіту»: шлях до розуміння та визнання / В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко, Ж. В. Таланова // Вища освіта України, 2014, № 3 (додаток 1). Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу». – К., 2014. – С. 32–36.

реальної інтеграції в європейський простір вищої освіти і науки. Але ж дипломи вони видають однакові, які легітимізують наявність вищої освіти в її неоднакових власників.

Для більш глибокого й відповідального усвідомлення складності розв'язання проблеми змісту та якості вищої освіти у вітчизняному суспільному контексті пропонується поглянути на це з позицій системного підходу. По-перше, у нас є всі підстави зміст окремо взятої спеціальності розглядати як певну систему знань, що структурується й розгортається на основі відповідної освітньої програми. Правомірність такого розгляду підтверджується як логікою розгортання й здійснення процесу підготовки фахівців з певної спеціальності, так і положенням пункту 17 статті 1 Закону України «Про вищу освіту», що цю логіку унормовує, зокрема: «Освітня (освітньо-професійна чи освітньо-наукова) програма – система освітніх компонентів на відповідному рівні вищої освіти в межах спеціальності, що визначає вимоги до рівня освіти осіб, які можуть розпочати навчання за цією програмою, перелік навчальних дисциплін і логічну послідовність їх вивчення, кількість кредитів ЄКТС, необхідних для виконання цієї програми, а також очікувані результати навчання (компетентності), якими повинен оволодіти здобувач відповідного ступеня вищої освіти»[229].

По-друге, маємо розрізняти систему знань з певної спеціальності в їхній потенційності, процесуальності й реальності. Знання в потенційності – це знання в статиці або зафіксовані на певних носіях, можливості застосування чи використання яких уявляються, передбачаються, плануються. Застосуватись знання можуть як в практичній, так і в освітній та науковій діяльності. У вищій освіті в межах спеціальності знання в потенційності (статиці) структуруються як певна система на основі освітньої програми, типових і робочих програм навчальних дисциплін, які має опанувати здобувач вищої освіти. Далі основний зміст системи знань за певною спеціальністю розгортається в підручниках і навчальних посібниках, конспектах лекцій, методичних рекомендаціях тощо. Суб'єктами творення системи знань у межах всіх спеціальностей в їхній потенційності або статиці є всі науково-педагогічні працівники й адміністратори – завідуючі кафедр, керівники інститутів, факультетів та їхні заступники, відповідні працівники ректоратів, науково-методичних структур МОН України та ін.

[229] Закон України про вищу освіту: станом на 29 жовтня 2014 року. – З-19 Х : Право, 2014. – С. 6.

Знання в процесуальності – це знання в процесі їхнього застосування чи використання. Таким процесом може бути матеріалізація знань шляхом їхньої об'єктивації в реальності, тобто тим процесом, який зазвичай називають втіленням знань у життя-буття. Але в цьому контексті для нас є важливим сприйняття й розуміння сутності процесу викладання й засвоєння системи знань в межах спеціальності. Основними акторами цього процесу є викладач і студент. Власне, від цих діючих осіб у кінцевому підсумку залежить результативність навчального процесу не тільки з окремо взятих дисциплін, а й зі спеціальності в цілому. Якщо особистість студента актуалізована отримати, здобути, врешті засвоїти (зробити їх своїми) більше й кращих знань, ніж пропонує викладач, останній змушений буде це робити. Адже за правилами ринку студент є споживачем того, що йому пропонують на ринку освітніх послуг. Й від його вимог залежить якість цих послуг. Коли ж студента задовольняють будь-які знання, у тому числі й не першої свіжості, тоді його особистість актуалізується в навчальному процесі тим, чим обмежується і обмежений у цьому сенсі викладач.

А з чим викладач йде до студентів, з якими знаннями, життєвими цінностями, поглядами, установками, залежить безпосередньо від самого викладача, його покликання, совісті, сумління, службової етики, наявного професійного, загальнокультурного, в цілому особистісного потенціалу, інших чинників, які формують внутрішньо детермінований мотиваційний механізм діяльності його особистості. Тому не можна нехтувати умовами середовища, де перебуває викладач вищої школи, від яких він залежний і які можуть суперечити не лише його професіоналізму, а йти в розріз зі службовою етикою й, що найстрашніше, руйнувати моральні імперативи в його особистості. Логічно, щоб зусилля менеджменту вищої школи спрямовувались у першу чергу на усунення чи мінімізацію в соціокультурному середовищі факторів такого негативного впливу на особистість викладача, а вже потім на санкціонування відхилень у його службовій діяльності.

І нарешті, знання в реальності або в результативності їхнього втілення. Зазвичай ми звикли сприймати і оцінювати знання як самоцінність у їхній потенційності, причому спрямованій виключно на благо. Те, що знання мають потенційну силу руйнації, творення зла, а не добра, навмисно чи рефлекторно витісняється з нашої свідомості як своєрідний захист від неприємних думок і переживань. Саме таке зміщення акцентів в інтерпретації знань як потенційного блага-

самоцінності є очевидним у пропагуванні суспільства знань. Тому лише через реальне втілення знань у соціальне буття можна переконатись, у чому проявилась їхня потенційна сила – у твореннi добра чи заподіянні зла. В освітньому процесі така результативність втілення знань виявляється в конкретній особистості студента: як системно освоєні ним знання готові для активного використання у фаховій діяльності.

У традиціях вищої школи формування змісту фахової підготовки як певної системи знань здійснюється без відома й участі студента, а також без реальної орієнтації на когнітивні можливості його особистості. Під час викладання, засвоєння знань і контролю за цим основними фігурантами цього процесу виступають викладач і студент, причому їхня взаємодія вибудовується переважно на засадах суб'єкт-об'єктних стосунків, де студенту заздалегідь уготована пасивна, а не активна роль.

Результативна фаза, власне систематизація засвоєних знань з окремих навчальних дисциплін у систему знань своєї спеціальності, віддається практично на відкуп особистості студента. Як бачимо, в кінцевому підсумку якість вищої освіти залежить від того, які знання потенційно розгортаються в межах спеціальності, як процесуально до цих знань долучаються здобувачі освіти і як вони реально ці знання засвоюють та систематизують.

В оптимумі знання зі спеціальності як в їхній потенційності й процесуальності, так і, що найголовніше, в реальній компетентності випускників вишів мають відповідати сучасним вимогам цивілізованого ринку праці. Відхилення від оптимуму на етапі формування системи знань з певної спеціальності, у процесі викладання й засвоєння знань і на виході процесу підготовки фахівців мають слугувати індикаторами в системі контролю за якістю вищої освіти. А критичний аналіз вітчизняної вищої школи в цілому й вищих навчальних закладів зокрема крізь призму цієї тріади має сприяти адекватному діагностуванню стану й якості освітнього середовища в Україні й бачити розбіжності між формою та змістом вищої освіти. Такий аналіз більш розлого висвітлюється в четвертому розділі монографії.

Щоб переконатись в актуальності такого критичного аналізу з позицій системного підходу, достатньо звернути увагу лише на деякі наявні розбіжності між формою й змістом вітчизняної вищої освіти. Наприклад, ми змінили назви спеціальностей і навчальних дисциплін за образом і подобою американських і західноєвропейських

університетів, що дає змогу їх ідентифікувати між собою за формою[230]. А за змістом? Скільки вищих закладів освіти України можуть дати на поставлене питання позитивну відповідь або хоча б наближено позитивну? Отож-то й воно.

Ще одна вимога євроінтеграції під прапором Болонського процесу – це запровадження в навчальний процес Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи (ЄКТС), яке ми за формою начебто зробили. А за змістом? За висновком Ю. Рашкевича, який присвятив монографію дослідженню Болонського процесу, в цій імплементації ми навіть не дотримались і форми. Ось яку категоричну оцінку він дає цьому запровадженню: «Чесно кажучи, слово *запровадження* логічніше було б взяти в лапки: історія із становленням ЄКТС в Україні більше нагадує знущання з освітянської спільноти, аніж імплементацію одного із найголовніших інструментів Болонського процесу. Не буду переповідати усі перипетії 2003-2004 років (численні конференції, семінари, робочі групи, експерименти із використанням тощо), але результатом усього цього стало прийняття Міністерством освіти і науки України Тимчасового положення про кредитно-модульну систему організації навчального процесу (КМСОНП)»[231].

Отже, порівняння розбіжностей між формою й змістом вітчизняної вищої освіти позбавляє ілюзій щодо поліпшення її якості у формальні й бюрократичні способи. Й те, що за останні тридцять п’ять років, незважаючи на проведення низки освітянських реформ у вітчизняній вищій школі, спостерігається тенденція погіршення якості вищої освіти, є цьому неспростовним підтвердженням. Це означає, що визначальні причини такого погіршення перебувають за межами вищої освіти як соціального інституту, тобто в суспільному контексті. Звідси випливає логічний висновок, що не можна системно реформувати чи модернізувати вищу школу без огляду на суспільство в цілому й на те, що зокрема в ньому впливає на стан вищої освіти. Адже наша вища школа, як би ми її формально не лаштували під критерії й ознаки

---

[230] Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра: : постанова Каб. Мін. України від 27.08.2010 № 787. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/lams/show/787-2010-%D0%BF

[231] Рашкевич Ю.М. Болонський процес та нова парадигма вищої освіти: монографія / Ю. М. Рашкевич. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. – 168 с.

вищої освіти західноєвропейських держав чи тих же США, своїм соціальним середовищем є органічною частиною свого суспільства, а не чужого. Як наша країна відрізняється від західноєвропейських країн зі сталими демократіями й правовими державами та якістю життя, так і наша вища освіта не схожа на їхні вищі школи.

Те, що Україна після здобуття своєї державної незалежності понад два десятиліття кружляє навколо цивілізованого демократичного простору земної цивілізації і не спромоглася досі розбудувати на своїх теренах реальну демократію та утвердити правову державу, з одного боку, є наслідком світоглядної некомпетентності реальних суб'єктів творення її соціальної дійсності, передусім – можновладців. А з іншого боку, світоглядні цінності, що культивуються в новітньому українському суспільстві є почасти ознакою пострадянського синдрому, але в більшій мірі наслідком відсутності реальної демократії та правової держави в Україні.

Цінності, що сповідує особистість, не лише формують її світогляд, а й визначально впливають на її компетентність, оскільки від них залежить, на творення добра чи зла спрямовуються знання, уміння та навички (ЗУН), врешті, професійний і соціальний досвід, якими володіє фахівець, здійснюючи ту чи іншу професійну діяльність. Отже, світоглядна компетентність – це здатність людини бути адекватною власним світоглядом тим соціальним статусам, які вона обіймає, й тим суспільним ролям, які вона має виконувати за своїм призначенням. Той, хто розглядає й використовує суспільну владу як засіб панівного вивищення над іншими співгромадянами та особистого збагачення, керується цінностями, які не відповідають ні соціальному статусу суб'єкта влади, ні суспільній ролі, яку той має виконувати за своїм призначенням. Таку ціннісну невідповідність владного суб'єкта займаному статусу логічно кваліфікувати як його світоглядну некомпетентність.

На жаль, з початку розбудови незалежної України можновладцями була запроваджена така конструкція держави й системи суспільних відносин, яка множить соціальний паразитизм і культивує ховрашиний світогляд у суспільстві. А коли на суспільній ниві орудує популяція ховрахів, тоді годі очікувати на громадський врожай, оскільки його заздалегідь трощать на корені й розтаскують у персональні нори. Тому ми досі й маємо те, що маємо. А це, що маємо, у світоглядному вимірі надзвичайно різнить Україну від західноєвропейських країн. Зокрема, в сприйнятті вищої освіти як світоглядної цінності, що в суспільній та індивідуальній свідомості ототожнюється з реальною

компетентністю, а не з одним лише дипломом, який формально засвідчує її наявність. Якщо на Заході життєвим орієнтиром є здобуття реальної компетентності, то у нас – отримання диплома. Безумовно, не для всіх, але для багатьох це є самоціллю.

Така схиблена світоглядна орієнтація сягає своїм корінням у радянське минуле й має підґрунтя для свого живлення в сучасному українському соціумі. У минулому цьому почасти сприяло гарантоване державою працевлаштування випускників ВНЗ, як талановитих та успішних, так і середняків чи взагалі слабаків, що супроводжувалось певним соціальним пакетом підтримки молодого спеціаліста. Випускники радянських ВНЗ в основній своїй масі, окрім пільговиків, були позбавлені права самостійного працевлаштування. Їхній вибір обмежувався відомчим переліком місць роботи, який давався вишу під розподіл конкретного випуску студентів. Про працевлаштування за кордоном й мови не могло бути в закритій країні, що вберігало суспільство від відтоку інтелектуальної еліти, завдяки якій і забезпечувався достатньо успішний науково-технічний прогрес, принаймні у військово-промисловому комплексі. Така система працевлаштування випускників вищої школи була на руку відстаючим у навчанні студентам, але аж ніяк кращим з них.

Як наслідок такої державної опіки й зрівнялівки в працевлаштуванні, через які пройшло багато поколінь випускників радянської вищої школи, у свідомості радянських людей сформувався стереотип культу диплома вищої освіти безвідносно до реальних знань, умінь, навичок, практичного досвіду, якими він підкріплюється. Але, напевно, значно більше формуванню такого хибного світогляду сприяло те, що радянська система суспільних відносин давала змогу багатьом дипломованим неукам влаштовуватись на посади, які забезпечували їм більш високі соціальні статуси й матеріальне благополуччя порівняно з реальними професіоналами, що успішно працювали безпосередньо за спеціальностями, зазначеними в їхніх дипломах. У радянські часи найбільш статусними й ситими були номенклатурні посади в партійно-державному апараті.

Тоді визначальними критеріями допуску в партійно-державну номенклатуру й запорукою успішного кар’єрного росту в ній були членство в КПРС і лояльність до радянського ладу й режиму влади в ньому. Причому ці критерії були визначальними не лише в партійному та державному апараті, але і в інших сферах діяльності, в тому числі в освіті й науці. Показовим підтвердженням цього слугує трагічна доля М. І. Вавілова, вченого зі світовим ім’ям, засновника генетичної

школи, який свого часу вивів Радянський Союз на передові рубежі в галузі генетики, а потім разом зі своїми колегами та учнями став жертвою антинаукового мракобісся середньовічного штибу. Своєрідним «апофеозом» цього мракобісся, коли псевдовчені й пристосуванці від науки завершили розгром радянської генетичної школи й святкували свою перемогу над істинними вченими й людьми науки, стала в 1948 році сумнозвісна сесія ВАСГНІЛ. Про те, як некомпетентність тоді нещадно розправлялась і нищила реальну компетентність, свідчить стенографічний звіт сесії. Цей звіт тоді був розтиражований сотнями тисяч екземплярів і розісланий в радянські установи й заклади [351]. Очевидно, як повчання талановитим і компетентним фахівцям, щоб ті знали й не забували, хто в країні править бал.

Зі здобуттям Україною державної незалежності її громадяни не встигли вільно дихнути після падіння пут тоталітарного режиму, як їхня держава потрапила в лабети кланово-олігархічних угрупувань кримінального штибу. Захоплена держава, особливо на етапі приватизації загальнонародних надбань, стала засобом миттєвого збагачення одних і не менш повільного зубожіння інших. З початку через штучне розкручування гіперінфляції були забрані грошові заощадження громадян. Потім шляхом віртуальної ваучеризації було забране народне майно. А слідом за цим відбулося відчуження селян від землі. За таких умов суспільство було надзвичайно швидко системно вражено однією з найстрашніших соціальних хвороб – паразитизмом. Каталізатором системного поширення цієї небезпечної соціальної хвороби стало захоплення держави й використання її в приватних цілях для миттєвого особистого збагачення шляхом корупції та криміналізації державної влади. Оскільки осередком рецидиву цієї хвороби виявилась держава як політичний інститут суспільства, звідси й виникло джерело всіх напастей, від яких потерпає український народ протягом останніх двох десятиліть. Це ж джерело занапастило й вищу освіту як важливий і безальтернативний соціальний інститут в умовах ноосфери.

Захоплення держави вилилося в монополізацію політичної та економічної сфер суспільства, що заблокувало здорову в цивілізованому й суто людському вимірі соціальну конкуренцію й створило потужний механізм соціальної селекції навиворіт. Українське суспільство системно пронизує протекціонізм некомпетентності, що сприяє ескалації в ньому номінальної вищої освіти, отже, узаконеної її фальсифікації. Як наслідок, сформований попит в суспільстві на

номінальну вищу освіту в бюджетних, тобто державних сферах діяльності, зокрема таких, як державне управління, освіта, наука, охорона здоров'я, армія, міліція, служба національної безпеки, прокуратура, суди, податкова адміністрація, митна служба, прикордонні війська, соціальні служби та інші структури, підриває конкурентну здатність держави, в якій концентруються кадри з такою вищою освітою. Власне, в цьому постає реальна загроза національній безпеці України, якій потрібно конкурувати та співпрацювати з державами, транснаціональними корпораціями, міждержавними та наддержавними інституціями, різними організаціями й установами, в структурах яких працюють професіонали з реальною високоякісною вищою освітою.

Неспростовними індикаторами продукування номінальної вищої освіти, а отже, її легальної фальсифікації в сучасному українському суспільстві є: 1) зниження рівня вимог до знань, умінь, навичок (ЗУН) студентів з метою збереження контингенту студентів, від якого залежить штатне забезпечення науково-педагогічними працівниками освітнього закладу; 2) погіршання реальної, не за формальними критеріями, якості професорсько-викладацького складу та науково-педагогічного вишколу викладачів як наслідок непомірного розростання ринку освітніх послуг; 3) відсутність достатньої мотивації викладачів вищої школи в підвищенні рівня свого професіоналізму та якості підготовки студентів; 4) посилення залежності викладачів від адміністрації у трудових відносинах, що обмежує чи зовсім нівелює зайняття ними принципової позиції в адекватній оцінці знань, умінь і навичок студентів; 5) віртуалізація, формалізація й бюрократизація навчального процесу; 6) дистанціювання навчального процесу від соціокультурного середовища вищого освітнього закладу; 7) подрібнення комплексних навчальних курсів на не інституційні, інколи надумані навчальні дисципліни, яке супроводжується зростанням міждисциплінарних бар'єрів і фрагментарних знань, що ускладнює їх систематизоване як викладання, так і вивчення та засвоєння; 8) зниження в цілому фундаментальності й системності навчального процесу; 9) витіснення живого діалогу з навчального процесу вищої школи; 10) виставлення студентам оцінок на замовлення; 11) написання на замовлення студентів рефератів, розрахункових, курсових, бакалаврських і магістерських робіт та проектів; 12) систематичне запобігання студентів до плагіату й компіляцій при виконанні робіт, за якими робиться оцінка їхньої самостійної роботи; 13) використання студентами шпаргалок та інших способів фальшування в процесі контролю їхніх знань та умінь; 14) проблема актуалізації особистості

студента як дієвого фактора розвитку вітчизняної вищої школи. Інші чинники у вітчизняній системі освіти, які суттєво знижують якість вищої освіти.

Отже, зроблений аналіз проблеми якості вітчизняної вищої освіти в ретроспективі й сучасності українського суспільства дозволяє зробити певні узагальнення й висновки.

Досвід освітніх реформ і модернізації вітчизняної вищої школи показує, що вони не привели до бажаного поліпшення якості вищої освіти, оскільки успішне розв'язання цієї проблеми блокують негативні механізми, які сформовані системою несприятливих для цього суспільних відносин. Вища школа не вмотивована підвищувати реальну компетентність своїх випускників, оскільки це не затребуване в системі суспільством.

Тому, що лібералізований ринок освітніх послуг провалив якість вищої освіти й не виправдав сподівань на предмет витіснення з нього суб'єктів, які дають неякісну освіту, є логічне пояснення. Суспільні очікування в цьому сенсі виправдалися б за умови, якби в українському суспільстві був цивілізований ринок праці. Тобто той ринок, де панує нормальна соціальна конкуренція, інтегральним критерієм якої при працевлаштуванні на ту чи іншу посаду є найвища відповідність рівня реальної професійної та світоглядної компетентності особи, що претендує на цю посаду. При цьому безвідносно партійної квоти, партійності, клановості, кумівства, групівщини, відданості особи начальнику, її здатності до конформізму, а також незалежно від її раси, кольору шкіри, статі, національного чи соціального походження, майнового та іншого становища тощо.

Якби на вітчизняному ринку праці, особливо в його бюджетних сферах діяльності (політиці, державній службі, освіті, науці, охороні здоров'я, збройних силах, міліції, податковій і митній та інших службах), панувала здорова соціальна конкуренція, а не кланово-олігархічний лобізм і родинно-кумівський протекціонізм некомпетентності, тоді до певної міри можна було б розраховувати на те, що певна частина студентів, яка здатна до здобуття якісної вищої освіти, прагнула б вступити на навчання до тих закладів, які спроможні дати таку освіту. Оскільки такого ринку в нас немає, то ми й маємо те, що маємо. Нормальної селекції на ринку освітніх послуг не відбувається, неякісна вища освіта на вітчизняних теренах множиться. Бажаючих отримати номінальну вищу освіту, тобто диплом без здобуття реальних знань, умінь і навичок, не зменшується. Тим, хто отримує номінальну вищу освіту, виходи на цивілізовані ринки праці закриті.

Отже, вони поповнюють армію некомпетентних, але дипломованих фахівців з вищою освітою, які займають суспільні ніші в Україні, включаючи політиків і високих посадовців. Некомпетентні особи, зайнявши певні суспільні ніші, щоб убезпечити себе від компетентних конкурентів, не лише усвідомлено, а й підсвідомо та інстинктивно у всілякі нецивілізовані й підступні способи притискують, відторгують і дистанціюють їх подалі від себе. У такий спосіб на вітчизняних теренах сформувалась і неухильно та нещадно діяє перманентна системна деструкція компетентності, креативності, інноваційності.

Найкращі студенти, відповідно й найкращі випускники вітчизняної вищої школи за будь-яких негативних обставин завжди були, є й будуть. Питання, а разом і проблема для сучасного українського суспільства полягає в тому, де працевлаштовуються ці найкращі й реально компетентні наші випускники. Попри захоплення держави кримінально-олігархічними угрупуваннями й утвердження в Україні авторитаризму, реально наше суспільство залишилось відкритим. Й слава Богу. В умовах стагнації економіки й тотального безробіття, що є наслідком монополізації політичної та економічної сфери як результату захоплення держави й використання суспільної влади в приватних інтересах, незатребувані кваліфіковані й достатньо компетентні фахівці мають можливість реалізувати себе на світовому ринку праці. Що й спостерігається за останні два десятиліття.

Відтак, сформувався механізм соціальної селекції за критеріями компетентності, який діє не на нашу користь за принципом «гірше Україні, а краще більш цивілізованим країнам світу». Звідси постає цілком логічне питання: «Яким чином Україна може знівелювати згубну для свого суспільного розвитку дію такого механізму соціальної селекції, що знижує її конкурентну спроможність?». Адже монополізація влади й розподіл її між «своїми» за критеріями партійності та лояльності, системний протекціонізм осіб у влаштуванні на роботу за ознакою «свій» та відчуження від суспільно значущої діяльності за ознакою «чужий» заблокували в суспільстві здорову соціальну конкуренцію й включили механізм соціальної селекції навиворіт. Це деморалізує студентську молодь, не мотивує її до здобуття якісної вищої освіти, оскільки не завдяки цьому відкриваються життєві перспективи для молодої людини за порогом вищого навчального закладу.

До розв’язання цієї проблеми проглядається два очевидних підходи чи шляхи. Перший шлях, авторитарно-тоталітарний, пролягає через створення закритого й буквально відмежованого колючим

дротом від цивілізованого світу закритого суспільства, на кшталт колишнього СРСР чи нинішньої КНДР. Це шлях у минуле. Отже, тупиковий. І він надзвичайно ресурсно затратний, а звідси й нездоланий для будь-якого олігархічного режиму влади. До того ж олігархи особисто не зацікавлені в ізоляції від цивілізованого світу. Як свідчить історія й соціальна дійсність, на таке самообмеження й нищівну експлуатацію народу здатні лише комуністичні режими. Український народ вже був у комуністичному ярмі, а тому не дозволить надіти його знову на свою шию. А олігархи не бажають, щоб їхні багатства були експропрійовані й націоналізовані, що неминуче відбувається при запровадженні комуністичного режиму влади.

Отже, на часі другий шлях, реально демократичний і правовий, що полягає у формуванні цивілізованого ринку праці в самому українському суспільстві, який би не лише приваблював кращих випускників вітчизняних і зарубіжних університетів, а й спонукав до здобуття якісної вищої освіти пересічних студентів. В умовах ноосфери й у контексті техногенної цивілізації це безальтернативний шлях до системного оздоровлення всього суспільного організму й заодно вищої школи України. Сподіватись системно оздоровити вищу освіту, поставити її на цивілізовані рейки та інтегрувати в європейський простір вищої освіти в соціально хворому суспільстві наївно, утопічно, врешті й не компетентно. Адже вища освіта як соціальний інститут не є ізольованою від суспільного контексту, в якому вона функціонує, а тому негативні тенденції, що спостерігаються в суспільстві, цілком закономірно проявляються в соціокультурному середовищі вищої школи й кожному окремому вищому навчальному закладі. Тому будь-які спроби змінити системно вищу школу в цивілізаційному вимірі будуть приречені на фіаско, коли в цьому сенсі кардинально не змінюватимуться суспільні відносини. Як не може церква виконувати суспільну місію інституту моралі в цинічному середовищі, так і вища школа не здатна підвищити компетентність у суспільстві, яке цієї компетентності не затребує.

У наступному розділі проаналізуємо сучасний стан вітчизняної вищої школи крізь призму актуалізації особистості студента, яка за період навчання потрапляє в контекст соціокультурного середовища вищого навчального закладу, що, у свою чергу, перебуває під впливом суспільного й глобального цивілізаційного контексту. Це дасть змогу системно з’ясувати концептуальні проблеми та їхні причини на шляху забезпечення належної якості вищої освіти в Україні.

Висновки до третього розділу

1. У пропагуванні та обґрунтуванні суспільства знань як бажаного типу постіндустріального суспільства домінує технократичний підхід, ознакою якого є те, що знання при цьому інтерпретуються як виключне благо-самоцінність у їхній потенційності. Поза увагою при цьому залишаються можливі негативні наслідки від знань в їхній процесуальності та матеріалізованій реальності, коли вони спрямовуються на творення зла, а не добра. Щоб застерегти свідомість від такої світоглядної облуди, пропонується розглядати технократизм не у вузькому, а в широкому розумінні – як феномен знеособлених та знелюднених знань, що об'єктивуються в бутті. З теоретико-методологічної позиції доцільно технократизм поділяти на екстравертний та інтровертний. Екстравертний технократизм спрямований життєвими виявами людини в зовнішній світ, що знаменує використання знань в процесуальності та реальності. Такий технократизм зримий, очевидний своїми наслідками й результатами чи слідами життєвих виявів людини в бутті. Але не завжди є зримим суб'єкт екстравертного технократизму, що є об'єктивною передумовою як персональної, так і колективної безвідповідальності тих, хто користується знаннями зі шкодою для буття. Інтровертний технократизм спрямований у внутрішній світ людини, в її свідомість заради утвердження віри в знання як потенційного та можливого блага безвідносно до суб'єкта, який їх використає й залишить слід у бутті. Інтровертний технократизм плекає й культивує у свідомості людини віру в самоцінність, самодостатність, навіть всесильність знань у їхній потенційності, що та має сприйняти як благо через власний вибір. А коли така віра вселяється, це стає надбанням світогляду, який виштовхує на периферію свідомості сприйняття й розуміння проблеми людини як суб'єкта потенційності, процесуальності й реальності знань. Звідси стає очевидним, що такий світогляд як вияв інтровертного технократизму нездатний нейтралізувати екстравертний технократизм, який мотивований потребами та інтересами людини, а навпаки може резонувати й посилювати його, що, власне, й підтверджує науково-технічний активізм та експансіонізм сучасної цивілізації за останні століття. Тому віру в силу знань, якими має наповнюватись та зміцнюватись суспільство, безвідносно до суб'єкта знань, тобто самої людини та суспільних відносин, від яких безпосередньо залежить – на добро чи зло спрямована ця сила, логічно розглядати як вияв технократизму.

2. Вищу освіту за її сутністю, що відповідає критеріям цінності, можна й треба розглядати як фактор цивілізаційного визначення молоді. Однак можливості вітчизняної вищої школи в цьому сенсі надзвичайно ускладнені й обмежені тим, що в сучасному українському суспільстві нехтується мораль, сповідується цинічний прагматизм і культивуються світоглядні цінності, які докорінно відрізняються від світоглядних цінностей успішних цивілізованих країн світу й зокрема Європи, в яку має інтегруватись Україна разом зі своєю системою вищої освіти. Такий стан суспільства деморалізує студентську молодь, не мотивує її до здобуття якісної вищої освіти, оскільки не завдяки цьому відкриваються життєві перспективи для молодої людини за порогом вищої школи. Ті, хто перебувають під прикриттям протекціонізму, не вмотивовані до сумлінного навчання. Ті ж, кому доводиться розраховувати на власні сили, заздалегідь знають, що як би вони не старались у своєму навчанні, їх чекає соціальний статус щонайбільше інтелектуальної обслуги своїх недолугих, але заможних і впливових однолітків. При цьому вони добре усвідомлюють, що така їхня суспільна роль не матиме адекватної матеріальної винагороди та суспільного визнання, як це мало б бути у цивілізованій країні.

3. З огляду на те, що на теоретичному й буденному рівнях свідомості не лише науковців та освітян, а також і широкого загалу громадян України фетишизується Болонський процес як своєрідна панацея, яка має вилікувати вітчизняну вищу школу від усіх її системних хвороб, у тому числі й суспільного походження, необхідно з цього приводу зробити певні концептуальні застереження, зокрема:

1) розглядати трансформацію вищої освіти України не лише в контексті Болонського процесу, але й останній – у контексті модернізації сучасної вітчизняної вищої освіти;

2) бачити як межі відповідності змін у вищій освіті України вимогам Болонського процесу, так і можливості останнього в осягненні нагальних модернізацій українського освітнього простору;

3) системно підійти як до розв’язання проблеми об’єктивно неминучої інтеграції в міжнародний освітній простір, так і до застереження України від розчинення вітчизняної освіти в такому контекстуальному входженні і втрати нею національної ідентичності;

4) осмислити та усвідомити механізми, які включаються у зв’язку з входженням у Болонський процес, що матимуть вплив і наслідки не лише в контексті вищої освіти, а й суспільства в цілому;

5) треба так вибудовувати вітчизняну політику, що пов’язана з приведенням у відповідність законодавчих та нормативних актів, зі

збереженням кращих надбань, здобутків, традицій у вищій школі, із здійсненням конкретних дій та заходів, що спрямовані на реформування, модернізацію нашого освітнього, наукового, економічного, політичного просторів, щоб максимально скористатись позитивним впливом механізмів, які формує й запускає в дію Болонський процес, та звести до можливого мінімуму потенційні негативні наслідки цих механізмів для нашого суспільства.

Для того щоб убезпечити українське суспільство від негативних наслідків цих механізмів, державна й освітня політика має бути спрямованою на розв'язання таких проблем і задач:

1) поліпшення економічного стану в цілому, що дало б змогу зробити привабливим і конкурентоспроможним вітчизняний ринок праці, в тому числі й в освітній та науковій сферах;

2) інтеграція освіти і науки;

3) підняття соціального престижу й посилення мотивації науково-педагогічних працівників вищої школи передусім через адекватну сучасним цивілізаційним вимогам винагороду їхньої праці;

4) кардинальне оновлення та модернізація матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів у відповідності до сучасних світових вимог;

5) створення необхідної інфраструктури та належного інформаційного забезпечення самостійної навчальної роботи та практичної підготовки студентів;

6) демократизація вищої школи в дусі класичних університетів;

7) запровадження реальної (за кінцевим результатом, через суспільне визнання випускників конкретного ВНЗ), а не формальної (за процесом), оцінки якості вищої освіти, яка б виконувала роль зворотного зв'язку у визначенні подальшої долі вищих навчальних закладів у вітчизняному освітньому просторі.

4. Аналіз проблеми якості вітчизняної вищої освіти в контексті освітніх реформ, що здійснювались у період 1981-2014 рр., показав, що результативність реформування вищої освіти залежить від суспільного контексту. Одними лише інституційними реформами в системі вищої освіти без відповідних змін у суспільстві якість вищої освіти неможливо підвищити. Принаймні кардинально, як того б хотілося з огляду на нинішню якість вітчизняної вищої освіти. Новий Закон України «Про вищу освіту» своїми основними положеннями, які необхідно запроваджувати, передбачає реформування системи вищої освіти, а не системи суспільних відносин в Україні, що програмують і формують несприятливий для цього суспільний контекст.

Якщо розглядати суспільство як соціальний організм, а його соціальні інститути – як його функціональні органи, то, за аналогією з людським організмом, не можна сподіватись на успішну приживлюваність у суспільному організмові того, що ним не сприймається й тим паче антагоністично відторгається. Цією, власне, обставиною й зумовлюються невдалі результати імплементації підходів, норм, зразків, моделей, методів тощо у вітчизняний соціальний простір з країн, університети яких лідирують у світових рейтингах. Для того щоб здолати неприйняття та відторгнення інновацій, доцільних для поліпшення діяльності окремого функціонального органу, необхідно змінити суспільний організм на зразок тих суспільств, звідки запозичені нововведення.

5. Для того щоб претендувати на успішну інтеграцію в Європейський простір вищої освіти і науки, в українському суспільстві необхідно заблокувати фальсифікацію вищої освіти, що здійснюється шляхом видачі легітимних дипломів особам, які реально не володіють необхідною компетентністю. Неспростовними індикаторами такої фальсифікації вищої освіти в Україні є:

1) зниження рівня вимог до знань, умінь, навичок студентів з метою збереження контингенту студентів, від якого залежить штатне забезпечення науково-педагогічними працівниками освітнього закладу;

2) погіршання реальної, не за формальними критеріями, якості професорсько-викладацького складу та науково-педагогічного вишколу викладачів як наслідок непомірного розростання ринку освітніх послуг;

3) відсутність достатньої мотивації викладачів вищої школи в підвищенні рівня свого професіоналізму та якості підготовки студентів;

4) посилення залежності викладачів від адміністрації в трудових відносинах, що обмежує чи зовсім нівелює зайняття ними принципової позиції в адекватній оцінці знань, умінь і навичок студентів;

5) віртуалізація, формалізація й бюрократизація навчального процесу;

6) дистанціювання навчального процесу від соціокультурного середовища закладу вищої освіти;

7) подрібнення комплексних навчальних курсів на не інституційовані, а інколи надумані навчальні дисципліни, яке супроводжується зростанням міждисциплінарних бар'єрів і фрагментарних знань, що

ускладнює їх систематизоване як викладання, так і вивчення та засвоєння;

8) зниження в цілому фундаментальності й системності навчального процесу;

9) витіснення живого діалогу з навчального процесу вищої школи;

10) виставлення оцінок студентам на замовлення;

11) написання на замовлення студентів рефератів, розрахункових, курсових, бакалаврських і магістерських робіт та проектів;

12) систематичне запобігання студентів до плагіату й компіляцій при виконанні робіт, за якими робиться оцінка їхньої самостійної роботи;

13) використання студентами шпаргалок та інших способів фальшування в процесі контролю їхніх знань та умінь;

14) проблема актуалізації особистості студента як дієвого фактора розвитку вітчизняної вищої школи. Інші чинники у вітчизняній системі освіти, які суттєво знижують якість вищої освіти.

Необхідно усвідомити, що фальсифікація вищої освіти через видачу легітимних дипломів особам, які нездатні підтвердити їх своєю компетентністю, дискредитує вітчизняну вищу освіту. Доки в українському суспільстві існуватиме це ганебне явище, доти й буде недовіра у світі до наших дипломів про вищу освіту. Оскільки розраховувати на швидке одужання українського суспільства не доводиться, то залишається сподіватись на подолання такої недовіри у ближчій перспективі не у форматі всієї системи вітчизняної вищої освіти, а на рівні окремих українських вищих навчальних закладів, які будуть здатні викорінити існуючу фальсифікацію у своєму освітньому середовищі й утвердити престиж своїх дипломів реальною компетентністю своїх випускників на вітчизняних і світових ринках праці. У тих ВНЗ, які раніше здолають фальсифікацію вищої освіти у своєму освітньому середовищі, з’явиться більше шансів не лише утриматись у вітчизняному освітньому просторі, а зайняти в ньому лідируючі позиції. І навпаки, ті ВНЗ, в середовищі яких миритимуться з фальсифікацією вищої освіти, втрачають таку перспективу.

РОЗДІЛ 4. ВІТЧИЗНЯНА ВИЩА ШКОЛА: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ КРІЗЬ ПРИЗМУ АКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА

4.1. Критичний аналіз педагогічної парадигми навчально-виховного процесу вітчизняної вищої школи

Деформована цинізмом суспільна свідомість орієнтується на великі, вірніше, перебільшені соціальні очікування й сподівання щодо підтримання в суспільстві високих моральних засад з допомогою таких соціальних інститутів як сім'я, школа, вища школа, які в інструментальні чи технологічні способи мають прививляти підростаючим поколінням найкращі людські цінності. Ця технократична ілюзія є результатом не лише цинізму, який заполонив сучасний український соціум, а й, до певної міри, світоглядно-методологічної облуди, що сформована й підживлюється в суспільстві на теоретичному рівні свідомості. Місія й суспільна роль науковців й освітян полягає у формуванні адекватної теоретичної свідомості у суспільстві, яка має базуватись на критичному аналізі дійсності та застерігати державу від подібних соціальних ілюзій і міражів на шляху суспільного розвитку, який визначально залежить від запровадженої системи суспільних, у першу чергу владних відносин, а не від кількості зроблених моралізаторських проповідей та настанов.

Є очевидним, що вітчизняна вища школа перебуває в полоні традиційної парадигми навчально-виховного процесу[232]. Причому

[232] «Дослідники освіти одностайні у визначенні стану класичної парадигми як кризової. По-перше, тому, що вона є, на думку представників Римського клубу, «підтримуючою освітою», переважно зорієнтованою на репродуктивне знання. Процес навчання зводився до здобування знань, умінь, навичок шляхом поступового накопичення матеріалу, до шаблонного його застосування в різних видах діяльності… По-друге, її сцієнтичний, раціоналістично-знаннєвий, технократичний характер суперечить потребам гуманізації, «олюднення» знання в сучасному суспільстві. Ситуація у світі ускладнюється так званим «інформаційним бумом» і спричиненою ним інформаційною кризою… По-третє, поряд з раціоналізмом як однією з провідних засад класичної парадигми освіти «великих втрат» зазнала ідея про універсальність європейських цінностей та форм життя. І головним чином під впливом глобалізації комунікативної практики людства… По-четверте, пошук нових моделей освіти зумовлений необхідністю

такого процесу, який має тенденцію до спрощення й примітивізації, що є наслідком його бюрократизації, формалізації, технологізації, віртуалізації. Це багатоаспектна проблема, яку неможливо осягнути й всебічно висвітлити у форматі однієї публікації.

Тому нижче зосередимо увагу на одному з цих аспектів, який стосується концептуальних засад діяльності вищої школи, що мають світоглядно-методологічний характер. На наш погляд, саме через усвідомлення сутності цих засад, а саме: освіти, навчання, виховання, соціалізації як понять і процесів та їхньої здатності осягнути особистість, яка постає й розгортається як соціальний феномен у просторі й часі в межах життя людини, і можна побачити не лише вузькість та обмеженість педагогічної парадигми вищої школи, а й розбіжності між належним і дійсним результатом цього надзвичайно важливого й безальтернативного соціального інституту суспільства, що функціонує в умовах ноосфери.

Для здійснення системного аналізу зазначеної проблеми сформулюємо основні питання, які потребують з'ясування, зокрема:

1. Ступінь розмежування й ототожнення розбіжностей у дефініціях та інтерпретаціях сутності понять «освіта», «навчання», «виховання» і «соціалізація».

2. Часові й просторові межі розгортання процесів освіти, навчання, виховання, соціалізації стосовно особистості людини від її народження до смерті.

3. Концептуальні засади особистості, які мають бути визначальними в дослідженні та розв'язанні зазначеної проблеми.

4. Сутність і межі контексту особистості та соціокультурного середовища ВНЗ та їхня сумірність у часово-просторових вимірах.

5. Можливості педагогічної парадигми в осягненні особистості студента та здійсненні впливу на її розвиток.

6. Визначення шляхів розширення меж осягнення особистості студента та можливостей впливу на її розвиток.

Актуальність першого питання поза сумнівом. Адже й до сьогодні має місце плутанина не лише у застосуваннях, а й у дефініціях таких концептуальних понять, як «освіта», «навчання», «виховання» і «соціалізація». Причому це спостерігається як на рівні буденної, так і в

розробки механізмів адаптації людини до мінливого світу, а також зростанням розбіжності між відносно сталими пізнавальними можливостями і світом, що все більше ускладнюється». Філософські абриси сучасної освіти: Монографія / Авт. кол.: Предборська І., Вишинська Г., Гайденко В., Гамрецька Г. та ін.; За заг. ред. І. Предборської. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – С. 13

теоретичній свідомості. Для того щоб у цьому переконатись, достатньо пересічного погляду на чисельні публікації, які присвячені освіті й розвитку особистості. Більше того, проблема розмежування й ототожнення сутності цих понять актуалізується в понятійно-термінологічних словниках і навіть енциклопедіях[233]. А це вже є ознакою й симптоматикою облудності теоретичної свідомості, яка визначає й задає відповідний формат суспільної свідомості. Крізь таку плутанину, як павутину, наша свідомість споглядає, сприймає й рефлексує оточуючий світ. Якщо це павутиння не знімати своєчасно зі свідомості, то розуміння світу, в якому ми живемо, навряд чи буде адекватним. А як відомо, від світорозуміння й світобачення залежить відношення людини до світу.

Попри такий критичний заспів, треба віддати належне, що з виходом у світ сучасної української Енциклопедії освіти[234], у цьому відношенні з'явились окреслені відповідні демаркаційні лінії між зазначеними поняттями. Можна сказати, що в цьому сенсі почало розвиднятись, але до ясного світанку поки що справа не дійшла. Це очевидно зі статей, які стосуються інтерпретації зазначених понять і в яких є певні суперечності в самих дефініціях освіти, виховання, соціалізація. Стаття «навчання» в енциклопедії відсутня. Але є стаття «навчальна діяльність», яку слід сприймати й тлумачити як синонім поняття «навчання», принаймні, на це орієнтує ремарка в контексті цієї статті, зроблена її автором[235].

Не вдаватимося до детального аналізу з виокремленням фраз чи словосполучень з різноманітних контекстів та посиланням на конкретних авторів, щоб проілюструвати існуючі суперечності чи розбіжності в тлумаченні й сприйнятті дефініцій «освіта», «навчання», «виховання», «соціалізація» як понять і процесів. Коли це системне й типове явище, немає необхідності аналізувати його на прикладах декількох авторів, оскільки це як мінімум некоректно. А вдаватися до аналізу сотень чи навіть тисяч публікацій, щоб підтвердити очевидні

---

[233] Цю проблему системно й ретельно, але з інших позицій, досліджує В. Луговий: В.І. Луговий «Освіта, навчання, інформація, компетентність: канонізація понять (теоретико-методологічний дискурс)» Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку: колектив. моногр. / Акад. пед. наук України; Ін-т вищої освіти України; за заг. ред. В. П. Андрущенка, В. І. Лугового, М. Ф. Степка. – Х. : Вид-во НУА, 2009. – С. 178–210.

[234] Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

[235] Там само. – С. 536.

типові суперечності, безглуздо. Тому проілюструємо ці суперечності найбільш типовими словосполученнями й фразами, які кожен за бажанням може побачити в сучасних наукових публікаціях, зокрема: «освіта і навчання»; «освіта і виховання»; «освіта і соціалізація»; «освіта – це навчання в системі навчальних закладів»; «освітньо-виховний процес»; «освітньо-виховні ідеали»; «вищий навчальний заклад»; «навчання і соціалізація»; «виховання і соціалізація»; «функції освіти органічно поєднуються з функціями навчання – освітньою, розвивальною і виховною»; «функції освіти і навчання»; «викладання, навчання і виховання» та ін.

Достатньо не поглибленого, а дотичного логічного аналізу, щоб переконатись у наявних і очевидних суперечностях та розбіжностях у сприйнятті й використанні понять «освіта», «навчання», «виховання», «соціалізація».

Наприклад, словосполучення «освіта і навчання» засвідчує рівнозначність і нетотожність цих понять, що передбачає їхнє смислове протиставлення чи розмежування. Аналогічна смислова колізія закладається і в словосполученні «освіта і виховання». А в цілому з цих лише двох словосполучень випливає, що «освіта» є третє поняття, яке не включає в себе «навчання» і «виховання». Таке твердження, як «освіта – це навчання в системі навчальних закладів» зрівнює між собою в обсязі й ототожнює в смисловому наповненні поняття «освіта» і «навчання». А назва «вищий навчальний заклад» передбачає, що поняття «навчання» має не лише більший обсяг і смисл ніж «освіта» і «виховання», а й включає їх в себе як складові елементи. Якщо словосполучення «навчально-виховний процес» не викликає сумнівів щодо своєї коректності й відсутності смислової суперечності, то цього не можна стверджувати стосовно визначника «освітньо-виховний процес». Адже останній зводить освіту до одного лише навчання. Вживання терміна «викладання» на одному рівні з поняттям «навчання» як відокремленого поняття виводить його за межі останнього і робить «навчання» синонімом «учіння», тобто того, що позначає діяльність учня або студента. У свою чергу розчленування поняття «навчання» на дві складові «викладання» й «учіння», з одного боку, є логічним, оскільки позначає два цілком різних за суб’єктами види діяльності. З іншого боку, це розрізнення потребує додаткової акцентуації у визначенні та інтерпретації таких понять, як «самоосвіта», «самовиховання» і «самонавчання». Адже в цих процесах зовнішній суб’єкт викладання і виховання відсутній. Звідси постає логічне питання: як у самонавчанні розмежовується в одній

особистості суб'єкт «викладання» і суб'єкт «учіння»? Якщо все зводиться до одного лише учіння, тоді поняття «самонавчання» є некоректним. Аналогічна смислова суперечність закладена і в поняттях «самоосвіта» і «самовиховання», особливо з огляду на окреслення предмета педагогіки, до з'ясування якого ми звернемося нижче.

А тепер про не повністю педагогічний процес – соціалізацію, яка педагогікою сприймається за пасинка. Це не лише метафора, а й реальність. Насправді, у педагогічній літературі як науковій, так і навчальній простежується тенденція урізання й обрізання смислового наповнення поняття «соціалізація», яке позначає процес, що не вміщається в предметний простір педагогіки й виходить далеко за його межі. Автор не має підстав стверджувати, що це робиться в педагогіці навмисно, але звертає на себе увагу якась залишковість змісту, який вкладається педагогікою в поняття «соціалізація». Складається таке враження, що до соціалізації відноситься лише те, що не здатні собою осягнути виховання і навчання. У педагогічних інтерпретаціях проглядається підпорядкованість соціалізації вихованню і навчанню як більшим за обсягом поняттям і процесам, що мають цільове покладання й керованість з боку стороннього суб'єкта у відношенні до особистості, яка виховується й навчається. Принаймні, у педагогічній літературі виховання і навчання не визнаються складовими соціалізації особистості. Саме в цій суперечності, на наш погляд, полягає не лише смислова, а й методологічна колізія, без усунення якої неможливо вибудувати системний підхід до розвитку особистості, оскільки виховання і навчання як поняття і процеси не дають змоги осягнути її в соціальному часі й просторі.

Тому перейдемо до другого питання й з'ясуємо часові та просторові межі розгортання процесів освіти, навчання, виховання і соціалізації стосовно особистості людини за період її життя. Спираємось у нашому аналізі на очевидне й неспростовне, тобто на те, що не потребує доказів. Особистість людини постає й розгортається як соціальний феномен у часі, що обмежується її народженням і смертю, а також простором соціального буття, під впливом якого особистість перебуває і з яким вона взаємодіє як суб'єкт творення цього буття, здійснюючи повсякчас ті чи інші життєві вияви. Особистість як реальна індивідуальність у своєму започаткуванні, становленні й подальшому розвитку зумовлюється впливом власного генотипу, а також соціального, природного й техногенного середовища, інших значущих у цьому сенсі факторів, що втручаються в контекст її

простору протягом життя. Особливо значуще зовнішнє середовище впливає в перші роки життя людини, коли започатковується особистість, і в період її становлення. Інтегральними ознаками особистості є її цілісність як системна властивість і автономія як здатність робити власний індивідуальний вибір у здійсненні своїх життєвих виявів, а не бути пасивним об'єктом впливу зовнішніх чинників.

На початковому етапі життя людини в започаткуванні її особистості вирішальну роль відіграє виховання як основна педагогічна концепція, що передбачає цільове покладання й керованість з боку суб'єктів виховання, якими у відношенні до дитини виступають батьки та інші члени родинного оточення. Саме на цьому етапі виховання як визначальне педагогічне поняття й як процес може претендувати на найбільше осягнення особистості. На етапі започаткування особистості, що відбувається в ранньому дитячому віці, виховання підпорядковує навчання й, до певної міри, соціалізацію. Вирішальне значення в цей відрізок життя відводиться сімейній педагогіці, яка постає в більшій мірі практикою, що спирається на досвід та інтуїцію.

Але, починаючи вже з раннього віку, особистість дитини потребує автономії й можливостей для набуття власного соціального досвіду й пізнання оточуючого її світу. Це передбачає відхід від прямої керованості вихованням і навчанням дитини та перехід на опосередковане керівництво цими процесами, створюючи у такий спосіб сприятливі умови для індивідуального виявлення можливостей особистості у своєму становленні. Продуктивними в цьому сенсі мають бути такі педагогічні концепти, як виховне середовище і виховальні відносини та виховувальне навчання, які мають створювати суб'єкти виховання та підкріплювати їх власним прикладом, стилем і способом життя.

На цьому ранньому етапі життя людини, коли особистість лишень зароджується, логічно поставити сакраментальне питання відносно меж ототожнення, розмежування й сумірності виховання, навчання і соціалізації як понять і як процесів. При всій повазі до виховання й виховувального навчання, їхньої визначальної значущості в започаткуванні особистості, недостатньо логічних підстав підводити під визначення цих понять ті процеси, які здійснює малюк самостійно, без стороннього втручання й керування дорослих, пізнаючи оточуючий світ на свій лад, буквально на власні дотик, відчуття, бачення, коли він перебудовує цей світ на власний розсуд без

усвідомленого власного, а тим паче, без стороннього педагогічного цільового покладання.

Адже достеменно відомо, що дитина здійснює колосальний обсяг такої діяльності, без якої становлення її особистості унеможливлюється, незалежно від того, скільки досвідчених і професійних вихователів не взялося б за її виховання. Цю діяльність дитини тим більше не можна позначити такими поняттями, як «самовиховання», «самонавчання» чи «самоосвіта» (в академічному педагогічному тлумаченні їхніх дефініцій). Залишається лише одне поняття, яким можна коректно й адекватно позначити самостійну, невпинну діяльність дитини – «соціалізація». Для когось це слово може здатись лайливим, оскільки воно співзвучне із соціалізмом. Якщо комусь саме слово «соціалізація» не подобається, тоді з позицій конвенціоналізму треба залучити інше для позначення процесу, який охоплює весь життєвий цикл людини. Але чи варто до цього вдаватися. Адже, щоб бути послідовними в цьому сенсі, тоді треба буде відмовитись від багатьох слів, де коренем є «соціал».

Щоб зійти з позицій авторитарної педагогіки, яку ми теж засудили, від народження людини пріоритет треба віддавати особистості дитини й під неї лаштувати концептуальні педагогічні поняття й терміни. Якщо розуміти під соціалізацією процес, в якому особистості як цілісності відводиться роль не пасивного об’єкта, а активного суб’єкта, який користується своєю автономією й через власний вибір сприймає зовнішнє середовище і його впливи, тоді треба надати перевагу поняттю «соціалізація» й розглядати виховання та навчання як засоби й складові соціалізації. Значущість педагогіки як практики й теорії від такого компромісу не зменшиться, а навпаки, зросте, оскільки в неї з’являться шанси ввійти в більший соціальний контекст, а не обмежувати цей контекст і себе своїм предметним полем.

Отже, логіка ієрархізації концептуальних понять педагогіки стає очевидною, починаючи з ранньої вікової стадії людини, коли започатковується її особистість. На наш погляд, для підтвердження цієї логіки немає потреби вдаватись до інтерпретації співвіднесеності виховання, навчання, соціалізації як понять і процесів у різних стадіях віку, зокрема: дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому і ранньому юнацькому. Достатньо екстраполяції в цьому сенсі, щоб переконатись: з віком роль виховання, яке передбачає цільове покладання та керованість у безпосередній взаємодії вихователя з вихованцем, весь час зменшується і зводиться до спорадично

епізодичних безпосередніх впливів не системного й не систематичного характеру у вищому навчальному закладі, коли особистість переходить у пізній юнацький вік. Між іншим, ця екстраполяція є коректною, на відміну від екстраполяції моделі дошкільного чи раннього шкільного виховання у вищу школу.

З віком зростає автономія особистості та її простір, яким вона взаємодіє із зовнішнім світом. У цей же період становлення особистості суттєво зростає роль навчання, в якому має тенденцію до зниження керівництво з боку вчителів і батьків. Особистість студента є вже сформованою, і продовження її навчання і, особливо, виховання здійснюється на інших концептуальних засадах, ніж це робиться в школі. Тому у вищій школі навчання і виховання як поняття і процеси в академічній педагогічній парадигмі є куцими, як і колишні шкільні штанці, в яких ходили вчорашні школярі, а нинішні студенти. Особистість студента випадає з цих двох понять і процесів, оскільки вони не здатні її осягнути. Спираючись лише на ці два поняття, що позначають навчально-виховний процес, неможливо вибудувати системну роботу зі студентами, навіть за умови, що цей процес вдосконалюватиметься, а не формалізуватиметься, спрощуватиметься і примітивізуватиметься, тенденція чого спостерігається у вітчизняній вищій школі. Але це поки що передчасний висновок. Далі буде зроблено обґрунтування цього твердження.

Перейдемо до з'ясування третього питання про концептуальні засади особистості, які мають бути визначальними в дослідженні та розв'язанні зазначеної проблеми. Особистість – це опорне поняття не лише педагогіки, а й інших соціально-гуманітарних наук. Не цитуватимемо численних дефініцій цього поняття, оскільки це не є завданням здійснюваного аналізу. Зробимо лише акцент на тому, що зазвичай у багатьох публікаціях, де центральне місце відводиться особистості, залишається поза увагою, так би мовити, за кадром дослідження, або чим взагалі нехтують у сприйнятті особистості. Це стосується таких інтегральних властивостей особистості, як цілісність і автономія. Саме нехтування інтегральними властивостями особистості породжує методологічні суперечності й колізії в освіті в цілому та педагогіці зокрема.

Наприклад, концептуальною є суперечність між визнанням – точніше декларуванням – цілісності особистості та функціоналізмом, фрагментарністю, інструменталізмом, технологізмом, врешті технократизмом у розробці методів і підходів до її розвитку через навчання і виховання. Якщо інструменталізм і технології є

неминучими й доцільними методами в навчанні, то функціональність, фрагментарність і дискретність у вихованні особистості студента викликають великі сумніви щодо своєї результативності. Але позначення такої «виховної роботи» у ВНЗ створює переконання, що виховання особистості можна здійснити таким собі функціонально спеціалізованим способом – на кшталт підготовки водія автомобіля. Якщо зануритись у незчисленні публікації різних обсягів і форматів, що присвячені вихованню студентської молоді, то особистість студента асоціюється, власне, з самим автомобілем, яку можна зібрати із запчастин, розібрати на окремі деталі, модернізувати, щось у неї залити чи засипати, підкрутити, загвинтити, викрутити, зробити залежно від бажання і мети необхідний тюнінг тощо.

Друга концептуальна суперечність простежується між декларуванням автономії особистості, її свободи вибору та проголошенням установки на керованість її виховання з боку вихователя, що у своїй сутності зберігає традиції авторитарної педагогіки, від якої ми вже начебто відхрестилися. На практиці в сучасній вищій школі такі виховні заходи мають, як правило, не індивідуальний та систематичний, а фронтальний і спорадично-епізодичний характер. Якщо навіть взяти за мету індивідуалізоване особистісно-орієнтоване виховання студентів відповідно до педагогічних концепцій, то у вищому навчальному закладі його неможливо забезпечити хоча б тому, що не знайдеться достатньої кількості суб'єктів такого виховання.

Ці та інші суперечності методологічного характеру, які мають місце в сучасній вищій школі з огляду на неадекватне сприйняття особистості студента актуалізують розгляд четвертого питання нашого аналітичного дослідження: сутність і межі контексту особистості та соціокультурного середовища ВНЗ та їхня сумірність у часово-просторових вимірах. Традиційна педагогічна парадигма вищої школи орієнтує на розгляд особистості студента в контексті соціокультурного середовища, яке має впливати на її розвиток. Але ми не виходимо ні в теорії, ні в практиці з концепції, яка передбачає розгляд соціокультурного середовища ВНЗ у контексті особистості студента. Правомірність такої концепції легко, логічно й переконливо обґрунтовується в часово-просторових параметрах.

Адже поняття «особистість студента» дійсне в житті людини впродовж 4–5 років. Вічних студентів не буває. Тому в часі свого перебування до вступу у ВНЗ і після його закінчення особистість виходить за межі контексту його соціокультурного середовища. І в просторі, як фізичному, так і соціальному, особистість студента теж

виходить за межі соціокультурного середовища ВНЗ. Більше того – навіть перебуваючи у фізичному й соціальному просторі (в гуртожитку, навчальному корпусі) свого ВНЗ, особистість студента може бути як під позитивним, так і під негативним впливом інших соціальних середовищ і взаємодіяти з ними.

Вихід з традиційної педагогічної парадигми вищої школи надає змогу поглянути на проблему розвитку особистості студента дещо під іншим кутом зору. З яким особистісним потенціалом студент приходить у соціокультурне середовище ВНЗ, як це середовище сприяє актуалізації та розвитку його особистості, з яким рівнем розвитку чи деградації власної особистості він покидає це середовище? Беззаперечним є лише одне надбання особистості студента – це знання, уміння, навички за певним фахом. Решта залишається під знаком питання[236].

Зазвичай багато говорять і пишуть про гармонійність особистості студента, яка має розвиватись всебічно шляхом актуалізації під впливом соціокультурного середовища вищого навчального закладу. Але це, по-перше, не є юридичною нормою, за невідповідність якій особа позбавляється можливості отримати диплом про вищу освіту. По-друге, у цьому сенсі ми кривимо душею й грішимо декларативністю, коли належне проголошується як дійсне. Щоб зняти маску такого лицемірства щодо можливостей актуалізації гармонійного розвитку особистості студента, аргументів більш ніж достатньо. Але обмежимось лише декількома.

---

[236] «Захопившись вражаючими досягненнями науки і техніки в XX столітті, сфера освіти практично в усіх країнах світу зайнялась і займається нині здебільшого трансляцією з покоління у покоління суто прагматичних даних різних наук, передачею націлених на швидку віддачу вузьких, фрагментарних, технократично зорієнтованих знань, умінь і навичок. З цим завданням освіта справляється більш або менш успішно. Саме на це скеровані основні зусилля педагогів, цій же задачі підпорядкований педагогічний процес, методичні матеріали, що розробляються, різноманітні, не завжди продумані з психолого-педагогічних позицій, новітні засоби комп'ютерної та інформаційної техніки і т. д. Що стосується формування в тих, хто навчається, цілісної картини оточуючого людину матеріального й духовного світу, яка сприяє усвідомленню приналежності кожного з них до єдиної людської спільноти, трансляції з покоління в покоління цінностей духовних, культурних, моральних в їхньому національному і загальнолюдському розумінні, то ці освітньо-виховні, гуманітарні за своєю природою цілі в кращому разі лише декларуються на популістському, лозунговому рівні, а в гіршому – ігноруються взагалі». Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века (В поисках практико-ориентированных концепций) / Б. С. Гершунский. – М., 1997. – С. 30–31.

Розростання ринку освітніх послуг все частіше виводить навчальний процес далеко за межі соціокультурного середовища ВНЗ, який їх надає. Заочна освіта, визнання дистанційної вищої освіти як рівноцінної тій, що набувається за денною формою навчання, де-факто підтверджують необов'язковість гармонійного розвитку особистості студента, яким начебто переймається вища школа. Адже освітні послуги, що надаються в таких формах, зводяться лише до навчання, яке в наших суспільних умовах часто спрощується до примітивізму.

Критичний аналіз соціокультурного середовища, його інфраструктури в наших вищих навчальних закладах, де постійно перебувають студенти денної форми навчання, лише підтверджує його обмеженість у цьому сенсі. Якщо не враховувати декількох стандартних, формально заорганізованих творчих колективів чи студентських клубів за інтересами та спортивних секцій, якими охоплено незначний відсоток студентів, широкий загал студентів позбавлений можливостей актуалізувати свою особистість іншими (крім навчальної) видами діяльності, що сприяли б їхньому розвитку.

Ми підійшли до з'ясування п'ятого питання: можливості педагогічної парадигми в осягненні особистості студента та здійсненні впливу на її розвиток. Традиційна педагогічна парадигма зациклена своїм предметом на двох процесах – навчанні та вихованні, які передбачають цільове покладання й керованість. Якщо в навчанні вища школа має свої науково-педагогічні традиції та за соціальною інерцією прагне зберегти свої форми й методи, то у вихованні ситуація розгортається по-іншому. Від того, у яких формах і якими методами здійснюється виховання студентів у сучасних вітчизняних вищих навчальних закладах, складається враження гібриду моделі комуністичного виховання та екстрапольованого на вищу школу шкільного виховання – та ще й не старшокласників.

Не в радянську епоху, не в 70–80-х роках XX століття, а на початку третього тисячоліття, в умовах конституційно демократичної й незалежної України, і не адептами комуністичної ідеології, а професійними педагогами у вищих освітніх закладах запроваджуються та схвалюються виховні заходи в таких формах і такими методами, як це свого часу робилося відповідно до комплексних планів комуністичного виховання радянської молоді. Тоді в академічних студентських групах чи на лекційних потоках щотижня проводилися політінформації, до яких, крім наставників, залучався потужний загін викладачів з кафедр суспільно-політичного спрямування. Тепер професійних ідеологів немає. Адміністративна відповідальність за

виховання студентів покладена на наставників, заступників деканів з виховної роботи та відділ виховної роботи на рівні ректорату.

Як і в минулі часи, наставник раз на тиждень упродовж години має фронтально всім студентам групи за тематичним планом виховної роботи й відповідно до мети конкретного виховного заходу прививити якусь конкретну (частіше не одну, а комплекс) чесноту. Наприклад, мета організаційно-виховної години «Формування патріотичності, громадянської гідності, прихильності до загальнолюдських цінностей» передбачає, що за одну годину із застосуванням ура-патріотичних закликів чи моралізаторських настанов або (у кращому разі) методами просвітництва викладач має сформувати в особистостях 25–30 студентів бажані властивості.

Виховна робота в сучасних вітчизняних вищих навчальних закладах розгортається саме таким штибом, має системний, а не випадковий характер, тому з боку автора було б некоректним висмикувати із загального контексту чиюсь одну методичну розробку у вигляді посібника чи журналу наставника студентської групи й цитувати конкретних авторів, адже це може сприйнятись не лише критичним аналізом загального стану виховання студентської молоді у вітчизняній вищій школі, а й конкретною критикою певного ВНЗ та його представників. Коли сформована й запроваджена система, суб'єкти цієї системи стають її заручниками. За таких умов конкретна критика втрачає сенс, оскільки вона відволікає увагу від головного – критичного аналізу самої системи, що, власне, і є предметом дослідження.

Тому заглибимось у системний аналіз актуалізованої проблеми в тих межах, які можливі у форматі публікації. Традиційна педагогічна парадигма передбачає цільове покладання й керованість у вихованні. Стисло назвемо такі цільові покладання фронтальних виховних заходів, які нині проводяться у вітчизняних вищих навчальних закладах, коли за розкладом і відповідно до визначеної мети кожного заходу в особистість студента інструментально та рецептурно керованим у ручному режимі вихованням «вживлюються» моральність, патріотизм, відданість національним ідеалам, гордість за свою батьківщину, чесність, порядність, альтруїзм, активна громадянська позиція та національна самосвідомість, політична, правова та естетична культура, гідність, мужність, правосвідомість та законослухняність, дисциплінованість та відповідальність, працелюбність, господарність, екофілія, здоровий спосіб життя, повага до старших, почуття добра й краси, духовність, толерантність, державний оптимізм, професійна компетентність, критичне мислення, прихильність до загальнолюдсь-

ких цінностей та інші чесноти. Ті, хто на такі заходи потрапляють, перебувають у ролі слухачів чи глядачів: характер актуалізації їхньої особистості буде таким же, як на черговій лекції. Тож подібні заходи можна вважати виховними лише номінально.

Наявність таких тематичних планів виховних заходів з конкретною метою виховання вигідна адміністрації вищого навчального закладу. З одного боку, є чим звітувати перед представниками вищих інстанцій та демонструвати системну виховну роботу перед колегами з інших ВНЗ та установ; з іншого – і це чи не найголовніше – таким штибом створюється можливість знаходити крайнього й відповідального за відхилення в поведінці студента, яка розцінюється як невихованість. Наявність функціонерів, відповідальних за виховання студентів, знімає цю відповідальність з усіх інших суб'єктів реального виховного впливу, починаючи з ректора й закінчуючи рядовим технічним працівником ВНЗ. Зняття відповідальності за виховання студентської молоді дає можливість решті викладачів не лише усунутись від питань і проблем виховання, а й не дбати про власну поведінку, стиль і спосіб життя та про міжособистісні взаємини як з колегами, так і зі студентами, хоча саме це й справляє вирішальний виховний вплив на особистість студента. Як кажуть у народі – з ким поведешся, від того й наберешся.

Так зване виховальне навчання як один із концептів педагогіки є зручним способом позначати виховну роботу у вищому навчальному закладі, що дає можливість реально нехтувати нею. Можна під час лекції або іншого заняття висловити декілька сентенцій студентам чи взагалі витратити аудиторний час на моралізаторство і вважати це вихованням. Але чи є сенс у менторських настановах, не підкріплених власним прикладом викладача, адміністратора чи інших працівників закладу освіти, які вдаються до такого виховання через повчання. І основне – студентська молодь не бачить прикладів для наслідування в суспільному контексті, зокрема від тих, хто реально робить політику в державі й визначально впливає на об'єктивацію соціальної дійсності, хто детермінує решту суспільних реалій. Від тих, кого в суспільстві (конкретному соціальному середовищі) вважають можновладцями, а церковні служителі називають сильними світу цього й прагнуть нівелювати їхній цинізм християнською етикою. Адже можновладці покладають відповідальність за мораль і виховання зростаючих поколінь у суспільстві на сім'ю, школу, вищу школу, церкву та інші соціальні інститути й служби, нічого не змінюючи у власній поведінці, стилі та способі життя.

Соціальна дійсність підтверджує правомірність висловлених вище тверджень. Якби одними лише гуманітарними знаннями та християнською етикою можна було радикально поліпшити суспільне середовище та суспільні відносини, ми стали б свідками позитивних тенденцій. Зокрема, у гуманітарних вищих навчальних закладах було б значно менше соціальних девіацій і відчутно вищий рівень вихованості студентів, ніж це має місце в технічних і технологічних ВНЗ, де гуманітарна складова значно менша. Однак разючих відмінностей не спостерігається.

Асоціальні явища й відхилення в поведінці студентів є однаковою проблемою як для гуманітарних, так і негуманітарних закладів освіти. Ідеально вихованими мали б бути студенти педагогічних спеціальностей, адже вони найкраще, порівняно з іншими студентами, володіють теорією виховання. А педагоги за освітою і науковими ступенями були б взірцем вихованості, толерантності та культури міжособистісних взаємовідносин. Оскільки такого результату не спостерігається, це свідчить про недієвість чи низьку ефективність навчального виховання й підтверджує некоректність тлумачення виховання як складової навчання. Виховання особистості людини як в просторі, так і часі розгортається далеко за межами навчання.

Зацикленість у межах чи рамках педагогіки не дає змоги системно підійти як до дослідження всього комплексу проблем вищої освіти, так і до їхнього адекватного практичного розв'язання. Як інші науки не можуть підмінити педагогіку, так педагогіка не може дати адекватних відповідей та рішень на питання й проблеми, які перебувають за межами її предметного поля. Але доти, доки педагогіка декларує готовність давати відповіді на будь-які виклики, що постають в освітньому просторі, у суспільстві виникатимуть ілюзії щодо педагогічного інструментарію як панацеї від усіх суспільних проблем і негараздів. На підставі таких ілюзій у суспільній свідомості формується відповідальність, що покладається на педагогіку й педагогів, не лише за знання, уміння й навички, якими мають володіти громадяни соціуму, а й за їхню вихованість, моральність, патріотизм, загальнолюдські цінності, котрі їм належить сповідувати.

Тим, хто має вирішальний вплив на об'єктивацію соціальної дійсності, яка може нанівець зводити всі зусилля як теоретиків, так і практиків педагогіки від дошкільного рівня до вищої школи, вигідно підтримувати в суспільній свідомості такі ілюзії та соціальні очікування. Адже цим зберігається можливість перекласти на «стрілочників» власну провину перед народом, суспільством, окремим

колективом чи соціальним середовищем, на які поширюється їхній негативний, антипедагогічний вплив. Педагогіка вочевидь стала заручницею власних амбіцій як у теорії, так і в суспільній практиці.

Переходячи до з'ясування шостого питання (визначення шляхів розширення меж осягнення особистості студента та можливостей впливу на її розвиток), зазначимо, що виявлення способів розширення меж осягнення особистості студента та можливостей впливу на її розвиток спонукає, спираючись на філософію людиноцентризму[237] та здійснений аналіз, не вступати в суперечність із педагогікою. Необхідно вийти за межі її предметного поля – як із своєрідного полону обмеженої теоретичної свідомості – й вибудовувати системний підхід у форматі предметного поля соціальної філософії, оскільки філософія освіти також занадто вузька наука, аби осягнути проблематику розвитку особистості, яка транзитом проходить крізь соціокультурне середовище вищої школи. Це надасть змогу інтегрувати теоретичні й практичні надбання не лише педагогіки, психології, соціології, філософії освіти, а й інших наук, бачити й тримати в полі зору проблеми розвитку особистості студента не у вузьких рамках навчального процесу, а в суспільному і загальноцивілізаційному контекстах.

Розширення меж бачення й осягнення особистості мають стати запорукою зміни філософії діяльності вищої школи як соціального інституту, що передбачає насамперед наявність академічних свобод і можливостей для вільного виявлення й розвитку особистості не лише студента, а й викладача як основного суб'єкта взаємодії. Концептуально ця філософія має вибудовуватися з огляду на цілісність, автономію та свободу вибору особистості. Те, що соціокультурне середовище ВНЗ не осягає особистості студента, яка

---

[237] «Філософія людиноцентризму не є спеціальною дисципліною, яка повинна замінити традиційне освітнє знання. Її завдання – розв'язувати проблеми, які не вкладаються в парадигму педагогічної науки і потребують філософського аналізу. Аналіз із позицій людиноцентризму у сфері освіти повинен існувати не замість теоретико-педагогічного (спеціально-наукового), а поряд з ним. Цей взаємозв'язок рельєфно простежується у вирішенні головного завдання всього освітянського процесу – людини. Кожен об'єкт/суб'єкт навчання – як у школі, так і в університеті, повинен прагнути стати творчою особистістю. Необхідною умовою є нерозривність зв'язку креативної діяльності й активності суб'єкта, спрямованої на перетворення світу. Тут і виявляє себе одвічна проблема «душі» і «духу», яку сьогодні можна визначити як дискусію про роль і призначення інтелігенції». Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – 2-ге вид. – К. : Т-во «Знання» України, 2010. – С. 458.

підпадає під негативний вплив зовнішніх чинників, не означає, що треба йти шляхом тотального контролю, табу і т. ін. Це шлях у нікуди. Заборонений плід завжди здаватиметься солодким. Однак постійне частування гірким плодом може увійти в звичку, притлумити смаки й стати нормою. Щоб цинізм, соціальний бруд і брутальність не ставали нормою, потрібна альтернатива, в якій студенти могли б відчувати себе людьми і з цих позицій їм самим ставало б гидко від негативізму соціального середовища.

Такою альтернативою може стати соціокультурне середовище конкретного вищого навчального закладу. Щоб це відбулося, треба вийти з традиційної парадигми і, крім навчального процесу, тримати в полі зору все соціокультурне середовище ВНЗ. Тоді стане зрозуміло, що у вітчизняних ВНЗ більшість студентів за межами аудиторних занять перебувають у стані ентропії, тобто їхні особистості не знаходять конструктивної актуалізації, а енергія особистісного потенціалу розсіюється на дрібниці. Тому потрібно актуалізувати системний підхід до управління соціокультурним середовищем ВНЗ, який має опосередкувати вплив на розвиток особистості студента й надати змогу відійти від ручного управління цим процесом з позицій авторитарної педагогіки.

Продуктивними мали б бути такі концепти педагогіки, як «виховне середовище» та «виховальні відносини». Адже саме через соціальне середовище і відносини в ньому демонструються норми й цінності, які реально сповідуються, а не лише проповідуються. Але їх неможливо створити штучно якимись способами й прийомами, зокрема педагогічними.

По-перше, вищий навчальний заклад – не дитячий садок, а студенти – не маленькі діти, яких можна виховувати ігровими методами. Навіть дітлахи нині не ізольовані від суспільного й загальноцивілізаційного контексту – особливо від глобального інформаційного простору. Тому сімейна й дошкільна педагогіка стає все менш спроможною нівелювати негативний виховний вплив зовнішнього соціокультурного середовища на дітей.

По-друге, виховне середовище – це соціальне середовище, що залежить від суспільних відносин як визначально виховних чинників для суб’єктів, котрі в них перебувають. Аби соціальне середовище й суспільні відносини змінити на краще, треба вийти далеко за межі педагогіки й зайти в предметне поле, спільним знаменником якого є філософія, оскільки будь-яка інша наука теж обмежена своїм предметом, аби осягнути соціальне буття на системному рівні.

Соціокультурне середовище вищого навчального закладу хоч і неможливо відгородити «китайською стіною» від негативного впливу суспільного контексту, але воно – на відміну від освітніх закладів нижчих рівнів – має потужний потенціал, щоб до певної міри нівелювати негативізм зовнішніх чинників. У цьому сенсі може продуктивно спрацювати такий концепт, як «університетський дух», який асоціюється із духовністю та академічними свободами класичних університетів[238].

4.2. Фундаментальність підготовки фахівців як інституційна засада суспільної місії і ролі вищої школи

Динаміка в суспільстві, що модернізується, настільки стрімка, особливо в секторах його економіки, що рецептурне навчання студентів до вимог завтрашнього дня, навіть за умов більш-менш адекватного їх прогнозування з позицій вищого навчального закладу, не може розглядатись як перспективний підхід у розв'язанні цієї проблеми вищої освіти.

В епоху постіндустріальних, інформаційних суспільств, які, власне, і визначають вектори глобалізації у світовому співтоваристві, коли швидкий науково-технічний прогрес і прискорення зростання інформації залишає людству зовсім мало шансів успішно опанувати цей процес, вища школа практично вичерпала ліміт екстенсивного шляху формування змістовної складової навчального процесу. Ще два-три десятка років назад, в умовах індустріального суспільства за «залізною завісою», коли образ постіндустріального суспільства в

[238] «Демократія – ранкова зірка людської цивілізації. Вона омріювалась і оспівувалась віками, однак лише на рубежі нинішніх століть стає більш-менш зрозумілою реальністю світового масштабу. Демократія змінює стиль життя, поведінку й самопочуття людини і суспільства. Жити в умовах демократії не просто. Цього потрібно вчитися. І освіта має стати своєрідним культурним полем навчання демократії, формування громадянських пріоритетів, яких повинен дотримуватись кожен, хто робить крок у XXI століття. Змістовою лінією демократичної освіти є фундаментальні цінності, організаційною – вміння і потреба вибирати, внутрішнім стрижнем – здатність і сміливість користуватись власним розумом. Освіта XXI століття має бути демократичною і за змістом, і за формами її організації. Ми ж з вами повинні бути не лише готовими до демократичних нововведень, але прискорювати процес їх впровадження в практику.» Андрущенко В. П. Роздуми про освіту : статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2004. – С. 326–327.

суспільній свідомості формувався через призму діючої ідеологічної доктрини й посилення потреби в розгортанні системи неперервної освіти сприймалось у вітчизняних освітянських колах більш гіпотетично, ніж реально, можливою була б дискусія навколо дилеми, до необхідності розв'язання якої підійшла сьогодні наша вища школа, а саме: продовжувати з прискоренням насичувати інформацією навчальний процес чи змістити акценти на його методологічне посилення, концентруючи увагу на ядрі знань у межах окремих спеціальностей. Нині цілком очевидним є те, що нераціонально витрачати час на викладання, засвоєння й контроль за опануванням інформації, яка морально старіє ще до завершення навчання студента у вищому навчальному закладі.

Логічним висновком цієї очевидності є часові та просторові критерії щодо ядра знань, які має опанувати студент за роки навчання у ВНЗ. Мінімальний термін життя таких знань має визначатись періодом, що охоплює час, який залишився з моменту отримання знань студентом до завершення його навчання у ВНЗ та необхідний час на його роботу як фахівця в статусі молодого спеціаліста. Максимальний термін існування здобутих знань, що продуктивно можуть використовуватись випускником ВНЗ у своїй фаховій діяльності, багато в чому визначається їхньою фундаментальністю, яка й має бути наслідком методологічного посилення навчального процесу. Значущість цього посилення стає зримою через просторові критерії знань, що визначаються їхньою системністю в обсягах навчальних дисциплін та на міждисциплінарному рівні, тобто в межах окремої спеціальності.

Безумовним висновком такої очевидності є безальтернативність безперервної освіти, що передбачає постійне навчання та підвищення професійного рівня тих, хто хоче уникнути некваліфікованої роботи й прагне отримати вищу освіту та потім рухатись по життю в одному темпоритмі з науково-технічним прогресом галузі, де розгортається його трудова діяльність, оскільки вищий навчальний заклад апріорі не в змозі озброїти студента на весь період цієї діяльності необхідними знаннями.

Безперервна освіта, що на рівні масової свідомості сприймається як феномен сучасного цивілізаційного розвитку людства, об'єктивно актуалізується як модус цивілізації, яка ввійшла в ноосферу, створивши її. Адже без набуття стійкої властивості бути адекватною всьому рукотворному буттю, яке вже з'явилось у результаті науково-технічного прогресу, що має тенденцію до прискорення, сучасна

цивілізація буде неспроможною не лише забезпечити свій подальший поступ, але й статус-кво в умовах ноосфери.

Розгляд вищого навчального закладу в контексті безперервної освіти спонукає нас передусім визначитись з розумінням постановки питання в такому ракурсі. На наш погляд, безперервну освіту можна розглядати як загальний освітній простір, у якому функціонують різні за своїм призначенням освітні заклади, і як освітній процес, до якого має залучатися людина протягом свого життєвого циклу, щоб бути адекватною темпоритму науково-технічного прогресу галузі, де розгортається її певна фахова діяльність. Саме тому вищий навчальний заклад можна розглядати, з одного боку, в контексті мережі інших освітніх закладів, які не ототожнюються з вищою школою як соціальним інститутом, а з іншого – у контексті освітнього процесу, який для людини має свій початок до вступу її в конкретний вищий навчальний заклад та продовження після завершення навчання в ньому.

Філософія освітньої стратегії вищої освіти, на наше глибоке переконання, концептуально залежить від самовизначення вищої школи саме в контексті безперервної освіти. У свою чергу обрана освітня стратегія має забезпечити вищій школі в майбутньому або збереження та зміцнення її суспільного статусу як незамінного соціального інституту, що має свої безальтернативні місце й роль в освітньому просторі та суспільстві чи, навпаки, привести її до знеособлення й поступового розчинення в контексті безперервної освіти.

Але сучасний цивілізаційний розвиток характеризується не тільки прискореним науково-технічним прогресом, а й динамікою суспільного розвитку в цілому, що вимагає від особистості протягом свого активного життєвого циклу уміння засвоювати нове, неодноразово вносити адекватні корективи у свій світогляд, поведінку тощо. В умовах суспільства, що модернізується, такі корективи мають радикальний характер.

Виходячи з очевидної необхідності неперервної освіти як запоруки успішного життя кожного громадянина в сучасній Україні та ефективного її суспільного розвитку як незалежної, демократичної держави, що інтегрується в цивілізоване світове співтовариство, ми маємо дати відповідь на ключове питання: «Якою має бути особистість громадянина, щоб він міг успішно користуватись послугами системи безперервної освіти?» Особистість такого громадянина повинна мати можливості для адаптації, становлення й розвитку в динамічному суспільстві через вміння самоактуалізації, самоосвіти й самовиховання

до своєї самореалізації. Така відповідь, на наш погляд, хоча й є узагальненою, але достатньо зрозуміла і в цьому разі не потребує додаткових обґрунтувань.

Яким чином і за яких обставин може відбутись така особистість – це питання, власне, й складає суть однієї з основних освітянських проблем, що завжди буде актуальною, оскільки розвиток особистості взаємно детермінований із суспільним розвитком. Зазначена проблема потребує різнобічних досліджень з позицій системного підходу.

Відправним моментом у цьому з'ясуванні є розуміння того, що вищий навчальний заклад хоча й посідає центральне місце, але перебуває у контексті неперервної освіти і як процесу, і як системи, а не навпаки. Звідси актуалізується проблема, як йому не лише не випасти з цього контексту, а й зберегти за собою те ключове місце як у системі освіти, так й у цивілізаційному розвитку взагалі, що утверджено та інституційовано багатовіковою діяльністю вищої школи. Це застереження актуалізується в контексті світової трансформації класичних університетів, яка розглядалась у першому розділі. Результат розв'язання цього завдання залежить від позиції самого вищого навчального закладу, яку він займе в сучасному освітянському просторі у відношенні до безперервної освіти як процесу. Очевидні принаймні три основних варіанти такої позиції і відповідні цьому наслідки.

Варіант перший: ВНЗ змирився із ситуацією, що необхідні конкретні для фахової діяльності своїх випускників знання не наздогнати, й перекладає розв'язання цієї проблеми на післядипломну освіту, при цьому не вносить кардинальних змін у свою освітню діяльність.

У другому варіанті можна розглядати таку позицію, коли ВНЗ усвідомлює, наскільки загрозливою для нього є така ситуація – випускати фахівців, яким буквально за порогом освітнього закладу вже треба доучуватися й переучуватися, і він докладає максимальних зусиль для розв'язання цієї проблеми шляхом внесення кардинальних змін у свою діяльність, але в межах традиційних освітніх парадигм і концепцій вищої школи.

Третій варіант передбачає прагнення вищого навчального закладу критично переосмислити не лише свою діяльність, а й весь освітній простір на тлі сучасного суспільного розвитку, в контексті якого він перебуває. У результаті цього визначити суто свою сучасну освітню місію, яка не може бути повністю перебраною на себе іншими інституціями й без виконання якої не може бути успішною вся система

освіти. Ця позиція вимагає не тільки критичного перегляду традиційних освітніх парадигм і концепцій, а й, можливо, необхідності виходу за їхні межі. Але саме така позиція створює можливості для ВНЗ не розпорошувати свій потенціал, а концентрувати свою діяльність на розв'язанні тих задач, які дадуть змогу йому не тільки відстояти своє місце в освітньому просторі, що модернізується, а й бути визначальною ланкою в загальному контексті освіти.

Саме з цих можливих позицій проглядаються витоки трьох різновидів освітніх філософій, домінування кожної з яких у суспільній свідомості освітянських колективів ВНЗ і може зумовлювати їхню діяльність, яка може бути приреченою на відставання чи навздогін або спрямованою на випередження суспільного розвитку. Що це саме так, спробуємо з'ясувати нижче.

Теза – те, чому не навчили студента у вищому навчальному закладі, довчить його потім самостійне життя, сьогодні не тільки задає низьку життєву траєкторію випускникам вишу, який керується нею, а й залишає мало шансів такому освітньому закладу вижити в умовах зростаючої конкуренції на ринку освітніх послуг, яка посилюється демографічним спадом, що має стійку тенденцію. ВНЗ з такою позицією й життєвою філософією приречений бути аутсайдером не лише в системі вищої освіти. Він неконкурентоспроможний у змаганні з суб'єктами післядипломної освіти, особливо тими, що функціонують безпосередньо у виробничих структурах. Адже і в попередні періоди, коли науково-технічний прогрес ще не набув такого прискорення, новітня технічна, технологічна інформація, максимально адаптована до практичної діяльності, з певним запізненням потрапляла в студентську аудиторію, а зараз і поготів.

А тепер узагальнено з'ясуємо, які можливості підвищити результативність своєї освітньої діяльності з'являються в тих вищих навчальних закладів, які прагнуть це зробити традиційними шляхами, і чому такий підхід прирікає їхню діяльність на вічний навздогін суспільного розвитку.

Традиційно наша вища школа орієнтує студента не на здобуття, а на отримання знань через викладача. Актуалізація цих знань студентом за період навчання у ВНЗ доволі обмежена й здійснюється переважно лише репродуктивним способом під час контролю за їх засвоєнням. Студенту в просторі організованої діяльності вищого навчального закладу відводиться більше роль об'єкта, аніж суб'єкта освітнього процесу. Це зумовлює під час перебування в такому просторі переважно безініціативний, тобто пасивний стан його

особистості. За межами цього простору, де студент може виступати рівноправним суб'єктом соціальної взаємодії і тим самим актуалізувати свою особистість, соціальне середовище переважно аморфне й спричинює швидше ентропію, тобто розсіювання енергії особистісного потенціалу студента, аніж сприяє його конструктивній самореалізації і розвитку. Це концептуальне сучасне «прокрустове ложе» нашої вищої освіти (на жаль, не єдине), в якому проблематично розміститись багатьом інноваціям, що покликані адаптувати вищу школу до вимог сучасності.

З огляду лише на цю проблему нескладно змоделювати основні перешкоди, які гальмують осучаснення знань, з якими дипломований фахівець має йти з ВНЗ у самостійне життя й бути конкурентоспроможним на ринку праці, що й є узагальнювальним зворотним зв'язком, через який дається суспільна оцінка тому освітньому закладу, що підготував спеціаліста.

У студента на шляху до знань стоїть викладач, який для нього може бути значущим як основний суб'єкт соціальної взаємодії у цьому відношенні і як носій мінімум трьох таких основних складових, а саме: актуальних систематизованих фундаментальних знань певних навчальних дисциплін як підсистем знань всього фаху і набутих дидактичних можливостей у їх поданні; високої моралі, сучасних культурних і життєвих цінностей, суспільних норм тощо; неактуальних знань, цінностей, норм, поглядів, можливо, навіть аморальних принципів і орієнтацій та інших небажаних для поширення в студентському середовищі властивостей своєї особистості. У традиціях нашої вищої школи залучення студента до новітніх знань здійснюється не безпосередньо, а переважно опосередковано, через особистість викладача, тобто після того як останній осучаснить свої знання.

З таким твердженням ми маємо погоджуватись навіть за тих умов, коли взяти до уваги, що в процесі навчання студент може долучатись самостійно до тих джерел, які дадуть йому більш сучасні знання, ніж ті, які дає безпосередньо викладач, і ті джерела, до яких він апелює чи відсилає студентів для самостійного опрацювання, якщо актуалізація знань студента обмежуватиметься контролем за їх засвоєнням лише з боку викладача. Адже викладач може контролювати тільки ті знання, якими сам володіє, а неактуалізовані знання швидше забуваються. Пролонгованість опанування студентом сучасних знань за таких умов очевидна навіть при поверхневому аналізі цієї проблеми. Але для того щоб з'ясувати можливості скорочення розриву в часі між появою сучасних знань, необхідних для майбутньої професійної діяльності

студента, і опануванням їх студентом у традиційному навчальному процесі ВНЗ, потрібно зробити більш поглиблений аналіз цього питання з позицій системного підходу.

Саме просторові критерії ядра знань, якими має оволодіти студент для власної майбутньої фахової діяльності, і дають змогу здійснити такий підхід. На цьому етапі дослідження визначеної проблеми під ядром знань ми розуміємо той мінімально необхідний обсяг актуальних знань, що дає змогу утворювати систему змісту фахової підготовки в межах конкретної спеціальності, та її підсистеми знань в рамках окремих навчальних дисциплін, які відповідають вимогам майбутньої фахової діяльності в умовах динамічного ринку праці та суспільного розвитку. За такого загального тлумачення ядра знань є потреба в деяких уточненнях, щоб запобігти розбіжностям у його сприйнятті, які можуть при цьому виникнути.

Мінімум необхідних актуальних знань як за обсягом, так і їхньою структурою можна визначити тією межею, за якою утворення системи знань за фахом чи окремою навчальною дисципліною стає проблематичним або взагалі унеможливлюється.

Максимум актуальних знань, які може трансформувати ВНЗ з певної фахової підготовки в сучасних умовах цивілізаційного розвитку обмежується не скільки їхньою наявністю, як відведеним часом для навчання та можливостями конкретного студента в їх опануванні.

З огляду саме на ці обмеження, краще розкривається суть проблеми актуалізації знань і вилучення зайвої інформації в навчальному процесі. Під актуальними знаннями ми розуміємо, передусім, ті, без яких неможлива система знань, що складає зміст певного фаху, навіть якщо вони не мають суто прикладного використання в професійній діяльності за цим фахом, та ті знання, які будуть безпосередньо запитаними майбутньою фаховою діяльністю, хоча певна частина їх і не матиме такого системоутворювального значення.

У першій категорії актуальних знань проглядається фундаментальна, відносно постійна, а в другій – прикладна й явно перемінна змістовна складова навчального процесу. Тут варто зробити ще один принциповий наголос стосовно того, що в цьому контексті під фундаментальними знаннями ми розуміємо не тільки знання із загальноосвітніх та загальнопрофесійних дисциплін, а й теоретичні засади спеціальних фахових дисциплін, завдяки яким вони й виокремились та інституціювались у самостійні навчальні предмети. У зв’язку з тим, що термін навчання у вищих навчальних закладах не збільшується, а обсяги актуальних знань постійно зростають, в

контексті оновлення змісту навчального процесу, адекватного науково-технічному прогресу, більш загострено поставатиме проблема ієрархізації актуальних знань. Адже з того, що потрібно для студента як майбутнього фахівця, необхідно щоразу визначати найголовніше, щоб розташувати основний зміст його підготовки між з'ясованими вище мінімумом та максимумом цих знань.

Логіка раціоналізації змісту навчального процесу підказує, що при розв'язанні цієї проблеми, передусім, мають відсікатися неактуальні знання, тобто застарілі. У межах можливого максимуму актуальних знань за умов альтернативи пріоритет має залишатись за фундаментальними, системоутворювальними, структуруючими знаннями. У іншому разі конкретні актуальні знання, що витісняють фундаментальні як своє опертя, провалюватимуться або зависатимуть. Коли ж виникає подібна альтернатива в середовищі актуальних конкретних знань, зрозуміло, що перевага має надаватись, передусім, більш значущим і новітнім знанням.

Відтак, у нашому дискурсі ми підійшли до того етапу, коли окреслено очевидною постає проблема формування ядра знань певного фаху й збереження його від розмивання й розчинення в застарілій, неактуальній і другорядній інформації під час навчального процесу. Не має бути розбіжностей і в розумінні того, що більш загостреною ця проблема є для технічних і технологічних спеціальностей. Але, якщо вдатися до метафори, загроза «втоплення» в зайвій інформації існує не тільки для ядра знань певного фаху, а й для самої особистості студента, що поки не є таким очевидним на цьому етапі дискурсу.

У підсумку нас має цікавити система знань за певним фахом не в навчальному плані спеціальності, типових і робочих програмах навчальних дисциплін, базових підручниках і навчальних посібниках, конспектах лекцій викладачів та їхніх методичних розробках. Не під час подання, сприйняття, засвоєння і навіть контролю цих знань. А в конкретній особистості студента, як системно опановані ним знання готові для активного використання у своїй фаховій діяльності. Але кінцевий етап зосередження знань за певним фахом як своєрідна результуюча навчального процесу неможливий без двох попередніх. І саме погляд через ці три етапи перебування фахових знань дає змогу з'ясувати можливі проблеми утримання їх у системі.

Перший етап ми маємо характеризувати як перебування знань у потенційності або в статиці, другий – у процесуальності або в динаміці, а третій – у реальності, тобто в пам'яті й свідомості особистості студента, який ними опанував. У традиціях вищої школи

перший етап, тобто формування змісту фахової підготовки як певної системи знань здійснюється без відома, участі студента й без реальної орієнтації на когнітивні можливості його особистості. На другому етапі, коли здійснюється викладання, засвоєння знань і контроль за цим, основними фігурантами цього процесу виступають викладач і студент, причому їхня взаємодія вибудовується переважно на засадах суб'єкт-об'єктних стосунків, де студенту заздалегідь уготована пасивна, а не активна роль. Заключний або третій етап – систематизація отриманих знань з окремих навчальних дисциплін в межах свого фаху – віддається на відкуп особистості студента.

Знання в потенційності (статиці) структуруються як певна система на основі стандартів освіти, навчального плану спеціальності, типових і робочих програм навчальних дисциплін, що до нього включені. Далі основний зміст системи знань за певним фахом розгортається в підручниках і навчальних посібниках. Зміст підручника, навчального посібника у вимірах всіх необхідних вимог, що до них пред'являються, слід розглядати, передусім, як якісний елемент системи актуальних знань за певним фахом, що безпосередньо залежить від рівня компетентності й сумлінності його авторів.

Зупинимось на проблемі прискорення осучаснення знань на етапі розгортання їх у статиці в сучасних умовах вищої школи, зробимо деякі узагальнення та розставимо певні акценти. Нагадаємо основних носіїв у системі знань за певним фахом, які розгортаються в статиці на основі відповідних навчальних планів та програм за критерієм наростання їхніх потенційних можливостей вміщувати в собі більш сучасні знання, а саме: підручники, навчальні посібники, методичні розробки та рекомендації, електронні підручники та лекції, електронні навчальні курси, новітні наукові публікації, викладачі, науковці.

Як видно з наведеного вище ієрархічного ряду, найбільш свіжими знаннями потенційно спроможні володіти наукові працівники. Але якщо вони не є викладачами тієї навчальної дисципліни, у просторі якої пролягають їхні наукові інтереси та здійснюються дослідження, то можуть виникати проблеми дидактичного характеру під час трансформації цих знань студентам у контексті програмного навчального матеріалу як системи. Досвід підтверджує, що не всі успішні науковці здатні стати успішними викладачами. Це приблизно так, як і в спорті – не кожен видатний спортсмен здатен стати навіть посереднім тренером зі свого виду спорту. Зрозуміло, що оптимальним

варіантом є, коли викладач своєї навчальної дисципліни паралельно занурений і в її наукову проблематику як дослідник.

Найбільш консервативними носіями знань є традиційні підручники та навчальні посібники. Тому концептуальною вимогою до змісту підручника, яка має бути і його основною властивістю поряд з його високими дидактичними можливостями, слід вважати фундаментальність знань, які у ньому розгортаються. Розміщення в підручнику конкретних знань та інформації, які потенційно здатні до швидкого старіння, втрати своєї актуальності, може бути виправданим лише дидактичною необхідністю в посиленні й розкритті змісту фундаментального програмного навчального матеріалу, що в ньому викладається.

Необхідність фундаментальності знань у підручнику логічно обґрунтовується простим розрахунком за формулою:

$Т_{акт.зн.підр.} = Т_{пвп} + Т_{кп} + Т_{н} + Т_{мс}$, де

$Т_{акт.зн.підр.}$ – необхідний термін актуальності знань, що розгортаються як системні знання з певної навчальної дисципліни в підручнику;

$Т_{пвп}$ – загальний термін підготовки рукопису, експертизи, рекомендації до видання, публікація підручника;

$Т_{кп}$ – орієнтовний термін користування підручником;

$Т_{н}$ – термін навчання, що залишився до випуску після вивчення певної навчальної дисципліни за цим підручником;

$Т_{мс}$ – нормативний термін роботи випускника в статусі молодого спеціаліста до першого підвищення кваліфікації.

Отже, якщо взяти до розрахунку терміни підготовки та видання підручника – 1,5-2 роки, користування ним – 4, роботи випускника до першого післядипломного підвищення кваліфікації – 3 роки, то необхідний термін збереження актуальності знань у підручнику, який призначений для студентів 1 курсу має бути в межах 12 років, 2 курсу – 11, 3 курсу – 10, 4 курсу – 9 і 5 року навчання – 8 років. Але якщо терміни підготовки, видання підручника, користування ним збільшуватимуться, що цілком ймовірно, то й вимоги до фундаментальності знань, які закріплюються в такому підручнику, мають підвищуватися. Підручник має бути фундаментом і структурою, на яких базуються й нарощуються актуальні конкретні знання та інформація, отримані студентом з більш оперативних джерел.

Комп’ютеризація освітянської діяльності, запровадження інформаційних технологій у навчальний процес з кожним роком розширюють можливості вищих навчальних закладів у нарощуванні таких оперативних джерел інформації, які дають змогу синхронізувати

осучаснення актуальних знань в межах поточного навчального року, але в дидактичному відношенні їх не можна розглядати як повноцінну альтернативу фундаментальним підручникам.

Здійснений аналіз розгортання системи знань за певним фахом у статиці дає змогу системно бачити й тримати в полі зору основні структурні елементи, їхні взаємозв'язки та потенційні впливи й у динаміці навчального процесу. Але вже на етапі розгортання системи фахових знань у статиці стає зрозумілим, що вищому навчальному закладу традиційними підходами проблематично забезпечити осучаснення змісту фахової підготовки адекватно науково-технічному прогресу та суспільному розвитку.

З одного боку, відставання в озброєнні студентів актуальними знаннями об'єктивно зумовлено терміном їхнього навчання, який в епоху інформаційних суспільств стає все значущішим у співвідношенні до періоду оновлення знань, що накопичує людство, і який має стійку тенденцію до скорочення, а от термін навчання у вищому навчальному закладі, залишаючись незмінним, потенційно зорієнтований на продовження.

З іншого боку, реальне, а не віртуальне осучаснення знань визначально залежить від викладачів вищого навчального закладу, їхнього особистісного потенціалу, ставлення до виконання своєї місії, умов для її реалізації, які є в суспільстві, так і безпосередньо в соціокультурному середовищі ВНЗ. Аналіз основних чинників, які значуще впливають на науково-педагогічний потенціал сучасної вітчизняної вищої школи, не дає підстав сподіватись на результуючу їхнього впливу як сприятливого для успішного перебігу цієї визначальної складової основної діяльності вищого навчального закладу.

Незважаючи на доволі широкі можливості формалізації процесу розгортання системи фахових знань у статиці як необхідної умови для здійснення адміністративного контролю за змістом знань, менеджмент ВНЗ доволі обмежений в ефективному управлінні цим процесом. Система знань певного фаху тільки за формальними критеріями створюється під керівництвом зовнішнього суб'єкта, а по суті свого змісту ця система самостійно вибудовується шляхом саморозгортання знань окремих навчальних дисциплін як її підсистем. І оскільки апріорі не існує суб'єкта, який володів би змістом усіх навчальних дисциплін певного фаху в тих обсягах знань, якими володіють викладачі цих навчальних предметів, некоректно сподіватись на успішне розв'язання цієї проблеми методами лінійного, а тим більше безпосереднього, так званого «ручного» управління.

Тим паче некоректно ставити таку задачу в процесах трансформування та засвоєння знань. З чим викладач йде до студентів, з якими знаннями, життєвими цінностями, поглядами, установками, залежить безпосередньо від самого викладача, його покликання, совісті, сумління, службової етики, наявного професійного, загальнокультурного, в цілому особистісного потенціалу, інших чинників, які формують внутрішньо детермінований мотиваційний механізм професійної діяльності його особистості.

Тому не можна нехтувати умовами середовища, де перебуває викладач вищої школи, від яких він залежний і які значуще можуть мотивувати його ставлення до виконання своїх службових обов'язків, що можуть бути суперечними не тільки з вимогами професіоналізму, а йти врозріз зі службовою етикою і, що найстрашніше, руйнувати моральні імперативи в його особистості. Власне, в цьому контексті очевидним є концептуальний висновок, що зусилля менеджменту вищої школи мають спрямовуватись передусім на усунення або можливу мінімізацію в соціокультурному середовищі факторів такого негативного впливу на особистість викладача, а потім на санкціонування відхилень у його службовій діяльності. Ці аспекти досліджуваної проблеми висвітлюються в наступних підрозділах.

А зараз підіб'ємо певні підсумки щодо значущості фундаментальності підготовки фахівців у вищій школі. Попереднє обґрунтування цієї значущості було зроблено в першому розділі при осмисленні місії вищої школи.

У результаті посилення фундаментальності змісту підготовки фахівців вищий навчальний заклад у сучасних динамічних умовах модернізації українського суспільства має бути зорієнтованим на таке навчання студента, яке дало б змогу йому сформувати у своїй особистості, передусім, фундаментальні основи системно структурованих знань за певним фахом і набути здатності самостійного пошуку новітніх конкретних актуальних знань, максимально адаптованих до вимог своєї професійної діяльності.

Фундаментальність навчального процесу у вищому навчальному закладі слід розглядати як вічний пріоритет. По-перше, з метою формування базису чи своєрідного опертя в особистості майбутнього фахівця для ефективного опанування ним конкретними прикладними знаннями, що постійно оновлюються. По-друге, як засадну умову, що виправдовує особливий та безальтернативний статус ВНЗ у контексті сучасного та майбутнього цивілізаційного освітнього простору. Відмова чи втрата цього пріоритету неминуче приведе вищу школу до

її знеособлення й розчинення в освітньому просторі, що зробить останній аморфним, стихійним, невизначеним, схильним до вульгарного спрощення й примітивізації.

Адже вже нині у світі є професії, де цикл оновлення знань коротший за період навчання студента у вищій школі. А це лише «перші ластівки» ноосферного життя людства, в яке воно так шалено поспішало протягом останніх століть, поставивши собі на службу знання та їхню силу в підкоренні природи до власних потреб. Людство, влаштувавши технократичний забіг, який зі старту, що був зроблений на зорі Нового часу та набув розбігу в епоху Просвітництва, виглядав як дистанція марафону, не сподівалось і тим паче не прогнозувало, що в наш вік він вимагатиме від людини спринтерської швидкості. І метафорично сприйматиметься спуртом до фінішу, за яким може чатувати... провалля буття, принаймні, для самої людини.

І це ми маємо сприймати як об'єктивний вияв ноосфери, яка не сприймає свого творця за повелителя, а тому не запитує людину, як їй розвиватись далі, а диктує свої умови й висуває вимоги щодо прискорення науково-технічного прогресу. Тому в майбутньому кількість професій з коротшим за студентське життя періодом оновлення знань постійно зростатиме. Апріорі це означає, що актуалізовану проблему довічним навчанням людини у вищому навчальному закладі не розв'язати.

Спираючись на такий беззаперечний постулат, можна логічно обґрунтувати і вибудувати освітню стратегію нашої вищої школи, яка б допомогла їй не лише зберегтися як соціальному інституту, що не має повноцінної альтернативи, бодай і в інформаційному суспільстві, а й внести відповідні корективи у своє самовизначення та місцезнаходження в контексті плюрального освітнього простору та безперервної освіти як системи й як процесу.

На наш погляд, в обґрунтуванні розбудови освітньої стратегії вищої школи логічно спочатку звернути увагу на брак системних складових, які суттєво послаблюють позиції вітчизняної освіти в прискоренні своєчасного оновлення знань і мають розглядатись як об'єктивні чинники.

Традиційно нашій вищій школі завжди бракувало тісної інтеграції з науково-дослідними установами та сучасним виробництвом. Ця системна вада в новітній період розвитку вітчизняної вищої освіти в умовах державної незалежності не послабилась, а суттєво посилилась. Якщо у вищих навчальних закладах, які прийшли з радянської доби, ця проблема розв'язувалась десятиліттями шляхом створення власних

науково-дослідних підрозділів та опорних для практики студентів виробництв, то легітимізована вища освіта, яка розгорнулась за останні два десятиліття на вітчизняних теренах у новостворених вищих навчальних закладах, ще більше віддалена як від передової науки, так і від сучасного виробництва.

Саме усвідомлення явної віддаленості чи навіть відірваності вищої школи від сучасної науки та новітніх виробництв, інноваційних технологій та практик виробничого характеру й наштовхує на певні сумніви, думки й роздуми стосовно відповідності діяльності вищих навчальних закладів вимогам сучасного цивілізаційного розвитку. А це є не чим іншим, як поштовхом чи містком до пошуку альтернатив вищій школі як соціальному інституту, яка у своєму традиційному функціонуванні може видаватись декому певним анахронізм, що не піддається реформуванню, а підлягає заміні.

Щоб убезпечитися від такого нищівного радикалізму у визначенні для вищої школи майбутнього, доцільно в цьому контексті зробити акцент на деяких концептуальних засадах, що, на наш погляд, є визначальними у визначенні філософії освітньої стратегії, а саме: методологічне посилення підготовки фахівців у вищій школі; фундаменталізація вищої освіти; актуалізація особистості студента через участь у реальній науково-дослідній роботі й практичній діяльності, які спонукають до самостійного пошуку й здобуття необхідних для цього знань; інтеграція вищої школи з науково-дослідними установами; плекання й розвиток науково-педагогічних шкіл; тісне співробітництво з профільними підприємствами та організаціями, в яких би студенти залучались до реальної практичної діяльності.

4.3. Системне оновлення змісту підготовки фахівців у вищій школі: управлінський аспект

З огляду на особливості та розбіжності в стані перебування й трансформації фахових знань як системи з’ясуємо можливості традиційними шляхами, методами, прийомами вищої освіти прискорити оновлення актуальних знань у навчальному процесі з певного фаху у відповідності із сучасною динамікою вимог ринку праці. Постановка такої задачі цілком правомірна, як і діяльність, що має бути спрямованою на її розв’язання.

Але невизначеність залишається в принципах і характері управління цією діяльністю, без якого неможливо досягти цієї дуже

важливої мети навчального процесу. Виходячи із взаємозалежності суб'єкта й об'єкта управління, постулюємо, що особливості управління зумовлюються специфікою підпорядкованої йому діяльності. Це дає підстави з'ясовувати сутність зазначеної проблеми через специфіку перебігу тієї діяльності, що забезпечує формування системи актуальних фахових знань, їхнє трансформування та опанування з необхідною умовою їхньої відповідності критерію системності як на рівні кожної навчальної дисципліни, так і в межах певного фаху, що передбачає побудову системи знань, взаємопов'язаних не тільки в просторі, а й у часі.

У цьому контексті важливо зробити акцент на принципових розбіжностях у характері й змісті управління вищим навчальним закладом як господарською організацією, що має підтримувати свою функціональну життєдіяльність і цілісність подібно до інших організацій, а також як специфічною освітньо-науковою установою, яка має свою унікальну суспільну місію, що не може бути в повній мірі та реалізованою будь-якою іншою організацією. Те, що належить робити господарській організації, відзначається лінійним, детермінованим, структурованим, чітко визначеним у просторі й часі перебігом її функціональних процесів, які потребують адекватних підходів і методів управління, що передбачають формалізацію, адміністрування, ієрархічність, субординацію, однозначність і визначеність команд та безумовність їх виконання.

Але стабільне функціонування ВНЗ як господарської організації ми маємо розглядати не як самоціль, а як необхідну передумову ефективного здійснення основної суспільної місії вищої школи, запорукою чого є налагодження творчих процесів науково-пошукової діяльності, навчання та виховання. Творчі процеси, як відомо, мають нелінійний перебіг. Тому застосування до них управління, яке за своїм характером і змістом має бути ефективним в господарських організаціях, може призводити до їхнього пригнічення, гальмування й навіть призупинення чи паралічу. У тому що це саме так, ми зможемо переконатись, висвітивши деякі перешкоди на шляху своєчасного оновлення змісту підготовки фахівців у нашій вищій школі, що мають концептуальний характер.

Основними у вищому навчальному закладі є навчальний, науковий і виховний процеси, які підпорядковані місії вищої школи та вирізняють його серед інших установ та організацій як самодостатню незамінну інституцію сучасного суспільства. Основна діяльність ВНЗ відрізняється, наприклад, від промислових конвеєрних найсучасніших

і надзвичайно складних виробництв нелінійним характером названих процесів, які мають свій сутнісний перебіг на особистісному рівні. Саме тому лежить на поверхні системна суперечність вищого навчального закладу між нелінійним характером основних процесів, що в ньому проходять, і лінійними підходами в управлінні ними.

Незважаючи на очевидність цієї суперечності, у практичній діяльності вищої школи й не тільки її формального менеджменту, а й у взаємодіях викладача й студента прямолінійні методи впливу на керовані об'єкти не тільки домінують, а на них концептуально робиться ставка. Завдяки цьому сформувався певний стереотип відносин між адміністраторами, науково-педагогічними працівниками й студентами, який, по суті, витісняє на периферію свідомості наявне теоретичне розуміння нелінійного перебігу тих процесів, у які вони залучені. А це в свою чергу перешкоджає їм зміщувати акценти у своїх діях з прямого втручання і «ручного управління» нелінійними процесами на створення необхідних умов, які давали б змогу переводити ці процеси в оптимальний режим саморегулювання з векторами їхнього розвитку, які спрямовані на досягнення цілей, що відповідають місії вищого навчального закладу.

На наш погляд, успішне зняття зазначеної суперечності є однією з ключових проблем вищої школи, від якого багато в чому залежить своєрідне системне розкріпачення духу студента й викладача для розвитку творчих начал їхніх особистостей. Це є проблемою академічних свобод, яка не розв'язана в сучасній вітчизняній вищій школі. Де вдається цю свободу дій особистостей викладача і студента в соціокультурному середовищі вищого навчального закладу спрямовувати на користь добра шляхом створення відповідних умов, там можна з більшою впевненістю сподіватися, що студенти приходять у цей освітній заклад не лише за знаннями. Для них у таких умовах відкриваються значно більші можливості за роки свого студентського життя осмислити світ навколишній і світ свій, внутрішній, осягнути макрокосм і мікрокосм духовно, визначити своє місце в поліфонічному, швидкоплинному сучасному світі, більш усвідомлено намітити певну траєкторію свого майбутнього життєвого шляху.

Проблема, яка щойно сформульована, наскільки значуща й глобальна, що потребує окремого дослідницького висвітлення. При з'ясуванні розв'язання проблеми забезпечення системності знань у межах певного фаху під час їх формування й у процесах їхньої трансформації та їх опанування, виявляється обмеженість прямого адміністрування з намірами якимось чином ефективно управляти

перебігами цих процесів. Навіть на першому етапі, коли система знань певного фаху розгортається в статиці, проблематично побачити суб'єкта, який би міг адміністративно й організаційно тримати в полі зору всі ці знання не тільки з усвідомленим загальним баченням, а й достатньо каліфікованим розумінням та особистісним оперуванням їхнього змісту як певної системи, а не конгломерату з декількох десятків навчальних дисциплін.

Наближено до числа таких суб'єктів можна віднести досвідчених декана та його заступника з навчально-методичної роботи, інших науково-педагогічних працівників системи вищої освіти, які не епізодично, а систематично протягом тривалого часу кваліфіковано працюють або працювали в НМК з певних напрямів фахової підготовки, групах з розробки галузевих та державних стандартів освіти, на інших ділянках роботи, пов'язаної з професійним методичним забезпеченням навчального процесу на рівні окремої спеціальності.

Хоча й ці суб'єкти реально усвідомлюють, що їхні можливості системного володіння навчальним матеріалом в обсягах якогось певного фаху обмежені навчальним планом як своєрідною матрицею, що структурує систему знань цього фаху, типовими навчальними програмами й, у кращому випадку, системними знаннями фахової або загальноосвітньої чи гуманітарної складової цієї спеціальності. У сучасних умовах нашої вищої освіти, напевно, найбільш системно заглибились у зміст навчального матеріалу спеціальностей наукові методисти-професіонали, які залучені до розробки стандартів освіти.

Незважаючи на відсутність одноосібного суб'єкта, спроможного акумулювати, аналізувати й системно структурувати знання за певним фахом, системи знань у межах спеціальностей створюються і функціонують. Інше питання, наскільки вони як системи досконалі. Апріорі можна стверджувати, що при тотальній ревізії цих знань з позицій системного підходу буде виявлено відсутність або дублювання певних знань. А найбільше проблем знайдеться в міждисциплінарних зв'язках.

Але зараз йдеться про нелінійний характер перебігу основних процесів, що проходять у вищому навчальному закладі, зокрема про формування системи знань за певним фахом, яка є результатом колективної аналітично-творчої діяльності. Не вдаючись у деталі цього визначального й досить відповідального етапу навчального процесу, який, власне, програмує його зміст у жорстких обмеженнях часово-просторових нормативів, що проходить шляхом тривалих дискусій, взаємного збагачення інформацією, компромісів і досягнення консенсусу, зробимо лише акцент на спробах «ручного управління»

цим процесом, які завжди мали місце в нашій вищій освіті, але не завжди були об'єктивно виправданими. Це робиться на підтвердження зазначеної системної суперечності між нелінійними процесами й лінійними підходами до управління ними.

Автору за багаторічний період роботи з організації навчального процесу в Національному аграрному університеті довелось працювати з багатьма поколіннями типових навчальних планів, починаючи з єлютінської реформи вищої школи, потім ягодінської «вольниці», далі невизначеного системно, можна сказати, просто аморфного періоду нашої вищої освіти початку 90-х років і завершуючи періодом до 2002 року включно, коли система національної вищої освіти набула цілеспрямованого реформування.

Практично в усіх типових навчальних планах різних генерацій спостерігались системні перекоси у вигляді необґрунтовано збільшених або зменшених обсягах, посилених або послаблених формах контролю знань певних навчальних дисциплін, зміненого порядку їх вивчення, а у пізніші періоди й безпідставного їх вилучення або введення. За кожним таким втручанням проглядався впливовий суб'єкт, який наділений авторитетом ученого або адміністратора чи першого й другого в одній особі, відстоював певні корпоративні інтереси, не переймаючись особливо питанням збереження системності знань у межах фаху.

Про потенційні загрози системі знань у межах спеціальності й реальні негативні наслідки для неї від такого корпоративного втручання в стадіях розробки та коригування робочих навчальних планів можна зробити окреме дослідження. Зараз обмежимось лише декількома логічними висновками цього аспекту формування змісту фахових знань, які мають принципове значення в з'ясуванні концептуальних причин актуалізованої проблеми.

Таке корпоративне втручання в структуру навчальних планів спеціальностей, а це означає, систему фахових знань, не є епізодичним, спонтанним, ненавмисним. Воно хоча й має на перший погляд стихійний характер, але є дією певного механізму, який за багато років сформувався в наших вищих навчальних закладах і функціонує об'єктивно, незалежно від доволі ясного усвідомлення основними суб'єктами діяльності ВНЗ його існування та негативної оцінки наслідків його дій.

Саме цей механізм чи не найбільше сприяє штучному збереженню застарілих знань, невиправданому збільшенню навчальної інформації, причому не завжди актуальної, введенню інколи надуманих, не інститу-

ційованих, певною мірою віртуальних навчальних дисциплін. Основна суть і рушійна сила цього механізму полягає в штатно-фінансовому забезпеченні кафедр, яке прямо залежить від закріплених за ними обсягів педагогічного навантаження. І чим більше навчальних дисциплін введено до навчального плану, чим більше кафедр залучено до підготовки фахівця, тим сильнішим буде цей негативний вплив при такій залежності.

Доки зберігатиметься ця пряма залежність, зазначений механізм існуватиме й виконуватиме гальмівну функцію в усіх процесах, що пов'язані з реструктуризацією змісту навчального процесу як необхідною умовою вивільнення простору й часу для нових актуальних знань. Іншими словами, цей діючий механізм у вищому навчальному закладі слід сприймати як наявну системну властивість, що суттєво посилює інерцію ВНЗ як соціальної системи в процесах, пов'язаних із заміною та осучасненням знань. Цей же системний чинник зумовлює перетримування студентів у пасивному стані сприйняття знань, а не їхнього здобування, оскільки в основі зазначеного механізму закладені кількісні критерії, що вимірюють обсяг навчальної роботи не студента, а викладача, який змушений його виконувати й тримати в цей час біля себе студента переважно в ролі об'єкта свого впливу, а не суб'єкта взаємодії в навчальному процесі.

На основі навчального плану спеціальності, типових і робочих програм навчальних дисциплін, що до нього включені, далі основний зміст системи знань за певним фахом розгортається в підручниках і навчальних посібниках. Цей етап формування змісту певного фаху ще більш автономний і менш залежний від прямого адміністративного впливу та контролю.

Зміст підручника, навчального посібника у вимірах всіх необхідних вимог, що до них пред'являються, слід розглядати, передусім, як якісний елемент системи актуальних знань за певним фахом, що безпосередньо залежить від рівня компетентності й сумлінності його авторів. При цьому необхідно зафіксувати увагу на основних зовнішніх суб'єктах і факторах, які можуть більш-менш реально в сучасних умовах нашого суспільства та вищої освіти позитивно чи негативно вплинути на авторів, щоб сприяти поліпшенню чи погіршенню змісту підручника (посібника).

Високий рівень компетентності та відповідальності науково-педагогічних працівників, які причетні до формальної і неформальної експертизи та рекомендації до видання підручника (посібника) потенційно спроможні здійснювати позитивний вплив на підвищення якості

змісту знань, які в них розгортаються. Зрозуміло, що недостатній рівень компетентності або формальне ставлення цих суб'єктів впливу на авторів у стадії рецензування та рекомендації підручника (посібника) до виходу у світ не сприятимуть поліпшенню такого результату.

Напевно, найбільш ефективним фактором зовнішнього впливу на підвищення якості підручника (посібника) в наших умовах слід розглядати реальний неупереджений та об'єктивний конкурс на право його видання. У цьому відношенні більш вигідне становище мають загальноосвітні, загальнопрофесійні та гуманітарні навчальні дисципліни, для яких легше створити конкурсну ситуацію з декількох варіантів підручників (посібників) різних авторів або авторських колективів. Серед спеціальних навчальних дисциплін технічних, технологічних спеціальностей та їхніх спеціалізацій, особливо для новостворюваних дисциплін, коли виникає проблема наявності будь-якого новітнього підручника, на організацію таких конкурсів як систему селективного відбору кращих варіантів підручників (посібників) розраховувати не доводиться.

Видача грифу, яка здійснюється в останній інстанції на шляху до виходу у світ підручника (посібника), що має юридичне право призупинити цей рух за показниками низької якості їхнього змісту, процедурно базується на довір'ї до висновків рецензентів, рекомендацій вченої ради та керівництва ВНЗ і може здійснювати лише епізодичне, а не системне вибракування. На щось значно більше розраховувати в цих інстанціях некоректно. А ставити питання про налагодження загальнодержавної системи тотального контролю за якістю рукописів підручників (посібників) для вищої школи на стадії видання просто абсурдно. По-перше, такий контроль неможливо здійснити фізично. По-друге, і це головне, у такий спосіб може бути запущений бюрократичний механізм, який суттєво уповільнить осучаснення актуальних знань у вищій школі в основних її традиційних носіях, а саме: підручниках та навчальних посібниках.

Тепер настала черга розглянути фактори зовнішнього впливу, які явно не спонукають авторів підручників (посібників) сумлінно перейматись якістю їхнього змісту. До них слід віднести певні кількісні критерії, за якими робиться оцінка діяльності ВНЗ та роботи викладача. Для успішної акредитації та ліцензування, тобто отримання державного кредиту довір'я на подальшу свою освітянську діяльність, а це значить – на своє життя, вищий навчальний заклад має позитивно забезпечити значний перелік показників. У тому числі такі, як рівень забезпеченості спеціальностей науково-педагогічними працівниками з

науковими ступенями та вченими званнями, навчальних дисциплін – підручниками та навчальними посібниками. Це дійсно засадні й дуже принципові критерії, які обов'язково треба враховувати під час розгляду питання про надання права вищому навчальному закладу здійснювати освітні послуги за певним рівнем акредитації. Але не можна залишати за межами поля зору зворотну сторону медалі, тобто механізм, запущений цими критеріями й негативна дія якого логічно обґрунтовується під кутом зору аналізу, який ми зараз здійснюємо.

Наукові ступені та вчені звання є в певній мірі похідною від кількості друкованих наукових праць, різного роду методичних розробок, навчальних посібників, підручників претендентів на ці ступені та звання. Якщо діюча та інституційована в державі система експертизи наукових здобутків претендентів на наукові ступені, розгляду та присвоєння їм ступенів і нагляду та контролю за цими процедурами, передусім, зорієнтована на зміст, тобто якість цих публікацій, то в нас немає підстав у сучасних умовах стверджувати, що приблизно така система діє й на шляху до вчених звань.

Нині в системі вищої освіти отримання наукового ступеня кандидата або доктора наук вважається водночас і необхідною, і достатньою умовою для зайняття посади доцента або професора. Що стосується отримання самого вченого звання, то шлях до нього як безумовний наслідок відповідного наукового ступеня відкривається автоматично. Для цього головне, щоб був зроблений необхідний набір науково-методичних публікацій. Те, що наявність наукового ступеню є необхідною умовою для отримання відповідного вченого звання викладачем вищого навчального закладу, логічно випливає з місії вищої школи. Адже викладач ВНЗ порівняно зі своїми колегами освітніх закладів нижчих рівнів акредитації має не тільки володіти достатнім обсягом актуальних знань певної навчальної дисципліни. Найголовніше, щоб він вмів самостійно здобувати і творити нові знання, для того щоб бути здатним навчити цьому студентів. Але цю умову не можна вважати достатньою.

По-перше, загальновідомо, що не кожен вчений, навіть доволі успішний, за своїм особистісним потенціалом може стати хоча б посереднім викладачем так, як і не кожен блискучий спортсмен згодом може стати тренером у своєму виді спорту.

По-друге, для тих вчених, що спроможні стати й здатні все подальше життя залишатись високопрофесійними викладачами вищої школи фактично, а не за наявністю атестата доцента чи професора, пролягає шлях копіткої і не менш напруженої роботи, ніж над

підготовкою й захистом дисертації. І ця робота потребує адекватної оцінки та суспільного визнання.

Тут слід зазначити, що традиція «зеленого світла» на шляху до вчених звань викладачам, які мають наукові ступені, бере свої витоки з глибин радянської вищої школи. Але в наші сучасні умови ця традиція перекочувала однобоко й залишається сьогодні, на відміну від тих минулих часів, недостатньо збалансованою. Доцільно пригадати, чим врівноважувалась ця традиція в минулому й які умови цьому сприяли. Почнемо з умов, завдяки яким тоді було можливим забезпечення більш якісного проходження претендентів на зайняття посад доцента й професора та отримання ними відповідних вчених звань. З тих умов, які сьогодні об'єктивно відсутні, а це означає, що на них не можна розраховувати.

За останні щонайменше 30-40 років існування радянської вищої школи поява нового вищого навчального закладу вважалась подією якщо не союзного, то республіканського масштабу. Утворення нового факультету було значущою віхою розвитку регіону, де розгорнув свою діяльність цей освітній заклад. А організація у ВНЗ нової кафедри сприймалась як окремий рядок його історії. В умовах такої стабільності функціонування базових структур системи вищої школи як соціального інституту формувались й успадковуючись розвивались науково-педагогічні традиції, які породжували свої неписані правила й норми своєрідної, можна сказати, елітарної етики. Ця етика чи корпоративна культура мала в кожнім колі науково-педагогічних працівників по-своєму високий рівень вимог до претендентів на лекторські посади та відповідні вчені звання.

Якщо якась кафедра не мала достатньо сформованої своєї науково-педагогічної школи, то такі школи обов'язково були в межах факультетів. Асистенту навіть з науковим ступенем, для того щоб обійняти лекторську посаду, потрібно було пройти через ґрунтовний вишкіл під патронатом досвідченого доцента або професора, а потім витримати серйозні професійні випробування на право бути лектором певного навчального курсу. Необхідні науково-методичні розробки від претендентів на вчені звання вимагались як і зараз, але уже на основі професійної придатності до виконання найскладніших видів навчальної роботи у вищій школі.

Впродовж попередніх двох десятиліть ми спостерігаємо тенденцію до безповоротного зникнення такої стабільності зазначених умов у нашому освітньому просторі. Система вищої освіти з кожним роком набуває все більших ознак ринку освітніх послуг. Це слід

сприймати як об'єктивну реальність, яка є наслідком процесів модернізації нашого суспільства й, передусім, його економіки. У зв'язку з цим динаміка базових структур вищої освіти постійно прискорюється, і цьому є беззаперечні підтвердження.

За останні два десятиріччя в Україні кількість ВНЗ третього-четвертого рівнів акредитації майже подвоїлась, і в основному за рахунок створення освітніх закладів недержавної форми власності. За цей же час у більшості державних ВНЗ приблизно в стільки ж разів збільшилось число факультетів і кафедр, ще у більшій пропорції змінилась кількість спеціальностей та спеціалізацій. Перелік навчальних дисциплін у навчальних планах деяких традиційних спеціальностей, що дає можливість порівнювати, за цей же період зріс від 40-50 до 80-100 сумарно в межах освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра й спеціаліста, а тим паче бакалавра й магістра.

Звідси можна констатувати, що такі бурхливі структурні зміни системи вітчизняної вищої освіти є певним знаменням часу модернізації нашого суспільства. Але ця динаміка не може далі тривати з таким прискоренням, принаймні в кількісних вимірах. Адже якщо в наступні два десятиліття число вищих навчальних закладів ще раз подвоїться, а кількість дисциплін у навчальних планах зросте тепер уже до двох сотень, можна прогнозувати руйнацію вищої освіти як системи й вищої школи як ключового соціального інституту сучасного цивілізованого суспільства. Тому наші соціальні очікування, погляди й, головне, дії мають бути спрямовані в площину якісних змін системи вищої освіти. Тут динаміка збережеться назавжди. А кількісні зміни в системі вищої освіти треба переважним чином розглядати не як самоціль чи першопричину, а як спосіб, інструмент досягнення необхідних якісних змін і як їхній наслідок.

Зайві чи слабші державні ВНЗ у результаті реструктуризації і впорядкування державної мережі вищої освіти змушені будуть як альтернативу своєму зникненню з освітнього простору обирати шлях або трансформації своїм науково-педагогічним колективом в освітній заклад недержавної форми власності, або ж інтеграції з якимось більш потужним базовим державним вищим навчальним закладом. Але й державні, й недержавні ВНЗ приречені на довічну конкуренцію на ринку освітніх послуг. Віднині їхнє виживання все більше залежатиме від попиту на ці послуги, їхньої якості та вартості. Цей процес завжди супроводжуватиметься укрупненням одних вищих навчальних закладів на фоні згортання діяльності інших та навпаки. Діючі ВНЗ,

адекватно реагуючи на кон'юнктуру ринку освітніх послуг, змушені будуть постійно змінювати структуру та обсяги своєї освітньої діяльності, що обов'язково вимагатиме відповідної зміни їхньої організаційної структури.

Вищі навчальні заклади під цим впливом повинні будуть розгортати підготовку фахівців з одних спеціальностей і скорочувати з інших, відкривати, створювати, організовувати нові спеціальності, факультети, кафедри та відповідно закривати діючі.

Отже, на основі здійсненого аналізу ми маємо підстави зробити узагальнювальний висновок стосовно того, що сьогодні й у майбутньому наша система вищої освіти не має й не буде мати таких умов збереження стабільності функціонування своїх базових структур (ВНЗ, факультету, кафедри), які були в недалекому минулому.

Усе це дає підстави прогнозувати й відповідне ставлення у вищих навчальних закладах до здобуття наукових ступенів, отримання вчених звань, видання підручників, навчальних посібників, інших науково-методичних публікацій. Тому, повертаючись у здійснюваному концептуальному аналізові до такого важливого аспекту діяльності вищої школи, як розгортання системи знань за певним фахом у статиці, маємо зробити висновок, що діючі критерії при ліцензуванні та акредитації вищих навчальних закладів стосовно їхніх рівнів забезпеченості викладачами з науковими ступенями та вченими званнями, а також підручниками й навчальними посібниками, в умовах, що склалися, не можуть позитивно впливати на формування якісного змісту останніх.

А зроблений раніше попередній висновок, що отримання наукових ступенів та вчених звань є певною мірою похідною від кількості публікацій їхніх претендентів, після здійсненого аналізу цього аспекту сучасної вітчизняної вищої школи тепер уже не може вважатись і бути спростованим як голослівна гіпотеза. Коли вищому навчальному закладу з метою збереження чи розширення своїх позицій на ринку освітніх послуг як необхідної умови свого виживання для продовження або отримання ліцензії на здійснення освітньої діяльності потрібно досягти необхідного рівня укомплектованості викладачами з науковими ступенями та званнями, він не вмотивований принципово перейматись ані якістю науково-педагогічних кадрів, ані, тим паче, змістом їхніх науково-методичних публікацій.

Звідси витікає потреба в додатковому з'ясуванні факторів, які сьогодні реально можуть впливати на перебіг підготовки та формування сучасних науково-педагогічних кадрів нашої вищої школи

як у державному, так і недержавному її секторах, оскільки від їхнього професійного рівня безпосередньо залежить і якість змісту підготовки фахівців у вищому навчальному закладі. Адже через них і з допомогою них реально здійснюється оновлення знань та їхня систематизація як в обсягах окремих навчальних дисциплін, так і в межах конкретного фаху. Висвітлення цього важливого аспекту актуальної проблеми нашої вищої школи буде зроблено в наступному підрозділі.

4.4. Викладач як основний суб'єкт взаємодії зі студентом у вищій школі

У цьому контексті зупинимось на тих аспектах, які пов'язані з професіоналізмом викладача, від чого, передусім, залежить здобуття студентами знань, тобто того компоненту їхніх особистостей, якого вони набувають у процесі навчання у вищому навчальному закладі. Завдяки цьому компоненту, власне, і легітимізується їхня майбутня професійна діяльність у суспільстві. В умовах техногенної цивілізації, як ніколи раніше, актуалізується потреба в сучасних знаннях, без яких фахівцю складно бути адекватним тим умовам і вимогам, що виникають у його професійній діяльності.

Визначальна роль у розгортанні змісту підготовки за певним фахом у рамках окремих навчальних дисциплін відводиться провідним викладачам, які є лекторами своїх курсів, а також здійснюють контроль за опануванням студентами необхідного програмного навчального матеріалу. Провідний викладач у вищій школі здійснює своє сходження до набуття професіоналізму через здобуття відповідних наукових ступенів та вчених звань. Тому з цього й розпочнемо розгляд актуалізованої проблеми.

Вище було розглянуто певні механізми освітньої політики та менеджменту вищої школи, які не сприяють підвищенню професіоналізму викладача та мотивації його особистості в цьому сенсі.

З'ясуємо інші фактори, які сьогодні реально можуть впливати на перебіг підготовки та формування сучасних науково-педагогічних кадрів нашої вищої школи як у державному, так і недержавному її секторах, оскільки від їхнього професійного рівня безпосередньо залежить і якість змісту підготовки фахівців у вищому навчальному закладі. Адже через них і з допомогою них реально здійснюється оновлення знань та їх систематизація як в обсягах окремих навчальних дисциплін, так і в межах конкретного фаху.

Апріорі можна стверджувати, що в більшості ВНЗ недержавної форми власності системний контроль за професійним рівнем претендентів на зайняття посад доцента й професора та отримання ними відповідних вчених звань у згадуваних раніше традиціях радянської вищої школи сьогодні відсутній, оскільки термін 5-10 років занадто короткий для сформування власних педагогічних традицій як необхідних засад для започаткування й розвитку своїх науково-педагогічних шкіл. Постає питання, що ж тоді може компенсувати відсутність такого важливого чинника. І що дійсно виступає йому альтернативою, оскільки ми маємо можливість спостерігати очевидні успіхи деяких новоявлених вищих навчальних закладів недержавної форми власності, які створюють реальну конкуренцію у сфері освітніх послуг державним закладам освіти, що мають тривалу історію та значні науково-педагогічні традиції.

На наш погляд, тут можна взяти до уваги декілька значущих чинників, а саме: принесені науково-педагогічні традиції викладачами, які сформували свій професіоналізм в інших, уже інституційованих ВНЗ; відсутність традицій як чинника консерватизму з негативними наслідками в цьому освітньому закладі; морально-психологічне налаштовування, своєрідні особистісні та суто професійні амбіції науково-педагогічних працівників, які згуртувалися під прапором новітнього вищого навчального закладу, щоб ствердити себе професійно й реалізувати свій потенціал; наявність суттєво кращого порівняно з державними ВНЗ матеріального стимулювання результативної науково-педагогічної діяльності викладачів та інше.

Коли в новостворюваний освітній заклад чи окремий підрозділ приходять працювати викладачі декількох науково-педагогічних шкіл, цим створюються сприятливі умови для швидкого обміну між ними набутим особистим професійним досвідом. А таке міжособистісне взаємозбагачення може породжувати своєрідний емерджентний ефект, тобто таку системну властивість, яка відсутня в освітніх закладах та підрозділах зі сталими науково-педагогічними традиціями.

Про деякі негативні наслідки відсутності науково-педагогічних традицій у вищому навчальному закладі чи окремому його підрозділі вже йшлося. Наразі доречно вдатися до метафори про дві сторони медалі. Вченим вищої школи та наукових установ добре відомо, що кожна наукова школа має фази започаткування, розвитку й розквіту, тобто активного й результативного репродукування наукових кадрів, та консерватизму й занепаду. Перші три фази слід вважати лицьовою й світлою стороною цієї метафоричної медалі, а дві останні – зворотною

й темною. Період життя наукових шкіл може обчислюватись як роками, так і десятиліттями. Усе залежить від особистісного потенціалу учнів і наданих їм можливостей реалізувати свій потенціал у науковій школі. Фази консерватизму й занепаду наукової школи можуть наступити ще за життя її фундатора, якщо в нього не буде учнів, які підуть далі свого вчителя. Наукова школа у вищому навчальному закладі є основним лоном, в якому зароджуються й розвиваються науково-педагогічні традиції, які не тільки значуще впливають на репродукування нових генерацій вчених, а і на формування з них нових доцентів та професорів.

Саме тому науково-педагогічні традиції в активних фазах діяльності наукової школи слугують тим, хто прийшов до неї, не тільки добрим підґрунтям для того, щоб вони змогли скоріше стати на власні ноги як самостійні вчені. У такому стані ці традиції виконують роль особливих турбулентних творчих потоків, що допомагають вченому швидше піднятись, розправити крила й здійснювати власний політ. І навпаки, у фазах консерватизму та занепаду наукової школи такі традиції можуть виконувати роль «міцних обіймів», а то і «лещат», з яких, інколи трапляється, занадто складно виборсатись, щоб хоч якось зіп'ятись на власні ноги, а не те що відправитись у самостійний творчий політ вченого.

У своїй системі плекання науково-педагогічних кадрів, що за людською суттю повністю співзвучно первородному розумінню культури як догляду за тим, що вирощується, адміністрації вищого навчального закладу та зокрема його ректору трапляється розв'язувати й ті суперечності між новим та старим, які розгортаються на тлі згадуваної вище зворотної сторони медалі, коли науково-педагогічні традиції уже в стадії консерватизму й занепаду гальмують розвиток нетрадиційних і водночас більш прогресивних підходів, бачень у розв'язання наукових проблем, вдосконаленні освітнього процесу тощо.

Подібні суперечності завжди виникали й виникатимуть у всіх вищих навчальних закладах, оскільки це є сутнісною властивістю та ознакою їхнього розвитку. Усвідомлюючи, що ця суперечність не має однозначного розв'язання й у кожному конкретному випадку вона буде унікальною через переплетіння неповторних обставин, які породили й супроводжують його, вважаємо необхідним і можливим узагальнити найбільш стереотипні варіанти тих рішень, коли в процесі їх прийняття необхідне втручання ректора, оскільки кадрові призначення знаходяться в його компетенції. У першому варіанті, коли ректор явно чи неявно, але солідаризується з тією стороною зазначеної

суперечності, яка є носієм усталених традицій, приреченість нового, що зароджується в такому протистоянні, більш ніж очевидна.

Варіант другий передбачає розглянути таку ситуацію, коли ректор володіє ситуацією подібних суперечностей і займає при цьому невизначену або підкреслено нейтральну позицію. Тут для нового як потенційно сильнішого є шанс накопичити більше інноваційних здобутків і згодом значно вагоміше заявити про своє право на певні пріоритети.

У третьому варіанті, коли ректор бачить у новому інноваційні перспективи й явно зацікавлений у їхньому розвитку, він двояко може використати свій авторитет і владу для надання підтримки новому в подоланні сил тяжіння застарілих традицій чи консерватизму. У ректора ВНЗ України було й раніше, а зараз і поготів, достатньо владного ресурсу, щоб у знятті суперечності на користь прогресу чинити досить радикально. А це означає як мінімум перевести того, хто заважає, на ту посаду, з якої деструктивна протидія новому унеможливлюється, а як максимум – припинити трудові відносини з такою особою.

Але в цьому варіанті для ректора є можливість використати й толерантний підхід у розв'язанні проблеми. Цей підхід не завжди так швидко, як радикальний, приводить до звільнення простору для нового. Часто вимагає тривалої, копіткої роз'яснювальної роботи й дипломатії, але він співзвучний демократичним традиціям вищої школи й громадянському суспільству. Він залишає право й можливості кожній зі сторін на переосмислення як своєї позиції, так і протилежної, на знаходження шляхів до взаємного порозуміння. І в крайньому разі не забирає в них право на власну помилку, без якого неможливо уявити індивідуальний досвід, а це означає – і розвиток особистості в творчому середовищі, яке є атрибутом вищого навчального закладу.

Така увага чинникам, які значуще впливають на комплектування та якісний склад науково-педагогічних кадрів вищого навчального закладу, пов'язана не лише з тим, що це визначальна складова вищої школи як безальтернативного соціального інституту сучасного цивілізованого суспільства, а ще й з тим, що у вітчизняній вищій освіті ця проблема набула особливого загострення і має різнобічний характер. Це зумовлено, передусім, загальновідомою динамікою українського освітнього простору, яка була нами узагальнено схарактеризована, що спричинила різке зростання потреб у науково-педагогічних кадрах як у кількісних, так і в якісних вимірах, викликала не знану раніше їхню плинність.

Відтак, здійснений аналіз має сприяти формуванню системного погляду на цю дуже важливу проблему вищої освіти та відповідних підходів до її розв'язання, які залежать від умов і можливостей конкретного ВНЗ.

З огляду на цей аналіз є підстави зробити висновок, що в новітньому історичному періоді України, коли, власне, й відбулась така динаміка її освітнього простору, найбільш сприятливе становище для розгортання освітньої та нарощування своєї науково-педагогічної діяльності шляхом запровадження нових спеціальностей та спеціалізацій, відкриття нових факультетів, кафедр, створення науково-дослідних підрозділів, а відповідно, й комплектування їх потрібними науково-педагогічними кадрами, було й залишається в класичних університетів, колишніх політехнічних інститутів, інших поліпрофільних та насичених ресурсами ВНЗ з тривалою історією та значними власними науково-педагогічними традиціями. Ця перевага ґрунтується, передусім, на їхніх кадровому науково-педагогічному і матеріально-технічному потенціалах.

Поява й утвердження новітніх вищих навчальних закладів, в основному недержавної форми власності, є результатом ринкових підходів у сфері освітніх послуг, менеджмент яких у традиційному вітчизняному освітньому просторі можна оцінювати як інноваційний і в багатьох ситуаціях вважати більш гнучким. Але для ідеалізації приватної вищої освіти, що започаткувалась на теренах нашої держави та проходить не досить однозначно свою інституціоналізацію, поки що немає підстав.

Для того щоб новостворений вищий навчальний заклад, який зумів за досить короткий термін сформувати в суспільній свідомості свій високий імідж, здобув об'єктивно і відповідний високий престиж, необхідне позитивне утвердження авторитету цього освітнього закладу своїми неперечисленними і вагомими здобутками в суспільстві багатьох поколінь його випускників. А для цього потрібен час, який не підвладний паблік рілейшнз.

Немає сумнівів, що значна частина вищих навчальних закладів недержавної форми власності, які набули сьогодні в нашому суспільстві високий імідж, здобудуть і отримають високе суспільне визнання. Запорукою цьому є й має в подальшому слугувати їхня конкурентна спроможність, наявність якої вони довели своєю появою й зайняттям чільного місця на ринку освітніх послуг. Тоді як державним ВНЗ це місце дісталось у спадок, і вони зі значним запізненням почали перелаштовуватись на ринкову модель розбудови

своєї діяльності. Саме розгортання освітньої діяльності вищих навчальних закладів альтернативної форми власності, мабуть, чи не найбільше й спонукало державні ВНЗ прискорити реструктуризацію та реформування своєї діяльності з метою підвищення конкурентоспроможності в освітньому просторі нашої держави.

Якщо тримати в полі зору нашого аналізу проблему комплектування науково-педагогічними кадрами вищих навчальних закладів у сучасних умовах, нас мають цікавити наслідки цієї конкуренції саме в цьому сенсі. Тут слід зазначити, що альтернативний державному сектор вищої освіти взявся за підготовку фахівців в основному з тих спеціальностей, які потребують мінімального матеріально-технічного забезпечення, що дало йому можливість зосередити основні свої фінансові ресурси на створенні іміджу вищого навчального закладу й комплектуванні його науково-педагогічними кадрами. А результати такої конкуренції загальновідомі.

У 90-х роках за низької заробітної плати науково-педагогічних працівників у державних ВНЗ здійснювалось перекачування інтелектуального потенціалу з державного сектору вищої освіти в недержавний. Ця конкуренція породила такий феномен як викладач-фантом, особливо в закладах, що почали з'являтись на периферії у значних віддаленнях від освітньо-наукових центрів. На момент отримання ліцензії для здійснення освітньої діяльності її суб'єкт комплектував штат своєї освітньої структури необхідним кількісним і якісним складом науково-педагогічних працівників, оскільки без виконання цієї вимоги Міністерство освіти і науки України навіть не приймало до розгляду таку ліцензійну справу. Потім з часом з'ясовувалось, що така штатна комплектація мала дещо віртуальний характер.

Явище викладача-фантома на теренах вітчизняного освітнього простору можна вважати своєрідним індикатором дефіциту науково-педагогічних кадрів вищої школи співвідносно до тих її розмірів, які визначені ліцензійно-акредитаційними дозволами на ведення відповідної освітньої діяльності. Існування викладачів-привидів є яскравим підтвердженням певних спотворень, до яких може призводити лінійне управління нелінійними у своїй глибинній суті процесами. Тут йдеться про адміністративний контроль за унормованими формальними критеріями засадної складової вищого навчального закладу.

Відтак, на основі зробленого системного аналізу механізму підготовки, атестацій, комплектування науково-педагогічних кадрів у

вищих навчальних закладах державної і недержавної форм власності, який сформувався в сучасних умовах вітчизняної системи вищої освіти, змушені дійти висновку, що приреченість на довічну конкуренцію державного й альтернативного секторів вищої освіти взагалі та кожного ВНЗ зокрема спонукає до певної віртуальності, гонитви за кількісними показниками в освітній діяльності, які стосуються більшою мірою форми, а не змісту та якості підготовки фахівців.

З іншого боку, реальне, а не віртуальне осучаснення знань визначально залежить від викладачів вищого навчального закладу, їхнього особистісного потенціалу, ставлення до виконання своєї місії, умов для її реалізації, які є в суспільстві та безпосередньо в соціокультурному середовищі ВНЗ. Здійснений аналіз основних чинників, які значуще впливають на науково-педагогічний потенціал сучасної вітчизняної вищої школи, не дає підстав сподіватись на результуючу їхнього впливу як сприятливого для успішного перебігу цієї визначальної складової основної діяльності вищого навчального закладу.

З чим викладач йде до студентів, з якими знаннями, життєвими цінностями, поглядами, установками, залежить безпосередньо від самого викладача, його покликання, совісті, сумління, службової етики, наявного професійного, загальнокультурного, в цілому особистісного потенціалу, інших чинників, які формують внутрішньо детермінований мотиваційний механізм професійної діяльності його особистості.

Тому не можна нехтувати умовами середовища, де перебуває викладач вищої школи, від яких він залежний і які значимо можуть мотивувати його відношення до виконання своїх службових обов'язків, що можуть суперечити не тільки вимогам професіоналізму, а йти в розріз зі службовою етикою і, що найстрашніше, руйнувати моральні імперативи в його особистості. Власне, в цьому контексті очевидним є концептуальний висновок, що зусилля менеджменту вищої школи мають спрямовуватись передусім на усунення або можливу мінімізацію в соціокультурному середовищі факторів такого негативного впливу на особистість викладача, а потім на санкціонування відхилень у його службовій діяльності.

Продовжимо наш аналіз й узагальнено проаналізуємо зовнішні по відношенню до особистості викладача чинники, які в сучасних умовах можуть впливати на його ставлення до змісту знань своїх навчальних дисциплін у процесі їх викладання. Це, передусім, матеріальний стан

викладача вищої школи й суб'єкти, які значуще можуть впливати на осучаснення ним змісту своїх навчальних дисциплін, тих знань, які він транслює в студентській аудиторії й на вивчення яких орієнтує студентів.

Загальновідомо, що в сучасних економічних умовах викладач вищого навчального закладу не може відтворювати себе як суб'єкта відповідної професійної діяльності, утримувати сім'ю лише за ту зарплату, що передбачена його посадовим окладом. Якщо в нього немає попередніх заощаджень або додаткових джерел матеріальної підтримки з боку других членів родини, близьких, друзів, які створюють можливості не відволікатись від основної науково-педагогічної діяльності, він змушений шукати підробіток та інші шляхи подолання матеріальної скрути. Для тих, хто більш-менш занурений у діяльність вищої школи, відомі найбільш розповсюджені альтернативні варіанти поліпшення матеріального стану викладачами ВНЗ.

Як бачимо, в контексті аналізу постала чергова концептуальна проблема сучасної вітчизняної вищої школи, що в даному разі має загострено соціальний та етичний характер і потребує окремого комплексного та системного дослідження і висвітлення. Наразі, ми змушені зупинитись лише на тих чинниках зазначеної проблеми, які можуть впливати на ставлення викладача вищого навчального закладу до оновлення актуальними знаннями змісту своїх навчальних дисциплін й у цілому до підвищення свого професіоналізму.

Оптимальним є варіант, коли додатковий підробіток викладача пов'язаний зі здійсненням науково-дослідної роботи або практичною діяльністю, що відповідає профілю тих навчальних дисциплін, які він викладає. Таке суміщення не тільки дає змогу викладачу поліпшити свій матеріальний стан, але й, що не менш важливо, актуалізує його особистість у напрямі підвищення свого професійного рівня та сприяє прискоренню осучаснення знань у змісті тих навчальних дисциплін, які він викладає.

І це, напевно, чи не найголовніший шлях у сучасних умовах нашого суспільства запобігти плинності науково-педагогічних працівників вищої школи. Тому ідеально, коли викладачам вдається таку сумісну діяльність здійснювати через свій вищий навчальний заклад, що багато в чому залежить від підтримки й режиму сприяння з боку його адміністрації. Але при цьому треба враховувати, що таке суміщення має здійснюватись викладачем паралельно з виконанням значного нормативного обсягу роботи, передбаченого у вітчизняній

вищій школі, в якому левову частку займає педагогічне навантаження. Це слід розглядати як об'єктивно існуюче часове і фізичне обмеження, яким не можна нехтувати, оскільки можливе зниження якості виконання основної чи сумісної роботи або першої і другої водночас.

Другим за ступенем поширення варіантом легітимного підробітку викладачів у сучасних умовах слід вважати викладацьку роботу в інших навчальних закладах, у тому числі й іншого рівня акредитації порівняно зі своїм ВНЗ. Якщо попередній варіант мав поширення й у минулу епоху, передусім, у вигляді госпдоговірної наукової тематики, то другий набув широкого розмаху лише в пострадянський період. У цьому варіанті мінусів явно більше, аніж плюсів.

До можливого позитиву можна віднести збагачення професійним досвідом, традиціями, які можуть бути новітніми та більш прогресивними для викладача-сумісника в тому освітньому закладі, де він підробляє. Специфіка вимог цього закладу до викладання навчальної дисципліни, більший обсяг її програмного матеріалу, розширення педагогічної практики можуть у певній мірі сприяти зростанню професійній майстерності викладача-сумісника, зокрема його дидактичних умінь. Такий вплив може більш сприятливо позначатись на викладачах загальноосвітніх та гуманітарних і менше – технічних, технологічних та інших навчальних дисциплін, у яких прискорена динаміка оновлення змісту конкретних актуальних знань.

Взагалі ж у подібному підробітку прихована загроза певної стереотипізації, шаблонізації педагогічної роботи, перетворення її в різновид ремесла, що деперсоніфіковане та позбавлене енергетики творчого начала викладача як здобувача та носія знань. Особливо це небезпечно для лекції як основного виду аудиторної навчальної роботи вищого навчального закладу. У сучасних умовах інформаційного простору, коли програмний навчальний матеріал доступний для самостійного опанування, лекція не має бути простою трансляцією книжних істин, які принаймні сумлінний студент може з меншими затратами й у зручний для себе час вивчити без допомоги викладача-лектора.

З глибоких традицій вищої школи лекція завжди вважається творчим актом, а в епоху інформаційних суспільств ця вимога до лекції посилюється ще й необхідністю її методологічного спрямування. У сучасних умовах викладач-лектор має володіти вмінням не тільки пробудити своїм енергетичним творчим запалом пізнавальний інтерес у студентів до опанування знань його навчальної дисципліни. А і, що найголовніше, повинен уміти робити ґрунтовний методологічний екскурс у царину знань, викристалізовувати їхні

фундаментальні засади, структуру, що допомагало б студентам, образно висловлюючись, «за деревами побачити ліс», тобто зорієнтуватись в умовах поліфонії та надлишкової інформації на розбудову у своїй свідомості системи актуальних знань з певної навчальної дисципліни як підсистеми знань свого майбутнього фаху.

Серед нелегітимних різновидів підробітку, що пов'язані з активним використанням професійного амплуа викладача ВНЗ, чи не найбільше поширення має репетиторство. Тут теж, крім поліпшення матеріального стану викладача, є додаткові супутні фактори, що можуть сприяти підвищенню його професійного рівня, зокрема: розвитку дидактичних вмінь та оволодінню особистісно-зорієнтованими методами й технологіями навчання; набуттю досвіду кращого розуміння психології особистості та її когнітивних можливостей в опануванні навчального матеріалу, що ускладнено в традиційній формі фронтального поточно-групового навчання вищої школи. Але й цей підробіток теж пов'язаний з додатковими перевантаженнями викладача вищої школи, що не тільки вносить дискомфорт у його життєдіяльність, а й забирає час від основної роботи, особливо науково-дослідної, оскільки він з нею не пов'язаний.

Зовсім непродуктивними є ті види підробітку викладача, які ніяким чином не задіюють і не вимагають його професіоналізму. Занурення викладача в таку зовсім сторонню діяльність не просто відволікає його від науково-педагогічної роботи, а створює передумови для дискваліфікації. За таких обставин стає проблемою не тільки своєчасне оновлення ним актуальних знань, а й збереження його особистістю раніше здобутих знань та дидактичних вмінь.

Згадані фактори, які відволікають викладача вищої школи від виконання основної професійної діяльності, в сучасних соціально-економічних умовах мають доволі значне поширення порівняно з недалеким минулим, коли він мав у своєму суспільстві один з найвищих рівнів заробітної плати. Це надавало викладачу вищої школи можливості не тільки систематично працювати над розвитком свого творчого потенціалу, а й своєчасно оновлювати зміст навчального матеріалу, який він викладав. При цьому треба зауважити, що в тому ж минулому, в умовах закритого індустріального суспільства, ще не такою загостреною була проблема систематичного та своєчасного, з тенденцією до прискорення, оновлення змісту підготовки фахівців у вищих навчальних закладах України.

Отже, можна зробити висновок, що всезростаючі вимоги до професіоналізму викладача сучасної вітчизняної вищої школи

відбуваються на фоні зниження його мотивацій та зменшення можливостей бути адекватним цим вимогам. Звідси мало сподівань, що вищі навчальні заклади у своєму традиційному стані та положенні в змозі здійснювати своєчасне оновлення змісту підготовки фахівців, що давало б змогу у цьому відношенні хоча б наближено синхронізуватись з науково-технічним прогресом та суспільним розвитком. Тож гармонізацію мотиваційного механізму життєдіяльності викладача у відповідності із сучасною місією вищої школи слід розглядати як одну з ключових соціально-етичних проблем державної політики й вузівського менеджменту, успішне розв'язання якої створить передумови до подолання інших проблем, що з нею в тій чи іншій мірі пов'язані.

4.5. Актуалізація особистості студента як фактор розвитку вищої школи

Проблему актуалізації особистості студента, на наш погляд, можна віднести до перманентних задач, якими постійно переймаються суспільство й вища школа як його соціальний інститут, весь час відшуковуючи теоретичні й практичні підходи до їхнього успішного розв'язання. Потреба в таких пошуках зумовлюється зміною суспільного контексту й появою кожного нового покоління, яке зростає й соціалізується в умовах, що породжують інші життєві цінності, інтереси та мотивації студентської молоді, які не можуть успадковуватись шляхом простої передачі соціального досвіду та знань від старших поколінь й актуалізуватись в особистостях студентів повчаннями, настановами, стереотипними чи стандартними вимогами й навіть санкціями адміністративного та громадського впливу.

Як актуальність зазначеної проблеми, так і невичерпаність її дослідження є настільки очевидними, що підтвердження цього не потребує якогось розлогого обґрунтування. Саме тому обмежимось декількома аргументами, які дадуть змогу створити певне формальне підґрунтя щодо виправданості й правомірності дослідження цієї надзвичайно важливої складової вищої освіти як процесу та системи, певні аспекти якої будуть висвітлені в цьому розділі.

Загальновідомо, що темпи сучасного цивілізаційного розвитку людства мають тенденцію до прискорення, про що йшлося. Це особливо унаочнилось у другій половині XX століття. У попередні часи людині для того щоб вона стала успішною в житті завдяки вищій освіті, достатньо було отримати таку освіту за обраним фахом, набути

певного соціального і професійного досвіду та актуалізувати здобуті знання й досвід у своїй повсякденній діяльності, не вносячи кардинальних змін в їхній зміст. Новітній час цивілізації вимагає від людини, якщо та прагне бути успішною завдяки реальній вищій освіті протягом свого життя, тотальної ревізії у своїй особистості як здобутих раніше знань й умінь, так і соціального досвіду, певних життєвих цінностей і пріоритетів, а також своєчасних змін в їхньому змісті, які були б адекватними вимогам життєвих ситуацій, у контексті яких вона перебуває.

Опановані й закріплені знання, соціальний досвід, цінності – це не лише інструментарій життєдіяльності особистості конкретної людини, але й певні її стереотипи, злам і зміна яких потребують волі й зусиль від особистості. Сформовані чи засвоєні людиною стереотипи – це не лише своєрідні кліше, через які вона сприймає й розуміє світ та орієнтується в ньому, а певною мірою і її переконання, звички, навички, норми поведінки, складові способу життя. Людині нелегко даються злам сформованого способу життя, зміна засвоєної поведінки та звільнення від набутих звичок. Тому такі стереотипи можуть ставати нездоланними бар'єрами на життєвому шляху людини.

Ми як сучасники новітнього історичного періоду України в умовах її державної незалежності достеменно знаємо, що дуже багато наших співгромадян не здолали ті життєві бар'єри, які були породжені радикальною трансформацією суспільства від однієї моделі політичного та економічного устрою до кардинально іншої. Нездоланність цих бар'єрів проявилась, передусім, в неспроможності до ресоціалізації власної особистості в нових суспільних реаліях, коли здобуті раніше знання, професійний і соціальний досвід виявились суспільно незатребуваними й людина зі своїм старим багажем стала приреченою на соціальний маргінес. Трагізм і катастрофізм такого виштовхування на узбіччя суспільного розвитку є зримим у зламаних долях наших селян та інших співгромадян, професіоналізм яких виявився непотрібним, оскільки були згорнуті чи зовсім ліквідовані сфери діяльності, де вони працювали, а потім не знайшли для себе альтернативи, щоб успішно актуалізувати свою особистість.

Але в цей же період певні сфери діяльності не лише не згорнулись, а навпаки, розширились. Зокрема, вища освіта, де працює багато науково-педагогічних працівників, співробітників, перед якими теж постала проблема ресоціалізації власної особистості. Проблема ресоціалізації особистостей адміністраторів, науково-педагогічних працівників, співробітників сучасної вищої школи України не є такою

зримою, як серед загалу тих наших співгромадян, яким довелось і доводиться повністю міняти свою професійну діяльність і набувати нову кваліфікацію. Однак вона не менш гостра й актуальна для нашого суспільства, оскільки стосується не лише тих, хто потребує адекватної вимогам часу ресоціалізації власної особистості, а й безпосередньо впливає на соціалізацію особистостей студентів, від яких залежить майбутнє України.

Звідси й постає проблема актуалізації особистості студента як фактора розвитку вищої школи, успішне розв'язання якої особливо значуще для перехідних суспільств, які тривалий час перебувають в стані аномії, що є характерним для сучасного українського суспільства. Тож суто на теоретичному рівні необхідність і суспільну значущість актуалізації особистості студента як фактору розвитку вищої школи України можна обґрунтувати, спираючись на певні положення.

По-перше, актуалізація особистості студента може виступати фактором розвитку вищої школи за умов, коли студент буде вмотивований задоволенням потреб, інтересів, цінностей, які не суперечать статутній діяльності ВНЗ, але виходять за межі й обсяги того наявного, що пропонується вищим навчальним закладом, в якому навчається студент. Але ця умова як детермінанта розвитку конкретного ВНЗ залишиться невикористаною можливістю, якщо не буде реально діючого механізму впливу студентів на вищий навчальний заклад щодо поліпшення задоволення освітніх, соціокультурних, соціальних потреб, якими вмотивована актуалізація їхніх особистостей.

По-друге, прискорення зміни змісту підготовки фахівців не залишають шансів для вищої школи в подоланні відставання від потреб і вимог ринку праці стосовно актуальних знань й умінь, якими мають володіти випускники вищих навчальних закладів. Таке відставання має як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови та причини.

До об'єктивних чинників відносяться терміни оновлення знань з відповідних спеціальностей і окремих навчальних дисциплін, які мають стійку тенденцію до скорочення, та період навчання студента у вищому навчальному закладі, що не підлягає зменшенню. Як уже зазначалося, цивілізація вступила в таку фазу свого розвитку, коли знання з певних спеціальностей та навчальних дисциплін оновлюються швидше терміну навчання у вищому навчальному закладі. У майбутньому кількість таких спеціальностей і навчальних дисциплін

лише зростатиме, але не зменшуватиметься. Тому, якщо особистість студента в опануванні знань з таких спеціальностей чи навчальних дисциплін буде вмотивована лише пропозиціями й вимогами викладачів вищої школи, приреченість на відставання випускників щодо вимог ринку праці буде неминучою. Шлях до подолання цієї проблеми можливий завдяки вмотивованості актуалізації особистості студента задоволенням потреб у знаннях й уміннях, які виходять за наявні пропозиції вищого навчального закладу.

Наша вища школа вже має досвід такої випереджувальної актуалізації особистості не в поодиноких випадках самоактуалізації і самореалізації талановитих, обдарованих студентів, а в широкому загалі студентської молоді. Зокрема, це спостерігається в опануванні комп'ютерами, оргтехнікою, інформатикою, інформаційними технологіями, іноземними мовами, де наші студенти продемонстрували актуалізацію своїх особистостей з явним випередженням, аніж це спостерігається серед загалу викладачів. Така вмотивованість студентів спонукала й науково-педагогічних працівників до прискореної ресоціалізації своїх особистостей у цьому сенсі, що позитивно вплинуло на підвищення рівня інформатизації наших вищих навчальних закладів та покращення в них підготовки з іноземних мов.

По-третє, що дуже важливо в контексті суспільства, яке перебуває в стані аномії, старшим поколінням все частіше доводиться довіряти студентам власний вибір життєвих цінностей та пріоритетів, які мотивують актуалізацію їхніх особистостей у проектуванні своєї життєдіяльності. Адміністратор, викладач вищої школи не має морального права шляхом повчання й менторських настанов вимагати від студентів доброчинності, які сам не сповідує й не демонструє як приклад для наслідування, оскільки це дискредитує як самі доброчинності, так і вищий навчальний заклад, в якому здійснюється такий «виховний» процес. Аморально й некоректно нав'язувати студентам негативні цінності або ті, які втратили свою актуальність у людському вимірі.

Теоретичне тлумачення актуалізації особистості студента можна продовжити, спираючись на семантичний ряд слів, зокрема: «актуальність», «актуальний», «актуалізувати», «актуалізація». Під актуальністю розуміють сучасність, злободенність, важливість чого-небудь. Актуальний – це той, що існує, виявляє себе. Актуалізувати – це означає перевести зі стану потенційного в реальний, тобто актуальний стан. Наприклад, відтворення у свідомості раніше

засвоєних знань у процесі навчання чи розв'язання певної проблеми. Відтак, актуалізація означає здійснення, перехід зі стану можливості в стан дійсності[239,240,241].

Отже, наведені вище теоретичні постулати дають змогу інтерпретувати актуалізацію особистості студента в широкому й вужчому чи звуженому сенсі.

У широкому смислі під актуалізацією особистості студента ми розуміємо переведення особистісного потенціалу, з яким студент приходить у вищий навчальний заклад, в актуальний, дійсний, реальний у процесі студентського життя з тенденцією максимальної його реалізації як запоруки розвитку особистості.

У вужчому сенсі можна розглядати актуалізацію особистості студента в повсякденному житті, що проявляється в задоволенні його потреб, інтересів, сповідуванні певних життєвих цінностей та принципів, ставленні до навчання, а також у вчинках і поведінці та інших життєвих виявах.

Відомо, що актуалізація особистості будь-якої людини, а не лише студента, як правило, вмотивована якимись власними потребами, інтересами, цінностями чи спонукається життєвими обставинами або навіть тиском зовнішнього середовища через перешкоди чи вимоги й санкції. Тому визнається, що розвиток особистості пролягає через розвиток її мотивів, які є детермінантами актуалізації особистості. Це теоретичне положення спонукає нас перейти до розгляду ієрархії цінностей, потреб, мотивів, інших чинників, у тому числі зовнішнього впливу, якими актуалізується особистість студента в умовах вищої школи, яка діє в контексті сучасного українського суспільства.

За всіма формальними критеріями вищу освіту, для отримання якої людина вступає до вищого навчального закладу, слід розглядати як стратегічну мету й домінуючу цінність у цій ієрархії. Адже це потребує від особистості значних інвестицій, зокрема часових, тривалих вольових зусиль та інтелектуальної праці, що на значному відрізку життя людини не дає їй ніякої вигоди та користі в задоволенні вітальних потреб. Значущою в суспільних вимірах і вигідною вища

---

[239] Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 800 с.

[240] Психология мотивации и эмоций / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и М. В. Фаликман. – М. : ЧеРо, – 752 с. (Серия: Хрестоматия по психологии).

[241] Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудита)

освіта для людини, яка її опановує, може стати лише згодом. Але саме через те, що стратегічна мета значно віддалена в часі від повсякденних життєвих потреб і виявів особистості студента, вищу освіту як самоцінність у її кінцевому результаті не можна визнати вирішальним мотиваційним фактором актуалізації особистості студента безпосередньо в процесі здобуття цієї освіти.

Навіть той студент, який здатний до самоактуалізації власної особистості незалежно від спонукальних впливів зовнішнього середовища, в поточному студентському житті орієнтується на конкретні результати й умотивовується зримими досягненнями, які ним предметно сприймаються та особисто емоційно переживаються. Віддалені цілі не можуть значуще мотивувати особистість до її актуалізації у повсякденному житті. У поточних життєвих ситуаціях на перший план виходять мотиви-стимули й мотивація досягнення.

Тому є потреба в певній теоретичній і практичній інтерпретації сутності впливу названих мотиваційних механізмів актуалізації особистості студента в контексті студентського життя.

До мотивів-стимулів, які значуще можуть впливати на актуалізацію особистості студента, без вагань можна віднести поточні та семестрові оцінювання знань, умінь, відзначення його успіхів і досягнень в інших, крім навчання, сферах діяльності, а також санкціонування життєвих виявів, які відхиляються від норм і вимог, що передбачені статутом та правилами внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу. Мотиви-стимули виконують допоміжну функцію в полімотивованій актуалізації особистості. Їхній вплив стає дієвим за певних умов. По-перше, коли вони синхронізовано підпорядковані провідному мотиву, що надає діяльності, заради якої актуалізується особистість, особистісний сенс. По-друге, коли ці мотиви-стимули є домінуючими, пріоритетними чи визначальними в поточній життєдіяльності особистості. Наприклад, вмотивованість студента до навчання зумовлюється тим, який смисл для нього має отримання вищої освіти, й тим, наскільки значущими для нього є мотиви-стимули в самому навчальному процесі.

Мотивація досягнення зумовлюється потребою людини досягати успіху та уникати невдач. Цей різновид мотивації має потужний вплив на актуалізацію особистості в ситуаціях, які мають характер змагальності, коли прагнення бути кращим, успішнішим стає визначально значущим для індивіда, що у своєму досягненні емоційно переживається ним як почуття перемоги над суперником, конкурентом, обставинами, а головне – над самим собою.

Актуалізуючим началом у мотивації досягнення можуть слугувати як життєві потреби, так і амбіції особистості. Запорукою успіху є здатність особистості до адекватної оцінки власних можливостей щодо їхньої відповідності умовам і вимогам ситуацій, в яких мають реалізуватись досягнення для задоволення актуалізованих потреб чи претензій, а також її спроможність до здійснення необхідних зусиль, що мають забезпечити позитивний результат. Переоцінка власних амбіцій або недостатність докладених зусиль ведуть до невдачі чи поразки, що психологічно травмує, пригнічує, деморалізує й деактуалізує особистість.

Але в багатьох життєвих ситуаціях досягнення як такі не мотивуватимуть особистість до чергових звершень, якщо в неї не буде емоційного переживання перемоги через відчуття адекватного визнання цього досягнення з боку авторитетного для неї соціального оточення. Ця теза красномовно підтверджується тим, як актуалізується особистість спортсмена на досягнення результатів вищого чи навіть світового рівня, що потребує багаторічних виснажливих щоденних тренувань. Чи багато б знайшлося ентузіастів, які б спромоглися досягти результатів рівня світових рекордсменів чи олімпійських чемпіонів, якби не було олімпійського руху, змагань такого рівня, а головне, світових визнання й слави їх переможців. Важко уявити спортсмена, який готується до змагань і не мріє про щасливу мить власної перемоги, яка надасть йому право зайняти почесне місце на п’єдесталі пошани. І зовсім не складно зрозуміти, яку психологічну травму зазнає той спортсмен, що здобув заслужено перемогу, а вона присуджена несправедливо іншому.

Навчання, особливо шкільне, має теж ознаки й певний характер змагальності, що за особливостями механізму актуалізації особистості через мотивацію досягнення зближує його зі спортом. Загальновідомо, настільки актуалізація особистості учня до навчання є залежною від мотивації досягнення й мотивів-стимулів, що застосовуються вчителем. Саме через некоректність і несправедливість учителя, яка проявляється в застосуванні цього механізму мотивацій, школа не лише травмує особистості учнів і вселяє в них небажання належним чином учитись, а й по суті багатьом з них нівечить долі, оскільки саме з цієї причини породжуються «невдахи», які зі старту життя потрапляють на узбіччя суспільного розвитку.

Отже, завершуючи теоретичну інтерпретацію мотивів-стимулів та мотивації досягнення, зробимо узагальнювальний акцент, що має принципово важливе значення в подальшому дослідженні

актуалізованої проблеми. Незважаючи на другорядність мотивів-стимулів та мотивації досягнення, яка їм відводиться психологією в ієрархії мотиваційної сфери особистості, що не дає змоги розглядати їх як сенсоутворювальні провідні життєві мотиви, за їх відсутності або некоректного й несправедливого застосування стає проблематичною актуалізація особистості на довготривалому шляху досягнення довгострокових цілей.

Адже ці мотиви підтримують емоційно актуалізацію особистості в повсякденній життєдіяльності. Позитивні емоції стимулюють особистість до актуалізації в досягненні проміжних цілей і результатів, а негативні, навпаки, відвертають її з цього шляху. Тільки надзвичайно цілеспрямованим і самоактуалізованим на досягнення значущих життєвих цілей особистостям під силу здолати тривалий життєвий марафон без емоційного підживлення своєї наснаги якимись проміжними здобутками та визнанням їх з боку оточуючих. Таких одержимих знайдеться небагато й серед дорослих людей, у яких сформовані особистості, а про студентів і тим паче школярів годі й вести мову.

Тепер, коли у нас сформована певна матриця теоретичних положень з досліджуваної проблеми, спробуємо її накласти на нашу соціальну дійсність і проаналізувати реалії вітчизняної вищої школи, яка функціонує в контексті сучасного українського суспільства, а тому залежна від нього.

Розпочнемо цей аналіз з розгляду вищої освіти як цінності, що має виконувати роль провідного мотиву в актуалізації особистості студента, наповнювати його життя певним смислом. З урахуванням очевидних тенденцій щодо суспільного сприйняття й ставлення до вищої освіти, які простежуються в Україні, є доцільним розвести її в поняттях як номінальну й реальну.

Під номінальною вищою освітою ми розуміємо наявність диплома про її формальне отримання незалежно від компетентності, якою реально володіє власник такого диплома.

Реальна вища освіта має засвідчувати відповідність компетентності, якою володіє випускник вищого навчального закладу, вимогам ринку праці, на якому він влаштовує свою професійну діяльність.

Як робочу гіпотезу нашого аналізу приймаємо за умову, що номінальна й реальна освіта мають рівноцінне право на її отримання й сприйняття суспільством. Зразу ж робимо ремарку, щоб не шокувати читача такими припущеннями. Автор усвідомлює, що в соціокультурному середовищі будь-якої із західноєвропейських країн чи в

США, така гіпотеза виглядала б не коректною, а, скоріше, абсурдною. Але те, що є абсурдним для цивілізованих суспільств зі сталими демократіями й правовими державами, не виключає можливість існування таких і подібних феноменів на вітчизняних теренах.

Прийняття зазначеної гіпотези дає право розглядати два варіанти вмотивованості студента на отримання ним вищої освіти. Звідси гіпотетично моделюємо дві ситуації, які за вибором студента дають змогу йому стати на шлях отримання номінальної або реальної вищої освіти. Полишаємо на розсуд студента його ставлення до навчання. Вищий навчальний заклад, як і належить йому, здійснює навчальний процес за встановленими графіком і розкладом занять. Викладачі відповідно до навчальних програм надають можливості студентам у повній мірі опанувати реальну вищу освіту. Але оцінки виставляються на вимогу студента незалежно від опанованих ним знань й умінь та відвідування занять.

Абстрагуючись від гіпотетичних розмірковувань, повертаємо аналітичний погляд на стан справ у цьому сенсі в наших реальних вищих навчальних закладах. Чи багато ВНЗ знайдемо ми серед сотень діючих, де повністю виключено явище, коли студенту, який систематично пропускав заняття, геть не відтворює ніяких знань й умінь, за вимогою виставляється оцінка, що рівнозначна чи навіть вища тієї, яку отримує сумлінний студент? Отож-бо й воно. Виявляється, що в химерно спотвореному соціально хворому суспільстві продуктивно працюють гіпотези, які на перший погляд сприймаються абсурдними. Загальновідомий і суспільно визнаний пресинг протекціонізму некомпетентності, під яким перебувають вітчизняні вищі навчальні заклади й у результаті якого ними плодяться дипломовані недоучки рясніше, ніж гриби після літнього дощу, має багато внутрішніх чинників. Але його механізм як рушійна сила цього феномена міститься в контексті сучасного суспільства, що системно вражене соціальним паразитизмом.

Девальвація в українському суспільстві вищої освіти як цінності й стратегічної життєвої мети посилюється несправедливим і некоректним застосуванням мотивів-стимулів у поточному студентському житті, що нівелює мотивацію досягнення в актуалізації особистості студента.

Невмотивована до актуалізації особистість студента є індиферентною до освітніх послуг, які надає вища школа, а тому й не може виступати дієвим фактором її розвитку. Не включивши механізм актуалізації особистості викладача через вплив на неї актуалізованої

особистості студента, годі розраховувати на системне оздоровлення й саморозвиток вищої школи. Відсутність такого механізму як своєрідного локомотиву саморозвитку вищої школи завжди потребуватиме компенсаційних впливів адміністративного штибу, що веде до формалізації та надмірної бюрократизації наукового, навчального, виховного процесів, їхнього омертвіння та витіснення із соціокультурного середовища вищих навчальних закладів творчих начал як базових засад розвитку науки й освіти. Саме цим й обтяжена сьогодні вітчизняна вища школа.

Звідси постає актуальність у дослідженнях, які б сприяли визначенню шляхів і підходів до успішного подолання зазначеної проблеми через актуалізацію особистості студента.

Спираючись на сформульовані вище положення, з'ясуємо можливості актуалізації особистості студента в умовах сучасної вітчизняної вищої школи. Такі можливості досить обмежені й реально не виходять за нормативні вимоги, на основі яких легітимізується вища освіта в нашому суспільстві.

З трьох процесів основної діяльності ВНЗ, які спрямовані на розвиток особистості студента, а саме: навчального, виховного та наукового – останній за своїм змістом, перебігом та устремлінням найбільше зорієнтований у завтрашній день. Науково-пошукова діяльність як творчий процес є необмеженою й невичерпною для розвитку особистості, оскільки її перебіг носить особистісний, а це означає – суто індивідуальний характер, залежить від зусиль і потенціалу конкретного студента й не має заздалегідь визначеного результату. Ця діяльність відкриває для студентів широкі можливості не тільки для актуалізації здобутих знань ще в стінах освітнього закладу, а, найголовніше, для оволодіння сучасними методами пізнання й самостійного здобування новітніх знань та їх продуктивного використання.

Але саме цей вид діяльності найменше системно задіяний в актуалізації особистості студента в умовах вітчизняної вищої школи, якщо вести мову про широкий загал студентів, а не про кращих з них. Цьому є багато причин. У цілому ж це пов'язано з проблемами інтелектуального, творчого, професійного потенціалу науково-педагогічних працівників як реально діючих вчених, формування й продуктивного функціонування наукових шкіл, ресурсного (фінансового, матеріально-технічного, часового) забезпечення науково-дослідної роботи, якісного набору й формування контингенту студентів у вищих навчальних закладах.

Як відомо, ахіллесовою п’ятою нашої вищої школи, на відміну від західноєвропейських, особливо американських університетів, які цим недоліком не наділені, є її відокремленість від академічної науки, що вимагає від викладачів, які займаються систематично плідною науково-дослідною роботою, альтруїзму й значних перевантажень. Узагалі ж за ступенем розв’язання зазначених проблем вітчизняні вищі навчальні заклади мають різні можливості та, відповідно, й неоднакові успіхи в їх подоланні.

Найкращі можливості для підтримання й нарощування наукового потенціалу збереглися в державних вищих навчальних закладах, які мають тривалу історію й багаті науково-педагогічні традиції. Серед ВНЗ цієї групи рівень наукового потенціалу, передусім, залежить від кількості й потужності наукових шкіл, їхнього суспільного визнання не тільки вітчизняним науковим співтовариствам, а й на міжнародному рівні.

До наступної групи за такими можливостями можна віднести певні новітні вищі навчальні заклади, в основному недержавної форми власності, яким вдалося залучити на постійну роботу маститих, уже відомих і визнаних, а також перспективних талановитих молодих вчених. Географію успішного функціонування таких ВНЗ без особливих похибок можна окреслити крупними освітньо-науковими центрами нашої держави, які розташовані у Київському, Харківському, Львівському, Донецькому, Запорізькому, Дніпропетровському, Одеському регіонах та деяких обласних центрах.

Найменші можливості в нарощуванні високого наукового потенціалу в державних вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, які у новітній історії незалежної України трансформувались із колишніх технікумів та коледжів.

Ще більш сумнівними видаються такі можливості в новітніх автономних ВНЗ та філій ВНЗ недержавної форми власності, які розгорнули свою діяльність на периферії і далеких відстанях від крупних науково-освітніх центрів.

Така диференціація за можливостями залучення студентів до активної і дієвої науково-пошукової роботи досить суттєво посилюється станом матеріально-експериментальної бази й обсягами фінансування науково-дослідної роботи, особливо серед технічних і технологічних вищих навчальних закладів, які, власне, й забезпечують фахівцями виробничий сектор економіки. Ресурсні, матеріалоємні спеціальності найкраще в цьому відношенні забезпечені в державних ВНЗ з тривалою історією.

Від обсягів фінансування науково-дослідної роботи прямо залежать можливості створення науково-дослідних інститутів, центрів, лабораторій у структурі вищого навчального закладу, що дає змогу формувати стабільні творчі колективи зі штатних наукових працівників, а не лише із сумісників з числа викладачів.

У тих ВНЗ, де основні обсяги науково-дослідної діяльності здійснюються лише викладачами, найменше сподівань як на високий теоретичний рівень її результативності, так і на системне та систематичне залучення студентів до науково-пошукової роботи. Адже загальновідомо, що в структурі робочого часу викладача, а відповідно, і в його зарплаті, на науково-дослідну та впроваджувальну діяльність передбачено не більше 20%. У сучасних умовах, коли загальний рівень зарплати науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів невисокий, це спонукає їх до пошуку підробітку за межами свого основного місця роботи, що негативно впливає на розвиток і реалізацію їхнього інтелектуального й творчого потенціалу.

У зв'язку із зазначеними проблемами, що гальмують повноцінне розгортання науково-дослідної роботи в наших ВНЗ з десятиліття в десятиліття радянського періоду, а тепер уже і в новітній історії незалежної України, можна спостерігати за тим, як пік розквіту наукової творчості для більшості доцентів співпадає з періодом підготовки ними кандидатських, а для професорів – докторських дисертацій. Дуже багатьох талановитих і перспективних учених поглинає буденна кафедральна робота, яка спочатку стимулює, потім суттєво гальмує, а інколи й призупиняє їхній науковий ріст лише тому, що вищий навчальний заклад позбавлений можливості проводити своєчасні системні ротації викладачів кафедр і наукових співробітників профільних їм науково-дослідних підрозділів.

Для всіх, хто більш-менш, хоча б наближено усвідомлює місію та специфіку функціонування вищої школи, цілком зрозуміло, що без науки вона девальвується до рівня простої школи. Є очевидним для такого розуміння й те, що тримається, а подекуди ледь жевріє наука в наших вищих навчальних закладах лише завдяки тому, що існує інститут докторів наук, які актуалізують свої особистості не докторантською стипендією, яка дещо вище офіційно визначеного прожиткового мінімуму, а мотивацією досягнення на шляху самореалізації особистості. Відкривають на цьому шляху нові наукові напрями, створюють наукові школи, які репродукують вчених первинних рівнів, а ті в процесі власного наукового становлення залучають у свої реальні наукові пошуки студентів. Реально діючі

вчені несуть у студентські аудиторії живі пульсуючі думки, новітні знання, а не мертві книжні кліше.

Незрозумілим є лише те, що за таких умов існування науки в наших вищих навчальних закладах, в суспільстві ще донедавна надзвичайно активно проштовхувалась пропозиція скасування інституту докторів наук в Україні. Після виходу нового Закону України «Про вищу освіту», яким збережено цей найвищий науковий ступінь, дискусія з цього приводу дещо стихла. Але не припинилась. Логічно постає питання – заради чого й кого робиться така пропозиція? Кому це вигідно? Якщо лише для того, щоб комусь було легше «одокторитись» чи «окандидатитись», то цьому занадто висока ціна в національному вимірі.

Адже цим виноситься вирок існуванню наукових шкіл на вітчизняних теренах, оскільки вони відімруть не лише у вищих навчальних закладах, а й в академічних установах. Відомо, що навіть у ті часи, коли корпоративні вимоги наукових співтовариств не дозволяли проникати в їхні ряди псевдовченим, кандидат наук у своєму становленні в процесі дисертаційного дослідження, написання й захисту роботи не піднімався до рівня відкриття обріїв нового наукового напряму в царині своєї науки. А в новітніх наших суспільних реаліях, коли все продається та все, окрім совісті й розуму, які є атрибутами власне людини, можна купити, на це взагалі не доводиться розраховувати.

Про те, що рівень доктора й кандидата наук не однакові у своїй досяжності, красномовно свідчить і той факт, що майже 80 % кандидатів наук не стають на шлях здобуття докторського ступеню й не продукують науково-педагогічні кадри вищого рівня. А з числа тих, хто наважується на це, не всі досягають успіху. І не всі, хто стає доктором наук, спроможні на репродукування наукових кадрів. Коли за умов існування цього інституту та високого суспільного престижу і визнання докторів наук у нашій країні, про що, зокрема, свідчить бум моди на них у стані політиків та бізнесменів, спостерігається відносно низька результативність репродукції вчених, то хіба можна розраховувати на те, що вона підвищиться, коли інститут докторів наук буде скасовано. Це аналогічно тому, якби був припинений олімпійський рух, а від спортсменів продовжували очікувати результатів, які були б не нижчими олімпійських рекордів.

Викликає подив недолуга аргументація такої пропозиції, мовляв, у США немає такого наукового ступеню, а серед їхніх вчених найбільше нобелевських лауреатів. Запитується в задачі на півдії, а скільки й яких

лауреатів вони мали б, якби їхня університетська наука мала таке жалюгідне фінансування, як в Україні. Там один університет може мати річний бюджет більший, ніж уся наша освіта й наука разом узяті. І хіба треба пояснювати тим, хто переймається питаннями науки й освіти в державній політиці, що вже давно наукові відкриття забезпечуються не відчуттями людини через безпосереднє спостереження чи дотик, а приладами, обладнанням і технологіями, розробка й створення яких потребують інвестицій, що сягають мільярдів доларів.

Наша ж наука, особливо у вищих навчальних закладах, тримається не на грошах і техніці, а на ентузіазмі вчених та їхньому інтелекті, який потужно розвивається завдяки дисертаційним дослідженням реального, а не номінального докторського рівня. І той, хто прагне усунути з вітчизняних теренів справжніх докторів наук та замінити їх на сурогатних у своїй сутності і середньовічного штибу за формою, не дбає про зростання інтелекту української нації, а навпаки, програмує системні зміни в освіті й науці, що сприятимуть його зубожінню чи навіть деградації.

За таких умов в Україні докторів наук може стати більше, ніж мишей у лісі. А смисл? Адже розуму на наших теренах це не додасть. Якщо людина самодостатня у власному розумі, їй не треба про це сповіщати вішанням на шию таблички з відповідним змістом. Це стає самоочевидним, коли людина починає висловлювати свої думки. А якщо розуму бракує, це теж не приховаєш. Але наявність такої таблички викликає сарказм та іронію. «Заговори, щоб я тебе побачив», – так звертався в діалогах до своїх співбесідників чи опонентів Сократ.

У нас же все масштабнішим стає феномен, коли доктори й кандидати наук розпізнаються лише через візитки, таблички на дверях та дипломи, що чіпляються на стінах кабінетів їхніх власників, а у висловлених ними думках відкривається протилежний смисл. І цим підтверджується, що номінальна наука теж має місце в українському суспільстві з явною тенденцією до розширеного відтворення. Зі зниженням рівня вимог, яке неминуче відбудеться шляхом системної саморегуляції, коли буде скасовано інститут вітчизняних докторів наук, можна не сумніватись, що повністю відкриються шлюзи для масової фальсифікації наукових ступенів в Україні.

Завершуючи розгляд науково-пошукової діяльності як чинника актуалізації особистості студента, слід зазначити, що можливості його застосування в кожному конкретному вищому навчальному закладі складаються по-різному і залежать не лише від інтелектуального, творчого потенціалу науково-педагогічних працівників, їхньої

вмотивованості щодо цього та фінансового й матеріально-технічного забезпечення науково-дослідної роботи, а й, безумовно, від якісного складу контингенту студентів та їхньої особистісної мотивації. Якісний склад, інтелектуальний, творчий потенціал студентів залежить, передусім, від їхнього набору.

Найкращі можливості в тих ВНЗ і на тих спеціальностях, де найвищий конкурс. Але за умов протекціонізму некомпетентності, яким наскрізь системно пронизано наше суспільство, демографічного спаду, що має стійку тенденцію, гіпертрофованого розростання освітніх послуг вищої школи, особливо на умовах контракту, в цьому сенсі нівелюються навіть високі конкурси. А там, де їх немає, коментарі зайві. До цього треба додати зниження рівня шкільної підготовки, особливо в сільській місцевості.

Тому в лавах студентів наших вищих навчальних закладів з року в рік збільшується кількість тих, хто нездатний здобути реальну вищу освіту не лише за низького рівня власної вмотивованості та ліні, а й за обмеженими можливостями свого особистісного потенціалу, передусім, інтелектуального. Все це погіршує умови розгортання системної роботи в залученні студентів до науково-пошукової діяльності, яка була б суспільно значущою й систематичною, а не епізодичною й незначною в студентському житті широкого загалу студентів, як це має місце в сучасній вітчизняній вищій школі.

І нарешті, ще про один важливий чинник, який продуктивно актуалізує особистість студента в тих же американських університетах, а в наших вищих навчальних закладах він не набув характеру системного впливу. Це підробітки студентів за профілем своєї майбутньої професії у період студентського життя. Серед наших студентів все більше з'являється тих, хто підробляє собі на прожиття. Але в багатьох випадках така робота ніяким чином не пов'язана з майбутньою професійною діяльністю за фахом навчання. Це, безумовно, прискорює дорослішання й соціалізацію особистості, збагачує її соціальним досвідом, але не сприяє актуалізації знань й умінь, які набуваються в процесі навчання.

Відтак, залишається з'ясувати, наскільки результативним чи ефективним є навчальний процес як основний чинник актуалізації особистості студента в умовах вітчизняної вищої школи, оскільки всі інші види діяльності не мають значного впливу на це, про що свідчить здійснений аналіз.

Якщо зробити ретроспективний погляд на нашу вищу школу в межах останніх 20-15 років, то в цьому сенсі варта на увагу невтішна

тенденція в згортанні можливостей актуалізації особистості студента. У радянське минуле входить той період, коли наша вища школа репродукувала студента, який говорить, потім – такого, що пише, а зараз почала відтворювати студента, який вгадує знання, якими він має володіти. Така гротескна схема потребує певної інтерпретації, щоб стало зрозумілим еволюціонування певних проблем, якими обтяжений безпосередньо навчальний процес у сучасній вітчизняній вищій школі.

У радянський період у навчальному процесі вищої школи системно й систематично культивувався діалог, що не лише сприяло актуалізації особистості студента в опануванні ним програмним матеріалом, а розвивало комунікативні здатності його особистості, без чого неможливий її розвиток, який би відповідав вимогам реальної вищої освіти. Пригадаємо лише основні складові та засади, на яких тоді тримався діалог у вищій школі, більшість з яких без альтернативи витіснені із соціокультурного середовища наших сучасних вищих навчальних закладів.

Це з півсотні іспитів, близько ста заліків, курсових проектів і робіт, звітів за навчальні та виробничі практики, які складалися чи захищалися студентом усно в діалозі з викладачем. Готуючись до таких діалогів студент актуалізував у своїй свідомості увесь програмний навчальний матеріал, що сприяло систематизації знань в його особистості.

Абстрагуючись від ідеологічного змісту, нагадаємо, що тоді цикл суспільно-політичних дисциплін був рівномірно розподілений на весь період навчання студента і своїми семінарськими заняттями позитивно сприяв розвитку його мислення, вмінню формулювати й аргументовано публічно висловлювати думки. Правда, вже тоді намітилась тенденція відходу від справжніх семінарських занять, на кожне з яких студент мав приходити підготовленим з відчуттям психологічного очікування, що його можуть у будь-який момент залучити до участі в обговоренні програмних питань. За таких умов особистість студента актуалізувалась у навчальному процесі максимально.

Але вже тоді частина викладачів культивувала реферативний метод ведення практичних занять, які за їхніми дидактичними можливостями з великою натяжкою можна було назвати семінарськими. Адже для підготовки реферативних доповідей студенти визначались заздалегідь, а самі реферати в основній своїй масі мали компілятивний набір чужих, а не власних думок студента, які до того ж ним зачитувались, а не мовились усно. В умовах авторитарної держави з панівною комуністичною ідеологією такий метод був

зручним, оскільки застерігав від необачних і небажаних як висловлювань, так і питань студентів. Але він не актуалізував особистість студента на систематичну підготовку до семінарських занять та активну участь в них і не сприяв розвитку мислення та вміння публічно висловлювати власні думки.

Не можна знехтувати й таким чинником в актуалізації особистості студента, як розгалужена громадсько-політична діяльність, якою аж занадто була перенасичена радянська вища школа. Різноманітні громадські доручення, робота у виборних органах громадсько-політичних організацій, безліч всіляких зборів, конференцій, різного роду публічних заходів та акцій залучали у свій вирій широкий загал студентів, де вони були не лише слухачами й глядачами, а й активними учасниками. Це, безумовно, теж сприяло актуалізації особистостей студентів, передусім – у формуванні й розвитку організаторських здібностей, соціокультурних комунікацій, які потім ставали їм запорукою успішної професійної кар'єри й діяльності в самостійному житті.

І в цьому контексті доречно зробити акцент, що незважаючи на ідеологічне ангажування тодішнього студентського життя, студенти в радянській школі мали більше свобод і можливостей впливу на адміністрацію ВНЗ у відстоюванні своїх інтересів і прав, ніж зараз. Не йдеться про неофіційний персональний захист студентів через уже згадуваний протекціонізм, який, до речі, не мав такого широкомасштабного поширення в радянську добу. Тоді студента, який не вчився чи не був здатним до навчання, ніхто й ніщо не могло врятувати від відрахування за неуспішність.

У період становлення вітчизняної вищої школи в умовах державної незалежності України здійснено перехід від усної до письмової форми контролю знань студентів, що підмінило діалог студента з викладачем на монолог, який до того ж не промовляється. Цикл гуманітарних дисциплін на негуманітарних спеціальностях зазнав суттєвого скорочення й був поступово зміщений на молодші курси. На семінарських заняттях набув значного поширення реферативний метод їх проведення. Усні опитування студентів на практичних заняттях як метод поточного контролю їхніх знань, що мав традиційно значне поширення в нашій вищій школі, почали в системі підмінюватись письмовими та комп'ютерними контролями.

Отже, наша вища школа почала репродукувати «німих Герасимів», коли студент, як той горезвісний герой повісті І.Тургенєва «Муму», все начебто добре розуміє, а висловити вголос свої думки не

може. Але ж студенти не мовчать, і мовчати вони не можуть апріорі. Адже потреба в спілкуванні є життєво необхідною, особливо для молодої людини, особистість якої перебуває на стадії свого активного розвитку й становлення. Тож «німими» наших студентів можна вважати лише в навчальному процесі, де треба здійснювати професійні, а не побутові комунікації, якими, до речі, для більшості з них і обмежується «всебічний і гармонійний» розвиток їхніх особистостей у соціокультурному середовищі вищого навчального закладу.

Для тих студентів, які за межами навчального процесу більшу частину свого часу проводять у гуртожитку чи поряд з ним, домінуючими стають кімнатно-кухонно-коридорні та вулично-барні комунікації в колі їхніх референтних груп. За таких умов у наших вищих навчальних закладах на виховання студентів через актуалізацію їхніх особистостей за межами розкладу занять може мати більш значущий вплив культура коменданта гуртожитку, в якому вони проживають, ніж культура їхнього ректора. З огляду на рівень культури, вихованості, толерантності деяких комендантів студентських гуртожитків, де студенти можуть перебувати, як в резервації, під їхнім тотально-авторитарним наглядом, за такої залежності не тяжко скласти уявлення про можливості актуалізації особистості студента в широкому розумінні, яка передбачає за роки навчання у ВНЗ максимальну реалізацію його особистісного потенціалу на шляху всебічного розвитку.

Тому перед нашою вищою школою поряд із задачею-максимум, що передбачає гармонійний розвиток особистості студента, актуалізується задача-мінімум: як вберегти молоду людину, що вступає до вищого навчального закладу від деградації за межами навчального процесу.

Але й навчальний процес у сучасній вищій школі, враховуючи ті системні зміни, які в ньому відбуваються під приводом чи прикриттям всіляких реформувань, стає все менш здатним потужно впливати на актуалізацію, а отже, і на розвиток особистості студента. Зокрема, тестування знань студента, яке в нашому виконанні запроваджено у вищих навчальних закладах під прапором Болонського процесу, є тому наочним прикладом. За таких умов наші студенти будуть не лише «німими» в навчальному процесі, але можуть розучитися й писати та лише вгадуватимуть фрагментарні знання, якими мають володіти системно. Особливо згубними такі процедури є в опануванні гуманітарними дисциплінами. Фахівцям з навчальних технологій відкрилось широке проблемне поле досліджень і з'ясувань, як досягти

того, щоб наші тестування відповідали тим тестуванням, звідки ми їх калькуємо. Але навіть якщо ми й досягнемо цього, то змінити наші ментальність і соціокультурне середовище, в контексті яких вони застосовуються, навчальні технології, бодай і найдосконаліші, не зможуть.

А якби таке диво й трапилось на шляху нашого суспільного розвитку, то все рівно ми цим нововведенням не компенсуємо те, що втрачає наша вища школа. Адже не лише ми, а й західний цивілізований світ визнавав певні переваги радянської вищої школи над їхніми університетами, під які ми зараз лаштуємось. До концептуальних засад, на яких базувалися ці переваги, без сумніву можна віднести фундаментальність, системність, діалогічність навчального процесу, якими традиційно в кращу сторону вирізнялася у світі вітчизняна вища школа. Зазначений спектр проблем потребує самостійного висвітлення.

Нам же належить у цьому контексті дослідження за визначеною темою звернути увагу на механізм актуалізації особистості студента в навчальному процесі в умовах сучасної вітчизняної вищої школи, що визначально залежить від викладача й системи контролю знань, яку той застосовує, оскільки науково-пошукова діяльність, робота за майбутнім фахом, мотивація досягнення в навчанні не мають системного впливу на широкий загал наших студентів. За таких умов те, що й як дає та вимагає в навчанні викладач від студентів, коли ті вивчають його дисципліну, є тією програмою-мінімум і програмою-максимум, за якою актуалізується особистість студента не лише в навчальному процесі, а, можна вважати, і в цілому у вітчизняній вищій школі.

Викладач виступає основним суб’єктом взаємодії зі студентом. Тож від професіоналізму й актуалізації його особистості в навчальному процесі залежить, наскільки актуалізованою буде особистість студента. Адже на широкий загал наші студенти, як було з’ясовано вище й що є самоочевидним у сьогоденні, не вмотивовані вимагати щось більше, аніж те, що пропонує в їхньому навчанні вищий навчальний заклад, і, тим більше, не прагнуть знати понад те, що вимагають від них викладачі.

Проблема управління в сучасній вищій школі України, з одного боку, є наслідком державної політики в галузі вищої освіти, а з іншого – причиною стану і результатів діяльності ВНЗ. Значуща роль у цьому належить ректору і його команді, оскільки в наші вищі навчальні заклади вселився авторитаризм, якого не спостерігалося в них за

останні десятиліття радянського періоду українського соціуму. У реально автократичному суспільстві з номінальним, тобто тільки задекларованим, демократичним устроєм держави наївно очікувати щось інше.

Тому цілком логічними є стиль і методи, які домінують в управлінні вищими навчальними закладами і є придатними та результативними в управлінні господарськими організаціями, що слугують лише базисом для нормального функціонування вищої школи, основними видами діяльності якої є творчі процеси – навчання, виховання, наука. Перенесення стилю і методів, без яких неможливе ефективне функціонування вищого навчального закладу як господарської організації, в управління вищою школою як творчою у своїй визначальній сутності організацією паралізує й омертвляє її діяльність, що має функціонувати в режимі самовідтворення й саморозвитку. Такі перекоси в управлінні нашими вищими навчальними закладами характеризуються тенденцією, коли не господарська організація підпорядкована й поставлена на забезпечення ефективного навчання, виховання, науково-пошукової діяльності, а навпаки.

Звідси й постає значущість коменданта гуртожитку в розвитку особистості студента в умовах нашої вищої школи, оскільки в бурхливій адміністративно-господарській діяльності вищого навчального закладу ні в кого більше до цього реально не доходять руки.

Ректору треба оббивати пороги, якщо не в Міністерстві освіти і науки, то в інших поважних інстанціях, від яких визначально залежить життєдіяльність та й саме існування підпорядкованого йому ВНЗ, а також його особистий статус і службовий рейтинг, зниження якого неухильно веде до відставки, незалежно від його авторитету серед своїх викладачів і студентів. Залишаємо за текстом гіпотетичні розмірковування, як і в які способи нашим ректорам доводиться відстоювати своє місце під сонцем. Але ж доводиться. І це непросто та й нелегко з огляду на плинність і нестабільність у розташуванні зірок на нашому політичному небосхилі. Адже в утриманні чи набутті свого статусу наші ректори лише номінально залежні від викладачів і реально зовсім незалежні від своїх студентів.

Тому вони змушені гнутись, хитатись і викручуватись у різні боки та площини, на що нездатний флюгер, який неминуче дуже швидко вийшов би з ладу або зовсім зламався від поривів наших політичних вітрів, які з перемінним успіхом дмуть з різних кінців і в протилежні боки. У країні, де вектор загальнодержавної політики формується

взаємним відніманням на користь приватних інтересів суб'єктів цієї політики, годі сподіватись на позитивну результуючу в такій «розі вітрів», що мали б наповнювати своєю силою вітрила нашого суспільного човна, ім'я якому Україна, й рухати його в якомусь визначеному напряму. А якби така визначеність була, тоді б і в ректорів з'явилось більше можливостей реально займатись стратегією та системними перетвореннями в розвитку своїх закладів освіти, а не перейматись тактикою виживання й розбудовою «потьомкінських дєрєвєнь», що мають тішити око начальства.

Декани перманентно займаються ліцензійними та акредитаційними справами, переоформленням пакетів документів, що репрезентують їхні спеціальності, оскільки цим формалізується й легітимізується діяльність їхніх факультетів. Окрім цього вони з головою занурені в повсякденні питання, які хоча й мають значення для студентів, але носять суто формальний, кабінетний характер. До цього треба додати наради, численні звіти, відписки та багато іншого, чим їм доводиться перейматись в режимі диспетчера. Значна частка їхнього часу витрачається на роботу з інформацією, що пов'язана з обліком навчальної роботи викладачів, успішності та зарахування й відрахування студентів. У своєму статусі наші декани в повній залежності від волі ректора й лише номінально – від студентів свого факультету.

Завідувачі кафедр в основному зосереджені на тому, як відстояти, а при можливості й розширити свою вотчину, що визначально, як уже згадувалося, залежить від обсягів педагогічного навантаження, яке формується переліком навчальних дисциплін, кількістю годин, що визначена для їх викладання в навчальних планах, та контингентом студентів, які мусять ці дисципліни вивчати. За цим логічно постають проблеми забезпечення викладання навчальних дисциплін, які закріплені за кафедрою. Це викладачі, підручники, посібники, методичне супроводження, навчальний матеріал, прилади, обладнання й таке інше. Далі їхні зусилля спрямовуються на утримання кафедрального господарства. Значний час наші завідувачі витрачають на те, що називається позначенням діяльності кафедр. Це підготовка планів і звітів з навчальної і наукової роботи, збирання й фіксування інформації, на основі якої визначаються рейтинги викладачів і кафедр. До цього треба додати, що завідувач кафедри має виконувати повний обсяг роботи як викладач.

Відтак, стає зрозумілим, що наші завідувачі кафедр свою зарплату відпрацьовують стовідсотково, але в їхній зайнятості не залишається часу на реальну, окрім навчальної, роботу зі студентами, від яких їхній

статус ніяким чином не залежить. Не номінально, а реально завідувач кафедри не завжди й не дуже залежний у зайнятті посади від викладачів, які входять у склад його кафедри, що було недопустимим у радянській вищій школі. У цьому сенсі він залежний від тих, хто знаходиться вище нього в ієрархії, а визначально від позиції, яку займе до нього ректор. Якщо вона прихильна, завідувач незалежний і від декана та інших посадових осіб, які посідають чільні місця над ним.

Про викладачів уже було сказано достатньо. У цьому контексті лише зробимо акцент на тому, що висвітлює складову ланку механізму управління в нашій вищій школі. Викладачі утримуються на короткій мотузці в адміністрації ВНЗ, що дозволяє легким посмикуванням робити їх слухняно керованими й передбачуваними в їхніх життєвих виявах.

Це забезпечується порядком і термінами зарахування на роботу, надбавками до заробітної плати, додатковими преференціями за принципом «тому дам, а тому не дам», який має стійку кореляцію не тільки, а інколи й не стільки з професіоналізмом та особистими здобутками викладача, як з його життєвою позицією, визначальним критерієм чого є лояльне відношення до керівництва й слухняність. Принциповість і об'єктивність викладача як в оцінці знань студентів, так і в інших важливих службових справах суперечить такій слухняності.

Конкурсний відбір, який і раніше не був жорстким у нашій вищій школі, але створював певні паритетні засади для претендентів на зайняття вакантної посади і надавав соціальний захист та відносну незалежність викладачу в зайняті ним принципової позиції, в нинішніх умовах знівельований до номінального. Розмитість і невизначеність законодавчого, нормативного регламентування зайняття посад науково-педагогічними працівниками створили передумови, що дозволяють адміністрації кожного окремого вищого навчального закладу на свій розсуд визначати, кого й як допускати та обирати за конкурсом. При цьому голосування на вчених радах носить у багатьох випадках суто номінальний характер.

Про зарахування короткотермінові та за контрактом годі й говорити. Це прерогатива суто адміністрації ВНЗ. Студенти не мають реального впливу на формування складу науково-педагогічних працівників кафедр у наших вищих навчальних закладах. Їхня участь у цьому процесі реально зведена до ролі статистів, що можна вважати результуючою того комплексу системних вад нашої вищої школи, про які, зокрема, вже йшлося.

Значна частина студентів перебуває в стані соціального анабіозу, від якого не розбуджує або, навпаки, в який вводить інертний стан соціокультурного середовища вищого навчального закладу, до якого вони вступають на навчання. Багатьох студентів охоплює соціальна апатія як наслідок їхніх розчарувань у своїх соціальних очікуваннях, на які вони розраховували, коли прагнули до цього ВНЗ. Ще прикрішими для студентів є розчарування в їхніх благих намірах та починаннях, які залишаються соціально незатребуваними або невизнаними в їхньому навчальному закладі чи взагалі санкціонованими й забороненими.

Звідси не є дивною індиферентність наших студентів не лише у відношенні до комплектування кафедр науково-педагогічними кадрами, а й взагалі до свого студентського життя. На такому соціальному підґрунті реально не спрацює навіть досконало унормований механізм участі і впливу студентів на зайняття посад викладачами у вищій школі. Якщо в якихось вищих навчальних закладах студенти мають можливість брати реальну, а не номінальну участь у цьому процесі, то це робиться з доброї волі їхніх ректорів. Те, що називається студентським самоврядуванням, в умовах сучасної вищої школи можна визнати лише де-юре, але не де-факто, яке має бути результатом справжньої студентської ініціативи, що йде з низів, тобто з глибин студентського середовища, а не нав’язується зверху.

Не маю найменших намірів якимось чином образити справжніх студентських лідерів, які володіють неформальним авторитетом серед своїх побратимів і щиро піклуються про покращення студентського життя. На щастя, такі ще не перевелися в нашому соціально хворому суспільстві, яке відтворює себе в усіх своїх осередках, у тому числі й у студентському середовищі. Оскільки аналіз проблеми потребує критичного висвітлення її суті, акцентуємо нашу увагу саме на негативних тенденціях, які спостерігаються у формуванні студентського врядування в наших вищих навчальних закладах.

По-перше, студентське середовище у вітчизняній вищій школі за традицією, що йде з радянської системи, не структурується по горизонталі, а лише по вертикалі. Як правило, це робиться у нас під наглядом адміністрації У наших вищих навчальних закладах лише поодиноко неформальним шляхом, виключно за студентською ініціативою, створюються клуби чи структури за інтересами, в яких локально об’єднуються студенти й обирають без втручання адміністрації свого лідера. Натомість, наприклад, в кожному американському університеті таких студентських клубів і об’єднань за особистими уподобаннями та інтересами може бути по декілька сотень.

По-друге, структурування студентського середовища по вертикалі в багатьох вищих навчальних закладах формується з втручанням адміністрації як засіб адміністративного впливу, нагляду й контролю за перебігом і влаштуванням студентського життя. За такої умови органи студентського врядування не співпрацюють з адміністрацією ВНЗ у розв'язанні студентських проблем, а служать їй, що спонукає формальних студентських лідерів до штрейкбрехерства.

А для того щоб бути на службі інтересів адміністрації, а не студентів, мотивів достатньо. Минули часи альтруїзму, коли в широкому загалі нашого студентства для їхніх лідерів вважалось за честь й обов'язок бути в усьому прикладом, а в студентських справах брати на себе не лише відповідальність, а й більшу та тяжчу роботу й не претендувати при цьому на якісь пільги чи виключення з правил, що виділяли б їх і віддаляли від рядових студентів.

Модель відриву від народу його вихідців у владу наслідується й віддзеркалюється в студентському середовищі. У студентському житті сучасної вищої школи є очевидною модифікація казарменого девізу радянських часів: «Подалі від начальства і поближче до кухні». Зараз студенти позбавлені ілюзій романтики та доволі прагматично оцінюють наше суспільне життя і вважають: якщо будеш ближче до начальства, то кухня обов'язково буде поряд, причому значно кращого штибу, ніж у пересічних громадян, які дистанціюються від адміністрації та насмілюються відстоювати якусь свою незалежну позицію чи власну точку зору.

Безумовно, преференції для студентів, які потрапляють у структури студентського врядування, що забезпечує вертикаль управління студентським середовищем, значно скромніші, ніж у нардепів, але на старті дорослого життя вони для декого можуть бути доволі значущими й спокусливими.

Це може розпочинатись з уникнення від чорнової роботи й чергувань у гуртожитку та більш вільного, неконтрольованого, а значить, безвідповідального поводження в ньому. Адже правила внутрішнього розпорядку ВНЗ і правила проживання в гуртожитку, як і закони в нашій державі, обов'язкові для виконання в суворій відповідності до їхньої букви лише для пересічних громадян. Далі пільги більш вагомі. За «обтяжливу» і «виснажливу» роботу в студентській раді гарантоване поселення в гуртожиток. Проблеми з сесією несумлінному студенту, який потрапляє в органи студентського врядування, значно легше розв'язати, аніж його рядовим колегам, оскільки він наближений до начальства, в цьому разі – до деканату.

Окремо треба виділити сучасні можливості в студентських лідерів для поліпшення власного фінансового стану за рахунок забезпечення участі студентів у різноманітних політичних акціях на замовлення, що демонструють «волевиявлення» нашого народу в підтримці чи в протесті щодо тієї чи іншої політичної сили чи конкретної персони. Адже студентське середовище, незважаючи на всю його аморфність та інертність, залишається сьогодні найбільш зручним для забезпечення подібних витівок, що номінально створюють ілюзію демократії в нашому суспільстві.

Враховуючи тотальне падіння довіри до суб'єктів влади й політичних партій у широкого загалу наших співгромадян, попит, а відповідно, й ціна на такі замовлення зростатимуть та підвищуватимуться. Ні для кого не є секретом, яким чином це оплачується. Кошти від замовників на такі охлократичні акції рухаються ланцюжком через руки тих, хто стоїть на шляху їхньої організації, і мають тенденцію до зменшення висхідного тарифу, який в кінці реально потрапляє в руки кожного конкретного учасника. А у відношеннях зі студентами трапляється й таке, що вони не отримують ні копійки за свою участь, оскільки залежні від того, хто їх вивів на ту чи іншу замовну акцію та заробив на цьому.

Нарешті, завдяки сумлінному служінню в органах студентського врядування безвідносно феноменальних успіхів у навчанні та науково-пошуковій діяльності є можливість залишитись у вищому навчальному закладі для навчання в аспірантурі з перспективою роботи викладачем на кафедрі.

З огляду на те, яким чином влаштовується студентське життя в гуртожитках наших ВНЗ, мимоволі пригадується, що завдяки українським старшинам, сержантам, єфрейторам, які не лише служили, а й вислужувались, тримався статутний порядок в казармах радянських збройних сил. Тоді офіцери, не обтяжуючи себе копіткою працею з особовим складом ввірених їм підрозділів, давали на відкуп пільгового життя молодших командирів і «дідів» порядок у солдатських казармах, який досягався зовсім не статутними відносинами. Заради «порядку» на це закривали очі. В умовах радянського режиму, який за визначенням був тоталітарним, у студентських гуртожитках не було «дідівщини» й здирництва, а в роки державної незалежності це ганебне у вимірах людської гідності явище проявилось у студентському середовищі вітчизняної вищої школи, що функціонує в суспільстві із задекларованою демократією.

Сумно й прикро робиться від такої аналогії. Вже давно немає тієї армії, а таких сержантів на нашій землі не меншає, хоча вони й не

нюхали цієї армії. Це є свідченням того, що казармений режим радянського штибу перекочував у наші студентські гуртожитки й не лише в них.

Адже так, як сьогодні українців нахабно й брутально, принижуючи їхню людську гідність, гноблять самі українці, такого, напевно, не робили й інородці, коли Україна знаходилась під гнітом тієї чи іншої метрополії. Принаймні, автору не довелось таке спостерігати в умовах радянського режиму. Загальновідомо, що цей режим нищив кращих синів і дочок українського народу, чому сприяли виродки й перевертні цього ж народу, які прагнули бути поближче до начальства й кухні, дбаючи за власне черево, а не за націю, з лона якої вони вилупились.

Цинічною спекуляцією в умовах незалежної держави виглядає те, що ми сьогодні шукаємо винних у всіх наших негараздах поза нашим народом й прагнемо списати на них власні гріхи. На всі наші села, міста й студентські гуртожитки в них, де сьогодні злидарюють і потерпають від приниження людської гідності наші співгромадяни, в тому числі й студенти, серед яких переважна більшість етнічних українців, не вистачить інородців, щоб творити ту біду, яку переживає український народ у державі, яку він створив власним волевиявленням у 1991році, щоб вона була незалежною від метрополії і краще дбала про своїх громадян.

Вкотре доводиться переконуватись, що порядок з-під батога є ілюзорним, оскільки той, хто орудує ним, творить свавілля. Для того щоб запобігти цьому, над ним має бути інший, ще з більшим батогом. А щоб у соціумі запанувала справедливість, найвищий у такій вертикалі має бути Богом. А таке неможливе. Тому в авторитарній системі влади будь-який смертний, який потрапляє на її вершину, отримує безвідповідальну свободу й здатен творити найбільші свавілля, оскільки для нього закони не писані. Навіть з такої простенької метафори стає зрозумілим, що в умовах сучасної цивілізації для народу, який прагне до гідного людського життя широкого загалу своїх громадян, а не їхньої купки, що узурпують в ньому владу, альтернативи демократії як способу влаштування суспільних відносин немає.

Всі – особливо ті, хто потрапляють у структури влади – добре розуміють, що без соціальних контролю і санкцій у суспільстві ніколи не буде порядку, а пануватимуть бедлам і хаос. Одначе в механізмах здійснення таких контролів і санкцій, як в попередній, тобто радянській, так і, особливо, в нинішній системі влади спостерігається

одностороння направленість – зверху вниз. Цілком зрозуміла природна вмотивованість людини до того, що краще когось контролювати й санкціонувати за відхилення чи порушення встановлених суспільних норм, аніж самому бути підконтрольним і підзвітним за свої діяння в цьому сенсі. Але ж не може залишатись незрозумілим й інше.

Лишень за умови існування механізмів соціального контролю й санкцій, які б, обопільно та взаємно врівноважуючи, діяли по вертикалі як зверху вниз, так і знизу вверх, можливо досягти саморегуляції порядку в суспільстві на його горизонталях та в усіх його осередках. Це дасть змогу позбавитися від необхідності утримувати й підгодовувати в них наглядачів з батогами, які є непродуктивним, тобто паразитуючим елементом суспільства.

Якщо в суспільстві немає реально діючих, а не задекларованих механізмів соціального контролю за діями суб'єктів влади й адекватних санкцій відносно тих, хто відхиляється від норм людського співжиття, воно приречене на свавілля, вакханалію та багато інших явищ, які сприяють деморалізації, соціальній деградації, розтлінню, що неминуче веде до занепаду і системної руйнації соціуму. Саме такі небезпечні тенденції спостерігаються на теренах України в умовах її державної незалежності. І це сьогодні є чи не найбільшою реальною загрозою національній безпеці Україні. У цьому її історичний парадокс і трагедія. На яке майбутнє може розраховувати держава, якщо найбільша небезпека для її подальшого існування виходить з держави як інституту влади? Ця загроза має й прагматичні виміри, але не стільки для пересічних громадян, яким за такої держави, окрім відчуття свого громадянства, в ній уже нічого втрачати, як для суб'єктів, що реально панують в українському суспільстві.

Від тих, хто сьогодні по-справжньому запанував у рідній сторонці, залежить – бути чи не бути таким механізмам в сучасному українському соціумі. Як кажуть у народі, врятування – справа рук того, хто тоне. Адже не можна довічно роздмухувати розбрат і чвари в суспільстві множенням несправедливості, брехні й кривди в ньому. Це все одно що сидіти на діжці з порохом і розводити на ній багаття. Суб'єкти влади, які перманентно дурять і зраджують власний народ, не можуть сподіватись і розраховувати на те, що цей народ в якийсь кризовий для влади момент не зрадить їх. А у своїй сутності це не можна буде назвати й зрадою, а скоріше, розрахунком за фальшиві векселі, які народ отримав від таких суб'єктів. Адже суспільний договір хоча і не оформлюється юридично, але передбачається у взаєминах народу зі своєю владою.

Для України в її понад двадцятилітньому блуканні навколо цивілізованого простору кожні вибори можна порівняти із сиренами, які заманюють необачливих мореплавців на смертельні скелі, де неминуча катастрофа. З міфології ми знаємо, що обачливий капітан заздалегідь просив свою команду прив'язати його до щогли, щоб він не піддався впливу спокусливих звуків і не повів корабель на вірну загибель. Українські керманичі й ті, що прагнуть до заповітних мандатів, які гарантують їхнім власникам абсолютну свободу, а разом з нею таку ж і безвідповідальність перед власним народом, у передвиборчий період вільно метушаться на палубі нашого суспільного корабля й не переймаються тим, щоб їх прив'язали до щогли. А після виборів про пута для влади згадують лише ті, хто в цю владу не потрапляє. Звідси риторичним постає питання стосовно політичного курсу, яким далі рухатиметься Україна. Але нагально гострим і без відповіді залишається питання: «Де ж той Одіссей, який має вивести наш суспільний корабель у безпечну акваторію, що в сучасному людстві називається цивілізованим розвитком?»

Адже вже минуло два десятиліття наших навколоцивілізаційних блукань, поки що безпросвітних. І все це лише тому, що влада не прагне довіритись у виборі та підкоритись у контролі власному народу. Як бачимо, азимут курсу цивілізаційного шляху банально зрозумілий. Але звернути на нього не дають зазивання черева, які декому затьмарюють громадянську свідомість і перехоплюють дух політичної волі. Зазвичай сита людина стає на деякий час байдужою до їжі, а у нас такої паузи не було й не передбачається. Український народ, на відміну від інших більш нетерплячих і нетерпимих до такого знущання, покірно вичікує цього історичного моменту в стані своїх посланців у владу. Те, що влада цього не прагне – цілком природно для неї, а от що народ це не пече – в цьому альфа й омега нашої суспільної драми та історичної бездержавності. Тому, мабуть, доведеться розраховувати лишень на труднощі з травленням того, що без перестану поглинається. Можливо, лише це врятує нас від історичного сорому власної державної неспроможності. І то за умови, коли знайдуться свої Одіссеї, які вдало скористаються таким просвітлінням у нашій історії.

Звідки ж взятись таким суб'єктам влади, які здатні не розпочинати чергові мандри-блукання навколо цивілізованого простору, а переможно їх завершувати. Ось і повертаємось з контексту суспільного до стану вітчизняної вищої школи, які між собою тісно взаємопов'язані та взаємозалежні. Адже в умовах ноосфери не середня, а саме вища школа генерує нові покоління громадян, які через отримані від неї

дипломи не лише легітимізують у суспільстві свою професійну діяльність за відповідним фахом. Вони з дипломами про вищу освіту допускаються до зайняття високих соціальних статусів та виконання суспільних ролей, від яких значуще залежить об'єктивація соціальної дійсності, зокрема правового простору, що визначально впливає на запровадження демократії та соціальної справедливості в суспільстві.

Поряд з отриманням знань і вмінь, через оцінку яких, власне, і легітимізується вища освіта в суспільстві, студенти за роки свого навчання набувають соціального досвіду, який закладає в їхні особистості певні цінності як життєві орієнтири, що формують засади й контури їхнього світогляду, з яким вони потім йдуть у самостійне життя і творять соціальну дійсність. У студентському житті соціальний досвід залежить від того, яким чином це життя влаштовується. Власне, в цьому й полягає значущість студентського самоврядування, а не врядування заради лише одного режимного порядку казарменого штибу, коли формальні студентські лідери, не маючи реального авторитету у своєму студентському середовищі, для того щоб на свій розсуд робити керованим це середовище, використовують потужно адміністративний ресурс ВНЗ.

У такий спосіб соціальне середовище системно програмується на продукування суспільних єфрейторів, а не генералів. Не потребує особливої інтерпретації те, в чому полягає різниця єфрейторського світогляду від генеральського, а тим паче, від маршальського. Це зумовлюється різницею суспільних ролей. Перед єфрейтором завжди стоять локальні задачі, на кшталт того, як глибше заритись у свій окоп і якомога довше в ньому утриматись. Тому єфрейтор не здатен осягнути ні дислокацію всього війська, ані, тим більше, динаміку і взаємодію його чисельних складових, оскільки він обмежений сектором огляду, що простирається за бруствером його власного окопу. Єфрейтор навіть не ризикує зайвий раз визирати з окопу й не вилазить з нього без команди, тому що боїться більше не повернутись в опановану ним нішу.

У системі влади, яка формується демократичним шляхом, особистість єфрейторського масштабу ніколи не займе ієрархічне місце генеральського рівня. Таке можливо лише в авторитарних системах. І горе справжнім генералам, які опиняються під п'ятою єфрейтора. А про солдатів, тобто про пересічних громадян, які репрезентують своєю більшістю народ, годі й вести мову. Всі: як рядові, так і генерали – мобілізуються на риття, облаштування та пакування персонального окопу...

А коли в суспільстві домінує окопно-пакувальна свідомість, народ у ньому неминуче трансформується в популяцію ховрахів, втрачає можливість і спроможність вирости в політичну націю, визначальним критерієм чого є успішна, ефективна розбудова власної держави, завдяки якій створюються оптимальні умови для панування на вітчизняних теренах всього народу, а не лише тих, хто в ньому посідає панівні суспільні статуси. Укотре повторимо, що на суспільній ниві, де орудує популяція ховрахів, годі очікувати на врожай, оскільки його заздалегідь трощать на корені та розтаскують у персональні нори.

З огляду на ті тенденції, що проглядаються в наших прагненнях радикально поліпшити справи у вищій школі, поряд з Болонським процесом студентське самоврядування є, напевно, другим коником, якого осідлали і поганяють у цьому напрямі. Метод кавалерійського наскоку в складних справах, які потребують системного розв'язання, незважаючи на очевидність приреченості його на провал, чомусь постійно культивується. Тому на цьому феномені в контексті сучасної освітньої політики варто зробити акцент. Щоб коротко охопити зміст та не вдаватися до розлого пояснення суті проблеми, яка дійсно має системний характер, знову звернемось до метафори.

Образ вершника, який зі списом мчить на коні до вітряків, всім добре знайомий. У цій метафорі є присмак романтики, зумовлений хоча й наївними, але щирими устремліннями вершника утвердити у світі ідеали добра. При цьому вражає нашу уяву експресивний рух його коня. Але для розуміння й усвідомлення суті кавалерійського наскоку в складних справах, які потребують їхнього системного розв'язання, ця метафора явно не годиться.

Тому уявімо собі вершника, який скочив на стриноженого коня, тицяє щосили його в обидва боки гострими шпорами, витягнув шаблюку й махає нею над головою, начебто він по-справжньому мчить на цьому коні в повний алюр швидше за щойно згаданого героя-романтика. У цій метафорі геть відсутня романтика, кумедною виглядає роль вершника й зовсім трагічною є доля коня, якого той осідлав. У селі зазвичай кажуть тому, хто в такий спосіб береться за справу: «Дядьку, злазьте з коня й не мучте скотину».

Керуючись народною мудрістю, що звідси випливає, перш ніж заскакувати на стриноженого коня, спочатку треба розплутати йому ноги. Те, що вітчизняна вища школа «стриножена» хронічними хворобами, які є віддзеркаленням і симптоматикою загального стану нашого суспільства, видно некваліфікованим оком. Висвітлення в цьому виданні її сучасного стану лише підтверджує системний

характер цих болячок. Можна, звичайно, робити вигляд, що проблеми є, але вони незначні, а тому не мають такого загостреного соціального, тим більше кризового характеру, який обґрунтовує автор у своєму дослідженні. Можна взагалі сказати, що проблем немає й підтвердити це відповідною позитивною статистикою, якою адміністратори, чиновники нашої вищої школи вдосталь озброєні на всі випадки життя. Зіпершись на таку статистику, дехто може звинуватити автора в упередженості й наклепі на неперевершені досягнення сучасної вітчизняної вищої освіти. Це його право. Але є порада тому, хто збирається у своїй аргументації номінальні здобутки видавати за реальні, стати перед дзеркалом і подивитись собі в очі.

Безумовно, багатьох сьогодні може тішити надзвичайна керованість вищою школою. Достатньо легкого дотику до кнопки чи одного слова з верхів, яке за визначенням є завжди авторитетним, щоб вирішити будь-яке питання в наших вищих навчальних закладах. Соціальний обмін взаємними послугами за принципом «ти мені – я тобі» набув у системі вищої освіти не знаних раніше розмахів. Залишимо за текстом коментарі щодо сутності цього обміну.

Звернемо увагу лише на зворотний бік такої керованості, що створює ілюзію благополуччя. Якщо вища школа в ручному режимі легко керується в сенсі такого обміну по вертикалі, що пронизує все суспільство зверху донизу, це є ознакою того, що вона як освітня система не самодостатня, тобто нежива, оскільки не відторгає втручання, що нівелюють чи взагалі скасовують у ній освітній процес як такий.

Нежива соціальна система не здатна до саморозвитку, який забезпечується ініціативою безпосередніх суб’єктів освітнього процесу, тобто студентів і викладачів. У керованій у такий спосіб системі студенти не прагнуть більшого, ніж від них вимагають викладачі, а ті, у свою чергу, особливо не переймаються тим, щоб зробити понад те, що хоче адміністрація. Для адміністрації, починаючи від завідувачів кафедр і далі до ректорату включно, вдосталь вистачає поточних задач, які вимагають невідкладного розв’язання.

У режимі авторитарного управління поточних задач, які ставляться зверху, достатньо, щоб ними вщент заповнити робочий час. Тому в такому режимі ініціатива, що йде знизу, може каратись подвійно. Окрім втілення задуманого в життя, той, хто її проявив, може ще й постраждати, коли його ініціатива буде перепоною несвоєчасного виконання задач, які ставляться зверху. А виграє той,

хто своєчасно рапортує про успішне виконання завдань, які йдуть від керівництва. Й байдуже, що в такому виконанні відсутній творчий розвиток задумів того, хто такі завдання ставить. З цього стає зрозумілим, що у вищій школі за такого режиму управління стають запитаними хоча й недалекоглядні, але пунктуальні виконавці, тобто єфрейтори.

Щоб зняти системні пута з нашої вищої школи, розпочинати це треба з розбудови правового простору, в якому б були закладені механізми, що створюють передумови для відтворення вищої школи як самодостатньої системи, яка могла б протистояти втручанням у навчально-виховний процес, що зводять його нанівець. Концептуальними засадами таких механізмів мають стати правовий захист студентів від непрофесіоналізму та свавілля викладачів і адміністрації ВНЗ, а викладачів – від суб'єктивізму та упередженості адміністрації в процедурах зайняття ними посад та визначення для них оплати праці.

Але ці механізми не запрацюють, доки ректори в зайнятті своїх статусів будуть більше залежні від зовнішніх інстанцій, а не від науково-педагогічних працівників і студентів свого ВНЗ. Остання умова потрібна не лише для того, щоб ректор був реально, а не номінально підзвітний колективу, який він очолює, й цим забезпечувалась би самодостатність демократичного механізму управління у вищому навчальному закладі. За такої умови ректор може розраховувати на підтримку й захист свого трудового колективу від свавілля зовнішніх чинників у відношенні як до закладу, так і до нього особисто. Таке застереження в сучасних суспільних реаліях є надзвичайно актуальним з врахуванням тих ресурсів (земельних, матеріальних, соціально-побутової інфраструктури тощо), якими розпоряджаються вітчизняні вищі навчальні заклади і які є великою спокусою для приватних інтересів.

Основним механізмом, який здатний рухати вищу школу в режимі саморозвитку, є взаємодія викладача й студента за умови, що студент прагне до більшого, аніж пропонує йому і вимагає від нього викладач. Ця умова може бути забезпеченою, якщо особистість студента буде актуалізована на такий запит. Фактичний стан сучасної вітчизняної вищої школи засвідчує, що актуалізація особистості студента не задіяна як фактор її розвитку. Доки цей фактор не буде системно задіяний, посилюватимуться адміністративний пресинг і бюрократизація вищої школи як важелі активізації викладачів та студентів. А це ще більше паралізуватиме її й робитиме нездатною до саморегуляції і творчого саморозвитку.

Щоб вийти з такого замкненого кола проблем, котрі можна ототожнити з внутрішньосистемними путами нашої вищої школи, необхідно системно активізувати соціокультурне середовище ВНЗ, яке за межами навчального процесу конструктивно актуалізувало б особистість студента, де б він ставав реальним суб'єктом діяльності, яка сприяє його розвитку, а не деградації. Такий підхід потребує докорінного перегляду традиційної парадигми освітнього процесу у вітчизняній вищій школі, яка передбачає інструменталізм і рецептуру у взаємодії зі студентом та орієнтує на сприйняття його особистості як цілісності лише суто теоретично, тобто номінально, а не реально.

Але визначально вища школа залежить від суспільного контексту. Будь-які спроби змінити системно вищу школу в цивілізаційному вимірі будуть приречені на фіаско, якщо в цьому сенсі кардинально не змінюватимуться суспільні відносини. Як не може церква виконувати суспільну місію інституту моралі в цинічному середовищі, так і вища школа не здатна підвищити компетентність у суспільстві, яке цієї компетентності не затребує.

Тим паче, вища школа не має створювати ілюзії у суспільній свідомості своїми можливостями виховати особистість, яка докорінно відрізнятиметься у кращий бік від тих суб'єктів, які реально творять сучасну соціальну дійсність суспільства. Інструментально й технологічно сформувати моральну особистість у цинічному суспільному середовищі неможливо. Більше того, виховання моральності шляхом настанов і моралізаторства без підтвердження цих установок реальним життям – це теж різновид цинізму.

Такий цинізм шкідливий подвійно. З одного боку, у ставленні до студентської молоді, оскільки їй даються уроки відвертого лицемірства. А з іншого – підтримує ілюзії в можновладців щодо можливостей розв'язувати проблеми моральності суспільства в такий інструментально-технологічний спосіб, що знімає з них зобов'язання бути моральними й відповідальними за свій цинізм, який вони повсякчасно демонструють перед українським народом. Скільки не говори «халва», у роті солодко не стане, доки в ньому не буде халви.

Скільки б не напружувались науковці у віднаходженні й конструюванні виховних технологій, це все сізіфова праця, коли в реальному повсякденному житті такі теоретизування не закріплюються життєвими виявами, стилем і способом життя тих, хто є успішним у житті й слугує прикладом для наслідування. Коли в суспільстві життєвий успіх приносить цинізм, а не мораль, то це є альфою й омегою реального виховання.

4.6. Концептуальна модель процесу соціалізації особистості студента

Потреба в дослідженні тих чи інших аспектів і проблем соціалізації особистості буде завжди мати місце в динамічних суспільствах, оскільки сам процес соціалізації перебуває в причинно-наслідковому зв'язку із суспільним розвитком, який постійно створює нові умови для соціалізації наступних поколінь, впливає на зміну її форм та змісту. Чим стрімкіша динаміка суспільства, тим більший спектр питань, пов'язаних із соціалізацією особистості, поставатиме для дослідження й з'ясування.

Українське суспільство на сучасному етапі свого історичного розвитку перебуває в стані трансформації, яка руйнує усталені світоглядні цінності його громадян, зумовлює кардинальні зміни в соціальних інститутах. Причому зміни, що проходять в усіх його основних соціальних інститутах, мають глибинний характер. Усе це породжує розмаїття проблем, пов'язаних із соціалізацією особистості. Під соціалізацією розуміють процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв'язків і відносин, необхідних для його становлення та життєдіяльності в певному суспільстві.

В обґрунтуванні й інтерпретації концептуальної моделі процесу соціалізації особистості студента спираємось на адаптивно-розвивальну модель соціалізації М. Лукашевича[242]. Сутність цієї моделі полягає в розгляді соціалізації як взаємодії людини з навколишнім середовищем шляхом адаптацій, що змінюють одна одну, у кожній зі сфер її життєдіяльності; ця адаптивна взаємодія триває впродовж усього життя людини. Кожна адаптація як особлива діяльність людини пов'язана із засвоєнням чергової нової соціальної ситуації (суб'єктивно нової для конкретного індивіда), вона додає соціального досвіду (що об'єктивно існує як елемент культури цього суспільства) й у такий спосіб підвищує рівень її соціалізації. Подальша адаптація індивіда, спираючись на новий, вищий рівень його соціалізації, відбувається ефективніше, уможливлюючи його підвищення на чергову сходинку соціалізації. Під час сукупної взаємодії індивіда із соціальним середовищем реалізується інший бік неподільного процесу соціалізації – соціалізація суспільства. Очевидно, що соціальна

[242] Лукашевич Н.П. Самоменеджмент. Теория и практика / Учебник. – К. : Ника-Центр, 2007. – 344 с.

адаптація й соціалізація – це нерозривні у своїй єдності процеси, які доповнюють один одного і мають у своїй основі обмін інформацією, енергією та речовиною, проте різняться за змістовими та часовими параметрами.

Пропонуємо схему (рис. 2) процесу соціалізації особистості студента, що унаочнює в соціальному просторі й часі як основні складові концептуальної моделі, так і її обґрунтування та інтерпретацію.

Соціалізація особистості студента в епоху інформаційних суспільств та сучасної глобалізації світу відбувається в докорінно інших умовах, аніж це було донедавна. Якщо раніше на соціалізацію особистості вирішальний вплив мав локальний соціокультурний контекст, то нині, коли особистість перебуває у відкритому інформаційному просторі, на перебіг її соціалізації безпосередньо впливають регіональний (суспільство) та глобальний (світове співтовариство) цивілізаційні контексти. Вищий навчальний заклад функціонує в цих контекстах як локальне соціокультурне середовище, в яке на період студентського життя входить особистість студента.

Особистість майбутнього студента ще до вступу у вищий навчальний заклад проходить дуже важливі стадії соціалізації (за Ж. Піаже – чотири, а за Е. Еріксоном – п’ять стадій), які надають їй змогу залежно від генотипу та умов середовища, в яких відбувався процес соціалізації, набути певного рівня соціалізації, з яким студент після вступу переступає поріг ВНЗ. До основних складових, що мають характеризувати рівень соціалізації особистості студента, ми відносимо стан здоров’я, тип особистості, знання, світогляд, основу якого складають певні моральні переконання, життєві та культурні цінності, а також соціальний досвід, сформовані поведінка й спосіб життя тощо.

Кожна особистість, окрім рис, спільних для неї та її ровесників (мова, національна культура, приблизно однаковий обсяг необхідних для навчання знань тощо), має власну індивідуальність, унікальний мікрокосмос, що з перших днів навчання починає взаємодіяти із соціокультурним середовищем вищого навчального закладу. Процеси, що відбуваються у внутрішньому світі особистості, віддзеркалюючись в її діях, вчинках і поведінці, логічно описуються адаптивно-розвивальною моделлю соціалізації особистості.

Протягом усього життя кожній людині неодноразово доводиться стикатись із такими ситуаціями, які вимагають від неї адаптивно-розвивальних зусиль щодо внесення коректив у зміст своєї особистості

адекватно до здійснення своїх життєвих планів, намірів. Студентські роки чи не найбільшою мірою вимагають від молодої людини таких адаптивно-розвивальних зусиль. Кожна навчальна дисципліна та її зміст, навчально-лабораторна база, викладачі протягом усього періоду навчання несуть у собі ознаки новизни для студента, який вперше з ними знайомиться. У сукупності вони створюють нові життєві ситуації для кожного студента, до яких він спочатку адаптується, а потім засвоює як нові знання й соціальний досвід.

Результативність опанування студентом новими знаннями й необхідним соціальним досвідом істотною мірою залежить від здібностей, а також від самоактуалізації його особистості. При цьому визначальними, на наш погляд, все-таки є умови, які створюються для навчання й виховання. Дуже важливим тут є початковий період входження в нове, незнайоме середовище, який пов'язаний з адаптаційним етапом особистості, котрий виникає щоразу при її зіткненні з новою життєвою ситуацією. На цьому етапі важливо враховувати феномен соціального очікування, яке виникає в особистості при вступі в тривалу соціальну взаємодію з іншою особистістю. Тут ідеться про особистості викладача-лектора та колег, що його супроводжують у навчанні студентів з певної дисципліни. Саме в період соціального очікування особистість студента найсприятливіше психологічно налаштована сприймати педагогічні інновації та інші правила взаємодії від особистості, яка має основний соціальний статус у навчальному процесі ВНЗ і повинна виконувати відповідну соціальну роль у навчанні студента. Будь-які розбіжності із соціальними очікуваннями студента в цьому відношенні створюють дисонанс у його соціальній взаємодії з викладачем під час вивчення його навчальної дисципліни. Отже, надзвичайно важливо, щоб кожен викладач повною мірою забезпечував необхідний організаційно-змістовий початок вивчення своєї навчальної дисципліни і потім не розчарував студентів у взаємодії з ними під час навчання.

Непересічне значення має налаштування студента на змістовне використання років свого студентського життя, яке формується з початку навчання у вищому навчальному закладі. Як відомо, траєкторія результативності студентського життя задається в перші два роки навчання студента. Тому соціальні очікування, що виникають у студентів на початку вивчення кожної навчальної дисципліни, на другому й старших курсах можна характеризувати як локальні адаптивні етапи соціалізації їхніх особистостей в умовах уже опанованого соціокультурного середовища.

Рис. 2. Схема моделі процесу соціалізації особистості

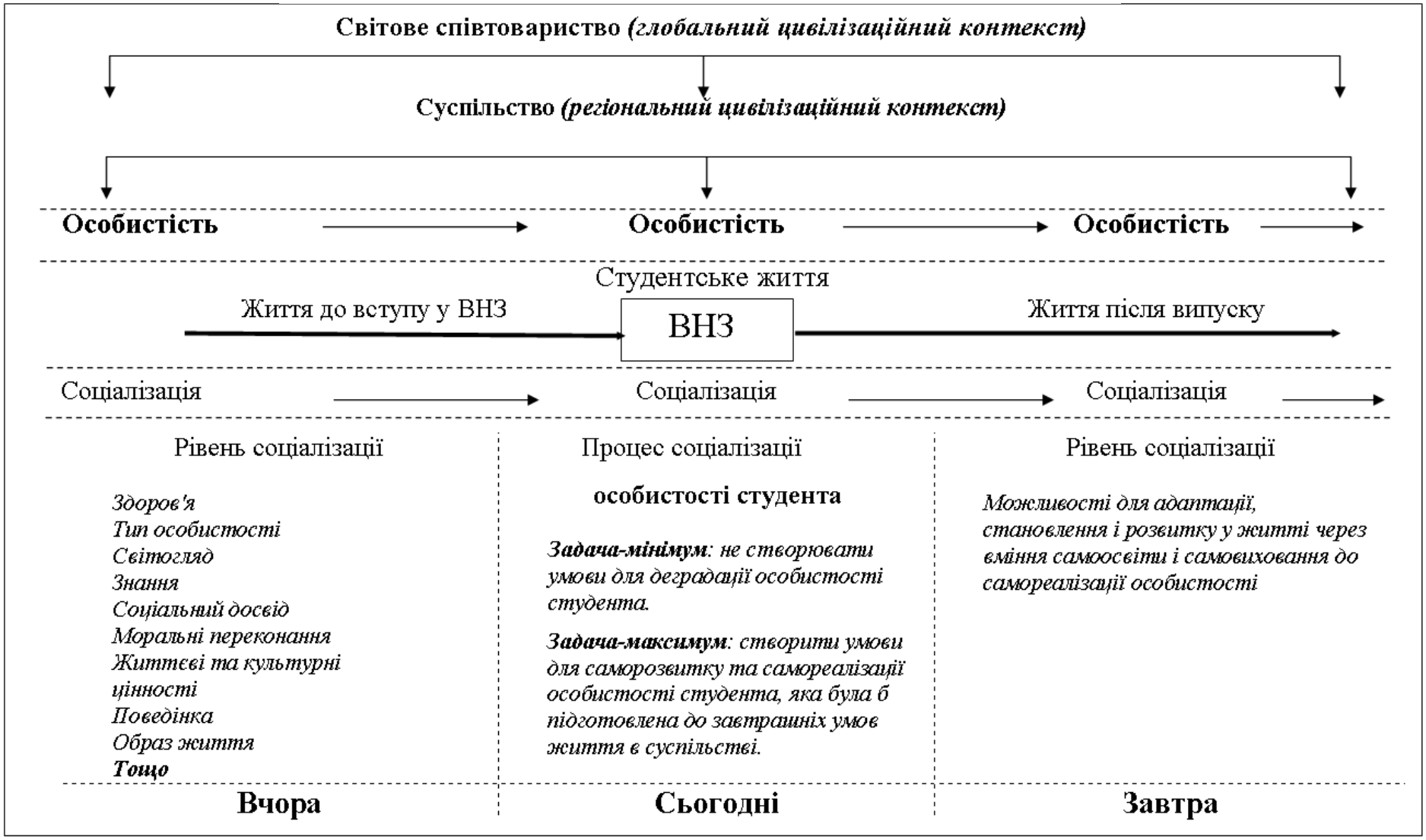

Зовсім інше значення мають соціальні очікування першокурсників – особливо на початку першого семестру. Для них на цьому етапі входження в соціокультурне середовище ВНЗ усе є новим, незвіданим, непізнаним. Особливо широкий спектр проблем адаптивного характеру виникає в першокурсників, які поселяються в гуртожитки. У контексті процесу соціалізації кожної особистості такі соціальні очікування набувають глобального характеру й мають стратегічне значення у визначенні майбутнього життєвого шляху студента. Дуже важливо не розчаровувати першокурсників у їхніх соціальних очікуваннях, звести до мінімуму перешкоди на етапі їхнього входження й адаптації у соціокультурне середовище вищого навчального закладу, не допустити їхнього відчуження та маргінального становища в житті ВНЗ.

Повертаючись до схеми моделі процесу соціалізації особистості студента, акцентуємо увагу на етапі входження особистості студента в студентське життя, яке має відбутись у соціокультурному середовищі вищого навчального закладу. На цей момент особистість вже набула певного рівня соціалізації, що певною мірою відповідатиме соціальним очікуванням того середовища, в яке занурюється студент. У тих ситуаціях, коли набутий раніше рівень соціалізації особистості студента відповідатиме вимогам середовища, він не відчуватиме особливих проблем на етапі своєї адаптації до цього середовища, а також зовнішніх вимог щодо якихось радикальних змін у своїй особистості.

Такий варіант відповідності рівня соціалізації особистості студента вимогам соціального оточення можна оцінювати позитивно, якщо ці вимоги збігаються із загальноприйнятими соціальними, культурними, моральними нормами, правилами внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу тощо. І навпаки, ця відповідність є зі знаком мінус, якщо соціальне оточення, від якого почуває себе залежним студент, культивує в його особистості негативні (у вимірах людських цінностей та норм моралі) риси та життєві вияви.

В особистості виникає конфлікт, коли є невідповідність рівня її соціалізації умовам соціокультурного середовища, в якому вона перебуває. Такий конфлікт може протікати приховано, на рівні самої особистості – якщо оточення не помічає цієї невідповідності або не пред’являє претензій до особистості відносно цієї невідповідності. Конфлікт стає відкритим, коли особистості з боку середовища висуваються вимоги щодо невідповідності рівня її соціалізації. Така невідповідність створює додатковий морально-психологічний тиск на

особистість, у стані якого вона не може перебувати тривалий час. Для багатьох студентів-першокурсників входження в студентське життя є серйозним морально-психологічним випробуванням, оскільки мало кому вдається без жодного конфлікту чи дискомфорту подолати етапи входження та адаптації до соціокультурного середовища ВНЗ. Звідси актуалізується системна робота зі студентами-першокурсниками, щоб для декого з них студентське життя не стало роками втрачених сподівань.

У цьому застереженні ми повинні мати на увазі, передусім, тих студентів, які відчувають невідповідність властивостей своєї особистості найближчому соціальному оточенню. Це можуть бути талановиті, здібні студенти. Під таким кутом зору загострено проглядається проблема усунення в соціокультурному середовищі вищого навчального закладу умов, які пригнічують саморозвиток особистості студента або навіть призводять до її деградації.

Категорія студентів, які відчувають невідповідність соціокультурному середовищу ВНЗ за наявності певних негативних складових своєї особистості чи недостатнього рівня соціалізації, потребує допомоги й підтримки з боку найближчого оточення. Доцільним є навіть своєрідний соціально-психологічний патронат у прискоренні подолання цих проблем та в безконфліктному входженні в студентське життя. Ті студенти, яким не вдається успішно подолати цей бар'єр, можуть ізолюватись від студентського середовища або шляхом самоствердження ставати до нього в опозицію, яка може бути деструктивною в людському вимірі.

Притримуючись концептуального підходу в обґрунтуванні запропонованої моделі, ми не можемо детально зупинятись на аналізі різноманітних аспектів студентського життя, які значуще впливають на перебіг соціалізації особистості студента. Зазначимо лише, що крім знань за фахом як визначальної складової особистості студента, яка офіційно легалізується відповідним дипломом про освіту, є інші, не менш важливі складові.

Це світогляд зі своїми базовими цінностями, моральні переконання, життєві та культурні цінності, соціальний досвід, поведінка, спосіб життя тощо, формування й закріплення яких в особистості відбувається не стільки через розум, скільки через душу й серце студента. І не шляхом акумулювання чужих знань та досвіду, а засобом самоусвідомлення, переконання, вчинків, усіх тих чинників, котрі сприяють актуалізації особистості. Лише в соціальній взаємодії (а це здебільшого відбувається в позаурочний час), у власних вчинках,

поведінці особистість актуалізує не тільки весь набутий нею соціальний досвід, але й знання.

Власне, успішність, вчинки, поведінка, спосіб життя студента виступають своєрідними узагальнювальними індикаторами рівня соціалізації та формами поточного зворотного зв'язку процесу соціалізації його особистості. Як відомо, поведінка й спосіб життя можуть сформуватися тільки шляхом багаторазового повторення у вчинках особистості. Звідси актуалізується відповідне вищому навчальному закладу соціокультурне структурування студентського середовища в позаурочний час, оскільки в ньому студент найбільше й найдовше за роки свого студентського життя соціально взаємодіє. Водночас, це середовище має сприяти орієнтуванню студента на соціально значущу та соціально прийнятну реалізацію здобутих знань, досвіду й здібностей відповідно до своїх вподобань – іншими словами, на самовираження й самореалізацію своєї особистості.

Чим соціально активнішим студент є в студентському житті, тим легше йому адаптуватись у житті після отримання диплома. Адже більшість професій, які набуваються у ВНЗ, вимагають навичок роботи з людьми. Тож будь-яку позаурочну громадську діяльність студентів, їхню участь у різноманітних заходах, що не суперечать статутній діяльності ВНЗ, цілком логічно розглядати як невід'ємну складову вишівської підготовки, яка має володіти необхідним ресурсним, організаційним, фаховим та іншим забезпеченням. А студент має бути зацікавленим у тому, що його соціальна активність не залишиться непоміченою з боку ВНЗ, а буде адекватно оцінена й належним чином віддзеркалена в додатку до його диплома чи в якомусь іншому документі, який дасть змогу таку оцінку зробити офіційно легітимною.

На наш погляд, попит на таку оцінку ринок праці має. Адже багато сучасних сфер діяльності, особливо бізнес та підприємництво, потребують випускників не тільки з глибокими професійними знаннями, а й із розвиненими організаторськими та соціально-комунікативними здібностями. У цьому контексті доречно апелювати до позиції, яку висловив Президент НАПН України В. Кремень у своїй лекції у Волинському державному університеті імені Лесі Українки: «Я не закликаю до менших знань, найкраще – коли збігається: і відмінник, і особистість. Але навіть коли якихось знань недостатньо, а є особистість, то є і можливість поповнення цих знань, надолуження. Тобто ми не повинні абсолютизувати, зводити освітню діяльність лише до надання знань» [161].

Ми акцентуємо увагу на третьому блоці моделі, який в часі та просторі окреслює наступний після студентського життя етап процесу соціалізації студента. Цей етап можна назвати пожиттєвим продовженням соціалізації особистості фахівця з вищою освітою.

З огляду на середній вік випускників денної форми навчання та прийняту в психології періодизацію життєвого шляху людини, ми маємо констатувати, що переважна більшість дипломованих фахівців розпочинає своє самостійне життя в стадії ранньої дорослості. І тут треба зробити наголос на феномені соціалізації особистості студента. Ще Конфуцій зазначав, що люди за своєю природою близькі один до одного, але в процесі навчання далеко відходять один від одного.

Траєкторія такого віддалення на життєвому шляху людей сучасних поколінь задається саме в процесі соціалізації особистості студента. Лише за 4–5 років студентського життя молода людина порівняно зі своїми ровесниками, які не здобувають вищої освіти, переміщується на вищі соціальні щаблі, де у неї відкриваються широкі можливості отримати різноманітні професійні й соціальні статуси з виконанням престижних суспільних ролей, які дають змогу повною мірою самоствердж увати й самореалізувати власну особистість.

Отже, успішність самостійного життя випускника вищого навчального закладу істотним чином залежить від рівня соціалізації його особистості як результату студентського життя. Особливо це відчутно на старті самостійного життя дипломованого фахівця. Саме на цьому етапі знову виникнуть проблеми входження особистості молодого спеціаліста в незнайоме йому соціальне оточення, механізми утворення яких ми розглянули вище, аналізуючи варіанти процесу входження першокурсників у соціокультурне середовище ВНЗ. Але слід пам’ятати, що реальне життя більш об’єктивно, без умовностей, екзаменує особистість випускника вищого навчального закладу на предмет його професійної придатності та соціальної зрілості.

Тому можна вважати, що рівень соціалізації особистості студента, з яким він потім іде в самостійне життя, є одним з основних інтегрувальних показників результативності діяльності ВНЗ. Цей показник ми розглядаємо в нашій моделі процесу соціалізації особистості студента як зворотний зв’язок, через який має враховуватись суспільна оцінка випускників ВНЗ. Він набуває особливої актуальності в умовах ринкової економіки, що формується в нашій країні, коли, з одного боку, загострюється конкуренція серед випускників ВНЗ за робочі місця на ринку праці, а з іншого – розширюється ринок послуг у сфері вищої освіти на тлі

демографічного спаду. За таких умов дуже важливо, щоб випускники вищого навчального закладу гідно сприймалися ринком праці та визнавалися суспільством. Адже це сприятиме формуванню та підтриманню високого іміджу й престижу ВНЗ не лише в роботодавців, а й серед потенційних абітурієнтів та їхніх батьків, що є запорукою успішного майбутнього кожного закладу вищої освіти.

Відтак, запропонована модель через лінійний вимір у просторі й часі, дає змогу подати процес соціалізації особистості студента як такий, що проходить у період студентського життя й відбувається в тісних взаємозв'язках з попереднім періодом соціалізації, рівень якого є базисним, та наступним періодом соціалізації особистості в самостійному житті випускника ВНЗ, рівень якого слід вважати за мету цього процесу.

Базисний рівень соціалізації особистості студента (на початку навчання у вищому навчальному закладі) має слугувати відправним пунктом як для самої особистості в програмуванні роботи над собою, тобто самоменеджменту, так і для соціокультурного середовища ВНЗ, яке в період студентського життя має позитивно сприяти соціалізації. Але зміст процесу соціалізації особистості студента, як і будь-який творчий процес, має вимальовуватись не з минулого, а з майбутнього. Тобто визначальними для нього мають бути навіть не сучасні, а перспективні вимоги суспільства (зокрема, ринку праці) до фахівців відповідного профілю, якими готуються стати студенти. Динаміка трансформаційного суспільства наскільки стрімка, особливо в секторах його економіки, що рецептурне навчання студентів до вимог завтрашнього дня навіть за умов більш-менш адекватного їхнього прогнозування з позицій ВНЗ не може розглядатись як перспективний підхід у розв'язанні цієї ключової проблеми вищої освіти.

Ця проблема залишатиметься нерозв'язаною доти, доки студент буде, перебуваючи в пасивному стані, отримувати знання через викладача як посередника в цій трансляції. Ситуацію можна кардинально змінити в тому разі, якщо студента перевести в активний стан, щоб він здобував необхідні для майбутнього знання з допомогою, за підтримки та під контролем викладача. Це концептуальна проблема дієвої складової навчально-виховного процесу в сучасній вищій школі, яка потребує системного розв'язання. Прискоренню успішного розв'язання цієї проблеми певною мірою має сприяти модернізація навчального процесу під впливом Болонського процесу.

Поряд з цією існує не менш важлива проблема змісту навчання. В епоху інформаційного суспільства, яке, власне, й визначає вектори

глобалізації у світовому співтоваристві, коли прискорення зростання інформації не залишає людству шансів опанувати цей процес, актуалізується – особливо для перехідних суспільств – філософія на випередження.

Надмірна інформативність та диференційованість навчальних дисциплін, від яких страждає сьогодні вища освіта, відчутно гальмує когнітивні процеси в особистості студента. Надлишкова інформація, якщо вона навіть актуальна, розчиняє в собі сутність, ядро знань, яке має кожна навчальна дисципліна. Тим паче невиправдано перевантажувати навчальний процес застарілою інформацією.

У свою чергу, міждисциплінарні бар'єри, яких з кожним роком у навчальних планах стає все більше, посилюють проблему систематизації знань особистістю студента. Звідси актуалізується методологія навчального процесу, а відповідно, й філософія освіти в сучасних умовах цивілізаційного розвитку.

Підбиваючи підсумки в обґрунтуванні мети процесу соціалізації студента, необхідно зазначити таке. Цей процес концептуально повинен бути зорієнтованим на випередження, а не навздогін суспільного розвитку. Відповідно, й рівень набутої соціалізації у випускника вищого навчального закладу має надавати йому можливості для адаптації, становлення й розвитку в самостійному житті через вміння самоосвіти й самовиховання в напрямі самореалізації своєї особистості.

Тепер, коли визначені основні складові та мета процесу соціалізації особистості студента, залишається обґрунтувати концептуальне бачення управління цим процесом. Оскільки результативність зазначеного процесу проявляється в особистості, вона й має розглядатись основним об'єктом такого управління. Але соціалізація особистості можлива лише в процесі її взаємодії із соціальним оточенням. При цьому дії останнього можуть бути безадресними по відношенню до конкретної особистості – подібно променям сонця, які одна людина бажає прийняти безпосередньо на себе, а інша – уникає.

Найбільш значущим соціальним оточенням у процесі соціалізації особистості студента є соціокультурне середовище вищого навчального закладу, через яке він проходить за роки студентського життя. Відтак ВНЗ має розглядатись як другий складовий об'єкт процесу соціалізації особистості студента, що підлягає управлінню.

Враховуючи взаємозалежність суб'єкта та об'єкта управління, беремо до уваги, що характер та зміст процесу управління визначається об'єктом управління. Тобто як управляти, залежить від того,

чим управляти. Тож перш ніж обґрунтувати специфіку будь-якого можливого управління, потрібно спочатку визначити особливості об'єкта цього управління. Виходячи із розуміння сутності особистості, що підтверджується різними варіантами її дефініцій (філософських, соціологічних, психологічних, педагогічних та ін.), ми маємо розглядати особистість як відкриту нелінійну, біопсихосоціальну систему.

Вищий навчальний заклад як організація є відкритою, нелінійною соціальною системою, що функціонує в контексті певного суспільства та світового співтовариства. Нелінійність як беззаперечна системна властивість особистості й вищого навчального закладу робить проблематичним застосування лінійних підходів і методів управління щодо них як об'єктів управління, особливо стосовно процесів творчого характеру, що відбуваються в них. Як відомо, творчий процес не підлягає формалізації, і пряме управління ним, тим більше ззовні, здійснювати практично неможливо.

Тому ми не можемо ставити перед собою мету – алгоритмізувати процес соціалізації особистості студента під час його навчання у вищому навчальному закладі. Некоректно ставити завдання запрограмованого управління соціалізацією особистості. Подібні намагання, що спиралися на теорії біхевіоризму, не привели до бажаного успіху. Власне, тому й зазнала фіаско система комуністичного виховання особистості. Послідовники біхевіоризму змушені були згодом визнати, що між стимулом, спрямованим на індивіда, та його реакцією, існує внутрішній суто особистісний процес свідомості, який робить поведінку людини унікальною й не завжди адекватною очікуваному результату в співвідношенні до відповідного стимулу.

Мову слід вести про опосередковане управління, яке своїм зовнішнім впливом або засобами створення відповідних умов у середовищі перебування особистості має спонукати або сприяти їй у здійсненні бажаних соціалізуючих процесів, співзвучних властивостям, можливостям, мотиваціям, намірам конкретної особистості.

Зрозуміло, що зовсім виключити прямолінійні методи впливу на особистість студента нереально, особливо в ситуаціях, пов'язаних із контролем нормативних знань, обмеженням поведінки, яка виходить за загальноприйняті суспільні норми та зазіхає на свободу інших осіб чи загрожує їхньому здоров'ю, порушує внутрішній розпорядок ВНЗ, чинне законодавство тощо. Ставлення до особистості студента в подібних ситуаціях має вибудовуватися через сумірність свободи та відповідальності. Студенти з менш розвиненим рівнем особистості частіше потребуватимуть застосування до них примусових методів

впливу порівняно зі студентами з високим рівнем розвитку своєї особистості, одним з основних критеріїв якого є підвищене почуття відповідальності та самоконтроль.

Вищий навчальний заклад як соціальна система для збереження своєї цілісності й сталості, забезпечення безперебійного функціонування та постійного розвитку, безумовно, потребує необхідного менеджменту, який передбачає лінійне та функціональне управління, адміністрування, субординацію в межах ієрархічної системи тощо. Але результативність вищого навчального закладу відповідно до його місії істотно залежатиме від успішного розв'язання системної суперечності між адмініструванням роботи науково-педагогічних працівників і навчання студентів та необхідними творчими процесами, які мають відбуватися на рівні особистостей викладачів і студентів. Як відомо, адміністрування супроводжується формалізацією керованих процесів (у цьому разі – роботи науково-педагогічних працівників і соціалізації особистостей студентів), а це звужує творчий простір їхньої діяльності у середовищі ВНЗ.

Пошук оптимального співвідношення між необхідністю підтримання функціонування вищого навчального закладу як соціальної системи та розширенням у його середовищі можливостей для творчої діяльності особистості науково-педагогічного працівника й особистості студента, на наш погляд, є актуальною проблемою як для теоретичного осмислення філософією освіти, так і для науково-практичного розв'язання менеджментом вищої школи.

На підступах до такого осмислення й пошуку можливостей управління процесом соціалізації спочатку окреслимо крайні межі діапазону можливого регулювання цього процесу. Оскільки соціалізація відбувається на особистісному рівні, то право вибору того, що краще, залишається за особистістю: воно не може стати прерогативою будь-якого зовнішнього щодо неї суб'єкта, у тому числі й управління. Відтак можна формулювати лише ті управлінські задачі, вирішення яких пов'язано із регулюванням зовнішнього щодо особистості середовища.

Для соціалізації особистості студента, як було зазначено вище, основним є соціокультурне середовище вищого навчального закладу. Саме засобом регулювання умов соціокультурного середовища ВНЗ можна впливати на перебіг процесу соціалізації особистості студента. Вищий навчальний заклад може бути результативним у питаннях соціалізації особистості студента, якщо успішно вирішуватиме певні концептуальні задачі. Тож задача-мінімум полягає в усуненні умов у

соціокультурному середовищі ВНЗ, які сприяють деградації особистості студента; задача-максимум орієнтує на створення умов у вищому навчальному закладі для саморозвитку та самореалізації особистості студента засобом набуття вмінь самоосвіти й самовиховання – тобто самоменеджменту особистості.

Вирішення задачі-мінімуму орієнтує на підтримання умов середовища, в якому перебуває особистість студента, не нижче тієї межі, за якою проглядаються асоціальні явища, що загрожують особистості. Можна без перебільшення стверджувати, що кожен вищий навчальний заклад витрачає значні адміністративні, морально-психологічні, матеріальні ресурси на запобігання та локалізацію асоціальних явищ у своєму студентському середовищі. Досвід підтверджує, що чимало проблем успішно розв'язуються в результаті наведення порядку й неухильного дотримання правил внутрішнього розпорядку ВНЗ.

Але зосередження на розв'язанні цієї задачі лише в такий спосіб рано чи пізно заводить у глухий кут системної суперечності між метою процесу соціалізації особистості студента та потребою в культивуванні репресивних методів для підтримання порядку в студентському середовищі. Ця суперечність матиме тенденцію до посилення, якщо не створюватимуться можливості для конструктивного виходу енергії студентів у позаурочний час – бажано в спосіб соціально значущої та соціально прийнятної діяльності. Власне, послабленню цієї суперечності та включенню механізмів самоконтролю й саморегулювання індивідуальної поведінки студентів, а також підтриманню порядку в середовищі їхнього перебування й має сприяти виконання задачі-максимуму.

На шляху виконання задачі-максимуму важко окреслити якусь межу, оскільки потенційні можливості в розвитку особистості необмежені. Можна лише стверджувати, що успішному вирішенню цієї задачі сприятимуть такі чинники:

- нарощування інтелектуального, наукового, духовного потенціалу ВНЗ;
- розширення можливостей для творчої діяльності науково-педагогічних працівників і студентів;
- запровадження навчальних технологій у діяльність вищого навчального закладу, які сприяли б переведенню студента із отримувача й транслятора знань в особистість, що активно здобуває, синтезує й актуалізує знання в соціально значущу та прийнятну діяльність;

• формальне й неформальне структурування студентського середовища, яке б сприяло самоврядуванню й саморегулюванню студентського життя, а також розширювало варіативність вибору студентів для їхньої соціальної взаємодії відповідно до особистісних інтересів і вподобань;

• формування партнерських відносин між викладачами та студентами як під час здійснення ними сумісної діяльності (навчальної, науково-пошукової, громадської тощо), так і в усьому університетському житті;

• насичення соціального середовища вищого навчального закладу змістовними соціокультурними комунікаціями й залучення до них широкого загалу студентів як активних суб'єктів спілкування, а не пасивних споживачів інформації;

• формування у вищих навчальних закладах належних виховальних відносин та виховного середовища, які б максимально сприяли розвиткові особистості студента;

• найбільш ефективно гармонійному розвитку особистості студента сприяє те соціокультурне середовище вищого навчального закладу, у якому панує демократичний дух класичних університетів, що передбачає повагу до автономії особистості та її невідчужуваного права вибору й не дає змоги розперезатись авторитарній педагогіці.

Успішному подоланню концептуальних проблем вітчизняної вищої школи, які з року в рік не розв'язуються, заважає хибний стереотип, що утвердився в суспільній свідомості як на буденному, так і на теоретичному рівні, котрий полягає в сприйнятті вищої школи як соціального інституту у форматі суспільства під керівництвом держави, що охоплює собою всю сукупність ВНЗ України на чолі з Міністерством освіти й науки та нормативні акти, які регламентують діяльність вищої освіти. Адже, як уже зазначалося, Міністерство освіти і науки одне, нормативні акти однакові для всіх, а випускники вищих навчальних закладів з однакових спеціальностей різні настільки, наскільки різняться між собою ВНЗ. Ця різниця полягає насамперед у їхньому соціокультурному середовищі, яке впливає на розвиток особистості студента протягом його студентського життя.

Отже, потрібно розглядати кожен вищий навчальний заклад як соціальний інститут, що істотно визначає соціалізацію студентів, які навчаються в ньому. Спираючись на цю концептуальну засаду, необхідно вибудовувати системну роботу зі студентською молоддю засобами формування належного соціокультурного середовища ВНЗ, яке сприяло б максимальній актуалізації особистості студента за

межами навчального процесу. Такий підхід орієнтує на вихід із традиційної педагогічної парадигми, котру слід розглядати як прокрустове ложе не лише розвитку особистості студента, а й модернізації вітчизняної вищої школи. Зацикленість в межах предметного поля педагогіки гальмує системну модернізацію вищої освіти України.

Знайомлячись з вражаючими досягненнями передових університетів світу, ми часто захоплюємося якимись окремими елементами і, не дослідивши глибоко взаємозв'язків цих елементів у контексті системи університету та суспільства й країни, в яких він функціонує, намагаємося втілити їх у вітчизняну практику.

Зокрема, спостерігаючи позаурочне студентське життя в західних університетах, бачиш багато індивідуальних свобод, які має студент, а також високий рівень саморегулювання у вирішенні студентами своїх питань. Але те, що ми бачимо на поверхні, має під собою потужний механізм морального, правового, адміністративного, фінансового, матеріального забезпечення й підтримки з боку суспільства, держави, університету.

По-перше, в зрілому демократичному суспільстві сформовано високий рівень морально-правової культури, де центральне місце займає повага прав і свобод особистості, які з боку держави мають не декларований, а гарантований захист. Тому ті конфлікти, проблеми, які можуть виникати в студентів на міжособистісному рівні, в університетах США, Західної Європи розв'язуються засобами чітко діючого державного механізму правового регулювання. А в нас це часто стає предметом турботи й проблемою самого вищого навчального закладу.

По-друге, там в університетах сформоване середовище, яке має потужний виховний вплив не тільки на студентів, а й на всіх, хто знаходиться у сфері його діяльності. Показовими в цьому відношенні є університети США, де активно культивується й пропагується здоровий спосіб життя, заборонена реклама тютюнових виробів та спиртних напоїв. На території американських університетів не побачиш продажу та розпиття спиртних напоїв, паління цигарок.

Це не лише вважається анормальним і засуджується морально університетським середовищем, а й супроводжується жорсткими адміністративними санкціями. Викладача, який розпивав спиртні напої разом зі студентами, чекає звільнення з роботи, а студентів за вживання спиртних напоїв на території університету – відрахування. У наших же вітчизняних умовах для профілактики цих та інших

негативних явищ не задіяний достатньою мірою ні моральний, ні адміністративний чинники.

По-третє, в тих же американських університетах студентське середовище структуроване різноманітними громадськими об'єднаннями, які в основному мають характер клубів за інтересами. Автору довелося особисто побувати в університеті штату Айова США й ознайомитися із влаштуванням студентського життя в ньому. Зокрема, на час ознайомлення (1996 р.) в цьому університеті функціонувало понад 500 різноманітних студентських громадських структур. Університет має власний стадіон на 40 тис. глядачів, величезний критий спортивний комплекс з безліччю спортивних майданчиків, тренажерних та ігрових залів, що дозволяє одночасно займатися фізкультурою й спортом не одній тисячі студентів. Окрім цього є палац культури з необхідною інфраструктурою для клубної та гурткової роботи за різноманітними напрямами творчої діяльності. В гуртожитках зі студентами працюють соціальні працівники, практичні психологи, соціологи та інші фахівці.

Не зважаючи на таке потужне забезпечення позаурочного життя студентів, в американських університетах діють інститути наставників. Щоправда, їхня місія і функціональне спрямування в роботі зі студентами має дещо інші акценти, ніж у нас. Це пояснюється тим, що значна кількість питань студентського життя в них вирішується іншими структурами, службами та спеціалістами. Місію наставника в американському університеті можна порівняти з місією лоцмана, який виводить корабель з бухти зі складним фарватером у відкрите море. Американський наставник бере під опіку студента-першокурсника, допомагає йому адаптуватися до університетського середовища, виступає його порадником, консультантом, проводить його оптимальним маршрутом шляхами такої складної системи, якою є американський університет, до самостійного життя.

Висновки до четвертого розділу

1. Критичний аналіз традиційної педагогічної парадигми навчально-виховного процесу, у полоні якої продовжує перебувати вітчизняна вища школа, дає підстави зробити узагальнюючий висновок, який полягає в тому, що зацикленість у межах чи рамках педагогіки не дає змоги системно підійти як до дослідження всього комплексу проблем вищої освіти, так і до їхнього адекватного

практичного розв'язання. Як інші науки не можуть підмінити педагогіку, так педагогіка не може дати адекватних відповідей та рішень на питання й проблеми, які перебувають за межами її предметного поля. Але доти, доки педагогіка декларує готовність давати відповіді на будь-які виклики, що постають в освітньому просторі, у суспільстві виникатимуть ілюзії щодо педагогічного інструментарію як панацеї від усіх суспільних проблем і негараздів. На підставі таких ілюзій у суспільній свідомості формується відповідальність, що покладається на педагогіку й педагогів, не лише за знання, уміння й навички, якими мають володіти громадяни країни, а й за їхню вихованість, моральність, патріотизм, загальнолюдські цінності, котрі їм належить сповідувати.

Тим, хто має вирішальний вплив на об'єктивацію соціальної дійсності, яка може нанівець зводити всі зусилля як теоретиків, так і практиків педагогіки від дошкільного рівня до вищої школи, вигідно підтримувати в суспільній свідомості такі ілюзії та соціальні очікування. Адже цим зберігається можливість перекласти на «стрілочників» власну провину перед народом, суспільством, окремим колективом чи соціальним середовищем, на які поширюється їхній негативний та антипедагогічний вплив. Педагогіка вочевидь стала заручницею власних амбіцій як у теорії, так і в суспільній практиці.

2. Фундаментальність навчального процесу у вищій школі слід розглядати як вічний пріоритет. По-перше, з метою формування базису чи своєрідного опертя в особистості майбутнього фахівця для ефективного опанування ним конкретними прикладними знаннями, що постійно оновлюються. По-друге, як засадну умову, що виправдовує особливий та безальтернативний статус ВНЗ у контексті сучасного та майбутнього цивілізаційного освітнього простору. Відмова чи втрата цього пріоритету неминуче приведе вищу школу до її знеособлення й розчинення в освітньому просторі, що зробить останній аморфним, стихійним, невизначеним, схильним до вульгарного спрощення й примітивізації.

Щоб убезпечитися від такого знеособлення й розчинення в освітньому просторі, філософія освітньої стратегії вищої школи має бути зорієнтованою на:

1) методологічне посилення підготовки фахівців у вищій школі;

2) фундаменталізацію вищої освіти;

3) актуалізацію особистості студента шляхом залучення до реальної науково-дослідної роботи й практичної діяльності, які

спонукають до самостійного пошуку й здобуття необхідних для цього знань;

4) інтеграцію вищої школи з науково-дослідними установами;

5) плекання й розвиток науково-педагогічних шкіл;

6) тісне співробітництво з профільними підприємствами та організаціями, в яких би студенти залучались до реальної практичної діяльності.

3. Підвищенню ефективності функціонування й результативності діяльності вітчизняної вищої школи можуть сприяти процеси саморегулювання, самовдосконалення, саморозвитку, які належним чином не задіяні через надмірне адміністрування, бюрократизацію та формалізацію в управлінні вищими навчальними закладами. Причиною такого стану, з одного боку, є культивування авторитаризму в освітньому середовищі, що полегшує управління та сприяє протекціонізму й корупції в ньому, а з іншого боку, це зумовлено нехтуванням методологічної суперечності між управлінням господарською й творчою організаціями. Справа в тому, що вищий навчальний заклад функціонує в двох іпостасях – як творча організація, що виконує місію вищої школи, і як господарська організація, задача якої створити оптимальні умови для виконання вказаної місії. Те, що належить робити господарській організації, відзначається лінійним, детермінованим, структурованим, чітко визначеним у просторі й часі перебігом її функціональних процесів, які потребують адекватних підходів і методів управління, що передбачають формалізацію, адміністрування, ієрархічність, субординацію, однозначність і визначеність команд та безумовність їх виконання. Але стабільне функціонування ВНЗ як господарської організації слід розглядати не як самоціль, а як необхідну передумову ефективного здійснення основної суспільної місії вищої школи, запорукою чого є налагодження творчих процесів науково-пошукової діяльності, навчання та виховання. Творчі процеси, як відомо, мають нелінійний перебіг. Тому застосування до них управління, яке за своїм характером і змістом має бути ефективним в господарських організаціях, може призводити до їхнього пригнічення, гальмування й навіть призупинення чи паралічу. А в гонитві за грошима чи від їхньої нестачі може траплятися й таке, коли освітня діяльність підпорядковується господарській.

4. Усезростаючі вимоги до професіоналізму викладача сучасної вітчизняної вищої школи відбуваються на фоні зниження його мотивацій та зменшення можливостей бути адекватним цим вимогам.

Звідси мало сподівань, що вищі навчальні заклади у своєму традиційному стані та положенні в змозі здійснювати своєчасне оновлення змісту підготовки фахівців, що давало б змогу у цьому відношенні хоча б наближено синхронізуватись з науково-технічним прогресом та суспільним розвитком. Саме тому гармонізацію мотиваційного механізму життєдіяльності викладача у відповідності із сучасною місією вищої школи слід розглядати як одну з ключових соціально-етичних проблем державної політики й вузівського менеджменту, успішне розв'язання якої створить передумови до подолання інших проблем, що з нею в тій чи іншій мірі пов'язані.

5. Основним механізмом, який здатний рухати вищу школу в режимі саморозвитку, є взаємодія викладача й студента за умови, що студент прагне до більшого, аніж пропонує йому і вимагає від нього викладач. Ця умова може бути забезпеченою, якщо особистість студента буде актуалізована на такий запит. Фактичний стан сучасної вітчизняної вищої школи засвідчує, що актуалізація особистості студента не задіяна як фактор її розвитку. Доки цей фактор не буде системно задіяний, посилюватимуться адміністративний пресинг і бюрократизація вищої школи як важелі активізації викладачів та студентів. А це ще більше її гальмуватиме й робитиме нездатною до саморегуляції і творчого саморозвитку. Щоб вийти з такого замкненого кола проблем, котрі можна ототожнити з внутрішньосистемними путами нашої вищої школи, необхідно системно активізувати соціокультурне середовище ВНЗ, яке за межами навчального процесу конструктивно актуалізувало б особистість студента, де б він ставав реальним суб'єктом діяльності, яка сприяє його розвитку, а не деградації. Такий підхід потребує докорінного перегляду традиційної парадигми освітнього процесу у вітчизняній вищій школі, яка передбачає інструменталізм і рецептуру у взаємодії зі студентом та орієнтує на сприйняття його особистості як цілісності лише суто теоретично, тобто номінально, а не реально.

6. Розроблена й запропонована концептуальна модель соціалізації особистості студента націлює на відхід від авторитарної педагогіки суб'єкт-об'єктного виховання студентів та орієнтує на опосередковане управління розвитком особистості студента через створення необхідних умов соціокультурного середовища вищого навчального закладу, які б як мінімум не призводили до деградації особистості студента, а як максимум сприяли її саморозвитку та самореалізації через набуття вмінь самоосвіти й самовиховання. Цьому мають сприяти такі чинники:

1) нарощування інтелектуального, наукового, духовного потенціалу ВНЗ;

2) розширення можливостей для творчої діяльності науково-педагогічних працівників і студентів;

3) запровадження навчальних технологій у діяльність вищого навчального закладу, які сприяли б переведенню студента із отримувача й транслятора знань в особистість, що активно здобуває, синтезує й актуалізує знання в соціально значущу та прийнятну діяльність;

4) формальне й неформальне структурування студентського середовища, яке б сприяло самоврядуванню й саморегулюванню студентського життя, а також розширювало варіативність вибору студентів в їхніх соціальних взаємодіях відповідно до особистісних інтересів і вподобань;

5) формування партнерських відносин між викладачами й студентами як під час здійснення ними сумісної діяльності (навчальної, науково-пошукової, громадської тощо), так і в усьому університетському житті;

6) насичення соціального середовища вищого навчального закладу змістовними соціокультурними комунікаціями й залучення до них широкого загалу студентів як активних суб'єктів спілкування, а не пасивних споживачів інформації;

7) формування у вищих навчальних закладах належних виховальних відносин та виховного середовища, які б максимально сприяли розвиткові особистості студента;

8) найбільш ефективно гармонійному розвитку особистості студента сприяє те соціокультурне середовище вищого навчального закладу, в якому панує демократичний дух класичних університетів, що передбачає повагу до автономії особистості та її невідчужуваного права вибору й не дає змоги розперезатись авторитарній педагогіці.

Справжній, а не віртуальний вищий навчальний заклад своїм соціокультурним потенціалом цілком спроможний запропонувати студентам спрямованість на добро, створити умови, аби вони не через повчання та менторські настанови, а своїм світовідчуттям, світосприйняттям, світорозумінням і світобаченням за роки навчання в такому альтернативному до негативних реалій суспільства середовищі змогли відчути себе людьми. І через власні самовизначення та вибір дійти до усвідомлення в цьому відчутті найвищої цінності, яка слугувала б їм мірилом і дороговказом у проектуванні та здійсненні життя.

РОЗДІЛ 5. ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ПОДОЛАННЯ НЕКОМПЕТЕНТНОСТІ Й ШЛЯХ ОЗДОРОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ВИЩОЇ ШКОЛИ

5.1. Суспільна солідарність як чинник успішного державотворення України

Якщо ми, українці, не разом, то і не єдині. А коли не єдині, то приречені жити не в нашій Україні. Це не гра слів як політичними девізами суб'єктів партійної діяльності, які свого часу, прагнучи влади, втовкмачили їх у суспільну свідомість сучасних громадян України, але не перейнялись відповідальністю за те, що на святому спекулювати не можна, оскільки це великий гріх.

Свого часу протиборчі політичні сили «За єдину Україна» й «Наша Україна» у своєму антагоністичному протистоянні, яке не мало ознак цивілізованості в політичній конкуренції, детонували ціннісний розкол України не на етнічній, культурній, мовній основі, а за партійністю, яка служить формальним прикриттям клановості, зграйності, стадності, що іменується зараз командним поділом суспільства на своїх і чужих, тобто наших і не наших. Кожна політична партія висуває свою систему цінностей в економіці, політиці, культурі. І це нормально. Питання стоїть в іншому: наскільки ці цінності відображають докорінні інтереси Народу і Держави. Пересічні громадяни України, які, власне, репрезентують український народ незалежно від етнічної приналежності, стали заручниками цієї боротьби за владу, в якій поняття «єдиної» і «нашої» України мали номінальний, а не реальний смисл.

Адже ті, хто гуртувався під девізом «За єдину Україну!», потім отаборились у стані Партії регіонів, що за семантикою назв, як кажуть в Одесі, не одне і теж. Не так просто було ідентифікувати й поняття «Наша Україна». Чия «наша»? Всього народу чи купки можновладців? Хто запанував не метафорично, а реально в Україні, як в рідній сторонці, напевно, мав підстави назвати її своєю. Але чи вважав він її нашою, тобто Україною й тих громадян, над якими він панує? І де гарантія, що той, хто запанував, не дремене подалі з України, коли в ній неможливо буде панувати чи запахне для нього смаленим? Якщо немає такої гарантії, то чи є Україна його країною? І тоді чи має він моральне право називати її нашою? Питання, питання...

Якщо людина не у владі чи не при владі, ще не означає, що вона залишиться чесною, моральною, добропорядною, коли до неї доторкнеться. Випробування владою в усі часи й для всіх народів були й залишаються найскладнішим життєвим іспитом як для всього народу, так і для кожної конкретної людини.

Потрапивши у владу на рівні організації (підприємства, закладу, установи), села, району, міста, області чи всієї країни, можна скільки завгодно гамселити себе в груди, видаючи себе за праведника, прикриваючи й виправдовуючи свою неправедність верховенством права, в якому закладені преференційні норми під задоволення власних потреб. Але наскільки той чи інший суб'єкт влади насправді моральний, чесний, порядний, відданий національним ідеалам як громадянин і патріот, стає очевидним у суспільній оцінці трудового колективу, односельчан, мешканців району або міста, населення області чи всього народу.

Роса випаровується, коли сходить сонце. Коли ж суспільство в полоні чи пелені туману шалених можливостей збагачуватись завдяки причетності до влади, яким затьмарюється політична й громадянська свідомість, паралізується політична воля і здоровий глузд, тоді совість і суспільна мораль у такому соціальному середовищі зникають ще швидше, ніж роса на сонці. Це метафора. А далі ще низка запитань на предмет того, чого ми не разом і чому не єдині та що загрожує нашій Україні.

Чи зійшло над Україною сонце правди як критерію істини про нашу соціальну дійсність, яка твориться нами, а не загарбниками? Якщо ні, то чи можливо адекватно й успішно управляти суспільним розвитком, коли істина про його реальний стан спотворюється чи навмисно ігнорується? Якщо сонце правди зійшло й ми реально, а не віртуально творимо добробут в Україні, то де та чим позначені результати успішного життя українського народу, який за конституційним визначенням є сувереном у власній Державі й «панує» у своїй сторонці вже понад двадцять років? Чи можлива суспільна справедливість, коли владі легше й заможніше живеться, аніж народу? Якщо влада й народ єдині, то чи буде досяжною ця єдність, коли владні суб'єкти, мов вареники в макітрі, купаються в жирній сметані, а пересічні громадяни скніють у глекові з пісною олією?

Корупція – це доконаний факт нашої соціальної дійсності чи наклеп на неї? Якщо наклеп, то чому перманентно лунають з підмостків та олімпу державної влади заклики до безкомпромісної боротьби з нею як найзапеклішим суспільним злом української

сучасності? Що є правдою, а що цинічним лицемірством – наявність корупції в Україні чи реальна боротьба з нею? Якщо корупція все ж таки правда, то хто й яким чином її може подолати? Чи може побороти корупцію той, хто її творить і множить у суспільстві? Напевно, що ні. Тоді, хто творець корупції, а хто борець з нею в сучасному українському суспільстві? Чи можна всіх, хто закликає до боротьби з корупцією, вважати борцями з нею? Корупція в державі – це що: причина чи наслідок як атрибутивна властивість системи державного устрою й улаштування суспільних відносин? Якщо причина, тоді що заважає її ліквідувати як суспільне зло тим, хто у владі й може реально впливати на творення нашої соціальної дійсності?

Корупція – це альтруїзм чи соціальний паразитизм? Питання риторичне. Коли в людини з'являються реальні можливості жити безкарно за рахунок інших, то до чого вона схильна більше – альтруїзму як самопожертвування чи соціального паразитизму? Якщо до альтруїзму, то це явно не про нас. За яких умов людина схильна до альтруїзму – коли їй є чим ділитися чи коли суспільні відносини до цього спонукають? Якщо тоді, коли є чим ділитися, то чому заможні громадяни України не поспішають ділитися багатством зі своїм народом? Можливо тому, що не наступила межа насичення їхніх власних потреб? А де та межа й чого вона вартує українському народові? Чи можуть суб'єкти бути праведними й доброчинними в системі влади, праведність якої залежить від них? І навпаки, чи будуть діяти праведно не схильні до праведності суб'єкти в тій системі суспільних відносин, яка спонукає їх діяти праведно й чинити добро? Шукаючи відповіді, які логічно постають з нашої соціальної дійсності, нескладно дійти висновку, що корупція є наслідком системи суспільних відносин у сучасному українському суспільстві. Чому ж тоді так довго шукають ці відповіді ті, хто проголошує себе борцями з корупцією?

Хіба можливо здолати наслідки, не змінивши систему, яка їх множить? Неможливо. А чи можна змінити систему руками тих, кого ця система не лише сито годує, а й дає шалені можливості збагачуватись, не долучаючись до продуктивної діяльності в суспільстві? За наявності державницького світогляду, громадянської позиції, політичної волі, історичної відповідальності перед своїм народом – так. За відсутності цих чеснот – не так. Якщо влада неспроможна виправити хиби в конструкції своєї системи, тоді раніше чи пізніше це змушений буде зробити народ. Але за такого суспільного розкладу влада й народ розташовуються по різні сторони барикад.

Тому ми й не разом. Тому й не єдині. Тому Україна і витрачає на розбрат і чвари свій дорогоцінний історичний час, який їй відведений для повноцінного державного становлення, замість того, щоб консолідовано рухатись у річищі справжнього цивілізованого розвитку.

У контексті історичної відповідальності, яка впала на плечі нинішніх поколінь українців, щоб вони створили й поставили на ноги власну Державу, доречно згадати Тараса Шевченка, зокрема його «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє»[243]. Гідні нащадки свого Пророка, як і гідні діти свого батька сприймають його пророчі слова як засторогу, а не приреченість, яку не оминути. А слабкодухі меланхолічно розводять руками – мовляв, що поробиш, такі ми є, така у нас генетична закваска. Тому й маємо те, що маємо. Якщо не маємо політичної волі творити Державу для народу, то розмінюємо історичний шанс українського народу на власні дріб'язки, бодай вони коштують мільярди найбільш твердої валюти. А ці дріб'язки у вимірах й оцінці народу – історичний пшик, який він укотре може отримати, якщо не буде єдиний державно, політично, територіально, культурно, економічно.

Питань у нашому перманентно перехідному суспільстві постає більше, ніж відповідей – принаймні, позитивних. Але ж доки ми в нашій Україні, маємо самі шукати відповіді та шляхи позитивного розв'язання наших нагальних суспільних проблем і негараздів. Якщо ми відмовимось від таких пошуків та виявимось неспроможними бути на шляху цивілізованого розвитку нашої України, за нас це зроблять інші. Але тоді це буде знову не наша Україна, і «дбати» за нас в ній будуть так, як століттями до цього.

До нинішньої втрати Україною територіальної цілісності призвело культивування в суспільній свідомості українського народу ідеї федералізації, цінностей радянського минулого та зневаги до української державної незалежності й українства в цілому, а також поділу її регіонів на однопартійні вотчини. Рушійним механізмом сучасного розколу України послугувала пропорційна виборча система в нашій вітчизняній модифікації. З недалекого нашого минулого ми добре пам'ятаємо, що ця система була результатом компромісу, який було досягнуто в апогеї боротьбі за владу між політичними силами, які гуртувалися в блоці «За єдину Україну!», і тими, хто їм протистояв на

[243] Шевченко Тарас. Три літа / Тарас Шевченко ; упорядкув. і прим. С. Гальченка ; вступ. ст. М. Жулинського. – К. : Либідь, 2014. – С. 320–325.

чолі з «Нашою Україною». Не спитавши дозволу в народу, йому нав'язали таку систему, яка позбавила його можливостей вибору. Адже цим «нововведенням» в конституційному устрої Держави було зафіксовано замкнене коло міжротаційного обігу знеособлених партійних суб'єктів, які всерйоз і надовго корпоративно опанували нішу політичної діяльності України. В одній макітрі з жирною сметаною опинились як влада, так і опозиція. Одні жирують за рахунок причетності до влади, а інші завдяки інвестиціям у здобуття цієї влади та на попередні накопичення, зроблені під час перебування у владі.

За таких умов, коли всі гілки влади борються за сфери впливу в здійсненні влади над пересічними громадянами, останні стають підневільними й безправними у своєму суспільстві. Й тоді українському народу залишається апелювати у відстоюванні своїх невідчужуваних громадянських прав хіба що до Бога. Але ж у наших традиційних релігіях миряни не мають права звертатись до Бога, обминаючи намісників божих, тобто церковних служителів. Останні, як і всі смертні, живуть не одним духом святим. Тому дехто з них, спокушуючись земними благами, забуває про святе як вічне і служить скороминущому, але вигідному та стає проповідником і агітатором тієї чи іншої партійної сили. Як пересічним громадянам у нашому партійному й релігійно-конфесійному плюралізмі не розгубитись, не заблудитись і дійти до Бога, щоб він послав благодать на неньку Україну та зняв затьмарення від гріховних спокус у тих, хто зайняв місця в суспільстві, з яких мають не лише проповідуватись, а й творитись добро, а не зло.

Влада закликає український народ гуртуватись у громадянське суспільство, яке б мало збалансовувати свободу владних суб'єктів, не допускати з їхнього боку свавілля й притягати їх до політичної відповідальності. Сподіватись на згуртування громадянського суспільства з числа безправних, розрізнених, знедолених громадян, яке було б здатне збалансувати свободу ситих, вгодованих, заможних владних суб'єктів, у руках яких всі легітимні суспільні інститути, починаючи з держави – це утопія.

Але, коли влада у відносинах з народом тотально культивує конформізм серед його громадян як засіб полегшення управління ними, згуртування громадян такого народу раніше чи пізніше відбудеться, але не в громадянському суспільстві, а в полярності конформізму, тобто в негативізмі. А це деструкція й руйнація як для чинної влади, так і для суспільства в цілому.

Якщо до запровадження цієї виборчої системи розмови про протистояння окремих регіонів України сприймались як передвиборчі агітації чи політичні спекуляції, то потім поділ суспільства на партійні вотчини спровокував таку загрозу. Парадоксальність цього феномену полягає в тому, що причинами непорозумінь чи несприйняття в такому громадянському протистоянні стали не якісь принципові розходження між регіонами. Цього досягли банальні технології маніпулювання масовою свідомістю з культивуванням психології натовпу на кшталт того, як фанати входять у колективний психоз під час футбольного матчу.

Політикам не вдалося у своїх міжгрупових чи кланових війнах за електорат розвести громадян українського суспільства по різні сторони барикад на серйозних питаннях. Але без проблем наші громадяни повелись чи клюнули не на живця, а на обманку, тобто на пустий гачок. Вражає й шокує не скільки примітивізм технологічного прийому, як примітивна реакція масової свідомості. Як перше, так і друге підтверджує примітивний рівень політичної культури й громадянської свідомості, від яких, власне, ми й маємо робити відлік нашого цивілізаційного суспільного розвитку.

А не апелювати до сталих демократій, що базуються на пропорційній виборчій системі зовсім в інші, тобто в цивілізовані, справді демократичні способи. Й гіпотетично не сподіватись на політичну відповідальність вітчизняних владних суб'єктів, які заради того, щоб потрапити на державний та політичний олімп безвідповідально культивують примітивізм масової свідомості, як зазвичай це робилось у пролетарських слободах чи гуртожитках.

До нинішнього ціннісного розколу між населенням різних регіонів привело застосування саме таких примітивних технологій, коли містечковий та регіональний патріотизм як базова засада протистояння центру і своїм політичним опонентам пробуджувалась гаслами на кшталт «наших б'ють!» Загальновідомо, що в пролетарських поселеннях цей заклик завжди спрацьовував майже автоматично, провокуючи всіх від малого до великого, від п'яного до тверезого миттєво вискакувати з бараків чи гуртожитків і бігти бити... невідомо кого й невідомо за що, але бити. Значення немає, що свій був явно неправий і справедливо заслуговував того, щоб йому віддали належне; головне в такому інстинктивному пориві народної маси віддубасити «не наших». Нехай вони й праві на всі сто відсотків, але вони за визначенням іменуються поняттям «чужі». А для того, щоб такі гасла працювали, була потрібна відповідна консистенція народної

маси. Заможні, економічно незалежні громадяни та справжня інтелігенція, незалежно від її майнового цензу, не схильні до проявів такого чи іншого штибу колективного психозу та відповідної в цьому патологічному прояві суспільної обструкції.

Звідси слідував логічний висновок, що чим більше буде знедолених, люмпенізованих, деградованих громадян, тим успішніше, а головне – дешевше можна гуртувати навколо себе народні маси, культивуючи містечковий та регіональний патріотизм у свідомості громадян, які перебувають у безвихідній залежності від місцевої знаті. Партія регіонів і комуністичні ватажки, які консолідувавшись у згуртовану політичну силу й перехопивши суспільну владу, що випала з безпорадних «чистих» рук «наших українців», потужно спрацювали, щоб за короткий термін примножити свій знедолений та люмпенізований електорат. Можна вважати феноменальним парадоксом нашої сучасної соціальної дійсності, коли ганебно, тобто не за своєю волею чи власною лінню, знедолені й брутально принижені громадяни гуртуються під партійними прапорами своїх кривдників і гнобителів та йдуть дружним натовпом проти того і тих, хто може хоч якось їх захистити та певним чином зарадити їхньому злиденному й принизливому становищу мовби рабів.

Ось до можливостей провокування й культивування такого примітивного громадянського протистояння ми миттєво скотились, щойно була запроваджена пропорційна система виборів кандидатів у депутати за партійними списками. Мало того, що всі наші партійні гранди, між якими треба робити вибір, торкнувшись влади, дискредитували себе, так на рівні партійних вотчин, де по суті утвердилась партійна монополія, громадяни були позбавлені права іншого вибору. Коли закладена системна тенденція виборів не кращого серед кращих, а гіршого серед гірших та дискредитованих політичних суб'єктів, це не є ознакою здорового суспільства. Адже є очевидною відсутність суспільних механізмів, які б сприяли його одужанню в цьому сенсі.

Що таке партійна монополія та вождізм, які завжди розквітають авторитаризмом, а визрівають нищівними плодами тоталітаризму й до чого вони можуть привести та підвести суспільство, ми знаємо з нашої недалекої історії. Але якщо тоді монопартійна система влади та її вожді прагнули сталевими обручами утримати в імперії конгломерат різних народів і племен, то нині один народ можуть розскубати й розтягнути по партійних квартирах в угоду вождям і їхнім командам. Тоді монолітна партія здатна була на зміну одного вождя висовувати іншого. А зараз, якщо щось трапляється з партійним вождем,

персоніфікована партія зникає з арени політичної діяльності автоматично й безслідно, залишивши після себе лише незгладимі сліди державної деструкції й обдурений український народ. Безглуздо ставити в таку пряму й безпосередню залежність історичну долю всього народу від долі однієї людини, бодай і видатної.

За умов діючої системи влади, якби навіть і вийшла з надр народу на поверхню суспільно-політичної діяльності неординарна особистість вождя, який був би здатний переломити перебіг суспільного розвитку України в позитивному для всього народу напрямку, система б не дозволила йому втілити світлі задуми в життя. А коли б таке диво й трапилось, то логічно постає питання: «Що буде після того, коли такого вождя не стане?» Отже, сподівання й соціальні очікування на справедливого й праведного «царя-батюшку» є ознакою політичної та громадянської незрілості й колективної безвідповідальності в користуванні власною державною незалежністю як суб'єктів влади, так і пересічних громадян одного й того ж народу в умовах проголошеної демократії.

Якщо у владних суб'єктів бракує компетентності, політичної волі та відповідальності, а громадянам ліньки чи боязно відстоювати свої права, щоб успішно розбудовувати справді демократичне суспільство, а не його бутафорію, тоді логічно постає проблема пошуку альтернативи такого державного устрою, який би гарантував суспільний порядок і стабільність держави не лише в межах віку політичного лідера, який здатний на таку суспільну роль, а й між поколіннями вождів. З історії ми знаємо, що влада успадковується в монархічних режимах. То хіба монархії прагне український народ заради суспільного порядку і визначеності у своєму завтрашньому дні? Але та ж історія рясніє фактами, коли в династіях на дітях й онуках видатних монархів «природа відпочивала». Що тоді? На кого сподіватись? Народу подобаються харизматичні лідери. А де гарантія, що харизматик не стане маразматиком, спокусившись можливостями влади або надовго затримавшись в ній.

У зв'язку з цим логічно постає питання не лише щодо політичної відповідальності, а й здорового глузду в нашому суспільстві. Виявляється, що нас нічому не вчать зовсім свіжі трагічні історичні уроки, які український народ отримав, перебуваючи в лещатах тоталітарної системи. Тепер цей народ стає заручником і розмінною монетою в політичних іграх партійних бонз, які за визначенням начебто свої, тобто доморощені, але вперто лізуть і наступають навіть не на ті ж, а на зовсім примітивні політичні граблі, що стає надбанням вже

новітньої історії України. Розподіл України на партійні вотчини – це значно гірше, ніж поділ Київської Русі на удільні князівства.

В умовах глобалізованого людства український народ, не утвердившись власною державністю, може назавжди асимілюватись іншими народами, які мають власні держави. Як це робиться, за прикладами нам не треба звертатися до інших народів. Достатньо поглянути на долю мільйонів українців в Росії, які, втративши українську мову чи не оволодівши нею, дуже швидко перелицювались у росіян і не ідентифікують себе з українцями. Такі ж тенденції спостерігаються й серед громадян України, яким байдужа доля власної державності.

Якщо так і далі розгортатимуться партійні справи в нашому краї, підміни державного прапора монопольними партійними знаменами на регіональних рівнях не забаряться. Тому системно спотворена демократія на теренах сучасного українського суспільства доволі строката – від інспірованих вуличних анархічних, охлократичних деструктивних протестів до регіонального й містечкового тоталітаризму. Як і перше, так і друге – від безвиході підневільних і залежних громадян. Одні купляються й аж надміру потужно галасують, а інші зі страху мовчать, тремтять, але терплять.

Причиною того, що в регіонах України утвердились партійні монополії, є чинна виборча система. Не скасувавши таку ганебну систему, що не лише спотворює, а по суті ліквідує демократію, годі й думати, а не те що сподіватись на системне одужання нашої держави як політичного інституту влади, що в новітній історії українського соціуму є основним джерелом чи рецидивом його соціальних хвороб.

5.2. Визначення шляхів подолання ціннісного розколу та успішної розбудови державності України

Зазначену проблему актуалізує сучасна соціальна дійсність. Причому настільки загострено, що питання «Бути Україні незалежною державою чи не бути?», яке ще вчора сприймалося як певне гіпотетичне застереження від недолугої державної політики для українського суспільства в перспективі, вже сьогодні постало на порядку денному нашого суспільного життя й буття як трагічна реальність. З цієї реальності лячно проглядається історичне небуття України як незалежної Держави, а також сходження з історичної арени українського народу як самостійного й самодостатнього суб’єкта

творення власної історичної долі з перспективою його повної асиміляції й розчинення в тілі російської політичної нації, держава якої розв'язала віроломну агресію проти України. І якщо ще донедавна застереження від загроз, які несе в собі ціннісний розкол серед населення України та експансія її інформаційного простору, гуманітарної, економічної, політичної, військової й релігійної сфер з боку Росії, потребували певних обґрунтувань, то нині це є настільки очевидним, що за принципом права не потребує доказів.

Актуалізована проблема належить до тих проблем, які досліджуються широким загалом науковців, аналітиків і різнобічно висвітлюються в чисельних публікаціях як наукових, так і публіцистичних[244]. Ця проблема не сходить зі шпальт періодичних видань, постійно обговорюється й висвітлюється в засобах масової інформації[245]. Долучався до досліджень цієї проблеми в попередні

[244] Андрєєва О. Російські міфи про Україну / О. Андрєєва // Віче. – №12. – 2009. – С. 2–5; Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – 498 с. – Бібліогр.: С. 499–502; Горбулин В.П. Без права на покаянне / В. П. Горбулин – Харьков : Фолио, 2009. – 379 с.; Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності: ст., виступи, інтерв'ю, памфлети / [ступ. слово М.В. Поповича]. – К. : Україна, 2006. – 848 с.; Журавський В.С. Корупція в Україні – не політика. Монографія / В. С. Журавський, М. І. Михальченко, О. М. Михальченко. – К. : Фенікс, 2007. – 408с.; Костирєв А.Г. Ціннісна комунікація як умова консолідації української нації / А. Г. Костирєв // Політичний менеджмент, №5, 2007. – С. 105–116; Мадін М.Н. Подолання розбіжностей у поглядах Схід-Захід України (Регіональні особливості, політичний сепаратизм.) / М. Н. Мадін // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Питання політології». – 2008. – №796, вип. 11. – С. 68–73; Михальченко Микола. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / Микола Михальченко, Зореслав Самчук. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження». – 1998. – 288 с.; Михальченко Микола Іванович. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич : ВФ Відродження». – 2004. – 488 с.; Політична ситуація в Україні: кризові тенденції та шляхи їх подолання: (2007 – вересень 2008 р.): [зб. аналіт. мат-лів] / За ред. В. М. Яблонського. – К. : НІСД, 2009. – 108 с.; Таран В.О. Перспективи української державності в контексті україно-російських відносин / В. О. Таран // Гуманітарний вісник ЗДІА. Філософія. – 2012. – №51. – С. 65–73; Таран В.О. Сучасне українське державотворення та російський ідеологічний фактор. / В. О. Таран // ВІСНИК Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Філософія. Політологія. – 2012. – №106. – С. 50–54.

[245] Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну / В. Хмелько // Дзеркало тижня. – 2006. – 24 червня. – №24 (603).

роки й автор цієї публікації[246]. Загострення цієї проблеми відбулося не через відсутність чи недостатність адекватного аналізу небезпечних тенденцій і загроз від ціннісного розколу між населенням України, а через неприйняття критичного аналізу не лише до уваги, а й до відома. На рівні як політичної, так і буденної свідомості. Це саме та ситуація, коли кажуть, що у вітчизні своїх пророків не сприймають, а точніше – не слухають або не бажають чути.

Біблійний вислів про те, що у своїй вітчизні немає пророків, у сучасному українському контексті можна інтерпретувати не як недовіру до вітчизняних науковців, аналітиків, які адекватно досліджували, аналізували та заздалегідь прогнозували й попереджували про загрози від ціннісного розколу між населенням України різних регіонів та експансії українського соціального простору Росією, а як незатребуваність з боку держави такої аналітики й зроблених на її підставі відповідних прогнозів.

Беззаперечним доказом такої незатребуваності є розбите корито, коло якого залишилась Україна перед віроломно підступною й по-печерному нахабною агресією Росії, яка за міжнародними угодами взяла на себе зобов'язання бути гарантом недоторканості й територіальної цілісності України. Це є сукупним наслідком, з одного боку – невгамовного імперського експансіонізму Росії, а з іншого – зрадницької діяльності й світоглядної короткозорості тих, хто реально визначав державну політику й найбільше використовував українську державу як своєрідне корито для власної відгодівлі, не переймаючись її історичним майбуттям. Одні зраджували неусвідомлено, від засліплення окопно-пакувальною свідомістю, керуючись ховрашиним світоглядом і користуючись доступом до «державного корита», зривали мить і в лихоманці спішили якомога більше поцупити із суспільної ниви й запакувати громадським збіжжям власні нори. Другі – представники так званої п'ятої колони – свідомо здавали державні інтереси й послаблювали всіляко Україну як жертву імперського експансіонізму Росії. Як першим, так і другим не потрібні були прогнози вчених та інших аналітиків щодо можливої трагічної

[246] Рябченко В.І. Аномія в українському соціумі: соціально-філософський аспект проблеми / В. І. Рябченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Вип. 57. – 2006. – С. 78–85; Рябченко В.І. Мова як засіб творення соціальної дійсності: Світоглядно-просвітницьке видання / В. І. Рябченко. – К. : Фітосоціоцентр, 2011. – 244 с.; Рябченко В.І. Механізм ціннісного розколу між населенням Сходу й Заходу України: як це робиться й кому це вигідно / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – №2, додаток 1. – 2013. – С. 401–421.

історичної розв'язки для незалежності України за умов такої безглуздої державної політики, яка здійснювалась цими суб'єктами на вітчизняних теренах.

Нині, коли Україна стоїть перед реальною загрозою її колоніального поневолення, залишається розраховувати на пробудження національної та громадянської самосвідомості й консолідації української політичної нації під Українським Державним Прапором і проводом по-справжньому патріотичної, компетентної та рішучої державної команди, члени якої сповідують найвищі людські цінності й керуються ними заради збереження незалежності України, її територіальної цілісності й недоторканості, розбудови на її теренах реальної демократії та утвердження правової держави. Адже немає альтернативи тому суспільному розвиткові, який гарантує утвердження рівних можливостей та збереження невідчужуваних прав громадян, що є запорукою для благополуччя й процвітання народу. Про це свідчить історія світової цивілізації. У свою чергу, історія українського народу засвідчує, що перебування в складі імперії прирікає його на втрату національної ідентичності й перетворення на знеособлений соціальний субстрат, який слугує будівельним матеріалом або гарматним м'ясом у розбудові імперії та здійсненні імперського експансіонізму.

Аналітика причин ціннісного розколу в сучасному українському суспільстві й обґрунтування руйнівних наслідків від цього розколу, а також загроз від експансії України Росією, які були зроблені автором в попередніх публікаціях й частково висвітлені в першому розділі цього видання, повністю підтвердились сучасною соціальною дійсністю.

Більше того, Україна стала епіцентром революційних змін. Причому не лише в своєму історичному становленні як незалежної Держави, а й у всепланетарному масштабі. Адже віроломною анексією Криму, яку здійснила Росія шляхом військової окупації під приводом захисту російськомовного населення від екстремізму українських націоналістів, порушено не лише територіальну цілісність України, а й увесь світовий порядок, який був встановлений після завершення другої світової війни. Це засуджує вся світова цивілізована спільнота.

Карколомний перебіг змін у соціальній дійсності збурив як теоретичну, так і буденну свідомість широкого загалу українських громадян до осмислення й обговорення того, чим ще донедавна переймалось лише невелике коло науковців та інших аналітиків. Зокрема, аналітичні викладки, концептуальні положення, прогнози, висновки, пропозиції, що зроблені автором раніше, ще півтора роки

тому залишались предметом дискусії вчених та аналітиків, які переймались проблемою ціннісного розколу в Україні. Нині ж це стало предметом не лише всеукраїнського, а й, без перебільшення, вселенського дискурсу. Зрозуміло, що причиною цьому послугували не публікації автора та аналогічні публікації з актуалізованої проблеми інших дослідників, а все те ж загострення соціальної дійсності, в якій з усією очевидністю постало сакраментальне питання життєвої ваги – «Бути чи не бути?», що пробудило приспану пацифізмом й замулену всілякими міфами та брутальною брехнею свідомість.

Коли грім грянув, тоді пробуджена громадянська й політична свідомість почала гарячково аналізувати як ситуацію, в якій опинилась Україна, так і причини, що її породили, та шукати шляхи виходу з неї в мирне й благополучне історичне майбуття. Як відомо, історія робиться в реальний, а не в умовний спосіб. Те, що могло бути, але не відбулось, не залишає за собою сліду. Наприклад, хіба може господар оселі, скажімо, в селі, залишити свій слід на снігові у власному подвір'ї чи на околиці, не виходячи з хати після того, як сніг випав. Але, через те що господар своєчасно не вийшов з хати або взагалі не подавав ознак своєї присутності в ній, у його подвір'ї може добряче наслідити лисиця чи ще якась інша звірина, наприклад вовк, або й грабіжник у людській подобі. Після цього розумуваннями на кшталт «якби господар своєчасно вийшов з хати…» задушеним чи розідраним курям, гусям, кроликам та іншій знищеній живності життя повернути неможливо.

Саме оце ключове слово «якби…» доволі часто вживається в критичних аналізах сучасної кризи, в якій перебуває Україна. По шкоді людина, як правило, стає розумнішою, але в умовний спосіб ми нездатні нічого змінити. Що сталося, те сталося. А звідси маємо те, що маємо. Історія може в угоду комусь переписуватись багато разів, але робиться вона один раз. Допущені помилки й промахи, перш за все у державній політиці, необхідно піддавати критичному аналізові й вилучати з цього конструктивні уроки заради подолання кризи й благополучного виходу з неї та кращого майбутнього. Необхідно визнати конотативну відмінність між гіпотетичним застереженням «щоб таке лихо не трапилось, необхідно…» та реалістичним висновком «якби …, то це лихо не трапилося б». Погодьмось, що реальність більш переконливо впливає на свідомість, аніж гіпотеза.

З цього приводу повернемось до наведеного прикладу з необачним господарем, який полінувався чи побоявся стерегти своє обійстя. Напевно, він гіпотетично усвідомлював можливі небезпеки,

які несе в собі зимовий нічний час для домогосподарства, але керувався міркуваннями, що його це лихо мине, оскільки його хата не з краю, а в середині села. Цим він приспав свою свідомість, яка неминуче пробудилась, коли на власні очі побачив розбій, учинений у його подвір'ї. Отже, враховувати у своїй життєдіяльності застереження, щоб запобігти лихові, це приблизно те ж, що вчитись на чужих помилках, тобто заздалегідь виявляти розумність. Вилучення ж уроків з власних бід, які є наслідком нехтування небезпідставних застережень щодо їхнього виникнення, логічно співвіднести з навчанням на власних помилках і вважати це підтвердженням відсутності завчасної розумності, яка б мала запобігти лихові.

На превеликий жаль, у новітній період Державної незалежності України її держава як основний суспільний інститут не дбала про консолідацію українського суспільства та формування української політичної нації. Вона не лише вкотре наступила на «історичні граблі» розбрату української знатті, а й навмисно на них тупцювала, доки не детонувала дезінтеграційні процеси в Україні, що призвели до певних протистоянь її населення на ціннісному й мовному ґрунті. Про це вже йшлося. Саме тому ми й змушені зараз пояснювати всі чи майже всі біди, які нині звалились на наші голови, через оте «якби…». Ще в 2011 році автор у своїй книзі світоглядно-просвітницького спрямування «Мова як засіб творення соціальної дійсності», порівнюючи українських можновладців з лисицями, які хазяйнують в українському курятнику, застерігав їх від заграванння з ведмедем. Сутність цій метафори-застереження полягала в тому, що в нашому «українському курятнику» «лиси й лисиці» зайняли панівне положення. Їм нічого не загрожувало й вони не щадили курей, які несуть яйця. М'ясо лисиць дійсно неїстівне. Але не забуваймо про хутро. У нашій метафорі хутро «суспільних лисиць» – це накопичені багатства й опановані ними землі. Тому українським «лисицям» варто було б пам'ятати, що панівний статус у трофічному ланцюгу може бути втрачений, якщо на опанованій ними території з'явиться звір сильніший. Малоймовірно, що на українських землях з'являться «леви». Не та кліматична зона. А от північні «ведмеді» можуть розширити свій ареал за рахунок опанування ними південної суміжної території. Загравати з ведмедем не менш невдячна справа, аніж смикати за хвоста лева. І лише безглузда лисиця може прагнути погратись з ведмедем в одній пісочниці.

Там же були зроблені прості рекомендації вітчизняним політикам: «По-перше, не лінуватись підвищувати рівень власної компетентності, передусім, світоглядної. По-друге, не мовчати й не боятись зайняти

належну, як це годиться для громадянина України, позицію. По-третє, не зраджувати український народ, бо де ще знайдеться такий покірний і терплячий. Коли ж не виявиться спроможності на перше, друге й третє, тоді доведеться розпрощатись з політикою й налаштуватись лизати халяви тих чобіт, які деякі одержимі імперським експансіонізмом московські політики збираються помити в Індійському океані. Чи дійдуть ті чоботи до берегів Індійського океану, ще питання. Можуть зітертися підошви. А от по українській землі вони можуть добряче потоптатися. Можуть у цій землі й застрянути. Халяви не стираються. Тому завжди буде те, що потрібно лизати»[247].

У тій самій книжці в стилі радянської пропаганди автор сформулював низку актуальних закликів до вітчизняних можновладців від імені громадян України, зокрема: «Можновладці України! Не рубайте гілку української державності дерева сучасної цивілізації, на якій ви шикарно влаштувались! За межами України і не в своїй Україні ви приречені на політичне ніщо! Поважайте та шануйте український народ, завдяки якому ви стали тими, ким ви є! Без цього народу ви нічого не будете варті! Тому не зраджуйте й не грабуйте його! Припиніть дурити й годувати брехнею цей народ! Запроваджуйте політику, яка б сприяла максимальній реалізації продуктивних сил України на благо її народу, а отже, і на ваше благо! У цьому запорука вашого благополуччя й світлого майбутнього! Інакше без сильної й консолідованої України, без єднання влади з народом, вас очікує політична смерть та чорна пам’ять в історії українського народу. І тоді на тлі цього чого варті ваші багатства? Хіба вони варті знедолення українського народу й втрати Україною власної державності? Доки не пізно, схаменіться!» Погодьмось, що заклики такого змісту не втратили своєї актуальності й зараз.

Особливо в умовах нинішнього переформування влади надзвичайно важливо, щоб її суб’єкти не спокусились можливостями налагодженої системи для власного збагачення та не пролонгували її статус-кво, а якомога швидше зламали її, виправдавши тим самим карт-бланш, який вони отримали від народу в результаті Революції гідності. Адже доки влада приваблюватиме можливостями заробити ліпшими, аніж за її межами, туди товпитимуться і пропихатимуться найменш придатні у світоглядно-компетентнісному вимірі суб’єкти. Влада апріорі сама себе не може контролювати, а за наявності в її

[247] Рябченко В.І. Мова як засіб творення соціальної дійсності: Світоглядно-просвітницьке видання / В. І. Рябченко. – К. : Фітосоціоцентр, 2011. – С. 185.

структурах суб'єктів, які прийшли туди переслідувати власну вигоду, і поготів. Тому влада може себе врятувати від повної дискредитації в очах громадян і власної деградації та самознищення тільки за допомогою громадянського суспільства, яке покликане контролювати й обмежувати владу в утисках свободи й продуктивної діяльності широкого загалу громадян, за рахунок яких, власне, і живе все суспільство та влада в тому числі.

Громадянське суспільство можливе за наявності економічно незалежних громадян, які мають активну позицію в здійсненні такої суспільної ролі. Мотивацією до зайняття такої життєвої позиції та виконання цієї ролі є матеріальний статок вільних від влади громадян, що унеможливлюється за умов, коли влада стає свавільною, непідконтрольною, непідзвітною та безвідповідальною перед продуктивними громадянами соціуму й паразитує на їхній праці.

До речі, книжка «Мова як засіб творення соціальної дійсності» восени 2011 року була роздана автором народним депутатам тодішнього скликання по два-три екземпляри в кожний комітет Верховної Ради. Коли ж у 2014 році вже був анексований Крим, той же самий одіозний носій імперських чобіт, що збирався помити їх в Індійському океані, цинічно й безцеремонно запропонував сусіднім з Україною державам, розібрати ті її області, на які не претендує Росія. Ось так час засвідчив, що метафори мають здатність ставати зримою трагічною реальністю, яку депутатський корпус у своїй більшості своєчасно не упередив і не локалізував.

Оскільки ця більшість депутатів під тиском революції не покинула Україну, а зголосилась відстоювати її державну незалежність, склалось враження, що в них пробудилась громадянська й політична свідомість, яка здатна до адекватної рефлексії свого суспільного покликання й призначення як суб'єктів творення соціальної дійсності. Ця свідомість має нарешті второпати, що можновладці й підвладна їм влада, які не хочуть чути правди про соціальну дійсність, прирікають себе на політичне фіаско та історичне небуття, оскільки вони здійснюють суспільний рух із зав'язаними очима.

Система суспільних відносин, що розбудовується на брехні, яку в багатьох контекстах називають популізмом, запрограмована на редукцію, деградацію й виродження, урешті на самознищення.

У такій системі включаються механізми, які здійснюють соціальну селекцію навиворіт, тобто щоразу піднімають на суспільну поверхню та ієрархічні щаблі соціуму все менш компетентних владних

суб'єктів, які неухильно ведуть суспільство і його народ до прірви. Що це саме так, підтвердила сучасна українська соціальна дійсність.

Справжня інтелігенція в усі часи й епохи виконувала й покликана виконувати роль своєрідного імунітету суспільного організму, який має захищати від системних соціальних хвороб, що можуть приводити до його загибелі. Ті ж владні режими, які наступають на горло інтелігенції й душать її вільнодумство, не лише позбавляють себе імунітету, а й, без перебільшень, накидають зашморг на власну шию й урешті втрачають опертя, оскільки через тотальне культивування конформізму все під ними починає гнутись та прогинатись. А згодом зависають на сучку від живої гілки історичного дерева цивілізації, яку вони самотужки спиляли чи перегризли. Ось чому авторитаризм і тоталітаризм не бувають довговічними й розвалюються з історичним гуркотом, залишаючи під своїми уламками численні гуманітарні жертви.

Нині демілітаризований і деморалізований український тоталітаризм, проти якого повстав український народ, почав розвалюватись. Гуркіт цього розвалу набуває вселенського резонансу, оскільки на вияв волі українського народу до свободи й утвердження справедливості у своєму суспільстві пішов з віроломною війною мілітаризований й оскаженілий імперським експансіонізмом та безпрецедентно агресивним шовінізмом російський тоталітаризм.

На вівтар перемоги в народній революції проти вітчизняного тоталітарного режиму поклали свої життя герої Небесної сотні. Ці жертви є неспокутним гріхом керівників та оплічників того режиму. У розв'язаній російським тоталітарним режимом війни проти України є багато загиблих, закатованих та покалічених. Скільки ще проливатиметься кров і скільки ще буде жертв у цій війні? На жаль, призупинення кровопролиття в цій віроломній агресії не залежить від України, оскільки вона в односторонньому порядку вже продемонструвала своє миролюбство, зносячи брутальне насильство з боку російських окупантів. Україна не зазіхає ні на землі компактного проживання етнічних українців у Росії, ні на будь-які інші території за межами своїх державних кордонів. Вона змушена боронити свої історичні землі від загарбання й поневолення українського народу. З боку України ця вітчизняна оборонна війна є праведною за всіма неписаними й виписаними нормами моралі та права. Тому вина як перед Богом, так і всім світом за жертви й кровопролиття в цій війні повністю лягає на того, хто її затіяв.

Як зазначалось вище, автор у своїх публікаціях, що передували нинішній історично-переломній ситуації, висвітлюючи аналіз

механізму й чинників ціннісного розколу між населенням Сходу й Заходу України, обґрунтовував певні застереження щодо недопущення негативних наслідків цього розколу. Оскільки ці наслідки вже сталися, то залишається акцентувати увагу на блокуванні подальшої ескалації та призупиненні ціннісного розколу в Україні, який реально загрожує її цілісності. Коли наслідки унаочнили всі небезпеки ціннісного розколу, а зроблені раніше гіпотетичні застереження щодо їх недопущення не були сприйняті, автор змушений для більш переконливого усвідомлення шляхів його подолання запобігти до умовного способу з ключовим словом «якби…».

Отже, уявімо собі, що мали б говорити депутати фракції комуністів Верховної Ради України, якби:

- ніхто й ніде на теренах України не блокував і не забороняв покладання квітів біля пам'ятників радянським воїнам, які загинули у боротьби з німецько-фашистськими загарбниками;
- не виривали з рук, не розривали й не палили червоні прапори, які в мільйонів українських громадян, особливо східних і південних регіонів України й того ж Криму, асоціюються з минулим, у якому їм краще жилося;
- не демонструвався вандалізм з пам'ятками й пам'ятниками радянського минулого, про яке в мільйонів громадян України на тлі їхнього сучасного злидарства й соціальної незахищеності, зберігаються світлі спогади;
- не влаштовувались українськими націоналістами напоказ страхітливі марші в чорних масках зі смолоскипами та екзальтованими вигуками ксенофобського змісту, а також використанням символіки, що оптом і в роздріб у свідомості десятків мільйонів не лише України, але й Росії та інших країн асоціюється з фашизмом;
- не влаштовувались погроми в офісах зміщених провладних партій і т. д. і т. п.

Такі «якби…» можна продовжити, але й названого цілком достатньо для усвідомлення того, що це саме ті козирі, які отримала антиукраїнська, україножобська пропаганда й завдяки яким у розв'язаній проти України інформаційній війні вона змогла перерости у своєрідну істерію й спровокувала маніакально-депресивний психоз із проявами параної та шизофренії. Ця істерія відродила в масовій свідомості архетип бандерівця як злісного ворога народу, який був свого часу сформований у колективному несвідомому радянських людей тодішньою комуністичною ідеологічною машиною, що в сучасній індивідуальній свідомості трансформувався у віртуальний

образ «бєндєровцев», якими всіх стращають і яких ніхто не бачив. Цим фантомом та іншими страшилками в образі радикального українського націоналізму схиблена й деформована свідомість не лише більшості населення Росії, а й багатьох мільйонів громадян України. З вищевикладеного логічно постають питання, які потребують логічно переконливих відповідей.

Зокрема, хто є основними й радикальними рупорами антиукраїнської та українофобської пропаганди? Логіка підказує, що це не патріоти України, а її недоброзичливці та справжні вороги. З чиїх рук антиукраїнська пропаганда отримала такі козирі? Загальновідомо – від тих, хто позиціонував себе українськими ультра-націоналістами. Що це – політичний курйоз? Чи значно гірше, з огляду на те, як тріщить і розривається по межах ціннісного розколу Україна? Адже такого розривання по живому України як унітарної держави не могло бути за визначенням. Що важливіше – 5-10 відсотків голосів радикально налаштованого електорату заради проникнення у владу чи цілісна й незалежна Україна? Питання риторичне, оскільки набутки мізерні порівняно з втратами в такій політичній грі. Росія уже заграбастала Крим. Безглуздо розраховувати на виграш, віддавши козирі своєму супротивникові.

Якби ватажки комуністичної партії України не отримали цих козирів, їм би довелося виправдуватися перед народом за те, чого вони злигались у політичному альянсі з олігархами й тим самим прискорили утвердження диктатури олігархії, що захопила державу й використовувала її для власного збагачення, заганяючи широкі верстви населення в злидні. Вони мали б пояснювати робітникам і селянам, чому зрадили їх та зайняли політичну нішу партії, яка б мала опікуватись і реально захищати інтереси збіднілих верств населення. Фракція депутатів-комуністів мала б пояснювати народові України, як вона скористалася квотами урядових посад, і відповідати за зловживання владою й корупцію у відомствах, які очолювались за їхньою квотою.

У час кризової ситуації, коли вороги України знову хочуть перетворити її в колонію, депутати від компартії мали б навесні 2014 року проходити публічний іспит перед українським народом на патріотизм та відданість інтересам трудящих, беручи участь у голосуванні за прийняття життєво важливих, доленосних законів і рішень Верховної Ради. А їх українські ультра-націоналісти звільнили від цього іспиту, давши їм новий карт-бланш. Комуністична фракція ультимативно відмовилась від участі в голосуванні під прикриттям того, що в їхніх офісах вчинені погроми й вони заблоковані. Головний

рупор компартії України отримав фору для розгортання передвиборчої кампанії. Коли ще не розпочалась реєстрація кандидатів на посаду Президента України, він, скориставшись подарованими канікулами, пішов у народ, шельмуючи й звинувачуючи тих, хто зробив йому цей подарунок, у всіх смертних гріхах, які звалилися на голову українського народу. І те, що під час передостанніх виборів до Верховної Ради України фракція комуністів збільшилась, можна пояснити впливом таких чинників.

По-перше, через утвердження з допомогою комуністичної фракції Верховної Ради олігархічного режиму влади, який монополізував не лише економічну, а й політичну сферу суспільства, в Україні дуже швидко зросла чисельність знедоленого населення, яке найбільше страждає від несправедливості. Історичний досвід засвідчує, що злиденні й люмпенізовані громадяни – це реальні голоси на будь-яких виборах за кандидатів від комуністичної партії, оскільки вона себе позиціонує політичною силою, яка найбільше дбає за захист і відстоювання їхніх інтересів. Звідси випливає, що чим більша чисельність у країні знедолених верств населення, тим більше гарантій під червоними прапорами пропхатись до державної влади, яка слугує інструментом власного збагачення.

А в умовах пропорційної системи виборів вітчизняної модифікації ще й не треба персонально боротись за мандат депутата чи місце у виконавчій владі за квотою. Достатньо знайти взаєморозуміння з лідером партії або з особою, яка визначально впливає на формування партійного списку кандидатів, і тобі тепленьке й доходне місце у владі гарантоване. Далі справа вирішується політтехнологами й декількома партійними рупорами, які можуть найпереконливіше та найщиріше втокмачити у свідомість представників свого електорату брехню як правду, на яку ті найбільше сподіваються.

Ці декілька рупорів завдяки відпрацьованій риториці й удало підібраним гаслам, на які ведеться їхній електорат, можуть за собою в партійних списках протягнути в нардепи кого завгодно. Навіть кроманьйонців чи неандертальців або й пітекантропів, коли б такі з’явилися й у них було чим заплатити за місце в партійному спискові. Про таку можливість свідчить поява в лавах сучасних політиків суб’єктів, які своєю поведінкою й відношенням до інших мало чим відрізняються від первісних людей, демонструючи цим світогляд печерної істоти. А про професійну компетентність таких суб’єктів нічого й говорити. Звідси народилось і виросло штрейкбрехерство лідерів нинішньої компартії, які паразитують у політичній ніші, що

належить партії, яка за своїм суспільним призначенням, доки існують у країні знедолені верстви населення, мала б завжди перебувати в опозиції до будь-якої провладної коаліції, а не вступати з нею в політичний альянс.

Адже знедолення громадян – це результат несправедливої державної політики. А справедливість є наріжним принципом комуністичної ідеології. Союз комуністів з тими, хто творить несправедливість і пригноблює народ, є зрадою. Передусім – знедолених і соціально незахищених верств населення. Щоб виправдати своє соціальне паразитування перед зрадженими, потрібно постійно вдаватися до популізму й переконливої риторики, яка б відволікала увагу зраджених і багато разів обдурених електоральних громадян від усвідомлення того, що від компартії залишилась лишень вивіска або бренд, а все інше – фантом, тобто примара чи привид. Зняття цієї облуди з очей тих, хто ще бачить існування справжньої комуністичної партії в Україні, та просвітлення їхньої свідомості в цьому сенсі шляхом активної, системної, наступальної контр-пропаганди – ось справжній козир у цивілізованій конкуренції з політичним опонентом, а не фізичне нищення його фантома. Примару неможливо фізично знищити, оскільки вона реально не існує. Для того щоб вона зникла, потрібно аргументовано переконати свідомість, яка вірить в її існування, що це привид, а не реальність.

По-друге, завдячуючи екстремізму політичних опонентів у боротьбі з привидом комунізму, а також іншим радикально-агресивним проявам українських ультра-націоналістів, яких рупори від компартії України у своїй пропаганді змальовують у коричневих кольорах різної тональності й шельмують їх як найзапекліших ворогів комуністичних ідеалів, в основі яких лежить принцип суспільної справедливості, якої так прагнуть знедолені несправедливістю широкі верстви населення. Такий екстремізм провокує знедолених співгромадян на консолідацію з комуністами. Нашим українським ультра-патріотам, які є непідробними націоналістами, не вистачає поміркованості, щоб усвідомлювати й розрізняти ситуації, обставини, в яких необхідно проявляти рішучість і форсувати радикальні зміни, а коли треба утриматись від радикалізму, щоб не зашкодити загальній суспільній справі.

А такою спільною справою є розбудова незалежної, унітарної, успішної, квітучої Української Держави, в якій би панували мир, спокій та благополуччя й радісно та щасливо жилося всім громадянам, «незалежно від їх раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних

або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища»[248].

Не лише справжнім українським націоналістам, що захищають і відстоюють своє українське єство та не пригнічують інакше єство, а й усім іншим патріотично налаштованим громадянам України, які прагнуть у цивілізоване майбутнє й не бажають повертатись у комуністичне минуле радянського зразку, варто усвідомити, що ідеологічна боротьба будь-якої вітчизняної політичної сили з комуністичними рупорами на тлі сучасних соціальних проблем і суспільної кризи приречена на фіаско.

З одного боку, це зумовлено тим, що жодна політична сила, яка потрапляла в провладну коаліцію, в тому числі й комуністична партія України, за роки її державної незалежності не продемонструвала реального утвердження суспільної справедливості. Але на відміну від інших політичних сил, компартія успадкувала козирі радянської соціальної реальності, якими на сучасному тлі руйнації сільської місцевості та промисловості, тотального безробіття, соціальної незахищеності, системної корупції, державного рекету можна доволі ефективно впливати на свідомість і маніпулювати нею. Принаймні, тією свідомістю, яка затуркана й дезорієнтована брехнею, що звучить з інших партійних рупорів, які таких козирів не мають. А таких затурканих і ціннісно дезорієнтованих громадян в Україні мільйони.

З іншого боку, серед діючих партій і тих, що канули в політичне небуття, компартія – найбільш досвідчена ідеологічна партія, яка спирається на колосальний досвід радянської пропаганди агресивно-наступального безапеляційно-брехливого характеру. Щоб переконатись в здатності такої пропаганди до «промивання мозку» й деформування свідомості та маніпулювання нею, немає необхідності заглядати в радянське минуле. Достатньо в цьому сенсі поглянути на результати антиукраїнської пропаганди, яку розгорнув російський тоталітарний режим у стилі радянської контрпропаганди.

Такою агресивною пропагандою у свідомість системно й нахабно заганяється стільки всілякого чортополоху й чортів, що їх там неможливо ні виполоти, ні викурити. Тим більше, коли носії такої забур'яненої чи замуленої свідомості глибоко переконані у своїй правоті й не прагнуть та не докладають зусиль, щоб прозріти. А нав'язані й укорінені у свідомості комуністичні ідеали взагалі набувають сакрального характеру. Затівати боротьбу зі світоглядними

[248] Загальна декларація прав людини. Стаття 2.

цінностями – надзвичайно небезпечна справа. І не лише тому, що свобода світогляду захищена Конституцією України[249]. Нижче з'ясуємо, чому захист комуністичних ідеалів набуває фанатичного характеру на кшталт міжконфесійної боротьби.

Необхідно враховувати те, що формування свідомості під впливом комуністичної ідеології здійснюється приблизно таким же чином, як формується релігійна свідомість. У свідомості, яка піддалась впливу комуністичної ідеології, з'являється те, в що людина починає вірити і з чим вона може навіть звіряти своє життя. Наприклад, комуністична ідея як символ тотальної суспільної справедливості, в яку треба вірити й можна повірити. Моральний кодекс будівника комунізму як зведення, за аналогією біблійних заповідей, основних життєвих принципів, якими необхідно було керуватись у своєму житті радянській людині та звіряти правильність цього життя. Комуністична ідеологія, як й інші ідеології, має свою змістовну й формальну атрибутику та атрибути, що піддаються сакралізації і мають сприйматись свідомістю як щось вічне та непорушне, на кшталт текстів Святого письма й священних предметів церкви. Червоний прапор є одним із таких священних атрибутів комуністичної ідеології, який в уяві людини, що вірить у комуністичну ідею, символізує справедливість і захист простої людини від поневолення та гноблення.

---

[249]«Практика правового регулювання суспільних відносин у сфері свободи світогляду і віросповідання свідчить, що нормативно-правова база щодо цієї сфери в основному забезпечує здійснення в Україні конституційного права кожного на свободу світогляду і віросповідання. Визначальне місце серед нормативно-правових актів належить Конституції України. Водночас частиною національного законодавства є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема ті, що стосуються згаданої сфери.

Право кожного на свободу світогляду і віросповідання закріплено у статті 35 Конституції України, якою визначено також зміст цього права. Передбачено, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Зміст положень статті 35 Конституції України в цілому відповідає змістові статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), до яких приєдналася Україна. Дискусійним серед деяких фахівців, представників церков є обґрунтованість вживання в Конституції України терміна «свобода світогляду і віросповідання», а не «свобода совісті». Зазначений термін ними чомусь обмежується лише свободою світогляду, не враховується свобода віросповідання як його складова.» Недюха М.П. Правова ідеологія українського суспільства: Монографія / М. П. Недюха. – К. : «МП Леся», 2012. – С. 263.

Далі звернемось до релігійної свідомості. Людина уявляє Бога як безсмертний дух, Абсолютну Особистість, верховну істоту, що стоїть вище за всіх і позбавлена будь-яких недоліків, невидимо скрізь присутня, все бачить і чує, приносить благо, утверджує справедливість. Людина звертається до Бога як до невидимої істоти, яка в її уяві має почути ці звертання. У своїх звертаннях до Бога людина висловлює сокровенні думки, сподіваючись на те, що Бог почує чи прочитає ці думки. У православ'ї такі звертання, як правило, опосередковуються через реальні священні предмети, зокрема ікони й тексти Святого письма. Коли людина, стоячи перед іконою, звертається через неї до Бога, то образ на цій іконі відіграє роль посередника між нею й уявлюваним Богом. У такому акті релігійного ритуалу постає сакральна роль ікони як священного предмета.

Тепер уявімо на хвильку ситуацію, коли в церковний храм вриваються безбожники чи представники якихось супротивних релігійних вірувань і починають зривати й трощити ікони. Цей вандалізм хтось знімає на відео й потім через телебачення, Інтернет його демонструють широкому загалу громадськості. Чи потрібно далі уявляти, якої суспільної «слави» наживуть ті, хто влаштував такий церковний погром і здійснив наругу над священними предметами? І чи можуть розраховувати на толерантне відношення до себе й порозуміння з боку парафіян конфесії, яка постраждала від такої наруги над їхніми символами, ті суспільні (релігійні, політичні, партійні, громадські) сили, представники яких чинили цей вандалізм? Зрозуміло без коментарів, що ні суспільної слави, ні толерантності, ні порозуміння не можна досягнути вандалізмом.

Оскільки впровадженням суспільної справедливості жодна з українських політичних сил реально не переймається протягом усього періоду державної незалежності України, то у свідомості мільйонів знедолених громадян червоні прапори досі залишаються символами справедливості. Тому для таких громадян той, хто тримає у своїх руках червоний прапор, ототожнюється з борцем за суспільну справедливість, а той, хто вириває з рук цей прапор – ворогом справедливості й тих людей, які страждають від несправедливості.

Отже, логіка викладеного вище виводить на певні узагальнення та пропозиції. Щоб Україна залишилась єдиною й неділимою, необхідно здолати ціннісний розкол у нашому суспільстві. Для цього не треба намагатись переробити іншого на свій копил. А треба прагнути зрозуміти іншого. І в цьому розумінні знаходити для себе пояснення: чому той, інший, не такий, як ти. Віднаходити в такому поясненні

аргументи й підстави, якими можна було б не звинуватити, а виправдати іншого за не зовсім таке ставлення до соціальної дійсності й життя, яке є в тебе. Якщо ми, громадяни України, самі між собою не порозуміємось й не примиримось, то хтось за нас цього тим більше не зробить. В умовах суспільної кризи на ґрунті нестиковки цінностей, коли ворогами й зрадниками українського народу повсякчасно розпалюється й провокується ворожнеча між громадянами України, життєво важливо зберігати терпимість і виявляти толерантність саме представникам титульної нації і, передусім, її провідникам. Зараз радикалізм, який може бути трактований як посягання на інакше мислення та ущемлення інтересів національних меншин, на руку українофобам і запеклим ворогам державної незалежності України.

Подолання ціннісного розколу між населенням України, який відбувається на розбіжностях цінностей, що були зумовлені історично, географічно, політично, економічно, культурно в минулому, можливе на основі суспільного консенсусу, й, передусім, у політичній сфері України, ініціатором і гарантом досягнення якого має виступити українська держава як політичний і основний суспільний інститут. Але подолання лише цього ціннісного розколу не гарантує консолідації сучасного українського суспільства та його успішного розвитку, оскільки воно зависло на тривалий період в стані аномії.

Затримка перехідного суспільства в стані аномії, коли нових цінностей, у які б можна було повірити, люди не знаходять у соціальній дійсності, де проходить їхнє життя, а старі цінності за відсутності нових не відмирають – надзвичайно загрозливий стан для такого суспільства. Чим довше суспільство затримуватиметься у такому світоглядно знеціненому стані, тим тяжчим стає його морально-психологічний стан, з якого надзвичайно складно виходити, щоб таке суспільство оздоровити. Годі й говорити про консолідацію суспільства, у якому мільйони громадян живуть спогадами про минуле, інші, розчарувавшись в усьому, впали в соціальну апатію, що тяжіє до депресії, а ще інші начхали на будь-які цінності та, передусім, на доброчесності й зривають мить, живуть одним днем, а про завтрашній не згадують.

Неодноразово обдурений народ стає деморалізованим і зневіреним. Український народ сімдесят із лишком років комуністична влада дурила світлим майбутнім, яке щоразу віддалялось, мов міраж у пустелі. І вже понад два десятиліття поспіль дурять популістськими передвиборчими гаслами так звані партійні суб’єкти, які від виборів до виборів усе з більшою несамовитістю рвуться у владу й до влади і щоразу вдаються до ще більших хитромудрощів у тому, як обшахру-

вати цей народ. Ідеологічними засобами, голою пропагандою такий народ не піднімеш. Для того щоб народ вийшов зі стану аномії та зневіри, потрібні не балачки, а конкретні дії й справи, які своєю матеріалізацією в соціальній дійсності змогли б відвернути свідомість від ностальгії за втраченим минулим і навернути її до реального життя, яке проходить тут, а не десь в Америці, і зараз, а не в міражному майбутньому, що зазвичай малюється ідеологічними фарбами. І досягнутим успішним сьогоденням вселити віру в кращий завтрашній день.

Шлях виведення суспільства зі стану аномії пролягає через подолання відчуження влади від народу, через повернення довіри до влади з боку пересічних громадян, які перебувають за межами владних структур. Для того щоб це відбулося, необхідно демонополізувати політичну й економічну сфери сучасного українського суспільства, здолати в ньому деструктивні та небезпечно руйнівні для України й народу кланово-олігархічні протекціонізм і лобізм, які заблокували не лише розвиток середнього класу як базису демократії і здорової цивілізованої конкуренції, а й будь-які паростки демократії та правової держави й громадянського суспільства. Розв'язання цієї інтегральної проблеми, яка блокує вихід сучасного українського соціуму із системної суспільно-політично-економічної кризи, залежить від громадянського й політичного волевиявлення та світоглядної компетентності сучасних можновладців, державних діячів і політиків, які володіють реальною владою в Україні.

5.3. Оздоровлення суспільства: концептуальні положення та пропозиції

Отже, спираючись на здійснене дослідження та апелюючи до нашої соціальної дійсності, можна зробити певні узагальнення стосовно нинішнього стану українського суспільства, а потім перейти до викладення концептуальних положень, принципів і пропозицій, які, на думку автора, є доцільними в його оздоровленні.

Для того щоб глибше усвідомити, до чого може призвести продовження «гри в демократію» на теренах України, зробимо стислий компаративістський аналіз двох систем влади – пострадянської і радянської.

Спостерігається багато аналогій у відчуженні та дистанціюванні влади від народу між тим, як це відбувалося в умовах радянського режиму, коли була запроваджена диктатура пролетаріату, і тим, як це робиться в сучасному українському суспільстві після того, як наш

народ у 1991 році започаткував незалежну державу, яка переймається трансформуванням суспільства від соціалістичної моделі з державною власністю та плановою економікою до капіталістичної, з приматом приватної власності та ринковою економікою.

Але на тлі таких аналогій спостерігаються й певні відмінності, що сприймаються як парадокси з точки зору стратегій і тактик розвитку суспільства, а не його занепаду. У цілому такі аналогії та парадокси між історичним минулим та сучасністю українського суспільства можна звести до наступного.

Як за перші два десятиліття започаткованої радянської держави, так і за такий же історичний період на теренах молодої української держави встигла сформуватись і конституюватись система влади, що набула відповідних системних властивостей і здатностей до емерджентних проявів, які слід сприймати як об'єктивні фактори, що не підвладні суб'єктивним впливам. Тому будь-які спроби модернізувати владу й відносини в суспільстві, які прямо залежні від влади, за властивостями, що не відповідають параметрам сформованої і діючої системи влади, приречені на провал. Не змінивши радикально конструкцію системи, яка запрограмована на авторитарний режим управління, годі сподіватись на утвердження демократії в соціальному середовищі, де запроваджена така система.

Яскравим підтвердженням цього висновку є започаткована диктатура пролетаріату, що запроваджувалась як тимчасовий репресивний інструмент державної влади для демонтажу попередньої системи державно-економічного устрою, а проіснувала на теренах Радянського Союзу понад 70 років. І влада рад, що за юридичним визначенням є демократичною формою правління, не змінила сутності тоталітарного режиму, який розгорнувся й закріпився тоді на початковому історичному етапі молодої держави запровадженням на її теренах диктатури пролетаріату. Зацікавленість суб'єктів, які потрапляють в авторитарну модель влади, що їх розбещує своїми можливостями, за будь-яку ціну там закріпитись та якнайдовше утриматись, роблять систему консервативною і непіддатною до модернізацій, а тим більше до реконструкції чи радикальної зміні або заміни.

У висвітленому аналітичному дослідженні з'ясовано доволі широкий спектр причин та основних механізмів, що породили системні соціальні хвороби й гальмують суспільний розвиток України в умовах її новітньої державної незалежності. Без усунення цих причин та механізмів неможливо сподіватись на цивілізоване майбутнє українського народу, що й має бути предметом державної політики в оздоровленні

нашого суспільства. Тому обмежимось лише концептуальними положеннями й пропозиціями, які орієнтують на розбудову демократично-правової держави, що має слугувати відновленню справедливості в українському суспільстві за критеріями суттєвого поліпшення добробуту і повноцінного соціального життя широкого загалу громадян України, які ототожнюються з народом, а не з купкою обраних.

Автор не може претендувати на якісь пропозиції, що мають сприйматись як одкровення та розцінюватись на рівні винаходу суспільних інновацій, про які раніше ніхто й не здогадувався. Якби людину й суспільство можна було вдосконалювати інструментально та функціонально за допомогою раціоналізаторських пропозицій і винаходів так, як техніку, то, напевно, людство вже давно б досягло меж досконалості в суспільних відносинах і не потерпало б від тих же проблем та соціальних хвороб, що й на зорі зародження й становлення сучасної цивілізації. Проблема не у відсутності необхідних знань, спираючись на які суспільство може бути значно ефективнішим у своєму цивілізаційному розвитку та не блукати манівцями протягом десятиліть, а можливо, й століть у пошуках цивілізованого шляху.

Таких знань і досвіду людство в цілому й наше суспільство зокрема мають вдосталь. Проблема в незатребуваності цих знань суб'єктами, які значуще впливають на творення соціальної реальності в суспільстві. Ця незатребуваність може бути зумовленою як суто професійною некомпетентністю владних суб'єктів, так і відсутністю в них вмотивованості користуватись знаннями, які сприяють ефективному (через виміри благополуччя всього народу, а не лише власної вигоди) суспільному розвитку. Друге є наслідком відсутності в них державницького світогляду. З огляду на нашу соціальну дійсність, можна без перебільшень констатувати, що в новітньому українському державотворенні обидва зазначені чинники мають потужний вплив не лише на незатребуваність, а й на навмисне відторгнення знань, необхідних для забезпечення успішного цивілізованого розвитку українського суспільства. Вмотивованість можливостями безкарного соціального паразитування на тлі відсутності суспільної відповідальності за користування зайнятим владним статусом, про що йшлося в здійсненому аналітичному дослідженні цих феноменів, робить невигідним залучення знань, об'єктивація яких у нашій соціальній реальності перешкоджатиме задоволенню власної вигоди в такі полегшені способи.

Сучасне українське суспільство перебуває в глибокій системній кризі. Подолання цієї кризи має створити передумови для виходу України на справжній цивілізований шлях суспільного розвитку.

Поглиблення системної кризи може призвести Україну до втрати державної незалежності й цілісності або до встановлення в ній на невизначений час диктатури олігархії, яка у відношенні до пересічних громадян є значно жорстокішим інструментом насилля й гноблення, аніж диктатура пролетаріату, з-під влади якої український народ нещодавно виборсався.

Тепер цей народ через недолугу політику зневірився в позитивних суспільних перетвореннях в умовах держави, яку створив своїм волевиявленням, втомився і виснажився від свавілля, вакханалії, бедламу, хаосу, невизначеності, а головне – невпевненості в завтрашньому дні.

Тому ціна власної вигоди владних суб'єктів і відсутності в багатьох з них лікнепу зі суспільствознавства непомірно висока й занадто жертовна для майбуття українського народу та його державної незалежності. Звідси постає нагальна потреба в запровадженні суспільних механізмів, які б підпорядкували власну вигоду суспільному розвитку та вмотивували суб'єктів влади до затребування ними потрібних знань для забезпечення не номінального, а реального цивілізованого розвитку України як незалежної Держави.

Одному автору не під силу обґрунтувати основні положення та кроки виведення суспільства із системної кризи. Тому в цьому виданні акцентуємо увагу на концептуальних положеннях, принципах і пропозиціях, які, на погляд автора, є ключовими у подоланні системної кризи сучасного українського суспільства. Наразі автор нічого не винаходить, а лише робить певні суб'єктивні акценти та інтерпретації. У своїй концептуальній сутності більшість із зазначених нижче положень і принципів справедливого державотворення та забезпечення успішного суспільного розвитку відомі ще від часів Конфуція й Платона.

Але оскільки ці положення та принципи в нашому суспільному розвитку в умовах новітньої державної незалежності були з самого початку знехтувані чи проігноровані, то маємо про них згадувати й нагадувати. А історія помилки державним творцям не прощає й не розводить меланхолічно руками, мовляв, що поробиш – така наша прикра доля. Історія фіксує як успіхи, так і недолугість політики й політиків, які творили саме таку політику, аналізує, чому так сталось, як сталось і хто та що цьому є причиною. Усвідомлення невідворотності історичної оцінки політичної діяльності має пробуджувати історичну відповідальність політиків за свої діяння. Вже сьогодні цивілізований світ глузує з нашої недолугості в самостійному державотворенні. А що буде пізніше, коли ми так і не вирулимо на цивілізований шлях

суспільного розвитку? Якою буде оцінка майбутніх поколінь українців, на долю яких випаде виправляти наші історичні помилки? Чи є усвідомлення в наших державних мужів і політиків, що так несамовито гуртуються в боротьбі за владу, якою фарбою (золотою, чорною чи кривавою) будуть виписані їхні прізвища в історії українського народу? Напевно, якби таке прозріння наступило, то український народ зітхнув би з полегшенням і залюбки б гуртувався навколо своєї влади, яка, на жаль, досі діє, як чужа, і з кожними виборами все далі дистанціюється від власного народу. Це очевидні факт, ознака і тенденція нашої соціальної дійсності, які навіть за великим бажанням неможливо спростувати.

Тому те, що буде викладено нижче, можна розцінювати як апелювання до прописних істин суспільствознавства, які грамотні політики системно ігнорують, а некомпетентні політики та інші владні суб'єкти не прагнуть зрозуміти, усвідомити й зробити їх керівними принципами у своїй життєдіяльності та стосунках зі своїми співгромадянами.

З початку зробимо концептуальне узагальнююче зауваження. Доки влада приваблюватиме ліпшими можливостями заробити, аніж за її межами, туди товпитимуться і пропихатимуться найменш придатні для неї суб'єкти. А далі стисло викладемо основні концептуальні положення й принципи оздоровлення сучасного українського суспільства:

- державі як політичному інституту влади необхідно довіритись у виборі своїх суб'єктів та підкоритись у контролі за їхньою діяльністю власному народу;
- суспільна справедливість можлива за умови, коли народу легко, а владі навпаки;
- красиво жити не забороняється панівним суб'єктам суспільства за умови, коли не бідує народ;
- свобода владних суб'єктів має балансуватись адекватною відповідальністю в поточному суспільному житті синхронно й невідворотно, а не пролонговано й невизначено, наприклад лише під час виборів;
- незалежність Держави гарантується залежністю її владних суб'єктів від власного народу й громадян того соціального простору, на який поширюється владний вплив конкретного суб'єкта;
- суб'єкти влади не будуть праведними в тій системі, праведність якої залежить від них, і навпаки, не схильні до праведності суб'єкти змушені діяти праведно в тій системі влади, яка до цього їх спонукає;

- традиційне право безсиле проти так званного «телефонного права» владних суб'єктів. А тому в чинному правовому просторі вони завжди залишатимуться безкарними за своє свавілля, яке неможливо «схопити за руку». Альтернативою цьому може бути лише жорстка політична відповідальність через відлучення від влади суб'єктів за їхні неправедні діяння на підставі (у вимірах моралі) суспільної оцінки, а не правової, яка за браком беззаперечних доказів їхньої вини приречена на неадекватність;
- відлучення від державної влади суб'єктів, які нею зловживали або мали негативні наслідки своєї діяльності, має утвердити в суспільстві реальну, а не номінальну політичну відповідальність;
- без реальної політичної відповідальності суб'єктів держави як політичного інституту влади неможливо сформувати політичну націю, визначальним критерієм чого має бути самодостатність народу у власному державотворенні;
- влада за своєю сутнісною природою не схильна до самоконтролю, самокритичного аналізу власних дій та самообмеження. Тож суб'єкти таких контролю, критичного аналізу й обмежень мають перебувати за межами системи влади й бути незалежними від неї. Це імунітет держави, а отже, й суспільства, що оберігає його від системних соціальних хвороб, які неминуче ведуть до занепаду й деградації весь народ, який стає заручником непідконтрольності, безвідповідальності та свавілля влади;
- суб'єкти громадянського суспільства здійснюють системний моніторинг за поточною діяльністю владних суб'єктів на всіх рівнях її гілок і в разі необхідності апелюють до Президента України, який має неухильно і невідворотно притягувати до відповідальності тих суб'єктів, які зловживають владою або некомпетентні в її ефективному суспільному використанні;
- запровадити механізми відкликання з усіх виборних посад суб'єктів влади, які скомпрометували себе зловживаннями або виявили некомпетентність;
- міра політичної відповідальності має визначатись термінами відлучення від державної влади в будь-яких її виконавчих та представницьких органах (від сільського голови – до Президента України; від сільської Ради – до Верховної Ради) тих суб'єктів, які з нею не справились чи зловживали нею, зокрема: за некомпетентність у користуванні владним статусом – від п'яти років і більше; за зловживання владою – від десяти років і пожиттєво; за відкликання мандату депутата – від десяти років і більше;

- визначення оцінки (оцінюю позитивно; не визначився; оцінюю негативно) виборцями діяльності перших осіб основних гілок влади, зокрема: на загальнодержавному рівні – Президента; Голови Верховної Ради; Прем'єр-міністра; на регіональному та районному рівнях – представника Президента України; голови Ради; голови виконкому. Оцінка здійснюється шляхом таємного голосування під час чергових виборів відповідного рівня. Особа, яка отримала негативну оцінку, має усуватися від роботи в будь-яких структурах державної влади на термін не менше п'яти років. Висловлена виборцями оцінка роботи владної особи за період перебування на відповідній посаді фіксується в анналах історії району, міста, області, держави;
- негайне скасування негативних законів і в першу чергу тих, де закладені преференційні норми під задоволення приватних інтересів;
- моніторинг законотворчого процесу, яким об'єктивується правовий простір держави, та синхронне інформування українського народу про негативні норми, що закладаються та запроваджуються в наших законах, і про тих народних депутатів, які їх підтримали своїм голосуванням;
- забезпечення соціального простору і часу, в яких розгортається соціальна дійсність українського суспільства, адекватним інформаційним простором і часом, що має бути збалансовано розподіленим між всіма гілками влади і громадянським суспільством. Це має слугувати запорукою створення рівних можливостей для здійснення перманентних публічних комунікаційних процесів, зокрема: у регулярному звітуванні суб'єктів всіх гілок та ієрархічних рівнів влади за свою роботу та у своєчасних відповідях, поясненнях ними щодо розв'язання невідкладних і болючих проблем як всієї громади, так і окремих її мешканців перед громадянами того соціального простору, на який поширюється їхній владний вплив; у відстоюванні своїх прав, повноважень як суб'єктами влади, так і пересічними громадянами перед мешканцями відповідного району, регіону чи перед усім українським народом. Це має слугувати запорукою прозорості здійснюваної політики та службової діяльності владними суб'єктами на рівні місцевих громад, регіонів і в цілому українського суспільства.

Сподіваюсь, що сутність сформульованих принципів і положень зрозуміла, а їх актуальність в оздоровленні нашого суспільства не потребує додаткових обґрунтувань. Зроблю деякі пояснення й обґрунтування лише того, що вірогідніше всього може викликати певні заперечення. Наприклад, ті, хто вже неодноразово скомпрометував

себе в нашій суспільній владі, можуть звинуватити автора в дискримінаційному характері зроблених пропозицій. Мовляв, як можна позбавляти конституційного права бути обраним у виборні органи державної влади. На такий чи подібний за змістом аргумент є контраргумент, що спирається на принципи зрівнювальної справедливості, які свого часу сформулював Арістотель.

Відомо, що згідно з чинним законодавством у нашому суспільстві член виборчої дільниці за фальшування трьох і більше бюлетенів може бути притягнутим до кримінальної відповідальності й засудженим на позбавлення волі до трьох років. У цей же час народний депутат Верховної Ради України, мандат якого співвідноситься з понад 60 тисячами бюлетенів, обдурює своїх виборців, не виконуючи передвиборчих програм та змінюючи свої задекларовані перед виборцями політичні позиції чи платформи, по суті фальшує кількість бюлетенів у 20 тисяч разів більше й не несе при цьому геть ніякої відповідальності.

Відлучення від влади – це не позбавлення волі, а залучення владного суб'єкта до продуктивної праці в суспільстві на паритетних засадах з широким загалом своїх співгромадян, відчуження громадянських прав яких він здійснив, грубо порушивши при цьому як Конституцію України, так і Загальну декларацію прав людини. Тому пропозиції щодо таких конкретних і реальних форм та мір політичної відповідальності владних суб'єктів, які дискредитували себе перед українським народом, не суперечать ні принципам зрівнювальної справедливості, які сформулював у свій час Арістотель, ані згаданим правовим актам. Коли один громадянин суспільства на п'ять років забирає громадянські права в 60 тисяч своїх співгромадян і розпоряджається ними на свій розсуд, а вони не можуть за таке свавілля відібрати в нього лише одне громадянське право на десять чи більше років – це є грубим порушенням суспільної справедливості, що й породжує політичну безвідповідальність владних суб'єктів перед власним народом.

Друга кричуща несправедливість у нашому суспільстві пов'язана з пропорційною системою виборів за партійними списками, яка реально позбавляє переважну більшість порядних громадян України, совість і гідність яких не дозволяє пов'язувати себе з будь-якою політичною партією, бути обраними в представницькі органи державної влади своєї країни. Нині в Україні офіційно зареєстровано понад двісті різних політичних партій. З них менше десяти, які можуть провести через свої партійні списки до Верховної Ради. Хто й яким

чином потрапляє у прохідну частину таких списків, загальновідомо. Ті, хто зацікавлений у такій несправедливій системі виборів, апелюють до світового досвіду представницької демократії.

Але ж хіба можна називати демократією ту систему, що як мінімум дев'яносто п'ять відсотків громадян України позбавляє права бути обраними в представницькі органи своєї влади. Де-юре за Конституцією України влада в ній належить народові, а де-факто – політичним партіям, значна кількість яких приватизована та феодалізована своїми очільниками й неодноразово скомпрометована політичним шахрайством та державним казнокрадством, а більшість з них взагалі є фантомами. Загальна кількість формально зареєстрованих членів усіх вітчизняних політичних партій не перевищить і п'яти відсотків загальної чисельності повнолітнього населення України. Саме цим суб'єктам політичної діяльності, в середовищі яких зібралося більше пройдисвітів і шпани, ніж суспільної еліти, надано вирішальне право формувати свої політичні команди й розбудовувати українську державність. А українському народові в цій розбудові відведено роль статиста, оскільки більшості його гідним представникам не дозволяє совість мати справу з пройдисвітами й політичними шахраями. Адже з ким поведешся, від того й наберешся.

Не скасувавши таку ганебну систему, що не лише спотворює, а по суті скасовує демократію, годі й думати, а не те що сподіватись на системне одужання нашої держави як інституту влади, що в новітній історії українського соціуму є основним джерелом чи рецидивом його соціальних хвороб.

Задача правників професійно розробити альтернативний механізм виборчої системи, який би виключив такі чи подібні рецидиви соціальних хвороб, що мають системний характер. Автор, спираючись на логіку й здоровий глузд, пропонує порядок, який дає змогу не повертатись до мажоритарної системи й не відмовлятись від пропорційної системи виборів народних депутатів.

Всі чотириста п'ятдесят депутатських мандатів мають виборюватися персонально в мажоритарних округах представниками партій, які зареєструвались на виборчі перегони. До виборчих перегонів не допускаються політичні сили як окремі суб'єкти виборчого процесу, якщо вони не виставили хоча б в один мажоритарний округ свого кандидата. У парламент входять ті партії, які вибороли не менше п'ятнадцяти депутатських мандатів. У тих округах, де виграли представники партій аутсайдерів, проводиться другий тур виборів, в який допускаються кандидати від партій-фаворитів, тобто тих

політичних сил, що подолали виборчий бар'єр у першому турі. Обрані депутати збираються у Верховній Раді під партійними знаменами тих політичних сил, які їх допустили до виборів.

Якщо в процесі роботи, комусь з депутатів заманеться чи доведеться з принципових міркувань перейти під інший партійний прапор, ця суперечність має вирішуватись не імперативним мандатом, а через повторні вибори в тому мажоритарному окрузі, де обирався даний депутат. Виборці цього округу мають вирішувати, хто правий: депутат, у якого з'явились аргументовані підстави розірвати стосунки з партією, що, на його погляд, не виконує своєї передвиборчої програми, на базі якої гуртувались кандидати у нардепи, чи партійний лідер фракції, який справедливо апелює до виборців щодо цього депутата, що зрадив партію, яка привела його через вибори у парламент. На такі перевибори мають право виставляти своїх кандидатів всі партійні суб'єкти, які ввійшли до складу Верховної Ради України діючого скликання.

Коли виборці підтримають і вдруге оберуть, тепер уже як представника іншої політичної сили, цього самого депутата або буде обраний кандидат від третьої політичної сили, що скористалася такою нагодою, то партія, від якої цей депутат відійшов, втрачає одне місце в парламенті. Якщо ж виборці не переоберуть цього депутата, за цим має наступати реальна політична відповідальність – втрата депутатського мандату і відлучення від політичної діяльності та роботи в будь-яких органах державної влади на тривалий (від десяти років і більше) такого політика, що зрадив свою передвиборчу позицію. Це має розцінюватись як фальшування виборів з усіма наслідками відповідальності. У такий спосіб запроваджується реальна політична відповідальність суб'єктів політичної діяльності перед народом, а не перед імперативним мандатом як інструментом суб'єктивної волі керівника депутатської фракції.

Концептуальна модель такого механізму має застосовуватись у формуванні представницьких органів влади і на нижчих рівнях: обласному, міському, районному, селищному, сільському. На місцевих рівнях такий механізм політичної відповідальності має бути більш дієвим, оскільки депутати у своїй діяльності безпосередньо підзвітні своїм виборцям. Крім цього, місцеві перевибори легше, дешевше й оперативніше організувати та провести.

Є очевидними переваги такої змішаної виборчої системи порівняно з чинною.

По-перше, така система поєднає як колективну (окремої партії чи блоку партій), так і персональну політичну відповідальність представників партійних суб'єктів, що обираються в мажоритарних округах, перед українським народом у цілому та перед конкретними виборцями зокрема.

По-друге, партійні суб'єкти політичної діяльності змушені будуть збирати під своїми прапорами не лише багатих, рідню, друзів, челядь партійних босів та їхніх патронів, а й компетентних кандидатів в депутати, які б були спроможними вибороти персонально якомога більшу кількість мандатів для партії, що заявляє про свою готовність взяти політичну відповідальність за успішний розвиток суспільства й поліпшення добробуту широкого загалу його громадян. Якщо серед партійних корпорацій бракуватиме компетентних, конкуренто-спроможних суб'єктів, за таких умов виборчої системи партії мотивуватимуться до пошуку кандидатів серед тих громадян, які репрезентують український народ.

По-третє, ця система ліквідує поділ України на партійні вотчини і зшиє та прошиє партійним плюралізмом всю територію та її народ, оскільки в усіх без виключення мажоритарних округах перед місцевими громадянами постануть реальні, тобто живі кандидати від усіх партій, а не коти в партійних мішках та портрети партійних лідерів з популістськими партійними гаслами, як це є нині. Можна не сумніватись, що за умов, коли вибори не фальшуватимуться і не відбуватимуться під тиском адміністративного чи інших ресурсів, у регіонах, які набули стійкого однопартійного забарвлення, обиратимуться депутатами кандидати від інших партій, у тому числі й політичних опонентів.

По-четверте, ця система має оптимізувати багатопартійність на наших теренах через унеможливлення допуску до політичної діяльності партій-фантомів як самостійних суб'єктів. Адже не секрет, що в нас зареєстровано багато партій, які будуть неспроможними виставити по 450 кандидатів на здобуття депутатських мандатів, оскільки в їхніх лавах немає навіть такої кількості реальних членів партії. Водночас малі партії, які згуртують під своїм прапором достатню кількість представників справжньої (за критеріями необхідної компетентності, життєвих цінностей, моральності, принциповості, суспільної відповідальності тощо) національної еліти, здатні будуть за умов прозорих виборів успішно конкурувати з кандидатами від партій-гігантів. За таких умов виборів вживу й локально перед конкретними виборцями, а не віртуально й глобально

через покриття всього соціального простору держави інформаційним зомбуванням масової свідомості народу, відпаде необхідність у колосальних затратах на політичну рекламу, що є зараз нездоланним бар'єром для невеликих партій, які не мають розкрученого бренда. Це завжди залишатиме шанси для свіжих політичних сил, які здатні будуть створювати альтернативу консерватизму, догматизму, застою й деградації нашого політичного інституту влади.

По-п'яте, реально конкуруючий партійний плюралізм через динаміку і взаємний контроль суспільного життя на місцевому рівні вбереже регіони України від ескалації в них тоталітаризму, що зараз має стійку тенденцію в суспільних відносинах місцевої влади й знаті з пересічними громадянами.

Усе це, в кінцевому підсумку, має стати запорукою того, щоб Україна вбереглась від розколу та втрати соборності й державності чи падіння в провалля тоталітаризму.

5.4. В Україні на часі світоглядна революція

Після нинішньої революції на майданах і вулицях, яка ввійшла в історію українського народу під назвою «Революція гідності», необхідно щоб відбулась світоглядна революція в свідомості. Необхідність такої революції нагальна. Досвід народної революції 2004 року показав, що можновладці, які тоді з рук народу отримали державну владу, зрадили його так брутально й цинічно тому, що не виявили громадянської і політичної волі піднятись над меркантильністю ховрашиного світогляду й залишились у полоні окопно-пакувальної свідомості та продовжили нищівно трощити урожай суспільної ниви на корені й розтягувати його у свої нори та персональні окопи, відгородившись від народу високими мурами. Такою зрадою тодішні політики, які рядились в одежі моралі й добра, щоб заволодіти суспільною владою, не лише згубили довіру народу до влади, а й украли віру в мораль і добро та справедливість. Це неспокутний гріх як перед Богом, так і людьми.

У чому ж полягає сутність світоглядної революції? Виходимо із смислу, який позначає слово «революція», і визначаємо, що світоглядна революція – це кардинальна зміна цінностей, які лежать в основі світогляду людини й якими вона керується в баченні, сприйнятті, розумінні й відношенні до навколишнього світу. Суспільна влада є невід'ємною складовою цього світу. Той, хто розглядає й вико-

ристовує суспільну владу як засіб панівного вивищення над іншими співгромадянами та особистого збагачення, керується цінностями, які не відповідають ні соціальному статусу суб'єкта влади, ні суспільній ролі, яку той має виконувати за своїм призначенням. Таку ціннісну невідповідність владного суб'єкта займаному статусу логічно кваліфікувати як його світоглядну некомпетентність, що зводить нанівець будь-яку професійну компетентність.

Адже цінності, які сповідує особистість, визначально впливають на її компетентність, оскільки від них залежить, на творення добра чи зла спрямовуються знання, уміння та навички, врешті професійний і соціальний досвід, якими володіє фахівець, здійснюючи ту чи іншу професійну діяльність. Нині широко обговорюється проблема професійної придатності суб'єктів політичної, державної, судочинної та інших життєво важливих сфер діяльності для оздоровлення й забезпечення нормального функціонування сучасного українського суспільства. Те, що в чисельній армії цих суб'єктів знайдеться дуже багато тих, хто не володіє необхідними знаннями, уміннями та навичками для успішного виконання своєї суспільної ролі відповідно до зайнятого соціального статусу, є цілком закономірним наслідком утвердження й тривалого функціонування в Україні авторитарної системи влади, яка заблокувала нормальну соціальну конкуренцію.

Але наразі актуалізувалась суспільна вимога до відповідності цих суб'єктів зайнятим статусам не стільки за критеріями володіння ними необхідними знаннями, уміннями й навичками, як за рівнем їхньої світоглядної компетентності. Ця проблема стає чи не найбільш очевидною з огляду на вимоги щодо оновлення суддівського корпусу України. Адже більшості з суддів висуваються суспільні претензії та звинувачення не за недостатнім рівнем володіння ними юриспруденцією, а саме за невідповідністю світоглядних цінностей, якими вони керуються, здійснюючи судочинство. Який сенс в юридичних знаннях судді, коли він їх застосовує для судового безчинства, грамотно керуючись казуїстикою. До суддів у судових процесах прийнято звертатись зі словами «Ваша честь». Про яку честь і професійну компетентність безчесного судді можна говорити?

Що ж може спонукати до кардинальної зміни світогляду сучасних українських можновладців, який би зміг підняти їх над меркантильними інтересами заради служіння суспільним інтересам, які, передусім, полягають у створенні рівних можливостей громадянам України в продуктивній реалізації їхніх особистостей? Адже саме від їхньої відповідної громадянської позиції та волевиявлення

визначально залежить кардинальна зміна реальних суспільних відносин в бік наближення їх до фундаментальних положень і вимог Декларації прав людини та Конституції України.

Історія людства свідчить, що багаті ніколи не поспішали ділитись своїми статками з незаможними й бідними. А навпаки, в будь-який спосіб прагнули їх визискувати й обшахровувати для свого подальшого збагачення. Тому апелювання до суспільної моралі й совісті багатих, якщо й не буває за певних обставин зовсім марним, то, як правило, виглядає наївним й утопічним дійством. Принаймні, у цьому контексті це сприйматиметься саме так – наївно й утопічно. Полишимо суспільну мораль на совісті можновладців усіх часів і народів, а не лише наших доморощених. І окреслимо можливі варіанти цілком прагматичних мотивів, що могли б спонукати українських можновладців бути світоглядно здатними запроваджувати реальну демократію й утверджувати правову державу в Україні. Здоровий глузд і логіка підказують, що таку мотивуючу роль у зміні світогляду можновладців на ліпше майбутнє для них, а заодно й для українського народу могли б зіграти такі чинники:

- пов’язування ними не лише свого майбутнього, а й життя своїх нащадків з Україною як незалежною Державою;
- усвідомлення ними того, що ні вони, ні їхні нащадки не зможуть бути вічно в суспільній владі;
- усвідомлення ними того, що як їм, так і тим більше їхнім нащадкам, раніше чи пізніше доведеться жити за писаними й запроваджуваними ними законами в суспільне життя України;
- усвідомлення ними того, що якщо вони не скористаються своїм перебуванням при владі чи можливостями контролю над нею й не змінять систему суспільних відносин у такий спосіб, щоб вона заблокувала й більше не допускала того, щоб одні громадяни в суспільстві жили за неписаними правилами корпоративної знаті, а інші за писаними законами для пересічних громадян, то в разі вибуття з влади або втрати контролю над нею їм чи їхнім нащадкам доведеться надзвичайно сутужно жити й виживати в такому суспільстві без запроваджених у ньому загальних для всіх норм співжиття;
- усвідомлення ними того, що з втратою Української державності, вони прирікають себе й своїх нащадків на політичне небуття й забуття та холопсько-холуйське служіння тому державному утворенню, яке асимілює український соціум, причому (в сучасному глобалізаційному процесі) назавжди.

Названих чинників, як на наш погляд, достатньо для того, щоб з оптимізмом дивитись на краще суспільне майбутнє українського народу та успішне утвердження історичної Української державності. Адже в них проглядається суцільний прагматизм і вигода. Причому, в першу чергу не скільки для пересічних громадян, яким матеріально вже нічого втрачати, як для можновладців, яким є що втрачати з вибуттям із владних структур чи втратою контролю над ними або з втратою державної незалежності України. Не побачити цю вигоду може хіба що незрячий. Коли ж цього не бачать можновладці, це може свідчити або про їхню світоглядну короткозорість і відсутність далекоглядного прагматизму, або про брутальний цинізм, з яким вони використовують Україну як полігон для власного збагачення й ніяким чином не пов'язують ні своє майбутнє, ні тим паче майбутнє своїх нащадків з українським суспільством.

У зв'язку з цим хотілося б побажати світоглядно короткозорим якомога швидше прозріти. А тих, хто прагне урвати побільше для себе шляхом подальшого пограбування й гноблення українського народу та накивати п'ятами з України, варто застерегти від такої цинічної легковажності. І ось чому.

На чужій землі серед не свого народу, українські можновладці будуть позбавлені суспільних почестей та шанобливості, бодай і під пресом конформізму, які вони мають зараз. Вони там приречені як мінімум у першому поколінні переселенців на суспільну меншовартість і зверхність до них. До них там ставлення, як до грошових мішків. Навіть від тих, хто їх обслуговує, запобігливо посміхаючись та кланяючись не їм, а їхнім грошам, якщо ті, хто обслуговує, є корінними громадянами цієї країни. І здобувати гроші в такий спосіб, як наші можновладці звикли це робити в Україні, в демократично-правових державах ніхто їм не дозволить. А де ще знайдеться такий терплячий, лагідний і милосердний народ, як наший?

Дехто вже дременув із багатьма награбованими мільйонами чи навіть мільярдами з України. Ну й що із цього вийшло? На батьківщині був поважною суспільною особою, а там, за кордоном, чи навіть за океаном, перевівся на біологічну машину споживання, травлення та утилізації продуктів харчування. Нехай ці харчі найліпші та й відхоже місце зроблене із чистого золота, але ж на результат це не впливає. Тож чи варто заради багатства зраджувати Батьківщину й прирікати себе на такий результат?

Коли ж Батьківщина в розрахунок не береться, оскільки патріотизм і вірність є духовними цінностями, якими доводиться

нехтувати, коли зрада стає стилем життя, що прокладає найкоротший шлях до матеріального збагачення, тоді все одно виникає питання стосовно логіки й смислу життя як такого. Хоч круть, хоч верть, але логіку не можна обдурити. Отже, і знехтувати нею теж не можна. Її можна лише порушити, тобто втратити. Утрата логіки – це певною мірою втрата здорового глузду. Смислом власного (не чужого) життя можна знехтувати. Але ж не можна, коли духовні цінності в розрахунок не беруться, ще й порушувати логіку марнославства багатіїв, яка полягає в тому, що після набуття багатства їм кортить отримати суспільних поважних статусів, визнання й слави. Хіба можливо досягти такого визнання й тим паче слави в суспільній ізоляції, на яку себе прирікають ті, хто тікає зі своєї Батьківщини заради збереження накопиченого багатства? Цілком очевидно, що логіка при цьому втрачається. А в чому ж тоді полягає смисл? Невже в досягненні того ж таки результату в споживанні, травленні та утилізації харчів? Але за такий результат, замість визнання, пошани й поваги в суспільстві, світлої історичної пам'яті свого народу, отримується лише одна «винагорода», ім'я якої ганьба…

На відміну від учених, спортсменів, тренерів, музикантів, співаків, диригентів, акторів, режисерів, художників та інших митців, а також інженерів, кваліфікованих робітників, рівень професіоналізму яких дозволяє їм реалізуватись і бути самодостатніми в чужих країнах, політики позбавлені такої можливості. Не серед свого народу, в чужій державі стати політиком за одні лише гроші неможливо. Треба бути неперсічною особистістю, щоб цього досягти. Хоча б таким, як А. Шварценеггер, який подбав про розвиток не лише своїх м'язів, а й власного інтелекту та опанував культуру людської поведінки й оволодів державною мовою тієї країни, де він вирішив зробити свою життєву кар'єру.

Вибуття з політики – це політичне небуття й забуття, тобто політична смерть. І цим усе сказано. Якось довелося одного разу почути, як колишній республіканський керівник радянського періоду з розпачем зізнався, що для нього найстрашніше на пенсії, коли мовчить квартирний телефон. Для того щоб не лякала політична непотрібність, потрібно знаходити себе в інших (крім політичної та керівної діяльності) справах. І бути здатним робити ці справи. Поза політикою, поза владою колишній політик чи керівник мусить шукати для себе інше амплуа, щоб реалізувати свій особистісний потенціал. Наприклад, американські президенти та інші політики не під час виконання, як це робиться у нас, а після складання своїх повноважень, коли покидають

політику, переймаються облаштуванням ранчо, пишуть мемуари, захоплюються філантропією, меценатством, колекціонуванням тощо.

Показовим у сучасному контексті тотального розграбування України шляхом захоплення її держави як засобу для власного збагачення, а також військової агресії з боку Росії є приклад взірцевого альтруїстичного служіння своїй нації, що залишив в історії людства та своєї країни Гаррі Трумен, який вісім років поспіль очолював США в найтяжчий переломний для всієї світової цивілізації час і зміг вибудувати адекватне силове протистояння радянській імперії та її сателітам, що вберегло людство від третьої світової війни в XX столітті. За це радянська пропаганда охрестила його автором доктрини холодної війни та найзаклятішим ворогом Радянського Союзу. Ще до свого президентства, будучи найбіднішим тогочасним сенатором, Г. Трумен продемонстрував надзвичайну чесність та непідкупність, «коли він очолив спеціальну комісію Сенату США, так звану Комісію Трумена, яка контролювала ефективність витрат з державного бюджету на озброєння. Адже ще 1939 р., за два роки до вступу Америки в Другу світову, було запроваджено масштабну державну програму переозброєння країни. І недобросовісні постачальники, за потурання нечистих на руку урядовців, нахабно завищували ціни на все необхідне для армії, авіації та флоту. Комісія Трумена поклала цьому край (або принаймні дуже істотно обмежила розкрадання) і змогла заощадити для держави колосальну суму – 15 мільярдів доларів»[250].

Погодьмось, що таке ставлення політика до витрачання суспільних коштів видається майже фантастичним на фоні системної корупції, яка була вибудувана державною вертикаллю в Україні й передбачала так званими «відкатами» привласнення майже 50% бюджетних коштів при державних закупівлях. Зрозуміло, що якби Г. Трумен чи подібний йому політик зі справжнім державницьким світоглядом якимось чином потрапив у таку системну корупцію і з позицій свого статусу був би безсилим зламати таку систему, то йому б не вдалося зробити такої економії державних коштів, як це стало можливим в американській державі. Адже кримінальна система влади абсорбує у своїх структурах суб'єктів з кримінальним світоглядом. Той, хто не сповідував чи не сповідує цінності кримінального світу, змушений не йти в таку владу або покинути таку систему влади, або прилаштуватись до неї, пасивно чи активно потураючи тому, що вона коїть.

[250] Підлуцький Олекса. Гаррі Трумен: головнокомандувач холодної війни / Олекса Підлуцький // Дзеркало тижня. – 2014. – 15 лют. – №5 (151).

Пасивне потурання кримінальній владі – це конформізм заради виживання чи власного благополуччя й до певної міри збереження своїх цінностей у кримінальному оточенні. Активна ж участь у такій системі засвідчує про перехід на сповідування цінностей системи та співучасть у злочинах, які творить кримінальна система влади. Те, що Україна увійшла до найбільш корумпованих країн світу, є наслідком системного характеру, причиною якого стало захоплення держави й використання її для власного збагачення тими, хто її захопив. Не зламавши такої системи, годі сподіватись на подолання корупції. Тому цілком логічно, що український народ вийшов на Майдан зі справедливою вимогою до можновладців-казнокрадів України повернути йому державу, яка б служила всім, а не купці обранців, що захопили її. Конституційний устрій США напрочуд вдало збалансував демократію в країні, яка страхує державу від подібної узурпації влади та запровадження системної корупції.

Г. Трумен після восьми років президентства найбагатшої країни світу, не маючи власного ранчо, «повернувся в місто Індепенденс, штат Міссурі, де мав старий будинок, якому, за словами одного з його друзів, «розсипатися не дозволяла лише свіжа біла фарба, що нею його покрили перед поверненням президента». І тут з'ясувалося, що Трумен не має ніяких заощаджень, і єдиним джерелом його доходів є пенсія ветерана Першої світової – 112 доларів 56 центів на місяць. Пенсій же для колишніх президентів, сенаторів і судів американські закони тоді не передбачали. Чимало великих корпорацій, намагаючись з іміджевих міркувань пов'язати себе з ім'ям колишнього лідера нації, пропонували екс-президентові посади-синекури з високою платнею і без жодних обов'язків. Проте Трумен «із принципу» відхилив усі пропозиції. Близько двох років екс-президент і його вірна Бесс жили більш ніж скромно, беручи невеликі суми в борг. І лише 1955 р., коли Трумен завершив свої мемуари, які стали бестселером, і отримав 670 тисяч доларів гонорару, сім'я зажила життям забезпеченого середнього класу. Перші 12 років після своєї відставки, доки дозволяло здоров'я, Трумен проводив повний робочий день в офісі бібліотеки свого імені, яку він заснував у Індепенденсі»[251].

Цей приклад альтруїстичного служіння своїй нації і державі не лише показовий, а й повчальний у моральному вимірі, особливо з огляду на кризову ситуацію, в якій нині перебуває Україна, що стало наслідком її тотальної руйнації внутрішніми й зовнішніми ворогами, які

[251] Там само.

цинічно рядилися й продовжують рядитися в моральні одежі її відданих патріотів та доброзичливців. Внутрішні «патріоти» використовували владу в Україні як свою власність, а зовнішні «доброзичливці» силоміць проти волі українського народу весь час прагнуть загнати його в «земний рай» так званого «руского міра». Зараз «братерські обійми» цього «міра» розверзлися для українців війною. Цей «рай» слов'янського братерства протиставляється американському джерелу всіх мислимих і немислимих форм земного зла.

Провідники й проповідники «руского міра» звинувачують США в усіх смертних гріхах, але чи не найбільше – в користолюбстві й прагненні до збагачення та бездуховності, оскільки це суперечить православній доктрині. На тлі таких звинувачень зовсім нелогічним видається захист провідниками й проповідниками «руского міра» клептоманів-казнокрадів української держави, які під натиском народної революції і страхом відповідальності перед українським народом хутко покинули територію України. Росія не лише надала їм притулок, а й розв'язала війну проти українського народу, позиціонуючи тим самим себе захисником антинародного корупційного режиму влади.

Для того щоб переконатись у подвійності моральних стандартів провідників і рупорів «руского міра», варто порівняти непідробний, щирий альтруїзм Гаррі Трумена, який жив за державний пансіон президента США, з тим, як у цьому сенсі користувались державною владою українські можновладці, особливо останньої каденції, що перетворилась на тотальне пограбування України та її народу. Свідченням того, що вітчизняні можновладці жили не на одну державну зарплату, є знекровлена економіка країни, порожня державна казна, їхні розкішні палаци й маєтки та мільярдні й багатомільйонні суми на зарубіжних рахунках. Адже не на накопичення з державного пансіону, який вони мали на своїх політичних і державних посадах в Україні, дехто з них платив по чотириста з лишнім тисяч рублів за добу проживання в люксівських апартаментах московських готелів та купляв маєтки під Москвою за декілька десятків мільйонів доларів США після втечі з України.

Отже, для блокування дезінтеграційних процесів в українському суспільстві необхідно здолати ціннісний розкол, який вже призвів Україну до втрати своєї цілісності, та вийти на цивілізований шлях розбудови правової держави й утвердження стійкої демократії, що є безальтернативною запорукою запровадження суспільної справедливості, яка полягає в створенні рівних можливостей для реалізації

особистості, незалежно від раси, національності, статі, мови, політичних та релігійних переконань, соціального походження, майнового, станового чи іншого становища.

Для того щоб Україна встояла й відстояла свою державну Незалежність та вийшла на цивілізований шлях свого суспільного розвитку, необхідно задіяти багато чинників, серед яких є визначальні, отже, й першочергові. Найпершим з них є консолідація української політичної нації, шлях якої розпочинається з подолання ціннісного розколу між населенням України різних регіонів і повернення довір'я громадян до вітчизняної влади, яке було втрачено внаслідок її відчуження від народу в результаті захоплення держави клановo-олігархічними угрупуваннями для використання в приватних цілях заради власного збагачення.

Щоб це відбулося, необхідно демонополізувати політичну й економічну сфери сучасного українського суспільства, здолати в ньому деструктивні та небезпечно руйнівні для України й народу кланово-олігархічні протекціонізм і лобізм, які заблокували не лише розвиток середнього класу як базису демократії і здорової цивілізованої конкуренції, а й будь-які паростки демократії та правової держави й громадянського суспільства. Розв'язання цієї інтегральної проблеми, яка блокує вихід сучасного українського суспільства із системної суспільно-політично-економічної кризи, залежить від громадянського і політичного волевиявлення та світоглядної компетентності сучасних можновладців, державних діячів і політиків, які володіють реальною владою в Україні.

Отже, все ж таки краще як для можновладців, так і всіх інших громадян України революція в свідомості, ніж чергова революція на майданах і вулицях.

Висновки до п'ятого розділу

1. В умовах ноосфери демократія є не лише засобом наближення й утвердження суспільної справедливості, перш за все через унеможливлення узурпації, отже відчуження влади, а й безальтернативним шляхом врятування людства від самознищення. Адже очевидними є надзвичайні ризики, коли в соціальному бутті, що створене й відтворюється інтелектом, орудують не інтелектуали або зовсім некомпетентні людські індивіди, які, одержимі виключно

задоволенням власних інтересів, нехтують і попирають елементарні норми людської моралі, випадають з лона людськості.

Демократія дає змогу утримувати баланс між добром і злом у людському світі. Лишень реальний, а не віртуальний чи бутафорний демократичний механізм влаштування життя в людському соціумі може застерегти від домінування в ньому зла.

Тому системно оздоровити сучасне українське суспільство та його вищу школу можливо шляхом демократизації, оскільки лише в умовах реальної демократії можливо розбудувати правову державу й створити цивілізоване конкурентне середовище. Завдяки цьому сформуються й запрацюють суспільні механізми здорової соціальної селекції, які заблокують протекціонізм некомпетентності в Україні, коли нікчемність не проникатиме безперешкодно в суспільні ієрархічні ніші й тягнути за собою ще більшу нікчемність, яка цинічно величає себе суспільною елітою.

2. Подолання ціннісного розколу між населенням України, який відбувається на розбіжностях цінностей, що були зумовлені історично, географічно, політично, економічно, культурно, можливе на основі суспільного консенсусу, передусім, у політичній сфері України, ініціатором і гарантом досягнення якого має виступити українська держава як політичний і основний суспільний інститут.

Шлях виведення суспільства зі стану аномії пролягає через подолання відчуження влади від народу, через повернення довіри до влади з боку пересічних громадян, які перебувають за межами владних структур. Для того щоб це відбулося, необхідно демонополізувати політичну й економічну сфери сучасного українського суспільства, здолати в ньому деструктивні та небезпечно руйнівні для України й народу кланово-олігархічні протекціонізм і лобізм, які заблокували не лише розвиток середнього класу як базису демократії і здорової цивілізованої конкуренції, а й будь-які паростки демократії та правової держави й громадянського суспільства. Розв’язання цієї інтегральної проблеми, яка блокує вихід сучасного українського соціуму із системної суспільно-політично-економічної кризи, залежить від громадянського й політичного волевиявлення та світоглядної компетентності сучасних можновладців, державних діячів і політиків, які володіють реальною владою в Україні.

3. Для того щоб Україна вийшла з псевдодемократичної облуди, яка затуманює суспільну свідомість, і стала на шлях реальної демократизації свого суспільства й розбудови та утвердження в ньому правової держави, необхідна політична й громадянська воля суб’єктів творення

її соціальної дійсності. Звідси постає нагальність світоглядної революції в українському суспільстві, оскільки без кардинальної зміни світогляду суб'єктів творення його сучасної соціальної дійсності неминучі чергові революції на майданах і вулицях, які чимдалі матимуть усе більш радикальний і руйнівний характер. В умовах воєнної агресії це загрожує державній незалежності України, отже й історичному майбутньому українського народу.

ВИСНОВКИ

Здійснений з позицій світоглядно-компетентнісного підходу соціально-філософський аналіз стану вищої школи України залежно від суспільства та під впливом загальноцивілізаційного контексту дає змогу зробити такі висновки.

1. Сучасна місія української вищої школи з огляду на перебіг цивілізаційного розвитку українського суспільства й глобальні виклики, які перед ним постають, є значно масштабнішою порівняно з місією західноєвропейських університетів. Адже останні виконують стабілізувальну роль у суспільному розвитку своїх країн, а от вітчизняні вищі навчальні заклади покликані до виконання пропедевтичної місії в розвитку українського суспільства. Західноєвропейські університети можуть дозволити собі абстрагуватись від багатьох функцій, які успішно виконують інші соціальні інститути їхніх країн, аби зосередитись лише на навчанні студентів і наукових дослідженнях, оскільки вони діють у правових суспільствах зі сталими демократіями.

2. Вищу школу України пропонується розглядати не лише як фактор підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки, що передбачено Стратегією реформування вищої освіти, а й як: 1) Фактор формування й зрощення національної духовної еліти, яка була б здатною розбудувати Україну як національну Державу з реальною демократією та верховенством права, в якій би сформувалось цивілізоване конкурентне середовище, що актуалізувало б реальну компетентність на вітчизняному ринку праці. 2) Засіб цивілізаційного визначення студентської молоді та формування цінностей громадянського суспільства з орієнтацією на цивілізований розвиток України, який має забезпечити їй чільне місце серед найуспішніших країн світу. 3) Фактор подолання ціннісного розколу в сучасному українському суспільстві шляхом сприяння українському національному відродженню та формування української ідентичності в особистостях студентів. 4) Інститут соціалізації студентів, соціокультурне середовище якого сприяє актуалізації, самореалізації та саморозвитку особистості студента.

3. Здійснений соціально-філософський аналіз сучасного стану українського суспільства дає достатньо переконливих підстав, щоб вважати його соціально хворим. Воно вражене низкою системних соціальних хвороб, які не лише блокують його успішний цивілізований розвиток, а й загрожують розбудові та зміцненню

української державності, отже, й незалежності України. Найбільш небезпечними й загрозливими у цьому сенсі є корупція, соціальний паразитизм, олігархізація й криміналізація, системне спотворення демократії, аномія, деморалізація та ін. Першопричиною системних соціальних хвороб є відчуження влади в українському суспільстві, яке відбулося внаслідок захоплення держави кланово-олігархічними угрупуваннями в середині 90-х років минулого століття, в результаті чого були монополізовані політична й економічна сфери України, що заблокувало в ній розвиток цивілізованого конкурентного середовища й девальвувало запит на реальну компетентність. Основними засобами відчуження влади й корупції, що системно руйнує сучасне українське суспільство, є соціальний канібалізм, лобізм і протекціонізм. Культивування й сповідування подвійного морального стандарту, чим маскується відчуження влади й відсутність реальної боротьби з корупцією та застосування зазначених засобів, деморалізує українське суспільство, наповнює його соціальний простір цинізмом, що в підсумку підриває віру в успішний цивілізований розвиток України й благополуччя її громадян.

4. У соціально хворому суспільстві не доводиться сподіватись на здоровий стан його соціальних інститутів. Вітчизняна вища школа відноситься до найважливіших соціальних інститутів, без якого не можливо навіть уявити, а не те щоб забезпечити сучасний цивілізаційний розвиток. Тому цілком закономірно, що вища школа України системно вражена тими ж соціальними хворобами, від яких потерпає і її суспільство. Інтегральною ознакою її стану логічно вважати якість вітчизняної вищої освіти. Попри наявність окремих досягнень вітчизняної вищої школи й позитивних зрушень у її модернізації, зокрема, в напрямі євроінтеграції, за останні два десятиріччя спостерігається тенденція зниження якості вищої освіти в Україні. Такий результат зумовлений не лише внутрішньо інституційними проблемами, а і впливом негативних чинників суспільного контексту. Найбільш деструктивно на стан і результати діяльності вищої школи впливають корупція, протекціонізм некомпетентності, подвійні моральні стандарти, культивування цинічного прагматизму.

5. Негативні наслідки, що невпинно породжуються техногенною цивілізацією і від яких потерпає земне буття, дедалі гостріше актуалізують проблему компетентності в глобальному земному вимірі, яку належить перманентно розв’язувати спільно всьому людству, оскільки системні кризи на планеті Земля неможливо здолати

локально, одноразово та індивідуально. Це потребує виходу з прокрустового ложа науково-практичних парадигм, в межах яких декілька попередніх століть здійснює свою активістську діяльність сучасна цивілізація, зокрема: експансіоністської, технократичної, корпоративно-індивідуалістської. Щоб належним чином змінилась діяльність, необхідна відповідна зміна світогляду, яким та чи інша діяльність скеровується. Звідси постає ключова роль світоглядної компетентності в діяльності сучасної цивілізації, що зумовлює необхідність формування адекватного не лише наукового й теоретичного, а й практичного світогляду, в основі якого мають бути ті загальні цінності, що скеровують людську діяльність на збереження й розвиток земного буття та успішне продовження й благополучне проживання людського роду. Щоб успішно розв'язувати проблематику компетентності в глобальному земному вимірі, необхідно спиратись на такі світоглядно-методологічні засади, які давали б змогу осягнути цей вимір та його складові як за змістом, так і в просторі та часі. У подоланні цивілізаційних проблем необхідно спиратись на базові засади людського роду – розум, совість, мораль та природне право, за допомогою яких він у своєму тривалому доцивілізаційному соціальному еволюціонуванні зміг відділитись від тваринного світу й згодом увійти в цивілізаційну фазу свого розвитку.

6. Цивілізаційний цинізм блокує розумні дії та совість людини, а також деформує суспільну мораль та природне право, отже, й світогляд як керівний дороговказ у життєдіяльності як окремої людини, так і людських спільнот. Цивілізаційний цинізм є основним джерелом зла, яке постає в суспільному житті, оскільки він маскується під мораль і джерело добра, вульгарно маніпулюючи поняттями й смислами в цьому сенсі, коли хиба видається за істину, а істина тлумачиться як хиба. Тому цинізм є потужною соціальною зброєю зла, а не добра. Проблема протистояння добра й зла – це вічна проблема, яка не може бути розв'язаною одноразово, якогось одного прекрасного дня – на користь добра, або в якусь трагічну мить – в угоду зла. Ця проблема має розв'язуватись повсякчасно у відносинах людей, які мають спиратись на суспільні норми, в основі яких закладені адекватні оціночні критерії, що вбезпечувало б соціум від фатальної підміни понять і смислів, наслідком чого є затуманення суспільної свідомості й світоглядна дезінтеграція та дезорієнтація, коли людина втрачає, чи не набуває цінностей як смислових життєвих орієнтирів.

7. Цинізм дав змогу тоталітарному режимові радянської влади не лише експериментувати на людях, а й деформувати їхні свідомість і

світогляд у такий спосіб, що значна частина радянського суспільства почала сприймати такий режим, незважаючи на його багатомільйонні жертви, як найбільш справедливий і гуманний. Це досягалось шляхом силового, директивного, адміністративного насаджування в реальне життя людей хибних гіпотез, схем, моделей, які були догматизовані, канонізовані, сакралізовані, що дало змогу цей нелюдський соціальний експеримент розтягнути майже на століття. До факторів, що сприяли тривалості такого нелюдського соціально-політичного експериментування, слід віднести спекулювання на ідеях, які співзвучні загальновизнаним ідеалам людства, а також страх громадян від можливого відторгнення суспільством, де колективні інтереси домінували над індивідуальними, та від загрози жорстокого покарання авторитарною системою, яка культивувала колективізм для посилення своєї влади над особистістю людини. Такий нелюдський соціальний експеримент базувався не на природничих і технічних, а, передусім, на гуманітарних знаннях. І більше того, власне гуманітарні знання слугували для тоталітарної влади основною антигуманною соціальною зброєю, з допомогою якої стали можливими такі її безчинства зі своїм народом. Це зайвий раз підтверджує, що під назвою й формою може приховуватись зовсім інший і навіть протилежний зміст. Гуманізм і демократія як поняття доволі часто використовуються спекулятивно, прикриваючи зовсім іншу сутність, яка, об'єктивуючись у соціальній дійсності, стає очевидною.

8. Таку очевидність унаочнює пострадянська соціальна дійсність українського суспільства, в якому під прикриттям конституційно встановленої демократії утвердився й мімікрує під псевдодемократичні форми авторитаризм. Зроблений порівняльно-історичний аналіз двох систем влади – колишньої радянської, яка була доктринально заідеологізованою, й нинішньої української, що не лише деідеологізована, а й стає все помітніше деморалізованою, дає змогу побачити в цих системах не лише розбіжне, але й спільне. У попередній системі авторитаризм, свавілля, цинізм у відношенні до народу прикривались владою рад, що за визначенням ідеологічної доктрини вважалась демократичним інститутом. Нині авторитаризм, свавілля, цинізм владних суб'єктів прикривається задекларованою в Конституції України демократією. Українська влада засуджує попередню за насилля й свавілля, не демонструючи у своїй політиці ні гуманізму, ані турботи про свій народ, скидаючи його у все глибшу соціальну прірву. За те, що по двох з лишком десятиліттях державної незалежності українське суспільство насичене свавіллям сили, несправедливістю, соціальним паразитизмом та іншими небезпечними

соціальними хворобами, що робить нестерпним у ньому життя для переважної більшості громадян, звинувачувати радянське минуле некоректно й лицемірно. Причини сучасних суспільних негараздів, якими обтяжене українське суспільство, потрібно шукати в системі влаштування суспільних відносин, яка не дає змоги використати напрацьований віками позитивний досвід цивілізованих країн світу й наявні суспільно-політичні, юридичні та інші необхідні для цього знання. Невідповідність, тобто неадекватність влади своїй суспільній місії та історичній ролі логічно визначати як її некомпетентність, у першу чергу, світоглядну.

9. Цинізм деформує світогляд і суспільну свідомість. Але парадокс полягає в тому, що породжує й живить цинізм деформований світогляд і деформована суспільна свідомість. Ознакою цинізму, отже, деформації світогляду й свідомості є нехтування або попрання універсальних цінностей, зокрема: істини, правди, справедливості, моралі, права, які є атрибутами людськості. Істину як відповідника соціальної дійсності, тобто того, що діється в соціальному просторі, та соціальної реальності як того, що вже відбулося й зафіксовано в соціальному бутті, можна метафорично порівняти із дзеркалом, в якому, відображаючись у вимірах людської моралі, постає добро й зло, що йде з життєвих виявів людей як суб'єктів об'єктивації соціального буття. Якщо істина не підмінена хибою, тоді таке дзеркало не викривлене й у ньому добро відображається в пристойному вигляді, а зло – у потворному. Коли ж навпаки, то це світ кривих дзеркал, де краса й добро стають спотвореними, а потворність зла набуває благопристойного вигляду. Отже, деформація соціальної дійсності розпочинається з цинічної підміни понять, якими вона позначається. Легше довести й підтвердити істинність знань природничих, технічних наук, оскільки вони віддзеркалюють об'єктивну дійсність. І значно тяжче зробити теж саме стосовно знань гуманітарних, юридичних наук, тому що вони відображають соціальну дійсність, яка твориться життєвими виявами людей, отже, суб'єктивно. Відповідно, можливості маніпулювання хибними знаннями природничих і технічних наук суттєво обмежені порівняно з тим діапазоном, що можливий у сфері гуманітарних і правових знань. Визначальну роль у влаштуванні людського соціуму відіграє не реальний стан його дійсності, а те, чим і як позначена ця дійсність, тобто інформацією й знаннями, поява яких інколи передує виникненню самої соціальної дійсності. Звідси актуалізується проблема суб'єктивної ролі того, хто цю інформацію й знання продукує та використовує.

10. Підміна дійсного бажаним у наукових дослідженнях означає нехтування істиною як універсальною світоглядною цінністю науки. В соціальній дійсності така підміна веде від правди до брехні. А реальний світ та істинне життя можна пізнати лише через правду, а не через брехню. Й усвідомлення брехні приходить лише тоді, коли вона правдиво визнається такою. Світ не надуманий, не ілюзорний, не утопічний, не хибний, світ існуючий, такий, який він є, постає із правди. Через правду він стає зримим і зрячим. Реальний світ не виникає із брехні, але він у брехні зникає й губиться. Чим більше ми вдаємося до брехні або брехні віримо, тим далі ми віддаляємося від реального світу. Отже, не треба боятися правди як кінця світу, оскільки правда в існуючий світ повертає, правда цей світ породжує. Висловлене є не грою словами, а розмірковуванням над смислами універсалій, на яких тримається світ, у тому числі світ людей. Люди, знехтувавши цими універсаліями, можуть позбавити свій світ фундаментальних опор, зробити його хистким, крихким, непевним, приреченим на руйнацію. Урешті, вони свій світ можуть згубити повністю, якщо не повернуться до фундаментальних світоглядних цінностей. Але реальний світ, у якому людина з'явилась як його часточка, залишиться й існуватиме завжди, оскільки він не залежить від брехні. Правда несе світло, а брехня насилає темряву. Правда – сутність Божа, а брехня – диявола. Правда, праведність, справедливість тотожні святості, а брехня, цинізм, кривда – гріховності. Правда служить добру, а брехня – злу. Отже, хто глумиться над правдою й праведниками, влаштовує на них гоніння й оголошує їм анафему, той чинить гріх і зло, служить не Богу, а дияволу. Тож шануймо правду. Захистимо й відстоїмо правду у цьому світі, то й збережемо у собі людей, а отже, й добро в наших душах та життєвих діях. У цьому запорука збереження й продовження людського роду.

11. Для того щоб духовна еліта реально виконувала оздоровчу роль суспільного організму, вона має бути в опозиції до діючих політичних суб'єктів і чинної влади та перебувати з ними в постійному конструктивному діалозі, який спрямований на критичний аналіз соціальної дійсності, розв'язання проблем та поліпшення суспільного життя. На відміну від політичної опозиції, яка прагне отримати реванш над своїми опонентами та взяти владу у свої руки, суспільна опозиція, яка знаходиться в громадянському суспільстві, не може мотивуватись принципом «чим гірше суспільне життя, тим краще для політичної опозиції», що дає вагомі аргументи останній для дискредитації та усунення чинної влади. Навпаки, вона зацікавлена в стабільності та

благополуччі суспільства, оскільки це є запорукою того, щоб духовна еліта й народ, який вона репрезентує й захищає, не потерпали від утисків та не страждали від суспільних проблем і потрясінь, а кожен у суспільстві залюбки займався своїми справами. Опонування духовної еліти здійснюваній у суспільстві політиці має сприйматись як цілком нормальне явище, що виконує роль суспільної експертизи, передусім, на предмет правильності й справедливості цієї політики. У цивілізованих країнах зі сталими демократично-правовими державами громадська експертиза й оцінка рішень та інновацій влади, які та впроваджує в життя суспільства чи окремих громад, застерігає й оберігає суспільство в цілому й кожну місцеву громаду зокрема від хибної та несправедливої політики. Така перманентна й конструктивна дискусія-співпраця зі злободенних проблем і питань суспільного життя сприяє підтриманню тонусу суспільства, для того щоб воно було здатним своєчасно локалізувати осередки соціальних хвороб і не дозволити їм розростись до масштабів соціальних епідемій, які можуть уразити весь суспільний організм. У кінцевому підсумку від такої конструктивної взаємодії, виграють усі, у тому числі й влада, яка зберігає вотум довір'я в суспільстві та співпрацює із громадянським суспільством і не заганяє народ чи місцеві громади в деструктивну опозицію, що називається «по іншу сторону барикад».

12. Зрощення бізнесу й політики, яке має міцне кримінальне коріння, утворило в Україні надзвичайно небезпечний механізм, який загрожує її Державності. З кожною ротацією «політичних» сил, які приходять до державної влади в Україні, до цієї влади залучається все більше людей, далеких від розуміння сутності політики та її суспільного призначення. У суспільній свідомості сформувався й утвердився цинічний стереотип щодо сприйняття держави як інструменту особистого збагачення тих, хто цією державою володіє. Цей стереотип закріплюється у свідомості громадян України як світоглядний життєвий орієнтир. Той, хто взяв його на озброєння, сповідує цинізм, переступає через совість та мораль і брутально топчеться по них. Тому в перших лавах прагнучих потрапити в політику й державну владу знаходяться ті, хто розглядає інвестиції в здобуття влади як найбільш вигідні для себе бізнес-проекти. Чим більші інвестиції вкладаються в здобуття влади, тим більше влада використовується для покриття таких «капіталовкладень» та отримання від них приватного зиску. Спостерігається катастрофічна тенденція відчуження влади від народу. Громадянам із кожним роком стає все тяжче в такому суспільстві відстояти свої невідчужувані громадянські права. Про

впровадження та утвердження суспільної справедливості в сучасному українському соціумі громадянам України залишається хіба що мріяти. У цьому, власне, і полягає механізм корупції, який неможливо знищити доти, доки не буде розрубано симбіоз бізнесу й політики. Коли політика підпорядковується інтересам бізнесу, тоді державні інтереси здаються в угоду приватним, і держава як інститут влади, окупована такими «політиками», стає перманентним загрозливим джерелом національній безпеці суспільству й Державі у цілому. Зрада заради влади все більше утверджується як суспільна норма в сучасному українському соціумі. Принаймні, зради вже не соромляться в нашому суспільстві. На декому уже ніде буде поставити нової (старої) партійної печатки, коли тому вкотре заманеться перескочити в інший «політичний» чи партійний табір. У сучасному українському соціумі домінує «окопно-пакувальна» свідомість та «ховрашиний» світогляд. А коли на суспільній ниві орудує популяція ховрахів, то годі очікувати на врожай, оскільки його заздалегідь трощать на корені та розтаскують у персональні нори.

13. В Україні за останні два десятиліття спостерігаються дві очевидні й водночас суперечливі тенденції – бум церковного будівництва та девальвація суспільної моралі. Цим підтверджується неспроможність розв'язання проблеми моральності суспільства силами й засобами якогось одного соціального інституту, зокрема церкви. Зазначену проблему необхідно розв'язувати спільними консолідованими зусиллями всіх суспільних інститутів, провідна роль серед яких належить не церкві, а державі, оскільки мораль неможливо виділити в окрему субстанцію й покласти відповідальність за її збереження в належному стані на якогось окремого суб'єкта. Мораль як і цинізм пронизує наскрізь усі пори суспільного життя, до якого причетні всі його суб'єкти у повсякденності своїх життєвих виявів.

14. Соціальні системи як найскладніші серед тих, з якими людина стикається у своєму бутті, вимагають від неї найвищого рівня компетентності, щоб звести до мінімуму її помилкові втручання в їхнє функціонування. Звідси випливає, що соціальні системи повинні бути найменш доступними для управління некомпетентними особами. Актуальність такої вимоги посилена тим, що метод спроб і помилок в управлінні соціальними системами, тобто набуття індивідуального досвіду конкретним керівником апробується безпосередньо на людях, а не на машинах, рослинах, тваринах. Розв'язання проблеми некомпетентного поводження людини в соціальних системах пролягає через збалансування свободи й відповідальності людських індивідів у

соціумі згідно їхніх ієрархічних статусів. В умовах ноосфери ієрархічний порядок має досягатись інтелектом і в демократичний спосіб, а не з позицій сили й авторитаризму кам'яної доби. Інакше керівники завжди будуть переконані у своїй абсолютній компетентності та непогрішності. А такий шлях веде не до порядку й розвитку суспільства, а до його занепаду й самознищення, оскільки для того щоб відчути себе компетентним, не треба докладати зусиль для розвитку власного інтелекту, достатньо лишень стати керівником.

Проникненню на місця суспільної ієрархії некомпетентних владних суб'єктів сприяє конформізм громадян, який системно культивується владою в сучасному українському суспільстві у зв'язку з їхньою тотальною економічною й соціальною залежністю від держави як політичного інституту.

15. Відсутність цивілізованого конкурентного середовища в Україні в результаті монополізації політичної та економічної сфер суспільства включило механізми ескалації на її теренах номінальної вищої освіти у вигляді легалізованої її фальсифікації, коли студенти на широкий їхній загал прагнуть не здобути знання й набути реальну компетентність, а отримати диплом, який засвідчує її наявність. Такий стан у суспільстві блокує актуалізацію особистості студента, яка має бути, як то є в цивілізованих країнах, дієвим фактором розвитку вітчизняної вищої школи.

16. Демократизацію українського суспільства слід розглядати як безальтернативний шлях системного оздоровлення сучасного соціально хворого українського суспільства і його вищої школи та дієвий засіб подолання некомпетентності, оскільки лише в умовах демократії можливо розбудувати правову державу й створити цивілізоване конкурентне середовище, завдяки якому сформуються й запрацюють суспільні механізми здорової соціальної селекції, які заблокують протекціонізм некомпетентності в Україні, коли нікчемність не проникатиме безперешкодно в суспільні ієрархічні ніші й тягнути за собою ще більшу нікчемність, яка цинічно величає себе суспільною елітою.

17. Те, що сучасне українське суспільство вражене системними соціальними хворобами, які мають тенденцію до поглиблення й розростання в межах його соціального простору, є наслідком світоглядної кризи як суспільної, так й індивідуальної свідомості. Якщо в суспільстві не відбуватиметься світоглядного прозріння та кардинальної зміни світогляду, який би дав змогу громадянам України і, передусім, її владним суб'єктам виборсатись з полону «окопно-

пакувальної» свідомості й випростатись над «ховрашиним» світоглядом, тоді воно приречене скніти в постійних кризах та соціальних хворобах і тонути в багні цинізму доти, доки соціальні протиріччя та напруження, породженні несправедливістю, дійдуть своєї критичної межі, за якою неминучий суспільний вибух зі всіма негативними наслідками деструкції та руйнації. З огляду на сучасну соціальну дійсність українського суспільства без перебільшень можна стверджувати, що він зайшов у світоглядний тупик. Як відомо, вихід із тупика один – рух у зворотному напрямі. У світогляді це означає кардинальний розворот від одних життєвих орієнтирів до інших. Необхідно повернутись до людських цінностей, які виводять у люди, усупереч нелюдським життєвим орієнтирам, які заводять до нелюдів – у таке соціальне середовище, що позбавлено людськості й людяних відносин, у таке суспільне життя, де живуть за «законами джунглів».

Для того щоб Україна вийшла з псевдодемократичної облуди, яка затуманює суспільну свідомість, і стала на шлях реальної демократизації свого суспільства й розбудови та утвердження в ньому правової держави, необхідна політична й громадянська воля суб'єктів творення її соціальної дійсності. Звідси постає нагальність світоглядної революції в українському суспільстві, оскільки без кардинальної зміни світогляду суб'єктів творення його сучасної соціальної дійсності неминучі чергові революції на майданах і вулицях, які чимдалі матимуть усе більш радикальний і руйнівний характер. В умовах воєнної агресії це загрожує державній незалежності України, отже, й історичному майбутньому українського народу. Тому, краще революція у свідомості, ніж на вулицях і майданах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеева Н. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / Н. Авдеева // Педагогика. – 2003. – № 5. – С. 34–39.

2. Алєксєнцева Алла. Психологія влади / Алла Алєксєнцева // Народний депутат. – 2010. – № 11(71). – С. 34.

3. Альохіна Г. М. Якість освіти у контексті сучасних трансформацій вищої освіти / Г. М. Альохіна. // Вища освіта України. – 2014. – № 3. – Додаток 1. – С. 124–127.

4. Андрєєва О. Російські міфи про Україну / О. Андрєєва // Віче. – № 12. – 2009. – С. 2–5.

5. Андрєєва Т. О. Світоглядні проблеми сучасної України / Т. О. Андрєєва, С. О. Стасенко // Гілея: наук. вісник : зб. наук. праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К. : ВІР УАН, 2011. – Спецвипуск. – С. 256−260.

6. Андрієнко О. В. Особистість у світоглядній системі координат демократичного суспільства / О. В. Андрієнко // Наука. Релігія. Суспільство. Науковий журнал. − 2010. − № 1. − С. 3−7.

7. Андрущенко В. П. Майбутнє університетів у XXI столітті: спроба прогностичного аналізу / В. П. Андрущенко // Педагогічна і психологічна науки в Україні : збірн. наук. праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Пед. думка, 2012. — С. 11-29.

8. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально–філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – 498 с.

9. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту : статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2004. – 738 с.

10. Андрущенко В. П. Світанок Європи : Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття / Віктор Андрущенко. – К. : Знання України, 2012. – 1099 с.

11. Андрущенко В. П. Можливість і дійсність конституційного процесу в європейському просторі освіти / В. П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2012. – № 4 (47). – С. 9–12.

12. Андрущенко Т. Освіта України в системі цінностей «розколотого світу» / Т. Андрущенко // Вища освіта України. – 2009. – № 3 (34). – С. 31–37.

13. Антипин Н. А. Мировоззренческие и методологические проблемы разработки философии образования для XXI века / Н. А. Антипин // Инновации и образование. Серия «Symposium». – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – Вып. 29. – 528 с.

14. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения в 4-х т.; [пер. с древнегреч] ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – (Философ. наследие. АН СССР. Ин-т философии). – Т. 4. – 1983. – 830 с.

15. Арістотель. Природа людини і форми державного устрою / Арістотель // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. –С. 221–230.

16. Афонов А.П. Социализация индивида как субьективно-объективний процес / А. П. Афонов. – Донецк : Дон ГУЭТ, 2001. – 231 с.

17. Бадзьо Юрій. Право жити Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму / Юрій Бадзьо. – К. : Таксон, 1996. – 400 с.

18. Байденко В.И. Модернизация профессионального образования: современный етап / В. И. Байденко, Дж. Ван Зантворт. – [изд. 2-е допол. и перераб.]. – М. : Исслед. центр пробл. кач-ва подгот. спец-тов, 2003. – 674 с.

19. Бакіров В. С. Вища школа України: на шляху до європейських стандартів / В. С. Бакіров // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : мат-лы Междун. науч.–практ. конф. (Харьков, 16–19 нояб. 2010 г.). – Х. : Изд-во НУА, 2010. – С. 37–46.

20. Бакіров В. С. Ідентичність і соціокультурне призначення університетів у «суспільстві знань» / В. С. Бакіров // Педагогічна і психологічна науки в Україні : збірн. наукових праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Педагогічна думка, 2012.– С. 106–120.

21. Баранівський В. Ф. Проблеми духовної безпеки українського суспільства / В. Ф. Баранівський – К. : Вид-во ПП Ульянич В.І., 2009. – 160 с.

22. Берегова Г. Д. Освітньо-виховний потенціал філософських знань у системі вищої аграрної освіти в Україні / Г. Д. Берегова. – Херсон : Айлант, 2012. – 312 с.

23. Бєлова Л. О. Виховна система ВНЗ: питання теорії та практики / Л.О. Бєлова; Нар. укр. акад. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 264 с.

24. Бжезинський З. Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи / З. Бжезинський ; [пер. з англ.]. – Львів–Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.

25. Бжезинський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезинський; [пер. з англ. А. Іщенка]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 203 с.

26. Бойченко М. Системний підхід у соціальному пізнанні: ціннісні та функціональні аспекти : монографія / М. Бойченко. – К. : Промінь, 2011. – 320 с.

27. Бойченко М. Основні парадигми розвитку системи вищої освіти // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів. – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 21–34.

28. Бойченко М. Функціонально-посадова компетентність керівних кадрів вищої освіти (філософське осмислення). Політологічний вісник / М. Бойченко. – К. : ІНТАС, 2012. – Вип. 65. – С. 167–176.

29. Бугров В. Забезпечення якості вищої освіти: досвід Київського національного університету імені Тараса Шевченка. [Електронний ресурс] / В. Бугров. – Режим доступу: http://www.ihed.org.ua/images/pdf/ rectors_bugrov.pdf

30. Будда. Конфуций. Магомет. Франциск Ассизский. Савонарола: Биогр. очерки / [оформл. Е. Г. Клодта, О. Е. Клодта]. – М. : Республика, 1995. – 348 с.

31. Бульвінська О. І. Подолання ціннісного розколу серед студентської молоді України в контексті розбудови інформаційного суспільства / О. І. Бульвінська // Вища освіта України : Теорет. та науково-методичний часопис. – № 2. – Додаток 1 : Наука і вища освіта. – Київ, 2013. – С. 395–401.

32. Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бэкон ; [пер. с англ.]. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – 288 с.

33. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу / Бенджамен Барбер ; [пер. Ю. Мельник, П. Таращук та ін.] // Демократія : антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 254–262.

34. Барбур И. Этика в век технологии / Иен Барбур. – М. : Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001. – 382 с.

35. Бех В. П. Генезис соціального організму країни / В. П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – 288 с.

36. Бех В. П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ / В. П. Бех. – Запорожье : Просвіта, 2000. – 148 с.

37. Бех В. П. Технократизм у дискурсі проблем вищої освіти: монографія / В. П. Бех, І. В. Малик ; за ред. В.П. Беха. – К. : Вид–во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 263 с.

38. Бех І. Д. Виховання особистості: навчально-методичний посібник : у 2-х книгах. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003.

39. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлективний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : [Бібліотека з освітньої політики] / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – С. 47–53.

40. Бойчук М. А. Демократичний розвиток України в умовах глобалізації / М. А. Бойчук // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 54 (№ 11). – С. 531−534.

41. Бузько І. Розвиток ринку освітніх послуг в Україні в умовах глобалізації / І. Бузько // Економіст. – 2007. – № 8. – С. 28–33.

42. Валевський О. Л. Держава і реформи в Україні: аналіз державної політики в умовах трансформації суспільства : монографія / О. Л. Валевський. − К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 217 с.

43. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.

44. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн ; [пер. с англ.]. – М. : Логос, 2004. – 368 с.

45. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / И. Валлерстайн [пер. Н. Тюкиной]. – М. : Изд. дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.

46. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин

геноциду: правова оцінка / В. Василенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – 48 с.

47. Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді ціннісно-світоглядні орієнтири : навчальний посібник / В. М. Вашкевич. – К. : Світогляд, 2010. – 274 с.

48. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава, 1992. – 191 с.

49. Вебер М. Господарство і суспільство / М. Вебер ; [пер. з нім. М. Кушніра]. – К. : Всесвіт, 2012. – 1112 с.

50. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 896 с.

51. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

52. Верба Сідней. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння / Сідней Верба ; [пер. Ю. Мельник, П. Таращук та ін.] // Демократія : антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 943–982.

53. Вернадський В. Философские мысли натуралиста / В. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 522 с.

54. Виклик глобалізації / Збір. наук. праць. – К. : Стилос, 2001. – 206 с.

55. Вища освіта в Україні / [Кремень В. Г., Ніколаєнко С. М., Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я., Гуржій А. М.]. – К. : Знання, 2005. – 327 с.

56. Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді: монографія / [авт. кол.: М. Михальченко (керівник), Т. Андрущенко, О. Бульвінська та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2010. – 312 с.

57. Вікторов В. Г. Проблема управління якістю освіти (соціально–філософський аналіз) / В. Г. Вікторов // Мультиверсум: Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури. – 2006. – № 52. – С. 216–227.

58. Вільям А. Гелстон. Громадянське суспільство й «мистецтво об'єднань». // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – XXVIII. – («Політичні ідеології». Вип.1). – С. 861–866.

59. Возняк В.С. Співвідношення розсудку і розуму як філософсько-педагогічна проблема: монографія / В. Возняк. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2008. – 346 с.

60. Габермас Ю. Демократія. Розум. Моральність / Ю. Габермас ; [пер. с нем.]. – М. : Academia, 1995. – 256 с.

61. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас ; [пер. з нім. А. Онишко]. – Львів : Літопис, 2000. – 318 с.

62. Гаврилишин Олег. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / Олег Гаврилишин ; [пер. з англ. А. Іщенка]. – К. : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. – 384 с.

63. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи / А. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – 312 с.

64. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с немецкого Б.Г. Столпнера и М.И. Левиной]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

65. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць – К. : Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2009. – 864 с.

66. Герасимова Е. М. Економічне знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз : монографія / Е. М. Герасимова. – Чернігів : ЧДІЕУ, 2008.– 336 с.

67. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века (В поисках практико–ориентированных концепций) / Б. С. Гершунский. – М. : Издательство «Совершенство», 1997. – 697 с.

68. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Э. Гидденс. – 2-е изд. – М. : Академический Проект, 2005. – 528 с.

69. Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гідденс. – К. : Основи. – 2004. – 100 с.

70. Ганіткевич Я. Чи будуть в Україні європейська автономія та самоврядування університетів? / Я. Ганіткевич // Дух і літера. – 2008. – № 19. – С. 103–115.

71. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2-х томах / Томас Гоббс ; [пер. с англ. А. Гутермана] ; ред. и вступ. статья Е.М. Вейцмана. – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – 748 с.

72. Головатий М. Освіта в Україні в контексті світового і національного поступу / М. Головатий // Персонал. – 2010. – № 2 (64). – С. 84–94.

73. Головатий М. Соціологія молоді: курс лекцій / М. Головатий. – [2-ге вид. перероб. і доп.]. – К. : МАУП, 2006. – 304 с.

74. Гомілко О.Є. Болонська реформа: сучасні виклики університету / Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / [авт. кол. : В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова та ін.] – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 210–226.

75. Гоне Ж. Освіта і засоби масової інформації / Ж. Гоне ; [пер. з фр. М. Максименко]. – К. : «К.І.С.», 2002. – 100 с.

76. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

77. Горак Г. І. Стратегія життя (філософський, етичний та психологічний вимір) / Г. І. Горак., І. В. Березко, Я. М. Ніколаєнко. – К. : Український центр духовної культури, 2001. – 169 с.

78. Горбулін В. Національна безпека: український вимір / В. Горбулін, О. Литвиненко. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

79. Горбулин В.П. Без права на покаяние / В. П. Горбулин. – Харьков : Фолио, 2009. – 379 с.

80. Горбунова Л. С. Опыт поссибилистского мышления и возможности

его развития в синергетической парадигме / Л. Горбунова // Практична філософія. – 2003. – № 1. – С. 63–76.

81. Горбунова Л. С. Складнісне мислення як відповідь на виклик епохи / Л. Горбунова // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів. – К. : Пед. думка, 2011. – С. 35–49.

82. Горбунова Л. С. Постнеклассические практики в условиях «текучей современности» / Л. Горбунова // Постнеклассические практики: опыт концептуализации : коллективная монография. – СПб. : Издательский дом «Міръ», 2012. – С. 408–416.

83. Горобець Ю. І. Проблеми формування університетів «світового класу» / Ю. І. Горобець, С. М. Порев // Педагогічна і психологічна науки в Україні : збірн. наукових праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Педагогічна думка, 2012. — С. 93–106.

84. Грицаєнко П. М. Філософське осмислення соціального змісту освіти / П. М. Грицаєнко // Мультиверсум: Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури. – 2009. – № 78. – С. 238–244.

85. Гриценко М. В. Рівність в отриманні якісної вищої освіти і бар'єри її доступності / М. В. Гриценко // Вища освіта України. – Додаток 2 до № 3. – Том VII (32). – 2011. – Тематичний випуска «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – С. 84–92.

86. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / [за заг. ред. Ф. М. Рудича]. – К. : Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.

87. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого–світогляд. аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 580 с.

88. Губерський Л. В. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко // Сучасна українська філософія: традиції, тенденції, інновації : зб. наук. праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 304 с.

89. Гумбольдт В. О пределах государственной деятельности / В. Гумбольдт. – Челябинск : Социум, 2003. – 200 с.

90. Гумбольдт В. Позитивна і негативна держава / В. Гумбольд // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 631–633

91. Гусаковский М. А. Университет как центр культуры порождающего образования. Изменение форм коммуникации в учебном процессе / М .А. Гусаковский, Л. А. Ященко, С. В. Костюкевич и др. ; под ред. М. А. Гусаковского. – Мн. : БГУ, 2004. – 279 с.

92. Гуненков Д. В. Феномен моралі: спроба структурно-функціонального аналізу / Д. В. Гуненков // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 40. – С. 217−228.

93. Д'юї Дж. Демократія і освіта / Дж. Д'юї ; [пер. з англ. І. Босак]. –

Львів : Літопис, 2003. – 289 с.

94. Даль Р. А. Проблемы гражданской компетентности [Електронний ресурс] / Роберт Алан Даль // Антологии. Пределы власти. – Т. 1. – Режим доступу: http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-3.htm

95. Данилюк А. Л. Происхождение тотема и табу в свете концепции агрессивности Конрада Лоренца / А. Л. Данилюк // Практична філософія. – 2004. – № 4. – С. 72–84.

96. Де-Вос Дж. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация / Дж. Де-Вос // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология... ; [пер. с англ. М. Г. Котовской]. – М. : Смысл, 2001 . – С. 229–276.

97. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы хорошо направлять свой разум и отыскивать истину в науках / Р. Декарт // Антология мировой философии : методический сборник философских текстов. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 67–91.

98. Делез Ж. Логика смысла / Ж. Делез ; [пер. с фр. Я. Свирского]. – М. : Раритет, Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 480 с.

99. Делор Ж. Образование: необходимая утопия / Ж. Делор // Педагогика. – 1998. – № 5. – С. 32–47.

100. Делор Ж. Образование: сокрытое сокровище [Електронний ресурс] / Жак Делор // Доклад международной комиссии по образованию для XXI века, представленный ЮНЕСКО. – М. : ЮНЕСКО, 1996. – Режим доступу: http://www.ifap.ru/library/book201.pdf

101. Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття». – К. : Райдуга, 1994. – 35 с.

102. Джон Стюарт Мілль. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда // Лібералізм: Антологія / [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 424–440.

103. Джон Стюарт Мілль. Про індивідуальність як один з елементів добробуту // Лібералізм: Антологія / [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 151–164.

104. Дзвінчук Д. Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство: навч. посіб. для вищ. навч. закл. / Д. Дзвінчук. – К. : ЗАТ Нічлава, 2003. – 240 с.

105. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 336 с.

106. Дзюба І. Метод – це насамперед розуміння / І. Дзюба // Вища освіта України. – К., 2003. – № 4. – С. 5–10.

107. Дзюба І. Порнократія на марші: статті, фейлетони, памфлети / І. Дзюба. – К. : Смолоскип, 2007. – 96 с.

108. Дзюба І. М. Україна у пошуках нової ідентичності: статті, виступи, інтерв'ю, памфлети / І. М. Дзюба ; вступ. слово М. В. Поповича. – К. : Україна, 2006. – 848 с.

109. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в

трансформаційний період : монографія / М. А. Дмитренко. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 192 с.

110. Докторович М. Компетенція та компетентність особистості: аналіз наукових джерел / М. Докторович // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2006. – № 4. – С. 21–26.

111. Добронравова И. С. Причинность и целосность в синергетических образах мира / И. С. Добронравова // Практична філософія. – 2003. – № 1. – С. 6–10.

112. Домбровська С. М. Інноваційні державні механізми формування якісної системи освіти в Україні / С. М. Домбровська // Вища освіта України. – 2013. – № 3. – Додаток 2. Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу». – С. 10–14.

113. Драйден Г. Революция в обучении / Г. Драйден, Дж. Вос [пер. с англ. А. Г. Пузановский, М. В. Хансен]. – М. : Парвинэ, 2003. – 672 с.

114. Дротянко Л. Г. Феномен фундаментального і прикладного знання: (Постнекласичне дослідження) : монографія / Л. Г. Дротянко. – К. : Вид-во Європейського ун-ту фінансів, бізнесу та інформац. систем, 2000. – 423 с.

115. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; [пер. с. фр., составление, послесловие и примечания А. В. Гофмана]. – М. : Канон, 1995. – 352 с.

116. Жижко Т. А. Філософія академічної освіти : монографія / Т. А. Жижко. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – 403 с.

117. Жулинський М. «Ну що б, здавалося, слова...» / М. Жулинський // Вища освіта України. – № 4. – С. 11–14.

118. Ідея університету: сучасний дискурс: монографія / [Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, С. В. Курбатов та ін. ; за ред. Л. В. Губерського, А. С. Філіпенка]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. – 367 с.

119. Енциклопедія освіти / [акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

120. Етос і мораль у сучасному світі / [авт. кол. : Аболіна Т.Г., Єрмоленко А.М., Кисельова О.О. та ін.; під заг. ред. В. Малахова]. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – 200 с.

121. Євангелія від Сьв. Маттея. Голова 22 // Святе письмо Старого і Нового Завіту. Мовою руcько-українською ; [пер. П.О. Куліша, І.С. Левецького, І. Пулюя]. – К. : Вид-во «Рада», 2000 – С. 26.

122. Євтух М. Б. Соціальна педагогіка / М. Б. Євтух, О. П. Сердюк. – [2-е вид., стереот.]. – К. : МАУП, 2003. – 232 с.

123. Життєва компетентність особистості : науково-методичний посібник / [за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Нессен]. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.

124. Журавський В.С. Корупція в Україні – не політика : монографія / В. С. Журавський, М. І. Михальченко, О. М. Михальченко. – К. : Фенікс, 2007. – 408 с.

125. Загальна декларація прав людини, проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015

126. Закон України про вищу освіту: станом на 29 жовтня 2014 року. – З–19 Х. : Право, 2014. – 104 с.

127. Згуровський М. Основні завдання вищої освіти України щодо реалізації принципів Болонського процесу та забезпечення вимог сфери праці / М. Згуровський // Вища школа. – 2004. – № 5–6. – С. 54–61.

128. Згуровський М. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України : навчально-методичне видання / М. Згуровський; МОНУ; Нац. техн. ун-т України «Київський політехн. ін-т». – К. : НТУУ КПІ, 2006. – 544 с.

129. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34–42.

130. Зінченко В. В. Громадянське суспільство: шляхи, форми та перспективи (соціально-філософські ідеї і політико-правові тенденції сучасності) / В. В. Зінченко. – К. : МАУП, 2007. – 468 с.

131. Зінченко В. В. Менеджмент системи управління в умовах інституційної глобалізації / В. В. Зінченко. – К. : Люксар, 2012. – 863 с.

132. Злобіна О. Г.Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – К. : Стилос, 2001. – 237 с.

133. Злочини віку. ПОЛ ПОТ: МАШИНА СМЕРТИ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mirsesa.org.ua/content/view/53/29

134. Зязюн Л. Напрямки саморозвитку особистості в наукових пошуках французьких теоретиків освіти / Л. Зязюн // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів. – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 117–153.

135. История философии : Энциклопедия / [сост. и гл. ред. А. Грицанов]. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002. – 1376 с.

136. Калашнікова С. А. Освітня парадигма професіоналізації управління на засадах лідерства : монографія / С. А. Калашнікова. – К. : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2010. – 380 с.

137. Калашнікова С.А. Європейська політика модернізації вищої освіти: ключові орієнтири / С. А. Калашнікова // Вища освіта України. – 2012. – № 2. – С. 80–84.

138. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант ; [пер. з нім. та приміт. І. Бурковського]. – К. : Юніверс, 2000. – 504 с.

139. Кант І. Критика практичного розуму / І. Кант ; [пер. з нім., прим. та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко]. – К. : Юніверс, 2004. – 240 с.

140. Карась Анатолій. Філософія громадянського суспільства у класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / Анатолій Карась. –

Київ ; Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І.Франка, 2003. – 520 с.

141. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер. с англ. под научн. ред. О. И. Шкаратана]. – М. : ГУВШЭ, 2000. – 606 с.

142. Квієк М. Університет і держава: вивчення глобальних трансформацій / М. Квієк ; [пер. з англ. Т. Цимбала]. – К. Таксон, 2009. – 380 с.

143. Квіт С. Алгоритм університетського розвитку / С. Квіт // Дух і літера. –2008. – № 19. – С. 12–30.

144. Кларк Б. Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации / Бертон Кларк ; [пер. с англ. А. Смирнова]. – М. : Изд.дом Гос. ун-та Высш. шк. экономики, 2011. – 240 с.

145. Князева Е. Н. Основания синергетики. Режимы обострения, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб. : Алетейя, 2002. – 414 с.

146. Ковтунець В. В. Забезпечення доступу до вищої освіти у відповідності з Конституцією України та міжнародними зобов'язаннями держави / В. В. Ковтунець // Вища освіта України. – 2014. – № 3. – Додаток 1.– С. 42–44.

147. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / [під заг. ред. О. В. Овчарук]. – К. : К.І.С., 2004. – 111 с.

148. Комюніке Всесвітньої конференції з вищої освіти – 2009: Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку (ЮНЕСКО, Париж, 5–8 лип. 2009 р.) // [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.mon.gov.ua

149. Конт О. Дух позитивной философии. Слово о положительном мышлении / О. Конт ; [пер. с англ.]. – М. : Либроком, 2011. – 260 с.

150. Конфуций Беседы и суждения / Конфуций ; [сост., прим., общ. ред. Грищенкова Р. В.]. – СПб. : ООО Изд-во «Кристалл», 2001. – 1120 с.

151. Кордюм В. А. Биоэтика – её прошлое, настоящее и будущее / В. А. Кордюм // Практична філософія. – 2001. – № 3. – С. 4–20.

152. Корженко В. Філософія виховання: зміни орієнтацій / В. Корженко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.

153. Корольов Б. І. Національна рамка кваліфікацій і проблеми модернізації структури кваліфікацій у вищій освіті України / Б. І. Корольов // Вища освіта України. – 2011. – № 3. – Додаток 1. – Т. 1. – С. 155–161.

154. Корсак К. В. Освіта, суспільство, людина в XXI столітті: Інтегрально-філософський аналіз : монографія / К. В. Корсак ; Ін-т вищ. освіти АПН України. – Київ-Ніжин : [б. в.], 2004. – 320 с.

155. Косова Беата. Кризис образования и задача университетов и общественных наук / Беата Косова // Вища освіта. – 2012. – № 3. – С. 22–23.

156. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала / Л. Костенко. – К. : Вид. дім «KM Academia», 1999. – 32 с.

157. Костенко Ліна. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф / Ліна Костенко // Україна Incognita. ТОП-25; за заг. редакцією Л. Івшиної. – Видання перше. – К. : ПрАТ «Українська прес-група», 2014. – С. 336–354.

158. Костирєв А. Г. Ціннісна комунікація як умова консолідації української нації / А. Г. Костирєв // Політ. мен-нт. – 2007. – № 5. – С. 105–116.

159. Кострюков С. Культура і влада: проблема взаємодії: (соціально-філософський аналіз) / С. Кострюков. – К. : Знання України, 2009. – 355 с.

160. Кочубей Н. Синергетические концепты и нелинейные контексты : монографія / Н. Кочубей. – Суми : Університетська книга, 2009. – 236 с.

161. Кремень Василь. Розвиток освіти в Україні в контексті загальноцивілізаційних змін / Василь Кремень. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2007. – 44 с.

162. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – [2–ге вид.]. – К. : Т–во «Знання» України, 2010. – 458 с.

163. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – [Вид. переробл.]. – К. : Грамота, 2010. – 576 с.

164. Кресіна І. О. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості / І. О. Кресіна, С. В. Балан. – К. : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2009. – 68 с.

165. Кривега Л. Д. Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества / Л. Кривега. – З.: ЗГУ, 1998. – 202 с.

166. Кримський С. Принципи духовності XXI століття / С. Кримський / Україна Incognita. ТОП-25 ; за загальною редакцією Л. Івшиної. – [1-е видання]. – К. : ПрАТ «Українська прес-група», 2014. – С. 355–379.

167. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : наук.-метод. зб. / [ред. кол. Н. Софій, І. Єрмаков, та ін.]. – К. : Контекст, 2000. – 336 с.

168. Кузьменко Б. Корупція та економічна злочинність у сучасній Україні: вплив на національну безпеку держави / Б. Кузьменко // Право України. – 1997. – № 7. – С. 24–47.

169. Култаєва М. Соціологія глобалізації / М. Култаєва. – Х. : ХНПУ імені Г.С. Сковороды, 2008. – 213 с.

170. Култаєва М. Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / [авт. кол. : В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова та ін.] – К. : Пед. думка, 2011. – С. 226–248.

171. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; [пер. з англ. И. З. Налетова]. – М. : АСТ, 2002. – 605 с.

172. Курбатов С. Університетські рейтинги як фактор легітимації елітного статусу освіти в сучасних умовах / С. Курбатов // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів. – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 179–209.

173. Кушерець В. І. Аналіз знання як стратегічного ресурсу трансформації суспільства (світоглядно-методологічний аспект) : автореф.

дис. …д-ра філос. наук: спец. 09.00.03 / В. І. Кушерець ; Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. – К., 2003. – 41 с.

174. Кушерець В. І. Знання як стратегічний ресурс соціальних трансформацій / В. І. Кушерець. – К. : Знання України, 2002. – 248 с.

175. Ларцев В. С. Социальные и культурные детерминанты формирования личности : монография / В. Ларцев. – К. : Принт-Експрес, 2002. – 430 с.

176. Левінас Е. Між нами: Дослідження думки – про іншого / Е. Левінас ; [пер. з фр.]. – К. : Дух і літера: Задруга, 1999. – 312 с.

177. Левшин М. М. Впровадження компетентнісного підходу до навчання у ВНЗ: реалії та перспективи / М. М. Левшин // Реалізація Європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України: матеріали методол. семінару. – К. : Педагогічна думка, 2009. – С. 217–224.

178. Литвак О. М. Держава і злочинність : моногафія / О. М. Литвак. – К. : Атіка, 2004. – 304 с.

179. Лікарчук І. Чи можна здолати корупцію в освіті / І. Лікарчук // Голос України. – 2006. – 22 березня.

180. Луговий В. Освіта, навчання, інформація, компетентність: канонізація понять (теоретико–методологічний дискурс) / В. Луговий // Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку: колективна монографія. – Х. : Вид-во НУА, 2009. – С. 178–210.

181. Луговий В. І. Європейська концепція компетентнісного підходу у вищій школі та проблеми її реалізації в Україні / В. І. Луговий // Реалізація Європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України: матеріали методолог. семінару. – К. : Педагогічна думка, 2009. – С. 3–18.

182. Луговий В. І. Ідентифікація складу і структури компетентностей – ключова умова підвищення ефективності викладання та оцінювання навчальних результатів у вищій школі. / В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко, Ж. В. Таланова // Вища освіта України. – 2011. – № 3. – Додаток 1. Тем. вип. «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – С. 9–16.

183. Луговий В. І. Міжнародна й національні стандартні класифікації освіти: концепція і реалізація / В. І. Луговий, Ж. В. Таланова // Педагогіка і психологія. Вісн. НАПН України. – 2013. – № 1. – С. 15–25.

184. Луговий В. І. Національна та галузеві (секторні) рамки кваліфікацій як інструмент забезпечення і визнання якості в Європейському просторі вищої освіти / В. І. Луговий, Ж. В. Таланова // Вища освіта: проблеми і шляхи забезпечення якості: зб. праць X Всеукр. наук.-метод. конф., 28–29 листопада 2013 р., Київ. – К. : НТУУ «КПІ», 2013. – С. 21–25.

185. Луговий В. І. Оптимізація вітчизняної вищої освіти: робота над системними помилками / В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко, Ж. В. Таланова // Педагогічна і психологічна науки в Україні : збірн. наукових праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 46–61.

186. Луговий В. І. Реалізація світового досвіду рівневої, орієнтаційної та галузевої організації вищої школи в Законі України «Про вищу освіту»:

шлях до розуміння та визнання / В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко, Ж. В. Таланова // Вища освіта України. – 2014. – № 3. – Додаток 1. Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу». – С. 32–36.

187. Луговий В. І. Якість вищої освіти в Україні: проблеми забезпечення та визнання / В. І. Луговий, Ж. В. Таланова // Вища освіта України. – 2013. – № 3. – Додаток 2. Темат. вип. «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу». – С. 6–10.

188. Луговий В. І. Компетентності та компетенції: поняттєво–термінологічний дискурс / В. І. Луговий // Вища освіта України. – 2009. – № 3. – Додаток 1. – Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – К. : Гнозис, 2009. – С. 8–14.

189. Луговий В. І. Формування ціннісної компетентності науково–педагогічних працівників – важлива умова їх успішної діяльності в сучасній вищій школі / В. І. Луговий // Проблеми освіти: наук. зб. Ін-т інновац. технол. і змісту освіти МОН України. – К., 2010. – Вип. 63. – Ч. 1. – С. 3–9.

190. Луговий В. Автономія та лідерство в Європейському просторі вищої освіти / В. Луговий, С. Калашнікова, О. Слюсаренко, Ж. Таланова // Вища освіта. – 2014. – № 1. – С. 14–20.

191. Лук’янець В. С. Філософський постмодерн / В. С. Лук’янець О. М. Соболь. − К. : Абрис, 1998. – 351 с.

192. Лук’янець В.С. Світоглядні імплікації науки / В. С. Лук’янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – 408 с.

193. Лукашевич М. Менеджмент соціальної роботи: теорія і практика : навч. посібник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К. : Каравела, 2007. – 296 с.

194. Лукашевич М. Самоменеджмент. Теорія і практика / М. Лукашевич. – К. : Ника-Центр, 2007. – 344 с.

195. Лукашевич М. П. Вищий навчальний заклад у контексті безперервної освіти: філософія освітньої стратегії / М. П. Лукашевич, В. І. Рябченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 11 (24). – С. 61–66.

196. Луман Н. Власть / Н. Луман ; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.

197. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман ; [пер. с нем. А. Антоновский]. – М. : Логос, 2004. – 232 с.

198. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: Навч. посібн. / В. С. Лутай. – К. : Центр «Магістр-S» Творч спілки вчителів України, 1996. – 256 с.

199. Лутай В. С. Синергетическая парадигма как философско-методологическая основа решения главных проблем XXI века / В. С. Лутай // Практична філософія. – 2003. – № 1. – С. 10–38.

200. Лях В. В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу гло-

балізації / В. В. Лях // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць. – К. : Укр. центр духовної культури. 2006. – Вип. 57. – С. 3–19.

201. Мадін М. Н. Подолання розбіжностей у поглядах Схід-Захід України (Регіональні особливості, політичний сепаратизм) / М. Н. Мадін // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Питання політології». – 2008. – № 796. – Вип. 11. – С. 68–73.

202. Макєєва О. Д. Корупція в Україні: національні та міжнародні засоби протидії / О. Д. Макєєва // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – К., 2005. – № 12. – С. 47–51.

203. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве / Н. Макиавелли ; [предисл., коммент. Е. И. Темнова]. – М. : Мысль, 1996. – 639 с.

204. Марчук Є. В. В Україні два суспільства: тіньове, процвітаюче – для вибраних, жорстке і злиденне – для решти народу / Є. В. Марчук // Інформаційний бюлетень. – 1999. – 15 жовтня. – С. 7–10.

205. Медвідь Ф. Становлення та трансформація освіти в Україні: зміна парадигм і орієнтацій / Ф. Медвідь // Матеріали всеукр. наук.-практ. конференції. – К. : Генеза, 1997. – 213 с.

206. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія / Мельник М. І. – К. : Парламентське видавництво, 2000. – 256 с.

207. Мень А. Дионис, Логос, Судьба / А. Мень // Греческая религия и философия от эпохи колонизации до Александра. – М. : Фонд Александра Меня, 2002. – 398 с.

208. Миллс Р. Компетенции. Карманный справочник / Роджер Миллс ; [пер. с англ.]. – М. : HIPPO, 2004. – 128 с.

209. Михайлич О. Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні [Електронний ресурс] / О. Михайлич // Український центр політичного менеджменту. – Режим доступу: http:www.politik.org.ua/pfv.php

210. Михайлишин Г. Й. Світоглядні пріоритети освітньої сфери в контексті потреб суспільної модернізації : монографія. / Г. Й. Михайлишин. – Івано-Франківськ : НАІР, 2012. – 374 с.

211. Михальченко Микола. Освіта і наука: пошуки нових парадигм модернізації / Микола Михальченко // Вища освіта України. – 2001. – № 2. – С. 14–23.

212. Михальченко Микола. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / Микола Михальченко, Зореслав Самчук. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1998. – 286 с.

213. Михальченко Микола Іванович. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

214. Михальченко М. Корупція в Україні: політико–філософський аналіз : монографія / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький.

– К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.

215. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы / Н. И. Михальченко. – К. : Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

216. Молодиченко В. В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти (філософський аналіз) : монографія / В. В. Молодиченко. – К. : Знання України, 2010. – 383 с.

217. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема / В.І. Муляр. – Житомир : [б.в.], 1997. – 213 с.

218. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Статистичний щорічник / [Мін-во ст-ки УССР: відп. за вип. В.В. Савченко]. – К. : Техніка, 1991. – 496 с.

219. Надольний І. Аналіз лідерських компонентів структурної ієрархії керівників підрозділів у вищій школі / І. Надольний // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів. – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 279–293.

220. На шляху до суспільної злагоди / [упоряд. Ю. Ж. Шайгородський]. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2001. – 144 с.

221. Навроцький В. В. Логіка соціальної взаємодії / В. В. Навроцький. – Х. : Консум, 2005. – 204 с.

222. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття : у 3-х томах / [Литвин В., Довгий С., Андрущенко В. та ін.]. – К. : «Навчальна книга». – 2004. – 638 с.

223. Національна стандартна класифікація освіти України (концепція): проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://naps.gov.ua/uploads /tiles/sod/NSKO.pdf

224. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : моногр. / Є.В. Невмержицький – К. : КНТ, 2008. – 448 с.

225. Недюха М. П. Соціологія способу життя : матеріали лекцій / М. П. Недюха, І. М. Салій. – К. : «МП Леся», 2002. – 31 с.

226. Недюха М. Правова ідеологія українського суспільства : монографія / М. Недюха. – К. : МП Леся, 2012. – 400 с.

227. Неклесса А. И. Конец цивилизации или конец истории / А. И. Неклесса.– М. : ИМЭМО РАН, 1999. – 302 с.

228. Нестеренко Г. Особистість у нелінійному суспільстві : монографія / Г. Нестеренко. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.

229. Ніколаєнко С. М. Теоретико-методологічні основи управління інноваційним розвитком системи освіти України : монографія / С. М. Ніколаєнко. – К. : Київський нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 240 с.

230. Ніколаєнко С. М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства / Станіслав Ніколаєнко. – К. : Знання, 2005. – 319 с.

231. Ньюмен Дж. Г. Идея Университета / Дж. Г. Ньюмен ; [пер. с англ.

С. Б. Бенедиктова; под общ. ред. М. А. Гусаковского]. – Минск : БГУ, 2006. – 208 с.

232. Овчарук О. В. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. / О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2003. – 296 с.

233. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. О. Огнев'юк. – К. : Знання України, 2003. – 450 с.

234. Огнев'юк В. О. Осягнення освіти: підсумки XX століття / В. О. Огнев'юк. – К. : Навчальна книга, 2003. – 111 с.

235. Огнев'юк В.О. Як звільнитися від кріпосного права в освіті / В. О. Огнев'юк // Дзеркало тижня. – 2014. – № 34. – 26 вересня.

236. Олексенко Р. І. Філософія ринкових відносин. Становлення та розвиток в Україні в період глобалізації та інформаційної революції: Соц.-філос. аналіз / Р. І. Олексенко. – К. : Знання України, 2013. – 367 с.

237. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет ; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1994.– 424 с.

238. Орфографічний словник української мови: Близько 120 000 слів / [уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко]. – К. : Вид-во «Довіра», 1994. – 864 с.

239. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – 760 с.

240. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития) / Ю. В. Павленко. – К. : Наукова думка, 1989. – 287 с.

241. Павловський К. Трансформації вищої освіти в XXI столітті: польський погляд / Кшиштоф Павловський. – К. : Навчально-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – 230 с.

242. Пазенок В. Національна гідність як цінність культури / В. Пазенок // Віче. − 2002. − № 8. − С. 69−71.

243. Панченко Л. Освіта як основа духовної безпеки суспільства / Л. Панченко // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів. – К. : Пед. думка, 2011. – С. 249–260.

244. Панченко Л. М. Значення демократії в освіті і через освіту / Л. М. Панченко // Гілея. – К., 2012 – Вип. 62. – С. 480–484.

245. Парсонс Т. О социальных системах / Талкотт Парсонс ; [под ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского]. – М. : Академ. Проект, 2002. – 832 с.

246. Парсонс Т. О структуре социального действия / Талкотт Парсонс ; [пер. с англ.]. – [Изд. 2-е.]. – М. : Академ. Проект, 2002. – 880 с.

247. Парунова Ю. Д. Личность маргинала и возможности ее социализации в условиях транзитивного общества : монография / Ю. Парунова. – Симферополь : Изд-во «Таврия», 2010. – 227 с.

248. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння : монографія / Я. Пасько. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 272 с.

249. Патей-Братасюк М. Г. Етно-національне відчуження: філософсько–соціологічний аналіз. Кн. 2. Відчуження «невідчужуваного». // М. Г. Патей-Братасюк. – Тернопіль : ПМП «Ромск–К», 1998. — 252 с.

250. Патора Р. Ринок освіти в системі кадрового забезпечення стратегічного розвитку країни / Р. Патора. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2002. – 336 с.

251. Пелікан Я. Ідея Університету / Я. Пелікан ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2009. – 306 с.

252. Підлуцький Олекса. Гаррі Трумен: головнокомандувач холодної війни / Олекса Підлуцький // Дзеркало тижня. – 2014. – 15 лютого. – № 5 (151). – С. 5.

253. Платон. Держава / Платон ; [пер. з давньогрец. та комент. Дзвінки Коваль]. – К. : Основи, 2000. – 355 с.

254. Платон. Аристотель. Политика. Наука об управлении государством. – М. : Изд-во Эксмо; СПб. : Terra Fantastica, 2003 – 864 с.

255. Погрібний А. Розмови про наболіле, або Якби ми вчились так, як треба… / А. Погрібний. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2000. – 320 с.

256. Подмазин С. И. Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование / С. И. Подмазин. – Запорожье : Просвіта, 2000. – 250 с.

257. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні : монографія / [Кресіна І. О., Матвієнко А. С., Оніщенко Н. М. та ін.; за редакцією І. О. Кресіної]. – К. : Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2006. – 304 с.

258. Поляков М. В., Савчук В. С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи / М. В. Поляков, В. С. Савчук. – К. : Генеза, 2004. – 416 с.

259. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті / О. І. Пометун // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : Бібліотека з освітньої політики ; під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – С. 66–72.

260. Попер К. Відкрите суспільство та його вороги : в 2 т. / К. Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – Том І. – 444 с.

261. Попер К. Відкрите суспільство та його вороги : в 2 т. / К. Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – Том ІІ. – 494 с.

262. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. Попович. – К. : Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.

263. Попович Мирослав. Червоне століття / Мирослав Попович. – К. : АртЕк, 2005. – 890 с.

264. Похресник А. К. Соціокультурні орієнтації студентської молоді трансформаційного суспільства: сутність та динаміка (на матеріалах життєтворчості сучасного українського студентства) : автореф. дис. канд.

філос. наук : 09.00.03 / А. К. Похресник. – К. : Знання України, 2002. – 16 с.

265. Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні : монографія / [колектив авторів: В. Бугров, А. Гожик, К. Жданова та ін.; за заг. ред. В. Лугового, С. Калашнікової]. – К. : ДП «НВЦ «Пріорітети», 2014. – 156 с.

266. Предборська І. Радикальна педагогіка в проблемному полі західної філософії світи: пошуки, контексти, інтерпретації / І. Предборська // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів. – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 156–178.

267. Приватна вища школа на шляху інновацій : монографія / [авт. кол-в: В. Андрущенко, Б. Корольов, В. Астахова та ін.]. – Х. : Вид–во НУА, 2005. – 320 с.

268. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: постанова Каб. Мін. України від 23.11.2011 № 1341 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/lams/show/1341–2011–%D0%BF

269. Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо–кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра: : постанова Каб. Мін. України від 27.08.2010 № 787 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/lams/show/787–2010–%D0%BF

270. Пролеєв С. В. Метафізика влади : монографія / С. В. Пролеєв. – К. : Наук. думка, 2005. – 324 с.

271. Пролеєв С. Освітній проект модерну та сучасний університет / С. Пролеєв, В. Шамрай // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євро інтеграційних процесів. / – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 154–178.

272. Психология мотивации и эмоций / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и М. В. Фаликман]. – М. : ЧеРо, 2002. – 752 с.

273. Психологічна енциклопедія / [автор–упорядник О. М. Степанов]. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с.

274. Пунько Б. М. Автономія університетів України : наук. доп. суспву / Пунько Богдан Михайлович. – Л. : СПОЛОМ, 2013. – 23 с.

275. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Джон Равен ; [пер. с англ.]. – М. : Когито-Центр, 2002. – 396 с.

276. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 360 с.

277. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней : В трех книгах / Бертран Рассел ; [пер. с англ.]. – [издание 3–е, стереотипное]. – М. : Академический Проект, 2000. – 768 с.

278. Рашкевич Ю. М. Болонський процес та нова парадигма вищої освіти : монографія / Ю. М. Рашкевич. – Львів : Видавництво Львівської

політехніки, 2014. – 168 с.

279. Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України: матеріали методологічного семінару АПН України / [Ін-т педагогіки ; упоряд. І. С. Волощук]. – К. : Педагогічна думка, 2009. – 360 с.

280. Риддингс Б. Университет в руинах / Билл Риддингс ; [пер. с англ. А. М. Корбута]. – М. : Изд. дом Гос. ун-та Высш. шк. экономики, 2011. – 304 с.

281. Рікер П. Сам як інший / Поль Рікер ; [пер. з фр.]. – Вид. 2-е. – К. : Дух і Літера, 2002. – 458 с.

282. Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: Монографія / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – О. : ТОВ «Мрія», 2003. –336 с.

283. Роль університету у розвитку лідерського потенціалу суспільства: концептуальні засади / [авторський колектив: О. Аарна, Д. Гудонієне, О. Гузар та ін.; за заг. ред. С. Калашнікової]. – Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. – 100 с.

284. Російсько-український словник / [уклад. : Н. Є. Лозова та ін.]. – К. : Наукова думка, 2004 – 1216 с.

285. Рудакевич О. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : моногр. / О.г Рудакевич ; Тернопіль : ТНЕУ, 2010. – 352 с.

286. Руссо Ж-Ж. Суспільна угода, демократія і представництво / Ж.-Ж. Руссо // Демократія : Антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 237–247.

287. Рябов С. Політична освіта в Україні. Проблеми та перспективи. До обгрунтування концепції політичної освіти в Україні [Електронний ресурс] / С. Рябов // Лабораторія законодавчих ініціатив. – Режим доступу : http://www.parliament.org.ua/index.php? action=publication&id

288. Рябченко В. І. Авторитаризм як джерело цинізму / В. І. Рябченко // Humanities and Social Science, III(8), Issue: 52, 2015 www.seanewdim.com

289. Рябченко В. І. Актуалізація особистості студента як фактор розвитку вищої школи / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – Додаток 3 (Т.6). – 2007 р. – Тем. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європ. освітнього простору: Моніторинг якості освіти» – С. 239–247.

290. Рябченко В. І. Актуалізація проблеми компетентності з позицій її вимірності / В. І. Рябченко // Вища освіта України. Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти в контексті Болонського процесу». – 2013. – № 3 (додаток 2). – С. 184–190.

291. Рябченко В. І. Актуальність та методологічні труднощі оцінювання якості вищої освіти: критичний аналіз проблеми з позиций світоглядно-компетентнісного підходу / В. І. Рябченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 97(6). – С. 279–286.

292. Рябченко В. І. Аномія в українському соціумі: соціально-філософський аспект проблеми / В. І. Рябченко // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 57. – С. 78–85.

293. Рябченко В. І. Біологічні, екологічні і соціальні системи та проблема компетентності людини: соціально-філософський аспект / В. І. Рябченко // Філософія освіти. – 2006. – № 2(4) – С. 100–110.

294. Рябченко В. І. Визначення шляхів подолання ціннісного розколу та успішної розбудови державності України з позицій світоглядно-компетентнісного підходу / В. І. Рябченко // Вища освіта України : Теоретичний та науково-методичний часопис. – № 1. – Додаток 1 : Наука і вища освіта. – К., 2014. – С. 200–208.

295. Рябченко В. І. Викладач як основний суб'єкт взаємодії зі студентом у вищій школі: проблема професіоналізму / В. І. Рябченко // Гілея. – 2006. – № 6 – С. 202–217.

296. Рябченко В. І. Грамотний і розумний: проблема в нетотожності / В. І. Рябченко // Нова парадигма. – 2006. – № 59 – С. 15 –32.

297. Рябченко В. І. Вищий навчальний заклад як засіб формування цінностей громадянського суспільства та цивілізаційного визначення молоді / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – 2007. – № 3. – С. 88–96.

298. Рябченко В. І. Гуманістичний вимір монопольного аграрного бізнесу в Україні: світоглядно-компетентнісний аспект / В. І. Рябченко // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 98 (7). – С. 296–302.

299. Рябченко В. І. Деякі концептуальні проблеми виховання і навчання студентів у сучасній вищій школі України / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – 2005. – № 3. – С. 40–44.

300. Рябченко В. І. Етичний аспект сучасного українського соціуму / В. І. Рябченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 56. – С. 75–89.

301. Рябченко В. І. Єднання влади з народом: історичні уроки українського соціуму / В. І. Рябченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №7. : Зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. (22). – С. 65–81.

302. Рябченко В. І. Знання – сила чи слабкість людства в нестабільному і розбалансованому світі? / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – 2006. – № 4. – С. 41–48.

303. Рябченко В. І. Конформізм громадян і проблема компетентності владних суб'єктів в українському соціумі: соціально-філософський аспект / В. І. Рябченко // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : «Просвіта», 2006. – Вип. 17. – С. 72–78.

304. Рябченко В. І. Концептуальна модель процесу соціалізації особистості студента / В. І. Рябченко // Вища освіта України. Тематичний

випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – 2008. – № 3. (додаток 1 (8). – С. 514–525.

305. Рябченко В. І. Концептуальні перешкоди своєчасного оновлення змісту підготовки фахівців у вищій школі: управлінський аспект проблеми / В. І. Рябченко // Вища освіта України. Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору». – 2006. – Додаток 3 (3). – С. 228 –236.

306. Рябченко В. І. Методологічні суперечності й колізії у вищій освіті як теоретична й суспільно-практична проблема / В. І. Рябченко // Вища освіта України. Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – К. : Гнозис, 2009. – № 3 (додаток 1). – С. 59–64.

307. Рябченко В. І. Механізм ціннісного розколу між населенням сходу й заходу України: як це робиться й кому це вигідно / В. І. Рябченко // Вища освіта України : Теоретичний та науково-методичний часопис. – 2013. – № 2. – Додаток 1 : Наука і вища освіта.– С. 401–421.

308. Рябченко В. І. Олюднення знань – актуальна проблема людства / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – 2006. – № 2(16). Додаток. – С. 34–42.

309. Рябченко В. І. Мова як засіб творення соціальної дійсності: Світоглядно-просвітницьке видання. – К. : Фітосоціоцентр, 2011. – 244 с.

310. Рябченко В. І. Освіта, навчання, виховання й соціалізація як поняття й процеси та межі осягнення ними особистості / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – 2011. – № 1. – С. 46–54.

311. Рябченко В. І. Про мораль, закон, справедливість... / В. І. Рябченко // Філософія освіти. – 2006. – № 1(3). – С. 70–78.

312. Рябченко В. І. Проблема діалогу як засобу актуалізації особистості студента в сучасній вищій школі / В. І. Рябченко // Вища освіта України. Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – 2009. – № 4 (додаток 1(4). – С. 254–262.

313. Рябченко В. І. Проблема істини, правди, справедливості в українському соціумі: соціально-філософський аспект / В. І. Рябченко // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. Праць. – К. : Український центр, 2007. – Вип. 60. –С. 209 –222.

314. Рябченко В. І. Проблема качества высшего образования на постсоветском пространстве [Електронний ресурс] / В. І. Рябченко // Universum: Общественные науки: електрон. научн. журн. – 2015. – № 7 (17). – Режим доступу: URL: http://7universum.com/ru/social/archive/ item/2430

315. Рябченко В. І. Проблема компетенції церкви і компетентності церковних служителів у підтримці моралі й злагоди у суспільстві / В. І. Рябченко // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во УАН ТОВ «НВП «ВІР», 2010. – Випуск № 37. – С. 334–356.

316. Рябченко В. І. Проблема помилки в життєвих виявах сучасної людини: соціально-філософський аспект / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – 2006. – № 3. – С. 25–31.

317. Рябченко В. І. Проблема якості вітчизняної вищої освіти в контексті освітянських реформ: ретроспектива й сучасність з позицій світоглядно-компетентнісного підходу / В. І. Рябченко // Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис. – 2015. – № 1. – С. 12–27.

318. Рябченко В. І. Світоглядна компетентність як актуальна соціальна проблема сучасної цивілізації / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – 2013. – № 3 (50). – Додаток 1: Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології. – Т. 1. – С. 130–134.

319. Рябченко В. І. Світоглядно-методологічні засади формування й використання понятєво-термінологічного апарату в науковій, освітній та суспільно-практичній діяльності: монографія / В. І. Рябченко. – К. : Фітосоціоцентр, 2011. – 468 с.

320. Рябченко В. І. «Суспільство знань» як гасло та метаморфоза сцієнтизму технократичного штибу / В. І. Рябченко // Вища освіта України. Тематичний випуск «Наука і вища освіта в Україні: міра взаємодії». – 2008. – № 3 (додаток 1). – С. 157–173.

321. Рябченко В. І. Технократизм і доля українського села: Занепад сучасного села як системна криза українського соціуму: соціально-філософський аналіз проблеми / В. І. Рябченко. − К. : Знання України, 2006. − 76 с.

322. Рябченко В. І. Технократизм як феномен знеособлених та знелюднених знань, що об’єктивуються у бутті / В. І. Рябченко // Вища освіта України. Тем. вип. «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – К.: «Пед. преса», 2010. – № 3 (додаток 1). – Т. 1. – С. 161–170.

323. Рябченко В. І. Традиційна педагогічна парадигма як «прокрустове ложе» вітчизняної вищої школи в розвитку особистості студента / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – 2011. – № 3. – С. 32–38.

324. Рябченко В. І. Фальсифікація вищої освіти в Україні як суспільна проблема: світоглядно-компетентнісний аспект / В. І. Рябченко // Вища освіта України. Додаток 1: Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології. – 2014. – № 3. – С. 32–39.

325. Рябченко В. І. Філософський зміст та логіко-гносеологічна сутність понять «розсудок» і «розум» / В. І. Рябченко // Вища освіта України. – 2009 – № 2. – С. 28–37.

326. Рябченко В. І. Фундаментальність підготовки фахівців у вищій школі як передумова випереджувальної модернізації суспільства / В. І. Рябченко // Перспективи. Науковий журнал. Серія: філософія, історія, соціологія, політологія. – Одеса, 2006. – № 2 (34). – С. 137–143.

327. Рябченко В. І. Цинізм як породження деформованого світогляду й чинник ціннісної дезорієнтації свідомості та дезінтеграції суспільства: аналітичний погляд крізь призму моралі й права / В. І. Рябченко // Універсум. – 2012. – № 9. – С. 85–94.

328. Салми Дж. Создание университета мирового класса / Дж. Салми ; [пер. с англ.]. – М. : Весь мир, 2009. – 132 с.

329. Саморегуляція соціального організму країни: монографія / [за наук. ред. В. П. Беха; В. П. Бех (голова), Н. В. Крохмаль, Г. О. Нестеренко]. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 652 с.

330. Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально–філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : монографія : у 2 т. / З. Самчук. – Д. : АРТ–ПРЕС, 2009. – Т. І. – 920 с.

331. Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально–філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : монографія : у 2 т. / З. Самчук. – Д. : АРТ–ПРЕС, 2009. – Т. ІІ. – 904 с.

332. Самчук З. Ф. Понятійно-концептуальні аспекти дефінітивного розмежування компетентностей та компетенцій. / З. Ф. Самчук, О. М. Слюсаренко // Вища освіта України. – 2010. – № 3. – Додаток 1. Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – Рівне, 2010. – С. 171–179.

333. Сартр Ж.-П. Проблемы метода / Ж.-П. Сартр ; [пер. с фр. М. Грецкого]. – М. : Прогресс, 1993. – 240 с.

334. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – М. : Прогресс, 1989. – С. 323–324.

335. Світоглядні імплікації науки / [Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. та ін.]. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – 408 с.

336. Святе письмо Старого і Нового Завіту. Мовою руського-українською / [пер. П. О. Куліша, І. С. Левецького, І. Пулюя]. – К. : Вид-во «Рада», 2000, – 249 с.

337. Сковорода Г. С. Вибрані твори / [упорядкування та передмова Л. Ушкалова; примітки й коментарі Л. Ушкалова та Сергія Вакуленка]. – Харків : Прапор, 2007. – 320 с.

338. Скотна Н. В. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії : монографія / Н. В. Скотна. – Львів : Українські технології, 2005. – 320 с.

339. Славой Жижек: «Абсолютный цинизм — это изначально нежизнеспособная позиция». Интервью Ф. Ратникова 21 августа 2012 г. [Електронний ресурс] / Славой Жижек. – Режим доступу: http: theoryandpractice.ru/posts|5280–filosof–slavoy–zhizhek–absoly...

340. Словарь практического психолога / [сост. С. Ю. Головин]. – Минск : Харвест, М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 800 с.

341. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / [уклад. Л.О. Пустовіт та ін.]. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.

342. Слотердайк П. Критика цинічного розуму / П. Слотердайк ; [пер. з нім. А. Богачова]. – К. : Тандем, 2002. – 544 с.

343. Современный философский словарь / [под общей ред. В. Е. Кемерова]. – [3–е изд. испр. и доп.]. – М. : Академический Проект, 2004. – 864 с.

344. Соловьев В. П. К вопросу о переходе на уровневую систему

высшего профессионального образования / В. П. Соловьев, Ю. А. Крупин, Н. М. Золотарева // Высшее образование сегодня. – 2011. – № 7. – С. 21–26.

345. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; [пер. с англ. С.А. Сидоренко, А.Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – 495 с.

346. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник / [загальна редакція і укладання: В.П. Андрущенко, М. П. Горлач]. – Київ–Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – 400 с.

347. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. – К. : Ленвіт, 2006. – 35 с.

348. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад. : В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захаренко та ін..; під заг. ред. В.І. Воловича]. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.

349. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Державний комітет статистики України: [за ред. О.Г. Осауленка, відп. за вип. П.П. Забродський]. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2008. – 222 с.

350. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Державна служба статистики України: [за ред. О.Г. Осауленка, відп. за вип. О.А. Вишневська]. – К., 2014. – 534 с.

351. Стенографический отчет сессии ВАСХНИЛ…. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wikilivres.ru

352. Степаненко І. Життєва компетентність особистості: філософсько-антропологічний та соціокультурний виміри : монографія / І. Степаненко. – Харків : ХДУХТ, 2011. – 220 с.

353. Степаненко І. Метаморфози духовності в ландшафтах буття / І. Степаненко. – Харків : ОВС, 2002. – 256 с.

354. Степаненко І. В. Культурно–історичні трансформації духовності / І. В. Степаненко // Науковий вісник. Серія «Філософія». – Харків: «ОВС», 2002. – Вип. 13. – С. 84–85.

355. Степико М. Т. Буття етносу : витоки, сучасність, перспективи (філософ.-методол. аналіз) / М.Т. Степико. – К. : Знання, КОО, 1998. – 251 с.

356. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 334 с.

357. Степко М. Ф. Сучасні тенденції розвитку вищої освіти: можливості та доцільність їх реалізації в Україні / М. Ф. Степко // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 5 : Вища освіта. – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 43–44.

358. Стюарт М. Дж. Про індивідуальність як один з елементів добробуту / Джон Стюарт Мілль // Лібералізм: Антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 151–164.

359. Сучасний орфографічний словник української мови / [уклад. : В. В. Дубічінський, Н. Я. Косенко]. – Х. : ВД «Школа», 2007. – 1024 с.

360. Танчер В. Соціально-політична трансформація України:

реальність, міфологеми, проблеми вибору / В. Танчер, М. Михальченко, В. Журавський. – К. : Логос, 1997. – 180 с.

361. Таран В. О. Перспективи української державності в контексті україно–російських відносин / В. О. Таран // Гуманітарний вісник ЗДІА. Філософія. – 2012. – № 51. – С. 65–73.

362. Таран В. О. Сучасне українське державотворення та російський ідеологічний фактор / В. О. Таран // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Філософія. Політологія. – 2012. – № 106. – С. 50–54.

363. Таранов П.С. 120 философов: Жизнь. Судьба. Учение. Мысли: Универсальный аналитический справочник по истории философии : в 2 т. / П. С. Таранов. – Симферополь : «Реноме», 2002. – Т. 1. – 686 с.

364. Таранов П.С. 120 философов: Жизнь. Судьба. Учение. Мысли: Универсальный аналитический справочник по истории философии : в 2 т. / П. С. Таранов. – Симферополь : «Реноме», 2002. – Т. 2. – 704 с.

365. Теоретико-методологічні засади інтеграції змісту гуманітарної освіти у вищих навчальних закладах негуманітарного профілю: монографія / [Онкович Г. В., Бойченко М. І., Дем'яненко Н. М. та ін. ; за заг. ред. Г. В. Онкович]. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 336 с.

366. Теоретичні засади моніторингу якості вищої природничої та інженерної освіти : монографія / [Корсак К. В., Корсак Ю. К., Тарутіна З. Є. та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 320 с.

367. Ткаченко В. Україна: «переформатування» історичної пам'яті / В. Ткаченко // Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді: монографія. – К. : Педагогічна думка, 2010. – С. 45–91.

368. Ткаченко В. «Риболовля на блешню» по-російськи / В. М. Ткаченко. – К. : Знання України, 2015. – 63 с.

369. Токвіль А. Про демократію в Америці : у 2-х томах / А. Токвіль ; [переклад з французької Г. Філіпчука та М. Москаленка; Передмова А. Жардена]. – К. : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.

370. Тоффлер Е. Нова парадигма влади: знання, багатство, сила / Е. Тоффлер ; [пер. с англ.]. – К. : АКТА, 2005. – 688 с.

371. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; [пер. с англ.]. – М. : АСТ, 1999. – 784 с.

372. Туленков М. В. Політичне управління в сучасному суспільстві : монографія / М. В. Туленков, Ю. Ж. Шайгородський. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2011. – 217 с.

373. Туленков М. В. Сучасні теорії менеджменту : навч. посіб. / М. В. Туленков. – К. : Каравела, 2007. – 304 с.

374. Турченко В. Н. Научно-техническая революция и революция в образовании / В. Н. Турченко. – М. : Политиздат, 1999. – 223 с.

375. Уваркіна О. В. Націотворчий потенціал української освіти в умовах глобалізації. Дисертація д-ра філос. наук: 09.00.10 / Олена Уваркіна.

– К., 2012. – 320 с.

376. Україна Incognita. ТОП-25 / За загальною редакцією Л. Івшиної. – Видання перше. – К. : ПрАТ «Українська прес-група», 2014. – 384 с.

377. Україна у цифрах у 1995 році. Короткий статистичний довідник / [Мін-во статистики України: відп. за вип. В. В. Савченко]. – К: Техніка, 1996. – 143 с.

378. Україна у цифрах у 2000 році [Держ. комітет статистики України: за ред. О.Г. Осауленка, відп. за вип. В.А. Головко]. – К., 2001.– 261 с.

379. Україна у цифрах у 2013 році. Статистичний збірник / [Державна служба статистики України ; за ред. Осауленка О. Г., відп. за вип. Остапчук О. Е.]. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант». – 2014. – 239 с.

380. Український соціум: інтеграція інтелектуального потенціалу / [за ред. В. К. Врублевського]. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2005. – 396 с.

381. Українсько-російський словник / [уклад.: Г. П. Їжакевич та ін.]. – К. : Наукова думка, 2004. – 1008 с.

382. Філософія: світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник / [авт. кол.: В. Г. Табачковський (керівник), М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін.]. – К. : Либідь, 2003. – 432 с.

383. Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура : монографія / [за ред. В. Г. Кременя]. – К. : Педагогічна думка. – 2008. – 472 с.

384. Философский энциклопедический словарь / [Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.].– М. : ИНФРА–М, 2003.– 576 с.

385. Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др.]. – [2–е изд.]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.

386. Філософські абриси сучасної освіти: Монографія / [авт. кол.: Предборська І., Вишинська Г., Гайденко В. та ін.; за заг. ред. І. Предборської]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 226 с.

387. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку XXI століття : монографія / Серія «Модернізація вищої освіти: світоглядно-педагогічні проблеми». – К. : Педагогічна думка, 2007. – 352 с.

388. Філософсько-методологічні засади підвищення якості вищої освіти України: європейський вимір / [авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, І. Надольний та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 220 с.

389. Філософія освіти: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Андрущенка, І. Передборської. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 329 с.

390. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк ; [сост. и авт. вступ. ст.: П. В. Алексеев]. − М. : Республика, 1992. – 511 с.

391. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре ; [пер. О. Дем'янчук]. − К. : Юніверс, 2003. − 166 с.

392. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические

статьи, выступления и интервью. Часть 2. / М. Фуко ; [пер. с фр. И. Окуневой под общей ред. Б. Скуратова]. – М. : Праксис, 2005. – 278 с.

393. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма. – Львів : Кальварія, 2005. – 380 с.

394. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ]. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.

395. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Философия истории. Антология. – М., 1995. – С. 290–310.

396. Хамітов Н. В. Історія філософії. Проблема людини та її меж / Н. В. Хамітов, Л. Н. Гармаш, С. А. Крилова. – К.: Вид-во «Наук. думка», 2000. – 272 с.

397. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас ; [пер. с нем.]. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – 416 с.

398. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

399. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

400. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну / В. Хмелько // Дзеркало тижня. – 2006. – 24 червня. – № 24 (603).

401. Ходаков В. Е. Высшее образование: взгляд со стороны и изнутри / В. Е. Ходаков. – Херсон : ХНТУ, 2006. – 338 с.

402. Холл Кэлвин С. Теория личности / К. С. Холл, Л. Гарднер ; [пер. с англ. И. Б. Гриншпун]. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО – Пресс 2000 – 592 с.

403. Цинізм [Електронний ресурс] // Матеріал з Вікіпедії. – Режим доступу: http: uk.wikipedia.org/wiki/ Цинізм

404. Червона Л. Українська вища школа в контексті глобалізації / Л. Червона // Людина. Культура. Освіта : матеріали других всеукраїнських наукових читань. – К., 2011. – № 1. – С. 88–92.

405. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку : монографія / О. Г. Чувардинський. – К.–Ніжин : ТОВ «Вид-во Аспект – Поліграф», 2006. – 276 с.

406. Чуйко В. Л. Рефлексія основоположень методологій філософської науки : монографія / В. Л. Чуйко. – К. : Центр практ. філос., 2000. – 252 с.

407. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : монографія / Ю. Ж. Шайгородський ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.

408. Шамова Т. І. Управление образовательными системами / Т. И. Шамова, П. И. Третьяков, Н. П. Капустин. – М. : МГИМО, 2001. – 320 с.

409. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауэр ;

[общ. ред., сост., вступ. ст. А. А. Гусейнова и А. П. Скрипника]. – М. : Республика, 1992. – 448 с.

410. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. В 2 т. Т.2 : Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер ; [пер. с нем. и примеч. И. И. Миханькова]. – М. : Мысль, 1998. – 607 с.

411. Шумпетер Й. А. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства / Й. А. Шумпетер // Демократія: Антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 467–485.

412. Щедровицкий П. Г. Очерки по философии образования (статьи и лекции) / П. Г. Щедровицкий. – Рига : Педагогический центр «Эксперимент», 1993. – 156 с.

413. Ярошенко А. О. Напрями модернізації української освітньо-інформаційної політики / А. О. Ярошенко // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 3. – С. 122–130.

414. Ярошенко А. О. Потенціал і ефективність освітньо-інформаційної політики : монографія / А. О. Ярошенко. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 256 с.

415. Ярошенко А. О. Ціннісний дискурс освіти: монографія / А. О. Ярошенко. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – 156 с.

416. Ярошовець В. Глобальні трансформації соціогуманітарного дискурсу у сучасній парадигмі філософії освіти / В. Ярошовець // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євро інтеграційних процесів. – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 61–67.

417. Ясперс К. Духовна ситуація часу [фрагменти твору] / К. Ясперс // Читанка з історії філософії : у 6 кн. ; під ред. Г. І. Волинки. − К. : Фірма «Довіра», 1993. − Кн. 6: Зарубіжна філософія XX ст. – С. 100−114.

418. Ясперс К. Идея университета / К. Ясперс ; [пер. с нем. Т. В. Тягуновой]. – Минск : БГУ, 2006. – 159 с.

419. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс ; [пер. с нем. М. Левина]. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

420. Ясперс Я. Разум и экзистенция / К. Ясперс ; [пер. А. К. Судакова]. – М. : Канон+, 2013. – 336 с.

421. Alain de B. The Problem of Democracy / Alain de Benoist // Arktos. – 2010. – P. 104.

422. Cole M. Globalisation, Modernisation and Competitiveness: a critique of New Labour in Education / M. Cole // International Studies in Sociology of Education. – 2008. – P. 8–3.

423. King, K. P. Educational technology that transforms: Educators' transformational learning experiences in profe ssional development / In T. Sork, V. Chapman, & R. St. Clair (Eds.),Proceedings of the 41st Annual Adult Education Research Conference. Vancouver, British Columbia, Canada: University of British Columbia Press, 2000. – P. 211-215.

424. Learning to Compete in European Universities. From Social Institution to Knowledge Business / Ed. by Maureen McKelvey and Magnus Holmen. – Edward Elgar Publishing, 2009. – 392 p.

425. Freire P. Pedagogy of Freedom: Ethics, Democracy, and Civic Courage (Critical Perspectives) / P. A. Freire. – New York : Rowman & Littlefield Publishers, 2000.– 176 p.

426. Froment E. The European Higher Education Area: A New Framework for the Development of Higher Education / Eric Froment // Higher Education in Europe. – 2003. – Vol. 28. – No. 1. – P. 27–31.

427. Guénon R. Crisis of the Modern World / René Guénon // Sophia Perennis. – 2010. – P. 136.

428. Rado P. Transition in Education. Policy Making and the Key Education Policy Areas in the Central European and Baltic Countries / Peter Rado. – Budapest: Open Society Institute, 2001. – 218 p.

429. Rauhvargers A. Global university rankings and their impact. Report II / A. Rauhvargers. – EUA, 2013. – 88 p.

Володимир Рябченко

Монографія

ВИЩА ШКОЛА УКРАЇНИ
В ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ КОНТЕКСТІ

(соціально-філософський аналіз з позицій світоглядно-компетентнісного підходу)

Друкується в авторській редакції
Технічний редактор – Соломаха І.В.

Видавництво Українського фітосоціологічного центру
Київ–28, Проспект Науки, 15/40, тел. (044) 5241161

Підписано до друку 17.07.2015 р. Формат 60х84 1/16.
Папір офсетний. Друк різографічний. Гарнітура Times New Roman.
Ум.-друк. арк. 38.5. Обл.-вид. арк. 40.0.
Наклад 300 прим. Зам. № 144.

Надруковано в друкарні
Українського фітосоціологічного центру